

Имом
Шамсиддин
Заҳабий

МАШҲУР ДАҲОЛАР СИЙРАТИ

СИЯРУ АЪЛАМИН НУБАЛО

Имом
Абу Абдуллоҳ Шамсиддин
Муҳаммад ибн Аҳмад ибн
Усмон Заҳабий

СИЯРУ АЪЛАМИН НУБАЛО

МАШҲУР ДАҲОЛАР СИЙРАТИ

(Китобдан сайланма)

Алломалар туғрисида маълумот

Тўлдирилган ва қайта ишланган
иккинчи нашр

Арабчадан Азизхўжа Иноятлов таржимаси

Тошкент 2020

Nizomiy nomli
T D P U
kutubxonasi

«Hilol-nashr» нашриёт-матбаасига 2011 йилда фазилатли шайх
Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф ҳазратлари томонидан асос солинган.

Масъул муҳаррир шайх Абдулазиз Мансур

Муҳаррир хожи Насруллоҳ Шукруллоҳ ўғли

Машхур аллома Шамсиддин Заҳабий қатор асарлари билан Ислоҳ оламида
донг таратганлар. Булар орасида у зотнинг минглаб муҳаддис, муфаккиҳ, муар-
риху муфассирлар тўғрисида қимматбаҳо маълумот берилган бир неча жилд-
дан иборат «Сияру аъламин нубало» китоблари алоҳида аҳамиятга эга.

Кўплаб илмий тадқиқотлар, таржимаю таҳлиллар учун манба бўладиган бу
битик-ҳазинада юзлаб ватандошларимизга ҳам муносиб ўрин берилган. Бухоро
туманидаги «Чор Бакр» жомеъ масжиди имом-хатиби Азизхўжа Иноятов то-
монидан амалга оширилган ушбу таржима орқали уларнинг икки юздан зиёди
билан танишиш маънавиятимизнинг бойишига улкан ҳисса қўшиши шубҳасиз.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2016 йил 22 декабрдаги
6548-рақамли ҳулосаси асосида чоп этилди.

И-58 Заҳабий, имом Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий.
Машхур даҳолар сийрати. Тарж. Азизхўжа Иноятов.
Т. : «Hilol-nashr», 2020. – 480 б.

УЎК УЎК: 297.17
КБК 86.38

СЎЗБОШИ

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм.

Халқимизга кўп асрлик маданий урф-одатлари ва диний қадриятларини тиклаш учун улкан имкониятлар яратиб берган Мустақиллик шарофатидан мустабид тузум даврида қарийб ўзлигини унутаёзган кекса авлод ва унинг фарзандларига, истиқлол замондошларига узоқ йиллар табаррук номлари пинҳон тутилган, илм-фан, маърифат соҳасида дунё тамаддунига муносиб ҳисса қўшган буюк бобокалонларимиз яратган бебаҳо меросни ўрганиш, тарғиб-ташвиқ этиш, у билан фахр-ифтихор қилиш эшиклари кенг очилди.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтган «Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти» мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимида 2014 йил 15 майда сўзлаган нутқларида мазкур Форумнинг мақсади ўрта асрларда Шарқ оламида яшаб, ижод этган буюк аллома ва мутафаккирларнинг илмий меросини чуқур муҳокама қилиш ва англаш, унинг замонавий цивилизация тарихида тутган ўрни ва ролига баҳо беришдан иборат эканлигини қайд этдилар. Ана шу бебаҳо илмий меросни янада теран тадқиқ этиш ва оммалаштиришга қаратилган саъй-ҳаракатларга янги туртки бўлган бу илҳомбахш сўзлар араб тилидаги манбаларда ватандошларимиз ҳақларида берилган маълумотлардан она тилига ўгириш йўлидаги эзгу ниятларимизни амалга оширишга ундади.

Жонажон Ўзбекистонимизда инсонпарвар Ислом динининг асоси бўлмиш Қуръони карим маъноларининг бир неча таржималари ўзбек тилида босилиб чиққани, ундан кейинги иккинчи манба Набий алай-

хиссаломнинг суннатлари жамланган ҳадис китобларининг Ўзбекистон Республикасининг Давлат тилида кўплаб нусхада чоп этилгани дилларимизга чексиз қувонч бағишлайди. Зеро, буларнинг барчаси ёшларимизнинг маънавий камолоти учун хизмат қилиши ўз-ўзидан аён. Айниқса, ҳозирги ахборотлашув жараёни авж олиб, ёшлар онгига «ўргимчак тўри»даги тузоқлар таҳдид солаётган ташвишли даврда машҳур муҳаддис бобокалонларимизнинг ҳадис санади ва матнига (ким томонидан, нима мақсадда ва қандай айтилганига) қанчалик эътибор берганликларини намуна қилиш айтиш мумкин.

Юртимиздан етишиб чиққан улуғ алломаларнинг ибратли ҳаётлари ва илмий фаолиятлари умумбашарий эътирофга сазовор бўлгани «Ал-Бидоя ван-нихоя» (Ибн Касир), «Ал-Комил» (Ибн Асир), «Тарихи Бағдод» (Хатиб Бағдодий) сингари жилд-жилд қомусий асарларда абадий муҳрланган.

Ана шундай китоблардан муносиб ўрин олган улуғ боболаримиз тўғрисида VIII–XII асрда яшаган ўзбекистонлик олимлар ҳақида маълумот бериб «Насабнома» («Ал-Ансоб») («Бухоро» нашриёти, 2003), «Насойимул-муҳаббат»даги Ўзбекистон алломалари» (Т.: «ADIB» нашриёти, 2013) каби рисолалар нашр қилинди.

Ислом оламида машҳур муҳаддис, қомусий муаррих, шажарашунос олим сифатида шуҳрат топган имом Заҳабийнинг (673–748) «Сияру аъламин нубало» (“Машҳур даҳолар сийрати”) китобларида ҳам диёримиздан етишиб чиққан қатор алломалар ҳақларида қимматбаҳо маълумотлар мавжуд бўлиб, исломий илмлар тараққиётига ҳисса қўшган бу зоти бобаракотлар билан танишиш, ундан юртдошларимизни ҳам баҳраманд қилиш нияти билан хайрли ишга қўл уришни лозим топдик. Таржима учун юртимиздан етишиб чиққан, шунингдек, ота-боболари шу ерлик бўлган ёхуд мўътабар заминимизга муборак қадамлари теккан аҳли сунна вал жамоада кўзга кўринган алломалар танлаб олинди. Булар қаторида ҳали кўпчилик билмаган номлар ҳам бор. Таржимада диний-маърифий илмларга бевосита дахлдор бўлмаганлар қолдирилди.

Муаллиф ҳақида етарли тасаввурга эга бўлиш мақсадга мувофиқлиги назарда тутилиб, истисно тариқасида имом Заҳабий тўғрилида ноширлар ёзган маълумот қисқартириб берилди.

Таржима ҳижрий 1422 (милодий 2001) йилда Байрутда «Муассасатур рисола» матбаасида чоп этилган «Сияру аъламин нубало» номли асарнинг 25 жузли наشري асосида амалга оширилди. 6000 га яқин алломалар ҳақларида маълумот берилган мазкур асар катта бир чаманзорга менгзатилса, биз шундан икки юздан ортиқ шахс ҳақларидаги маълумотларни олиб, бир гулдаста тайёрлашга ҳаракат қилдик. Илк тажриба бўлган бу таржима

сиз – зукко ва талабчан китобхонларни нечоғлик хушнуд этишини башорат қилишдан ожизмиз. Битикларимизнинг камчилик ва нуқсонларини адл қалами билан тузатиб ўқийсиз, деган умиддамиз.

Китобдаги оятлар таржимаси «Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири»дан;¹ айрим ҳадислар таржимаси «Олтин силсила» туркумидаги «Саҳиҳул Бухорий»дан² олинди.

Алломалар ҳақларидаги маълумотлар кўпчиликка таниш бўлган кирилл алифбоси тартибида жойлаштирилди. Маълумотларнинг асли билан танишишни истовчиларга осон бўлсин учун сарлавҳа-исмдан сўнг кавсда рақамлар берилди. Уларнинг биринчиси китоб жилдини, иккинчиси унинг саҳифасини, сўнггиси шахсни билдиради.

Ҳар хил битилаётган баъзи сўзлар кўп ҳолларда «Ўзбек тилининг имло луғати»га³ мувофиқ ёзилди.

Аллоҳ имом Шамсиддин Заҳабийни ва у кишининг китобларида номлари зикр этилган улуғларимизни раҳматига олсин; таржима, таҳрир ва матн териш жараёнида беминнат хизмат қилганлар ҳамда ушбу ишнинг юзага чиқишига муносиб ҳисса қўшганларни Ўз ажр-мукофотларига дохил айлсин! Омин!

*Азизхўжа Иноятов
Бухоро, 2016 йил*

¹ Қайта ишланган 3-нашри. Таржима ва тафсир муаллифи шайх Абдулазиз Мансур. Т.: «Тошкент ислом университети», 2009.

² Т.: Hilol-nashr, 2012.

³ 85 000 дан ортиқ сўз. Т.: Akademnashr, 2013.

УШБУ НАШР ҲАҚИДА

Алхамдулиллаҳ, ва нихоят титул варағида “Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашр” деган сўзлар қўшиб қўйилган китобни ўқишга киришдингиз.

Бу нашрда мўътабар номлари муҳаддислар султони имом Бухорий билан ёнма-ён тилга олинадиган, “Ироқ, Ҳижоз, Шом, Миср, Бухоро ва бошқа ўлкаларда бўлиб, машҳур уламолардан таълим олган”⁴ буюк имом Муслим ибн Ҳажжож ҳақларидаги маълумотларни ҳам Сиз билан баҳам кўришни истадик, мухтарам китобхон.

Шунингдек, Ўзбекистонимизнинг “буюклар юрти” деган таъриф билан тилга олинишида ўз ўрнига эга бўлган Иброҳим ибн Адҳам⁵ ва яна Варқо ибн Умар, Абу Ҳузайфа, Ибн Камол(а), Абу Яҳё Ҳиммоний, Бурайда ибн Ҳусайб, Ибн Сурморий, Холид ибн Аҳмад, Ҳулвоний ва бошқалар ҳақидаги битикларни ҳам Сизга илиндик. Илоҳо, маъқул ва манзур этсин.

Мазкур нашрда айрим тузатиш-ўзгартиришларга ҳам эҳтиёж сезилди. Натижада шеърларнинг ўзбекчалаштирилган насрий матни мазмунининг назмий баёнида баъзи ўринларга яна ишлов берилди. Араб тилидан бохабар ўқувчининг ўғирмани асл манбаига қиёслаб ўқишига имкон яратиш мақсадида шеърларнинг арабча матнини ҳам бериш маъқул топилди.

Айрим кўп такрорланган сўзлар маънодошлари билан алмаштирилди.

Энг муҳими, кирилл алифбосидаги матнда жўналиш келишиги қўшимчасининг ишлатилишида “Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари”га амал қилдик (04.04.1956, §34). Негадир ушбу масалада олдинги нашрда “O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari”⁶ талаблари татбиқ этилганга тушуниб етолмадик. Яхшиям халқимизда: “Ўтган ишга ўкинма”, – деган кўнгилга таскин берувчи ўғит бор.

Китобнинг кўп ўрнида ўзга гапли қурилмалар ичида ўзга гапли қурилмалар келган хатбошилар бор. Бунда ўқувчига матнни тушуниш бир қадар осон бўлсин деб, айрим нашрлар тажрибасини қўллаб, ҳам босма (« »), ҳам ёзма (“ ”) қўштирноқлардан фойдаланишни маъқул кўрган эдик. Муқаддам амалга ошмаган бу истагимиз энди рўёбга чиққан.

Изоҳлар ва мундарижада кўздан қочган баъзи нуқсонларни ҳам тузатишга ҳаракат қилдик. «Туя қанча катта бўлса, яғири ҳам шунча катта» деганларидек, ҳажми унча кичик бўлмаган бу китобнинг янги нашрини ҳам қусурлардан бутунлай холи, дея олмаймиз. Зеро, беайб – Парвардигор! Нуқсонларимизни (жумладан, қўшма сўзлар имлоси, айрим атоқли отларнинг ёзилиши-ю, тилиш белгиларини ишлатишдаги ҳар хиллик ва бошқаларни) адлу ҳилм ила тузатиб ўқиб, ҳақимизга дуода бўлишингиздан умидвормиз. Иншоаллоҳ.

Ҳожи Насруллоҳ Шукруллоҳ ўғли

⁴ Олтин силсила. Саҳиҳул Бухорий. 1. Т.: «Hilol-nashr», 2012, 38-бет.

⁵ Султонмурод Олим. Ҳар ўн йилда – бир мутафаккир... «Нақшбандия» журнали, 2015, 1(13), 4-бет.

⁶ 37-moddasining 3-band (24.08.1995 й.).

Ислом тарихчиси шайх Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон ибн Қаймоз ибн Абдуллоҳ Заҳабий 673 йилнинг рабиъул охир ойида Суриянинг Дамашқ шаҳрида дунёга келганлар. Бу кишининг ота-боболари туркманлардан. Боболари Тамим қавмига мансуб кишининг қўлида мусулмон бўлганлар. Диёрбакрнинг машҳур Майёфорикайн деган шаҳрида истиқомат қилганлар. Баъзи тарихий далиллар шуни кўрсатадики, боболари Қаймоз шу ерда яшаб, 661 йилда юз ёшдан ўтиб вафот этганлар.

Заҳабий айтадилар: «Шайх Абдуллоҳ Туркманий Форикийнинг ўғиллари Қаймоз отамнинг боболари бўлганлар. Бобомиз ҳаж қилганлар. Менга отамнинг амакиваччаларининг ўғиллари Али ибн Форис Нажжор: “Бобомиз 661 йилда 109 ёшга кириб вафот қилдилар”, – деган эдилар».

Боболари Усмоннинг саводлари у қадар бўлмаган. Лекин моҳир дуррадгор, ниҳоятда эътиқодли одам бўлганлар. Тарихий ҳужжатлар шунга ишора қиладики, Дамашққа кўчиб келиб, истиқомат этганлар. 683 йилда шу ерда 70 ёшда оламдан ўтганлар.

Имом Заҳабийнинг оталари Шаҳобиддин Аҳмад тахминан 641 йилда туғилганлар. Ота касблари дурадгорликни қўйиб, заргарлик билан шуғулланиб, қўлигул заргар бўлганлар. Эл орасида заргарлик билан танилганлари учун «Заҳабий» деб номланганлар.⁷ Илм талабида изланиб, 666 йилда «Саҳиҳи Бухорий»ни Микдод Қийсийдан эшитганлар. Умрларининг охирида ҳаж қилганлар. Таҳажжуд намозларида бардавом, ўта диндор бўлганлар. Ҳунарлари орқасидан сармоядор бўлиб, бойликлари ҳисобидан беш нафар қулни озод қилганлар.

Шаҳобиддин Аҳмад асли мавсиллик бўлган Абу Бакр Санжар ибн Абдуллоҳнинг қизларига уйланганлар. Бу киши яхши, ақлли, бадавлат одам бўлганлар, девонда аскарларнинг ҳужжатларини юритганлар. Ўн беш минг динор мерос қолдирганлар. Илмли, бадавлат, мурувват соҳиби бўлганликларидан жанозаларига Дамашқ аҳлидан жуда кўп киши йигилган. 697 йил жумодул аввал ойида вафот қилганлар. Жанозаларини ўша пайтдаги қозилар қозиси Иззуддин ибн Жамоъа Киноний ўқиганлар.

Муҳаммад халқ орасида оталарига нисбат берилиб, «Ибн Заҳабий», яъни «Заргарнинг ўғли» деб танилганлар. Ўзлари ҳам исмларини «Ибн Заҳабий» деб ёзганлар.

Манбалардан маълумки, Ибн Заҳабий ҳам болалик вақтларидан ота касб – заргарлик билан шуғулланганлар. Шунинг учун Салоҳ Сафдий,

⁷ заҳаб – олтин, тилла (Навоий асарлари лугати. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 249-б.)

Тожиддин Субкий, Ҳусайний, Имодиддин Абул Фидо ибн Касир ва бошқалар бу кишини «Заҳабий» деб аташган.

Болаликлари диндор ва илмли оила кучоғида ўтган. Ибн Абу Юср, Жамолиддин ибн Молик, Зухайр ибн Умар Заръийларга шогирд тушиб, улардан ижозат хати олган, Умар ибн Қаввос ва бошқалардан ҳадис эшитиб, ривоят қилган олима аёл – аммалари Умму Муҳаммад Ситтул Аҳл бинти Усмон у кишига энага бўлганлар. Заҳабий аммаларидан ҳадис ривоят қилганлар.

Заҳабийнинг 658 йилда таваллуд топган тоғалари Али илм талабида юртма-юрт кезганлар. Имом Заҳабий «Муъжами шуюх» китобларида тоғаларидан ҳам ҳадис ривоят қилганлар ва: «Ҳожи Абу Исмоил Али ибн Санжар ибн Абдуллоҳ Мавсий Дамашкий Заҳабий менинг тоғам бўладилар», – деганлар.

Заҳабийнинг холалари Фотиманинг умр йўлдоши Аҳмад ибн Абдулғани ибн Абдулкофий Ансорий Заҳабий ҳам олим бўлиб, «Ибн Ҳарастоний» номи билан танилганлар. Ҳадис тинглаганлар, ривоят қилганлар, Қуръонни кўп тиловат қилувчи қори бўлганлар. 700 йили Мисрда вафот этганлар.

Табиийки, мана шундай илмий муҳит ҳукм сурган оила фарзандларининг илмдан насибаси катта бўлади. Заҳабийнинг эмиқдош қадрдонлари Алоуддин Абул Ҳасан Али ибн Иброҳим ибн Довуд ибн Аттор Шофезий (654–724) ҳам катта олимлардан эдилар.

Имом Заҳабийнинг болаликлари «Бисбис» номи билан танилган хуснихат соҳиби устоз Алоуддин Али ибн Муҳаммад Ҳалабийнинг қўлларида ўтган. Ўша пайтда боболари Усмон набиралари Заҳабийнинг тарбиясига катта эътибор берганлар. Заҳабий тўрт йил шу мактабда таълим олганларидан сўнг Шогурдаги масжид имоми, диндор, камтарин, болажон, илмга муҳаббатли бўлган Масъуд ибн Абдуллоҳ Солиҳийга шогирд тушиб, Қуръонни ёд олиб, уни устозга қирқ марта ёддан топширганлар. Бу киши 720 йилда вафот қилганлар.

Заҳабий болаликларидан кўп илмий мажлисларда иштирок этганлар. Ироқ олими Иззуддин Форусий 690 йили Дамашққа келганларида бу ёш йигит ҳам дарсларига қатнашиб, у кишидан илм ўргана бошлаганлар.

Заҳабий ўн саккиз ёшга етганларида илм олишга қаттиқ киришганлар. Икки асосий йўналиш: қироат ва ҳадис бўйича таълим олишни бошлаганлар. Қуръони каримни ўқиш, ёдлаш ва қироат илмига эътиборлари ниҳоятда жиддий бўлган. 692 йили фалаж касалидан вафот этган қорилар шайхи Жамолиддин Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Довуд Асқалоний Дамашкийга 691 йилда шогирд тушганлар. Бу киши «Фозилий» деган исм билан танилганлар. Фозилий шайх Саховийнинг (ваф. 643) шогирдларидан бўлганлар. Саховий ўз замонларида қироат илмининг энг юқори чўққисидаги олимлардан ҳисобланганлар.

Заҳабий етти кироат билимдони бўлганлар. Йигирма ёшга етмай туриб кироат илмини, унинг асосларини, нозик масалаларини мукаммал ўзлаштирганлар.

У зот қозилар қозиси Шаҳобиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Халил Хубий Дамашкий Шофеъийнинг (ваф. 693) таржимаи ҳолларини ёзганларида: «Бу устознинг ёнларида ўтирдим. Мендан кироатдаги бир неча масалани сўрадилар. Аллоҳ таолонинг илҳоми ва инъоми билан саволларига тўла-тўқис жавоб бердим. Ҳозир бўлганлар гувоҳлигида менга илмларини ривоят қилиш учун ижозат хати бердилар», – деганлар.

Шунинг учун Заҳабий бу илми ўрганишда бардавом бўлганлар. Замоналарининг катта қориларидан Куръон илмини ўрганганлар, уларга ўқиб берганлар. Етти кироатга оид китобларни улардан эшитиб, ривоят қилганлар. Ёш бўлишларига қарамасдан, кироат илмини пухта эгаллаганлар. У кишининг устозларидан Дамашқнинг катта қориси Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдулазиз Димётий Дамашкий Шофеъий ўша пайтдаги қорилар ва мужаввидларнинг пешқадами, раисларидан бўлганлар. Дамашқдаги Умавий масжидида бу кишининг илм ҳалқалари бор эди. Устоз касал бўлган пайтларида бу ҳалқани имом Заҳабийга топширадилар.

Шу даврда кироат илми билан бирга, ҳадис эшитиш ва уни ривоят қилиш ҳам биринчи ўриндаги ишларидан бўлди. Бутун ҳаётларини шунга бағишладилар. Кўп китоб мутолаа қилдилар, машойих ва устозлар билан учрашдилар. Ҳадисга ошиқликлари сабабли ўзлари ёқтирмайдиган баъзи шайхлардан ҳам эшитавердилар. Масалан, шайх Алоуддин Абул Ҳасан Али ибн Музаффар Искандароний Дамашкийнинг (ваф. 716) таржимаи ҳолларида: «Тақвосида нурдан асар ҳам йўқ эди. Аммо ҳадис эшитишга бўлган иштиёқим мени у кишидан ҳам эшитишга ундади. Намозлари ҳам бенуқсон эмасди. Аллоҳ таоло у кишини кечирсин», – деганлар.

Заҳабий оиланинг ёлғиз фарзанди бўлганлари боис оталари ҳаётлик вақтларида у кишини кўндириб, 695 йили илк марта тўрт ойга Мисрга борганлар. Оталарининг вафотларидан кейин олий санад тўплаш, ҳадис эшитиш, ровийлар билан учрашиб, музокаралар қилиб манфаат кўриш мақсадида бошқа ўлкаларга ҳам сафарга чиққанлар.

Ибн Ҳажар шайхлари Бадриддин Нобулисидан шундай нақл қилдилар: «Имом Заҳабий иккинчи марта 697 йили Мисрга борганлар. Икки йилдан кейин сафардан қайтиб, Дамашқнинг марказий масжидида устозлари Шамсиддин Ироқийдан кейин 699 йилда илм ҳалқасини бошқарганлар».

Заҳабий Мисрда бўлганларида «Ибн Зоҳирий» номи билан машҳур шайх Жамолиддин Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ҳалабийдан (626–696) ҳадис эшитганлар.

У киши «Тарихул Ислом» номли китобларида: «Мен Миср диёрида мана шу шайхдан дарс эшитдим. У кишини маъқул кўрдим ва китобларига суяндим», – деб ёзганлар.

Ибн Зоҳирий вафотларидан кейин шу ерда замоналарининг машҳур шайхлари Абул Маъолий Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Муҳаммад Абарқуҳий (ваф. 701), шайхулислом, мужтаҳид, қозилар қозиси «Ибн Дақиқ» номи билан танилган Абул Фатҳ Муҳаммад ибн Али Қушайрий (ваф. 702), аллома Шарафиддин Абдулмўмин ибн Халаб Димётийлардан (ваф. 705) ҳам таълим-тахсил олганлар.

Мисрнинг Қоҳира, Искандария шаҳарларида бўлганлар. Искандарияда устозлари Абул Ҳажжож Юсуф ибн Ҳасан Тамимий Қобисий Искандаронийдан дарс олганлар.

Заҳабий Куръони каримнинг икки мутавотир қироати – Ҳафс ва Варш қироатларини замонасининг катта алломаси, қорилар раиси «Саҳнун» номи билан танилган Садриддин Абул Қосим Абдурраҳмон ибн Абдулҳалим ибн Имроннинг (610–695) қўлларида ўқиб ўрганганлар.

Шунингдек, ҳадисшунос олим Тожиддин Абул Ҳасан Али ибн Аҳмад ибн Абдулмуҳсин Ҳошимий Ҳусайний Воситий Фаррофий Искандароний (628–704) ва бошқа шайхлардан имкон қадар кўпроқ сабоқ олишга ҳаракат қилганлар.

Масалан, Ибн Ҳишомнинг Пайғамбар алайҳиссаломнинг сийратларига оид катта китобларини устозлари Абул Маъолий Абарқуҳийнинг ҳузурларида етти кунда ўқиб чиққанлар.

Оталарининг вафотидан кейин, 698 йилда ҳажга борганлар. Заҳабий «Тарихул Ислом» китобларида амир Шамсиддин Айнатобий ҳам у киши билан ҳаж қилганларини айтганлар. Бундан ташқари, у киши билан бирга дўстлари, шогирдлари ва машҳур олимлар ҳаж қилганлар. Улар орасида Дамашққа келиб, Рамазон ойида ваъз қилган «Ибн Харрот Ҳанбалий» номи билан танилган санад соҳиби шайх Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдулмуҳсин (638–728) ҳам бўлганлар.

Заҳабий фурсатни қўлдан бой бермай, Макка, Арафот, Мино, Муздалифа ва бошқа имкон бўлган жойларда ҳам улардан ҳадис эшитганларини айтганлар.

Имом Заҳабий бутун ҳаётлари мобайнида илм эшитиш, ундан манфаат олиш ва уни бошқаларга тарқатиш билан шуғулланганлар. Нафақат қироат ва ҳадис, балки бошқа илмлардан ҳам хабардор бўлганлар. Араб тили грамматикасига оид «Ал-Ҳожибия» асарини шайх Муваффақиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абул Ало Насибий Баълабакийдан (ваф. 705) эшитганлар.

Мисрда адаб аҳлининг имоми, шайх «Ибн Нахҳос» номи билан танилган Онзок Баҳоуддин Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Нахҳосдан (ваф.698) ҳам жуда кўп илмий дарс тинглаганлар.

Заҳабий Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сийратларига, тарихларига, шайхлар ва уларнинг номларига оид илмларни ўрганганлар. Бироқ у кишининг катта қизиқиш ва эътиборлари, меҳнатлари ҳадисшуносликка қаратилган эди. Ҳаётлари давомида устозларидан юзлаб ҳадис китобларини эшитганлар. Ҳатто баъзи китобларни бир неча марта бошқа-бошқа олимлардан эшитган ҳолатлари ҳам бўлган. Айрим китобларни ўн икки мартадан кўп мутолаа қилганларини, ўндан зиёд шайхлардан эшитганларини айтиб ўтганлар.

Барча илмда пешқадам бўлиб, баъзи фалсафий китобларни ҳам ўқиганлар. Замона шайхларидан Жамолиддин Абул Ҳажжож Юсуф ибн Абдурахмон Миззий Шофеъий (654–742) ҳамда Илмуддин Абу Муҳаммад Қосим ибн Муҳаммад Бирзолийдан (665–739) катта манфаат олганлар. Булар билан узоқ муддат ҳамроҳ бўлганлар, бир-бирларини ниҳоятда ҳурмат қилганлар. Заҳабийнинг ҳаётларига Бирзолийнинг таъсирлари катта эди. Чунки у кишининг қалбларида ҳадисга муҳаббат уйғотиб, шу йўлга йўналтирган олим айнан Бирзолий эдилар.

Ҳижрий VIII асрнинг бошларидан имом Заҳабийнинг илмий фаолиятлари бошланди. Муаллафотлар ёзишга киришдилар. Энг кўп ёзган асарлари тарих, ҳадис тўғрисида эди. 714 йилда машҳур «Тарихул Ислом» номли катта китобларини ёзиб тугатдилар.

Заҳабий 703 йилдан 718 йилгача Дамашқ яқинидаги тинч, осойишта Ғавта қишлоғининг масжидида имом-хатиблик қилдилар, ҳадисдан дарс бердилар ва энг катта муаллафотларини шу ерда ёздилар.

Устозлари Ибн Шариший Воилийнинг вафотларидан кейин 718 йилда «Умму Солиҳ» номли мадрасада таълим-тарбия ишлари билан машғул бўлдилар.

729 йилда «Зохирия» мадрасасининг ҳадис соҳасини бошқаришга киришдилар.

Шайхлари, дўстлари Илмуддин Бирзолий вафотларидан сўнг 739 йилдан «Нафисия» мадрасасига имомлик ва раҳбарлик қилдилар.

Қолдирган элликдан ортиқ китобларидан имом Заҳабийнинг илмий салоҳиятлари билиниб туради. Қатор олимлар у кишининг асарлари устида неча асрлардан буён тадқиқотлар олиб бормоқдалар. Заҳабийнинг асарлари юксак илмий қимматга эга бўлган, очик-ойдин ҳужжатли китоблардир.

Бу киши илмий изланишлари давомида бир неча китобларни мухтасар қилиб, изоҳ ва янги маълумотлар билан бойитдилар. Хусусан, ҳадис китобларининг баъзиларини қайта таҳрир этиб, унинг даражасини баён қилдилар.

Яна бир катта хизматлари шу бўлдики, Байҳақийнинг (ваф. 458) «Ас-Сунанул кубро» китобларидаги ҳадисларнинг санадларини чиқардилар.

Тарих ва шеърятга доир китобларни ҳам мухтасар қилиб, кўшимчалар қўшдилар.

Заҳабийнинг нуктадон олим эканликлари яна шунда кўринадики, айрим қўлёзмаларини қайта-қайта ёзиб тўлдирдилар.

Китобхонларга осон бўлишини кўзда тутиб, баъзи машҳур китобларни, масалан, Ҳоким Абу Аҳмаднинг (ваф. 378) «Ал-Куна» китобларини алифбо билан тартибладилар. Ўз навбатида Қуръон, кироат илмига ҳам жуда катта эътибор бериб, булар ҳақида ёзилган асарларни тадқиқ қилиш ва уни китобхонга тақдим этишда ҳам беқиёс хизмат қилдилар.

Имом Заҳабий мана шундай сермахсул, барча соҳада ўз хизматларини умматга бағишлаган даҳо эдилар.

Замоналарининг ҳофизи, муаллафотлар соҳиби Ибн Ҳажар Асқалоний (ваф. 852) устозларининг фазилатларини, улуғ мақомларини эътироф қилган ҳолда Замзам сувини ичаётганда Яратгандан Заҳабийдек ҳифз (ёдлаш, хотира) ва фаҳм (идрок, англаш) соҳиби бўлишни илтижо этиб сўраганлар.

Имом Заҳабийнинг асарларида Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сийратлари шу даражада моҳирлик билан баён қилинганки, у кишининг номлари тилга олинганда, кўз ўнгимизда беихтиёр «Тарихул Ислом» китоби гавдаланади.

У киши бағрикенг олимлардан бўлиб, масалага ҳар томонлама илмий ёндашиб, фикрни тўғри йўналтирар эдилар. Бирор кишининг салбий жиҳатини айтсалар, албатта, унинг ижобий хислатларини ҳам зикр этардилар. Ёмон гап эшитсалар ҳам, уни яхши маънога йўйишга ҳаракат қилардилар.

Имом Заҳабий ақийда борасида ҳам нозик ёндашадиганлардан бўлганлар. Ақийдага доир баъзи китобларни мухтасар қилибгина қолмай, ўзлари ҳам унга оид «Ал-Кабоир ва баёнил маҳорим», «Ал-Арбаъийн фи сифоти Роббил ʼаламийн», «Ал-Арш», «Китабу масъалатул ваъийд» каби асарлар ёздилар.

Имом Заҳабий шеърят ва адабиётга ниҳоятда қизиқар эдилар. Кўп шеър айтардилар, ўзлари ҳам шеър ёзиб турардилар. Жулафои рошидинларга бағишлаб қасида битганлари маълум.

Заҳабий хуснихат соҳиби бўлганлар, дастхатларидан баъзи намуналар бизнинг замонларгача етиб келган.

У киши зоҳид, тақводор, диёнатли инсон бўлиб, фақирларни, тасаввуф аҳлини ўзларига яқин тутардилар.

«Сияру аъламин нубало» китобининг номи ҳақида турли фикрлар мавжуд. Уни Салоҳиддин Сафадий ва Ибн Дақмоқ «Тарихун нубало», Ибн Шокир Кутубий «Тарихул уламоин нубало», Тожиддин Субкий «Китабун

нубало», Ибн Носириддин, Ибн Ҳажар ва Саховий «Сиярун нубало» деб атаганлар. Султон Аҳмад III кутубхонасида 2910-рақам остида сақланаётган, муаллифнинг ўз қўллари билан 739–743 йилларда ёзилган нусхасида китоб «Сияру аъламин нубало» деб номланган. Шунга биноан мазкур асар «Сияру аъламин нубало» деб аталиши мақсадга мувофиқдир.

Имом Заҳабий ушбу китобларини ўзларининг «Тарихул Ислом ва вафоятил машоҳийри вал аълам» асарларидан кейин ёзганлар.

Заҳабийнинг фарзандлари: бир қиз ва икки ўғиллари ўқимишли бўлганлар. Набиралари ҳам замоналарининг пешқадамларидан эдилар.

Умрларининг охирида имом Заҳабийнинг кўзлари кўрмай қолган. Баъзи муаррихлар кўзларининг олдига парда тушиб, тўрт йил ожиз бўлганларини айтишган.

Буюк олим «Умму Солиҳ» мадрасасида 748 йил зулқаъда ойининг учинчисида душанба куни туннинг ярмида 75 ёшга кириб бу оламдан кўз юмганлар. «Бобус сагир» қабристонида дафн қилинганлар. Жанозаларида жуда кўп уламо ҳам ҳозир бўлишган. Шогирдлари Тождиддин Субкий ва Салоҳ Сафдийдек олимлар у кишига атаб марсия ёзганлар.

Имом Заҳабийнинг машҳур асарлари:

«Ал-Арбаъун ал-булдония»

«Туруқ аҳодийсин нузул»

«Ал-Кабоир»

«Ма баъдал мавт»

«Ҳукукул жор»

«Фазоилул ҳаж ва афъолиҳи»

«Ал-Либос»

«Ал-Витр»

«Тарихул Ислом»

«Дувалул Ислом»

«Сияру аъламин нубало»

«Тазкиратул ҳуффаз»

«Табақотул қурро»

«Сийрату Умар ибн Абдулазиз»

«Маноқибил Бухорий» ва бошқалар

«Ал-Арш»

«Кашфул курта инда фақдил аҳибба»

«Ахбор куззоти Димашқ»

«Ал-Баён ан исми фулон».

Имом, ҳофиз, ҳужжат, илм талабида юрт кезган Абу Муҳаммад Абд ибн Ҳумайд ибн Наср Киссий (маконга берилган нисбат). Баъзи ривоятларда Кашший ҳам дейилади. Асл исмлари – Абдулҳамид. 170 йилда туғилганлар.

Али ибн Осим Воситий, Муҳаммад ибн Бишр Абдий, Ибн Абу Фудайк, Язид ибн Ҳорун, Яҳё ибн Одам, Абу Али Ҳанафий, Абу Довуд Ҳафарий, Абдураззоқ, Жаъфар ибн Авн, Абу Асома, Абу Довуд Таёлисий, Абу Бадр Сакувний, Абдурраҳмон ибн Абдуллоҳ Даштакий, Салам ибн Қутайба, Зайд ибн Ҳубоб, Абдуллоҳ ибн Бакр, Умар ибн Юнус Ямомий, Воқидий, Маҳозир ибн Муварриъ, Мусъаб ибн Микдом, Абу Осим ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар. Бу шайхларини «Тафсири кабир» ва «Муснад» китобларида зикр этганлар. «Муснад» шундай манбаки, ундан сайланма қилиб олинган ҳадислар бизгача етиб келди.

У кишидан имом Муслим, имом Термизий, имом Бухорий ҳадис ривоят қилганлар. Имом Бухорий «Саҳиҳ» китобларининг «Далоилун нубувва» бобида «Тўнканинг овоз чиқариши» ҳақидаги ҳадисни муаллақ ҳолатда Абд ибн Ҳумайддан, у киши Усмон ибн Умардан, у киши Муъоз ибн Алодан, у киши Нофеъдан, у киши эса Ибн Умардан ривоят қилганлар. Олимлар: «Ана ўша санадаги муаллақ киши Абд ибн Ҳумайд», – деганлар.

Шунингдек, Абд ибн Ҳумайддан ўғиллари Муҳаммад, Бакр ибн Марзубон, зоҳид Шурайх ибн Абу Абдуллоҳ Насафий, қори Маккий ибн Нух, Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр, Муҳаммад ибн Абд ибн Омир Самарқандий, Иброҳим ибн Ҳузайм ибн Қумайр Шоший, Абу Муъоз Аббос ибн Идрис ибн Фараж Киссий, Абу Саъид Ҳотим ибн Ҳасан Шоший, Ҳасан ибн Фазл ибн Абул Баззоз, Абу Умар Ҳафс ибн Бувхош, Салмон ибн Исроил ибн Жобир Ҳўжандий, Саҳл ибн Шозавайх Бухорий, Абу Саъид Шоҳ ибн Жаъфар ибн Ҳабиб Насафий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Умар ибн Мансур Кашший, Муҳаммад ибн Мусо ибн Ҳузайл Насафий, Маҳмуд ибн Анбар ибн Нуъайм Аздий Насафий ва булардан бошқа таржимаи ҳоллари бизга тўлиқ маълум бўлмаган Мовароуннаҳр аҳли ҳам ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Ҳотим Бустийнинг «Ас-Сикот» китобларида ёзилишича, Абд ибн Ҳумайд – Абдулҳамид ибн Ҳумайд ибн Наср Кашший. Илм тўплаган ва ёзган улуғ олимлардан. 249 йилда оламдан ўтганлар. У киши Дамашқда вафот этганлар, деган маълумот аниқ хато. Чунки Абд ибн Ҳумайд Дамашққа бормаганлар ҳам, у ерда шайхлари ҳам бўлмаган. У кишининг «Муснад»ларидан сайлаб олинган ҳадислар бизга, кейинчалик фарзандларимизга олий санад билан етиб келди.

Бизга Абул Ҳусайн Юнайнӣ ва бир гуруҳ кишилар хабар бердилар... Бизга Абдуллоҳ ибн Умар, у кишига Абул Вақт, у кишига Абул Ҳасан

Довудий, у кишига Ибн Ҳаммавайх, у кишига Иброҳим ибн Ҳузайм, у кишига Абд ибн Ҳумайд, у кишига Али ибн Осим шайх Журайрийдан, у киши Абу Назрадан, у киши Абу Саъид Худрийдан хабар берганлар:

كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يخطب يوم الجمعة إلى جذع نخلة فقال له الناس يا رسول الله قد كثر الناس وإنهم يحبون أن يروك فلو اتخذت منبرا تقوم عليه قال من يجعل لنا هذا فقال رجل أنا ولم يقل إن شاء الله فقال وما اسمك قال فلان قال اقعد ثم عاد فقال كقوله فقام رجل فقال تجعله قال نعم إن شاء الله قال ما اسمك قال إبراهيم قال اجعله فلما كان يوم الجمعة اجتمع الناس للنبي صلى الله عليه وسلم من آخر المسجد فلما صعد المنبر فاستوى عليه واستقبل الناس حنت النخلة حتى أسمعني وأنا في آخر المسجد قال فنزل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن المنبر فاعتنقها فلم يزل حتى سكنت ثم عاد إلى المنبر فحمد الله وأثنى عليه ثم قال إن هذه النخلة إنما حنت شوقا إلى رسول الله لما فارقها فوالله لو لم أنزل إليها فاعتنقها لما سكنت إلى يوم القيامة

«Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам жума кунлари хурмо тўнкасининг устига чиқиб хутба қилар эдилар. Саҳобалар у зотга: “Эй Аллоҳнинг Расули, одамлар кўпайиб қолишди, улар сизни кўришни истайдилар. Бир минбар ясашиб, унинг устида турсангиз яхши бўларди”, – дейишди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Ким буни бизга ясаб беради?” – деб сўрадилар. Бир киши туриб: “Мен”, – деди, лекин: “Иншоаллоҳ”, – демади. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам унга: “Исминг нима?” – дедилар. “Фалончи”, – деди. “Ўтир”, – дедилар. У яна қайта сўралганида ҳам ушбу жавоб такрорланди. Бошқа бир одам турди. Ундан: “Сен уни ясайсанми?” – деб сўрадилар. У: “Ҳа, иншоаллоҳ”, – деб жавоб берди. Ундан исмини сўрадилар. “Иброҳим”, – деди. У зот соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Ундай бўлса, сен ясай қолгин”, – дедилар.

Жума куни келди. Намозхонлар йиғилди. Масжид охиригача тўлди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам минбарга чиқиб ўтирганларидан кейин уларга юзландилар. Ўша тўнқадан инграган овоз чиқа бошлади. Мен масжиднинг охирида бўлсам ҳам уни эшитдим. У зот соллаллоҳу алайҳи васаллам минбардан тушиб, уни қучоқладилар; жим бўлгунига қадар қучоқлаб туравердилар. Сўнгра минбарга қайтдилар. Аллоҳга ҳамду сано айтгач: “Бу тўнка Аллоҳнинг Расулидан ажралгани боис соғинчдан ингради. Аллоҳга қасамки, агар мен тушиб, уни қучоқламаганимда, у қиёмат кунигача жим бўлмас эди”, – дедилар».

Бу ҳадис санади муттасил, лекин имом Муслимнинг шартларига кўра ғариб саналади.

Имом, шайхулислом, замоналарининг олими, такводорлар пешвоси, ҳофиз, ғозий, кўзга кўринган буюклардан Абу Абдурраҳмон Абдуллоҳ ибн Муборак ибн Возиҳ Ҳанзалий Марвазий. Мавлолари – Туркий. Оналари – хоразмлик. (Бошқа манбаларда оталарининг ҳам Хоразм туркларидан эканликлари айтиб ўтилган).

118 йилда таваллуд топганлар.

Йигирма ёшларидан бошлаб илм талабига киришганлар.

Илк устозлари – Рабиъ ибн Анас Хуросоний. Хуросоний зиндонда бўлганларида иложини топиб, у кишининг олдиларига кириб, қирқтача ҳадис эшитишга муяссар бўлганлар.

141 йилда илм сафарига чиққанлар. Тобеъинлардан дарс олганлар. Анча юртда бўлганлар. Вафотларигача илм ўрганганлар. Ғазотда иштирок этганлар, савдо-сотик билан шуғулланганлар, биродарларига Аллоҳ йўлида эҳсон берганлар, уларни ўз ҳисобларидан ҳажга олиб борганлар.

Сулаймон Таймий, Осим Аҳвал, Ҳумайд Тавил, Ҳишом ибн Урва, Журайрий, Исмоил ибн Абу Холид, Аъмаш, Бурайд ибн Абдуллоҳ ибн Абу Бурда, Холид Ҳаззо, Яҳё ибн Саъид Ансорий, Абдуллоҳ ибн Авн, Мусо ибн Уқба, Ажлаҳ Киндий, Ҳусайн Муаллим, Ҳанзала Садусий, Ҳайва ибн Шурайҳ Мисрий, Каҳмас, Авзоъий, Абу Ҳанифа, Ибн Журайж, Маъмар, Саврий, Шуъба, Ибн Абу Зииб, Юнус Айлий, Ҳаммод ибн Зайд, Ҳаммод ибн Абу Сулаймон, Молик, Лайс, Ибн Лаҳийъа, Ҳушайм, Исмоил ибн Айёш, Ибн Уяйна, Бақиййа ибн Валид ва бошқа кўплардан ҳадис эшитганлар.

Фойдали китоблар тасниф этганлар.

У кишидан Маъмар, Саврий, Абу Исҳоқ Фазорий, Бақиййа, Ибн Ваҳб, Ибн Маҳдий, Абу Довуд, Абдураззоқ ибн Ҳаммом, Қаттон, Аффон, Ибн Маъийн, Ҳиббон ибн Мусо, Абу Бакр ибн Абу Шайба, Яҳё ибн Одам, Абу Усома, Абу Салама Минқарий, Муслим ибн Иброҳим, Абдон, Ҳасан ибн Рабиъ Бувроний, Аҳмад ибн Манеъ, Али ибн Ҳужр, Ҳасан ибн Исо ибн Мосаржис, Ҳусайн ибн Ҳасан Марвазий, Ҳасан ибн Арафа, Иброҳим ибн Мужашшир, Яъқуб Даврақий, айрим устозлари, тенгдошлари ва яна шу қадар кўп киши ҳадис ривоят қилишганки, уларни китобга тушириш анча машаққатлидир.

Аҳли ҳадис ижмоъси билан у кишининг ҳадислари ҳужжат, бутунлигича олинади. Ривоятлари барча мўътабар ҳадис китобларида мавжуд.

Олий санад билан ривоят қилган ҳадислари бизга етиб келди. У киши билан менинг орамда олтита ровий бор.

Бизга Аҳмад ибн Салома ва бошқалар Абдулмунъим ибн Кулайбдан хабар бердилар. У кишига Ибн Баён, у кишига Ибн Махлад, у кишига Исмоил Саффор хабар берган эканлар. У кишига Ибн Арафа, у кишига Абдуллох ибн Муборак ровий Юнус ибн Язид Айлийдан, у киши Зухрийдан, у киши Саҳл ибн Саъд Соъидийдан, у киши Убай ибн Каъбдан айтиб берганлар:

إِنَّمَا كَانَتِ الْفَتْيَا فِي الْمَاءِ مِنَ الْمَاءِ رَخْصَةً فِي أَوَّلِ الْإِسْلَامِ ثُمَّ نَهَى عَنْهَا

«Исломнинг аввалида эр-хотин қовушиш пайтида маний чиксагина, ғусл вожиб бўларди. Кейинчалик бу насх бўлди (қовушишгандан кейин маний чикса ҳам, чикмаса ҳам, албатта ғусл қилиш лозим бўлди)».

Бу ҳадисни имом Термизий «Сунан»ларида Аҳмад ибн Манъадан, у киши Ибн Муборакдан ривоят қилганлар. Ровийларнинг барчаси сиқа. Лекин битта иллати бор: Саҳлдан Ибн Шиҳоб ҳадис эшитмаганлар.

Абдуллох ибн Муборак Ҳарамайн, Шом, Миср, Ироқ, Жазира ва Хуросонга сафар қилганлар, кўп жойда ҳадис айтиб берганлар.

Қаънаб ибн Муҳаррир айтадилар: «Ибн Муборак – Тамимга тегишли Бани Абдушшамснинг мавлолари».

Бухорий: «Абдуллох ибн Муборакнинг мавлолари – Бани Ҳанзала», – деганлар.

Аббос ибн Мусъаб «Тарихи Марв» китобларида шундай зикр қиладилар: «Абдуллох ибн Муборакнинг оналари хоразмлик. Оталари турклардан бўлиб, ҳамазонлик Бани Ҳанзала уругига тегишли бир савдогарга кул эканлар. Ҳамазонга келганларида, Абдуллох ибн Муборак ота-оналарининг ҳурматларини жойига қўйиб, улуғлар эдилар».

Бизга Абул Ғаноим Мусаллам ибн Муҳаммад Қайсий ва бошқалар ёздирган ҳолатда, у кишига Абул Юмн Киндий, у кишига Абу Мансур Шайбоний хабар бердилар. У кишига Абу Бакр Хатиб, у кишига Абу Абдуллох Аҳмад ибн Аҳмад Сийбий, у кишига Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳаммод ибн Суфён Куфада, у кишига Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Саъид, у кишига Абдуллох ибн Иброҳим ибн Қутайба, у кишига Муҳаммад ибн Абдулазиз ибн Абу Ризма айтиб берган эканлар. У киши оталаридан, у киши Ибн Муборакдан шундай деганларини эшитган эканлар: «Абу Ҳанифа отамга қараб: “Бу боланинг онаси сенга садоқатини тўлиқ намоён қилибди”, – дедилар». Чунки Абдуллох оталарига ниҳоятда ўхшар эканлар.

Абу Ҳафс Фаллос ва Аҳмад ибн Ҳанбал айтадилар: «Ибн Муборак 118 йилда таваллуд топганлар».

Абу Аҳмад Ҳаммодийдан Ҳоким ривоят қилганлар. У киши Муҳаммад ибн Мусо Бошонийдан, у киши Абдон ибн Усмондан Абдуллох ибн Муборакнинг: «Мен 119 йилда туғилганман», – деганларини эшитган эканлар.

Фасавийга Бишр ибн Абул Азхар куйидагиларни айтиб берганлар: «Ибн Муборак шундай дедилар: “Абдуллох ибн Идрис мен билан “Сунан” китоблари ҳақида суҳбат қилдилар. Мен: “Ажамлар бу ҳадисларнинг ҳаммасини ёд олиб, тўлиқ амал қилолмайдилар. Лекин мен ёшлигимда – Абу Муслим Хуросоний замонларида қора кийим кийганимни эслайман. Одамларнинг катта-кичик – ҳаммалари қора кийим кийишарди”, – дедим». (Мазкур китобда қора кийим кийиш тўғрисидаги ривоят келтирилган.)

Нуъайм ибн Ҳаммод айтадилар: «Абдуллох ибн Муборак кўп вақт уйларида ўтирардилар. У кишидан: “Сиз уйда ўтиришдан зерикмайсизми?” – деб сўрашди. “Мен Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам ва у зотнинг саҳобалари билан ўтиришдан қандай зерикай?!” – дедилар».

Аҳмад ибн Синон Қаттон айтадилар: «Менга хабар беришларича, Ҳаммод ибн Зайднинг ҳузурларига келганларида, Ибн Муборакнинг кўринишлари бу кишини ажаблантирди. Шунда: “Қаердансиз?” – деб сўрадилар. Ибн Муборак: “Хуросондан – Марвданман”, – деб жавоб бердилар. Ҳаммод: “Абдуллох ибн Муборакни танийсизми?” – деб сўрадилар. “Ҳа. Танийман”, – дедилар. “У киши ҳозир нима билан машғуллар?” – деб сўрадилар. “Сиз билан гаплашиб турибди”, – деб жавоб бердилар. Ҳаммод ибн Зайд Абдуллох ибн Муборакка салом бердилар ва у кишига ҳурмат-эҳтиром кўрсатдилар».

Исмоил Хутабий айтадилар: «Менга хабар беришларича, Абдуллох ибн Муборак Ҳаммод ибн Зайднинг ҳузурларида бўлган пайтларида, ҳадис аҳли Ҳаммодга: “Абу Абдуррахмон ибн Муборак бизга ҳадис айтиб берсинлар”, – дейишди. Ҳаммод: “Эй Абу Абдуррахмон, илтимос қилишяпти: буларга ҳадис айтиб берсангиз!” – дедилар. Ибн Муборак: “Субҳаналлох, эй Абу Исмоил, сиз шу ерда бўла туриб, мен ҳадис айтаманми?!” – дедилар. Ҳаммод: “Қасам ичиб айтаманки, шундай қилинг”, – дедилар. Ибн Муборак: “Бизга Абу Исмоил Ҳаммод ибн Зайд ривоят қилдилар...” – деб фақат Ҳаммоддан эшитган ҳадисларини айтиб бердилар».

Абул Аббос ибн Масрукқа Ибн Ҳумайд куйидагиларни айтиб берганлар: «Ибн Муборакнинг ҳузурларида бир киши акса урди. Ибн Муборак у кишига: “Акса урганда нима дейиш керак?” – дедилар. У киши: “Алҳамдулиллаҳ”, – деди. Ибн Муборак: “Ярҳамукаллох”, – деб жавоб қайтардилар».

Аҳмад Ижлий: «Ибн Муборак – ҳадис илмида сиқа ва солиҳ киши. Шеър ҳам айтганлар. Қомусий олимлардан», – деганлар.

Аббос ибн Мусъаб айтадилар: «Абдуллох ибн Муборак ҳадис, фикҳ, араб тили, тарих илмини ўзларида мужассам этган, шижоатли, саховат-пеша, тожир, инсонларни яхши кўрувчи зот эдилар».

Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб Фарро айтадилар: «Хуросон ўзидан бу учтасига ўхшаш олимни вояга етказмаган: Абдуллоҳ ибн Муборак, Назр ибн Шумайл, Яҳё ибн Яҳё».

Усмон Доримий айтадилар: «Нуъайм ибн Ҳаммоддан эшитдим. У киши Яҳё ибн Одамнинг: “Айрим нозик масалаларга дуч келганимда, уни Абдуллоҳ ибн Муборакнинг китобларидан тополмасам, ноумид бўлардим”, – деганларини эшитган эканлар».

Али ибн Зайд Фароизий шундай деганлар: «Бизга Али ибн Садақа айтиб бердилар. У киши Шуъайб ибн Ҳарбнинг: “Абдуллоҳ ибн Муборак ким билан учрашган бўлсалар, улардан афзал эдилар”, – деганларини, Абу Усо-манинг: “Инсонлар орасида амирлар қандай ажралиб турса, муҳаддислар орасида Абдуллоҳ ибн Муборак ҳам шундай ажралиб турардилар”, – деганларини эшитган эканлар».

Умар ибн Мудрикка Қосим ибн Абдуррахмон, у кишига Ашъас ибн Шуъба Миссисий айтиб берганлар: «Ҳорун Рашид Раққага келдилар. Одамлар кавушларининг иплари узилиб, йиртилиб кетишига ҳам қарамасдан, Абдуллоҳ ибн Муборакнинг орқаларидан югурардилар. Чанг-тўзон кўтарилди. Шунда Ҳорун Рашиднинг оналари қасрдан туриб бу ҳолатни кўрдилар ва: “Бу нима?” – деб сўрадилар. “Хуросонлик бир олим келганлар”, – дейишди. Ҳоруннинг оналари: “Аллоҳга қасамки, ҳақиқий подшоҳлик мана шу. Миршаблар ва амалдорлар билан одам тўплаган Ҳоруннинг подшоҳлиги бунинг олдида ҳеч нарса эмас”, – дедилар».

Усмон ибн Хурразозга Муҳаммад ибн Ҳайён, у кишига Абдуррахмон ибн Зайд Жаҳзамий қуйидагиларни айтиб берганлар: «Авзоъий мендан: “Ибн Муборакни кўрганмисан?” – деб сўрадилар. “Йўқ”, – дедим. “Кўрганингда эди, кўзларинг қувонарди”, – дедилар».

Абдулазиз ибн Абу Ризма айтадилар: «Шуъба менга: “Сиз тарафлардан бизга Абдуллоҳ ибн Муборакдек киши келмади”, – дедилар».

Дағулийга Абдулмажид ибн Иброҳим, у кишига Ваҳб ибн Замъа, у кишига Муъоз ибн Холид қуйидагиларни айтиб берганлар: «Исмоил ибн Айёшга Абдуллоҳ Ибн Муборакни таърифлаганимда, у киши: “Ер юзида Абдуллоҳ ибн Муборакдек киши йўқ. Аллоҳ таоло яратган барча яхши хислат борки, улар Абдуллоҳ ибн Муборакда мужассамдир. Менга дўстларим айтиб беришди. Улар Ибн Муборак билан Мисрдан Маккага борибдилар. Сафар давомида Ибн Муборак уларга зиёфат берибдилар. Ўзлари эса рўзадор эканлар”, – дедилар».

Ҳокимга Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Умар хабар бергандилар. У кишига Муҳаммад ибн Мунзир, у кишига Умар ибн Саъид Тойй, у кишига Умар ибн Ҳафс Сўфий Манбажда қуйидагиларни айтиб берган эканлар: «Абдуллоҳ ибн Муборак Бағдоддан Массиса томонга қараб йўлга чикди-

лар. У кишига бир неча сўфийлар ҳамроҳ бўлишди. Ибн Муборак уларга: “Эй биродарлар, сизга бошқалар эҳсон қилишларини ёқтирмайсизлар”, – деб, ёрдамчилардан бирига: “Эй бола, тоғора олиб кел”, – дедилар. Тоғора олиб келинди. Устини рўмол билан ёпиб: “Кимнинг нимаси бўлса, рўмол тагига ташласин”, – дедилар. Кимлардир ўн дирҳам, яна кимлардир йигирма дирҳам ташлашди. Массисагача уларга зиёфат бериб бордилар. У ерга етганларида: “Бу ер – хавfli жой. Қолган молни тақсимлаймиз”, – деб ҳар кишига йигирма динордан бердилар. Баъзилари: “Эй Абу Абдуррахмон, айримларимиз йигирма дирҳам бергандик-ку?” – деб ҳайратланганларида, у киши: “Гозийнинг молига Аллоҳ таоло барака беришига ишонмайсизларми?!” – дедилар».

Хатибга Умар ибн Иброҳим ва Абу Муҳаммад Халлол хабар берганлар. Уларга Исмоил ибн Муҳаммад ибн Исмоил котиб, у кишига Аҳмад ибн Ҳасан Мукрий айтиб берган эканлар. У киши Абдуллоҳ ибн Аҳмад Давракийдан, у киши Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Шақиқдан, у киши оталаридан куйидагиларни эшитган эканлар: «Абдуллоҳ ибн Муборак ҳажга кетмоқчи бўлиб турганларида, марвлик дўстлари ёнларига келиб: “Сиз билан бирга ҳажга бормоқчимиз”, – дейишди. Абдуллоҳ ибн Муборак: “Ҳажга сарфлайдиган пулларингизни олиб келинглар”, – дедилар. Улар пулларини келтиришганда, сандикка солиб, қулфлаб қўйдилар. Ижарага карвон ёлладилар. Марвдан Бағдодгача уларни лаззатли таомлар, ширинликлар билан зиёфат қилиб бордилар. Бағдоддан чиройли либослар олиб бериб, шодон кайфиятда йўлга чиқдилар. Иайғамбаримизнинг шаҳарлари – Мадинага етиб борганларида, уларнинг ҳар биридан: “Уйдагиларингиз сизлардан Мадинадан нима сотиб олиб келишни илтимос қилишган эди?” – деб сўрадилар. Улар: “У нарса, бу нарса...” – дейишди. Айтилган нарсаларни олиб бергач, Мадинадан Макка томон жўнадилар. Ҳажни адо этишгач, уларнинг ҳар биридан: “Сизга уйдагиларингиз Маккадан нималар келтиришни тайинлашган?” – деб сўрадилар. Улар: “У нарса, бу нарса...” – дейишди. Ҳаммаларига айтган нарсаларини харид қилиб бердилар. Маккадан то Марвгача сафар харажатларини ҳам тўлаб келдилар. Барчаларини хонадонларига бирма-бир етказиб қўйдилар. Уч кун ўтгач, катта зиёфат уюштириб, ҳар бирларига сарпо бердилар. Еб-ичиб, хурсанд кайфиятда бўлишгач, сандикни келтириб, ичидан ҳар бирларининг номлари ёзиб қўйилган ҳамёнларини ўзларига қайтариб бердилар».

Ходимларидан бирлари хабар беришларича, Абдуллоҳ ибн Муборак охирги сафарларида зиёфат уюштириб, одамларга йигирма беш хонтахта фолуда ҳалвосидан тортиқ қилганлар.

Бизга хабар беришларича, Фузайл ибн Иёзга Ибн Муборак: “Агар сиз ва дўстларингиз бўлмаганингизда, мен тижорат билан шуғулланмас

эдим”, – дебдилар. У киши ҳар йили фақирларга юз минг дирҳам садака қилар эканлар.

Али ибн Хашрамга Салама ибн Сулаймон қуйидагиларни айтиб берганлар: «Бир киши Ибн Муборакнинг ҳузурларига келиб, қарзини узиб қўйишларини илтимос қилди. Ибн Муборак қарздорга қўмаклашиш ҳақида хат ёзиб бердилар. Хатни олгач, ходим ундан: “Қарзинг қанча?” – деб сўради. “Етти юз дирҳам”, – деди қарздор. Абдуллоҳ ибн Муборак хатда унга етти минг дирҳам берилишини тайинлаган эканлар. Шунда ходим Абдуллоҳ ибн Муборакнинг ҳузурларига кириб: “Ғалла тугади”, – деди. Абдуллоҳ ибн Муборак: “Агар ғалла тугаган бўлса, умр ҳам поёнига етибди. Мен ёзганни унга бер”, – деб айтганлар».

Муҳаммад ибн Мунзирга Яъқуб ибн Исҳоқ, у кишига Муҳаммад ибн Исо қуйидагиларни айтиб берган эканлар: «Ибн Муборак Тарасусга кўп катнардилар. Раққадаги саройга тушардилар. Бир йигит у кишининг ҳузурларига кириб чиқар, ёрдам берар ва ҳадис эшитарди. Абдуллоҳ ибн Муборак бир сафар ўша ерга келиб, йигитни кўрмадилар. У ердан тезда сафарга чиқиб кетдилар. Қайтганларидан кейин йигит ҳақида сўрадилар. Унинг ўн минг дирҳам қарзи борлиги сабабли қамалганлигини айтишди. Абдуллоҳ ибн Муборак йигитнинг қимдан қарздорлигини аниқлаб, ўн минг дирҳам тўладилар ва то тирик эканлар, буни ҳеч кимга айтмасликка қасам ичтирдилар. Йигит қамокдан чиқарилди. Абдуллоҳ ибн Муборак тунда сафарга чиққан эдилар. Йигит Раққадан икки марҳала йўл билан Абдуллоҳ ибн Муборакка етиб олди. Ибн Муборак: “Эй йигит, қаерда эдинг? Сени кўрмадик?” – деб сўрадилар. У: “Эй Абу Абдуррахмон, қарздорлигим сабаб зиндонда эдим”, – деди. Ибн Муборак: “У ердан қандай қутулдинг?” – деб сўрадилар. Йигит: “Биров келиб, менинг номимдан қарзимни тўлаб қўйибди. Унинг кимлигини билмайман”, – деди. Ибн Муборак: “Аллоҳга шукр қил”, – дедилар. Йигит Ибн Муборакнинг бу ишларини у кишининг вафотларидан кейингина эшитди».

Абул Аббос Саррож Иброҳим ибн Башшордан қуйидагиларни эшитганлар. У кишига буни Али ибн Фузайл айтиб берганлар: «Отам Ибн Муборакка: “Сиз бизни зоҳид бўлишга, камига қаноат қилишга, бори билан кифояланишга ундайсиз. Лекин ўзингиз тижорат қиласиз. Буни қандай тушунса бўлади?!” – дедилар. Абдуллоҳ ибн Муборак: “Эй Абу Али, мен юзимнинг ёруғ бўлиши, шаънимни сақлаш, Роббимнинг тоатига мадад бериши учун тижорат қиламан”, – дедилар. Отам: “Эй Ибн Муборак, агар тижорат ҳалол бўлса, қолганлари ҳам ҳалол бўлади”, – дедилар».

Фатҳ ибн Сахруфга Аббос ибн Язид, у кишига Ҳиббон ибн Мусо айтиб берганлар: «Ибн Муборак молларининг ўз шаҳарларидан бошқа шаҳарларга кўпроқ тарқатилаётгани учун маломат қилинганда, у киши: “Мен

шундай кишиларни биламанки, улар фазилат ва садоқат соҳиблари бўлиб, одамларнинг ҳадисга эҳтиёжлари борлигини билиб, ҳадис билан машғул бўлдилар ва муҳтож бўлиб қолдилар. Уларни ўз ҳолларига ташлаб қўйсак, илмлари зое бўлади. Уларни қўллаб-қувватласак, Муҳаммад алайҳиссаломнинг умматларига бу илмни ёйишади. Мен пайғамбарликдан кейин илм тарқатишдан кўра афзалроқ амални билмайман», – дедилар».

Аббос Дуврий айтадилар: «Яҳёнинг: “Мен фақат Аллоҳ учун ҳадис ривоят қилган ва шу билан машғул бўлган олти кишинигина биламан. Улардан бири Ибн Муборақдир”, – деганларини эшитдим».

Абу Ҳотим айтадилар: «Бизга Ибн Таббоъ Ибн Маҳдийнинг: “Буюклар тўрттадир: Суфён, Молик, Ҳаммод ибн Зайд ва Ибн Муборақ”, – деганларини айтиб бердилар».

Ибн Маҳдий айтадилар: «Мен Суфёндан кўра ҳадисларни билгувчи-роқ, Моликдан кўра ақли гўзалроқ, Шуъбадан кўра зоҳидроқ, Ибн Муборақдан кўра умматга насихатгўйроқ олимни билмайман».

Муҳаммад ибн Мусанно айтадилар: «Абдурраҳмон ибн Маҳдийнинг: “Кўзларим тўрт кишидек улуғни: ҳадисда Саврийдан ҳофизроғини, Шуъбадан зоҳидроғини, Моликдан оқилроғини, Ибн Муборақдан насихатгўйроғини кўрмади”, – деганларини эшитдим».

Абу Нашитнинг айтишларича, у киши Нуъайм ибн Ҳаммоднинг шундай деганларини эшитган эканлар: «Ибн Маҳдийдан: “Ибн Муборақ афзалми ёки Суфён Саврийми?” – деб сўрадим. “Ибн Муборақ афзал”, – деб жавоб бердилар. Мен: “Одамлар бу сўзингизнинг аксини айтишади”, – дедим. Ибн Маҳдий: “Одамлар у кишини синаб кўришмаган. Мен Ибн Муборақдек одамни кўрмадим”, – дедилар».

Нух ибн Ҳабиб айтадилар: «Бизга Ибн Маҳдий: “Замоналарининг бе-назир яғонаси Ибн Муборақ айтиб бердилар”, – деб ҳадис ривоят қилардилар».

Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Қосим ибн Муҳриз айтадилар: «Яҳё ибн Маъийндан эшитдим. У киши Ибн Маҳдийнинг: “Ибн Муборақ Суфён Саврийдан кўра олимроқ”, – деганларини эшитган эканлар».

Муҳаммад ибн Аъян айтадилар: «Абдурраҳмон ибн Маҳдийнинг ху-зурларида муҳаддислар тўпланишди. Улар Ибн Маҳдийдан: “Саврий билан ўтиргансиз. У кишидан ва Ибн Муборақдан ҳадис эшитгансиз. Қайси бирлари устунроқ?” – деб сўрашди. “Суфён ҳеч бўлмаганда бир кун Абдуллоҳдек бўлишга уриниб кўрсалар ҳам, бунинг уддасидан чи-колмасдилар”, – дедилар».

Ибн Абул Аввом айтадилар: «Бизга отам айтиб бердилар. У киши Шуъайб ибн Ҳарбнинг: “Суфён: “Бутун умримнинг ҳеч бўлмаса бир йили Абдуллоҳ ибн Муборақникидек бўлишини хоҳлайман. Лекин бу-

нинг уддасидан чиқолмайман. Уч кун ҳам у кишидек бўлолмайман”, – дедилар”, – деганларини эшитган эканлар».

Муҳаммад ибн Мунзирга Иброҳим ибн Баҳр Дамашқий, у кишига Имрон ибн Мусо Тарасусий айтиб берганлар: «Бир киши Суфёндан: “Сиз қаердансиз?” – деб сўраганда: “Машрикданман”, – дедилар. Яна: “Сизларда машрик аҳлининг зўр олими борми?” – деб сўралди. Суфён: “Ким у киши?” – деб сўрадилар. “Абдуллоҳ ибн Муборак” деган жавоб бўлди. Суфён: “Ҳа, у киши – нафақат машрик, балки мағрибнинг ҳам олими”, – дедилар».

Муҳаммад ибн Мунзирга Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳусайн Кураший, у кишига Аҳмад ибн Абда куйидагиларни айтиб берган эканлар: «Фузайл, Суфён ва бир неча шайх Масжиди Ҳаромда ўтирган эдилар. Шунда Ибн Муборак кўриндилар. Суфён: “Бу киши – машрик аҳлининг олими”, – деган эдилар, Фузайл: “Машрик, мағриб ва уларнинг ўртасидаги юртларнинг ҳам олими – бу киши”, – деб қўшиб қўйдилар».

Али ибн Зайдга Абдуррахмон ибн Абу Жамил куйидагиларни айтиб берган эканлар: «Маккада Абдуллоҳ ибн Муборакнинг давраларида эдик. У кишига: “Эй машрик олими, бизга ҳадис айтиб беринг”, – дедик. Яқинимизда ўтирган Суфён бунга эшитиб: “Сизларга вой бўлсин. Бу киши машрику мағриб ва уларнинг ўртасидаги юртларнинг ҳам олимидирлар”, – дедилар».

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Қуҳзоз айтадилар: «Мен Абул Вазирнинг: “Суфён ибн Уяйнанинг ҳузурларига келдим. У кишига: “Бу киши – Абдуллоҳнинг ворислари”, – дейишганда: “Аллоҳ Абдуллоҳни раҳмат айласин. Хуросонда унақаси қолмади”, – деганларини эшитдим».

Аҳмад ибн Абул Ҳаворийга Абу Исмаил куйидагиларни айтиб берганлар: «Мен Суфён ва Фузайл ибн Иёзни кўрдим. Ибн Муборакнинг вафотларидан кейин Суфён Фузайлга қараб: “Эй Абу Али, қандай зот ўтиб кетдилар-а?!” – деганларида, у киши: “Эй Абу Муҳаммад, Ибн Муборакдан кейин у кишидан уяладиганларгина қолишди”, – деган эканлар».

Муҳаммад ибн Махлад айтадилар: «Бизга Абдусамад ибн Ҳумайд айтиб бердилар. У киши Абдулваҳҳоб ибн Абдулҳакимнинг: “Ибн Муборакнинг вафотлари хабарини эшитган мўминлар амири Ҳорун: “Олимлар саййиди вафот этибдилар”, – дедилар”, – деганларини эшитган эканлар».

Мусайяб ибн Возих айтадилар: «Мен Абу Исҳоқ Фазорийнинг: “Ибн Муборак барча мусулмонларнинг имомидирлар”, – деганларини эшитганман. Абу Исҳоқнинг бу сўзлари “Ўз асрларидаги мусулмонлар пешвоси” деб тушунилади».

Мусайяб: «Абу Исҳоқни Ибн Муборакнинг ҳузурларида чўккалаб ўтириб, савол сўраётган ҳолатда кўрганман», – деганлар.

Сувайт ибн Насрнинг котиблари Абу Ваҳб Аҳмад ибн Рофеънинг ай-тишларича Али ибн Исҳоқ ибн Иброҳимнинг шундай деганлар: “Ибн Уяйна: “Саҳобаларнинг ва Абдуллоҳнинг ишларига, яъни ҳаёт йўлларига назар солдим: саҳобаларнинг Абдуллоҳ ибн Муборакдан устунликлари – Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суҳбатларидан баҳраманд бўлганлари ва у киши билан бирга ғазот қилганлари экан”, – дедилар».

Маҳмуд ибн Волон айтадилар: «Аммор ибн Ҳасаннинг Абдуллоҳ ибн Муборакни мадҳ этиб ёзган шеърларини эшитдим:

إذا سار عبدالله من مرو ليلة * فقد سار منها نورها وجمالها

إذا ذكر الأخبار في كل بلدة * فهم أنجم فيها وأنت هلالها

*Гар Абдуллоҳ тунда Марвдан кетсалар,
У зот билан кетар бундан нур, чирой.
Қайда эшитсангиз олимлар зикрин,
Улар – юлдузлару Абдуллоҳдир ой».*

(Китобдаги шеърларнинг ўзбекчалаштирилган насрий матни мазмунининг назмий баёни муҳаррир Насруллоҳ Шукруллоҳ ўғли қаламига мансуб.)

Ҳошим ибн Марсад айтадилар: «Бизга Усмон ибн Толут айтиб бердилар. У киши Али ибн Мадинийнинг: “Илм чўққиси икки киши: Абдуллоҳ ибн Муборак ва Яҳё ибн Маъийн билан эгалланди”, – деганларини эшитган эканлар».

Аҳмад ибн Яҳё ибн Жоруд айтадилар: «Али ибн Мадиний: “Абдуррахмон ибн Маҳдий ва Яҳё ибн Одамдан кўра Абдуллоҳ ибн Муборакнинг илмлари чуқур эди”, – дедилар».

Абу Салама Табузакий айтадилар: «Саллом ибн Абу Мутеънинг: “Машриқда Абдуллоҳ ибн Муборакдек киши қолмади”, – деганларини эшитдим».

Иброҳим ибн Абдуллоҳ ибн Жунайд айтадилар: «Яҳё ибн Маъийннинг мажлисларида Абдуллоҳ ибн Муборак зикр қилинганларида, кимдир: “У киши ҳадис ҳофизи бўлмаганлар”, – деди. Шунда Яҳё ибн Маъийн: “Абдуллоҳ ибн Муборак (Аллоҳ у кишини раҳмат қилсин) ниҳоятда зийрак, ривоятлари аниқ, сиқа, саҳиҳ ҳадислар олими эдилар. У кишининг йигирма ёки йигирма бир минг ҳадис тўпланган китоблари бор эди”, – дедилар».

Абу Маъшар Ҳамдавайх ибн Хаттоб Бухорий айтадилар: «Наср ибн Муғйира Бухорийдан эшитдим. У киши Иброҳим ибн Шаммоснинг:

“Одамларнинг факихроғи – Ибн Муборак, такводорроғи – Фузайл, хофизроғи – Вакиъ ибн Жаррох”, – деганларини эшитган эканлар».

Аҳмад ибн Абу Хайсама айтадилар: «Яҳё ибн Маъийн Суфённинг ше-рикларини зикр қилганларида, ушбу беш кишини Ибн Муборакдан бош-лаб санадилар: Ибн Муборак, Вакиъ, Яҳё, Ибн Маҳдий, Абу Нуъайм».

Жаъфар ибн Абу Усмон айтадилар: «Ибн Маъийндан: “Агар Қаттон ва Вакиънинг фикрлари икки хил чиқса, нима қиламиз?” – деб сўрага-нимда: “Яҳё Қаттоннинг сўзлари олинади”, – дедилар. “Абдуррахмон ва Яҳёнинг фикрлари икки хил бўлса-чи?” – деганимда: “Уларнинг орала-рига ҳакам лозим бўлади”, – дедилар. Мен: “Абу Нуъайм ва Абдуррах-моннинг фикрлари икки хил чиқса-чи?” – деб сўрадим. У киши: “Улар-нинг ҳам ораларига ҳакам лозим бўлади”, – деб жавоб бердилар. “Аш-жаъий-чи?” – дедим. У киши: “Ашжаъий вафот этганлар. Ўзлари билан бирга ҳадислари ҳам кетган”, – дедилар. “Ибн Муборак-чи?” – дедим. “У киши ҳадисда мўминлар амиридир”, – дедилар».

Маҳмуд ибн Волон айтадилар: «Муҳаммад ибн Мусодан эшитдим. У киши Иброҳим ибн Мусонинг шундай деганларини эшитган эканлар: “Яҳё ибн Маъийннинг ҳузурларида эдим. Бир киши келиб: “Маъмарнинг ҳадисларини мукаммалроқ билувчи ким? Ибн Муборакми ёки Абдураз-зокми?” – деди. Яҳё ёнбошлаган ҳолда эдилар. Ўтириб олдилар-да: “Ибн Муборак Абдураззокдан ҳам ва ўз замоналаридаги барча олимлардан ҳам яхшироқ. Абдуллоҳ ибн Муборак мусулмонларнинг саййидларидан бўлганлар”, – дедилар».

Иброҳим Ҳарбийдан: «Маъмарнинг шогирдларининг фикрлари их-тилофли чиқса, кимнинг фикрини оламиз?» – деб сўрашганда, у киши: «Сўз Ибн Муборакники бўлади», – деб жавоб берибдилар.

Дағулийга Яҳё ибн Закариё, у кишига Муҳаммад ибн Назр ибн Мусо-вир, у кишига оталари айтиб берганлар: «Ибн Муборакдан: “Сиз ҳадис ёзишда бирор марта эҳтиётсизлик қилиб қўймаганмисиз”, – деб сўрадим. У кишининг ранглари ўзгариб: “Бу нима деганингиз? Ҳар сафар китоб кўрганимда, ҳадисларнинг саҳиҳ ва заифлигини қалбан сезиб турардим”, – деб жавоб берган эканлар».

Ҳасан ибн Исога Ибн Муборакнинг дўстлари Сахр қуйидаги воқеани айтиб берганлар: «Мен билан Ибн Муборак бошланғич мактабга борар-дик. Бир киши узоқ амри маъруф қилди. Амри маъруф тугагач, Ибн Му-борак: “Мен бу кишининг ҳамма гапларини ёдлаб олдим”, – дедилар. Бу гапни эшитиб қолган бир киши: “Айтиб бер-чи?” – деди. Ибн Муборак айтиб бердилар. Ҳақиқатан, ҳаммасини ёд олган эканлар».

Нуъайм ибн Ҳаммод Ибн Муборакнинг: «Отам: “Агар сенда бирор китоб кўрсам, ёқиб юбораман”, – дедилар. Шундан сўнг ҳамма нарсани ёд оладиган бўлдим», – деганларини эшитган эканлар.

Абу Вахб Муҳаммад ибн Музоҳим айтадилар: «Ибн Муборакнинг бирор ровийдан айтган ҳадисларини эшитиб олиб, буни Ибн Муборакнинг номларидан эмас, ўша ровийнинг номидан ривоят қилган одамга ажабланаман».

Ибн Хирош: «Абдуллоҳ ибн Муборак Марвазий – сика», – деганлар.

Қосим ибн Муҳаммад ибн Аббод айтадилар: «Сувайд ибн Саъийднинг шундай деганларини эшитганман: “Абдуллоҳ ибн Муборакни Маккада кўрдим. Замзам ёнига бориб, сув сўрадилар. Сўнгра қиблага юзланиб: “Парвардигор, менга Ибн Абул Мавол айтиб бердилар. У кишига Муҳаммад ибн Мункадир, у кишига Жобир, у кишига Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

ماء زمزم لما شرب له

“Замзам сувини ким нима ниятда ичса, ўшанга эришади”, – деб айтган эканлар. Мен бу сувни қиёмат кунидаги чанқоқликдан сақланиш учун ичаман”, – дедилар ва Замзам сувини ичдилар».

Ибн Абу Мавол – Ибн Муаммал Абдуллоҳ Маккийдир. Мазкур ҳадис шу кишининг номлари билан машҳур. Лекин Ибн Муаммал заифлардан. У киши Абу Зубайрдан, у киши эса Жобирдан ҳадис ривоят қилганлар. Ҳар нима бўлганда ҳам, Ибн Муборакнинг ҳадислари – фард, мункар. Бу ҳадисни Сувайддан бошқалар ҳам ривоят қилишган. Жумладан, Ибн Аббоддан Маёнажий ҳам ривоят қилганлар.

Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Абдулвахҳоб Абу Муҳаммад Халилнинг шундай деганларини эшитганлар: «Абдуллоҳ ибн Муборак Макка томон чиксалар, қуйидаги шеърни айтардилар:

بغض الحياة وخوف الله أخرجني * وبيع نفسي بما ليست له ثمننا

إني وزنت الذي يبقى ليعدله * ما ليس يبقى فلا والله ما اتزنا

Ҳаётдан нафрат, қўрқинч Худойимдан,

Мени бу йўлга чиқарди жойимдан.

Қадрим ўлчашни истасам, ажабо,

Қасам: йўқ пулга арзирлик ҳеч вақо».

Нуъайм ибн Ҳаммод айтадилар: «Ибн Муборак “Риқоқ” китобини ўқисалар, кўп йиғлашдан гўёки бўғзига пичоқ тортилган ҳўкиздек бўлардилар. Бирортамиз у кишидан бирор нарса сўрашга журъат эта олсак, уни берардилар».

Абу Ҳотим Розийга Абда ибн Сулаймон Марвазий қуйидагиларни айтиб берган «Рум диёрида Абдуллоҳ ибн Муборак билан ғазотга чикдик.

Душман билан юзма-юз бўлдик. Икки саф бир-бири билан яқинлашганда, ёғий томондан бир киши чиқиб, яккама-якка олишувга одам чорлади. У биз томондан чиққан йигитни ўлдирди. Сўнгра иккинчиси чиқди. Уни ҳам ўлдирди. Кейин яна бири чиқди. Уни ҳам ўлдирди. Яна олишувга одам чақирди. Бир киши чиқиб, бирор соат олишгач, душманни ўлдирди. Ғолибни одамлар ўраб олишди. Қарасам, у киши Абдуллоҳ ибн Муборак эканлар. Юзларини енглари билан беркитиб, ўзларини танитмасликка ҳаракат қилардилар. Мен енгларини тортиб қарадим ва: “Бу киши – Абдуллоҳ ибн Муборак!” – дедим. У киши: “Эй Абу Амр, сен мени шарманда қилувчиларданмисан?!” – дедилар».

Аббос ибн Мусъаб айтадилар: «Шерикларимдан бири Абу Ваҳбнинг: “Абдуллоҳ ибн Муборак кўзи ожиз бир одамнинг ёнидан ўтаётганларида, у киши: “Дуо қилсангиз, Аллоҳ таоло менга кўзларимнинг нуруни қайтарса”, – дебди. Абдуллоҳ ибн Муборак дуо қилганларидан кейин, Аллоҳ у аъмога кўз нуруни қайтарибди. Мен уни кўрганман”, – деганларини эшитган экан».

Абу Ҳассон Исо ибн Абдуллоҳ Басрий Ҳасан ибн Арафанинг шундай деганларини эшитганлар: «Менга Абдуллоҳ ибн Муборак: “Шомдалигимда бир кишидан қаламини вақтинчалик олдим. Уни қайтариб бериш ёдимдан кўтарилибди. Марвга келиб қарасам, қалам менда қолиб кетган экан. Шомга бориб, уни эгасига қайтардим”, – деб айтиб бердилар».

Асвад ибн Солим: «Ибн Муборак ибрат бўладиган пешво, суннатда одамларнинг собитроқларидан эдилар. Агар бирор киши Ибн Муборак ҳақларида ноўрин гап гапирса, ундай кишининг мусулмонлигига шубҳа билан қаранглар», – деганлар.

Бизга Абул Маъолий Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Муҳаммад Мисрий хабар бердилар. У кишига котиб Фатҳ ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Бағдодда, у кишига қози Абул Фазл Муҳаммад ибн Умар, Абу Ғолиб Муҳаммад ибн Али ибн Доя ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад Тароифий хабар берганлар...

Бизга Яхё ибн Абу Мансур ва Али ибн Аҳмад ёздирдилар. Уларга Умар ибн Табарзад, у кишига Абу Мансур Муҳаммад ибн Абдулмалик Мукрий, у кишига Яхё, у кишига Умар ибн Муҳаммад, у кишига Яхё ибн Али ибн Тарроҳ, Абдуҳолиқ ибн Абдусамад ва Абу Ғолиб ибн Банно хабар берганлар...

Бизга Абул Мирҳаф Микдод ибн Абул Қосим Қайсий, у кишига Ибн Муҳаммад Раззоз хабар берганлар...

Бизга Мусаллам ибн Муҳаммад ибн Аллон (ўз китобларидан) ва бошқалар хабар бердилар. Уларга Довуд ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Вакил, у кишига Абул Фазл Урмавий хабар берганлар, У кишига Фахр Али ибн

Бухорий ёзиб юборганлар: «Бизга Неъмат бинти Али ибн Яхё ибн Али, у кишига боболари хабар берганлар...»

Юкорида зикр этилганларнинг ҳаммалари айтишади: «Бизга Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Аҳмад Муаддил, у кишига Абул Фазл Убайдуллох ибн Абдуррахмон Зухрий, у кишига Жаъфар ибн Муҳаммад Фирёбий, у кишига Муҳаммад ибн Ҳасан Балхий Самарқандда 226 йилда, у кишига Абдуллох ибн Муборак, у кишига Ибн Лаҳийъа, у кишига Абул Мусъаб Мишрах ибн Ҳоъон саҳобий Уқба ибн Омир Жуханийдан хабар берганлар. У киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг:

أكثر منافقي أمي قراؤها

“Умматимнинг кўп мунофиқлари кориларидан, яъни ўқимишлиларидан бўлади”, – деганларини ривоят қилганлар».

Бошқа санадда Фирёбийга Қутайба ибн Саъийд, у кишига Ибн Лаҳийъа ушбу ҳадисни Мишрахдан ривоят қилган эканлар.

Яна бошқа санадда Фирёбийга Абу Бакр Саъийд ибн Яъқуб Толиконий, у кишига Абдуллох ибн Муборак Авзоъийдан, у киши Ҳорун ибн Риобдан айтиб берганлар: «Абдуллох ибн Амр вафотлари яқинлашганда: “Қурайшлик фалончини ҳузуримга чақиринглар. У қизимга совчи юборганида, мен ваъда бергандек бўлган эдим. Аллоҳнинг ҳузурига мунофиқликнинг учдан бирини кўтариб бормаин. Сизлар гувоҳ бўлинглар, қизимни у кишига уза-тишга розиман”, – деганлар».

Ҳорун – сиқа. Лекин Абдуллох ибн Амр билан учрашмаганлар.

Аҳмад ибн Ҳанбал: «Ўз замонларида Абдуллох ибн Муборакдек илм талабида бўлган киши йўқ эди», – деганлар.

Шуъба: «Бизга Ибн Муборакдек олим келмади», – деганлар.

Абу Усома айтадилар: «Илм талабида Ибн Муборакдан кўра ғайратли инсонни кўрмадим. Подшоҳлар халқ ичида қай даражада бўлишса, у киши муҳаддислар ичида шундай даражада улуғ эдилар».

Абдуллох ибн Муборакнинг мавлолари Ҳасан ибн Исо ибн Мосаржис шундай деганлар: «Фазл ибн Мусо, Махлад ибн Ҳусайн каби бир неча олим йиғилишиб: “Келинлар, Ибн Муборакнинг яхши фазилатларини санайлик: олимлик, фақиҳлик, адиблик, тилчилик, зоҳидлик, фасоҳат, шоирлик, кечалари қоимлик, ибодат, ҳаж, ғазот, ботирлик, чавандозлик, бакувватлик, беҳуда сўздан сақланиш, холислик, шериклари билан муро-саю мадора”, – дедилар».

Нуъайм ибн Ҳаммод айтадилар: «Ибн Муборакка бир киши: “Кеча Қуръони каримни бир рақъатда ўқиб чиқдим”, – деди. Ибн Муборак: “Мен шундай кишини биламанки, у кеча тун бўйи “Алҳакумут така-сур...” оятидан нарига ўтолмади”, – дедилар. Бу киши ўзлари эдилар».

Аббос ибн Мусъаб айтадилар: «Менга Иброҳим ибн Исҳоқ Буноний Абдуллоҳ ибн Муборакнинг: “Тўрт минг устоздан илм олдим. Мингта шайхдан ҳадис ривоят қилдим”, – деганларини айтиб бердилар. Мен уларни санаб, саккиз юзталарини топишга эришдим».

Ҳабиб Жаллоб айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Муборакдан: “Инсонга берилган энг яхши нарса нима?” – деб сўрадим. “Туғма ақл”, – дедилар. “У бўлмаса-чи?” – дедим. “Гўзал одоб”, – дедилар. “У ҳам бўлмаса-чи?” – дедим. “Тўғри маслаҳат берувчи дўст”, – дедилар. “У ҳам бўлмаса-чи?” – дедим. “Жим туриш”, – дедилар. “У ҳам бўлмаса-чи?” – дедим. “Тез ўлиш”, – дедилар».

Абдон ибн Усмон ривоят қиладилар: «Абдуллоҳ ибн Муборак: “Агар инсоннинг яхшилиги ёмонлигидан кўпроқ бўлса, ёмонликлари зикр қилинмайди. Агар ёмонликлари яхшиликларидан кўпроқ бўлса, яхшиликлари зикр қилинмайди”, – дедилар».

Нуъайм айтадилар: «Ибн Муборакнинг: “Илм ўрганмасдан туриб, иззатталаб бўлувчилардан ажабланаман”, – деганларини эшитдим».

Убайд ибн Жаннод айтадилар: «Ато ибн Муслим мендан: “Ибн Муборакни кўрганмисиз?” – деб сўрадилар. “Ҳа, кўрганман”, – дедим. “Ундай бўлса, у кишига ўхшашини кўрмагансиз ва кўрмайсиз ҳам”, – дедилар».

Убайд ибн Жаннод айтадилар: «Умарийнинг: “Бугунги кунда Абдуллоҳ ибн Муборакдан бошқа одам имомликка муносиб эмас деб ўйлайман”, – деганларини эшитдим».

Муътамир ибн Сулаймон: «Мен Ибн Муборакдек инсонни кўрмадим. Бошқалардан тополмаган барча нарсангизни у кишидан албатта топасиз», – деганлар.

Шақиқ Балхий шундай деганлар: «Ибн Муборакдан: “Намоздан сўнг нима учун биз билан суҳбатлашиб ўтирмайсиз?” – деб сўраганларида: “Мен саҳобалар ва тобеъинлар билан ўтириб, уларнинг илмларидан баҳраманд бўламан. Сизлар билан ўтириб нима қиламан? Сизлар ғийбат ҳам қиласизлар”, – деб жавоб бердилар».

Ибн Муборак: «Сизларнинг суянчиқларингиз суннат бўлсин. Менинг фикрларимни эса ҳадисларнинг шарҳи сифатида қабул қилинглари», – деганлар.

Маҳбуб ибн Ҳасан айтадилар: «Ибн Муборакнинг: “Кимки илмда бахиллик қилса, уч нарса билан мусибатланади: вафот этиб, илмини ўзи билан олиб кетади; илми эсидан чиқади; амалдорлар билан ўралашиб қолиб, илмини йўқотади”, – деганларини эшитдим».

Ибн Муборак: «Илмнинг дастлабки манфаати – бир-бирига ўргатиш», – деганлар.

Мусаййиб ибн Возих айтадилар: «Ибн Муборакка: “Бир киши Аллоҳ йўлида ҳадис ўрганмоқчи бўлиб, унинг санадида қаттиқ туради”, – дейишди. Ибн Муборак: “Агар Аллоҳ учун бўлса, унинг санадида қаттиқ тургани яхшироқдир”, – дедилар».

Абдуллоҳ ибн Муборак: «Қалб дунё муҳаббати билан тўлиб, уни гуноҳлар қуршаб олган бўлса, бундай қалбга эзгулик қачон етсин?!» – деганлар.

Абдуллоҳ ибн Муборак айтадилар: «Агар инсон юз нарсадан тақво қилса-ю, бир нарсадан тақво қилмаса, у муттақинлардан бўлмайди. Агар юз нарсадан парҳез қилиб, бир нарсадан тийилмаса, парҳезкор бўлолмайди. Агар унда битта жоҳиллик бўлса, у жоҳиллардан бўлади. Нух алайҳиссаломга ўғиллари борасида Аллоҳ таолонинг:

قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ فَلَا تَسْأَلِنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ
إِنِّي أَعْظُمُكَ أَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ

“Эй Нух! У сенинг аҳлингдан эмас! Албатта, у (унинг қилгани) яхши иш эмас. Бас, Мендан ўзинг (яхши) билмаган нарсани сўрамагин! Мен сенга жоҳиллардан бўлишингдан (қайтариб) насиҳат қиламан” (Ҳуд сураси, 46-оят), – деган сўзини эшитганмисан?»

Бунинг санади саҳиҳ эмас. Ибн Муборакдан бунга зид ривоят айтиб ўтилган. Кўпи эътиборга олинади. «Битта жоҳиллик» дейишдан мурод уни доимо такрорлаш демакдир.

Айтишларича, Ибн Муборакдан: «Одамлар кимлар?» – деб сўрашди. У киши: «Олимлар», – дедилар. «Подшоҳлар кимлар?» – деб сўрашди. «Зоҳидлар», – дедилар. «Ҳаддан ошганлар кимлар?» – дейишди. «Хузайма ва унинг шериклари», – дедилар. Хузайма золим раҳбарлардан эди. «Пасткашлар кимлар?» – дейишди. «Динни восита қилиб дунё тўплайдиганлар», – дедилар.

Ибн Муборак: «Мискинлар билан ўтириб туринглар. Бидъатчиларнинг суҳбатларидан йироқ бўлинглар», – деганлар.

Яна у киши айтадилар: «Киши ўзининг кимлигини билса, ўзини итдан ҳам хорроқ санарди».

Ибн Муборак: «Оилани ҳалол лукма билан боқиш ўрнини ҳеч нарса, ҳатто Аллоҳ йўлидаги жиҳод ҳам босолмайди», – деганлар.

Ибн Муборак айтадилар: «Кўпинча ният оз амални кўпайтиради, кўп амални озайтиради».

Бизга ижозат берган ҳолда Аҳмад ибн Салома Абдурахим ибн Муҳаммад Коғадийдан хабар бердилар. У кишига Абу Али Ҳаддод, у киши-

га ҳофиз Абу Нуъайм хабар берганлар. У кишига Иброҳим ибн Абдуллоҳ, у кишига Муҳаммад ибн Исҳоқ, у кишига Аҳмад ибн Саъийд Доримий, у кишига Абу Исҳоқ Толқоний айтиб берган эканлар: «Абдуллоҳ ибн Муборакдан ота-онасининг номидан намоз ўқувчи киши ҳақидаги ҳадисни сўрадим. У киши: “Бу ҳадисни ким ривоят қилган?” – дедилар. “Шихоб ибн Хирош”, – дедим. “Шихоб – сиқа. У киши кимдан ривоят қилган эканлар?” – деб сўрадилар. “Ҳажжож ибн Динордан”, – дедим. “Ҳажжож ҳам – сиқа. Бу киши кимдан ривоят қилган эканлар?” – деб сўрадилар. “Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан”, – дедим. “Ҳажжож ибн Динор билан Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам ораларида шунчалик кўп вақт борки, унга қанча туя югуртиришга тўғри келади”, – дедилар».⁸

Бизга Бийбарс ибн Абдуллоҳ Маждий, у кишига Ҳибатуллоҳ ибн Ҳасан Давомий, у кишига Ибн Ваҳбоннинг мавлолари Тажанний, у кишига Исмоил ибн Абдурраҳмон Мардовий, у кишига имом Абу Муҳаммад ибн Қудома, у кишига Абдуллоҳ ибн Аҳмад Хатиб, Тажанний Ваҳбония ва Фахриннисо Шухдалар хабар бердилар...

Бизга Абул Ҳусайн Али ибн Муҳаммад ва Аҳмад ибн Тожул Умано, уларга Муҳаммад ибн Иброҳим хабар бердилар...

Бизга Ситтул аҳл бинти Носих, у кишига Баҳо Абдурраҳмон, уларга Шухда, у кишига Тирод ибн Муҳаммад Зайнабий хабар бердилар...

Бизга Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб Ағлабий, у кишига Али ибн Мухтор, у кишига ҳофиз Аҳмад ибн Муҳаммад, у кишига Қосим ибн Фазл, у кишига Ҳилол ибн Муҳаммад ибн Жаъфар Ҳаффор, у кишига Ҳусайн ибн Яҳё Қаттон, у кишига Иброҳим ибн Мужашшир, у кишига Абдуллоҳ ибн Муборак Суфъндан, у киши Осимдан, у киши Убайд ибн Абу Убайддан, у киши Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан хабар берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам билан бир жойдан ўтиб кетаётганимизда, у кишининг: “Бу жойдан Аллоҳ таолога барака кўтарилмайди”, – деганларини эшитдим. Қарасам, у ер чайқовчи ва кулфурушлар макони экан».

Юқоридаги санадлар билан Ибн Муборакка Ибн Ажлон ровий Нофеъдан, у киши Ибн Умардан, у киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан хабар берганлар: «Ҳар бир маст қилувчи нарса ҳаромдир ва ҳар бир маст қилувчи нарса хамрдир».

Бизга Исҳоқ ибн Торик Асадий, у кишига Ибн Халил, у кишига Абдурахим ибн Муҳаммад Коғадий, у кишига Абу Али Мукрий, у кишига ҳофиз Абу Нуъайм хабар бердилар. У кишига Иброҳим ибн Абдуллоҳ, у кишига Муҳаммад ибн Исҳоқ айтиб берган эканлар. У киши Ибн Абу Ризмадан, у киши Али ибн Ҳасан ибн Шақиқдан, у киши Абдуллоҳ ибн Муборакдан эшитган эканлар: «Биз баъзида яҳудий ва насронийларнинг

⁸ Яъни бу ҳадис заиф демокчилар.

сўзларини ҳикоя тарзида айтиб бера оламиз. Лекин жаҳмийларнинг сўзини эса оғизга ололмаймиз».

Абдуллоҳ ибн Идрис: «Абдуллоҳ ибн Муборак билмайдиган ҳар қандай ҳадисдан йироқ бўлмоғимиз керак», – деганлар.

Ибн Муборак айтадилар: «Шунчалик кўп саҳиҳ ҳадислар борки, саҳиҳ бўлмаган ҳадисларни олишга эҳтиёж йўқ».

Бизга Яҳё ибн Аҳмад Жузомий хабар бердилар. У кишига Муҳаммад ибн Имод, у кишига Ибн Рифоъа, у кишига Абул Ҳасан Хилаъий, у кишига Ибн Ҳож, у кишига Абул Фазл Муҳаммад ибн Абдуррахмон Рамлий хабар берганлар. У кишига Аббос ибн Фазл Асфотий, у кишига Аҳмад ибн Юнус айтиб берганлар: «Абдуллоҳ ибн Муборакнинг Қуръон ўқиб туриб: “Кимки буни махлук деса, буюк Аллоҳга кофир бўлибди”, – деганларини эшитдим».

Али ибн Ҳасан ибн Шақиқ айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Муборак билан совуқ бир кечада масжиддан чиқмоқчи бўлдик. Эшикка яқинлашганимизда, ё мен, ё у киши бир ҳадис айтдик. Шу ҳадис устида баҳс-мунозара қилдик. Ҳатто бомдод намозига азон айтиш учун муаззин келди».

Фазола Насайй айтадилар: «Куфада ҳадис илми ҳалқасида ўтирар эдим. Бирор ҳадис тўғрисида қаттиқ баҳс-мунозара бўлса: “Туриглар, ҳадислар табиби Ибн Муборакдан бориб сўраймиз”, – дейишарди».

Ваҳб ибн Замъа Марвазий айтадилар: «Жарир ибн Абдулҳамид Абдуллоҳ ибн Муборак номларидан бир ҳадис айтиб берганларида, у кишига: “Эй Абу Абдулҳамид, Абдуллоҳдан ҳадис айтасиз. Ваҳоланки, сиз Мансур ибн Муътамир билан ҳам учрашгансиз-ку”, – дейишди. У киши дарғазаб бўлиб: “Мен Абдуллоҳга ўхшаб Хуросон, Ироқ, Ҳижоз, Яман ҳамда Шом аҳлининг илмини кўтариб юраман”, – дедилар».

Аҳмад ибн Абул Ҳаворий айтадилар: «Бани Ҳошимдан бўлган бир одам Абдуллоҳ ибн Муборакнинг ҳузурларига ҳадис эшитиш учун келди. Абдуллоҳ ибн Муборак унга ҳадис айтиб беришни истамадилар. Шунда у хизматқорига: “Тур, Абу Абдуррахмон бизга ҳадис айтиб беришни хоҳламадилар. Бу ердан кетамиз”, – деди. Уловига минмоқчи бўлганида, Ибн Муборак келиб, уловнинг тизгинидан ушлаб, минишига кўмаклашдилар. У киши: “Эй Абу Абдуррахмон, бизга илтифотлар қиласиз-у, ҳадис айтиб бермайсизми?!” – деди. Ибн Муборак: “Мен жисмимни сизга фидо қиламан-у, лекин ҳадисни фидо қилолмайман”, – дедилар».⁹

Мусайяб ибн Возиҳ айтадилар: «Бир киши Ибн Муборакдан: “Ҳадисни кимдан ривоят қилайлик?” – деб сўради. У киши: “Баъзида инсон

⁹ Демак, у киши Набий соллаллоху алайҳи васалламнинг авлодларидан бўлсалар ҳам, ҳадиснинг қадрига етмайдиган шахс эди. Абдуллоҳ ибн Муборак у кишига Пайғамбар авлодидан бўлганлари учун эҳтиром кўрсатдилар. Ҳадиснинг қадрига етмагани учун унга айтиб бермадилар.

сика одамни учратади. У сика бўлмаган кишидан ривоят қилади. Баъзан эса сика бўлмаганни учратади. У сикадан ривоят қилади. Лекин ҳадис ривоят қиладиган одам сика бўлиши ва сикадан ривоят қилиши зарурдир», – дедилар».

Усмон ибн Саъийд Доримий айтадилар: «Нуъайм ибн Ҳаммодининг: “Абдуллоҳ ибн Муборак бирор марта “ҳаддасана” (яъни “айтиб бердилар”) демасдилар. Бунинг ўрнига “ахбарана” (яъни “хабар бердилар”) лафзини ишлатардилар. Агар биров у кишига ҳадис ўқиб берса, қайта ўқиб беришини сўрамас эдилар”, – деганларини эшитдим».

Нуъайм: «Мен Абдуллоҳ ибн Муборакдан кўра ақлли ва ибодатга тиришқоқ одамни кўрмадим», – деганлар.

Ҳасан ибн Рабиъ айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Муборак: “Савбоннинг Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилган “Сизларга адолатли бўлишса, қурайшликларга итоат қилинглари” ҳадислари Умму Саламининг “Намоз ўқишса, улар билан урушманглари” деган ҳадислари билан шарҳланади”, – дедилар».

Муржиъийларнинг «Иймон камаймайди ва зиёдаликини қабул қилмайди», деган эътиқодларига Ибн Муборак Ибн Шавзибнинг Салама ибн Кухайлдан, у кишининг Ҳузайл ибн Шурахбилдан, у кишининг Умар розияллоҳу анҳудан айтилган: “Агар Абу Бакрнинг иймонлари билан ер юзидаги мўминларнинг иймони тарозида тортилса, Абу Бакрнинг иймонлари оғир келади”, – деган сўзларини далил қилдилар».

Умар розияллоҳу анҳу бу сўзлари билан замондошларининг иймонларини назарда тутганлар.

Нуъайм ибн Ҳаммодин айтадилар: «Ибн Муборакнинг: “Саҳобалар ораларидаги урушнинг сабаби фитнадир. Лекин уларнинг бирорталарини “фитначи” демайман”, – деганларини эшитдим».

Ибн Муборакдан: «Пасткашлар кимлар?» – деб сўрашди. «Мақтовга ўч одамлар», – деб жавоб бердилар.

Ибн Муборак айтадилар: «Эс-хушли инсон борки, тўрт нарсадан хотиржам бўлмайди: қилиб қўйган гуноҳини Аллоҳ таоло нима қилганини билмайди; қолган умри давомида қандай ҳалокатларга дучор бўлишини билмайди; эришаётган ютуқлари макр ёки истидрож эканини, ҳидоят деб ўйлагани залолат бўлиши ҳам мумкинлигини билмайди; лаҳзалик ғафлат динидан мосуво қилишини билмайди».

Ибн Муборакнинг дўстлари Мансур ибн Динор: «Абдуллоҳ ибн Муборак Бағдодда яшаётганларининг шукронасига ҳар куни бир динор эҳсон қилардилар», – деганлар.

Абдулкарим Суккарий айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Муборак Қуръон хатмининг якунида саждада дуо қилишни яхши кўрардилар».

Иброҳим ибн Нух Мавсилий айтадилар: «Ҳорун Рашид Айнизарба шаҳарчасига келдилар. Абу Сулаймдан Абдуллоҳ ибн Муборакни таклиф қилишни сўрадилар. Абу Сулайм Ибн Муборак халифага ёқмайдиган бирор гап-сўз айтиб юборсалар, халифа у кишини ўлдиришлари мумкин, деб ўйлаб: “Эй мўминлар амири, Ибн Муборак табиатан кўпол, дағал бир киши”, – дедилар. Рашид қайтиб у кишини йўқламадилар».

Абу Ваҳб Марвазий шундай деганлар: «Ибн Муборакдан: “Кибр нима?” – деб сўрадим. “Инсонларни писанд қилмаслик”, – дедилар. “Ужуб нима?” – деб сўрадим. “Ўзида бор фазилатни бошқаларда йўқ деб ўйлаш. Намозхонларда ужубдан кўра ёмонроқ иллат борлигини билмаيمان”, – деб жавоб бердилар».

Ҳотим ибн Жарроҳ айтадилар: «Али ибн Ҳасан ибн Шақиқдан эшитдим. У киши Ибн Муборакдан эшитган эканлар. Етти йилдан бери тиззасида яра бўлган бир киши Ибн Муборакка шикоят қилиб: “Бир неча хил муолажа қилдим, кўп табибдан сўрадим, лекин ҳеч бири фойда бермади”, – дебди. Ибн Муборак унга: “Боргин, одамлар эҳтиёжманд бўлган жойда кудук қазигин, ўша ердан бир чашма чиқиб, шояд оёғингдаги яра битиб кетса, деб умид қиламан”, – деган эканлар. У киши шундай қилгач, тузалиб кетибди».

Аҳмад ибн Ҳанбал айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Муборак китобдан ҳадис ўқиб берар эдилар, шунинг учун у киши деярли хато қилмасдилар. Вакиъ эса ёддан айтиб берар эдилар, шунинг учун у кишида хатолар бўлиб турар эди. Киши хотирасида қанча нарсани ҳам сақлаши мумкин?!»

Бир неча уламолар шундай ривоят қилишган: «Абдуллоҳ ибн Муборакдан: “Қачонгача илм ўрганасиз?” – деб сўрашганда, у киши: “Эҳтимол, ҳали менга манфаат берадиган илмни ўрганмаган бўлсам керак”, – дебдилар».

Амр Нокид айтадилар: «Ибн Уяйнанинг: “Биз тарафларга Ибн Муборак ва Яҳё ибн Абу Зоида каби киши келмаган”, – деганларини эшитдим».

Махлад ибн Ҳусайн айтадилар: «Айюб ва Ибн Авн билан суҳбатдош бўлдим. Улардан бирортасини Ибн Муборакдан кўра фазилатлироқ демайман».

Абдон шундай деганлар: «Ибн Муборакнинг ҳузурларида ҳадис тадлиси ҳақида гап кетганда, бу ишни қаттиқ қоралаб, қуйидаги шеърни айтдилар:

دلس للناس أحاديثه * والله لا يقبل تدليسا

*Кимки элга ҳадисларни қилса тадлис,
Ҳақ томондан жазолансин ул мудаллис».*

Ибн Муборак айтадилар: «Ким олимларга беписанд бўлса, охирати кетибди. Ким раҳбарларга беписанд бўлса, дунёси кетибди. Ким дўсту биродарларига беписанд бўлса, одамгарчилиги кетибди».

Ибн Муборакнинг жасурликлари ҳақида ривоят келтириб ўтган эдик.

Бизга Муҳаммад ибн Мусанно айтиб бердилар. У кишига Абдуллоҳ ибн Синон куйидагиларни айтган эканлар: «Ибн Муборак ва Муътамир ибн Сулаймон билан Тарасусда эдим. Бирдан жарчи: “Душман...” – деб жар солди. Ибн Муборак одамлар билан чиқдилар. Икки томон сафланганида, бир румлик чиқиб, яккама-якка олишувга одам чорлади. Бир киши чиқди, румлик қаттиқ курашиб, уни ўлдирди. Шу алпозда олти мусулмон шаҳид бўлди. Сўнгра у икки саф ўртасида гердайиб юриб, ўзига яна рақиб талаб қила бошлади, юраги дов бериб, ҳеч ким унга рақиб бўлиб чиқавермади. Ибн Муборак менга юзланиб: “Эй фалончи, мабодо мен ўлдирилсам, у-бу ишларни қиласиз”, – дедилар. Сўнгра уловларини тез ҳаракатлантириб, ўртага чиқдилар ва ўша румлик билан олишиб кетдилар. Чамаси бир соатча олишиб, румликни ўлдирдилар ва бошқа рақиб талаб қилдилар. Иккинчи киши чиқди, уни ҳам ўлдирдилар. Шу тариқа олти ёғийни ўлдирдилар ва яна рақиб талаб қилдилар. Рақиблардан ҳеч кимнинг юраги дов бермади. Ибн Муборак уловларини югуртириб, икки саф орасидан ўтдилар-да, кўздан ғойиб бўлдилар. Биз нима бўлганини сезмай қолдик. Қарасам, у киши ўз жойларига келиб турган эканлар. Менга қараб: “Эй Абдуллоҳ (ибн Синон), агар менинг тириклигимда бу воқеа тўғрисида бирор кимсага оғиз очсанг...” – деб, баъзи сўзларни айтдилар».

Абу Солиҳ Фарро шундай деганлар: «Ибн Муборакдан илмни ёзиб қолдириш тўғрисида сўрадим. У киши: “Агар китоблар бўлмаганида, биз илмни ёдлай олмасдик”, – дедилар».

Ибн Муборак: «Кийимдаги сиёҳ доғлари олимликдан нишонадир», – деганлар.

Ибн Муборак айтадилар: «Кўни-қўшни билан аҳиллик мен учун икки одил гувоҳликдан афзалроқдир».

Айтишларича, Ибн Муборак қабристон ва ахлатхона ёнида турган бир роҳибнинг олдидан ўтиб кетаётиб: «Эй роҳиб, мана, қаршингда одамлар ва дунё мол-мулки. Булар – ибрат», – дебдилар.

(Демак, мол-мулкнинг охири – ахлатхона, одамзоднинг охири – хилхона.)

Ибн Муборак Абу Ҳанифадан фикҳни ўрганганлар. У киши Абу Ҳанифанинг шогирдларидан.

Абдуллоҳ ибн Муборак шукр қилувчи бойлардан бўлиб, сармоялари тўрт юз минг атрофида эди.

Ҳиббон ибн Мусо: «Ибн Муборакнинг эҳсон дастурхонлари арава-ларга юкланиб олиб кетилаётганини кўрганман», – деганлар.

Абу Искоҳ Толконий айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Муборакнинг эҳсон дастурхонларига икки туя пишган товук элтишаётганини кўрганман».

Муҳаммад ибн Абдурраҳмон ибн Саҳмдан Абдуллоҳ ибн Абдулваҳ-ҳоб ривоят қилганлар: «Абдуллоҳ ибн Муборак билан бирга эдим. Ҳар куни овқатланишлари учун ширбоз гўшти ва ҳалво келтириларди. У ки-шидан бу ҳақда сўраганларида: “Мен хизматчига минг диноҳ бериб, дас-турхонни тўкин-сочин қилишни буюрганман”, – дедилар».

Ҳасан ибн Ҳаммод айтадилар: «Абу Усома Абдуллоҳ ибн Муборак-нинг ҳузурларига кирдилар. Ибн Муборак у кишининг юзларида бир но-хушликни сездилар. Абу Усома чиқиб кетганларидан сўнг у кишига тўрт минг дирҳам билан қуйидаги мисраларни ёзиб юбордилар:

وفى خلا من ماله ** ومن المروءة غير حال

أعطاك قبل سؤاله ** وكفاك مكروه السؤال

*Йигит мolidан айрилди, аммо эди кўзи тўқ,
Мурувватни касб қилмоқдан ҳеч холи бўлгани йўқ.
Сўрашингдан олдин дўстинг сенга берди молини,
Шу билан бартараф этди хижолатдан ҳолини».*

Мусайяб ибн Возих айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Муборак Абу Бакр ибн Айёшга: “Бу билан қавмнинг фитнасидан омонда бўлинг”, – деб тўрт минг дирҳам жўнатганлар».

Али ибн Ҳашрам айтадилар: «Мен Исо ибн Юнусдан: “Ёшлари кичик бўлса ҳам, Ибн Муборак сизлардан қандай ўзиб кетдилар?” – деб сўра-дим. У киши: “Ибн Муборак хуросонлик бир неча йигит билан юрар-дилар, олимларга сарполар улашиб, улардан илм ўрганардилар. Биз эса бунга қодир эмасдик”, – деб жавоб бердилар».

Нуъайм ибн Ҳаммод айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Муборак Айлага Юнус ибн Язидни кўришга келганларида, ёнларида ҳалвогар бир йигит бор эди. У фақат муҳаддислар учун ҳалво пишириш билан машғул эди.

Бизга Ибн Абул Хайр китобларида Абдурахим ибн Муҳаммаддан хабар бердилар. У кишига Ҳасан ибн Аҳмад, у кишига Абу Нуъайм хабар берган-лар. У кишига Абдуллоҳ ибн Жаъфар, у кишига Исмоил ибн Абдуллоҳ, у кишига Нуъайм ибн Ҳаммод, у кишига Валид ибн Муслим, у кишига ибн Муборак Холид Ҳаззодан, у киши Икримадан, у киши Ибн Аббосдан На-бий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг

“Барака улуғларингиз билан (яъни, ёши катталарингиз билан)”, деган ҳадисларини айтиб берганлар. Валидга: “Ибн Муборакдан бу ҳадисни каерда эшитгансиз?” – деганимда, у киши: “Ғазотда”, – дедилар».

Ибн Муборак: «Мискинлар билан ўтириб тургин. Бидъатчилар билан харгиз ўтирмагин», – деганлар.

Ҳасан ибн Рабеъ айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Муборак ўлим тўшагида ётганларида: “Толқон егим келяпти”, – дедилар. У нарса султоннинг саройида ишлайдиган, бир пайтлар биз билан кемада йўлдош бўлган бир кишидагина бор экан. Абдуллоҳ ибн Муборакка буни айтганимизда, у киши: “Кўйинглар, ундай бўлса керак эмас”, – дедилар. Ўшани емасдан вафот қилдилар».

Ало ибн Асвад қуйидагиларни айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Муборакнинг ҳузурларида Жаҳм (ибн Сафвон)нинг номи зикр қилинганда, қуйидаги байтни айтдилар:

عجبت لشیطان أتى الناس داعياً ** إلى النار وانشق اسمه من جهنم

*Одамларга даъватчи азозилдан ажаблан,
У дўзахга чорлайди, номи ҳам – Жаҳм – жаҳаннам».*

Бизга Исҳоқ Асадий хабар бердилар. У кишига ибн Халил, у кишига Абдураҳим ибн Муҳаммад, у кишига Абу Али Ҳаддод, у кишига хофиз Абу Нуъайм хабар берганлар. У кишига Сулаймон ибн Аҳмад, у кишига Аҳмад ибн Яхё Ҳулвоний, у кишига Саъид ибн Сулаймон Абдуллоҳ ибн Муборакдан, у киши Маъмардан, у киши Муҳаммад ибн Ҳамзадан, у киши Абдуллоҳ ибн Саломдан қуйидагиларни айтиб берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам аҳли оилаларига қийинчилик ва мушкул иш тушса, уларни намоз ўқишга буюрар ва

وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا لَا نَسْأَلُكَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُكَ وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى

“Аҳлингизни намоз (ўқиш)га буюринг ва (ўзингиз ҳам) унга (намозга) бардошли бўлинг! Сиздан ризқ сўрамаймиз, (аксинча), Биз сизга ризқ берурмиз. Окибат (яхшилиги) тақво (аҳли)гадир” (*Тоҳа сураси*, 132) оятини ўқир эдилар».

Бу ҳадис мурсал: Муҳаммад ва оталарининг боболари Абдуллоҳ ўрталаридаги ровий тушиб қолган.

Абдуллоҳ ибн Муборак (Аллоҳ у кишини раҳмат қилсин) шоир, гўзал ахлоқли, ҳақиқатгўй киши эдилар.

Ибн Саҳм Антокий айтадилар: «Абдуллоҳ Ибн Муборакнинг куйидаги шеърларини айтаётганларини эшитдим:

فكيف قرت لأهل العلم أعينهم ** أو استلذوا لذيد النوم أو هجعوا
والنار ضاحية لا بد موردها ** وليس يدرون من ينجو ومن يقع
وطارت الصحف في الأيدي منشرة ** فيها السرائر والجبار مطلع
إما نعيم وعيش لا انقضاء له ** أو الجحيم فلا نبقي ولا تدع
تهوى بساكنها طورا وترفعه ** إذا رجوا مخرجا من غمها قمعوا
لينفع العلم قبل الموت عالمه ** قد سال قوم بها الرجعى فما رجعوا

Илм аҳлининг кўзи қачон, қандай қилиб қувнасин?!
Ё лаҳзалик ором олиб, бир озгина мудрасин?
Олов ёниқ, иложсизсан, имкон йўқдир учмоққа,
Билмайдилар: ким дўзахга, ким тушади учмохга.
Ўша кунда саҳифалар учиб, қўлларга етар,
Инсон қилган барча ишининг оқ-қорасин баҳс этар.
Кўриб турган Аллоҳ кимга берар абадий жаннат,
Унда бўлар мўл-кўлчилик, турли-туман ноз-неъмат.
Кимдир кетар жаҳаннамга, у ердир кони азоб,
Тушиб қолса биров асло чиқолмайдиган гирдоб.
Ҳар бир олим фойдалансин илмидан то тирикдир,
Ўлганидан кейин ундан фойда кўрмас кимса бир».

Исҳоқ ибн Сунин Ибн Муборакдан куйидаги шеърни ривоят қилдилар:

إني امرؤ ليس في ديني لغامره ** لين ولست على الإسلام طعانا
فلا أسب أنا بكر ولا عمرا ** ولن أسب معاذ الله وعثمانا
ولا ابن عم رسول الله أشتمه ** حتى ألبس تحت التراب أكفانا
ولا الزبير حوارى الرسول ولا ** أهدي لطلحة شتما عز أوهانا

ولا أقول علي في السحاب إذا ** قد قلت والله ظلما ثم عدوانا
 ولا أقول بقول الجهم إن له ** قولا يضارع أهل الشرك أحيانا
 ولا أقول تخلى من خليقته ** رب العباد وولى الأمر شيطانا
 ما قال فرعون هذا في تمرده ** فرعون موسى ولا هامان طغيانا
 الله يدفع بالسلطان معضلة ** عن ديننا رحمة منه ورضوانا
 لولا الأئمة لم تأمن لنا سبل ** وكان أضعفنا نخباً لأقوانا

Мен шундай одамманки, тақвомда йўқдир нуқсон,
 Эмасман ўз динига таъна қилувчи инсон.
 Абу Бакру Умарни сўкмайман мен ҳеч қачон,
 Аллоҳим паноҳ берсин, ҳақоратланмас Усмон.
 Расул амакваччаси Алининг ҳам айби йўқ,
 То тирикман гапим шу: эътиқодга кўнглим тўқ.
 Пайғамбарга ёрдамчи бўлган Зубай(и)рга ҳам,
 Ишонинг, Талҳага ҳам маломат тошин отмам.
 “Али меърожга чиқди” сўзин айтмайди тилим,
 Бундай демоқлик аниқ – душманлик ҳамда зул(у)м.
 Бу борада жаҳмийдек фикрламасман – бу ҳақ,
 Уларнинг сўзлари-чи, ширкнинг ўзгинаси нақ.
 Демам: “Роббим яратиб, бизни берди шайтонга”,
 Бундай сўзни айтмади, берилса-да тугёнга.
 Қанча куфри бўлса-да, қилиқ-қилмиши ёмон,
 Айтмаганди чиндан ҳам на Фиръавну, на Ҳомон.
 Аллоҳ одил шоҳ билан ноҳақликни тугатгай,
 Динимизга раҳмату ризвонларни узатгай.
 Уларсиз хавфдан холи бўлмагай асло йўллар,
 Одил подшоҳ йўқ экан, заиф зўрга ем бўлар.

Ҳорун Рашид бу шеърдан ҳайратланган эканлар. У кишига Ибн Мубо-
 ракнинг Ҳит шахрида вафот этганлари хабари етганда: «Эй Фазл, “Инна
 лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун... Ибн Муборақнинг вафотларини
 одамларга билдиринг. Улар бизга таъзия изҳор қилсинлар”, – дебдилар».

Ибн Муборақнинг яна қуйидаги байтлари бор:

جربت نفسي فما وجدتها لها ** من بعد تقوى الآله كالآدب
 في كل حالاتها وإن كرهت ** أفضل من صمتها عن الكذب
 أو غيبة الناس إن عيبتهم ** حرمتها ذو الجلال في الكتب
 قلت لها طائعا وأكرهها ** الحلم والعلم زين ذي الحسب
 إن كان من فضة كلامك يا ** نفس فإن السكوت من ذهب

*Нафсимни тақводан сўнг этдим тафтиш,
 Нафсни тийиш экан гоят сернаф иш.
 Ҳар бир ҳолатда ҳам чин сўз айт экан,
 Донолар: “Ёлгондан сукут зўр”, – деган.
 Жим турган ютган, гийбатчи илинган,
 Гийбат Қуръонда ҳам ҳаром қилинган.
 Кимда йўқ шу икки: ёлгон ва гийбат,
 Унинг учун бўлар – бебаҳо зийнат.
 Эй нафс, гапиришинг бўлса кумуш гар,
 Билгин: жим туришинг эрур олтин-зар.*

Абул Аббос Саррож айтадилар: «Менга Яъқуб ибн Иброҳим Абдуллоҳ ибн Муборакнинг куйидаги мисраларини айтиб бердилар:

أياذن نزلت بي يا مشيب ** أي عيش وقد نزلت يطيب
 وكفّتي الشيب واعظا غير أني ** أمل العيش والممات قريب
 وكم أنادي الشباب إذ بان ** مني وندائي موليا ما يحيب

*Рози бўлиб тушидингизми бошимга, оқ толалар,
 Сиз тўкилган бу ҳаётда нима яхилик қолди?!
 Бошда сочлар насихат деб қиларди оҳ-нолалар,
 Ҳаётдан умидим кўпу ўлим кўланка солди.
 Ёшлигимни “Ортга қайт”, деб чорласам ҳам ўкириб,
 Ҳаргиз жавоб бермади у: кетмоқда юз ўгириб».*

Ибн Муборакнинг яна бир байтлари:

ياعائب الفقر ألا تزدجر ** عيب الغنى أكثر لو تعتبر
 من شرف الفقر ومن فضله ** على الغنى لو صح منك النظر
 أنك تعصي لتنال الغنى ** وليس تعصي الله كي تفتقر

*Ёмон кўриб фақирликни, менсимовчи мискинни,
 Бойликнинг айби кам эмас – фақирликдан билгинки,
 Ибрат назари билан боқ: фақирликнинг шарафи
 Бойликдан зўр: «Саҳиҳ»ларда келган бунинг хабари.
 Сен мол йиғиб, бой бўлай, деб қанча гуноҳ қиласан,
 Фақирлик-чун йўқдир гуноҳ – буни қачон биласан?!*

Абдуллоҳ ибн Муборақдан яна бир ҳикматли шеър келган. Баъзилар эса уни Ҳумайд Наҳвийга тегишли, деган эканлар:

اغتنم ركعتين زلفى الى الله ** إذا كنت فارغا مستريحاً
 وإذا ما هممت بالنطق بالباطل ** فاجعل مكانه تسبيحاً
 فاغتنم السكوت أفضل من ** خوض وإن كنت بالكلام فصيحاً

*Бўш вақт топдингми, дарҳол икки рақъат намоз қил,
 Бу сени Аллоҳ билан яқин этишини бил.
 Беҳуда сўз ўрнига бўл тасбеҳ билан машғул,
 Гарчи фасоҳатлисан, жим туришни кўр маъқул.*

Баъзилар Абдуллоҳ ибн Муборақнинг Тарасус қалъасининг устида айтган қуйидаги мисраларини эшитган эканлар:

ومن البلاء وللبلاء علامة ** أن لا يرى لك عن هواك نزوع
 العبد عبد النفس في شهواتها ** والحر يشبع مرة ويجوع

*Бало келса, билинг, бордир унга сабаб-аломат,
 Кимки унга гирифтордир, нафси эмас саломат.
 Шаҳватларга берилади нафсга қул бўлган банда,
 Ҳур одам гоҳ оч юради, гоҳ тўқ юрар топганда.*

Абу Умайя Асвад айтадилар: «Ибн Муборак: “Солиҳларни яхши кўраман, лекин мен улардан эмасман. Осийларни ёмон кўраман, лекин мен улардан ҳам ёмонроқман”, – деб куйидаги шеърни ўқидилар:

الصمت أزين بالفتى ** من منطق في غير حينه
والصدق أجمل بالفتى ** في القول عندي من يمينه
وعلى الفتى بوقاره ** سمة تلوح على جبينه
فمن الذي يخفي علي ** اذا نظرت الى قرينه
رب امرئ متيقن ** غلب الشقاء على يقينه
فأزاله عن رأيه ** فابتاع دنياه بدينه

*Йигит учун зийнат бўлур гандан кўра жим туриш,
Қасам ичмоқликдан кўра ростгўй, тўғрисуз бўлиш.
Унинг сервиқорлигини билдирар манглай нури,
Дўст тутинган дўстларига қара: йигитнинг зўри.
Баъзан инсон ўз-ўзига ишониб юрмоқ истар,
Уни бундай манманлиги жар ёқасига қистар.
Кибри уни кўп ўйлатар, чалкашиб, боши қотар,
Мол-дунё деб, гафлат босиб, ҳатто динини сотар».*

Аҳмад ибн Абдуллоҳ Ижлийга оталари куйидагиларни айтиб берганлар: «Абдуллоҳ ибн Муборакнинг вафотлари яқинлашганда, бир киши “Лаа илааҳа иллаллоҳ”ни айтишларини кўп маротаба таъкидлаган эканлар. Абдуллоҳ ибн Муборак: “Бу сўзни тўғри айтолмас экансан. Шундай талаффузинг билан мендан кейин бирор мусулмонга озор беришингдан кўрқаман. “Лаа илааҳа иллаллоҳ”ни айтганман. Ундан кейин бошқа сўз айтмадим, мени ўз ҳолимга қўй. Агар бу калимадан бошқа сўз оғзимдан чикса, шунда “Лаа илааҳа иллаллоҳ”ни айтишимни эслат. Токи охирги сўзим “Лаа илааҳа иллаллоҳ” бўлсин”, – дедилар».

Ҳорун Рашидга Абдуллоҳ ибн Муборакнинг вафотлари ҳақида хабар етганда, у киши: «Бугун олимлар саййиди вафот этибдилар-да...» – деган эканлар.

Абдон ибн Усмон: «Абдуллоҳ ибн Муборак 181 йил Рамазон ойида Ҳит шаҳрида вафот қилдилар», – деганлар.

Ҳасан ибн Рабъ: «Абдуллоҳ ибн Муборак вафотларидан олдин менга олтимиш уч ёшга кирганларини айтган эдилар», – деганлар.

Аҳмад ибн Ҳанбал айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Муборакдан ҳадис эшитиш учун ҳузурларига бордим, лекин тополмадим. Бағдодга келиб, у ердан чегара тарафга чиқиб кетган эканлар. У кишини кўриш насиб қилмади».

Аббос ибн Муҳаммад Насафий Абу Ҳотим Фирабрийнинг шундай деганларини эшитганлар: «Ибн Муборакни тушимда жаннат эшиклари олдида қўлларида калит ушлаб турган ҳолда кўриб: “Бу ерда нима қилиб туриб-сиз?” – дедим у киши айтдилар: “Бу – жаннат калитлари. Уни менга Наби-йимиз соллаллоҳу алайҳи васаллам бердилар ва: “Мен Парвардигоримни кўриб келганимча, сиз шу ерда тура тулинг, сиз менинг ердаги ишончли кишим эдингиз, энди осмондаги ишончли кишим ҳам – сиз”, – дедилар».

Исмоил ибн Иброҳим Масисий айтадилар: «Ҳорис ибн Атийяни тушимда кўриб, аҳволларини сўрадим. У киши: “Аллоҳ менинг гуноҳларимни кечирди”, – дедилар. “Ибн Муборакни нима қилди?” – дедим. “У киши қандини урсинлар! Олий жаннатдалар. Аллоҳ таолонинг ҳузурига ҳар куни икки марта кирадиганлардан”, – дедилар».

Навфал айтадилар: «Ибн Муборакни тушимда кўриб: “Роббингиз сизни нима қилди?” – деб сўрадим. “Ҳадис йўлида қилган сафарларим учун мени кечирди. Куръонни маҳкам тут, Куръонни маҳкам тут”, – деб айтдилар».

Али ибн Аҳмад Саввоқ айтадилар: «Менга Закариё ибн Адий айтдилар. У киши Ибн Муборакни тушларида кўриб: “Роббингиз сизни нима қилди?” – деганларида: “Илм сафарларимнинг шарофатидан мени кечирди”, – дедилар».

Насайй: «Авзоъийдан ҳадис ривоят қилган энг собит киши – Абдуллоҳ ибн Муборак», – деганлар.

Фасавий «Тарих» китобларида қуйидагиларни ёзганлар: «Ҳасан ибн Рабиъ: “Абдуллоҳ ибн Муборакнинг вафотларига шохид эдим. 181 йил Рамазон ойининг ўнинчи куни саҳар чоғи оламдан ўтдилар. Ҳит шаҳрида дафн қилдик”, – дедилар».

Баъзи ҳакимлар шеър битганлар:

وقد كنت الذي في جوانحي ** غنيا وبالشيب الذي في مفارقي
ولكن أرى الذكرى تنبه عاقلا ** ذا هي جاءت من رجال الحقائق

*Мен олимман: ўзимдаги илмим етар ўзимга,
Бошимдаги оқ толалар гувоҳ айтган сўзимга.
Панд-насиҳат эс-ҳушлини ҳар дам огоҳ этади,
Ҳақиқатдан йироқларга ўғит зое кетади.*

Абу Ҳафс Умар ибн Абдулмунъим Тоийга куйидаги байтни ўқиб бердим. Уни менга Абу Ҳафс Умар ибн Абдулмунъим Тоий, у кишига қози Абу Наср Муҳаммад ибн Ҳибатуллоҳ ибн Мумил Шофезий 630 йили уйларида, у кишига Абдурраҳмон ибн Али Хиракий, у кишига Наср ибн Аҳмад Сусий, у кишига Саҳл ибн Бишр, у кишига Али ибн Мунир Халлол, у кишига тоғалари Аҳмад ибн Атиқ Хашшоб, у кишига Абу Бакр Муҳаммад ибн Абул Асбаг, у кишига Ҳошим ибн Марсад айтиб берганлар. У киши Абу Солиҳ Фарродан, у киши эса Абдуллоҳ ибн Муборакдан эшитган эканлар:

المرء مثل اهلال عند رؤيته ** يبدو ضئيلا تراه ثم يتسق

حتى إذا ما تراه ثم اعقبه ** كر الجديدن نقصا ثم يحق

*Қара, инсон ойга ўхшаш, тўлишади кун сайин,
Ўн беш кунлик бўлгандан сўнг ой ҳам қайтади кейин.
Гоҳ кечалар бўлар узун, қисқа кундуз кунлари,
Гоҳо кунлар узун бўлиб, қисқаради тунлари.*

Абу Умар Аҳмад ибн Саъид Садафийнинг «Тарих» китобларидан куйидагиларни ўқидик. Уни Муҳаммад ибн Ваззоҳ Яхё ибн Яхё Лайсийдан ривоят қилган эканлар: «Биз Моликнинг ҳузурларида эдик. Абдуллоҳ ибн Муборак киришга рухсат сўрадилар. Имом Молик ижозат бердилар. Молик ўзлари ўтирган ўринларидан сурилиб, ёнларидан жой кўрсатдилар. Мен имом Моликнинг ўтирган ерларидан сурилиб, ёнларидан жой берганларини илгари ҳеч кўрмагандим. Имом Молик ҳадисдан сабоқ ўқиётганларида, Абдуллоҳ ибн Муборакдан: “Бу ҳадисга фикр-муносабатингиз қандай? Сизда шу мавзуда яна ҳадис борми?” – деб сўрар эдилар. Абдуллоҳ ибн Муборак саволларга жавоб берардилар. Ибн Муборак чиқиб кетдилар. Имом Молик у кишининг одобларига қойил қолдилар. Бизга: “Бу киши Хуросон фақиҳи Абдуллоҳ ибн Муборак бўладилар”, – деб айтдилар».

Суфён ибн Уяйнанинг ҳузурларида Абдуллоҳ ибн Муборакдан бир савол сўралди. Ибн Муборак: «Улуғларимиз ҳузурларида гапиришдан қайтарилганмиз», – дедилар.

Аҳмад ибн Ҳанбал шундай деганлар: «Абдуллоҳ ибн Муборак китобдан ҳадис ўқиб берар эдилар, шунинг учун у киши деярли ҳато қилмасдилар. Вакиъ эса ёддан айтиб берар эдилар, шунинг учун у кишида ҳатолар бўлиб турар эди. Одам хотирасида қанча нарсани ҳам сақлаши мумкин?!»

Имом, пешво, валий, ҳофиз, сўзлари ҳужжат Абу Абдуррахмон Абдуллоҳ ибн Мунир Марвазий.

Назр ибн Шумайл, Абдураззоқ, Язид ибн Ҳорун, Саъид ибн Омир, Абдуллоҳ ибн Бакр Саҳмий, Ваҳб ибн Жарир, Абу Назр ва уларнинг табакасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар. Илм талабида кўп юрт кезганлар, ҳадис эшитганлар. Фазл соҳиби бўлганлар.

У кишидан Бухорий, Термизий, Насай, Исроил ибн Самайдаъ, Абдон ибн Муҳаммад Марвазий, Хубайра ибн Ҳасан Багавий ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Насай: «Абдуллоҳ ибн Мунир – сиқа», – деганлар.

Фирабрий айтадилар: «Дўстларимиздан бири имом Бухорийнинг: “Абдуллоҳ ибн Мунирдек шахсни кўрмадим”, – деганларини эшитган эканлар».

Фирабрий: «Абдуллоҳ ибн Мунир Фирабрда истиқомат қилганлар ва шу ерда 241 йилда вафот этганлар», – деганлар.

Ҳибатуллоҳ Лалкой: «Абдуллоҳ ибн Мунир 243 йил рабиъул охир ойида оламдан ўтдилар», – деганлар.

Яъқуб ибн Исҳоқ ибн Маҳмуд Яҳё ибн Бадр Қурашийнинг шундай деганларини эшитганлар: «Абдуллоҳ ибн Мунир намоздан олдин Фирабрда бўлардилар. Намоз вақти кирганда одамлар у кишини “Омул” масжидида кўришарди. Улар: “Абдуллоҳ ибн Мунир сувда юрадилар”, – дейишарди. У кишидан бу ҳақда сўралганда: “Сув устида юришни билмайман. Бироқ Аллоҳ таоло хоҳласа, дарёнинг икки қирғоғини яқинлаштиради ва инсон бир қирғоқдан иккинчисига ўтаверади”, – деб жавоб берганлар.

Машғулотдан кейин шогирдлари билан сахрога чиқардилар. Ишқор олинадиган ўсимликларни тўплаб, уларни бозорда сотар ва шу билан рўзғор тебратардилар. Бир куни шогирдлари билан сахрога чиққанларида, тўсатдан ётган шерни кўриб қолдилар. Ҳамроҳларига: “Сизлар тўхтанлар”, – деб, шернинг ёнига бир ўзлари бордилар. Унга нима деганларини билмадик. Шер ўрнидан турди-да, кетди».

Ибн Роҳавайҳдан: «Инсон чўлга озуқасиз чиқиши дурустми?» – деб сўрашганда, у киши: «Агар Абдуллоҳ ибн Мунирдек бўлса, мумкин», – деб жавоб берганлар.

Айтишларича, Абдуллоҳ ибн Мунир абдоллардан бўлган эканлар.

Имом, садук Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Солиҳ ибн Абдуллоҳ ибн Заҳҳок Бағдодий. «Бухорий» лақаби билан машҳур бўлганлар.

Лувайн, Усмон ибн Абу Шайба, Исҳоқ ибн Абу Исроил ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

У кишидан Абдуллоҳ Забибий, Муҳаммад ибн Музаффар, Ибн Зайёт, Абу Али Найсобурийлар ҳадис ривоят қилганлар ва бу кишини: «Сика», – деганлар.

305 йил ражаб ойида вафот этганлар.

Адолатли амир, Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳокими Абул Аббос Абдуллоҳ ибн Тоҳир ибн Ҳусайн ибн Мусаб.

Фақиҳ ва адиб бўлганлар. Вакиъ, Яҳё ибн Зурайс ва Маъмундан ҳадис эшитганлар.

У кишидан Ибн Роҳавайҳ, Наср ибн Зиёд, Фазл ибн Муҳаммад Шаъроний ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Назм ва насрда машҳур бўлганлар.

Маъмун у кишини Миср ва Ифриқия, кейинчалик Хуросонга ҳоким қилиб тайинлаганлар. Итоатли, сиёсатдон, салобатли, саховатпеша, ишлари таҳсинга сазовор ҳукмдор бўлганлар.

Айтилишича, бир куни намоз ўқиётган пайтларида икки миллион етти юз минглик микдордаги эҳсон ҳақидаги номага қўл қўйиб юборган эканлар.

Абу Таммом ҳоким Абдуллоҳ ибн Тоҳирнинг саройларида хизмат қилганлар ва у кишини кўп мактаганлар.

Абдуллоҳ ибн Тоҳир: «Ҳамённинг тўлалиги ва хотиранинг ўткирлиги бирга жам бўлмайди», – дердилар. Вафотларидан кейин қирқ миллион дирҳамлари қолган.

Бетоб бўлганларида, тавба қилганлар, ортиқча роҳат-фароғатдан воз кечганлар, асирларни озод этганлар.

230 йили 48 ёшда Хонукда оламдан ўтганлар.

Хоразм козиси, муҳаддиси, ҳофиз Абдуллоҳ ибн Убай Хоразмий. Илм талабида юрт кезганлар.

Аҳмад ибн Юнус Ярбувӣй, Саъид ибн Мансур, Сулаймон ибн Абдурраҳмон, Исҳоқ ибн Роҳавайҳ, Қутайба ибн Саъид ва буларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан имом Бухорий, Муҳаммад ибн Али Соний Ҳассоний Хоразмий, Абул Аббос ибн Ҳамдон Ҳирий ҳадис ривоят қилганлар. Кейинги икковлари Барқонийнинг устозларидан.

Бухорий ҳадисларни санад билан ҳам, таълиқ ҳолатда ҳам Ибн Убай Хоразмийдан «Аз-Зуъафо» китобларида ривоят қилганлар. Чунки имом Бухорий Хоразмга борганларида мана шу кишиникига тушиб, меҳмон бўлганлар. Ўзларининг «Ас-Саҳиҳ»ларида: «Бизга Абдуллоҳ, у кишига Сулаймон ибн Абдурраҳмон... ҳадис айтдилар», – деб ҳадисни зикр қилганлар. Абдуллоҳдан мурод – Абдуллоҳ ибн Убай Хоразмий Омулий.

Шунингдек, имом Бухорий айтадилар: «Бизга Абдуллоҳ, у кишига Яҳё ибн Маъийн, у кишига Исмоил ибн Мужолид ровий Баъндан, у киши Вабрадан, у киши Ҳаммомдан Амморнинг: “Мен Набий соллаллоҳу алайҳи васалламни кўрдим. У зот билан беш кул, икки аёл ва Абу Бакрларгина иймон келтиришганди”, – деганларини айтиб бердилар».

Баъзилар юқоридаги Абдуллоҳдан мурод – Абдуллоҳ ибн Ҳаммоод Омулий, дейишган. Аммо менинг назаримда, у киши аниқ Абдуллоҳ ибн Убай Хоразмийдир.

«Бизга Абарқуҳий, у кишига Фатҳ ва Аҳмад ибн Сармо, уларга Урмавий, у кишига Ибн Наққур, у кишига Ҳарбий, у кишига Аҳмад Суфий, у кишига Яҳё... хабар берганлар», деб бу санадда ҳам у кишининг номларини зикр қилдилар.

Ибн Убай Хоразмий 90 ёшдан ошиқроқ умр кўрганлар. 290 йилларнинг бошларида ҳаёт бўлганлар. Валлоҳу аълам.

Имом, сиқа, кўзга кўринган ҳофиз Абу Абдурраҳмон Абдуллоҳ ибн Ҳаммоод ибн Айюб Омулий.

Омул – Жайхун. У Марвга қарашли шаҳарча. «Амав» ҳам дейилган. Шунинг учун у кишига «Амавий» деган нисбат ҳам берилади.

Қаънабий, Абул Ямон, Сулаймон ибн Ҳарб, Саъид ибн Абу Марям, Яҳё Вуҳозий, Яҳё ибн Маъийн, Абул Жумоҳир Кафрасусийдан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан имом Бухорий ҳадис эшитганлар ва: «Бизга Абдуллох, у кишига Сулаймон ибн Абдуллаҳмон ҳадис айтганлар», – деганлар.

Назаримда, Абдуллох – Абдуллох ибн Убай Хоразмий. Чунки Бухорий Хоразмга борганларида шу кишининг уйларида тушганлар, китобларини кўздан кечирганлар ва у кишидан баъзи нарсаларни ёзиб олганлар.

Омулийдан Умар ибн Бужайр, Иброҳим ибн Ҳузайм, Ҳайсам ибн Қулайб, Абдуллох ибн Муҳаммад ибн Яъқуб Ҳорисий ва қози Маҳомиллий ҳадис ривоят қилганлар.

273 йил ражаб ойида вафот этганлар.

Бошқа ривоятда: «269 йил рабиъул охир ойида оламдан ўтганлар», – дейилган.

АБДУЛМАЛИК ИБН УМАЙР (5; 438, 195)

Ҳофиз Абдулмалик ибн Умайр ибн Сувайд ибн Ҳориса Қураший (бир ривоятда Лахмий ҳам деганлар) Куфий. Кунялари – Абу Амр ёки Абу Умар. Лақаблари – Қибтий.

Али ва Абу Мусо Ашъарий розияллоху анҳумоларни кўрганлар.

Жундуб Бажалий, Жобир ибн Самура, Жабр ибн Атик, Амр ибн Ҳурайс, Атийя Қуразий, Нуъмон ибн Башир, Умму Атийя, Жарир ибн Абдуллох Бажалий, Ҳусайн ибн Қабиса ёки Ҳусайн ибн Ақаба, Ийёд ибн Лақид, Ашъас ибн Қайс (у киши билан учрашмаганлар), Ҳусайн ибн Абу Ҳарр, Зайд ибн Ақаба, Рибъий ибн Ҳирош, Ибн Абу Лайло, Қазаъа ибн Яҳё, Амр ибн Маймун Авдий, Муғиранинг котиби Варрод, Мусо ибн Талҳа, Абу Бурда ибн Абу Мусо, Абул Аҳвас Жушамий ва кўп саҳоба ва тобеъинлардан ҳадис ривоят қилганлар.

Узоқ умр кўрганлар. Куфа аҳлининг муснидларидан бўлганлар.

У кишидан Шуъба, Суфён Саврий, Мисъар, Ҳушайм, Абу Авона, Исроил, Зоида, Ҳаммод ибн Салама, Убайдуллох ибн Амр Ракқий, Жарир ибн Абдулҳамид, Суфён ибн Уяйна, Убайда ибн Ҳамид ва бошқа кўпчилик ҳадис ривоят қилганлар.

Шаҳр ибн Ҳавшаб у кишидан илк ҳадис ривоят қилганлардан бўлиб, “Саҳиҳи Муслим”да ҳадисларидан келтирилган.

Али ибн Мадинийнинг айтишларича, Абдулмалик ибн Умайрдан ривоят қилинган икки юзтача ҳадис мавжуд.

Маймуний Аҳмад ибн Ҳанбалдан, у киши Суфён ибн Уяйнадан ривоят қилган эканлар: «Абдулмалик ибн Умайрнинг: “Аллоҳга қасамки, мен қайси ҳадисни ривоят қилсам, унинг ҳеч бир ҳарфини тушириб қолдирмайман”, – деган сўзларини эшитдим».

Насайй: “У кишининг ривоятлари нуқсондан холи”, – деганлар.

Абу Ҳотим: “Ҳадис борасида солиҳ, лекин ҳофиз даражасида эмаслар. Вафотларидан сал олдин хотиралари пасайган эди”, – деганлар.

Яҳё ибн Маъийндан Исҳоқ Кавсаж ривоят қилганлар: “Хотиралари сусайгани боис у киши баъзан ривоятларни аралаштириб юборардилар”.

Али ибн Ҳасан Ҳисинжоний айтганлар: «Аҳмад ибн Ҳанбалнинг: “Абдулмалик ибн Умайрнинг ҳадислари музтариб. Ўз навбатида ривоятлари кам. У кишининг беш юзта ҳадиси билан танишдим, анчагина хатолари бор экан”, – деганларини эшитдим».

Исҳоқ Кавсаж имом Аҳмаднинг: “У киши заиф”, – деганларини зикр қилганлар.

Аҳмад ибн Ҳанбалнинг ўғиллари Солиҳ оталарининг: “Саммок ибн Ҳарб ҳадисда Абдулмалик ибн Умайрдан кўра солихроқдир. Абдулмалик ибн Умайр ҳақларида ҳофизлар ўртасида ихтилофлар бор”, – деганларини ривоят қилганлар.

Абу Бакр ибн Айёшдан Муҳаммад ибн Суфён Куфий ривоят қиладилар: «Абу Исҳоқнинг: “Илмни Абдулмалик ибн Умайрдан ўрганинглар”, – деганларини эшитдим».

Аҳмад Ижлий айтганлар: “Абдулмалик ибн Умайрни Ибн Қибта деб ҳам аташган. Куфа қозиларидан бўлганлар. Ҳадис илмида солиҳ ва сиқа бу зот юздан зиёд ҳадис ривоят қилганлар”.

Ибн Абу Ҳотимга Солиҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбал, у кишига Али, у кишига Абдуррахмон ибн Маҳдий айтишларича, Суфён доимо Абдулмаликнинг ҳифзларидан ҳайратга тушган эканлар. Солиҳ айтганлар: «Отамдан: “У киши Абдулмалик ибн Умайрмилар?” – деб сўрадим. “Ҳа”, – деб жавоб бердилар».

Ибн Абу Ҳотим айтганлар: «Мен бу ривоятни отамга айтганимда, отам: “Бу англашилмовчилик. У киши Абдулмалик ибн Абу Салмон бўладилар. Абдулмалик ибн Умайр ҳифзда бу қадар таърифланмаганлар”, – дедилар».

Имом Бухорий: “Абдулмалик ибн Умайр фасоҳатли инсонлардан эдилар”, – деганлар.

Ибн Уяйна айтганлар: «Бир киши Абдулмалик ибн Умайрга “Қибтий”, деб мурожаат этганида, у киши: “Мен Абдулмаликман. Қибтий эса бир чопқир отимизнинг номи эди”, – деганлар».

Абу Бакр ибн Айёшдан ривоят қилинади: «Абдулмалик ибн Умайрнинг: “Бу йил 103 ёшга тўлдим”, – деганларини эшитдим».

Абу Абдуллох Бажалийдан Абу Бакр ибн Абу Асвад ривоят қилганлар: “Абдулмалик ибн Умайр 136 йиллар атрофида зулҳижжа ойида вафот этганлар”.

Бизга Абул Аббос Аҳмад ибн Абдуррахмон ва бошқалар хабар бердилар. Уларга Ҳусайн ибн Ҳибатуллох Тағлибий, у кишига Назр ибн Аҳмад ибн Муқотил ва Ҳусайн ибн Ҳасан Асадий, уларга фақиҳ Али ибн Муҳаммад ибн Али ибн Абул Ало Миссирий, у кишига Муҳаммад ва Аҳмад, уларга 417 йилда Ҳасан ибн Саҳл ибн Сабоҳ, у кишига имом Аҳмад ибн Иброҳим ибн Аҳмад хабар берган эканлар. У кишига Али ибн Ҳарб, у кишига Суфён ибн Уяйна ҳофиз Абдулмаликдан, у киши Абдуррахмон ибн Абу Бақрадан, у киши Абу Бақрадан, у киши Набий соллаллоху алайҳи васалламдан айтиб берганлар:

لا ينبغي للقاضي أن يقضي بين اثنين وهو غضبان متفق عليه

“Қози икки кишининг орасида жаҳл устида ҳукм чиқариши мумкин эмас” (Муттафақун алайҳ).

Шуъба ривоят қилган бошқа бир саҳиҳ ҳадисда:

لا يقضين حكم

“Ҳакам ҳаргиз ҳукм чиқармасин”, – дейилган.

Бу ҳадисни таниқли ровийлар Абдулмалик ибн Умайрдан ривоят қилганлар. Ҳадис имомлари уни ўз китобларига киритганлар.

АБДУЛМУМИН ИБН ХАЛАФ (15; 480, 273)

Имом, ҳофиз, пешво Абу Яъло Абдулмўмин ибн Халаф ибн Туфайл ибн Зайд ибн Туфайл Тамимий Насафий.

259 йилда туғилганлар.

Боболари Туфайл ибн Зайд ҳамда Абу Ҳотим Розий, Абу Яҳё ибн Абу Масарра Маккий, Исҳоқ ибн Иброҳим Дабарий, Абу Зинбоъ Равх ибн Фараж, Юсуф ибн Язид Қаротисий, Али ибн Абдулазиз Бағавий ва буларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Бағдодда Муҳаммад ибн Довуд Зоҳирийнинг фикҳий мазҳабларида бўлиб, киёс аҳлидан йироқ эдилар. Бадавлат, суннат ва ҳадисга иқтидо қиладиган, художўй ва ниҳоятда илмли эдилар.

У кишидан Абдулмалик ибн Марвон Майдоний, Аҳмад ибн Аммор ибн Асама, Яъқуб ибн Исҳоқ, Насаф аҳли, Абу Али Мансур ибн Абдуллох

Зухлий, Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад Калободий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Бизга етиб келган хабарларга кўра, муътазилийлар ва калом аҳлининг шайхи Абул Қосим Каъбий Насафга келганларида, Насаф аҳли у кишини ҳурмат қилибди. Абу Яъло эса у кишининг зиёратларига келмабдилар. Шунда Каъбий: «Биз ўзимиз шайхнинг ҳузурларига борамиз», – дебдилар. Каъбий у кишининг ҳузурларига кирганларида, Абу Яъло ўринларидан ҳам турмабдилар, меҳробларидан бурилиб қарамабдилар ҳам. Каъбий гўё у кишини хижолатдан қутқармоқчидек бўлиб: «Аллоҳга қасамки, эй шайх, ўрнингиздан турманг», – дебдилар-да, тик турган ҳолда Абу Яълонинг ҳақларига дуо қилиб, ишларини мактаб, изларига қайтиб кетибдилар.

Жаъфар Мустағфирийнинг айтишларича, у кишига Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Али Насафий айтадилар: «Намозгоҳда шайх Абу Яълонинг жанозаларига ҳозир бўлганимда, аскарларнинг шовқин-суронидек ноғоралар овози бизни қамраб олди. Ҳатто ҳаммамиз аскарлар бостириб келди, деб гумон қилиб, кошкийди, шундан олдин шайхнинг жанозаларини ўқиб олган бўлса эдик, дедик. Ҳамма тўпланиб, намозга сафланганида ҳудди ҳеч нарса бўлмагандек, овоз тинди.

Шундан сўнг туш кўрдим. Абу Яълонинг йўлларида бир киши тик туриб: “Эй одамлар, ким тўғри йўлни истаса, Абу Яълонинг йўлларида, яъни мана шу йўлдан юрсин”, – дер эди».

Абу Яъло 346 йили жумодул охир ойида Насафда вафот этганлар. Бу шаҳар Нахшаб ҳам дейилади.

Бизга Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ, у кишига Абдурахим ибн Абу Саъд Тамимий, у кишига Усмон ибн Али Пойкандий, у кишига Ҳасан ибн Абдулмалик Насафий, у кишига Жаъфар ибн Муҳаммад Мустағфирий, у кишига Ҳасан ибн Али ибн Қудома, у кишига Абдулмўмин ибн Халаф хабар бердилар. У кишига Абу Усмон Саъид ибн Муғйира, у кишига Фазорий айтиб берганлар. У кишига Язид ибн Симт ровий Ҳакам ибн Убайд Айлийдан, у киши Қосимдан, у киши Оишадан ҳадис айтадилар: «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам:

من قرأ في ليلة تنزيل السجدة واقتربت وتبارك كن له نورا أو حرزا من الشيطان ورفع

في الدرجات

“Ким бир кечада Сажда, Қамар ва Таборак сураларини ўқиса, булар унга нур ёки шайтондан паноҳ бўлади ҳамда унинг даражаси кўтарилади”, – дедилар». Бу ғариб ҳадис.

Имом, олим, пешқадам ҳофизлардан Абул Ҳасан Абдулғофир ибн Исмоил ибн Абдулғофир ибн Муҳаммад ибн Абдулғофир ибн ҳофиз Абу Абдуллоҳ ибн шайхул кабир Абул Ҳусайн Форисий Найсобурий.

“Мажмаъул ғаройиб”, “Ас-Сиёқ ли тарихи Найсобур”, “Муфҳим ли шарҳи Саҳиҳи Муслим” китобларининг муаллифи.

451 йилда туғилганлар.

Бағдодда Абу Муҳаммад Жавҳарий ва бошқалардан, Найсобурда Абу Саъд Канжарузий ва Абу Бакр Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Али Табарий Мукрийдан ҳадис ривоят қилишга ижозат олганлар. Она тарафдан боболари Абул Қосим Қушайрий, Аҳмад ибн Мансур Мағрибий, Аҳмад ибн Абдурахим Исмоилий, Аҳмад ибн Ҳасан Азҳарий, Фазл ибн Муҳиб (Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ Сарром), Абу Наср Абдуррахмон ибн Али Тожир ва бошқа кўплардан ҳадис эшитганлар.

Имомул ҳарамайн Абул Маъолий Абдулмалик Жувайнийдан фикҳни ўрганганлар. Мазҳаб илмида пешқадам бўлганлар. Ғазна, Ҳинд, Хоразм диёрларига сафар қилганлар. Улуғ алломалар билан учрашганлар. Найсобур хатиблигини бошқарганлар.

Фақиҳ, муҳаққик; фасоҳат, балоғат, қироат ва ҳадис соҳиби, шунингдек, таниқли адиб бўлганлар.

529 йилда вафот этганлар.

У кишидан ҳадис ривоят қилган охириги шахс – Абу Саъд Абдуллоҳ ибн Умар Саффор.

Имом, ҳофиз Абу Закариё Абдурахим ибн Аҳмад ибн Наср ибн Исҳоқ ибн Амр Тамимий Бухорий.

Илм йўлида юрт кезганлар.

Ҳижоз, Шом, Яман, Миср, Ироқ, Рум, Хуросон, Бухоро, Қайравон (Шимолий Африка) ўлкаларида ҳадис эшитганлар. Котиб Абу Наср Аҳмад ибн Али, Муҳаммад ибн Аҳмад Ғунжор, Абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Ҳусайн Ҳалимий, Ҳамза ибн Абдулазиз Муҳаллабий, Абу Умар ибн Маҳдий Форсий, Ҳилол ибн Муҳаммад Ҳаффор, Маҳомилийнинг шогирди Абу Муҳаммад ибн Баййиъ, Таммом ибн Муҳаммад Розий, ҳофиз Абдулғани ибн Саъид ва бошқа кўплардан ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан Абу Наср Абдулвахҳоб ибн Жаббон Муррий (устозлари), Али ибн Муҳаммад Ҳинноий, факих Наср ибн Иброҳим Макдисий, Мушарраф ибн Али, Али ибн Ҳусайн Фарро, Жамил ибн Юсуф, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад Розий ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Таваллудлари – 382 йил.

Энг катта устозлари – Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Яздоз (Ибн Абу Хотимнинг шогирдлари).

Розий шайхларини зикр қилиб шундай деганлар: «Абу Закариё илм талабида Мағриб ва Андалусга бордилар. У ерда кўплаб шайхдан ҳадис ёздилар. У киши ҳадис ёд олувчи, уларнинг санадларини мукамал билувчилардан эдилар. 461 йилда вафот этдилар».

Ибн Тоҳир айтадилар: «Бизга Саъд Занжоний шайх Абдулғанийнинг “Муштабихун нисба” китобларини муаллифнинг набиралари Али ибн Бақо ва Ибн Абдурахим Бухорийдан бошқа киши ривоят қилмаганлигини айтдилар».

Занжонийнинг юқоридаги сўзлари ўйлаб кўришни тақозо этади. Чунки Рашо ибн Назиф ҳам ўша китобни ривоят қилганлар. У киши ва Абдурахим ибн Аҳмад сиқалардан. Валлоҳу аълам.

Мусаллам ибн Муҳаммад бизга Қосим ибн Алидан хабар бердилар. У кишига оталари, у кишига Абул Ҳасан Али ибн Мусаллам, у кишига Абдулазиз Каттоний, у кишига Абу Наср Абдулвахҳоб ибн Абдуллоҳ Муррий, у кишига Абдурахим ибн Аҳмад Бухорий ҳузурларига келган вақтларида, у кишига Бухорода котиб Аҳмад ибн Наср, у кишига Абу Наср Аҳмад ибн Саҳл хабар берганлар. У кишига Қайс ибн Унайф, у кишига Муҳаммад ибн Солих, у кишига Муҳаммад ибн Сулаймон Маккий, у кишига Абдуллоҳ ибн Маймун Қаддох ровий Жаъфар ибн Муҳаммаддан, у киши оталаридан, у киши боболаридан, у киши Али розияллоҳу анхудан ривоят қилинган ҳадисни айтиб берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

اغسلوا ثيابكم وخذوا من شعوركم واستاكوا وتزينوا فإن بني إسرائيل لم يكونوا يفعلون

ذلك فزنت نساؤهم

“Кийимларингизни ювинглар, сочларингизни тузатинглар, мисвок ишлатинглар, зийнатланинглар. Чунки Бани Исроил шуларга риоя қилмаганлиги учун аёллари зино қилишди”, – дедилар».

Бизга Ҳасан ибн Али, у кишига Жаъфар ибн Али, у кишига Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон Дийбожий хабар бердилар. У кишига Аҳмад ибн Яҳё ибн Жоруд, у кишига ҳофиз Абдурахим ибн Аҳмад айтиб ёздирганлар. У кишига Муҳаммад ибн Иброҳим Басрий Байтул Макдис (Қуддус)да хабар

берганлар. У кишига Аҳмад ибн Салом Тарсусий, у кишига Абул Қосим Абдуррахмон ибн Муҳаммад Тарсусий, у кишига Убайднинг ўғиллари Яъло ва Муҳаммад, уларга Аъмаш ровий Хайсамадан, у киши Сувайд ибн Ғафаладан айтиб берганлар: «Али розияллоҳу анхунинг: “Агар сизларга Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан бирор нарса тўғрисида хабар айтсам, Аллоҳга қасамки, у зотнинг номларидан ёлғон айтишдан кўра осмондан кулаб тушмоғим, қушлар мени тилка-пора қилмоғи мен учун яхшироқдир. Агар ўзаро гап-сўзларимизга келсак, уруш – бу ҳийладир”, – деганларини эшитдим». Имом Муслим ривояти.

Бухоро муҳаддиси Умар ибн Мансур Баззоз у киши билан бир даврда вафот қилганлар.

АБДУС (14; 11, 3)

Катта ҳофиз Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Молик Найсобирий. Самарқандда истиқомат қилганлар. Менда у киши ҳақларида деярли маълумот йўқ. Лекин Абу Абдуллоҳ Ғунжор «Тарих» китобларида у кишини зикр қилиб ўтганлар.

Яҳё ибн Яҳё, Қутайба ибн Саъид, Исҳоқ ибн Роҳавайх, Муҳаммад ибн Абдулмалик ибн Абу Шавориб, Амр ибн Зурора, Абу Ҳафс Фаллос ва буларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Наср Марвазий, Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр, Саҳл ибн Шозавайх ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Амр Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Жабала Самарқандий: «Ҳофиз Абдус 282 йилда Самарқандда вафот қилдилар», – деганлар.

Яна бир ровий: «283 йил шаъбон ойида вафот этдилар. Аллоҳ у кишини раҳматига олсин», – деганлар.

АБДУСАМАД ИБН МУҲАММАД (16; 290, 205)

Имом, ҳофиз, илм талабида юрт кезган, тенгсиз наҳв билимдони Абу Муҳаммад Абдусамад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Ҳайювайх Бухорий. Бир ривоятда кунялари «Абул Қосим» дейилган.

Дамашқ ва бошқа жойларда ҳофиз Саҳл ибн Ҳасан Бухорий, Макхул Байрутий, Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳотим Сижистоний ва буларнинг табақасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан Ҳоким, Таммом Розий, Абдулғани Аздий, Ғунжор Бухорий, Муҳаммад ибн Умар ибн Букайр Муқрий ва шайхларидан бири – Али ибн Яъқуб ибн Абул Ақаб ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳокимнинг айтишларича, Абдусамад ибн Муҳаммад ўз шаҳарларидаги раъй аҳлининг шайхи, фақиҳ Абу Бакр ибн Ҳарбнинг шундай деганларини эшитганлар: «Шаҳримиздаги фақиҳ биродарларимизнинг гоҳида муҳаддисларга нисбатан зулм қилаётганларининг гувоҳи бўлмоқдаман. Бир куни Ҳотим Атакийнинг ҳузурларида эдим. Шу пайт раъй аҳлидан бўлган биродарларимиздан бир шайх кириб келиб: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам имомнинг орқасида иктидо қилган киши “Фотиҳа” сурасини қироат қилишини буюрганларини ривоят қилаётган киши сизмисиз?” – деб сўраганларида, у киши: “Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг: “Намоз “Фотиҳа” сурасисиз бўлмайди”, – деган ҳадислари саҳиҳдир”, – деб жавоб бердилар. Шунда у киши: “Ёлғон айтдингиз. “Фотиҳа” Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам замонларида бўлмаган. У Умарнинг даврида нозил бўлган”, – дедилар» (Бу тўқима ривоят).

Абу Абдуллоҳ Ҳоким айтадилар: «Ҳофиз, адиб Абдусамад ибн Муҳаммад ибн Ҳайювайҳ илм талабида юрт кезганлар. Найсобурда бўлганимизда, ҳузуримизга келиб, бир неча йил истиқомат қилдилар. Сўнгра Ироқ, Миср ва Шомга бордилар. “Саҳиҳи Бухорий”даги ҳадисларни бошқа санадлар билан ҳам ривоят қилиб, унинг даражасини янада мустаҳкамладилар. У киши билан Бухоро ва Бағдодда учрашганман».

Ғунжор: «368 йили Дийнаварда вафот этганлар», – деганлар.

АБОН ИБН УСМОН (4; 351, 133)

Имом, фақиҳ, амир Абу Саъд (Абу Амр) Абон ибн Усмон ибн Аффон Умавий Маданий. Усмон ибн Аффон розияллоҳу анҳунинг ўғиллари.

Оталаридан, Зайд ибн Собитдан ҳадис эшитганлар.

У кишидан Амр ибн Динор, Зухрий, Абу Зинод ва бошқа кўплар ҳадис ривоят қилишган.

У киши кам ҳадис ривоят қилганлардан. Абдулмалик ибн Марвонга элчи бўлиб борганлар.

Ибн Абу Зинод оталаридан, у киши Абондан ривоят қилганлар: «Усмон розияллоҳу анҳунинг: “Кимки куннинг аввали ёки туннинг аввалида:

بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي لَا يَضُرُّ مَعَ اسْمِهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ

“Бисмиллаҳиллази ла язурру маъа исмиҳи шайъун фил арзи ва ла фис са-
маи. Ва ҳувас самийъул аълийм” (“Аллоҳнинг исми ила еру осмондаги ҳеч
нарсa зарар қила олмайди. У Зот эшитувчидир, кўрувчидир”), – деса, ўша
куни ё кечаси ҳеч нарсa унга зарар етказолмайди”, – деганларини эшитдим».

Абон фалаж хасталигига чалинганларида: “Аллоҳга қасамки, тақдири азал-
га таваккул қилиб, бу кеча ўша дуони ўқишни унутибман”, – деган эканлар.

Бу саҳиҳ ҳадисни Абондан Мунзир ибн Абдуллоҳ Ҳизомий ва Му-
ҳаммад ибн Каъб Қуразийлар ривоят қилганлар. Имом Термизий таҳриж
этганлар.

Ибн Саъд “Табақот”ларида айтганлар: “Абон сиқадир, оталаридан ри-
воят қилган ҳадислари мавжуд. У кишининг қулоклари оғир, нуроний
эдилар. Умрларининг охирида фалаж бўлиб қолдилар”.

Халифа: “Абон – Амрнинг биродари, уларнинг оналари – Умму Амр
бинти Жундуб”, – деганлар.

Воқидий айтганлар: “Абон етти йил Мадина волийси бўлганлар”.

Абу Зинод: “Абон халифа Абдулмалик ибн Марвондан олдин вафот
этганлар”, – деганлар.

Яҳё Қаттон: “Мадина фақиҳлари ўнта: Абон ибн Усмон, Саъийд ибн
Мусаййиб”, – деб қолганларини ҳам зикр қилганлар.

Молик айтганлар: “Менга Абдуллоҳ ибн Абу Бакрнинг айтиб беришла-
рича, оталари Абу Бакр ибн Ҳазм қозиликни Абондан ўрганган эканлар”.

Амр ибн Шуъайб: “Ҳадис ва фикҳ илмида Абон ибн Усмондан олим-
роғини кўрмадим”, – деганлар.

Халифа айтганлар: “Абон 105 йилда вафот этганлар”.

АБУ АБДУЛЛОҲ БУХОРИЙ (12; 391, 171)

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн Муғйра ибн
Бардизбаҳ. Бошқа бир ривоятда – Баздузбаҳ. Бухороча бу сўзнинг маъноси
– дехқон.

Аслида мажусий бўлган Муғйра Бухоро волийси Ямон Жуъфийнинг
қўлларида Исломга кирганлар. Исмоил ибн Иброҳим ўқимишли бўлганлар.

Бизга Ҳасан ибн Али, у кишига Жаъфар Ҳамадоний, у кишига Абу То-
ҳир ибн Силафа, у кишига Абу Али Бардоний, у кишига Ҳаннод ибн Иб-
роҳим, у кишига ҳофиз Муҳаммад ибн Аҳмад, у кишига Абдуррахмон ибн
Муҳаммад ва Муҳаммад ибн Ҳусайн хабар бердилар. Буларга Исҳоқ ибн
Аҳмад ибн Халаф, у кишига Бухорий айтиб берганлар: «Отам Молик ибн
Анасдан ҳадис эшитганлар. Ҳаммод ибн Зайдни кўрганлар. Абдуллоҳ ибн
Муборак билан икки қўллаб саломлашганлар».

Абу Абдуллох 194 йилнинг шаввол ойида таваллуд топганлар. Буни Абу Абдуллохнинг «Шамойлул Бухорий» китобларини жамлаган котиб Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Бухорий айтганлар. Бу катта китоб. Менга Аҳмад ибн Абул Хайр бу тўғрида Муҳаммад ибн Исмоил Тарасусийдан хабар бердилар. Ҳофиз Муҳаммад ибн Тоҳир у кишига ижозат хати берганлар ва шундай деганлар: «Бизга Аҳмад ибн Али ибн Халаф, у кишига Абу Абдуллох Суламийни зиёрат қилиш учун Марвдан келган Абу Тоҳир Аҳмад ибн Абдуллох ибн Маҳравайх Форисий Муаддиб, у кишига Абу Муҳаммад Аҳмад ибн Абдуллох ибн Муҳаммад ибн Юсуф ибн Матар Фирабрий, у кишига боболари: “Мен Муҳаммад ибн Абу Ҳотимдан эшитдим”, – деб хабар берганлар ва китобни мана шу санад билан зикр қилганлар».

Сўнгра Абу Абдуллох ҳақларида Исмоил ибн Абдуррахмон, у кишига 616 йилда фақиҳ Абдуллох ибн Аҳмад, у кишига Муҳаммад ибн Абдулбоқий, у кишига Абу Бакр Аҳмад ибн Али, у кишига ҳофиз Ҳибатуллох ибн Ҳасан, у кишига Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳафс, у кишига Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Сулаймон, у кишига Халаф ибн Муҳаммад, у кишига Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Фазл Балхий қуйидагиларни хабар берган эканлар: «Отамнинг: “Ёшлик пайтларида Муҳаммад ибн Исмоилнинг кўзлари кўрмай қолди. Оналари тушларида Иброҳим алайҳиссаломни кўрдилар. Иброҳим алайҳиссалом: “Эй она! Сенинг кўп йиғинг ва дуоларинг билан Аллоҳ таоло ўғлингга кўз нуруни қайтарди”, – дедилар. Тонг отганда қарасак, ҳақиқатан, Аллоҳ унга кўз нуруни қайтарибди”, – деганларини эшитдим».

Юқоридаги санад билан Муҳаммад ибн Абу Ҳотимгача ривоят қилинади: «Бир куни Абу Абдуллохдан: “Илмга ташналигингиз қандай бошланди?” – деб сўрадим. “Мактабдалигимдаёқ менга ҳадис ёдлаш илҳоми берилди”, – дедилар. Мен яна: “Ўшанда неча ёшда эдингиз?” – деб сўрадим. У киши шундай дедилар: “Ўн ёки ундан кичикроқ ёшда эдим. Ўн ёшдан сўнг бошланғич мактабдан чиқдим. Устоз Доҳилий ва бошқаларнинг сабоқларига қатнай бошладим. Бир куни Доҳилий бизга ҳадис ўқиб бераётганларида: “Суфён Абу Зубайрдан, у киши Иброҳимдан”, – деган санадни айтдилар. Мен у кишига: “Абу Зубайр Иброҳимдан ривоят қилмаганлар”, – дедим. Шунда мени жеркиб бердилар. У кишига: “Асл манбага қаранг”, – дедим. Уйга кириб, китобларига қараб чиқдилар ва мендан: “Айтганинг тўғри экан, эй бола. Буни қандай билдинг?” – деб сўрадилар. Мен: “Иброҳимдан Абу Зубайр эмас, Зубайр ибн Адий ривоят қилганлар”, – дедим. Мендан қаламни олиб, китобдаги хатони тузатиб қўйдилар”. “У кишининг хатоларини тузатганингизда неча ёшда эдингиз?” – деб сўралганда, Абу Абдуллох: “Ўн бир ёшда эдим. Ўн олти ёшга етганимда, Ибн Муборак ва Вакиънинг китобларини ёдладим. Уларнинг ҳадис тўғрисида ёзган сўзларини билар эдим. Ўша вақтда онам ва акам Аҳмад билан Маккага бордик. Ҳаж қилиб бўлганимиздан сўнг акам онамни олиб қайтдилар. Мен ҳадис илмини ўрганиш учун қолдим”, – деб жавоб бердилар».

Имом Бухорий Бухородан сафар килишларидан олдин ёши ўзларидан катта бўлган Абдуллох ибн Муҳаммад ибн Абдуллох ибн Жаъфар ибн Ямон Жуъфий Муснадий, Муҳаммад ибн Салом Пойкандий ва бошқалардан ҳадис эшитганлар. Булар – имом Бухорийнинг илк устозлари.

Сўнгра Балхда Маккий ибн Иброҳимдан ҳадис эшитганлар. Бу киши Бухорийнинг санаддаги олий (юқори) шайхларидан. Марвда Абдон ибн Усмон, Али ибн Ҳасан ибн Шақиқ, Садақа ибн Фазл ва бошқалардан, Найсобурда Яҳё ибн Яҳё ва бошқалардан, Райда Иброҳим ибн Мусодан ҳадис эшитганлар.

210 йилнинг охирида Ирокқа келганларида Бағдодда Муҳаммад ибн Исо ибн Таббоъ, Сурайж ибн Нўъмон, Муҳаммад ибн Собик ва Аффондан ҳадис эшитганлар.

Басрада Абул Осим Набил, Ансорий, Ибн Авннинг шогирдлари Абдуррахмон ибн Ҳаммод Шуъайсий, Муҳаммад ибн Аръара, Ҳажжож ибн Минҳол, Бадал ибн Муҳаббир, Абдуллох ибн Ражо ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Куфада Убайдуллох ибн Мусо, Абу Нуъайм, Холид ибн Махлад, Талқ ибн Ғанном, Холид ибн Язид Мукрийдан (булар Ҳамзанинг шогирдлари), Маккада Абу Абдуррахмон Мукрий, Халлод ибн Яҳё, Ҳассон ибн Ҳассон Басрий, Абул Валид Аҳмад ибн Муҳаммад Азракий ва Хумайдийдан, Мадинада Абдулазиз Увайсий, Айюб ибн Сулаймон ибн Билол, Исмоил ибн Абу Увайсдан, Мисрда Саъид ибн Абу Марям, Аҳмад ибн Ишқоб, Абдуллох ибн Юсуф, Асбағ ва бошқалардан, Шомда Абул Ямон; Одам ибн Абу Иёс, Али ибн Айёш, Бишр ибн Шуъайб, Абул Муғйра Абдулқуддус, Аҳмад ибн Холид Ваҳбий, Муҳаммад ибн Юсуф Фирёбий, Абу Мусхир ва булардан бошқа кўплардан ҳадис эшитганлар.

У кишининг котиблари Муҳаммад ибн Абу Ҳотим шундай деганлар: «Бухорийнинг: “Балхга борганимда ҳар бир ёзиб олган ҳадисимни уларга ҳам ёздиришимни сўрадилар. Шунда мингта ровийдан ёзиб олган мингта ҳадисни ёздирдим”, – деганларини эшитдим».

Яна айтадилар: «Имом Бухорийнинг вафотларидан бир ой олдин: “1080 та кишидан ҳадис ёзиб олдим. Ҳаммалари ҳадис соҳибидирлар”, – деганларини эшитдим».

Имом Бухорийнинг энг олий шайхлари Абу Осим, Ансорий, Маккий ибн Иброҳим, Убайдуллох ибн Мусо, Абул Муғйра ва бошқалар тўғридан-тўғри тобеъинларнинг ўзларидан ҳадис ривоят қилганлар.

Ўрта шайхлари Авзоъий, Ибн Абу Зиъб, Шуъба, Шуъайб ибн Абу Ҳамза ва Саврийдан ҳадис ривоят қилганлар.

Куйи табақа шайхлари – Молик, Лайс, Ҳаммод ибн Зайд ва Абу Аво-
наларнинг шогирдлари.

Тўртинчи табақа шайхлари – Ибн Муборак, Суфён ибн Уяйна, Ибн
Вахб ва Валид ибн Муслимларнинг шогирдлари.

Имом Бухорий бешинчи табақа шайхлари Муҳаммад ибн Яҳё Зухлий-
дан кўп ҳадис ривоят қилганлар. У кишини тадлис этганлар.

Шунингдек, зикр этилган табақадаги Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Му-
харримий ҳамда Муҳаммад ибн Абдурахим Соъикадан ҳадис ривоят
қилганлар. Булар Бухорийнинг тенгдошларидир.

Имом Бухорийнинг Абу Муҳхирдан ҳадис эшитганлари бир оз шубҳа-
ли. «Ас-Саҳиҳ»ларидан бошқа китобларида: «Абу Муҳхирдан эшитдим
ёки Абу Муҳхирдан эшитган бир киши бизга айтди», – деганлар.

Аҳмад ибн Абдулмалик ибн Воқид Ҳарроний билан Ироқда кўриш-
ганлар. У кишидан ҳадис ривоят қилганлар. Имом Бухорий Жазирага
бормаганлар. У киши: «Бағдодга Муъалло ибн Мансур Розийнинг ҳузур-
ларига 210 йили бордим», – деганлар.

Имом Бухорийдан жуда кўплар ҳадис ривоят қилишган. Улардан: Абу
Исо Термизий, Абу Ҳотим, Иброҳим ибн Исҳоқ Ҳарбий, Абу Бакр ибн
Абу Дунё, Абу Бакр Аҳмад ибн Амр ибн Абу Осим, Солиҳ ибн Муҳаммад
Жазара, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ҳазрабий Мутайян, Иброҳим ибн Маъ-
кил Насафий, Абдуллоҳ ибн Ножия, Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн
Хузайма, Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр, Абу Қурайш Муҳаммад ибн
Жумъа, Яҳё ибн Муҳаммад ибн Соъид, «Саҳиҳи Бухорий»нинг ровийси
Муҳаммад ибн Юсуф Фарабрий, Мансур ибн Муҳаммад Мизбазда, Абу
Бакр ибн Абу Довуд, Маҳомилийнинг ўғиллари Ҳусайн ва Қосим, Аб-
дуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Ашқар, Муҳаммад ибн Сулаймон ибн Форис,
Маҳмуд ибн Анбар Насафий ва бошқа сон-саноксиз ровийлар.

Имом Муслим «Саҳиҳ»дан бошқа китобларида имом Бухорийдан ҳа-
дис ривоят қилганлар. Баъзилар: «Насайи ҳам “Сунан”ларининг “Рўза”
китобида Бухорийдан ҳадис ривоят қилганлар», – дейдилар. Бироқ бу
гўғри эмас. Аммо Насайи «Ал-Куна» китобларида баъзи нарсаларни Аб-
дуллоҳ ибн Аҳмад Хаффофдан, у киши Бухорийдан ривоят қилганлар.

Устозимиз Абул Ҳажжож Миззий одатларига биноан имом Бухорий-
нинг устозлари ва шогирдларини алифбо тартибида жадвал қилдилар.
Унда мен зикр этмаганларнинг номларини ҳам келтирдилар.

Бизга Муаммал ибн Муҳаммад ва бошқалар, уларга Абул Юмн Луға-
вий, у кишига Абу Мансур Қаззоз, у кишига Абу Бакр Хатиб, у кишига
кози Абу Бакр Аҳмад ибн Ҳасан Ҳараший Найсобурда хабар берганлар:
«Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аҳмад Балхийнинг: “Муҳаммад ибн Юсуф
Фарабрийдан ривоят қилинади: “Имом Бухорийдан “Ас-Саҳиҳ”ни тўқ-

сон минг одам эшитди. Бугунги кунда мендан бошқа уни ривоят қиладиган қолмади”, – деб айтганларини эшитдим”, – деганлар».

Муҳаммад ибн Тоҳир Макдисий айтадилар: «Фирабрий, Ҳаммод ибн Шоқир, Иброҳим ибн Маъкил Насафий, Тоҳир ибн Муҳаммад ибн Маҳлад Насафий ва бошқа кўплар “Саҳиҳи Бухорий”ни ривоят қилишган».

Амир, хофиз Абу Наср ибн Моқуло айтадилар: «Бухорийнинг ўзларидан “Саҳиҳи Бухорий”ни ривоят қилган охириги шахс – Абу Тоҳир Мансур ибн Муҳаммад ибн Али Баздий. У киши Базда аҳлидан бўлиб, сиқа эдилар. 329 йилда вафот этганлар».

Бизга Абул Маъолий Аҳмад ибн Исҳоқ Абарқуҳий, у кишига Абу Бакр Зайд ибн Ҳибатуллоҳ Бағдодий, у кишига Аҳмад ибн Муборак ибн Қафаржал, у кишига Осим ибн Ҳасан, у кишига Абдулвоҳид ибн Муҳаммад ибн Маҳдий, у кишига 329 йилда Абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Исмоил Маҳомиллий, у кишига Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, у кишига Муҳаммад ибн Юсуф, у кишига Суфён Саврий Абу Бурдадан, у кишига боболари Абу Бурда оталари Абу Мусодан хабар берганлар: «Набий солаллоҳу алайҳи васаллам:

المؤمن للمؤمن كالبنيان يشد بعضه بعضا

“Мўмин мўмин учун бир-бирини мустаҳкамлаб турадиган иморат қабидир”, – деб икки қўлларининг бармоқларини бир-бирининг орасига киргиздилар. Ўтирган эдилар. Бир киши келиб, нимадир сўради. Бизга юзланиб:

اشفعوا فلتؤجروا وليقض الله على لسان رسوله ما شاء

“Яхшиликка ёрдам беринглар, ажр оласизлар. Аллоҳ таоло Пайғамбарининг тилида хоҳлаган ишини амалга оширади”, – дедилар».

«Саҳиҳи Бухорий»даги мен эшитган ҳадислар олти машҳур ҳадис китобининг энг олий санадларидир. Мен уни 692 йилда эшитдим. Билмадим, 715 йилда ҳолат қандай бўларкин?! Чунки кундан-кунга санад узоқлашяпти. Агар киши ҳадис эшитиш учун бир йил сафар этса, ҳаргиз зое қилмабди. Санаднинг олийлиги 730 йилгача давом этса қандай бўлар экан?! Мазкур китоб Набий солаллоҳу алайҳи васалламгача бўлган санад жиҳатидан машҳур олти китобнинг энг аълосидир. Чунки Абу Абдуллоҳ ушбу жамоанинг энг ёши улуғи бўлиб, санадда пешқадамларни кўрганлар. Қолган бешталари эса санадда орага битта одамни қўшиб ҳадис эшитганлар.

ИЛМ ТАЛАБИДА ЮРТ КЕЗГАНЛАРИ ВА ЁЗГАН АСАРЛАРИ

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Бухорий имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоилдан эшитганлар: «Ҳаж қилдим. Акам онамни олиб қайтдилар. Мен ҳадис илми талабида қолдим. 18 ёшга етганимда “Қазоё ас-саҳобати ват-тобеъин ва ақовийлуҳум” (“Саҳобалар ва тобеъинларнинг фатволари ва айтган сўзлари”) китобини ёза бошладим. Бу Убайдуллоҳ ибн Мусо даврларида эди.

“Ат-Тарих” китобини ҳам ўша пайтда ойдин кечаларда Набий солаллоҳу алайҳи васалламнинг қабрлари ёнида ёздим. Ушбу китобимга кирган ҳар бир шахснинг ўз қиссаси бор. Лекин китобнинг чўзилиб кетишини хоҳламаганим учун уларни ёзмадим.

Марвда фақиҳларнинг мажлисларига борардим. Ёш эдим. Учрашганимда уларга салом беришдан уялардим. Ўша дарсларни тартибга солувчи бир киши мендан: “Бугун қанча ёздинг?” – деб сўради. Мен: “Иккита”, – дедим. Бу билан иккита ҳадисни назарда тутгандим. Ҳозир бўлганлар кулишди. Шунда шайхлари: “Кулманглар, шундай бир кун келиб, у сизларнинг устингиздан кулиши мумкин”, – деб айтдилар.

Абу Ҳотим имом Бухорийнинг қуйидаги сўзларини эшитганликларини айтадилар: «Мен Ҳумайдийнинг ҳузурларига кирдим. 18 ёшда эдим. У киши ким биландир бир ҳадис устида тортишаётган эканлар. Мени кўргач: “Ана бизнинг орамизни очадиган киши келдилар”, – дедилар. Ҳар икковлари ҳадисларини ва фикрларини менга айтиб беришди. Ҳумайдийнинг фойдаларига ҳукм чиқардим. У кишига хилоф қилган одам агар ўз фикрида қолган ҳолатда ўлса, кофир бўлиб кетарди».

Бизга Абу Али ибн Халлол, у кишига Абул Фазл Ҳамадоний, у кишига Силафий, у кишига Абу Али Бардоний ва Ибн Туюрий, буларга Ҳаннод ибн Иброҳим, у кишига Муҳаммад ибн Аҳмад Гунжор, у кишига Халаф ибн Муҳаммад Хайём, у кишига Фазл ибн Исҳоқ Баззоз, у кишига Аҳмад ибн Минҳол Обид, у кишига Абу Бакр Аъян хабар бердилар: «Муҳаммад ибн Юсуф Фирёбийнинг ҳовлиларида Бухорийдан ҳадис ёзар эдик. Бухорийнинг юзларига ҳали тук чиқмаган эди. “Неча ёшдасиз?” – деб сўраганимизда, “Ўн етти ёшдаман”, – деб жавоб бердилар».

Халаф Хайём айтадилар: «Иброҳим ибн Маъқилдан эшитдим. У киши Бухорийнинг: “Исҳоқ ибн Роҳавайхнинг ҳузурларида эдим. У кишининг ёнларида ўтирганлардан бир киши: “Қанийди Набий солаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларини тўплаган мухтасар бир китоб жамлаганларингизда”, – деди. Ўшанда кўнглимга ҳадисларни тўплаш нияти келди ва уларни йига бошладим”, – деганларини эшитган эканлар».

Бухорий яна юқоридаги санад билан шундай деганлар: «Мен бу китобимни 600 минг ҳадисдан сайлаб олдим».

Бизга Муаммал ибн Муҳаммад ва бошқалар, уларга Абул Юмн Киндий, у кишига Абу Мансур Қаззоз, у кишига Абу Бакр Хатиб, у кишига Райда Али ибн Муҳаммад Аттор, у кишига Абул Ҳайсам Кушмиханий, у кишига Фарабрий хабар бердилар: «Менга Муҳаммад ибн Исмоил: “Мен “Саҳиҳи Бухорий”га қайси ҳадисни ёзган бўлсам, ундан олдин гусл қилиб, икки рақъат намоз ўқирдим”, – дедилар».

Бизга Ибн Халлол, у кишига Ҳамадоний, у кишига Силафий, у кишига Абу Абдуллоҳ Розий, у кишига Абдуллоҳ ибн Валид, у кишига Аҳмад ибн Ҳасан ибн Бундор, у кишига Абу Аҳмад ибн Адий, у кишига Ҳасан ибн Хусайн Баззоз, у кишига Иброҳим ибн Маъқил хабар бердилар: «Бухорийнинг: “Бу китобимга фақат саҳиҳ ҳадисларни киритдим. Китоб чўзилиб кетмаслиги учун киритилмаган саҳиҳ ҳадислар ҳам бор”, – деган сўзларини эшитдим».

Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Абу Абдуллоҳдан: “Китобингизга киритган барча ҳадисларни ёддан биласизми?” – деб сўрадим. У киши: “Китобимдаги бирорта ҳадис ҳам хотирамдан кўтарилган эмас. Барча китобимни уч мартадан ёзганман. Агар баъзи устозларим тирилиб келсалар, “Тарих” китобимни қандай ёзганимни тушунмасдилар, билмасдилар. Уни ҳам уч марта ёзганман».

Исҳоқ ибн Роҳавайх “Ат-Тарих” китобимни Абдуллоҳ ибн Тоҳирнинг ҳузурларига олиб кириб: “Эй амир, сизга сеҳр кўрсатайми?” – деб сўрадилар. Амир китобга қарадилар ва ажабланиб: “Унинг қандай ёзилганига фаҳмим етмади”, – дедилар – деб жавоб бердилар».

Халаф Ҳайём айтадилар: «Исҳоқ ибн Аҳмад ибн Халафнинг: “Муҳаммад ибн Исмоил Ироққа 210 йилнинг охирида кириб келдилар”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Бухорийнинг қуйидаги сўзларини эшитганлар: «Бағдодга саккиз марта бордим. Ҳар борганимда Аҳмад ибн Ҳанбал билан ўтирар эдим. Охирги марта у киши билан хайрлашаётганимда: “Эй Абу Абдуллоҳ, илм ва олимларни ташлаб Хуросонга кетасизми?!” – дедилар. У кишининг айтган сўзлари ҳозир ҳам ёдимда».

Абу Абдуллоҳ Ҳоким айтадилар: «Имом Бухорий Найсобурга дастлаб 209 йилда, кейин 250 йилда келганлар. Найсобурда беш йил истиқомат қилганлар. Доимо ҳадис айтганлар».

Бизга Абу Ҳафс ибн Қаввос, у кишига Абул Қосим ибн Ҳарастоний 609 йилда ўқиб, хабар бердилар. Мен ҳам ўша ерда эдим. У кишига фақиҳ Абул Ҳасан Али ибн Мусаллам, у кишига хатиб Хусайн ибн Муҳаммад, у кишига Муҳаммад ибн Аҳмад Ғассоний, у кишига Аҳмад ибн

Муҳаммад ибн Одам, у кишига Муҳаммад ибн Юсуф Бухорий хабар берганлар: «Бир кеча Муҳаммад ибн Исмоилнинг уйларида колдим. У кишининг ўша кеча 18 марта туриб, чирокни ёқиб, ёдларига тушган нарсаларни ёзиб қўйганларини ҳисобладим».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варрок айтадилар: «Абу Абдуллоҳ билан саварга чиқадиган бўлсак, фақат қаттиқ совуқдагина бир уйда ётар эдик. У кишининг бир кечада 15–20 марта уйғониб, чақмоқтош олиб чироқ ёққанларини, сўнгра ҳадисларни таҳриж қилиб, белгилаганларини кўрар эдим».

Ибн Адийнинг айтишларича, Абдулқуддус ибн Ҳаммом кўп шайхнинг: «Имом Бухорий “Ал-Жомеъ”даги таржималарини (ҳар бир бобга қўйилган сарлавҳа) Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қабрлари ва минбарлари орасида турган ҳолатда ёздилар. Ҳар бир бобни ёзиш олди-дан икки ракъат намоз ўқир эдилар», – деганларини эшитганлар.

Бухорий: «Мен “Ас-Саҳиҳ”ни ўн олти йил давомида ёздим. Уни ўзим билан Роббим орасидаги ҳужжат қилдим», – деганлар.

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Ҳони ибн Назрнинг: “Шомда Муҳаммад ибн Юсуф Фирёбийнинг ҳузурларида эдик. Бошқа болалар каби тутхўрлик билан вақтичоғлик қилардик. Муҳаммад ибн Исмоил биз билан бирга эдилар. Лекин бундай ишларга ҳаргиз чиқмас, илмга шўнғиган эдилар”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Нажм ибн Фузайлнинг: “Набий соллаллоҳу алайҳи васалламни тушимда кўрдим. У зот гўё юриб кетаётган эдилар. Муҳаммад ибн Исмоил у кишининг ортларидан бораётган эдилар. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам оёқларини кўтараётган жойга (изларига) Бухорий оёқларини қўярдилар”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим имом Бухорийнинг шундай деганларини эшитганлар: «Ёши улуғ бир киши Доҳилийнинг дарсларида биз билан юрарди. Менга айтилган саҳиҳ ҳадисларни ва у ҳақда айтилган сўзларни у кишига бориб айтардим. У киши бир куни менга: “Эй Абу Абдуллоҳ, Абу Жоддаги раисимизнинг айтишларича, сиз хотирани мустаҳкам қилиш учун “балозур” деган дорини ичар экансиз”, – дедилар. Бир куни ўша шайх билан ёлғиз қолганимда: “Хотирани кучайтирадиган ўша дори бормикан ўзи?” – деб сўрадим. У киши менга юзланиб: “Билмайман. Мен ёдлаш учун кишига илмга чанқоқлик ва бардавом такрордан кўра фойдалироқ нарсани билмайман”, – дедилар».

Бухорий айтадилар: «Найсобурда муқим бўлган пайтимда Бухородан яқинларимдан салом мактублари келиб турар эди. Мен ҳам уларга салом йўллаб хат ёзардим. Салом юборишда айрим қариндошларимнинг исmlарини унутиб қўйган бўлсам-да, ҳадис илмининг заррачаси ҳам хотирамдан кетгани йўқ эди. Ҳадис ёзишим уларга мактуб ёзишим каби эмас-

ди. Ҳадисни бир кишидан ёзсам, тушунадиган кишидан унинг исмини кунясини, насабини, ҳадис олиш вазиятини сўрардим. Мабодо сўраётган кишим тушунмайдиган одам бўлса (яъни тушунчасида заифлик бўлса) албатта, ҳадиснинг аслини ва нусхасини сўраб-суриштириб, кейин ёзардим. Аммо бошқалар нима ёзганларига ва қандай ёзганларига у қадаг эътибор қилишмасди».

Аббос Дуврий айтадилар: «Муҳаммад ибн Исмоил каби чиройли ҳадис талаб қилган кишини кўрмадим. Ҳадиснинг аслими ёки қўшимчасими – ҳаммасини икир-чикиригача илғаб олардилар. Бир куни бизга “Менинг сўзларимдан бирортасини ташламанглар, ҳаммасини ёзинглар”, – дедилар.

Султонлардан бири имом Бухорийга ўз ҳожатлари тўғрисида мактуб ёзиб, у кишини кўп дуо қилдилар. Бухорий у кишига: “Ассалому алайкум! Аллоҳ таолога ҳамд айтаманки, Ундан бошқа илоҳ йўқ. Сизнинг ёзган хатингиз менга келди. Мен уни тушундим. Ҳикматлар – ўз уйингизда (яъни саройингизда кўп олим бор). Саломат бўлинг”, – деб жавоб ёздилар».

Иброҳим Хаввосдан эшитдим: «Абу Зуръани Абу Абдуллоҳнинг ёнларида ёш бола каби ўтириб, у кишидан ҳадис иллатлари ҳақида сўраётган ҳолатда кўрдим».

ХОТИРАЛАРИ, ЗАКОВАТЛАРИ ВА ИЛМЛАРИНИНГ КЕНГЛИГИ

Муҳаммад ибн Аҳмад Ғунжор «Тарихи Бухоро» китобларида айтадилар: «Мен Абу Амр Аҳмад ибн Муҳаммад Мукрийдан эшитдим. У киши Махийй ибн Сулаймдан, у киши Кармана имоми Жаъфар ибн Муҳаммад Қаттондан Муҳаммад ибн Исмоилнинг: “Минг ва ундан кўпроқ шайхдан ҳадис ёздим. Уларнинг ҳар биридан ўн минг ва ундан кўпроқ ҳадис ёзиб олганман. Ҳар бир ҳадисни санади билан ёд биламан”, – деганларини эшитганлар».

Ғунжор айтадилар: «Бизга Муҳаммад ибн Имрон Журжоний шайх Абдурраҳмон ибн Муҳаммад Бухорийдан эшитганларини айтдилар. У киши Муҳаммад ибн Исмоилнинг: “Ҳижоз, Ироқ, Шом ва Миср аҳлининг мингдан зиёд ҳадис ровийси билан юзма-юз бўлдим. Улар билан бир неча бор учрашдим. Шом, Миср ва Жазирага икки марта, Басрага тўрт марта борганман, Ҳижозда олти йил яшаганман. Маккий ибн Иброҳим Яҳё ибн Яҳё, Ибн Шақиқ, Қутайба, Шиҳоб ибн Маъмар каби Хуросон муҳаддислари билан Куфа ва Бағдодга неча марта борганимнинг ҳисобини билмайман. Шомда Фиръбий, Абу Мусҳир, Абул Муғйра, Абул Ямон ва бошқа ровийлар билан учрашганман. Улардан бирортасининг: “Дин – сўз ва амалдан иборат. Қуръон Аллоҳ таолонинг каломидир”, – деган сўзга хилоф қилганларини кўрмадим”, – деганларини эшитганлар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варроқ Ҳошид ибн Исмоил ва яна бир кишининг шундай, – деганларини эшитганлар: «Абу Абдуллоҳ Бухорий йигитлик чоғлари биз билан бирга Басра шайхларининг дарсларига қатнардилар. Бир неча кун ўтса-да, бирор нарса ёзмадилар. У кишидан: “Сен биз билан қатнайсан-у, лекин ҳеч нарса ёзмайсан, нима қиласан ўзи?” – деб сўрардик. Орадан ўн олти кун ўтгач, бизга: “Сизлар бу саволни менга бир неча марта бердинглар. Нима қилишим ҳақида кўп сўрадинглар. Ёзганларингизни менга кўрсатинглар-чи”, – дедилар. Биз ёзганларимизни у кишига узатдик. Ёзган ҳадисларимиз ўн беш мингдан ортиқ бўлган экан. У киши шунча ҳадисни ёддан айтиб бердилар. Ҳатто биз у кишидан хатоларимизни тузатиб олдик. Сўнгра: “Сизлар мени вақтини бекорга ўтказиб, бориб-келяпти деб ўйлаяпсизларми?!” – дедилар. Ўшанда у кишига ҳеч ким тенглаша олмаслигини билганмиз».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варроқ айтадилар: «Ҳошид ибн Исмоил ва яна бир кишининг: “Басралик маърифат аҳли ёшгина Бухорийнинг ортларидан ҳадис ёзиб олиш учун чопишарди. Ҳатто илтимос қилиб, ҳол-жонларига қўйишмасди. Минглаб одамлар у кишини йўлларда ўтиргизиб, у киши ривоят қилган ҳадисларни ёзиб олишарди. Ўшанда Муҳаммад юзларига ҳали тук чиқмаган ёш йигит эдилар”, – деганларини эшитдим».

Ҳофиз Абу Аҳмад Абдуллоҳ ибн Адий айтадилар: «Бир қанча шайхдан эшитишимча, ҳадис илмининг пешволари Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг Бағдодга келганларини эшитиб, у кишининг ҳузурларига йиғилишибди. Улар имом Бухорийни синаш учун юзта ҳадисни ўн кишига матн ва санадларини алмаштириб, бир санадни бошқа матнга, маттни эса бошқа санадга қўйиб ёдлатишган экан. Барча тўплангач, улардан бири туриб, ўнталикдан битта ҳадисни Бухорийдан сўради. У киши: “Буни билмайман”, – дедилар. Иккинчисини сўради. “Буни ҳам билмайман”, – дедилар. Ҳатто ўнта ҳадисни сўради. “Буни билмайман” деган жавобни такрорлайвердилар. Олимлар бир-бирларига қараб: “Бу одам билиб турибди”, – дейишди. Бу илмлардан хабарсизлар эса, Бухорийни ожиз экан, ҳадисларни билмас экан, деб ўйлашди. Сўнгра иккинчи одам ўрнидан турди. Аввалгиси каби ҳадисларни чалкаштириб айта бошлади. Бухорий: “Буни билмайман”, – дердилар. Сўнгра учинчиси турди. Ўн киши шу тарзда юзта ҳадисни айтиб чиқди. У киши эса “Бунақасини билмайман”дан бошқа гапни айтмасдилар. Уларнинг саволлари тамом бўлганини билгач, ҳадис айтишни бошлаганга юзланиб: “Биринчи ҳадисинг бундай, иккинчиси бундай, учинчиси бундай,... ўнинчиси бундай”, – деб ҳар бир матнни ўз санадига қўйиб айтавердилар. Кейингиларини ҳам худди шу тарзда тузатиб айтдилар. Йиғилганлар тасаннолар айтиб, у кишининг ўткир қуввайи ҳофиза соҳиби эканликларига иқрор бўлишди».

Ибн Соъид у кишини зикр қилганларида: «Сузувчи кўчкор», – дердилар.

Гунжорга Мансур ибн Исҳоқ Асадий айтганлар. У киши Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Зоғунийдан эшитганлар. У киши Юсуф ибн Мусо Мараврузийнинг шундай деганларини эшитганлар: «Басрадаги масжидларнинг бирида эдим. Ногаҳон кимдир: “Эй илм аҳли, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий келдилар”, – деб жар сола бошлади. Одамлар у кишини кўриш учун ўринларидан туришди. Мен ҳам улар билан эдим. Қарасак, ёш йигит эканлар. Устун ортида намоз ўқияптилар. Намозларини тугатгач, атрофларини одамлар ўраб олишди. У кишига: “Ҳадис ёздириш учун бир мажлис ташкил қилсангиз, биз сиздан ёзиб олардик”, – дедилар. Бухорий рози бўлдилар. Эртаси куни мингга яқин одам йиғилди. Бухорий ҳадис ёздириш учун ўтирганларида: “Эй Басра аҳли, мен ёш йигитман. Мендан ҳадис айтишимни сўрадинглар. Мен сизга шаҳрингиз аҳлидан ривоят қилинган ҳадисларни айтаман. Сиз улардан баҳраманд бўласиз”, – деб ҳадис айтишни бошладилар: “Бизга ҳамшаҳарларингиз Абдуллоҳ ибн Усмон ибн Жабала ибн Абу Раввод, у кишига оталари Шуъбадан, у киши Мансур ва бошқа бировдан, улар Солим ибн Абул Жаъддан, у киши Анасдан ҳадис айтдилар: “Бир аъробий Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга келиб: “Эй Аллоҳнинг Расули, киши бир қавмни яхши кўради...” – деди”. Бухорий шу ҳадисни бизга тўлиқ айтиб бердилар ва: “Сизларга бу санад етиб келмаган. Сизлар Мансур эмас, бошқа бировнинг Солимдан ривоят қилганини биласизлар”, – дедилар. Худди шу тарзда ҳадисларни ёздирдилар. Ҳар ҳадисни айтганларида: “Бу ҳадисни Шуъба сизларга шундай ривоят қилган. Аммо-бошқа санаддаги ривояти бундай бўлади, сизлар буни эшитмагансизлар”, – деб Басра аҳли билмаган санадлар билан айтиб бердилар».

Юсуф: «Мен Басрага Муҳаммад ибн Абдулмалик ибн Абу Шавориб волий бўлган пайтлари борганман», – деганлар.

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варроқ айтадилар: «Бизга Абу Абдуллоҳ “Ал-Ҳиба” китобини ўқиб бердилар-да: “Вакиънинг бу китобларида икки-учта муттасил санадли ҳадис бор. Абдуллоҳ ибн Муборакнинг китобларида бешта шундай ҳадис мавжуд. Менинг бу китобимда эса беш юздан зиёдроқ бундай турдаги ҳадислар бор”, – дедилар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варроқ айтадилар: «Имом Бухорийнинг: “Анас ибн Моликдан ривоят қилган ровийларни эсладим. Бир лаҳзада хотирамга уч юзта ровий келди”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варроқ айтадилар: «Имом Бухорийнинг: “Кимнинг ҳузурига борган бўлсам, унинг мендан олган фойдаси менинг ундан фойдаланганимдан кўра кўпроқ бўлди”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варроқ айтадилар: «Мен Сулайм ибн Мужо-хиддан эшитдим. У киши Абул Азҳарнинг: “Самарқандда ҳадис талабида юрган тўрт юз нафар олим бор эди. Улар Бухорийни чалкаштириш мақсадида етти кун бир жойга тўпланиб, шомликлар санадини ирокликлар санадига, яманликлар санадини ҳарамайнликлар санадига киритдилар. Имом Бухорий ҳаммасини эшитиб, бирор санаднинг жойини ўзгартирмасдан, туширмасдан, матн билан санадни териб чиққач, барчалари лол бўлиб қолишди”, – деганларини эшитганлар».

Фирабрий айтадилар: «Абу Абдуллоҳнинг: “Али ибн Мадинийдан бошқа ҳеч кимнинг олдида ўзимни паст санамаганман (ҳеч кимга тан бермаганман). Мен ҳам у кишини ажаблантирган бўлсам керак”, – деганларини эшитдим».

Бухоро волийси Аҳяд ибн Абу Жаъфар айтадилар: «Бир куни Муҳаммад ибн Исмоил: “Мен баъзан Басрада эшитган ҳадисимни Шомга бориб ёзганман. Шомда эшитганимни эса Мисрга борганимда қоғозга туширганман”, – дедилар. У кишидан: “Эй Абу Абдуллоҳ, улар мукамал деб ўйлайсизми?” – деб сўраганимда, сукут қилдилар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Имом Бухорийнинг: “Кеча ухламасдан китобларимга киритган ҳадисларни санаб чиқдим. Икки юз мингдан зиёд ҳадисни санади билан ёзган эканман. Ҳеч қачон ҳадисни “Фалончи фалончидан айтиб берди” қабилида мавҳум қилиб ёзмадим. Бундан сақланардим. “Ал-Иътисом” китобимни бир кечада ёзганман”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Имом Бухорий: “Инсон зоти мухтож бўлган илмларнинг бари Қуръон ва ҳадисда бор”, – дедилар. “Бунинг ҳаммасини билиб бўладими?” – деб сўрадим. “Албатта билиб бўлади”, – деб жавоб бердилар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Бухорийнинг шундай деганларини эшитдим: “Найсобурда масжидда дарс берардим. Амр ибн Зуро-ра ва Исҳоқ ибн Роҳавайҳ Найсобур волийси Яъқуб ибн Абдуллоҳнинг ҳузурларига бориб, мен ҳақимда хабар берибдилар. Волий: “Одатимизга кўра нотаниш киши тўғрисида унинг иши аён бўлмагунча гапиришдан тийиламиз”, – деб таъкидлабдилар».

Улардан бири волийга: “Менга хабар беришларича, Бухорий сизга: “Тўғри намоз ўқий олмас экансиз, қандай қилиб бу мансабда ўтирибсиз?” – деган эмиш”, – дебди. Волий: “Агар намоз борасида менга бирор нарсa дейилса, ўрнимдан турмасданок, намоз ҳақида ўн мингта ҳадис айтиб бера оламан”, – дебдилар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим имом Бухорийнинг шундай деганларини эшитганлар: «Фиребийнинг мажлисларида эдим. У киши Суфён Саврий

Абу Урвадан, у киши Абул Хаттобдан, у киши Анасдан ривоят қилган: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам бир гусл билан аёлларини айланиб чиқардилар”, – ҳадисини айтиб бердилар. Ўша ерда ўтирганлар Абу Урвани ҳам, Абул Хаттобни ҳам танимасдилар. Мен: “Абу Урва – Маъмар, Абул Хаттоб эса Қатодадир”, – дедим. Фирёбий: “Саврий машҳур одамларни кунялари билан атардилар”, – дедилар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Ҳофиз Ражо имом Бухорийнинг ҳузурларига келиб: “Сизга менинг келишимнинг хабари етса-да, тайёргарлик кўрмабсиз. Нима ҳақда мунозара қиласиз?” – деб сўрадилар. Бухорий: “Ҳеч нарсани такрорлаганим йўқ, ҳеч қандай тайёргарлик ҳам қилганим йўқ. Агар сиз мендан бирор нарсани сўрамоқчи бўлсангиз, сўрайверинг”, – дедилар. Кейин икковлари мунозарани бошладилар. Ражо ҳайратдан қаерда эканликларини унутиб қўйдилар. Имом Бухорий: “Яна саволингиз борми?” – деб сўрадилар. Ражо уялган ва тортинган ҳолатда: “Ҳа, бор”, – дедилар. Бухорий: “Ундай бўлса, сўранг”, – дедилар. Ражо ўн учта Айюб исмли ровийнинг номини зикр қилдилар. Бухорий биров жим турдилар-да, сўнгра: “Кўп нарсани жам қилибсиз”, – дедилар. Ражо бу кишини бир бобда бўлса ҳам қойил қолдирдим, деб ўйлаб, Бухорийга: “Эй Абу Абдуллоҳ, кўп илмдан маҳрум бўлибсиз”, – дедилар. Имом Бухорий Айюбдан ривоят қилинган олтмишдан ортиқ ровийни айтиб бериб, Ражо санаган ўн учта ровийнинг етти-саккизтасини заифга чиқардилар. Ражо: “Қора салла ҳақида қанча ҳадис ривоят қилгансиз?” – деб сўрадилар. Бухорий: “Сиз қанча ривоят қилганингизни айтинг”, – дедилар... Ўшанда Бухорий: “Мен қирқтага яқин ҳадис ривоят қилганман”, – дедилар. Ражо хижолат тортиб, тиллари сўзга келмади».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Имом Бухорийнинг: “Балхга бордим. Кимдан ҳадис ривоят қилган бўлсам, муҳаддислар ўшани ёздиришимни сўрадилар. Минг кишидан эшитган мингта ҳадисни ёздирдим”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотимга Абу Абдуллоҳ айтганлар: «Исҳоқ ибн Иброҳимдан паришонхотирлик билан аёлини талоқ қилиб қўйган киши ҳақида сўрашди. У киши узоқ ўйланиб қолдилар. Жавоб бўлавермагач, мен: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

إن الله عز وجل تجاوز عن أمي ما حدثت به أنفسها ما لم تعمل به أو تكلم

“Амал қилмаган ёки гапирмаган бўлса, умматимнинг кўнглидан ўтган нарсани Аллоҳ таоло кечиради”, – деганлар. Демак, мана шу уч нарса – амал, сўз ва қалб бирга бўлиши керак. Аммо у талоқ қилган бўлса ҳам унутди, айтган талоғи тилидан чиққан бўлса ҳам, қалбига боғланмади”,

– дедим. Исҳоқ ибн Иброҳим: “Фикримни қўллаб-қувватладингиз”, – дедилар ва шунга фатво бердилар.

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Муҳаммад ибн Исмоилнинг: “Қачон Исмоил ибн Абу Увайснинг китобларидан ҳадисларни сайлаб ёзсам, у киши: “Мана шу ҳадисларни Муҳаммад ибн Исмоил менинг ҳадисларимдан сайлаб олганлар”, – деб фахрланардилар”, – деганларини эшитдим».

Фарабрий айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Мунирнинг Бухорийдан ҳадис ёзаётганларини кўрдим. У кишининг: “Мен имом Бухорийнинг шогирдлариданман. У киши муаллимимдир”, – деганларини эшитдим».

Имом Бухорий «Ас-Саҳиҳ»ларида Абдуллоҳ ибн Мунир, Язид ибн Ҳорун ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар. Абдуллоҳ ибн Мунир зоҳид, обид эдилар. Ҳатто имом Бухорий: «Бу кишига тенглашадиган одам кўрмадим», – деганлар.

Абдуллоҳ ибн Мунир билан имом Аҳмад бир йилда вафот этганлар.

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Шошда Абдуллоҳ ибн Абу Ароба замонларида Абу Бакр Мадинийнинг шундай деганларини эшитганлар: “Найсобурда Исҳоқ ибн Роҳавайхнинг ҳузурларида эдик. Абу Абдуллоҳ ҳам ўша мажлисда бор эдилар. Исҳоқ бир ҳадисни айтдилар. Унда саҳобадан кейин Ато Кайхароний деган одам зикр қилинди. Исҳоқ: “Эй Абу Абдуллоҳ, Кайхарон нима?” – деб сўрадилар. Имом Бухорий: “Ямандаги бир қишлоқ. Абу Бакр исмли кишини Муъовия ибн Абу Суфён Кайхаронга жўнатганлар. У киши ўша ерда қолиб кетганлари учун шундай нисбат берилган. Абу Бакр Кайхаронда бўлганларида, Ато ўша кишидан иккита ҳадис эшитганлар”, – деб жавоб бердилар. Исҳоқ у кишига: “Эй Абу Абдуллоҳ, гўё ўша ерда бўлиб тургандек гапирасиз-а”, – дедилар».

Ибн Адий айтадилар: «Менга Муҳаммад ибн Аҳмад Қумийсий айтиб бердилар. У киши Муҳаммад ибн Хамиравайхдан эшитганлар. У киши Бухорийнинг: “Юз минг саҳиҳ, икки юз минг саҳиҳ бўлмаган ҳадисни ёддан биламан”, – деганларини эшитганлар».

Абу Бакр Калвазоний: «Мен Муҳаммад ибн Исмоилга тенглашадиган олимни кўрмаганман. Олимлардан китоб сўрардилар. Уни бир марта ўқиб, ҳаммасини ёдлаб олардилар», – деганлар.

Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрий айтадилар: «Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варроқдан эшитишимча, (Бу Ибн Халаф Шерозийнинг ривоятлари эмас, бошқа ривоят) у киши “Шамоили Абу Абдуллоҳ” китобларининг хошиясида: “Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг: “Неча ҳадис мажлисида қатнашган бўлсам, унинг заифию саҳиҳини билиб олдим. Фикҳ китобларининг ҳаммасини ўқиб чиқдим. Басрага беш марта кириб-чиқдим. У ерда мен эшитмай қолганим бўлмаса, деярли барча саҳиҳ ҳадисларни ёзиб олдим”, – деганларини эшитдим”, – деб ёзганлар».

Ғунжор «Тарих» китобларида ёзганлар. У кишига Абу Амр Аҳмад ибн Муҳаммад Мукрий, у кишига Абу Бакр Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Юсуф Пойкандий, у кишига Али ибн Ҳусайн ибн Осим Пойкандий айтадилар: «Муҳаммад ибн Исмоил келганларида ҳузурларида тўпландик. Кимдир: “Исҳоқ ибн Роҳавайҳнинг: “Китобимдан етмиш минг ҳадисни ёд биламан”, – деганларини эшитдим”, – деди. Бухорий: “Шундан ажабланияпсанми?! Бу замонда ўз китобидан икки юз минг ҳадисни ёддан биладиган киши ҳам бор”, – дедилар ўзларини назарда тутиб».

ОЛИМЛАРНИНГ ИМОМ БУХОРИЙ ШАЪНЛАРИГА АЙТГАН СЎЗЛАРИ

Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абу Ҳотим дўстларидан бири шундай деган: «Муҳаммад ибн Саломнинг ҳузурларида эдим. Муҳаммад ибн Исмоил кириб келдилар. Чиқиб кетганларидан сўнг Муҳаммад ибн Салом: “Шу бола қачон ҳузуримга кирса, саросимага тушаман. Ҳадис ва бошқа илмлар менда чалкашиб кетади. Чиқиб кетгунига қадар кўрқиб тураман”, – дедилар».

Абу Жаъфар Абу Умар Сулайм ибн Мужоҳиднинг шундай деганларини эшитганлар: «Муҳаммад ибн Салом Пойкандийнинг ёнларида эдим. Менга: “Агар олдинроқ келганингда, етмиш минг ҳадисни ёддан биладиган бир болақайни кўрардинг”, – дедилар. Уни излаб чиқдим. Ҳатто унга етиб олдим ва: “Етмиш минг ҳадисни ёд биладиган сенмисан?” – деб сўраганимда: “Ҳа. Ундан ҳам кўпрогини биламан. Агар бирор ҳадисни саҳоба ёки тобеъиндан ривоят қилсам, албатта, уларнинг туғилган, яшган ва вафот этган жойларини ҳам биламан. Саҳоба ёки тобеъинлардан ривоят қилган ҳар бир ҳадисимнинг аслини Аллоҳнинг Китобини ва Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатларини ёдлагандек ёд биламан”, – дедилар».

Абу Жаъфар айтадилар: «Менга ўртоқларимдан бири: “Абу Абдуллоҳ Бухорий Абу Исҳоқ Сурморийнинг зиёратларига бордилар. У кишининг ҳузурларидан чиққач, Абу Исҳоқ: “Кимки ҳақиқий ва ростгўй факихни кўрмоқчи бўлса, мана шу одамга қарасин”, – дедилар. Имом Бухорий кирганларида у кишини ёнларига ўтиргиздилар”, – деди».

Абу Жаъфар дўстларидан бирининг шундай деганларини эшитган: «Муҳаммад ибн Саломнинг ҳузурларида эдим. Имом Бухорий Ироқдан қайтишларида шу ерга кириб келдилар. У ердаги одамларнинг мусибатлари ҳақида гапириб, имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг бошларига тушган кўргиликларни айтиб бердилар. Чиқиб кетганларидан кейин Муҳаммад ибн Салом ҳозир бўлганларга: “Бокира кизни шу йигитдан ҳам ҳаёли деб ўйлайсизларми?!” – дедилар».

Абу Жаъфар айтадилар: «Яҳё ибн Жаъфарнинг: “Агар Муҳаммад ибн Исмоилнинг умрларига ўзимнинг умримни қўшиб беришга қудратим етганда эди, шундай қилардим. Чунки менинг ўлимим – бир инсоннинг ўлими, у кишининг вафотлари эса илмнинг заволидир”, – деганларини эшитдим».

Абу Жаъфар айтадилар: «Яҳё ибн Жаъфар Пойкандий Муҳаммад ибн Исмоилга: “Агар сиз бўлмаганингизда, Бухорода яшашимнинг маъноси қолмас эди”, – деганлар».

Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Юсуфнинг шундай деганларини эшитганлар: «Абу Ражо Кутайбанинг ҳузурларида эдик. Мастнинг талоғи ҳақида сўралди. У киши: “Ана Аҳмад ибн Ҳанбал, Ибн Мадиний, Ибн Роҳавайх ва имом Бухорий. Аллоҳ сизларга шуларни бериб қўйибди-ку. Мана шулардан сўрайверинглар”, – дедилар. Бухорий бу масалада: “Агар мастлигида айтганини эслай олмайдиган даражада акли-ҳуши кетган бўлса, унинг талоғи тушмайди”, – деб хулоса қилдилар».

Абдуллоҳ ибн Саъид ибн Жаъфар шундай деганлар: «Аҳмад ибн Ҳарб Найсобурий вафот қилганларида, Муҳаммад ибн Исмоил ва Исҳоқ ибн Роҳавайх Найсобурда жаноза кетидан бораётган эдилар. Найсобурлик маърифат аҳлининг уларга қараб: “Муҳаммад Исҳоқдан кўра факихроқ”, – деб гапираётганларини эшитдим».

Умар ибн Ҳафс Ашқар айтадилар: «Абдоннинг Муҳаммад ибн Исмоилни қўллари билан кўрсатиб: “Мана шу йигитдан кўра донороқни кўзим билан кўрмадим”, – деганларини эшитдим».

Солиҳ ибн Мисмор Марвазий айтадилар: «Нуъайм ибн Ҳаммодиннинг: “Муҳаммад ибн Исмоил бу умматнинг фақиҳидирлар”, – деганларини эшитдим».

Иброҳим ибн Холид Марвазий айтадилар: «Мусаддад: “Эй Хуросон аҳли, бошқа бировни Муҳаммад ибн Исмоилдан устун қўйманглар”, – дер эдилар».

Мусо ибн Қурайшдан эшитдим: «Абдуллоҳ ибн Юсуф имом Бухорийга: “Эй Абу Абдуллоҳ, шу китобларимни кўриб, нуқсонлари тўғрисида менга хабар беринг”, – деганларида, имом Бухорий: “Хўп”, – дедилар».

Менга Муҳаммад ибн Исмоил айтдилар: «Қачон мен Сулаймон ибн Ҳарбнинг ҳузурларига кирсам, у киши: “Шуъбанинг хатоларини бизга аниқлаб беринг”, – дердилар».

Имом Бухорий айтадилар: «Ҳадис соҳиблари тўпландилар. Мендан Исмоил ибн Абу Увайснинг ҳузурларига бориб, ҳадис матнларидаги қўшимчаларни ўқиб беришимни сўрашди. Рози бўлдим. Исмоил хизматкор кизни чақириб, бир ҳамён динор олиб чиқишни буюрдилар. Уни менга бериб: “Эй Абу Абдуллоҳ, буни уларга бўлиб беринг”, – дедилар. Шунда

мен: “Бу қавм сиздан ҳадис эшитмокчи эди-ку”, – дедим. У киши: “Мен сенинг бу талабингни бажараман. Лекин динорларни қўшимча қилиб, уларнинг олдида сенинг обрўйингни кўтармокчиман”, – дедилар».

Менга Ҳошид ибн Исмоил шундай деганлар: «Муҳаммад ибн Исмоил Сулаймон ибн Ҳарбнинг хузурларига келганларида, у киши Бухорийга қараб: “Вақти келиб, бунинг донғи чикади”, – дедилар».

Халаф Хайёмнинг айтишларича, у кишига Исҳоқ ибн Аҳмад ибн Халаф, у кишига Аҳмад ибн Абдусалом айтадилар: «Али ибн Мадинийга Бухорийнинг: “Мен Али ибн Мадинийдан бошқа ҳеч кимнинг олдида ўзимни паст ҳис қилмаганман”, – деган сўзларини айтганимизда, у киши: “Унинг гапини қўйинглар. Муҳаммад ибн Исмоил ҳали ўзидек олимни учратмаган”, – дедилар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим имом Бухорийнинг шундай деганларини эшитганлар: «Амр ибн Али Фаллоснинг шогирдлари мен билан бир ҳадис устида тортишдилар. Мен: “Унақа ҳадисни билмайман”, – дедим. Улар: “Бухорийнинг ҳам билмайдиган ҳадислари бор экан-да”, – деб хурсанд бўлиб, Амрнинг олдида бориб, бу ҳақда хабар берганларида, у киши: “Муҳаммад ибн Исмоил билмайдиган ҳадис ҳадис эмас”, – дебдилар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Ҳошид ибн Абдуллоҳга Абу Мусъаб Зухрий: “Бизнинг наздимизда Аҳмад ибн Ҳанбалдан кўра Муҳаммад ибн Исмоил фақиҳроқ ва ҳадисда билимдонроқдир”, – дедилар. Шунда у кишига: “Ҳаддан ошириб юбордингиз”, – дейилди. Абу Мусъаб бу гапни айтган кишига қараб: “Агар сен имом Моликни кўрганнгда, унинг ва Бухорийнинг юзларига қараб, икковлари фикҳ ва ҳадисда тенг, деган бўлардинг”, – деб жавоб бердилар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Ҳошид ибн Исмоилдан эшитдим. У киши Исҳоқ ибн Роҳавайхнинг: “Бухорийнинг” ҳадисларини ёзинглар. Агар Ҳасан Басрий замонларида шу йигит бўлганларида ҳам, одамлар Бухорийнинг ҳадис ва фикҳий илмига муҳтож бўлишарди”, – деганларини эшитганлар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Али ибн Ҳужрнинг: “Хурсон уч кишини етиштирди: Абу Зуръа, Муҳаммад ибн Исмоил, Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон Доримий. Муҳаммад ибн Исмоил менинг наздимда уларнинг билимдонроғи, донороғи ва фақиҳроғидир”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Али ибн Ҳужрга Абу Абдуллоҳнинг китобини бердим. Уни ўқиб бўлганларидан кейин: “У қўчқор қандай юрибди?” – деб сўрадилар. “Яхши юрибди”, – дедим. “Унга тенг-лаша оладиганини билмайман”, – дедилар».

Аҳмад ибн Зав айтадилар: «Абу Бакр ибн Абу Шайба ва Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Нумайрнинг: “Муҳаммад ибн Исмоилдек кишини кўрмаганмиз”, – деганларини эшитдим».

Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбал оталаридан эшитганлар: «Хуросон Муҳаммад ибн Исмоилга ўхшаш (бошқа бир) улуғ олимни вояга етказмаган».

Муҳаммад ибн Иброҳим Бушанжий айтадилар: «228 йилда Бундор Муҳаммад ибн Башшорнинг: “Юртимизга Муҳаммад ибн Исмоилдек киши келмади”, – деганларини эшитдим».

Ҳошид ибн Исмоил айтадилар: «Басрада эдим. Муҳаммад ибн Исмоилнинг келишларини эшитиб қолдим. У киши келганларида Бундор: “Бугун факихлар саййиди келдилар”, – дедилар».

Муҳаммаднинг айтишларича, Муҳаммад ибн Башшор имом Бухорийга: «Сиз ёнимга келмасангиз, ўзимни эркин ҳис қилолмайман. Ҳадисларимдан даражамни пастлатадиган бирор нуқсон топишингиздан ҳайиқаман. Агар ёнимга келиб, ҳадисларимни назардан ўтказсангиз, ҳадикдан қутулиб, кўнглим хотиржам бўлади», – деганлар.

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Иброҳим ибн Холид Марвазийнинг: «Абу Аммор Ҳусайн ибн Ҳурайснинг имом Бухорийни мактаб: “Мен унинг тенгини билмайман. Гўё у фақат ҳадис учунгина яратилгандек”, – деганларини эшитганар».

Муҳаммад айтадилар: «Маҳмуд ибн Назр Абу Саҳл Шофеъийнинг: “Басра, Шом, Ҳижоз, Куфага бориб, уламоларини кўрдим. Муҳаммад ибн Исмоилнинг номлари зикр қилинганда, улар у кишини ўзларидан устун қўярдилар”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад айтадилар: «Муҳаммад ибн Юсуфнинг: “Басрага борганимда Бундорнинг ҳузурларига кирдим. Мендан: “Қаерликсан?” – деб сўрадилар. “Хуросонликман”, – дедим. “Хуросоннинг қаеридансан?” – дедилар. “Бухороданман”, – дедим. “Муҳаммад ибн Исмоилни биласанми?” – деб сўрадилар. “У кишининг қариндошлариданман”, – дедим. Шундан сўнг одамларнинг олдида мақомимни кўтарардилар”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммаднинг айтишларича у киши Муҳаммад ибн Исмоилнинг шундай деганларини эшитганлар: «Басрага борганимда Бундорнинг илм ҳалқаларида қатнашдим. Кўзлари менга тушганда: “Йигит қаерданлар?” – деб сўрадилар. “Бухоро аҳлиданман”, – дедим. “Қандай қилиб Абу Абдуллоҳни ташлаб келолдинг?!” – дедилар. Жим турдим. Шунда кимдир: “Аллоҳ сизга раҳматини ёғдирсин, шу киши – Абу Абдуллоҳнинг ўзлари”, – деди. Ўринларидан туриб, қўлимдан ушлаб, кучокладилар. Сўнгра: “Неча йиллардан буён фахрланиб юрганим, хуш келибсиз!” – дедилар».

Муҳаммад айтадилар: «Ҳомид ибн Исмоилдан эшитдим. У киши Муҳаммад ибн Башшорнинг: “Басрага биродаримиз Абу Абдуллоҳдек ҳадис билимдони келгани йўқ”, – деб, имом Бухорий кетмокчи бўлганларида хайрлаша туриб: “Эй Абу Абдуллоҳ, бундан кейин учрашмасак, учрашадиган жойимиз – маҳшаргоҳ бўлсин”, – деганларини эшитганлар».

Ҳофиз Абу Қурайш Муҳаммад ибн Жумъа айтадилар: «Муҳаммад ибн Башшорнинг: “Дунёда мукаммал ҳадис билимдонлари тўртта: Райда Абу Зуръа, Самарқандда Доримий, Бухорода Муҳаммад ибн Исмоил, Найсобурда Муслим”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Умар ибн Ашъас Пойкандий шундай деганлар: «Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбалдан эшитдим. У киши оталарининг: “Хуросон аҳлининг ҳадисда билимдонлиги тўрт киши билан мукаммал бўлди: Абу Зуръа Розий, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, Абдуллоҳ ибн Абдуллоҳ Самарқандий, Ҳасан ибн Шужоъ Балхий”, – деганларини эшитган эканлар».

Ибн Ашъас айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбалнинг сўзларини Муҳаммад ибн Ақийл Балхийга айтиб бердим. Ибн Шужоъ Балхийни ҳаддан зиёд мактадилар. “Ундай бўлса, нима учун машҳур бўлмаганлар?” – деб сўрадим. “Умрлари қисқа бўлган”, – деб жавоб бердилар».

Ҳасан ибн Шужоъ Балхий илм талабида юрт кезганлар. Маккий ибн Иброҳим, Убайдуллоҳ ибн Мусо ва Абу Муҳхирдан ҳадис эшитганлар. 244 йилда вафот этганлар.

Наср ибн Закариё Марвазий айтадилар: «Қутайба ибн Саъиднинг: “Хуросоннинг йигитлари тўртта: Муҳаммад ибн Исмоил, Абдуллоҳ ибн Абдуллоҳ Доримий, Закариё ибн Яҳё Луълубий, Ҳасан ибн Шужоъ”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим шундай деганлар: «Жаъфар Фирабрийдан эшитдим. У киши Абдуллоҳ ибн Мунирнинг: “Мен имом Бухорийнинг шогирдлариданман. У киши менинг муаллимим”, – деганларини эшитганлар. Ҳақиқатан ҳам, у кишининг Бухорийдан ҳадис ёзиб олаётганларини кўрганман».

Муҳаммад айтадилар: «Бизга Ҳошид ибн Абдуллоҳ ибн Абдулвоҳид айтдилар: у киши Яъқуб ибн Иброҳим Давракийнинг: “Муҳаммад ибн Исмоил бу умматнинг фақиҳидир”, – деганларини эшитганлар».

Абу Жаъфар Муснидий: «Замонамизнинг ҳадис билимдонлари учта: Муҳаммад ибн Исмоил, Ҳошид ибн Исмоил, Яҳё ибн Саҳл», деганлар.

Муҳаммадга Жаъфар ибн Муҳаммад Фирабрий шундай – деганлар: «Абдуллоҳ ибн Мунирнинг шогирдларидан бирлари Бухорога бир иш билан келдилар. Қайтиб, Ибн Мунирнинг ёнларига борганларида, у киши: “Абу Абдуллоҳни бориб кўрдингми?” – деб сўрадилар. У киши: “Йўқ”,

– дедилар. Ибн Мунир у кишини ҳалқаларидан қувладилар ва: “Бухорога бориб, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил билан учрашмаганинг яхши бўлмабди”, – дедилар».

Муҳаммад айтадилар: «Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Саломнинг: “Абу Бакр ибн Абу Шайбанинг ҳузурларида эдим. У кишининг мажлисларида бир киши шундай деди: “Абу Бакр имом Бухорий билан Суфённинг ҳадислари устида баҳс-мунозара қилдилар. Имом Бухорий барча ҳадисларни билиб олгач, Абу Шайбага қараб, икки юзта ҳадисни ғарибга чиқардилар. Шундан кейин Абу Бакр: “Бу йигит нортуюга ўхшайди”, – дедилар”. Бу билан у кишининг илмда узоқни кўра билишлари ва довюракликларини назарда тутдилар”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад айтадилар: «Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Саломнинг: “Саъид ибн Абу Марям, Нуъайм ибн Ҳаммод, Ҳумайдий, Ҳажжож ибн Минҳол, Исмоил ибн Абу Увайс, Аданий, маккалик Ҳасан Халлол, Муҳаммад ибн Маймун (Ибн Уяйнанинг шогирдлари), Муҳаммад ибн Ало, Ашаж, Иброҳим ибн Мунзир Ҳизомий, Иброҳим ибн Мусо Фарро каби ҳадис илмида камолот даражасига етган устозлар имом Бухорийга иззат-эҳтиром кўрсатишган, ҳадисларга ёндашишда ва уларни англашда бу зотнинг ўзларидан устун эканликларига иқрор бўлишган», деганларини эшитдим.

Муҳаммад айтадилар: «Менга Ҳотим ибн Молик Варроқ Макка олимларининг: “Муҳаммад ибн Исмоил Хуросон ва бизнинг фақиҳимиз, имомимиздирлар”, – деганларини айтиб бердилар».

Муҳаммад айтадилар: «Отамнинг айтишларича, Муҳаммад ибн Исмоил ёшлиқларида Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс Бухорийнинг илм ҳалқаларига борар эканлар. Абу Ҳафс: “Бу зийрак йигит. Келажакда унинг довуғи ва номи чиқишига умид қиламан”, – деган эканлар».

Яна Муҳаммад айтадилар: «Абу Саҳл Маҳмуд Шофеъийдан эшитдим. У киши мисрлик ўттиздан зиёд олимнинг: “Бизнинг дунёдан эҳтиёжimiz Муҳаммад ибн Исмоилнинг “Тарих” китобларини ўқишдир”, – деган сўзларини эшитганлар».

Муҳаммадга Солих ибн Юнус айтиб берганлар: «Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон Доримийдан Солим ибн Абу Ҳафсанинг ҳадислари тўғрисида сўралди. У киши шундай жавоб бердилар: “Буни имом Бухорий билан ёзган эдик. Бухорий Солимни заиф дердилар”. Доримийдан: “Сиз нима дейсиз?” – деб сўралганда: “Муҳаммад бу илмда мендан кўра донорок”, – дедилар».

Муҳаммад айтадилар: «Доримийдан Муҳаммад ибн Каъбнинг “Ўзини хорлаган ёлғончигина ёлғон гапиради”, деган ҳадислари тўғрисида сўралиб, “Имом Бухорий бу ҳадисни саҳиҳ деяптилар”, – дейишди. Шунда: “Муҳаммад мендан донорок. Чунки у кишининг фикри-зикри – ҳадис.

Мен эса бошқа ишлар билан машғулман, касалман. Муҳаммад Аллоҳ таоло яратган бандаларнинг зийракроғидир. У киши Аллоҳнинг Кито-бида, Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг тилларида буюрилган ва ман этилган нарсаларни тушуниб етганлар. Куръонни бутун вужудлари билан берилиб ўқирдилар. Ундаги мисоллар ҳақида чуқур тафаккур қилардилар, ҳалолу ҳаромини билиб турардилар”, – дедилар Доримий».

Муҳаммаднинг айтишларича, Сулаймон ибн Мужolid у кишига қуйидагиларни ёзганлар: «Мен Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон Самаркандийдан Бухорий тўғрилида сўрадим. У киши: “Муҳаммад ибн Исмоил олим-роғимиз, фақиҳроғимиз, масаланинг нозик ўринларини ҳам илғайдиган ва изланишда биздан ўзиб кетган”, – дедилар».

Муҳаммад айтадилар: «Абу Саъид Муаддиб имом Доримийнинг: “Бизнинг ҳадисга қўядиган талабимиз Муҳаммадниқидек эмас эди. У киши бирор ҳадисга назар солсалар, уни ипидан игнасиғача ўрганар эди-лар”, – деганларини эшитганлар».

Муҳаммадга Доримийнинг котиблари Исҳоқ қуйидагиларни айтиб берганлар: «Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон Доримий мендан имом Бухорийнинг “Ал-Адаб ал-муфрад” китобларини сўраб: “Уни менга олиб кел, ўқиб чиқайин”, – дедилар. Мендан китобни олдилар. Китоб у кишида уч ой қолиб кетди. Мен уни олганимда: “Китобда бирорта беҳуда сўз ёки заиф ҳадис йўқми?” – деб сўрадим. “Ибн Исмоил одамларга фақат саҳиҳ ҳадис айтиб берадилар. Муҳаммаднинг фикрлари инкор қилинмайди!” – деб жавоб бердилар».

Муҳаммад айтадилар: «Абу Тоййиб Ҳотим ибн Мансур Киссийнинг: “Муҳаммад ибн Исмоил ҳадис илмида ва иқтидорининг ўткирлигида Аллоҳ таолонинг мўъжизаларидан биридир”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад Абу Амр Мустанир ибн Атикнинг шундай деганларини эшитганлар: «Ҳофиз Ражо: “Имом Бухорийнинг бошқа олимлардан устунликлари эркакларнинг аёллардан устунлиги кабидир”, – дедилар. “Эй Абу Муҳаммад, имом Бухорий олимларнинг ҳаммасидан устунми?” – деб сўрашганда, у киши: “Имом Бухорий Аллоҳ таолонинг ер юзида юрган мўъжизаларидан биридир”, – дея жавоб бердилар».

Муҳаммад Муҳаммад ибн Юсуфнинг шундай деганларини эшитганлар: «Абу Абдуллоҳ (имом Бухорий) ҳофиз Абу Ражо Қутайба Бағлонийдан Ибн Уяйнанинг ривоят қилган ҳадисларини таҳриж қилиб беришларини сўрадилар. Қутайба: “Шу китобни ёзганимдан бери ҳеч кимга кўрсатганим йўқ. Эй Бухорий, вақт топганингизда шуни кўриб берсангиз. Менга хатоларини билдирсангиз. Бўлмаса, мен бу китобни ҳеч кимга ривоят қилмайман. Бундаги ҳадисларни ёзиб олганимда, эҳтимол, баъзи хатолар бўлгандир. Чунки ўша ерда катта жамоат бор эди. Одамлар

ўзларининг ёзган китобларини менга кўрсатар эдилар. Бир-бирларидан хатоларини тузатиб олардилар. Мен эса қандай ёзган бўлсам, шундай қолдирганман”, – дедилар. Бухорий бу гапдан хурсанд бўлиб: “Тўғри йўл тутдингиз”, – дедилар ва шундан кейин ҳар куни бомдод намозидан сўнг Қутайбанинг ҳузурларига бориб, дарслари бошлангунга қадар, китобни кўздан кечириб, хатоларини кўрсатардилар. Бир куни Бухорий Абу Ра-жонинг бир ҳадисларини рад қилганларини эшитдим. Шунда Абу Ражо: “Эй Абу Абдуллоҳ, мендан бу ҳадисни шундайлигича Бағдод аҳли ёзиб олган. Аллома Яҳё ибн Маъийн ва Аҳмад ибн Ҳанбал буни маъқуллашган. Энди бу ҳадисни ўзгартиролмайман”, – дедилар. У кишига Бухорий: “Сиз илмда пешқадам бўлганингиз учун улар сиздан ёзишган. Мен эса ушбу ҳадисни бир неча кишидан сизга айтганимдек ривоят қилганман. Уни Яҳё ибн Букайр, Ибн Абу Марям ва Лайснинг котибларидан ёзиб олганман”, – дедилар. Шунда Абу Ражо сўзларининг нотўғрилигини билиб, фикрларидан қайтдилар, имом Бухорийнинг гапларини маъқулладилар».

Муҳаммад айтадилар: «Муҳаммад ибн Юсуфнинг: “Закариё Луълуъий ва Ҳасан ибн Шуъжо Балҳда Абу Абдуллоҳ билан бирга шайхларининг зиёратларига бораётганларида, иккаласи Бухорийни ҳурмат ва эҳтиром қилган ҳолда юришарди”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад Ҳошид ибн Исмоилнинг шундай деганларини эшитганлар: «Исҳоқ ибн Роҳавайхнинг тўшакда ўтирганларини кўрдим. Муҳаммад ибн Исмоил у киши билан бирга ўтирган эдилар. Исҳоқ шайх Абдураззоқдан ҳадис ривоят қилдилар. Бухорий буни рад этдилар. Исҳоқ пировардида Муҳаммаднинг сўзларига кўндилар.

Сўнгра Амр ибн Зурора ва Муҳаммад ибн Рофеънинг Муҳаммад ибн Исмоилдан ҳадисларнинг иллатлари тўғрисида сўраётганларини кўрдим. Булар ўринларидан туриб, ҳозир бўлганларга: “Абу Абдуллоҳнинг илмларига эътиборсиз бўлманглар. Чунки бу киши биздан кўра фақиҳроқ, олимроқ ва донороқдир”, – дедилар».

Муҳаммад айтадилар: «Ҳошид ибн Абдуллоҳнинг: “Биз ўша ерда Исҳоқ ва Амр ибн Зуроранинг мажлисларида эдик. Амр ибн Зурора имом Бухорийдан ҳадис айтишларини сўрардилар. Ҳадис аҳли Бухорийдан ёзиб олишарди. Исҳоқ: “Ўша пайтда Бухорий мендан кўра ҳадисларни чуқур англайдиган ёш йигит эди”, – дедилар”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад айтадилар: «Менга Муҳаммад ибн Юсуф: “Абу Абдуллоҳ Бухорий билан бирга Муҳаммад ибн Башшорнинг ҳузурларида эдик. Муҳаммад ибн Башшор Бухорийдан бир ҳадис хусусида сўрадилар. Бухорий жавоб бердилар. Ибн Башшор: “Бизнинг замонамизда Аллоҳ яратган энг зўр фақиҳ”, – деб Муҳаммад ибн Исмоилни кўрсатдилар”, – деб айтдилар».

Муҳаммад айтадилар: «Сулайм ибн Мужоҳиднинг: “Агар Вакиъ, Ибн Уяйна ва Абдуллоҳ ибн Муборак ҳаёт бўлганларида, Муҳаммад ибн Исмоилнинг илмларига муҳтож бўлишарди”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад айтадилар: «Имом Бухорийдан эшитдим. У киши Исмоил ибн Абу Увайснинг: “Менинг китобларимга қарагин. Ёнимда қандай китоблар бўлса, ҳаммасини кўриб бергин. Бир умр сендан миннатдор бўламан”, – деганларини эшитганлар».

Муҳаммад айтадилар: «Менга Абу Амр Кирмоний айтдилар. У киши Амр ибн Али Сайрафийнинг: “Абу Абдуллоҳ менинг дўстим. Хуросонда унга ўхшаши йўқ”, – деганларини эшитганлар».

Басрада Михёрга Қутайба ибн Саъиднинг: «Менинг ёнимга илм олиш учун мағрибу машрикдан кўп одам келган. Лекин имом Бухорийдек киши келгани йўқ», – деганларини айтиб бердим. Михёр: «Ростини айтибдилар. Мен у кишини Яҳё ибн Маъийн билан кўрдим. Иккалалари Муҳаммад ибн Исмоилнинг ҳузурларига борардилар. Яҳё маърифатда, яъни ҳадис илмида Муҳаммад ибн Исмоилга эргашардилар», – дедилар.

Муҳаммад айтадилар: «Абу Саъид Ашаж совуқ кунда ҳузуримизга келдилар. Совуқдан титрардилар. У киши: “Сизларнинг юртингизда ҳам шунақа совуқ бўладими?” – деб сўрадилар. Мен: “Бизнинг юртимизда бунақа салкин ҳаво кузда ва баҳорда бўлади. Қишда бундан-да қаттиқ совуқ бўлади. Баъзан кечқурун оқаётган дарё тонг отганда музлаб қолади. Уни тешиш учун болта керак бўлиб қолади”, – дедим. Мендан: “Хуросоннинг қаеридансан?” – деб сўрадилар. “Бухороданман”, – дедим. У кишига ўғиллари: “Бу киши имом Бухорийнинг ватанларидан”, – дедилар. Ўғилларига: “Агар ҳузурингга шундай олимнинг юртларидан бирор киши келса, ҳурматларини жойига қўй. Чунки у киши имомдирлар”, – дедилар».

Муҳаммад айтадилар: «Мен Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Собит Шошийдан эшитдим. У киши Исмоил ибн Абу Увайснинг: “Мендан ҳеч ким Бухорийчалик илм олмаган. Бир куни у киши китобларимга қарадилар. Ундаги баъзи нуқсонларни кўриб: “Буни тузатишимга изн берасизми?” – деб сўрадилар. “Майли”, – деб рози бўлдим. Шу баҳонада китобимдаги иллатли ҳадисларни чиқариб ташладилар”, – деганларини эшитган эканлар».

Муҳаммад айтадилар: «Абу Исҳоқ Марвазийнинг Али ибн Хужрнинг ҳузурларига кириб, у кишининг Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон Доримий билан хайрлашаётганларида: “Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмоннинг одоблари, Муҳаммад ибн Исмоилнинг илмлари васфида хоҳлаганингча гапиравер”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад айтадилар: «Муҳаммад ибн Лайснинг ҳузурларида Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон Доримий ва имом Бухорийнинг исмлари зикр қилинганда, ўтирганлардан баъзилари Доримийни Бухорийдан устун қў-

йишганида, Муҳаммад ибн Лайснинг: “Доримийни шеър ва араб тили коидалари бобида Бухорийдан устун қўйсангиз бўлади. Аммо илмда бу кишини Бухорийдан юқори қўйманглар”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад Ҳошид ибн Исмоилнинг шундай деганларини эшитганлар: «Абдуллох ибн Абдуррахмон Доримий баъзи ҳадисларнинг муаммоли ўринларини кўрсалар, шуни имом Бухорийдан сўраб беришни менга айтардилар ва бунини ўзлари сўраётганларини Бухорий билишларини истамасдилар. Мен ҳадисларни Бухорийга айтсам, у киши таажжубланиб: “Бу ҳадислар сизга қаердан келди?” – деб сўрадилар».

Қутайба: «Агар Бухорий саҳобалар орасида бўлганларида, бир мўъжиза бўларди», – деганлар.

Муҳаммад ибн Юсуф Ҳамадоний айтадилар: «Биз Қутайба ибн Саъиднинг ҳузурларида эдик. Абу Яъқуб Шаъроний деган бир одам келиб, у кишидан Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий ҳақларида сўради. Шунда Қутайба бошларини эгдилар. Кейин баланд кўтариб: “Эй эшитаётганлар, ҳадис ва фикҳ илмларини яхшилаб кўздан кечирдим. Зоҳидлар, обидлар, фақиҳлар билан ўтирдим. Бироқ аклимни таниганимдан буён Муҳаммад ибн Исмоилга ўхшашини кўрмадим”, – дедилар».

Ҳошид ибн Исмоил: «Қутайбанинг: “Муҳаммад ибн Исмоилнинг замондошлари олдидаги сидқ ва тақволари Умарнинг саҳобалар олдидаги сидқ ва тақволаридек эди”, – деганларини эшитдим», – деганлар.

Ҳошид ибн Исмоил айтадилар: «Аҳмад ибн Ҳанбалнинг: “Хуросондан Муҳаммад ибн Исмоилдек (бошқа бир) киши бизга келмади”, – деганларини эшитдим».

Абу Ҳотим Розий: «Муҳаммад ибн Исмоил Ирокка келган олимларнинг энг билимдонидирлар», – деганлар.

Абу Абдуллох Ҳоким: «Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий – ҳадис илмининг имоми. Бухорода Ҳорун ибн Ашъаз ва Муҳаммад ибн Саломдан ҳадис эшитганлар», – деб, яна бир қанча шайхларни зикр қилдилар.

Абу Абдуллох Ҳоким айтадилар: «Абу Тоййиб Муҳаммад ибн Аҳмад Музаққирдан эшитдим. У киши Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Ҳузайманинг: “Осмон гумбази остида Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларини Бухорийдек биладиган ва ёд олган киши йўқ”, – деганларини эшитганлар».

Ҳоким айтадилар: «Ҳофиз Муҳаммад ибн Яъқубдан эшитдим. У киши оталарининг: “Муслим ибн Ҳажжожнинг Бухорий олдида ёш бола каби ўтириб савол бераётганларини кўрганман”, – деганларини эшитганлар».

Ҳоким айтадилар: «Ҳасан ибн Аҳмад Шайбоний Муаддалдан эшитдим. У киши Аҳмад ибн Ҳамдуннинг: “Муҳаммад ибн Исмоилни Саъид ибн Марвоннинг жанозаларида кўрдим. Муҳаммад ибн Яҳё Зухдлий

имом Бухорийдан ровийларнинг исмлари, кунялари ва ҳадис иллатлари тўғрисида сўраб эдилар. Бухорий унга ўша заҳоти, “Қул ҳуваллоҳу аҳад”ни ўқигандек жавоб берардилар”, – деганларини эшитган эканлар».

Бизга Бухорода Муҳаммад ибн Халид Муттовийий айтдилар. У кишига Мусаббиҳ ибн Саъид Бухорий шундай деганлар: «Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Самарқандийнинг: “Мен ҳижозлик ва ироқлик олимларни кўрдим. Лекин улар орасида Бухорий каби қомусий олимни кўрмадим”, – деган сўзларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Ҳамдун ибн Рустам айтадилар: «Мен Муслим ибн Ҳажжождан эшитдим. У киши Бухорийнинг ҳузурларига келиб: “Устозлар устози, муҳаддислар саййиди, ҳадис иллатларининг табиби, ижозат берсангиз, оёқларингиздан ўпсам”, – деганлар».

Абу Исо Термизий: «Ироқда ва Хуросонда Муҳаммад ибн Исмоилдан кўра ҳадис иллатларини, тарихини, санадлар илмини чуқур биладиганини топмадим», – деганлар.

Абу Исо Термизий айтадилар: «Муҳаммад ибн Исмоил Абдуллоҳ ибн Мунирнинг ҳузурларида эдилар. Кетаётганларида Абдуллоҳ ибн Мунир у кишига: “Эй Абу Абдуллоҳ, Аллоҳ таоло сизни бу умматнинг кўрки қилсин”, – дедилар. Устознинг шу дуолари қабул бўлди».

Ибн Мунир катта зоҳидлардан саналадилар. У киши шундай дедилар: «Бухорий Ироқдан охириги марта Бухорога келганларида, одамлар у кишига пешвоз чиқдилар, яхшилик этмоқ учун кўп ҳаракат қилдилар. Бу гап Бухорийга айтилганда: “Агар сизлар бизнинг Басрага кирганимиздаги эҳтиромни кўрганингизда, қанчалар ҳайратланардингиз!” – дедилар».

Абу Али Солиҳ ибн Муҳаммад Жазара айтадилар: «Муҳаммад ибн Исмоил Бағдодда илм дарсида ўтирардилар. Мен у кишидан ҳадис ёзиб олардим. У кишининг мажлисларида йигирма мингдан ортиқ одам тўпланарди».

Абдулмўмин ибн Халаф Насафий айтадилар: «Абу Али Солиҳ ибн Муҳаммаддан Доримий, Бухорий ва Абу Зуръа тўғрларида сўрадим. У киши: “Муҳаммад ибн Исмоил ҳадисда олимроқ, Абу Зуръа ҳифзда ўткирроқ”, – дедилар».

Исҳоқ ибн Зубрак айтадилар: «Муҳаммад ибн Идрис Розийнинг 247 йилда: “Сизларга Хуросондан бир киши келади. У ердан ундан ҳофизроғи чиқмаган, Ироққа ундан олимроғи келмаган”, – деганларини эшитдим. Дарҳақиқат, бир муддатдан кейин Бухорий келдилар».

Абу Саъид Ҳотим ибн Муҳаммад айтадилар: «Ҳофиз Мусо ибн Ҳорун: “Агар бутун Ислом аҳли Бухорийдек бир кишини тайёрламоқ учун йиғилсалар ҳам, бунга қодир бўлолмаслар”, – деганлар».

Фақиҳ Абул Аббос Муҳаммад ибн Абдурахмон Дағулий қуйидагиларни айтадилар: «Бағдод аҳли имом Бухорийга бағишлаб қуйидаги мисраларни ёздилар:

*Сиз бўлсангиз, бу уммат – яхшилик узра мудом,
Йўқотса сизни агар, уммат хайрсиз, беном».*

Абу Бакр Хатиб айтадилар: «Абу Зуръадан Ибн Лахийъа тўғрилирида сўралди. У киши: “Имом Бухорий у кишининг ҳадисларини олмаганлар”, – дедилар. Яна Муҳаммад ибн Хумайд ҳақларида сўралди. “Абу Абдуллоҳ у кишининг ҳадисларини ҳам олмаганлар”, – дедилар. Сўнгра Абу Абдуллоҳ Бухорийга бу гап айтилганида, у киши: “Абу Зуръа азалдан бизга яхшилик қилиб келганлар”, – дедилар».

Хатиб айтадилар: «Заргар Аббос ибн Фазл Розийдан: “Абу Зуръа афзалми ёки Муҳаммад ибн Исмоил?” – деб сўралди. Аббос: “Мен Муҳаммад ибн Исмоил билан Ҳилвон ва Бағдод ўртасида учрашдим. Бир муддат бирга юрдим. У киши билмайдиган ҳадисни айтишга ҳаракат қилдим. Аммо имкони бўлмади. Мен Абу Зуръанинг ҳадисларидан сочининг толаларича заифини топганман”, – деб жавоб бердилар».

Аҳмад ибн Сайёр «Тарих» китобларида ёзадилар: «Муҳаммад ибн Исмоил Жуъфий илм талаб этдилар, олимлар билан ўтирдилар, ҳадис илми учун сафар қилдилар, шу соҳада мохир билимдон бўлдилар. Маърифат ва ҳифзда гўзал фақиҳ эдилар».

Абдурахмон ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Аҳмад ибн Сайёрнинг олим ва фақиҳликларини эслаб, отам кўп мақтардилар».

Умар ибн Ҳафс Ашқар куйидагиларни зикр қилганлар: «Ражо ибн Муражжа Шошга ўтаётиб, Бухорога келганларида бир работга тушдилар. Машойхларимиз у кишини кўришга бордилар. Мен ҳам улар билан бордим. Мендан Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ҳақларида сўрадилар. У кишининг соғ-саломатликлари ҳақида хабар бериб: “Бугун ёнингизга келсалар керак”, – дедим. Бизга бир неча ҳадис ёздирдилар. Илм мажлиси тугади. Лекин Бухорий келмадилар. Иккинчи куни ҳам Бухорий келмадилар. Учинчи куни Ражо: “Абу Абдуллоҳ бизни зиёрат қилишни эп кўрмаган бўлсалар керак. Бизни у кишининг ҳузурларига олиб боринглар. Мен сафарга чиқиб кетмоқчиман”, – дедилар. Ражо истар-истамас йўлга тушдилар. Жамоамиз билан Бухорийнинг ҳузурларига келдик. Ражо: “Эй Абу Абдуллоҳ, сизни кўришга муштоқ эдим. Бирор ҳадис айтиб беришингизни истайман. Мен Шошга чиқиб кетяпман”, – дедилар. Имом Бухорий: “Майли, сизнингча бўлсин”, – дедилар. Ражо Айюбдан ривоят қилинган бир неча ҳадисни айтдилар. Ражо жим бўлган заҳоти Абу Абдуллоҳ ҳар бир ривоят қилинган ҳадисга жавоб берардилар. Ражо

имом Бухорийга: “Биз айтмаган бирор ҳадис қолдими?” – дедилар. Бухорий ҳадис ривоят қилишни бошладилар. Ражо ҳадиснинг кимдан ривоят қилинганини сўраганларида, санадларини келтирардилар. Ўндан зиёд ҳадис ривоят қилдилар. Бу ҳолни кўриб, Ражо эсанкираб қолдилар. Имом Бухорийнинг кўзлари бирдан Ражонинг юзларига тушиб, у кишидаги ўзгаришни кўриб, ҳадис айтишни тўхтатдилар. Ражо чикиб кетганларидан кейин имом Бухорий: “Мен у кишига яна шунча ҳадис айтмоқчи эдим. Лекин мен ҳақимда кўнгилларига бирор гап келмасин, деган хаёлга бориб, тўхтадим”, – дедилар».

Халаф ибн Муҳаммад айтадилар: «Абу Амр Аҳмад ибн Наср Хаффофнинг: “Муҳаммад ибн Исмоил ҳадис илмида Исҳоқ ибн Роҳавайх, Аҳмад ибн Ҳанбал ва булардан бошқалардан йигирма марта ортиқроқ билувчидир. Кимки у киши тўғрисида бирор ножўя гап айтса, мендан унга минглаънат бўлсин. Бизга ҳадис айтган Муҳаммад ибн Исмоил тақводор, покиза, олим. Бунақасини мен кўрмаганман” – деганларини эшитдим».

«Убайд Ижл» номи билан танилган Ҳусайн ибн Муҳаммаддан ривоят қилинади: «Мен Муҳаммад ибн Исмоилдек олимни кўрмадим. Муслим ибн Ҳажжож ҳам бу кишининг даражасида эмас эдилар. Абу Зуръа ва Абу Ҳотимни кўрдим. Улар ёнларида ўтириб, Муҳаммад ибн Исмоилдан дарс тинглардилар. Убайд Ижлга Муҳаммад ибн Яҳёнинг таъриф-тавсифи айтиб берилганда: “Бухорийнинг олдида у ким бўлибди?! Бухорийнинг ўзи бир умматдир. У Муҳаммад ибн Яҳёдан илмда шу қадар, шу даражада юқорики, у киши диндор, фозил, ҳар бир ишнинг устаси эдилар”, – дедилар».

Абу Ҳомид Аҳмад ибн Ҳамдун Қассор айтадилар: «Муслим ибн Ҳажжож Бухорийнинг ҳузурларига келиб, пешоналаридан ўпиб: “Рухсат берсангиз, оёғингиздан ҳам ўпсам. Сизга Муҳаммад ибн Салом, у кишига Махлад ибн Язид Ҳарроний, у кишига Ибн Журайж Мусо ибн Уқбадан, у киши Суҳайлдан, у киши оталаридан, у киши Абу Ҳурайрадан ривоят қилган Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг “Мажлиснинг каффорати” тўғрисидаги ҳадисларини айтган эканлар. Ўша ҳадиснинг нуқсони қаерда?” – деб сўрадилар. Муҳаммад ибн Исмоил: “Бу яхши ҳадис. Дунёда бу бобда шу санад билан фақат мана шуни биламан. Бошқаси йўқ. Бироқ бу ҳам нуқсонли. Бизга бу ҳадисни Мусо ибн Исмоил, у кишига Вухайб, у кишига Суҳайл шайх Авн ибн Абдуллоҳдан айтиб бердилар. Бу гап авлорок. Чунки Мусо ибн Уқбанинг Суҳайлдан ҳадис эшитганлари зикр қилинмаган”, – дедилар. Шунда Муслим: “Сизни фақат ҳасадчи ёмон кўриши мумкин. Дунёда сизга тенг келадигани йўқлигига иқрорман”, – дедилар».

Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Аҳрам айтадилар: «Шерикларимнинг: “Бухорий Найсобурга келганларида, у кишини ҳачир ва эшак минган ҳамда пиёдалардан бошқа тўрт минг отлик кутиб олган”, – деганларини эшитдим».

Абдуллоҳ ибн Ҳаммод Омулий: «Кошки мен Бухорийнинг кўксиларидаги бир тук бўлсам эди», – деганлар.

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Ҳошид ибн Исмоил ва яна бир кишининг: “Басралик маърифат аҳли ёшгина Бухорийнинг ортларидан ҳадис ёзиб олиш учун чопишарди. Ҳатто илтимос қилиб, ҳол-жонларига қўйишмасди. Минглаб одамлар у кишини йўлларда ўтиргизиб, у киши ривоят қилган ҳадисларни ёзиб олишарди. Ўшанда Муҳаммад юзларига ҳали тук чиқмаган ёш йигит эдилар”, – деганларини эшитдим».

Менга Ҳасан ибн Али, у кишига Абдуллоҳ ибн Умар, у кишига Абдулаввал ибн Исо, у кишига Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Ансорий, у кишига Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Исмоил Махдавий хабар берганлар. У киши Холид ибн Абдуллоҳ Марвазийдан, у киши Абу Саҳл Муҳаммад ибн Аҳмад Марвазийдан, у киши фақиҳ Абу Зайд Марвазийдан эшитганлар: «Мен Каъба яқинида рукн ва мақом орасида ухлаб ётган эдим. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламни тушимда кўрдим. Менга: “Эй Абу Зайд, қачонгача Шофеъийнинг китобларини ўқийсиз-у, менинг китобимни ўқимайсиз?” – дедилар. Мен: “Эй Аллоҳнинг Расули, сизнинг китобингиз қайси?” – деган эдим, “Муҳаммад ибн Исмоилнинг “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” китоби”, – дедилар».

Абул Ҳаттоб ибн Дихъдан нақл қилинган қуйидаги фойдали маълумотни топдим: «Рамлий Каззоб: “Бухорий у қадар танилмаган. Фирабрийдан бошқа ҳеч ким ундан ҳадис ривоят қилмаган”, – деган экан. Аллоҳга қасамки, бу сўз ёлгон, тухмат. Буни айтганни ер ютсин. Бухорий – илмда машхур, ҳифз ва заковатни ўзида мужассам қилган, юрт кезган, ривоят ва санад талабида бўлган даҳо. У кишидан нафакат Фирабрий, балки яна кўп олим ҳадис ривоят қилган. Китобларига келсак, уни замонасининг ҳофизи Абу Зуръага кўрсатганларида, у киши: “Китобингиздаги учтадан бошқа ҳамма ҳадислар саҳиҳ”, – деганлар».¹⁰

¹⁰ Бу борада Ибн Дихъ хато қилганлар. Чунки Абу Зуръа Розийга имом Бухорий эмас, имом Муслим ўзларининг китобларини кўрсатганлар. Бухорий Абу Зуръадан кўра илмлари кўпроқ ва олимроқ шахс эдилар. Замонанинг ҳофизи Абу Зуръа эмас, имом Бухорий бўлганлар. Кўп олимлар ушбу фикрни таъкидлаб, Ибн Дихънинг хатоларини тузатганлар. Бу маълумот имом Муслимнинг таржимаи ҳолларида айtilган.

ИБОДАТЛАРИ, ФАЗЛЛАРИ, ТАҚВОЛАРИ ВА СОЛИҲЛИКЛАРИ

Ҳоким айтадилар: «Бизга Муҳаммад ибн Холид Муттавиъий, у кишига Мусаббих ибн Саъид: “Муҳаммад ибн Исмоил рамазон ойида ҳар куни кундузи бир марта Қуръонни хатм қилардилар. Таровех намозини ўқиб бўлгач, ҳар уч кунда кечқурун Қуръонни хатм қилар эдилар”, – деганлар».

Бакр ибн Мунир айтадилар: «Абу Абдуллоҳ Бухорийнинг: “Аллоҳ билан юзма-юз бўлганда, У мени ҳисоб-китоб қилмайди, деган умиддаман. Чунки мен бирор кишини ғийбат қилмаганман”, – деганларини эшитдим».

Имом Бухорий (Аллоҳ у кишини раҳмат қилсин) тўғри айтганлар. Кимки Бухорийнинг жарҳу таъдилдаги сўзларини эшитса, у кишининг одамларга нисбатан сўз ишлатишда нечоғлик парҳезкор, инсофли эканликларини биларди. Бир кишининг ҳадисини заиф санасалар, у ҳақда кўпинча: «Бу мункар ҳадис», «Олимлар бу тўғрида гапирмаганлар», «Бу хусусда ҳар хил фикр бор» қабилидаги латиф ва нозик ибораларни ишлатганлар. Жуда оз ўринларда «Фалончи ёлғончи», «Фалончи ҳадис тўқир эди» деган жумлаларни қўллар эдилар. Ҳатто Бухорий: «“Фалончининг ҳадисида иккиланиш бор”, – десам, одамлар уни муттаҳам ҳисоблашар эди», – деганлар. «Мен бирор кишини ғийбат қилмаганман», деган сўзларидан ҳам маълумки, у кишининг тақволари юқори эди.

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варроқ айтадилар: «Имом Бухорий: “Қиёматда менга хусуматчи бўлмаса керак”, – дедилар. Мен: “Баъзи одамлар “Ат-Тарих” китобингиз тўғрисида гапирганда сизнинг кишиларни ғийбат қилишингизни айтишади”, – дедим. Бухорий: “У сўзларни биз ривоят қилдик, холос. Ўзимиздан тўқиб айтганимиз йўқ. Ойшадан ривоят қилинган ҳадисда Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳам: “...Бу ўз қавмининг нақадар ёмон кишисидир”, – деганлар”, – деб таъкидладилар».

Имом Бухорий: «Ғийбат уни айтувчига зарар бўлишини билганимдан буён ҳеч кимни ғийбат қилмадим», – деганлар.

Имом Бухорий саҳар вақтида ўн уч рақъат намоз ўқирдилар. Ҳар сафар намозга турганларида мени уйғотмас эдилар. Бир куни: «Сиз ўзингизни қийнаб қўйяпсиз: мени уйғотмаяпсиз», – деганимда, «Сен йигитсан, ширин уйқунгни бузишни истамайман», – дедилар».

Гунжор айтадилар: «Бизга Абу Амр Аҳмад ибн Муқрий айтдилар. У киши Бакр ибн Мунирнинг: “Муҳаммад ибн Исмоил бир куни кечқурун намоз ўқиётган эдилар. У кишини ўн етти марта ари чақди. Намозни тугатганларидан сўнг: “Қаранглар-чи, менга нима азият беряпти?” – дедилар”, – деганларини эшитганлар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Муҳаммад ибн Исмоилни ўртоқларидан бири бокка таклиф қилди. Қавмга пешинни ўқиб берганларидан кейин нафл намозини ўқий бошладилар. Намозни тугатганларидан сўнг кўйлақларининг этагини кўтариб, ёнларидаги кишига: “Қаранг-чи, кўйлагимнинг ичида бирор нарса борми?” – дедилар. У киши қараса, ари бор экан. Ўн олти-ўн етти жойларидан чақиб, баданларини шишириб юборган экан. Шунда қавмдан бири: “Ари биринчи бор чакканидаёқ намоздан чиқсангиз бўлмасмиди?” – деб сўради. “Бир сурани бошлагандим. Шунини охирига етказишни истадим”, – деб жавоб бердилар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Саъид ибн Жаъфардан эшитдим. У киши Басра олимларининг: “Маърифат ва салоҳиятда дунёда Муҳаммад ибн Исмоил каби шахс йўқ”, – деганларини эшитганлар».

Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Юсуф Варроқ айтадилар: «Бизга Абдуллоҳ ибн Ҳаммод Омулий: “Кошки мен Муҳаммад ибн Исмоилнинг кўксиларидаги бир тук бўлсам”, – дедилар».

Абу Амр Аҳмад ибн Наср Хаффоф: «Бизга ҳадис айтган Муҳаммад ибн Исмоил – тақводор, покиза, олим. Мен бунақасини кўрмаганман», – деганлар.

Мен бобга мувофиқ келгани учун бунини қайта зикр қилдим.

Ҳоким айтадилар: «Бизга Муҳаммад ибн Ҳомид Баззоз айтдилар. У киши Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Жобирдан эшитганлар. Жобир имом Бухорий Найсобурга келганларида, Муҳаммад ибн Яҳё Зухлийнинг: “Бу солиҳ кишининг ҳузурларига боринглари, у кишидан ҳадис тингланглари”, – деганларини эшитган эканлар».

Ибн Адий айтадилар: «Абдулқуддус ибн Абдулжаббор Самарқандийнинг: “Муҳаммад ибн Исмоил Хартангдаги қариндошлариникига келганларида, тунги зикрларидан кейин: “Эй Парвардигор, асли кенг бўлган бу замин энди мен учун торлик қилди. Мени Ўз ҳузурингга чорла”, – деб дуо этдилар. Бир ой ўтар-ўтмас, оламдан ўтдилар”, – деганларини эшитдим».

Юқорида айтганимиздек, «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»га ҳар бир ҳадисни киритаётганларида икки ракъат намоз ўқиганлар.

Хатиб Бағдодий ўз санадлари билан Фирабрийдан куйидагиларни ривоят қилганлар: «Мен Набий соллаллоҳу алайҳи васалламни тушимда кўрдим. Мендан: “Қаерга боряпсан?” – деб сўрадилар. “Муҳаммад ибн Исмоилнинг ҳузурларига”, – деб жавоб бердим. “У кишига мендан салом айт”, – дедилар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Фирабрдалигимизда бир куни ўқотишга чиқдик. Бандаргоҳга олиб борадиган йўлда камондан ота бошладик. Шу пайт имом Бухорий отган ўқлардан бири анҳор устидаги кўп-

рикнинг устунига тегиб, уни ёриб юборди. Абу Абдуллох буни кўриб, отдан тушдилар. Устундан ўкни суғуриб олдилар. Бошқа ўк отмадилар. Бизга: “Қайтинглар”, – дедилар. Биз у киши билан манзилга қайтиб келдик. Менга: “Эй Абу Жаъфар, сенга бир ишим бор. Уни бажарасанми?” – дедилар. Мен: “Бош устига”, – дедим. Бухорий хўрсиниб нафас олар эканлар: “Бу муҳим иш”, – дедилар. Биз билан бўлганларга қараб: “Абу Жаъфар билан бориб, унга мен айтган ишда кўмаклашасизлар”, – дедилар. Мен: “Нима иш экан ўзи?” – деб сўрадим. Менга: “Айтганимни аниқ бажарасанми?” – дедилар. “Хўп, бош устига”, – дедим. “Ўша кўприк эгасининг ҳузурига бориб: “Биз кўприкнинг устунига зарар етказдик. Энди ё устун, ё унинг пулини тўлашга ижозат берсангиз ва бизни бу қилган ишимиз учун кечирсангиз”, – дейсан”, – дедилар.

Кўприк эгаси Ҳумайд ибн Ахзар Фирабрий эканлар. У киши менга: “Бориб, Абу Абдуллохга мендан салом етказ ва “Қилган ишингизни кечирдим. Жами молим сизга фидо бўлсин”, – деганимни у кишига айтиб қўй. Агар “Жоним фидо” десам, ёлгон гапирган бўламан. Лекин мен бир устун ёки мулкимнинг бирор нарсаси боис у кишини ранжитиб қўйишга истамайман”, – дедилар. У кишининг бу сўзларини имом Бухорийга етказдим. Юзлари ёришиб, жуда хурсанд бўлдилар. Ўша куни гарибларга беш юзта ҳадис айтиб бердилар, уч юз дирхам садақа қилдилар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Имом Бухорийнинг Абу Маъшар Зарирга: “Эй Абу Маъшар, бизнинг гуноҳимизни кечиринг”, – деганларини эшитдим. У киши: “Қайси гуноҳингизни?” – деб сўрадилар. Бухорий: “Бир куни ҳадис ривоят қилиб турган эдим. Сизга кўзим тушди. Мендан эшитаётган ҳадисдан ажабланганингиздан қўлингиз ва бошингизни кимирлатдингиз. Ўшанда кулгим келган эди”, – дедилар. Шунда у киши: “Эй Абу Абдуллох, сизга Аллох таолонинг раҳмати бўлсин. Мен гуноҳингизни кечирдим”, – дедилар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим қуйидагиларни айтадилар: «Биз Фирабрда “Тафсир” китобини ёзаётган эдик. У кишининг чалқанча ётиб дарс бераётганларини кўрдим. Шу куни кўп ҳадис ривоят қилганларидан ўзларини толиктириб қўйган эдилар. Мен у кишидан: “Сиз: “Эсимни таниганимдан буён бирор илмни пухта ўйламасдан, асоссиз қилмаганман”, – дегансиз. Шундай экан, ҳадисни чалқанча ётиб ривоят қилишингизнинг боиси нимада?” – деб сўрадим. “Бугун кўп чарчадик. Бу ер чегара. Душман хийла ишлатиб, бирор кор-ҳол бўлишидан кўркдим. Душманга қарши шай туриш учун мана шу ҳолатда бир оз дам олиб, ҳадис ривоят қиляпман. Агар душман қўққисдан ҳужум қилиб колгудек бўлса, сергак турамиз”, – дедилар.

Имом Бухорий тез-тез камон отишга чиқиб турардилар. У киши билан ўтказган вақтларимнинг фақат икки мартасида отган ўқларининг

мўлжалга тегмаганини кўрганман. Ҳамиша ўқлари нишонга тегарди. Бу борала у кишидан ўтиб бўлмасди.

Имом Бухорийнинг: “Мен ҳаргиз кўкпиез ва саримсоқ емадим”, – деганларини эшитдим. “Нима учун емайсиз?” – деб сўраганимда: “Мен билан бирга юрганлар унинг хидидан озор топишларини истамадим”, – дедилар. “Хом пиез ҳам емаганмисиз?” – дея сўраганимда: “Ҳа, емаганман”, – деб жавоб бердилар».

Менга Муҳаммад ибн Аббос Фирабрий айтиб бердилар: «Фирабрда масжидда Абу Абдуллоҳ Бухорий билан ўтирган эдим. Соқолларидан заррача гард олганимни эслайман. Уни масжидга ташламоқчи бўлганимда: “Масжиддан ташқарига ташла!” – дедилар.

Имом Бухорий бир куни менга кўп ҳадис ёздирдилар. Кейин менга малол келишини ўйлаб: “Хурсанд бўлгин, бекорчилар кўчада, косиблар ишхоналарида, тижоратчилар савдо билан машғул; сен бўлсанг Набий соллаллоху алайҳи васаллам ва саҳобалари билан ғойибона суҳбатдошсан”, – дедилар. “Менга малол келгани йўқ. Сизга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин. Шундан насибам борлигидан шодман”, – дедим.

Имом Бухорийнинг: “Агар дунёвий гап-сўзларни айтмоқчи бўлсам ҳам, албатта Аллоҳга ҳамду сано билан бошлардим”, – деганларини эшитдим.

Имом Бухорийга дўстларидан бири: “Сиз фалончининг шаънига нолйиқ гапирган экансиз”, – деди. У киши таажжубланиб: “Субҳаналлоҳ! Мабодо билмасдан айтиб қўймаган бўлсам, ҳеч ким ҳақида ёмон сўз гапирганим йўқ. Қиёмат куни номаи аъмолимдан ўшани ёмонлаганим топилмайди”, – дедилар.

Имом Бухорийни дўстларидан бири боғига таклиф қилди. Биз ҳам у киши билан меҳмон бўлдик. Ўтирган пайтимизда боғбон боғида илм мажлиси ташкил этганидан, боғ ўртасидан ариқ оқизиб қўйганидан хурсанд бўлиб: “Эй Абу Абдуллоҳ, боғ қандай бўлибди?” – деб сўрадилар. У киши: “Бу – шу дунё матоҳидир”, – дедилар.

Абу Абдуллоҳдан бир киши қарздор эди. У Бухорийнинг кўп молларини олиб, қайтариб бермасдан, қочиб юрган эди. Бизга бу одамнинг Омулга келгани ҳақида хабар етди. Ўшанда биз Фирабрда эдик. Бухорийга: “Дарёдан шундай кечиб ўтиб, ундан молингизни олиш фурсати келди”, – дедик. У киши: “Уни кўрkitиш бизга хос эмас”, – дедилар. Кейин қарздорга Бухорийнинг Фирабрдаликлари ҳақида хабар етди. У Омулдан Хоразмга чиқиб кетди. Имом Бухорийга: “Омул ҳукмдори Абу Салама Кушонийга қарздорни тутиш ва ҳақингизни ундириб бериши учун Хоразмга хат ёзишни айтишингиз керак”, – дедик. Бухорий: “Агар мен улардан хат олсам, бунинг учун мендан таъма қилишади. Мен динимни мол-дунёмга алишмайман”, – деб таклифимизни рад этдилар. Биз

канча уринсак ҳам, кўнмаганларидан сўнг, имом Бухорийга билдирмасдан, Омул султони билан гаплашдик. У киши Хоразм волийсига мактуб битдилар. Бу хабар имом Бухорийга етиб келганда, қаттиқ хафа бўлдилар ва: “Менга бунчалик меҳрибон бўлмасангизлар эди”, – дедилар. Шундан кейин Бухорий Хоразмдаги дўстларидан бирига қарздор одамга яхшилиқ қилишини тайинлаб, бир неча мактуб жўнатдилар.

Қарздор Омулга келиб, бу ердан Марвга ўтиб кетмоқчи бўлди. Тожирлар йиғилишди. Султонга Абу Абдуллохнинг қарздорни излаб кетгани ҳақида хабар бердилар. Султон қарздорга тазйиқ ўтказмоқчи бўлди. Бухорий буни истамадилар, қарздор билан юзма-юз бўлиб, ҳар йили арзимаган ўн дирҳамдан бериб туришига келишиб олдилар. Қарз йигирма беш минг дирҳам эди. Шу пулдан имом Бухорийга кам ҳам, кўп ҳам етмади.

Имом Бухорийдан: “Бирор марта бирор нарсани сотганим ҳам йўқ, харид қилганим ҳам йўқ”, – деганларини эшитдим. Мен: “Бу қандай бўлади? Ахир Аллоҳ таоло тижоратни ҳалол қилган-ку”, – дедим. “Олди-сотдидан ҳайикаман. Унда каму кўп бўлиши, баъзида нарсалар аралашиб кетиши мумкин. Агар мен ҳам шу ишга киришсам, бошқаларга ўхшаб қолишдан кўрқаман”, – дедилар. “Сафарларингизда олди-сотди ишларингизни ким бажарар эди?” – деб сўраганимда, у киши: “Аллоҳ таоло бир кифоячини жўнатар эди”, – деб жавоб бердилар.

Муҳаммад ибн Хидошдан эшитдим. У киши Аҳмад ибн Ҳафснинг: “Имом Бухорийнинг оталари Абул Ҳасан Исмоил ибн Иброҳим вафот қилаётган пайтларида ёнларига кирган эдим. У киши: “Молимдан бирор дирҳами шубҳа ёки ҳаром эканлигини билмайман”, – деган эдилар. Ўша пайт нафсим менга жуда кичик бўлиб кўринди”, – деганларини эшитганлар. Шунда Абу Абдуллоҳ айтдилар: “Кишининг ўлим тўшагидаги сўзи рост бўлади”.

Абу Абдуллоҳ бир уйни ижарага олдилар. У уйда узок турдилар ва: “Мен бу манзилнинг бирор девори ёки ерига таҳорат синдирганим йўқ”, – дедилар. “Нима учун?” – деб сўрашганда: “Чунки бу уй бошқа бировники”, – деб айтган эканлар.

Бир куни Фирабрда бўлганимизда Абу Абдуллоҳ мендан: “Бир кулфуруш бозорга чўрилар олиб келибди. Мен билан борасизми?” – деб сўрадилар. Мен: “Ҳа, бораман”, – дедим. Бирга бозорга бордик. У одам дастлаб чиройли, гўзал чўриларни чиқарди. Кейин уларнинг орасидан хазарлик семиз, хунук бир қизни чиқарди. Бухорий унга қараб, иягига тегиб қўйдилар-да, менга: “Шуни сотиб ол”, – дедилар. Мен: “Бу хунук. Бунинг пулига бундан олдин кўрганларимиздан бирини сотиб олиш мумкин”, – дедим. Менга: “Шуни сотиб ол. Қўлим унинг иягига тегди. Мен бирор чўрига қўл теккизиб, кейин уни сотиб олмасликни ўзимга эп

кўрмайман”, – дедилар. Маърифат аҳлининг айтишича, уни беш юз дирхамдан қимматроқка сотиб олган эканлар. Сўнгра у чўрини ўзлари билан олиб юрдилар. Ҳатто бу ердан Найсобурга ҳам олиб кетдилар».

Ғунжор айтадилар: «Бизга Абу Амр Аҳмад ибн Муҳаммад Муқрий хабар берганлар. У киши Бакр ибн Мунирдан эшитган эканлар. Яна шу маънодаги қисса Муҳаммад ибн Абу Ҳотимдан ҳам келган. Ривоят эса Бакрни-ки. Бакр ибн Мунир айтадилар: «Имом Бухорийнинг пулларига бир мато сотиб олинди. Бу нарсани Бакрнинг ўғли Аҳмад олиб келди. Тожирлар уни сотиб олиш учун тўпланиб: “Шу матони сизга беш минг дирхам фойда бериб оламиз”, – дейишди. Бухорий: “Бугунча кетаверинглар, эртага келарсизлар”, – дедилар. Эртаси куни бошқа савдогарлар келиб, ўша матога ўн минг дирхам фойда беришни таклиф қилдилар. Бухорий: “Мен кечаги савдогарларга сотишни ният қилгандим”, – дедилар».

Ғунжор айтадилар: «Бизга Иброҳим ибн Ҳамд Мулоҳимий айтдилар. У киши Муҳаммад ибн Собир ибн Котибдан эшитган эканлар. У киши эса Умар ибн Ҳафс Ашқарнинг: “Биз Бухорий билан Басрада эдик. Ҳалқада ўтириб ҳадис ёзардик. Имом Бухорий бир неча кун чикмай қолдилар. Кейин уйларига борсак, ярим яланғоч ўтирган эканлар. У кишининг ҳамма нарсалари тугаб қолган экан. Биз ўзаро пул йиғиб, у кишини кийинтириб қўйдик”, – деганларини эшитганлар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Абу Абдуллоҳ: “Мусулмон ҳамиша дуоси қабул этиладиган ҳолатда бўлиши керак”, – деганларида, акаларининг хотини: “Эй шайх, сизда шу нарса зоҳир бўлганми? Ўзингизда шуни текшириб кўрганмисиз?” – деб сўради. У киши: “Ҳа. Мен икки марта Роббимга қаттиқ дуо қилганман. Ижобат бўлган. Энди бундай дуо қилишни истамайман. Чунки у охирадаги савобларимни камайтириши, дунё неъматларини тезлатиб қўйиши мумкин. Мусулмонга ёлғончилик ва бахилликнинг ҳождати йўқ”, – дедилар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Бухорийнинг: “Одам ибн Абу Иёснинг ҳузурларига бордим. Нафақам тугаб қолган эди. Ҳатто ўт-ўланларни ея бошладим. Бу ҳолимни ҳеч кимга айтмадим. Учинчи кун бўлганда бир киши келди. Мен уни танимадим. Қўлимга бир ҳамён динорни тутказиб: “Ўзингга сарфла”, – деди”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Ҳусайн ибн Муҳаммад Самарқандийнинг: “Муҳаммад ибн Исмоилнинг кўпгина гўзал хислатлари қаторида яна уч хислатлари бор эди. Биринчиси: кам гапирар эдилар. Иккинчиси: одамлардан тама қилмасдилар. Учинчиси: бировларнинг ишларига араллашиб, вақт кетказмай, фақат илм билан машғул эдилар”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Сулайм ибн Мужоҳид: “Бугунги кунда ҳадис илмини Бухорийдан бошқа савоб йўлида ўргатувчи қолмади”, – дердилар.

Сулайм ибн Мужоҳид Абу Абдуллоҳдан ҳар куни ўзларига учта ҳадис айтиб, унинг маъноларини, тафсирини, иллатларини баён қилиб беришларини сўрадилар. Имом Бухорийнинг обрў-мартабалари қанча баланд бўлса ҳам, бунга рози бўлардилар ва ҳафта-ҳафта вақтларини сарфлардилар.

Сулаймнинг: “Олтмиш йилдан бери дунёда имом Бухорийдан кўра фақиҳроқ, тақводорроқ, зоҳидроқ кишини кўрмадим”, – деганларини эшитдим».

Абдулмажид ибн Иброҳим: «Муҳаммад ибн Исмоилга ўхшаш кишини учратмадим. Кучлини ҳам, заифни ҳам тенг кўрар эдилар», – деганлар.

САХОВАТПЕШАЛИКЛАРИ, БАҒРИКЕНГЛИКЛАРИ ВА БОШҚА ГЎЗАЛ СИФАТЛАРИ

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Имом Бухорийнинг бир парча ерлари бор эди. Ҳар йили уни етти юз дирҳамга ижарага берардилар. Ижарага олган киши баъзан Бухорийга бир-иккита бодринг олиб келарди. Чунки Бухорий бодрингни жуда яхши кўрар ва гоҳо уни тарвуздан ҳам устун кўяр эдилар. Бу иши учун деҳқонга ҳар йили юз дирҳам ҳадя қилардилар.

У кишининг қуйидаги сўзларини эшитдим: “Ҳар ойда беш юз дирҳам топардим. Унинг ҳаммасини илм талабида сарфлардим”. “Сиз ҳамма пунлигини илм йўлида сарфлайсиз. Аммо ҳозирги кунда қанчадан-қанча одамлар мол-дунё йиғадилар, илм орқали пул топадилар”, – дедим. Шунда Бухорий

وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى

“Аллоҳ ҳузуридаги нарсалар (дунё матоларидан) яхшироқ ва боқийроқдир” (*Шуро сураси*, 36) оятини ўқидилар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Фирабрда эдик. Имом Бухорий Бухоро томонда бир работ (карвонсарой) кураётган эдилар. Бухорийга ёрдам бериш учун кўп одам йиғилди. Ўзлари ҳам ғишт таширдилар. Мен: “Сиз кўйинг, бошқалар ишлайди”, – дер эдим. У киши: “Бунинг бизга фойдаси бор”, – дердилар. Сўнгра замбил кўтаришга тушдилар. Ҳашарчилар учун бир қорамол сўйдилар. Овқат тайёр бўлгач, ҳамма-ни чақирдилар. Юздан ортиқ киши тўпланди. Бунчалик одам келишини қутмаган эдилар. Биз у киши билан бирга Фирабрдан уч ёки ундан кам

дирҳамга нон олиб чикқандик. Уларни ҳашарчиларнинг олдига қўйдик. Ҳозир бўлганлар шуларни едилар, бир дона нон ортиб қолди. Ўша пайтларда бир дирҳамга беш манн нон берилар эди.

Абу Абдуллоҳ баъзида кун бўйи овқат тановул қилмас эдилар. Орада икки-учта ёнғоқ еб қўярдилар. Зираворли қовурилган таомлардан парҳез қилардилар. Ўзларининг яқин дўстлари билан маслаҳатлашаётган каби бир куни менга: “Эй Абу Жаъфар, бир йиллик харажатларимизга анча нарсa керак бўлади”, – дедилар. Мен: “Қанча керак бўлади?” – деб сўрадим. У киши: “Тўрт-беш минг дирҳам”, – дедилар. Бухорий кўп садақа қилар эдилар. Ҳадис илми билан машғул кишиларни ҳожатманд кўрсалар, ҳар бирининг қўлига йигирма-ўттиз дирҳам берардилар. Бироқ буни ҳеч ким сезмасди. Ҳамёнларини ҳамиша ўзлари билан олиб юрардилар. Бир кишига ичида уч юз дирҳам пули билан ҳамёнларини бир неча марта бериб юборганларини кўрганман. Ўша киши ундаги пул қанчалигини менга айтган эди. У киши имом Бухорийни дуо қилмокчи бўлдилар. Бухорий унга: “Қўй шу ишингни, одамлар буни сезиб қолмасликлари учун бошқа гапни гапир”, – дедилар.

Мен тўққиз юз йигирма дирҳамга уй сотиб олдим. Бухорий: “Сенга бир ишим бор. Уни бажарасанми?” – деб сўрадилар. “Ҳа, бош устига”, – дедим. “Нух ибн Абу Шаддод Сайрафийнинг ҳузурларига боргин. Ундан минг дирҳам олиб келгин”, – дедилар. Шундай қилдим. Кейин менга: “Буни ол. Уйингнинг хариди учун сарфла”, – дедилар. “Буни олдим. Катта раҳмат”, – дедим.

Ўша вақт “Ал-Жомеъ” китобини ёзаётган эдик. Орадан бир муддат ўтгач, у кишига: “Менда бир муаммо пайдо бўлиб қолди, уни сизга айтилмаяпман”, – дедим. Имом Бухорий мени яна пул сўраса керак, деб гумон қилдилар-да: “Мендан тортиниб ўтирма. Нима ҳожатинг бўлса, айтавер. Сен туфайли Аллоҳнинг олдида гуноҳкор бўлишдан кўркаман”, – дедилар. Мен: “Аллоҳнинг олдида нега гуноҳкор бўласиз?” – деб сўрадим. “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам саҳобаларни иноқлаштирганлар”, – деб, “Саъд ва Абдурраҳмон” ҳадисини айтиб бердилар. У кишидан қарздор бўлиб қолмаслик мақсадида: “Сизнинг мен ҳақда айтган барча сўзларингизни кечирдим. Менга берган омонатингизни қайтариб бераман”, – дедим. Шунда: “Менинг хотиним ва чўриларим бор. Сен эса бўйдоқсан. Молда ҳам, бошқа нарсда ҳам, тенг бўлмоғимиз учун сенга фойдамдан бериб туришни лозим топдим”, – дедилар. “Эй устоз, сиз менга ҳеч ким бермаган мақомни бердингиз. Мени фарзандингиз каторига қўшдингиз”, – дедим. Сўнгра Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам саҳобаларни дўстлаштирганлари ҳақидаги ҳадисни менга ёдлатиб: “Менда нима ҳожатинг бор эди?” – деб сўрадилар. “Менинг ҳожатимни раво қиласизми?” – дедим. “Ҳа”, – дедилар. Хурсанд

бўлдим. “Мана бу минг дирхам. Уни олинг. Ўзингизга керакли жойга сарфланг”, – дедим. Менга сўз берганлари учун пулни олдилар. Кейин у киши билан икки кун турдик. “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни ёзардик. Ўша куни пешингача кўп ҳадис ёздик. Пешин намозини ўқидик. Сўнгра ҳеч нарса емасдан, яна ёза бошладик. Аср вақти яқинлашгач, мендаги безовталиқни сезиб қолиб, малолланишимдан кўрқдилар. Ўша пайт қорнимда қабзият бор эди. Туролмасдим. Белим букилиб қолганди. Имом Бухорий уйга кириб-чикқидилар. Менга бир қоғоз узатдилар. Унда уч юз дирхам ўроглик экан. “Уйнинг пулини олмаган бўлсанг-да, буни олиб, зарур эҳтиёжингга ишлатишинг керак”, – дедилар. Ҳол-жонимга қўймасалар-да, олмадим. Бир неча кундан кейин яна пешингача ёздик. Менга йигирма дирхам узатиб: “Буни сабзавот ёки шунга ўхшаш нарсаларни харид қилишга сарфларсан”, – дедилар. Мен бу пулга имом Бухорийга ёқадиган нарсаларни харид этиб жўнатдим. Сўнгра у кишининг ёнларига келдим. “Аллоҳ таоло юзингни нурли қилсин. Пулни олмаслигингнинг иложи қолмади. Ўзимиз ўзимизни қийнашимиз керак эмас”, – дедилар. “Сиз дунё ва охират яхшилигини жамлагансиз. Ким ўз хизматкорига сиз менга қилгандек яхшилик қила олади?! Бундай кишини билмайман. Биладиганим шудир”, – дедим».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Сорибийнинг шундай деганларини эшитганлар: «Абу Абдуллоҳнинг уйларида эдим. Чўрилари келиб, уйга кирмоқчи бўлганида сиёҳдонга қоқилиб кетди. Бухорий унга: “Кўзингга қараб юрмайсанми-а?” – дедилар. У: “Юришга жой бўлмаса, қандай юрай?” – деди. Бухорий қўлларини чўзиб: “Боравер, сени озод қилдим”, – дедилар. Шунда у кишидан: “Эй Абу Абдуллоҳ, бу чўри сизни ғазаблантирди-ку?” – деб сўралди. Бухорий: “Агар у мени ғазаблантирган бўлса, мен уни озод этиш билан ўзимни шод қилдим”, – дедилар».

Ҳофиз Абдуллоҳ ибн Адий айтадилар: «Ҳасан ибн Ҳусайн Баззознинг: “Муҳаммад ибн Исмоилни кўрдим. Ёши улуг, озғин, узун ҳам, калта ҳам эмас эдилар”, – деганларини эшитдим».

Гунжор айтадилар: «Бизга Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Тамимий, у кишига Абу Яъло Тамимий айтдилар. У киши Мисрда Жибрийл ибн Микоилдан эшитганлар. У киши Бухорийнинг: “Хуросонга борганимда кўзим хиралашиб қолди. Бир киши менга сочимни кириб, бошимга хитмий суртишимни ўргатди. Шундай қилгандим, Аллоҳ таоло менга кўз нурымни қайтариб берди”, – деган сўзларини эшитганлар».

Муҳаммад Варроқ айтадилар: «Абу Абдуллоҳ Фирабрдаги ҳаммомга кирдилар. Мен у кишининг кийимларига қараб туриш учун ҳаммомнинг ечинадиган хонасида ўтирдим. Чикқанларидан кейин кийимларини бирмабир узатдим. Уларни кийдилар. Сўнгра маҳсиларини узатдим. “Набий сол-

лаллоху алайҳи васалламнинг соч толалари теккан бирор нарсани ушлаган-мисиз?” – деб сўрадилар. Мен: “Маҳсингизнинг қаерига Набий соллаллоху алайҳи васалламнинг соч толалари теккан?” – деб сўрадим. Менга бу ҳақда хабар бермадилар. Менимча, у маҳсиларининг қўнжига: қоплама билан ас-тарнинг орасига қўйилган бўлса керак».

БУХОРИЙ ВА МУҲАММАД ИБН ЯҲЁ ЗУҲЛИЙ ЎРТАЛАРИДА БЎЛИБ ЎТГАН ВОҚЕА

Абу Абдуллоҳ Ҳоким айтадилар: «Мен Муҳаммад ибн Ҳомид Баззоздан эшитдим. У киши Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Жобирдан эшитганлар. У киши имом Бухорий Найсобурга келганларида Муҳаммад ибн Яҳёнинг: “Бу солиҳ кишининг олдига боринглар. Ҳадисларини эшитинглар”, – деган сўзларини эшитганлар. Одамлар ҳадис эшитиш учун у киши томон юзландилар. Ҳатто Муҳаммад ибн Яҳёнинг ҳалқаларида тингловчилар камайди. Шундан кейин бу киши ҳасад қилиб, Бухорий ҳақларида ноўрин сўз айта бошладилар».

Абу Аҳмад ибн Адий айтадилар: «Бир неча шайхнинг айтишларича, Муҳаммад ибн Исмоил Найсобурга келганларида атрофларида одамлар тўпланишди. Буни кўрган ўша замондаги Найсобур шайхларининг бири имом Бухорийга ҳасад қилди. У ҳадис аҳлига: “Имом Бухорий: “Қуръон оятларининг талаффузи махлуқ”, – демокда. Уни синаб кўринглар”, – деди. Одамлар мажлисга киришгач, бир киши ўрнидан туриб, Бухорийга қараб: “Эй Абу Абдуллоҳ, Қуръон лафзига (яъни, Қуръон оятларининг бандалар томонидан талаффуз қилинишига) нима дейсиз? У махлуқми, махлуқ эмасми?” – деб сўради. Имом Бухорий ундан юз ўгириб, саволига жавоб бермадилар. У одам иккинчи марта сўраганда ҳам юз ўгирдилар, учинчи марта саволини такрорлагач, унга юзланиб: “Қуръон – Аллоҳнинг каломи, махлуқ эмас. Бандаларнинг ишлари – махлуқ. Бу ҳақда тортишиш бидъатдир”, – дедилар. У одам норози бўлиб, шов-шув кўтарди. Одамлар ҳам қўшилишди. Шу билан ҳамма тарқалди. Имом Бухорий уйларида ўтириб қолдилар».

Бизга Мусаллам ибн Муҳаммад Қийсий ва бошқалар хабар бердилар. Уларга Зайд ибн Ҳасан, у кишига Абдурраҳмон ибн Муҳаммад, у кишига Аҳмад ибн Али Хатиб, у кишига Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ғолиб Абу Бакр Барқоний, у кишига Абу Бакр Исмоилий, у кишига Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Сайёр хабар берганлар. У кишига Муҳаммад ибн Муслим Хашном айтиб берганлар: «Найсобурда Муҳаммад ибн Исмоилдан лафз ҳақида сўралди. Имом Бухорий айтдилар: “Менга Абу Қудома Убайдуллоҳ ибн Саъид шайх Яҳё ибн Саъид Қаттондан: “Бандаларнинг барча ишлари, феъллари махлуқдир”, – деб хабар бердилар. Шу фикрни айтганим учун одамлар менга қарши чиқишди. Шундан сўнг: “Айтган

сўзингиздан қайтасизми? Қайтсангиз, биз ҳам сиз тарафга ўтамиз”, – дейишди. Мен: “Айтган гапларингизга мен келтирган далилларимдан ҳам кучлироқ далил келтирмасангизлар, қайтмайман”, – дедим”. Муҳаммад ибн Исмоилнинг ўз сўзларида собит туришларига қойил қолдим».

Ҳокимга Абу Бакр Муҳаммад ибн Абул Ҳайсам Муттоввийий Бухорода айтиб берганлар. У кишига Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрий айтадилар: «Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий: “Бандаларнинг барча феъллари махлуқдир”, – деб, бунга Али ибн Абдуллоҳнинг Марвон ибн Муъовиядан, у кишининг Абу Моликдан, у кишининг Рибъийдан, у кишининг Ҳузайфадан, у кишининг Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилинган: “Ҳар бир нарсани ва уни яратадиганни Аллоҳ таоло яратади”, – деган ҳадисини далил қилиб келтирдилар».

Ҳоким айтадилар: «Мен Убайдуллоҳ ибн Саъиддан эшитдим. У киши Яҳё ибн Саъиддан эшитганлар. У киши устозларининг: “Бандаларнинг иш-ҳаракатлари махлуқдир”, – деганларини эшитган эканлар».

Бухорий айтадилар: «Бандаларнинг ҳаракатлари, товушлари, касбу корлари ва ёзишлари махлуқдир. Аммо тиловат қилинадиган, саҳифаларда мустаҳкам битилган, баён қилинган, қалбларда сақланган Куръон Аллоҳ таолонинг каломидир. У махлуқ эмасдир. Аллоҳ таоло

بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ

“Йўқ, у (Куръон) илм берилган зотларнинг дилларидаги аниқ оятлардир” (Анкабут сураси, 49-оят), деб марҳамат қилган».

Абу Ҳомид Аъмаший айтадилар: «Абу Усмон Саъид ибн Марвоннинг жанозаларида Муҳаммад ибн Исмоилни кўрдим. Муҳаммад ибн Яҳё у кишидан исмлар, кунялар ва ҳадис иллатлари тўғрисида сўраётган эдилар. Бухорий ўқдек тез жавоб берардилар. Шундан бир ой ўтар-ўтмас, Муҳаммад ибн Яҳё айтдилар: “Огоҳ бўлинглар, ким у кишининг мажлисларига борса, бизнинг мажлисимизга келмасин. Чунки бағдодликлар бизга имом Бухорийнинг лафз тўғрисида нотўғри эътиқодда эканликлари ҳақида ёзиб юборишди. Биз у кишини бундан қайтаришга уриндик. Аммо фикрларидан қайтмадилар. У кишига яқинлашманглар. Кимки у кишига яқинлашса, сира бизларга яқинлашмасин”. Бухорий шу ерда бир муддат турдилар-да, сўнгра Бухорога чиқиб кетдилар».

Ҳоким айтадилар: «Бизга Бухорода Муҳаммад ибн Абул Ҳайсам хабар бердилар. У кишига Фирабрий, у кишига Бухорий: “Яҳудий, насроний, мажусийларнинг сўзларига назар ташладим. Жаҳмийлардан кўра куфрда адашганроғини кўрмадим. Мен уларни кофир демаганларни жоҳил деб ҳисоблайман”, – деганлар».

Гунжор айтадилар: «Бизга Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳозир Абсий айтиб бердилар. У кишига Фирабрий айтганлар. У кишига Бухорий: “Қуръон Аллоҳнинг каломидир. Махлуқ эмасдир. Кимки уни махлуқ деса, кофир бўлади”, – деганлар».

Ҳокимга Тохир ибн Муҳаммад Варроқ, у кишига Муҳаммад ибн Шозил айтиб берганлар: «Муҳаммад ибн Яҳё билан Бухорий ўрталарида мунозара бўлиб ўтгандан кейин Бухорийнинг ҳузурларига кириб: “Эй Абу Абдуллох, сиз билан Муҳаммад ибн Яҳё ўртасида бўлган вазиятдан чиқиш йўли қандай? Сизнинг олдингизга келганлар Муҳаммад ибн Яҳё томонидан қувиб солинади-ку”, – деб сўрадим. Имом Бухорий: “Муҳаммад ибн Яҳё илмда намунча ҳасад қиладилар?! Илм Аллоҳнинг неъматидир. Уни хоҳлаганига беради”, – дедилар. “Сиз ҳақингизда айтилган гап ростми?” – деб сўрадим. “Эй ўғлим, бу машъум бир масаладир. Мен Аҳмад ибн Ҳанбалнинг шу туфайли бошларига тушган ҳолатни кўргандим. Шунинг учун бу мавзуда гапирмасликка аҳд қилдим”, – дедилар».

Бу масала Қуръон лафзининг махлуқ ёки махлуқ эмаслиги хусусидадир. Бухорийдан шу ҳақда сўралганда, у киши ўйга ботиб қолдилар. Сўнгра: «Бандаларнинг феъл-атворлари махлуқ», – деб бунга хужжат келтирдилар. Зухдий эса имом Бухорий бандаларнинг лафзига эмас, балки Қуръон лафзига шак қияпти, деб ўйладилар ва у киши ҳақларида ноўрин гапларни айтдилар.

Гунжор «Тарих» китобларида ёзишларича, у кишига Халаф ибн Муҳаммад ибн Исмоил айтганлар. У киши Абу Амр Аҳмад ибн Наср Найсобурий Хаффофдан Бухорода эшитганлар. У киши бир куни Муҳаммад ибн Наср Марвазий билан бирга Абу Исҳоқ Қийсийнинг ҳузурларида бўлганлар. Муҳаммад ибн Исмоил тўғрилида гап кетган. Шунда Муҳаммад ибн Наср айтадилар: «Имом Бухорийнинг: “Ким мени “Қуръон лафзини махлуқ”, – деб айтди деса, у киши ёлгон айтибди. Чунки мен бу каби сўзни айтмаганман”, – деган сўзларини эшитдим. У кишига: “Эй Абу Абдуллох, одамлар сизнинг номингиздан бу гапни кўп гапириб юрибдилар”, – дедим. У киши: “Мен бу гапни айтганим йўқ!” – дедилар».

Абу Амр Хаффоф: «Мен Бухорийнинг ҳузурларига келдим. У киши билан баъзи ҳадислар ҳақида мунозара қилдим. Фикрим маъкул бўлди. Мен: “Эй Абу Абдуллох, бу ерда бир одам бор. У сизнинг номингиздан бир гап айтяпти. Гўёки сиз: “Қуръонни ўқиган лафзим махлуқ”, – деганмишсиз”, – дедим. Бухорий: “Эй Абу Амр, куйидаги гапларимни ёдда тутинг: кимки Найсобурдами, Қумисдами, Райдами, Ҳамадондами, Ҳилвондами, Бағдоддами, Куфадами, Басрадами, Маккадами, Мадинадами – қаерда бўлмасин, менинг номимдан шу гапни айтса, ёлгон айтибди. Мен бу сўзни айтган эмасман, фақатгина “Бандаларнинг феъллари махлуқ”, деганман, холос”, – дедилар».

Абу Саъид Ҳотим ибн Аҳмад Киндий айтадилар: «Муслим ибн Ҳажжонинг: “Имом Бухорий Найсобурга келганларида, у кишини шундай ҳурмат қилдиларки, ҳеч бир волий ва олимни бунчалик ҳурмат қилганларини кўрмаганман. Найсобур аҳли икки-уч марҳала йўлга чиқиб, Бухорийни кутиб олдилар”, – деганларини эшитдим.

Муҳаммад ибн Яҳё ўз мажлисларида: “Кимки эртага шаҳар ташқарисига имом Бухорийни кутиб олишга чиқмоқчи бўлса, биз билан юрсин”, – дедилар. Эртасига Муҳаммад ибн Яҳё ва олимлар жамоаси имом Бухорийни кутиб олишди. У киши бухороликлар работига тушдилар.

Бизга Муҳаммад ибн Яҳё: “Сизлар Бухорийдан калом тўғрисида бирор нарса сўраманглар. Агар у киши бизнинг фикримизга хилоф жавоб берсалар, ўртамизда англашилмовчилик пайдо бўлади. Сўнгра хуросонлик барча ҳарурий, рофизий, жаҳмий ва муржийлар устимиздан кулади”, – дедилар.

Одамлар Муҳаммад ибн Исмоилнинг ҳузурларига келишди. Ҳатто айвон ва ҳовлилар тўлиб кетди. Иккинчи ё учинчи куни бир одам туриб, у кишидан Қуръон лафзи хусусида сўради. Имом Бухорий: “Бизнинг ишларимиз-ҳаракатларимиз махлук, лафзимиз иш-ҳаракатимиздандир”, – дедилар. Мана шу билан ораларида ихтилоф бошланди. Баъзилар: “Бухорий: “Бизнинг Қуръондаги лафзимиз махлук”, – деганмиш”, – дейишди. Айримлар: “Бухорий ундай демаганлар”, – дейишди. Работ аҳли ихтилофчиларни чиқариб юборишди».

Ҳоким айтадилар: «Бизга Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Аҳрам, у кишига Ибн Али Махладий айтдилар. У киши Муҳаммад ибн Яҳёнинг: “Бухорий деганлари лафз муаммосини келтириб чиқарди. Бу муаммо менинг наздимда жаҳмийликдан ҳам баттардир”, – деганларини эшитганлар».

Ҳокимнинг айтишларича: «Муҳаммад ибн Солиҳ ибн Ҳони Аҳмад ибн Саламанинг шундай деганларини эшитган эканлар: «Бухорийнинг ҳузурларига кириб: “Эй Абу Абдуллоҳ, бу киши Хуросонда, хусусан, бу шаҳарда гапларини икки қилиб бўлмайдиганлардан. У бу гапга маҳкам ёпишиб олди. Ҳеч биримиз у кишига гапиришга журъат этолмаймиз. Сиз шунга нима дейсиз?” – дедим. Имом Бухорий соқолларини ушладилар. Сўнгра

وَأَقْوَضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ

“Мен ўз ишимни Аллоҳга топширурман. Зеро, Аллоҳ бандаларини кўриб турувчидир” (*Ғофир*, 44) оятини тиловат қилдилар ва: “Эй Роббим, Сен биласанки, мен Найсобурда маишат ё хурсандчилик учун

турмокчи эмасман. Бу ерга обрў орттириш умидида ҳам келганим йўқ. Менинг фикрларимга муҳолиф фикрлар кўп бўлгани учун кўнглим Ватанимга қайтишни тусаб қолди. Бу киши Аллоҳ таоло менга берган иқтидорга ҳасад қилдилар. Бошқа сабаби йўқ. Эй Аҳмад, Худо хоҳласа, эртага мен кетаман. Шу билан у кишининг мен тўғримдаги гап-сўзларидан халос бўласизлар”, – дедилар.

Шерикларимга бу ҳақда билдирдим. Аллоҳга қасамки, у кишини кузатишга мендан бошқа ҳеч ким чиқмади. Мен имом Бухорийни шаҳар дарвозасигача кузатиб бордим. У ердаги работда сафар тайёргарлигини кўриш учун уч кун турдилар».

Ҳокимнинг айтшиларича Ҳофиз Муҳаммад ибн Яъқуб шундай деганлар: «Имом Бухорий Найсобурда истикомат қилганларида Муслим ибн Ҳажжож бу кишининг ҳузурларига кўп келардилар. Бухорий билан ораларида лафз муаммоси пайдо бўлгандан кейин Зухлий жарчига жар солдириб, одамларни Бухорийнинг ҳузурларига боришдан қайтардилар. Кўп одам боришни тўхтатишди. Лекин Муслим борди-келдида давом этдилар.

Бир куни Зухлий: “Лафз муаммосига аралашганлар бизнинг мажлисимизга келмасин”, – дедилар. Шунда Муслим яктақларини бошлари устига олдилар-у, одамлар олдидан туриб кетдилар. Зухлийдан ёзиб олган нарсаларини туяга юклаб, ўзларига қайтариб жўнатдилар. Имом Муслим лафз ҳақидаги фикрларини яширмасдилар. Бемалол айтар эдилар».

Ҳоким айтадилар: «Муҳаммад ибн Юсуф Муаззиндан эшитдим. У киши Абу Ҳомид ибн Шарқийнинг: “Муҳаммад ибн Яҳё Зухлийнинг мажлисларида ўтиргандим. У киши: “Кимки Қуръондаги менинг лафзим махлук, деса, бизнинг мажлисимизда ўтирмасин”, – дедилар. Муслим ибн Ҳажжож чиқиб кетдилар”, – деганларини эшитганлар».

Айнан шу ривоятни Аҳмад ибн Мансур Шерозий Муҳаммад ибн Яъқубдан келтирганлар. Бу ривоятда Муслим ибн Ҳажжож билан бирга Аҳмад ибн Салама ҳам туриб кетганлари айтилган.

Аҳмад ибн Мансур Шерозий айтадилар: «Муҳаммад ибн Яъқуб Аҳрамдан эшитдим. У киши шерикларининг: “Муслим ва Аҳмад ибн Салама Зухлийнинг мажлисларидан чиқиб кетганларидан кейин Зухлий: “Бу киши билан мен бир шаҳарда яшамайман”, – дедилар. Шундан сўнг Бухорий кўркиб, сафарга чиқиб кетдилар”, – деганларини эшитганлар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Бир киши Абу Абдуллоҳ Бухорийнинг ҳузурларига келиб: “Эй Абу Абдуллоҳ, фалончи сизни кофир деяпти!” – деди. Бухорий: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

إذا قال الرجل لأخيه يا كافر فقد باء به أحدهما

“Агар бир киши биродарига “Эй кофир”, – деса, уларнинг иккисидаг бири албатта кофир бўлади”, – деганлар”, – деб жавоб бердилар.

Имом Бухорийнинг атрофларидагилар у кишига: “Баъзилар сиз тўғрингизда бўлар-бўлмас гапларни айтишяпти”, – дейишса, у киши

إِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفًا

“Албатта, шайтоннинг макри заифдир” (Нисо сураси, 76) ва

وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ

“Ёмон макр эса фақат ўз эгаларини ўраб олур (ҳалок қилур)” (Фотир сураси, 43) оятларини тиловат қилардилар.

Бир куни имом Бухорийдан Абдулмажид ибн Иброҳим: “Сизга зулм ўтказаяётган, шаънингизга нолойиқ гаплар айтаётган, бўҳтон ёғдираётганларни нега дуойибад қилмайсиз?” – деб сўрадилар. Бухорий: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

اصبروا حتى تلقوني على الحوض

“То ҳавзи Кавсар ёнида мен билан юзма-юз бўлгунларингизгача сабр қилинглар”,

من دعا على ظالمه فقد انتصر

“Ким ўзига зулм этганни дуойибад қилса, унга ёрдам берибди”, – деганлар”, – деб жавоб бердилар».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Мен Бухорийнинг: “Одамлар орасида кимки бизга қарши чиққан бўлса, албатта, унга тош отилган, қувилган, саломат қолмаган. Ҳар бир жоҳил бизга гапирадиган бўлса ёки макру ҳийла қиладиган бўлса, ўша кеча тушимда бир оловни кўрардим. Олов ёниб, ўз-ўзидан ўчарди. Ҳеч ким ундан фойда олмасди. Мен буни Аллоҳнинг

كُلَّمَا أَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ أَطْفَأَهَا اللَّهُ

“Уруш оловини ёкишлари билан, уни дарҳол Аллоҳ ўчириб туради” (Моида сураси, 64-оят) деган сўзига таъвил қилардим”, – деганларини эшитдим.

Имом Бухорий Ироқдан охирги марта келганларида ёнларига борган пайтларим, у кишининг кечалари

إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ

“Агар сизларга Аллоҳ мадад берса, ҳеч ким сизларга ғалиб бўлмас. Бордию ёрдамсиз қолдирса, бас, сизларга Ундан ўзга ким ҳам мадад берар эди” (Оли Имрон сураси, 160) оятини ўқишни одат қилиб олганларини пайкадим».

Аҳмад ибн Мансур Шерозий Қосим ибн Қосимдан эшитганлар. У киши Аҳмад ибн Сайёرنинг котиби Иброҳимнинг шундай деганларини эшитганлар: «Имом Бухорий Марвга келганларида кутиб олувчилар орасида Аҳмад ибн Сайёр ҳам бор эдилар. Бу киши имом Бухорийга: “Эй Абу Абдуллоҳ, биз сиз айтган сўзга қарши эмасмиз. Лекин авом халқ бу сўзингизнинг маъзини чақа билмайди”, – дедилар. Имом Бухорий у кишига: “Мен дўзахдан қўрқаман. Билган нарсам сўралса, ҳақ сўзни айтман, ундан бошқасини айтолмайман”, – дедилар. Шундан кейин Аҳмад ибн Сайёр Бухорийдан узоқлашдилар».

Абдурраҳмон ибн Абу Ҳотим «Ал-Жарҳ ват-таъдил» китобларида шундай деганлар: «Муҳаммад ибн Исмоил 250 йилда Райга келдилар. У кишидан отам ва Абу Зуръа ҳадис эшитдилар. Муҳаммад ибн Яҳё буларнинг икковларига “Имом Бухорий Найсобурда: “Қуръондаги лафзимиз махлук”, деган сўзни айтди” мазмунида хат ёзиб юбордилар. Шундан сўнг улар имом Бухорийдан ҳадис эшитишни тўхтатишди».

Булар имом Бухорийдан ҳадис тинглашни тарк этсалар ҳам, тарк этмасалар ҳам, Бухорий – сиқа, омонатдор. Сўзлари бутун оламда муҳокамасиз қабул қилинади.

БУХОРО АМИРИ БИЛАН БЎЛИБ ЎТГАН ҲОДИСАЛАР

Аҳмад ибн Мансур Шерозий тенгдошларидан бирининг шундай деганларини эшитганлар: «Имом Бухорий Бухорога келаётганларида шаҳардан бир фарсах ташқарида у киши учун чодирлар тикилди. Шаҳардаги эркак зоти борки, кутиб олиш учун чиқди. Бухорийнинг бошларидан динорлар, дирҳамлар, қанд-курслар сочилди. Бир неча кун мана шу ҳолат давом этди.

Шундан сўнг Муҳаммад ибн Яҳё Зухлий Бухоро амири Холид ибн Аҳмадга хат ёздилар. Мактубда: “Бу киши суннатга хилоф сўзни айтиб юрибди”, – деб битилган эди. Бу нома Бухоро аҳлига ўқиб берилди. Халқ: “Биз барибир имом Бухорийдан ажралмаймиз”, – деди. Амир Бухорийни шаҳардан чиқиб кетишга буюрди. У киши чиқиб кетдилар».

Аҳмад ибн Мансурга дўстларидан бири Иброҳим ибн Маъқил Насифийнинг шундай деганларини ҳикоя қилиб берган: «Имом Бухорийни

Бухородан чиқариб юборилган вақтларида кўрдим. Ёнларига бориб: “Эй Абу Абдуллоҳ, сиз келган кунда бошингизга сочилган нарсаларни ва ушбу ҳолатни қандай тушуниш мумкин?” – деб сўрадим. Бухорий: “Диним саломат бўлса, бошқа бирор нарсага парво қилмайман”, – дедилар. Кейин Бухорий Пойкандга бордилар. Пойканд аҳли ҳам иккига бўлинган эди. Бир гуруҳ Бухорийга хайрихоҳ, бир гуруҳи эса у кишига қарши бўлди.

Самарқанд аҳли имом Бухорийга у ерга келишларини сўраб мактуб ёзди. Самарқанд кишлоқларидан бирига етиб келганларида, имом Бухорий сабабли самарқандликлар орасида ҳам фитна тарқалди. Баъзилар у кишини шаҳарга киритишни хоҳласалар, айримлар буни истамадилар. Охир-окибатда ҳаммалари у кишининг киришларига рози бўлишди. Бу гап-сўзлар имом Бухорийнинг қулоқларига етиб келди. Самарқандга бориш учун ўша кишлоқдан от-улов тайёрладилар. Уловга минаётганларида уч марта: “Аллоҳим, мени Ўз ихтиёрингга ол”, – дедилар ва ундан жонлари узилган ҳолда йикилиб тушдилар. Бу хабар Самарқанд аҳлига етганда, ҳаммалари жанозага келишди».

Бу ҳикоянинг санадида узилиш бор. Тўғриси эса куйида зикр қилинади.

Ғунжор «Тарихи Бухоро» китобларида ёзадилар: «Мен Абу Амр Аҳмад ибн Муҳаммад Мукрийдан эшитдим. У киши Бакр ибн Мунир ибн Хулайд ибн Аскарнинг: “Бухоро волийси амир Холид ибн Аҳмад Зухлий Муҳаммад ибн Исмоилга чопар юбориб: “Ўзингизнинг “Ал-Жомеъ”, “Ат-Тарих” ва бошқа китобларингизни олиб келиб, менга дарс ўтинг”, – деб тайинладилар. Бухорий чопарга: “Мен илмни хорламайман. Уни одамларнинг эшигига олиб бормайман. Илм ўрганмоқчи бўлсангиз, уйимга ёки масжидга келинг. Агар сўзларим ёкмаса, сиз султонсиз, майли, менинг дарс беришимни ман қилинг, токи қиёматда илмни яширмаганим учун Аллоҳ таолонинг ҳузурида менинг узрим қабул бўлсин. Чунки Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

من سئل عن علم فكتمه أجزم بلجام من نار

“Ким илмдан сўралганда уни яширса, оловдан бўлган юган билан юганланади”, – деганлар”, – деб айтиб юбордилар. Икковларининг ўрталарига тушган совуқчилик шундан бошланди», – деганларини ҳикоя қилиб берди.

Ҳоким Муҳаммад ибн Аббос Заббийдан эшитдим. У киши ҳофиз Абу Бакр ибн Абу Амр Бухорийдан эшитганлар: «Абу Абдуллоҳ билан тоҳирийларнинг Бухородаги халифаси амир Холид ибн Аҳмад Зухлийнинг ўрталарига тушган совуқчиликнинг сабаби шуки, амир Бухорийдан уйига келиб, “Ал-Жомеъ” ва “Ат-Тарих” китобларини фарзанд-

ларига ўкиб беришларини сўрадилар. Бухорий у ерга боришдан бош тортдилар. Амир яна элчи жўнатиб: “Бухорий бир халқа мажлиси тутсин. Унда фақат менинг фарзандларим дарс олсин. Бошқа киши бўлмасин”, – дедилар. Имом Бухорий рад жавобини бериб: “Мен илм мажлисини хос қилмайман”, – дедилар. Шунда амир замонасининг олими Хурайс ибн Абул Варқо ва бошқалардан ёрдам сўрадилар. Улар имом Бухорийнинг мазҳаблари борасида анча гап-сўзларни айтишди. У кишини шаҳардан чиқаришди. Бухорий уларни дуойибад қилдилар. Ушбу воқеадан бир ой ўтмай, тоҳирийлар халифасидан Бухоро амирини ишдан четлатиш ва уни шаҳарда сазойи қилиш тўғрисида фармон келди. Амирни урғочи эшакка миндириб, сазойи қилишди. Хурайс бўлса аҳли оиласи билан шундай балоларга гирифтор бўлдики, буларни баён этишга тил ожиз. Хурайсга шерик бўлганнинг фарзандларига мусибат етди. Хуллас, уларнинг барчалари Аллоҳ таолонинг бало ва офатларига гирифтор бўлдилар».

Ҳоким айтадилар: «Бизга Халаф ибн Муҳаммад айтиб бердилар. У кишига Саҳл ибн Шозавайх: “Муҳаммад ибн Исмоил деҳқонлар уйида (яъни, қишлоқда) турардилар. Ҳузурларига жуда кўп одам бориб-келарди. У кишининг иқоматни тоқ айтиш, намозда қўл кўтариш ва бундан бошқа баъзи масалаларда аҳли ҳадис шиорини баланд кўтарганлари шов-шувга сабаб бўлди. Хурайс ибн Абул Варқо ва бошқалар: “Бу киши одамлар орасида фитна солувчи бўлиб, шаҳарда кишиларнинг эътиқодини бузади. Муҳаммад ибн Яҳё бежизга у кишини Найсобурдан чиқарган эмас. Ваҳоланки, Муҳаммад ибн Яҳё ҳадис аҳлининг имоми”, – дедилар ва Муҳаммад ибн Яҳёнинг ишларини ўзларига хужжат қилиб олдилар. Имом Бухорийни шаҳардан сургун қилиш учун Бухоро амиридан ёрдам сўрадилар. У киши Бухородан чиқарилдилар. Муҳаммад ибн Исмоил такводор эдилар. Султон ва подшоҳларнинг саройига кирди-чиқди қилмасдилар. Бундан сақланар эдилар”, – деб айтган эканлар».

Ҳоким айтадилар: «Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Восил Пойкандийдан эшитдим. У киши оталарининг: “Имом Бухорийнинг Найсобур ва Бухородан чиқарилганлари Аллоҳ таолонинг бизларга инъоми бўлди. Чунки Бухорий шундан сўнг бизлар билан истиқомат қилдилар. Имом Бухорийдан кўпгина китобларни ўша пайт эшитиб олдик. Агар у кишини катта шаҳарлардан чиқармаганларида, бизнинг чекка томонларга – Фирабр ва Пойкандга бу олим қандай келардилар?! Бу ерликлар ҳам у кишининг асарларидан баҳраманд бўлдилар ва бу юртлардан ҳам катта олимлар етишиб чиқдилар”, – деганларини эшитган эканлар».

Ҳоким айтадилар: «Бухоро амири Холид ибн Аҳмаддан Бухорода жуда яхши ишлар, фазилатли нарсалар қолди. У кишининг биргина ха-

толари имом Бухорийни Бухородан чиқарганлари бўлди. Бу ишлари то-йилишлари ва мулкларининг кетишига сабаб бўлди».

Холид ибн Аҳмад шайх Исҳоқ ибн Роҳавайх, Убайдуллох ибн Умар Қаворирий ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Ҳамадонда Абдурраҳмон Жаллоб, Марвда Али ибн Муҳаммад Азрак бизга ҳадис айтиб бердилар. Холид ибн Аҳмад амир Яъқуб ибн Лайсга мойил бўлганлар. 269 йилда ҳажга кетаётганларида Бағдодда зиндонбанд қилинганлар ва ўша ерда вафот этганлар.

ВАФОТЛАРИ

Ибн Адий айтадилар: «Абдулқуддус ибн Абдулжаббор Самаркандийнинг: “Муҳаммад ибн Исмоил Хартанг қишлоғига келдилар. Бу қишлоқ Самарқанддан икки фарсах узоқда жойлашган. У ерда қариндошлари бор эди. Шуларнинг уйларида турдилар. Бир кеча таҳажжуд намозини ўқиганларидан кейин: “Парвардигор, бу кенг ер энди менга тор бўлди. Мени Ўз ҳузурингга олгин”, – деб дуо қилганларини эшитдим. Бир ой ўтар-ўтмас, вафот этдилар. Қабрлари Хартангда”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Абу Мансур Ғолиб ибн Жибрийлдан эшитганлар. Имом Бухорий Хартангда шу кишининг уйларида эдилар. У киши қуйидагиларни айтадилар: «Имом Бухорий уйимизда бир неча кун турдилар. Қаттиқ бетоб бўлдилар. Касалликлари кучайиб бораверди. Самарқанд шаҳрига боришни истаб, элчи жўнатдилар. Истакларига розилик жавоби келгач, сафарга чиқиш учун ҳозирлик кўрдилар. Уловларини тайёрлаб, маҳсиларини кийдилар, бошларига салла ўрадилар. Йиғирма қадамча юрганларида мадорлари кетиб қолди. Уловга миндириш учун мен бир киши билан билакларидан тутдим. Шунда имом Бухорий: “Мени ўз ҳолимга қўйинглар, тинкам қуриди”, – дедилар. Сўнгра узоқ дуо қилдилар ва ётган жойларида руҳлари танларини тарк этди. Пешоналаридан шундай тер оқдики, буни тасвирлаб бўлмайди. Тер оқиши тўхтаганидан кейин оппоқ кийим билан кафанладик. Чунки бизга сўнги марта: “Мени учта оппоқ кийимга кафанланглар, кафанда қўйлак ҳам, салла ҳам бўлмасин”, – деб васият қилган эдилар. Биз худди шундай қилдик.

Дафн қилганимиздан кейин қабр тупроғидан мушкдан ҳам ёқимлироқ хид таралди. Бу бир неча кун давом этди. Сўнгра қабрлари устидан оппоқ устунга ўхшаш нарса осмонга кўтарилиб, тўхтади. Одамлар ҳар куни келиб, бундан ажабланишарди. Табаррук қабр тупроқларидан олиб кетадиган бўлдилар. Ҳатто қабр анча пасайиб қолди. Қоровуллик қилсак ҳам, қабр тупроғини сақлашга кучимиз етмади. Қабрни ҳимоя қилишдан чарчаб кетдик. Шу сабабдан қабрлари устини хас-хашак билан ҳеч кимнинг қўли ета олмайдиган қилиб тўсдик. Лекин халқ қабрга зарар етказмасдан, унинг атрофидаги тупроқдан олиб кетарди.

Қабрдан таралаётган хушбўй хид бир неча кун давом этганидан атрофдагилар бу ҳақда гапириб, ҳайратланишарди.

Ҳаётликларида қарши чикқанлар вафотларидан кейин бу кишининг қимликларини билишди. Улар Бухорийнинг қабрлари ёнига келиб, айтган ёмон сўзлари учун тавбаю надоматлар қилишди».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Имом Бухорийнинг вафотларидан сўнг қариндошлари Абу Мансур Ғолиб ибн Жибрийл жуда кам яшадилар. Ўзларини у кишининг ёнларига дафн этишларини васият қилдилар».

Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маккий Журжоний айтадилар: «Абдул-воҳид ибн Одам Тавовисийнинг: “Тушимда Набий соллаллоҳу алайҳи васалламни кўрдим. Ёнларида бир неча саҳоба бор эди. У киши бир жойда турганларида бориб, салом бердим. Алик олдилар. “Эй Аллоҳнинг Расули, бу ерда тик туриб нима қияпсиз?” – деб сўрадим. “Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийни кутяпман”, – деб жавоб бердилар. Бир неча кундан кейин менга имом Бухорийнинг вафот этганликлари тўғрисида хабар келди. Ҳисоблаб кўрсам, вафотлари Набий соллаллоҳу алайҳи васалламни тушимда кўрган вақтга тўғри келган экан”, – деганларини эшитдим».

Халаф ибн Муҳаммад Хайём айтадилар: «Маҳийб ибн Сулайм Карминийнинг: “Имом Бухорий 256 йил 62 ёшларида Рамазон ҳайити кечасида вафот этдилар. Уйда ёлғиз ўзлари эдилар. Эрталаб кирсак, вафот қилган эканлар”, – деганларини эшитдим».

Ибн Адий айтадилар: «Ҳасан ибн Хусайн Баззоз Бухорийнинг: “Имом Бухорий 256 йилда Рамазон ҳайити оқшомида шанба куни хуфтон намози вақтида вафот этдилар. Рамазон ҳайити куни пешин намозидан сўнг дафн қилиндилар. Бухорий ўн уч кун кам 62 ёшга кирган эдилар”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Абу Ҳотим айтадилар: «Абу Заррнинг: “Муҳаммад ибн Ҳафснинг шогирдлари Муҳаммад ибн Ҳотам Халқонийни тушимда кўрдим. Бу кишининг вафот қилганларини билардим. “Устозим Муҳаммад ибн Ҳафсни кўрдингизми?” – деб сўрадим. Халқоний менга қараб: “Ҳа, кўрдим. У киши мана бундай”, – дедилар ва том баробаридаги баландликка ишора қилдилар. Сўнггра имом Бухорий тўғриларида сўрадим. “Имом Бухорийни ҳам кўрдим”, – дедилар ва осмонга ишора қилдилар. Кўрсатаётган жойларининг баландлигидан йиқилиб кетаёздилар, «деганларини эшитдим».

Абу Али Ғассоний айтадилар: «Абул Фатҳ Наср ибн Ҳасан Сакатий Самарқандий 464 йилда Балансияга келиб: “Самарқандда бир йили қатъчилик, қурғоқчилик бўлди. Одамлар Аллоҳдан бир неча бор ёмғир сўрасалар-да, ёгингарчилик бўлмади. Салоҳият ва тақвоси билан танилган бир киши Самарқанд қозисининг ҳузурига келиб: “Менинг бир фикрим

бор. Уни сизга айтаман”, – дедилар. Қози: “Қандай фикр?” – деб сўради. У киши: “Одамлар билан Хартанг кишлоғига, имом Бухорийнинг қабрлари ёнига бориб, истиско намозини ўша ерда ўқисак. Шояд, Аллоҳ таоло бизга ёмғир ёғдирса”, – деб айтдилар. Қози: “Яхши фикр”, – деди ва одамлар билан бирга Хартангга борди. Қози одамларга истиско намозини ўқиб берди. Қабр олдида ҳамма йиғлади. Қабр соҳибини васила қилиб ёмғир сўрашди.

Аллоҳ таоло осмондан кўп ёмғир ёғдирди. Ёмғир кўп ёкканидан бирор киши ҳам Самарқандга қайтолмай, етти кун Хартангда қолиб кетди. Самарқанд ва Хартангнинг ораси уч мил келарди” – деб хабар берганлар».

Хатиб Бағдодий «Тарих» китобларида айтадилар: «Бизга қози Абу Бакр Аҳмад ибн Ҳасан Ҳараший Найсобурда хабар бердилар. У киши фақиҳ Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аҳмад Балхийдан ҳадис эшитган эканлар».

Хатиб яна бошқа бир санад билан айтадилар: «Мен Аҳмад ибн Абдуллоҳ Саффор Балхийдан эшитдим. У киши Абу Исҳоқ Мустамлийдан эшитган эканлар. У киши Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрийнинг: “Имом Бухорийдан “Ас-Саҳиҳ”ни тўқсон минг киши эшитган. Лекин бугунги кунда уни мenden бошқа ривоят қиладиган қолмади”, – деганларини эшитганлар».

ҲАДИСЛАРИНИ ФАҚАТ ИМОМ БУХОРИЙ РИВОЯТ ҚИЛГАН САҲОБИЙЛАР

Мирдос Асламий, у кишидан Қайс ибн Абу Ҳозим. Ҳазан Махзумий, у кишидан ўғиллари Абу Саъид Мусаййиб ибн Ҳазан. Зоҳир ибн Асвад, у кишидан ўғиллари Мажзаа. Абдуллоҳ ибн Ҳишом ибн Зухра Кураший, у кишидан набиралари Зухра ибн Маъбад. Амр ибн Тағлаб, у кишидан Ҳасан Басрий. Абдуллоҳ ибн Саълаба ибн Суъайр, у кишидан Зухрий. Сунайн Абу Жамила Суламий, у кишидан Зухрий. Абу Саъид ибн Муалло, у кишидан Ҳафс ибн Осим. Сувайд ибн Нўъмон Ансорий Шажарий, у кишидан Бушайр ибн Ясор. Хавла бинти Сомир, у кишидан Нўъмон ибн Абу Иёш. Булар – ўн киши.

БУХОРИЙНИНГ «ТАРИХ» КИТОБЛАРИ

Имом Бухорийнинг «Тарих» китобларида қирқ мингдан ортиқ ровий зикр қилинган. «Аз-Зуафо» китобларида эса қарийб етти юз ровий ҳақида маълумот берилган. «Саҳиҳи Бухорий»да икки мингга яқин шахс зикр этилган.

Абу Бакр Ҳозимий «Саҳиҳ»ларида бу маълумотларни қисқа баён қилиб ўтганлар.

Бухорийнинг ўзларидан эшитган кишидан Исмоилий накл қилишларича, Бухорий: «Мен китобимга фақат саҳиҳ ҳадисларни киритдим, китобимга киритилмаган саҳиҳ ҳадислар ҳам талайгина», – деганлар.

Баъзи шоирлар имом Бухорийнинг «Ас-Саҳиҳ»лари мадҳида шеър ёзганлар:

صحيح البخاري لو أنصفوه ** لما خط إلاماء الذهب
هو الفرق بين الهدى والعمى ** هو السد بين الفتى والعطب
أسانيد مثل نجوم السماء ** أمام متون كمثل الشهب
به قام ميزان دين الرسول ** ودان به العجم بعد العرب
حجاب من النار لا شك فيه ** تميز بين الرضى والغضب
وستر رقيق إلى المصطفى ** ونص مبين لكشف الريب
فيا عالما أجمع العالمون ** على فضل رتبته في الريب
سبقت الأئمة فيما جمعت ** وفزت على رغمهم بالقصب
نفيت الضعيف من الناقلين ** ومن كان متهما بالكذب
وأبرزت في حسن تربيته ** وتبويه عجا للعجب
فأعطاك مولاك ما تشتهيته ** وأجزل حظك فيما وهب

Бухорий таълиф этган «Саҳаҳ» китоб:

Гўё санад – юлдуз, матн – нури офтоб.

Бу асар ботилдан тўсиқдир Ҳаққа,

Қалқондир, шаксиз, у ҳатто дўзахга.

Унда Исломи дини мезони қоим,

Аллоҳ ризолигини аниқлар доим.

Залолатдан ҳов бўлар ҳидоятга,

Ҳадислар баёни нозик гоҳатда.

Буни ўқиб араб, ажам – тақводор,

Муаллифнинг олам аро шаъни бор.

Матнлардан очилди шубҳа-ғумон,

Катта мақсад билан ошилди доғон.

Улуг нешволардан ўзиб кетилди,
Заиф ровий топиб баён этилди.
Ёлгон гапирганлар эса фош бўлди,
Ҳадислар тартиб-ла бобларга тўлди.
Бундай тўплам зар-ла ёзишга лойиқ,
Битган алломани сийласин Холиқ!¹¹

АБУ АБДУЛЛОҲ МУҲАММАД ИБН АҲМАД ИБН ҲАФС (10; 159, 23)

Имом, Бухоро муфтийси ва олими Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс. Оталари Аҳмад ибн Ҳафсдан фикҳни ўрганганлар.

Муҳаммаддан бутун Бухоро аҳли фикҳдан сабоқ олган.

270 йилгача умргузаронлик қилганлар.

Ислом ва суннат имомларидан бўлганлар. Китоблар ва катта шухрат соҳиби.

АБУ ЖАЪФАР ТЕРМИЗИЙ (13; 545, 276)

Имом, аллома, зоҳид, замоналарида Ироқда шофеъийлар шайхи Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Наср Термизий Шофеъий.

201 йилда таваллуд топганлар.

Илм талабида сафар қилганлар. Яхё ибн Букайр, Юсуф ибн Адий, Исҳоқ ибн Иброҳим Синий, Иброҳим ибн Мунзир Ҳизомий, Убайдуллоҳ Қаворирийлардан ҳадис эшитганлар. Шофеъийнинг шогирдлари кўлида фикҳни ўрганганлар. Мазҳабда ўз йўналишлари бўлган.

Бу кишидан Аҳмад ибн Комил, Ибн Қонеъ, Абу Бакр ибн Халлод, Абул Қосим Табароний ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Доракутний айтадилар: «Бу киши – сиқа, ривоятлари ёлғондан холи, художўй одам».

Иброҳим ибн Саррий Зажжож: «Ҳар ой Абу Жаъфар Термизийга тўрт дирҳам келтириларди. Ўша билан кун ўтказардилар ва ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамасдилар», – дея зикр қилганлар.

¹¹ Имом Нававий «Таҳзибул асмон вал-луғот» китобларида ёзадилар: «Бухорийнинг “Саҳих”ларида тақрори билан 7573 та ҳадис бор. Баъзи манбаларда 7563 та ҳадис борлиги зикр қилинган. Бу китоб “Саҳихул Бухорий” ёки “Ал-Жомеъ ас-саҳих” ҳам дейилади. Тўлиқ номи “Ал-Жомеъ ал-муснад ас-саҳих ал-мухтасар мин умури Расулиллаҳи солалаллоҳу алайҳи васаллам ва сунаниҳи ва айямиҳи”дир».

Мухаммад ибн Мусо Барбарий айтадилар: «Менга Абу Жаъфар: “Беш хабба (майда, чака пул)га ўн кундан зиёд тирикчилик қилдим. Бошқа нарсам йўқ эди. Унга шолғом олгандим”, – дедилар».

Шайх Мухйиддин Нававий нақл қиладилар: «Абу Жаъфар Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг соч толалари поклигига фатво берганлар. Бу масалада мазҳабдаги бошқа олимларнинг фикрларига қарши чиққанлар».

Ҳар бир мусулмон шуни билмоғи шартки, Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг соч толалари покдир. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам сочларини кирдирганларида муборақ соч толаларини ҳурмат юзасидан саҳобаи киромларга тақсимлаб берганлар. Қанийди, бизда ҳам ўша соч толаларидан биттагина бўлса, уни ўпардик.

Абу Ҳафс Шоҳиннинг оталари айтадилар: «Мен Абу Жаъфарнинг ҳузурларида эдим. У кишидан “Аллоҳ таолонинг ҳар кеча дунё осмонига тушиши” ҳадиси тўғрисида сўралди. “Аллоҳнинг дунё осмонига тушиши – ақлга сиғадиган нарса, унинг ҳолати номаълум, унга иймон келтириш вожиб, у ҳақда савол бериш бидъатдир”, – деб жавоб бердилар».

Қози Аҳмад ибн Комил айтадилар: «Ироқда ўз замоналарида шофеъийлар учун Абу Жаъфар Термизийдан кўра дарғароқ, тақводорроқ ва нақл қилувчироқ киши йўқ эди».

Абу Жаъфар Термизий 295 йил муҳаррам ойида вафот қилганлар.

Бир ривоятда умрларининг охирида сал хотиралари пасайганлиги айтилган.

АБУ ИСҲОҚ ИБРОҲИМ (21; 92, 39)

Аллома, дин рукнларидан бири Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Исмоил ибн Исҳоқ ибн Шис Воилий Бухорий Ҳанафий.

Оталаридан, Али ибн Умар ибн Ханб Баззоздан, Абдулазиз ибн Мустақир Карминий ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

У кишидан ўғиллари Саффорий, адиб Абул Фатҳ Мухаммад ибн Маҳмуд Насафий, шайхулислом Аҳмад ибн Усмон Осимий Балхий ҳадис ривоят қилганлар. 532 йилгача яшаганлар.

Оталари Исмоил ибн Исҳоқ Воилий эса Умар ибн Абдулазиз Шурутий, Абдулғофур ибн Мухаммад Форисий, Абу Осим Мухаммад ибн Али Балхийдан ҳадис ривоят қилганлар.

Абул Ало бу кишининг вафотларини зикр этмаганлар. Лекин беш юзинчи йиллар атрофигача ҳаёт бўлганлар. Ўғиллари бу кишидан ҳадис ривоят қилганлар.

Имом, факих, муҳаддис, зоҳид Абу Лайс Наср ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Самарқандий Ҳанафий. «Танбеҳул ғофилийн», «Ал-Фатаво» китобларининг муаллифи.

Бу киши Муҳаммад ибн Фазл ибн Унайф Бухорий ва бошқа кўплардан ҳадис ривоят қилганлар. Мазкур ривоятларда мавзуъ ҳадислар ҳам бор.

Бу зотдан Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуррахмон Термизий ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Абу Лайснинг вафотлари 375 йилнинг жумодул охир ойида бўлганини қози Шаҳобиддин Аҳмад ибн Али ибн Абдулҳақ (Аллоҳ таоло у кишини қўллаб-қувватласин) ёзган маълумотлардан нақл қилдим.

Имом, ҳофиз, замоналарининг муҳаддиси Абу Лайс Абдуллоҳ ибн Сурайж ибн Хужр ибн Абдуллоҳ ибн Фазл Шайбоний Бухорий. Абу Убайда Бухорийнинг оталари.

Абдон ибн Усмон, факих Аҳмад ибн Ҳафс, Муҳаммад ибн Салом Пойкандий, Ваҳб ибн Замъа, Ҳиббон ибн Мусо ва сал хотирамдан кўтарилган ушбу табақадагилардан ҳадис эшитганлар.

Саҳл ибн Бишр Абу Лайснинг: «Такрорланмаган ўн минг ҳадисни ёдладим», – деган сўзларини эшитган эканлар.

Муҳаммад ибн Язид Марвазий айтадилар: «Ҳофиз Абу Лайсни Абдон билан у кишининг сўриларида ўтирган пайтларида кўрдим. Абдон у кишига ниҳоятда ҳурмат кўрсатаётган эдилар».

Ғунжор ҳам у киши ҳақларида мана шундай таржимаи ҳол ёзганлар. Аммо вафотлари тарихини зикр қилмаганлар.

Имом, ҳофиз, муҳаддис, муснид, улуғ шайхларнинг охиргиларидан Абу Масъуд Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абдулазиз ибн Шозон Бажалий Розий Найсобурий.

362 йилда таваллуд топганлар.

Оталари – муҳаддис, зоҳид Муҳаммад ибн Абдуллоҳ – ўғилларини ёшликлариданоқ ҳадис ҳалқаларига етаклаганлар. Абу Саъид ибн Аб-

дулвахҳоб Розий, Абу Амр ибн Ҳамдон, Ҳусайнак ибн Али Тамимий ва Абу Тохир ибн Ҳузаймалардан ҳадис эшиттирганлар.

Ҳадис илмини ўрганишда тенгқурларидан ўзиб кетганлар.

Шунингдек, Абу Назр Муҳаммад ибн Аҳмад Шармағулий, Абу Бакр Тирозий, Абул Ҳусайн Қантарий, Абу Муҳаммад Махладий, Шофеъ Исфаройиний, Абу Бакр ибн Лол, Аҳмад ибн Фирос Маккий, Абул Ҳасан ибн Жаҳзам, Ибн Форис Луғавий ва бошқалардан ҳам ҳадис ривоят қилганлар.

Тижорат мақсадида кўп сафар қилиб турганлар. Усул ва ҳадис илмининг билағони, кучли фаҳм соҳиби бўлганлар. Олимлар бу кишини: «Сика», – дейишган.

Бажалийдан Яҳё ибн Шуроъа, хатиб Абдулвоҳид ибн Аҳмад Ҳамадоний, Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад Журжоний, Зариф Найсобурий, тожир Абдурраҳмон ибн Муҳаммад, ҳофиз Исмоил ибн Абдулғофир ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

449 йил муҳаррам ойида Бухорода вафот этганлар.

Яҳё ибн Манда айтадилар: «Абу Масъуд Бажалий сика эдилар, тижорат билан шуғулланардилар. Китоблари кўп бўлиб, ҳадис илмининг ўта билимдони эдилар».

АБУ МУСЛИМ ЛАЙСИЙ (18; 407, 204)

Шайх, имом, муҳаддис, ибратомуз сиймо, илм талабида сафар қилган, юрт кезган Абу Муслим Умар ибн Али ибн Аҳмад ибн Лайс Лайсий Бухорий.

Абу Саҳл Абдулкарим ибн Абдурраҳмон Калободий, Али ибн Аҳмад ибн Ханбож, Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳозир Ҳаррос, ҳофиз Юсуф ибн Мансур Сайёрий, имом Абдулмалик ибн Али ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Самарқандда Мутоҳҳар ибн Муҳаммад Хоқоний ва Муҳаммад ибн Жаъфар Табасийдан, Кешда фақиҳ Абдулазиз ибн Аҳмад Ҳалвоийдан, Балхда Абу Умар Муҳаммад ибн Аҳмад Мустамлийдан, Ғазнада Музаффар ибн Ҳусайн, Али ибн Муҳаммад Динаварий Лаббон ва Саъид Айёрдан, Хиротда Ато ибн Аҳмаддан, Бушанжда Мансур ибн Аббос Тамимийдан, Марвда Абу Амр Муҳаммад ибн Абдулазиз Қантарий ва Абу Гоним Каробийдан, Найсобурда Абу Ҳафс ибн Масрур ва Абдулғофир Форисийдан ҳадис эшитганлар. Ҳамадон ва Асбаҳонда ҳам ҳадис тинглаганлар. Сўнгра Ирокқа келганлар. У ерда Абдусамад ибн Маъмун ва у кишининг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Абул Ҳусайн ибн Туюрӣ, Ҳибатуллоҳ ибн Мужлий, Абу Ғолиб ибн Банно ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Муътаман Сожий айтадилар: «Ҳадис илмини яхши билардилар. У кишининг “Саҳиҳи Бухорий”га муҳаббатлари, эътиборлари кучли эди».

Шужоъ айтадилар: «Ҳадисларни ёдлаб, уларни тушунар эдилар. Бу илмдан яхши хабардор бўлганлар. Ривоят илмига тегишли масалаларни ҳам англаб етган эдилар».

Хамис Ҳузӣй айтадилар: «Абу Муслим: “Мен ўн хуржун бўладиган ҳадис ёзиб олдим, мендан ҳам шунча ҳадис ёзиб олишди”, – дедилар».

Ибн Ҳозиба ҳам у кишини мақтаганлар.

Аҳмад ибн Салома айтадилар: «Менга Халил ибн Бадр ижозат хати билан Муҳаммад ибн Абдулвоҳид Даққоқнинг: “Мен кўрган ҳофизлардан бири – Абу Муслим Лайсий. Асбаҳонда ёнимизга келдилар. Мен кўрган кишиларнинг “Саҳиҳи Бухорий” ва “Саҳиҳи Муслим”даги ҳадисларни пухта ёдлаганларидан эдилар. Бу икки китоб орасидаги ҳадисларни қирқ йилда тўпладилар”, – деган гапларини эшитганликларини айтиб бердилар».

Шеравайҳ Дийламмӣй айтадилар: «Лайсий ҳузуримизга келдилар. Менга у кишидан ҳадис эшитиш насиб этмади. Ҳадисларни ёддан билсалар-да, мудаллис эдилар. Менга у кишидан Абул Қосим ибн Басрий ҳадис айтиб бердилар. Ҳузистонда 466 йилда вафот қилдилар».

Абул Фазл ибн Хайрун айтадилар: «У киши 468 йили Аҳводда вафот этдилар. Мен у кишидан ҳадис эшитганман, у киши ҳам мендан ҳадис эшитганлар. Табиатларида илм аҳлидан бошқа тарафга сал мойилликлари бўлиб, ўзига бино қўйганлардан эдилар. Аллоҳ раҳматига олсин».

АБУ НАСР АҲМАД ШОШӢЙ (21; 85, 33)

Аллома Абу Наср Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шофеъӣй Шошӣй Бағдодӣй.

«Низомия» мадрасасининг мударриси, китобнавислардан бири. Боболари Абу Бакр шофеъӣйлар шайхи бўлганлар.

Оталари ва Абул Ҳасан ибн Халдан фикҳни ўрганганлар. Абул Вақтдан ҳадис эшитганлар.

576 йилда кексалик ёшига етмай вафот этганлар.

Имом, буюк ҳофиз, сиқа, фақиҳ Абу Нуъайм Абдулмалик ибн Муҳаммад ибн Адий Журжоний Астаробозий Шофеъий.

Ҳамза ибн Юсуф айтадилар: «Абу Нуъайм 242 йилда таваллуд топдилар. Фикҳ ва ҳадисшуносликда пешкадам эдилар. Турли тарафдан хузурларига толиби илмлар ёғилиб келишарди».

Али ибн Ҳарб Тойй, Ҳасан ибн Муҳаммад Заъфароний, Умар ибн Шабба Нумайрий, Рабиъ Муродий, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абдулҳакам, Аббос ибн Валид Байрутий, Али ибн Усмон Нуфайлий, Муҳаммад ибн Исо Домиғоний, Абу Утба Аҳмад ибн Фараж Ҳижозий, Аҳмад ибн Мансур Рамодий, Сулаймон ибн Сайф, Язид ибн Абдусамад, Юсуф ибн Муслим, Исҳоқ ибн Иброҳим Талақий, Аммор ибн Ражоъ ва бошқа кўплардан Хуросон, Ирок, Ҳижоз, Шом ва Жазирада ҳадис эшитганлар. Маккада Абу Яҳё ибн Абу Масарра билан учрашганлар.

У кишидан Абу Муҳаммад ибн Соъид, ҳофиз Абу Али Найсобурий, Абул Қосим Табароний, Абу Исҳоқ Музақкий, Абу Бакр Жавзақий, Абу Муҳаммад Махладий, Абул Ҳусайн Аҳмад ибн Муҳаммад Баҳирий, Абу Бакр ибн Меҳрон Муқрий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳоким: «У киши – фақиҳ, саҳоба ва тобеъинлардан келган фикҳий масалалар ҳамда санадлар ҳофизи», – деганлар.

Хатиб айтадилар: «Сидқ, парҳезкорлик, зобт ва сергакликлари билан бирга, мусулмонларнинг пешволаридан, шариат ҳофизларидан эдилар».

Ҳоким айтадилар: «Устоз Абул Валиднинг: “Ҳозирги асримизда саҳобаларнинг сўзлари ва фикҳдаги фатволари бўйича Хуросонда Абу Нуъайм Журжонийдан, Ирокда Абу Зиёд Найсобурийдан кўра ҳофизроқ киши йўқ”, – деганларини эшитдим».

Ҳоким айтадилар: «Ҳофиз Абу Алининг: “Абу Нуъайм Журжоний олимлардан. Хуросонда Ибн Ҳузаймадан кейин Абу Нуъаймдек кишини кўрмадим”. Бошқа ривоятда: “Ибн Ҳузаймадан кейин Абу Нуъаймдан кўра афзалроқ кишини кўрмадим. Биз санадларни ёдлаганимиздек, мавкуф ва мурсалларни ёд билардилар”, – деганларини эшитдим».

Абу Нуъайм Журжоний айтадилар: «Жанозанинг такбирлари тўртта эканлиги ҳақида келган ҳадислар мутавотирдир. Уларнинг энг машҳури ва энг тўғрироғи Зухрийнинг Ибн Мусаййибдан, у кишининг Абу Ҳурайрадан келтирган ривоятларидир. Бирок бу “Ғойибга ўқиладиган жаноза” бобида келган».

Бизга Исҳоқ ибн Иброҳим Толақий айтиб бердилар. У кишига Муҳаммад ибн Холид Розий, у кишига қози Абу Юсуф ровий Ато ибн Аж-

лондан, у киши Абу Назрадан, у киши Абу Саъиддан айтадилар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам ўғилларининг жанозасини тўрт такбир билан ўкидилар».

Абу Нуъайм айтадилар: «Мутавотир ҳадисларда келишича, Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам ўғилларининг вафотларидан каттиқ қайғуга ботиб, тобут орқасидан оёқяланг кетаётганларида, Жаброил алайҳиссалом келиб, “Жаннатда уни эмизиш муддатини охирига етказувчи хурлар бор”, деган башоратни берган эканлар».

Бизга Абу Маъийн Ҳусайн ибн Ҳасан Розий айтдилар. У кишига Ибн Абу Марям айтган эканлар: «Биз имом Моликнинг ҳузурларида ўтирган эдик. Шунда атрофларидаги баъзи толиби илмлар Мадина аҳли ривоят қилмаган ҳадислардан айтиб бердилар. Молик: “Одамларга нима бўляпти ўзи?! Нега улар бу ҳадисларни ривоят қилиб юришибди? Кошки мен амал қилолмайдиган ўша ҳадислар етиб келмасайди”, – дедилар».

Ҳамза Саҳмий: «Абу Нуъайм 323 йилнинг зулҳижжа ойида 80 ёш атрофида Астрободда вафот қилдилар», – деганлар.

Ҳоким айтадилар: «Али ибн Муҳаммад ибн Шуъайб Астрободийнинг: “Абу Нуъайм Бухородан қайтганларидан кейин 322 йилда вафот қилдилар”, – деганларини эшитдим».

Ҳоким айтадилар: «Исмоил ибн Аҳмад Журжонийдан эшитдим. У киши Абу Нуъаймдан, у киши Аммор ибн Ражоъдан, у киши Язид ибн Ҳорундан эшитган эканлар. Язид ибн Ҳорундан бир ҳадис тўғрисида сўралганда, у киши: “Биз воситийларданмиз, яъни биз бу ҳадисни билмадик”, – деган узрни айтганлар».

Бизга Умар ибн Абдулмунъим ровий Абул Юмндан хабар бердилар. У кишига Али ибн Абдусалом хабар берганлар. У кишига шайх Абу Исҳоқ: «Абу Нуъайм Астрободий солиҳлар билан улфат эдилар», – деганлар.

Бизга Абул Фазл Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ, у кишига Абдулмуъиз ибн Муҳаммад, у кишига Зоҳир ибн Тоҳир Мустамлий, у кишига Муҳаммад ибн Абдуррахмон Адиб, у кишига устоз Абу Бакр ибн Меҳрон Мукрий хабар бердилар. У кишига факих Абу Нуъайм Абдулмалик ибн Муҳаммад, у кишига Муҳаммад ибн Саъид ибн Ғолиб Аттор, у кишига Абул Қатан, у кишига Шуъба ровий Қатодадан, у киши Хилос ибн Амрдан, у киши Абу Рофеъдан, у киши Абу Ҳурайрадан, у киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилганлар:

لو يعلمون ما في الصف المقدم كانت قرعة

«Агар одамлар намоздаги олдинги сафларнинг фазилатини билганларида эди, унга эришиш учун қуръа ташлаган бўлардилар».

Бу ҳадис ғариб. Уни юкоридаги санад билан Абул Қатан Амр ибн Хайсам ривоят қилганлар. Бошқа санад билан имом Муслим бун Ибн Харб Нашойидан ривоят қилганлар. Санаддаги Абу Рофеънинг исмлари – Нуфайъ Соиф.

Бизга Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ шайх Абдул Муиздан хабар бердилар. У кишига Зоҳир, у кишига Абу Саъд Канжарузий, у кишига Абул Ҳусайн Аҳмад ибн Муҳаммад Баҳирӣ хабар берган эканлар. У кишига Абу Нуаъим Абдулмалик ибн Муҳаммад, у кишига Муҳаммад ибн Авф, у кишига Усмон ибн Саъид Ҳимсий айтиб берган эканлар. У кишига Исо ибн Иброҳим Қурайший Зуҳайр ибн Муҳаммаддан, у киши Ало ибн Абдуррахмондан, у киши оталаридан, у киши Абу Ҳурайрадан, у киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилганлар:

لا يقولن أحدكم للمسجد مسيجد فإنه بيت الله يذكر الله فيه ولا يقولن أحدكم مصيحف فإن كتاب الله أعظم من أن يصغر ولا يقولن أحدكم عبدي وأمتي كلكم عباد وإماء ولا يقولن للرجل رويجل ولا للمرأة مرية

«Ҳеч ким кичрайтириш кўшимчасини кўшиб, масжидни “масжидча” демасин, чунки у Аллоҳнинг уйи бўлиб, унда Аллоҳ зикр қилинади. Ҳеч ким Мусхафни “Мусхафча” демасин, чунки у Аллоҳнинг китоби бўлиб, кичрайтирилмайди. Ҳеч ким “қулим” ёки “чўрим” демасин, чунки ҳамма Аллоҳнинг қули ва чўриси. Ҳеч ким эркакни “эркакча” ва аёлни “аёлча” демасин».

Бунақа ҳадис бўлиши мумкин эмас. Бу ҳадис ёлғонга яқин. Зуҳайр Тамиийнинг ноаниқ ривоятлари кўп бўлса-да, мазкур ҳадиснинг ёлғонлиги у кишига боглиқ эмас. Ҳадис санадидаги нуқсон Исо ибн Иброҳим Қурайший туфайлидир. Бу киши ишончли ровий бўлмаганлари учун ривоятлари қабул қилинмайди.

АБУ ЯҲЁ ҲИММОНИЙ (10; 540, 171)

Абу Яҳё Ҳиммоний асли хоразмлик. “Башмин” лақаби билан машҳур. 120 йилдан кейин туғилганлар.

Аъмаш, Бурайд ибн Абдуллоҳ ибн Абу Бурда, Талҳа ибн Яҳё Таймий, Талҳа ибн Амр Маккий, Абу Ҳанифа, Ҳасан ибн Умора ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан ўғиллари, Аҳмад ибн Умар Вакиъий, Ҳасан ибн Али Ҳалвоний, Муҳаммад ибн Осим Сақафий, Аббос Дурий, Аҳмад ибн Абдул-

ҳамид Ҳорисий, Ҳасан ибн Али ибн Аффон ва бошқа кўплар ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳадис олимларидан эдилар. Яҳё ибн Маъийн у кишини сиқа ҳисоблаганлар.

Ҳорун айтганлар: “202 йилда вафот этганлар”.

АБУ ҲАНИФА (6; 390, 163)

Имом, миллат фақиҳи, Ирок олими Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит ибн Зутий Таймий Куфий. Бани Таймуллоҳ ибн Саълабанинг мавлолари. Аждодлари Таймуллоҳ ибн Саълабанинг қўлларида мусулмон бўлишган. Абу Ҳанифанинг форс ўғлонларидан эканликлари айtilган.

У зот Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг кичик саҳобалари ҳаётлик пайтларида – саксонинчи йилда туғилганлар. Анас ибн Молик розияллоҳу анҳуни Куфага келганларида кўрганлар. У кишининг бирор саҳобадан ҳадис ривоят қилганлари ўз тасдиғини топмаган.

Ато ибн Абу Рабоҳдан ҳадис ривоят қилганлар. Абу Ҳанифанинг сўзларига қараганда, Ато ибн Абу Рабоҳ бу кишининг энг улуғ ва энг фазилатли устозларидан бўлганлар. Шунингдек, Шайбий, Товус (Товусдан ривоят қилган ҳадислари саҳиҳ эмас), Жабала ибн Сухайм, Адий ибн Собит, Икрина (Икрина билан учрашганликлари тўғрисида турли фикрлар бор), Абдурраҳмон ибн Ҳурмуз Аъраж, Амр ибн Динор, Абу Суфён Талха ибн Нофеъ, Ибн Умарнинг мавлолари Нофеъ, Қатода, Кайс ибн Муслим, Авн ибн Абдуллоҳ ибн Утба, Қосим ибн Абдурраҳмон ибн Абдуллоҳ ибн Масъуд, Мухориб ибн Дисор, Абдуллоҳ ибн Динор, Ҳакам ибн Утайба, Алқама ибн Марсад, Али ибн Ақмар, Абдулазиз ибн Рафиъ, Атийя Авфий, Ҳаммод ибн Абу Сулаймон (шу кишининг қўлларида фақиҳ бўлганлар), Зиёд ибн Алоқа, Салама ибн Куҳайл, Осим ибн Кулайб, Симок ибн Ҳарб, Осим ибн Баҳдала, Саъид ибн Масрук, Абдулмалик ибн Умайр, Абу Жаъфар Боқир, Ибн Шихоб Зухрий, Муҳаммад ибн Мункадир, Абу Исҳоқ Сабийъий, Мансур ибн Муътамир, Муслим Батийн, Язид ибн Сухайб Фақир, Абу Зубайр, Абу Ҳусайн Асадий, Ато ибн Соиб, Носиҳ Муҳаллимий, Ҳишом ибн Урва ва бошқа кўплардан, ҳатто ўзларидан ёшлари кичик бўлсалар-да, Шайбон Наҳвий ва Молик ибн Анасдан ҳам ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳадис талабида жидду жаҳд қилганлар, бу йўлда кўп сафарда бўлганлар. Аммо фикҳ ва фикҳий масалаларга ўткир назар билан ёндашиш ҳамда унга шўнғишда юқори чўққига эришганлар. Бошқалар бу борада у кишига эргашганлар.

У кишидан кўплаб одамлар ҳадис ривоят қилишган. Уларни устозимиз Абул Ҳажжож алифбо тартибида батафсил зикр этганлар: Хуросон олими Иброҳим ибн Таҳмон, Абяз ибн Ағар ибн Сабоҳ Минқарий, Асбот ибн Муҳаммад, Исҳоқ Азрак, Асад ибн Амр Бажалий, Исмоил ибн Яхё Сайрафий, Айюб ибн Ҳони, Жоруд ибн Язид Найсобурий, Жаъфар ибн Авн, Ҳорис ибн Набҳон, Ҳайён ибн Али Аназий, Ҳасан ибн Зиёд Луълуъий, Ҳасан ибн Фурот Қаззо, Ҳусайн ибн Ҳасан ибн Атийя Авфий, қози Ҳафс ибн Абдуррахмон, Ҳакком ибн Салам, Абу Мутиъ Ҳаккам ибн Абдуллоҳ, ўғиллари Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа, қариндошлари Ҳамза Зайёт, Хорижа ибн Мусъаб, Довуд Тоий, фақиҳ Зуфар ибн Ҳузайл Тамимий, Зайд ибн Ҳубоб, Собик Рақкий, қози Саъд ибн Салт, Саъид ибн Абул Жаҳм Қобусий, Саъид ибн Саллом Аттор, Салам ибн Солим Балхий, Сулаймон ибн Амр Наҳаъий, Саҳл ибн Музоҳим, Шуъайб ибн Исҳоқ, Сабоҳ ибн Муҳориб, Салт ибн Ҳажжож, Абу Осим Набил, Омир ибн Фурот, Оиз ибн Ҳабиб, Ибод ибн Аввом, Абдуллоҳ ибн Муборак, Абдуллоҳ ибн Язид Мукрий, Абу Яхё Абдулҳамид Ҳиммоний, Абдураззоқ, Абдулазиз ибн Холид Термизий, Абдулкарим ибн Муҳаммад Журжоний, Абдулмажид ибн Абу Раввод, Абдулворис Таннуврий, Убайдуллоҳ ибн Зубайр Кураший, Убайдуллоҳ ибн Амр Риккий, Убайдуллоҳ ибн Мусо, Аттоб ибн Муҳаммад, қози Али ибн Зибён, Али ибн Осим, қози Али ибн Мусхир, Амр ибн Муҳаммад Анқазий, Абу Қатан Амр ибн Ҳайсам, Исо ибн Юнус, Абу Нуъайм, Фазл ибн Мусо, Қосим ибн Ҳаккам Ураний, Қосим ибн Маън, Қайс ибн Рабиъ, Муҳаммад ибн Абон Анбарий Куфий, Муҳаммад ибн Бишр, Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Аташ, Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний, Муҳаммад ибн Холид Ваҳбий, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ансорий, Муҳаммад ибн Фазл ибн Атийя, Муҳаммад ибн Қосим Асадий, Муҳаммад ибн Масруқ Куфий, Муҳаммад ибн Язид Воситий, Марвон ибн Солим, Мусъаб ибн Микдом, Маъофий ибн Имрон, Маккий ибн Иброҳим, Наср ибн Абдулкарим Балхий Сайқал, Наср ибн Абдулмалик Атакий, Абу Голиб Назр ибн Абдуллоҳ Аздий, Назр ибн Муҳаммад Марвазий, Нўъмон ибн Абдусалом Асбаҳоний, қози Нух ибн Дурроҷ, Нух ибн Абу Марям Жомий, Ҳушайм, Ҳавза, Ҳайёж ибн Бистом, Вакиъ, Яхё ибн Айюб Мисрий, Яхё ибн Наср ибн Ҳожиб, Яхё ибн Ямон, Язид ибн Зурайъ, Язид ибн Ҳорун, Юнус ибн Букайр, Абу Исҳоқ Фазорий, Абу Ҳамза Сукрий, Абу Саъд Согоний, Абу Шихоб Ҳаннот, Абу Мукотил Самарқандий, қози Абу Юсуф.

Аҳмад Ижлий: «Абу Ҳанифа Таймий – Ҳамза Зайёт жамоасидан. Ипак газлама тўкиб сотардилар», – деганлар.

Умар ибн Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа айтадилар: «Зутий (катта боболари) Қобул аҳлидан бўлганлар. Собит эса Ислонда туғилганлар. Зутий

Бани Таймуллоҳ ибн Саълабанинг куллари бўлганлар. Улар бу кишини озод қилгач, ўз тарбияларига олганлар. Кейинчалик у кишини Бани Қуфл тарбиясига олган. Абу Ҳанифа ипак моллар билан савдо қилардилар. Амр ибн Ҳурайс марказидаги дўконлари машҳур эди».

Назр ибн Муҳаммад Марвазий Яҳё ибн Назрдан ривоят қилганлар: «Абу Ҳанифанинг оталари Насадан бўлганлар».

Сулаймон ибн Рабиъ Ҳорис ибн Идрисдан: «Абу Ҳанифанинг бобокалонлари термизлик», – дея ривоят қилганлар.

Абу Абдурраҳмон Мукрий айтадилар: «Абу Ҳанифа Бобил (Ироқ)дан эдилар».

Абу Жаъфар Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Баҳлул оталаридан, у киши боболаридан ривоят қилганлар: «Абу Ҳанифанинг оталари Собит – Анбор элидан».

Қози Муқрим ибн Аҳмад айтадилар: «Бизга Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Шозон Марвазий оталаридан, у киши боболаридан айтиб бердилар. У киши Исмоилдан эшитганлар. У кишига Исмоил ибн Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит ибн Марзубон: “Аллоҳ номига қасамки, биз ҳур форсларданмиз, насл-насабимизда асло куллик бўлмаган. Бобом саксонинчи йилда туғилганлар. Собитни чақалоқликларида Али розияллоҳу анҳунинг ёнларига олиб боришган. У киши Собитга ва бўлажак зурриётларига барака тилаб дуо қилганлар. Аллоҳдан Али розияллоҳу анҳунинг ҳаққимизга қилган ўша дуолари қабул бўлишини умид этамиз”, – деганлар».

Муҳаммад ибн Саъд Авфий айтадилар: «Яҳё ибн Маъийннинг: “Абу Ҳанифа сиқа эдилар. Фақат ёдлаган ҳадисларини айтар эдилар, ёдламаган ҳадисларини айтмасдилар”, – деганларини эшитдим».

Солих ибн Муҳаммад айтадилар: «Яҳё ибн Маъийннинг: “Абу Ҳанифа ҳадисда сиқа эдилар”, – деганларини эшитдим».

Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Қосим ибн Муҳриз муҳаддис Ибн Маъийндан ривоят қилганлар: «Абу Ҳанифанинг ривоятлари нуқсонсиз».

Бошқа ривоятда айтадилар: «Абу Ҳанифа бизнинг наздимизда ишончлилардан, ёлғонлари кузатилмаган. Ибн Ҳубайра у кишини қозиликка рози бўлишлари учун урсалар-да, бундан бош тортдилар».

Ибн Кос айтадилар: «Менга Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Хозим, у кишига Валид ибн Ҳаммод ровий Ҳасан ибн Зиёддан, у киши Зуфар ибн Ҳузайлдан айтиб бердилар. У киши Абу Ҳанифадан эшитганлар: “Мен калом илми билан шуғулландим, ҳатто одамлар ўртасида етук даражага эришдим. Илм ҳалқаларида Ҳаммод ибн Абу Сулаймонга яқин жойда ўтирардик. Кунларнинг бирида бир аёл келиб, мендан: “Бир кишининг чўри аёли бор, уни суннат бўйича талоқ қилишни хоҳлайди, нечта талоқ қилади?” – деб сўради. Мен нима деб жавоб беришни билмадим. Унга Ҳаммод

ибн Абу Сулаймондан бориб сўрашни ва қайтиб келиб, менга жавобини айтишини буюрдим. У бориб, Ҳаммоддан сўради. Ҳаммод: “Уни ҳайздан пок бўлган пайтда жимоъ қилмасдан, бир талоқ қилади. Аёл яна икки ҳайз кўргунича тегинмайди. Ғусл қилганидан кейин бошқага тегиши ҳалол бўлади”, – деб жавоб берибдилар. Аёл қайтиб келиб, менга жавобни айтди. Менга энди калом илмининг ҳожати йўқ экан, деган қарорга келдим-да, қавушимни кийиб, Ҳаммод ибн Абу Сулаймоннинг илм мажлисларида ўтирдим. У кишидан масалаларни эшитардим ва уни ёдлаб олардим. Эртаси куни у киши масалаларни такрорлардилар, мен уни ёд олардим. У кишининг шогирдлари баъзи масалаларда хато қилган вақтларида: “Ҳал-қада менинг рўпарамда Абу Ҳанифадан бошқа киши ўтирмасин”, – дердилар. У кишининг суҳбатларидан ўн йил баҳраманд бўлдим. Сўнгра ўзим мустақил бўлишни хоҳладим ва бир чеккага ўтиб, алоҳида илм давраси тузишни ва дарс беришни орзу қилдим. Бир куни кечқурун илм давраси тузиш учун чиқдим. Устозни кўриб, у кишидан ажралишни хуш кўрмадим ва қолавердим. Ўша кечаси у кишининг бир қариндошлари Басрада вафот этгани тўғрисида таъзия хабари келди. У мол қолдирган экан, Ҳаммоддан бошқа меросхўри йўқ экан. Менга ўз жойларига ўтиришимни буюрдилар. У киши кетганларидан кейин мендан баъзи масалалар сўралди. Бу масалаларни у кишидан эшитмагандик. Мен ўша масалаларга жавоб берардим ва жавобимни ёзиб қўярдим. Икки ойдан кейин устозим келдилар. У кишига масалаларни бирма-бир айтдим. Олтмишдан зиёд масала бўлган эди. Қирқта масалада менинг жавобимни маъқуллаган бўлсалар, йигирматасига эса бошқача жавоб бердилар. Шундан кейин вафотларига қадар у кишидан ажралмасликка онт ичдим».

Бу воқеанинг саҳиҳлиги Аллоҳга маълум. Чунки ўша даврда калом илмининг бўлган-бўлмаганини билмаймиз. Валлоҳу аълам.

Аҳмад ибн Абдуллоҳ Ижлий оталаридан ривоят қилиб айтадилар: «Абу Ҳанифа: “Басрага келдим, мен жавобини билмайдиган бирор масала бўлмаса керак, деб ўйладим. Мендан шундай масалаларни сўрай бошлашдики, уларга жавоб беролмай қолдим. Ҳаммоддан вафотларига-ча ажралмасликка аҳд қилдим. У кишига ўн саккиз йил шогирд тушдим”, – деганлар».

Шуъайб ибн Айюб Сарифийнийнинг айтишларича, Абу Яҳё Ҳиммоний Абу Ҳанифанинг: «Қўрқинчли туш кўрдим. Тушимда Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қабрларини қовлаётган эканман. Басрага келдим. Бир кишидан бу тушнинг таъбирини Муҳаммад ибн Сийриндан бориб сўраб келишини илтимос қилдим. Муҳаммад ибн Сийрин: “Бу киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларини чуқур ўрганади”, – деб жавоб берибдилар», – деганларини эшитганлар.

Муҳаддис Маҳмуд ибн Муҳаммад Марвазий айтадилар: «Бизга Ҳомид ибн Одам, у кишига Абу Ваҳб ибн Муҳаммад ибн Музоҳим айтганлар. У киши Абдуллоҳ ибн Муборақнинг: “Аллоҳ таоло мени Абу Ҳанифа ва Суфён билан кўлламаганида, бошқа одамлардан фарқим қолмасди”, – деганларини эшитганлар».

Аҳмад ибн Зухайр айтадилар: «Бизга Сулаймон ибн Абу Шайх, у кишига Ҳужр ибн Абдулжаббор айтганлар. Қосим ибн Маънга: “Абу Ҳанифанинг хизматчиси бўлишга розимисиз?” – дейилганда, у киши: “Одамлар Абу Ҳанифанинг мажлисларидан кўра манфаатлироқ мажлисда ўтирмайдилар. Мен билан у кишининг ёнларига юр”, – дедилар. Абу Ҳанифанинг ёнларига бориб, у киши билан маҳкам боғландилар-да: “Бу кишидек олимни кўрмадим”, – дедилар».

Муҳаммад ибн Айюб ибн Зарисга Аҳмад ибн Сабоҳ айтган эканлар: «Шофеъийнинг: “Моликдан: “Сиз Абу Ҳанифани кўрганмисиз?” – деб сўралганда, Молик: “Ҳа, кўрганман. Агар мана шу устунни олтиндан десалар, у киши унинг олтиндан эканига ҳужжат келтира олардилар”, – деб жавоб бердилар”, – деганларини эшитдим».

Бишр ибн Валид қози Абу Юсуфдан ривоят қиладилар: «Мен Абу Ҳанифа билан кетаётган эдим. Бир киши шеригига: “Бу – Абу Ҳанифа, кечалари ухламайди”, – деяётганини эшитдим. Абу Ҳанифа: “Аллоҳга қасамки, бундан буён ҳам мен қилмаган ишлар айтиб юрилмасин”, – деб кечаларни намоз, тазарру ва дуо билан ўтказадиган бўлдилар».

Икки санад орқали ривоят қилинишича, Абу Ҳанифа Қуръоннинг ҳаммасини бир рақъатда ўқиганлар.

Абдуррахмон ибн Муҳаммад ибн Муғийра айтадилар: «Абу Ҳанифани кексалик чоғларида кўрдим. У киши Куфа масжидида фатво берар эдилар. Бошларида узун қора салла бор эди».

Назр ибн Муҳаммад айтадилар: «Абу Ҳанифа чиройли юзли, кийимлари ораста бўлиб, атир ҳиди анқиб турарди. Ҳузурларига бир иш билан кирдим. Устимда қирмисий либос бор эди. Хачирларини эгарлашни буюрдилар ва: “Либосингизни менга бериб, меникини олинг”, – дедилар. Айтганларини қилдим. Қайтиб келганларидан кейин: “Эй Назр! Бу кийимингиз билан бизни хижолатга қўйдингиз, бу жуда қалин экан”, – дедилар. Мен ўша кийимни беш динорга олган эдим. Сўнгра у кишининг устларида киймати ўттиз динорлик либос кўрдим».

Абу Юсуф: «Абу Ҳанифа ўрта бўйли, хушсурат эдилар. Нутқлари равон, оҳанглари ёқимли, фикрларини баён қилишда уста эдилар», – деганлар.

Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа айтадилар: «Отам чиройли, буғдойранг, кўринишлари гўзал, кўп хушбўйланадиган, ҳайбатли эдилар. Савол берилса, жавоб берар, бошқа гап гапирмасдилар. Бефойда нарсалар устида беҳуда баҳс-мунозара қилиб ўтирмасдилар».

Абдуллоҳ ибн Муборак айтадилар: «Мен мажлисларида Абу Ҳанифадан кўра виқорлироқ, хулқи гўзалроқ ва ҳалимроқ одамни кўрмадим».

Мусанно ибн Ражодан Иброҳим ибн Саъид Жавҳарий айтадилар: «Абу Ҳанифа мабодо Аллоҳ таолонинг номи билан тўғри қасам ичиб қолсалар ҳам, бир динор садақа қилишга қасд этганлар. Аҳли оилаларига қанча нафақа сарфласалар, шунча миқдорда садақа қилар эдилар».

Қайс ибн Рабиъдан Жаббора ибн Муғаллис айтадилар: «Абу Ҳанифа парҳезкор, тақводор ва биродарларига меҳр-мурувватли инсон эдилар».

Хурайбий айтадилар: «Абу Ҳанифанинг ҳузурларида эдик. Бир киши: «Мен сизнинг ёзувларингиз асосида бир китоб кўчириб, уни фалончига бердим. У менга тўрт минг дирҳам берди», – деди. Абу Ҳанифа: «Агар шундан фойда кўрмоқчи бўлсангизлар, шундай қилаверинглар», – деб айтдилар».

Шарик: «Абу Ҳанифа мулоҳазали, ақли расо эдилар», – деганлар.

Абу Осим Набил айтадилар: «Абу Ҳанифа кўп намоз ўқиганларидан у кишини “тик қозик” деб аташарди».

Абу Ҳанифа билан олти ой бирга бўлган оталаридан Яҳё ибн Абдулҳамид Ҳиммоний ривоят қилганлар: «Мен у кишининг кўп вақт хуфтонинг таҳорати билан бомдод намозини ўқиганларини кўрдим. Кечкурунлари саҳаргача Қуръонни хатм қилардилар».

Язид ибн Кумайт айтадилар: «Бир кишининг Абу Ҳанифага: “Аллоҳдан кўрқинг”, – деганини эшитдим. Абу Ҳанифа сесканиб, ранглари бўзариб, ерга қараб қолдилар ва: “Аллоҳ таоло сизга яхшилик берсин! Одамлар ҳамиша мана шундай сўзни айтувчиларга муҳтождир”, – дедилар».

Абу Ҳанифанинг Қуръонни 7000 марта хатм этганликлари ривоят қилинади.

Мисъар ибн Кидом айтадилар: «Абу Ҳанифанинг Қуръонни бир ракъатда хатм қилганларини кўрдим».

Ибн Самоъа имом Муҳаммад ибн Ҳасандан, у киши Қосим ибн Маъндан эшитганлар: «Абу Ҳанифа бир куни кечаси билан

بَلِّ السَّاعَةَ مَوْعِدَهُمْ وَالسَّاعَةَ أَذْهَى وَأَمْرٌ

“**(Бугина эмас) балки уларга (жазолашга) ваъда қилинган вақт қиёматдир. Қиёмат эса янада ҳалокатли ва аччиқроқдир**” (*Қамар сураси*, 46) оятини такрорлаб, тонггача йиғлаб, тавба-тазарру қилиб чиққан эканлар».

Кўп ривоятларда айтилади: «Абу Ҳанифани қози бўлишга кўндириш учун бир неча марта урганлар, лекин у киши қози бўлмаганлар».

Язид ибн Ҳорун айтадилар: «Абу Ҳанифадан кўра ҳалимроқ кишини кўрмадим».

Ҳасан ибн Зиёд Луълубий айтадилар: «Абу Ҳанифа: “Пора олган қози мансабидан четлатилса ҳам, четлатилмаса ҳам, қози эмас”, – дедилар».

Нух Жомий Абу Ҳанифадан қуйидагича ривоят қилган эканлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан келган хабарларни бошу қош устига қабул қиламиз, саҳобалардан келган хабарларни танлаймиз. Аммо улардан бошқаларнинг хабарларига келсак, улар ҳам бизга ўхшаган инсонлар».

Вакиъ айтадилар: «Абу Ҳанифанинг: “Баъзи асоссиз қиёсдан кўра масжидда бавл қилиш яхшироқдир”, – деганларини эшитдим».

Абу Юсуф айтадилар: «Абу Ҳанифа: “Инсон ҳар нарсани айтавериши лозим эмас. Унга эшитган вақтида ёдлаб, хотирада сақлай оладиган нарсасини айтиш жоиз”, – дер эдилар».

Абу Муъовия Зарир айтадилар: «Абу Ҳанифани яхши кўриш суннатдандир (яъни, мусулмонларнинг йўлларидадир)».

Бишр ибн Валиддан Исҳоқ ибн Иброҳим Зухрий ривоят қилганлар: «Мансур Абу Ҳанифадан қози бўлишларини талаб қилдилар. Абу Жаъфар Мансур икки кун қасам ичиб, шу талабни қўйган бўлсалар-да, Абу Ҳанифа: “Мен қози бўлолмайман”, – деб қасам ичдилар. Эшик оғаси Рабиъ: “Мўминлар амирининг қасам ичганини кўра туриб, сен ҳам қасам ичасанми?!” – деди. Абу Ҳанифа: “Мўминлар амири қасамларига каффорат беришга мендан кўра қодирроқлар”, – деб жавоб бердилар. Мансур у кишини зиндонбанд қилдилар. Абу Ҳанифа Бағдод зиндонида вафот этдилар».

Айтиладики: «Абу Ҳанифа қози бўлишдан бош тортганларидан кейин Абу Жаъфар Мансур у кишини маҳкама бошлиғи Ҳамид Тусийга топширдилар. У Абу Ҳанифадан: “Эй шайх! Мўминлар амири менга бир кишини топшириб, “Уни ўлдир ёки қўл-оёғини кес, ёки калтакла”, – деб буюрдилар. Лекин мен маҳкумнинг ҳолатини, айбини билмайман, нима қилай?” – деб сўради. Абу Ҳанифа: “Мўминлар амири сенга вожиб бўлган ишни буюряптиларми ёки вожиб бўлмаганини буюряптиларми?” – деб сўрадилар. У: “Менга вожиб бўлган ишни буюряптилар”, деди. Абу Ҳанифа: “Ундай бўлса, сенга вожиб бўлган ишни қил”, – дедилар».

Муғис ибн Бадил айтадилар: «Мансур Абу Ҳанифани чакириб, қози бўлишни таклиф қилдилар. Абу Ҳанифа бош тортдилар. Мансур: “Бизнинг буйруғимизни бажаришдан бош тортасизми?” – дедилар. Абу Ҳанифа: “Мен бу ишга ярамайман”, – дедилар. Мансур: “Ёлғон айтдинг”, – дедилар. Абу Ҳанифа: “Мўминлар амири ана шу гаплари билан менинг бу ишга яроқсизлигимга ҳукм чиқардилар. Қандай қилиб ёлғончи одам қози бўлиши мумкин, бу жоиз бўлмайди. Агар тўғриси бўлсам, менинг “ярамайман” деган сўзимга ишонинглар”, – дедилар. У кишини зиндонбанд қилишди».

Исмоил ибн Абу Увайс эшик оғаси Рабиъдан ривоят қилганлар: «Абу Ҳанифа: “Аллоҳга қасамки, мен хотиржам пайтимда ишончли эмасман, қан-

дай қилиб дарғазаб пайтимда ишончли бўлайин?! Мен қозиликка ярамай-ман”, – дедилар. Мансур: “Ёлғон айтдинг, бу ишга ярайсан”, – дедилар. Абу Ҳанифа: “Қандай қилиб қозиликни ёлгончига топширасиз?” – дедилар».

Айтилади: «Абу Ҳанифа қозиликни бўйинларига олдилар ва қози бўлдилар. Битта масала юзасидан ҳукм чиқардилар. Икки кун қозилик мансабида қолдилар, сўнгра олти кун касал бўлдилар ва вафот қилдилар».

Фақиҳ Абу Абдуллоҳ Саймарий айтадилар: «Абу Ҳанифа қозиликни қабул қилмадилар, бунинг учун калтакландилар, зиндонбанд қилиндилар ва зиндонда вафот этдилар».

Ҳайён ибн Мусо Марвазий ривоят қилганлар: «Ибн Муборакдан: “Молик фақиҳроқ эдиларми ёки Абу Ҳанифами?” – деб сўралганда, Ибн Муборак: “Абу Ҳанифа фақиҳроқ эдилар”, – деб жавоб бердилар».

Хурайбий: «Абу Ҳанифани ё ҳасадчи, ё жоҳилларгина хуш кўрмайдилар», – деганлар.

Яҳё ибн Саъид Қаттон айтадилар: «Аллоҳни ёлғончига чиқармаймиз, Абу Ҳанифанинг фикрларидан гўзалроқ фикрларни эшитмаганмиз. У кишининг кўп сўзларига амал қилганмиз».

Али ибн Осим: «Агар имом Абу Ҳанифанинг илмлари билан замондошларининг илмлари тарозида тортилса, Абу Ҳанифанинг илмлари уларникидан оғирроқ келарди», – деганлар.

Ҳафс ибн Ғиёс айтадилар: «Абу Ҳанифанинг фикҳий сўзлари соч толасидан ҳам нозикроқ эди. У кишини фақат жоҳилларгина айблайди».

Аъмашдан бир масала тўғрисида сўралганда, у киши шундай деганлар: «Бу масалани Нўъмон ибн Собит Ҳаззоz яхшироқ биладилар. Ўйлайманки, у кишининг илмларида барака бор».

Жарир айтадилар: «Менга Муғйра: “Абу Ҳанифанинг ҳузурларида ўтириб, фикҳни ўрган. Агар Иброҳим Наҳаъий тирик бўлганларида, у киши ҳам Абу Ҳанифанинг мажлисларида ўтирар эдилар”, – дедилар».

Ибн Муборак: «Абу Ҳанифа одамларнинг фақиҳроғидир», – деганлар.

Имом Шофеъий: «Одамлар фикҳда Абу Ҳанифанинг боқимандаларидир», – деганлар.

Фикҳ имомлиги ва унинг нозик масалаларини ечиш Абу Ҳанифанинг ихтиёрларига топширилган. Бунга ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ.

وليس يصح في الأذهان شيء ** إذا احتاج النهار إلى دليل

Кундузнинг кундузлиги асос тиласа, инон:

Зеҳнимиз дуруст эмас – комил эмасдир инсон.

Абу Ҳанифанинг сийратлари алоҳида икки жилдлик китоб ёзишни тақозо этади. Аллоҳ таоло у кишидан рози бўлсин ва раҳмат қилсин!

У зот 150 йилда 70 ёшда мазлумликда шахид бўлганлар. Бағдодда қабрлари устига катта қубба ва ҳашаматли макбара қурилган. Валлоху аълам.

Ўғиллари фақиҳ Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа илмли, диёнатли, салоҳиятли, ўта парҳезкор эдилар. Оталари вафот қилганларида, у кишида кўпларнинг омонатлари бор эди. Омонат берганларнинг айримлари бу ерда йўқ эди. Ҳаммод ўша омонатларни топшириш учун ҳокимга олиб борганларида, ҳоким: «Бу сизда тураверсин, сиз омонатдорсиз», – дедилар. У киши: «Омонатларни ўлчанг ва олинг, токи отамнинг зиммаларида қарз ва омонат қолмасин. У ёғини ўзингиз биласиз», – дедилар. Қози шундай қилдилар. Уларни ўлчаш ва ҳисоб-китоби бир неча кун давом этди. Қози уларни бошқа ишончли одамга топширгунларича, Ҳаммод кўринмай юрдилар.

Ҳаммод 176 йилда кекса ёшга етмай оламдан ўтдилар. У кишининг оталаридан ва бошқалардан қилган ривоятлари бор. Ҳаммоддан ўғиллари – Басра қозиси Исмоил ибн Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа ҳадис ривоят қилганлар.

АБУ ҲУЗАЙФА (9; 477, 177)

Шайх, олим, киссахон Абу Ҳузайфа Исҳоқ ибн Бишр ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Солим Ҳошимий. Мавлолари – Бухорий.

“Ал-Мубтада” китобининг мусаннифи. Икки жилддан иборат бу машҳур китобдан Ибн Жарир ва бошқалар ҳам нақл қилганлар.

Аъмаш, Ибн Абу Холид, Ибн Журайж, Ибн Исҳоқ, Абдуллоҳ ибн Товус, Жувайбир ибн Саъид, Муқотил ибн Сулаймон ва бошқа кўп шайхлардан ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Ҳузайфадан найсобурлик Салама ибн Шабиб, Аҳмад ибн Ҳафс, Муҳаммад ибн Язид ва Муҳаммад ибн Қудома Бухорий, Исмоил ибн Исо Аттор, Али ибн Ҳарб Жундайсобурийлар ҳадис ривоят қилишган.

Ғунжор айтганлар: “Абу Ҳузайфа 206 йили ражаб ойида Бухорода вафот қилганлар”.

АБУЛ МУЗАФФАР ҲИБАТУЛЛОҲ (20; 420, 277)

Абул Музаффар Ҳибатуллоҳ ибн Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Умар Самарқандий. Камол(а)нинг укалари.

Нийолий ва Жаъфар Саррождан ҳадис эшитганлар.

У кишидан Муваффақиддин Мақдисий ҳадис ривоят қилганлар.

Абул Музаффар 563 йилда вафот этганлар.

Корилар имоми, ҳофиз, муфасссир, кўзга кўринган аллома Абул Олия Руфайъ ибн Мехрон Риёҳий Басрий. Риёҳ ибн Ярбу қавмига тегишли бир аёлнинг мавлолари.

Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам замонларида ёш йигит бўлганлар. Абу Бакр Сиддиқ розияллоҳу анҳу даврларида Исломга кирганлар ва келиб, ҳазрати Абу Бакрни зиёрат қилганлар.

Умар, Али, Убай, Абу Зарр, Ибн Масъуд, Оиша, Абу Мусо, Абу Айюб, Ибн Аббос, Зайд ибн Собит розияллоҳу анҳум ва бошқа саҳобалардан ҳадис эшитганлар.

Убай ибн Каъбнинг қўлларида Қуръон ёдлаганлар. Умрларини илм ёйишга бахшида этганлар. Шухратлари узоқларга кетган. Қуръонни Абу Амр ибн Ало Тамимийнинг кироатларида ўқиганлар. Чунки ҳар иккалалари ҳам Тамим қавмидан. Абу Амр ибн Ало Тамимий Абул Олия билан йигирма йил бирга бўлганлар.

Абу Амр Доний айтадилар: «Абул Олия Қуръонни бошдан-оёқ Убай ибн Каъбдан ёдлаганлар. Зайд ибн Собит, Абдуллоҳ ибн Аббос ва Умар ибн Хаттобга ҳам ўқиб берганлар».

У кишидан Шуъайб ибн Хубоб ва бошқалар Қуръонни мукаммал ёдлаганлар.

Қагода айтадилар: «Абул Олия: “Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг вафотларидан ўн йил ўтар-ўтмас, Қуръон ўқишни бошладим”, – дедилар».

Мўътамир ибн Сулаймон ва бошқалар Ҳишом ибн Ҳассондан, у киши Ҳафса бинти Сийриндан ривоят қилганлар: «Абул Олия: “Қуръонни Умарга бошдан-оёқ уч марта ўқиб бердим”, – деганлар».

Абу Халда улуғ олим Абул Олиядан ривоят қиладилар: «Ибн Аббос мени тўрга ўтирғизар эдилар. Қурайш мендан куйида ўтирарди. Шунда қурайшликлардан норозилик сезилганда, Ибн Аббос: «Илм шараф соҳибига шараф қўшади. Подшоҳларни тахтга ўтирғизади», – деб айтдилар».

Тўр – амирлик тахти бўлиб, Ибн Аббос ҳазрати Али розияллоҳу анҳунинг Басрадаги волийлари бўлганларида, зикр этилган воқеа содир бўлган эди.

Абу Бакр ибн Абу Довуд айтадилар: «Саҳобалардан кейин Қуръон илмини Абул Олиядек мукаммал билувчи йўқ эди. У кишидан кейин бу мартабада Саъид ибн Жубайр эдилар. Икки ҳофиз: Абу Зуръа ва Абу Ҳотимлар Абул Олияни: “Сика”, – деганлар».

Абу Муҳожир Халид айтадилар: «Абул Олия: “Шомда Абу Зарр Ғифорий билан бирга бўлганмиз”, – дедилар».

Абу Халда Холид ибн Динор айтадилар: «Абул Олиянинг: “Биз кул, чўри эдик. Баъзиларимиз меҳнатимиздан хўжайинга пул тўлардик. Айримларимиз тўлиқ хўжайиннинг хизматида эдик. Шунга қарамай, ҳар кеча Қуръонни хатм қилардик. Бу бизга оғир эди. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг саҳобаларига бу ҳолни айтганимизда, улар Қуръонни ҳафтада бир марта хатм этсак ҳам кифоя бўлишини айтдилар. Шундан сўнг биз ҳафта давомида кечкурунлари намозда Қуръонни хатм қилиб, ором оладиган бўлдик. Шу билан машаққатимиз ариди”, – деганларини эшитдим».

Абу Халда айтадилар: «Абул Олиянинг ёнларида Ҳасан Басрий зикр этилди. Шунда у киши: «Ҳасан Басрий – бир мусулмон киши. Амри маъруф, нахий мункар қиладилар. Биз эса у киши туғилишларидан олдин мусулмон бўлиб, илм ўрганган эдик. Басра амири Абдуллоҳ ибн Аббоснинг ҳузурларига келганимда, ўз ўринларига мени ўтирғизар, Қурайш эса қуйида ўтирар эди”, – дедилар».

Муғйирадан ривоят қилиб Жарир айтадилар: «Басра аҳли орасида илмда Иброҳим Наҳаъийга ўхшаши Абул Олия эдилар».

Абу Жаъфар Розий ровий Рабиъ ибн Анасдан, у киши Абул Олиядан айтадилар: «Битта ҳадис эшитиш учун сафарга чиқардим. Бирор олимнинг ҳузурларига борганимда, намозларини кузатар эдим. Агар намозлари гўзал бўлса, у кишини устоз тутиб, ривоятларини ёзиб олардим. Агар намозга бепарво бўлсалар, ёнларида ўтирмас ва ривоятларини ҳам эшитмас эдим. Чунки ким намозга бепарво бўлса, бошқа ибодатлар ва динига ҳам эътиборсизлиги ўз-ўзидан аён».

Шуъайб ибн Ҳабҳоб: «Абул Олияга бир кийим бердим. Менга унинг пулини бердилар. Ҳадямни қабул қилмадилар», – деганлар.

Абул Олиядан Абул Халда айтадилар: «Али ва Муъовиянинг замонларида мен кучга тўлган йигит эдим. Мен учун яхши овқатдан ҳам кўра жанг қилиш мароклирок эди. Тайёргарлик кўриб, жанг майдонига бордим. Қарасам, икки томонда икки саф. Охири кўринмайди. Бир саф “Аллоҳу акбар”, дейишса, қарама-қаршидаги саф ҳам “Аллоҳу акбар”, дер эди. Агар булар таҳлил (Лаа илааҳа иллаллоҳ) айтишса, улар ҳам шундай дейишар эди. “Бу тўдаларнинг қайси бири кофирлар экан? Ким мени бундай биродарлар ўртасидаги ўзаро урушга мажбур қиляпти?!” – деб, у ерда турмасдан, дарҳол ортимга қайтдим».

Осим Аҳвал: «Абул Олиянинг ёнларида тўрттадан ортиқ киши ўтирса, туриб кетардилар. Улар билан ўтирмас эдилар», – деганлар.

Маъмар шайх Осимдан, у киши Абул Олиядан ривоят қилганлар: «Сизларнинг намоз ва рўзаларингиз олдингиларниқидан кўра кўпроқ бўлса-да, ёлғон сизлар учун оддий ҳол бўлиб қолган».

Зайд ибн Ҳубаб айтадилар: «Менга Холид ибн Динор айтиб бердилар. У киши Абул Олиянинг: “Ўзишни ва Қуръон ўқишни ўрганиб олдим. Оиладагиларим буни сезмас эдилар. Кийимимда ҳам сиёҳнинг асари билинмас эди”, – деганларини эшитган эканлар».

Ибн Уяйна айтадилар: «Осим Аҳвалдан эшитдим. У киши Абул Олиянинг: “Қуръонни ўрганинглар. Ўрганганларингиздан сўнг ундан юз ўғирманглар. Ҳавои нафсдан сақланинглар. Чунки у ораларингизда душманлик ва ғазабни келтириб чиқаради. Биз Усмон розияллоҳу анҳунинг ўлимларидан ўн беш йил илгари Қуръонни ўқиб бошлагандик”, – деганларини айтиб бердилар. Мен буни Ҳасанга айтиб берганимда, Ҳасан: “Аллоҳга қасамки, у киши сизга насиҳат қилибди ва рост гапирибди”, – дедилар».

Абу Нуъайм айтадилар: «Бизга Абу Халда Абул Олиянинг: “Олтмиш-етмиш йилдан бери ўнг қўлим билан авратимни ушлаганим йўқ”, – деганларини айтиб бердилар».

Ҳаммод ибн Салама ровий Собитнинг куйидаги сўзларини айтиб бердилар: «Абул Олия: “Мен умид қиламанки, икки неъмат ўртасидаги банда ҳалок бўлмайди: берилган неъматлар учун Аллоҳга ҳамд айтса; қилган гуноҳи учун истиғфор сўраса”, – дедилар».

Абу Халда айтадилар: «Абул Олиянинг: “Қуръонни беш оят-беш оятдан ўрганинглар. Бу сизларга ёдлаш учун қулайроқдир. Жаброил алай-ҳиссалом Қуръонни Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга беш оят-беш оятдан олиб тушганлар”, – деган сўзларини эшитдим».

Қутайба айтадилар: «Бизга Жарир ҳазрати Муғийранинг: “Мовароун-наҳрда илк азон айтган киши – Абул Олия Риёҳий”, – деганларини айтиб бердилар».

Абу Халда айтадилар: «Абул Олия ўз ҳузурларига келган дўстларини самимий кутиб олардилар ва

وَإِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ

“Ҳузурингизга оятларимизга иймон келтираётганлар келганларида “Сизларга салом (саломатлик)!...” денг” (Анъом сураси, 54) оятини ўқиб берар эдилар».

Муҳаммад ибн Мусъаб ровий Абу Жаъфар Розийдан, у киши Рабиъдан, у киши Абул Олиядан ривоят қилганлар: «Аллоҳ таоло Ўзига иймон келтирган кишиларни, албатта ҳидоят қилишга ваъда берган. Бунинг тасдиғи Аллоҳнинг Китобида:

وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ يَهْدِ اللَّهُ قَلْبَهُ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

“Кимки Аллоҳга иймон келтирса, (У) унинг қалбини тўғри йўлга хидоят қилур. Аллоҳ ҳар нарсани билувчидир” (*Тағобун сураси, 11-оят*);

Кимки Аллоҳга таваккул қилса, Аллоҳ унга кифоячи бўлади. Бунинг тасдиғи Аллоҳнинг Китобида:

وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ

“Кимки Аллоҳга таваккул қилса, бас, (Аллоҳнинг) Ўзи унга кифоя қилар” (*Талоқ сураси, 3-оят*);

Кимки Аллоҳга қарз берса, Ўзи унга гўзал мукофот беради. Бунинг тасдиғи Аллоҳнинг Китобида:

مَنْ ذَا الَّذِي يُقرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً

“Кимки Аллоҳ таолога гўзал қарз берса, Аллоҳ таоло уни кўп зиёда қилади” (*Бақара сураси, 245-оят*);

Кимки Аллоҳнинг азобидан паноҳ тиласа, унга паноҳ беради. Бунинг тасдиғи Аллоҳнинг Китобида:

وَاَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا

“Ҳаммангиз Аллоҳнинг “арқони”ни (Қуръонини) маҳкам тутинг” (*Оли Имрон сураси, 103-оят*). Маҳкам тутиш – Аллоҳга қалбан суяниш демакдир;

Кимки Унга дуо қилса, Аллоҳ уни ижобат қилади. Бунинг тасдиғи Аллоҳнинг Китобида:

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ

“Сиздан (эй Муҳаммад!) бандаларим Менинг ҳақимда сўрасалар, (айтинг) Мен уларга яқинман. Менга илтижо қилувчининг дуосини ижобат этурман” (*Бақара сураси, 186-оят*) деб келтирилган».

Абул Олиянинг саҳиҳ санад билан ривоят қилган мурсал ҳадисларида: «Намозда кулган одамга таҳоратини ҳам, намозини ҳам янгилаш буюрилган», – дейилган. Бунга Абу Ҳанифа ва бошқа илм аҳллари амал қилишган.

Абу Ҳотим айтадилар: «Бизга Ҳармала имом Шофеъийнинг: “Абул Олия Риёҳийнинг ривоят қилган ҳадислари – “Намозда кулганнинг таҳорати синиши” тўғрисида ривоят қилинган ҳадис”, – деганларини эшитдим».

Шуъайб ибн Ҳабҳобдан Ҳаммод ибн Зайд ривоят қилганлар: «Абул Олия айтдилар: “Мени бир аёл сотиб олиб, озод қилмоқчи бўлди. Шунда

амакиваччалари: “Уни озод қилсанг, Куфага боради ва кўринмай кетади”, – дейишди. У аёл масжидда ёнимга келиб: “Ихтиёринг ўзингда, ҳеч ким сенга хўжайинлик қилмайди”, – деди”.

Абул Олия вафот этаётганларида барча молларини Аллоҳ йўлида васият қилдилар».

Абу Халда айтадилар: «Абул Олия: «Қолдирган молимнинг учдан бири Аллоҳ йўлига, учдан бири Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг аҳли байтларига, учдан бири камбағалларгадир», – дедилар. Мен: “Хўжайинингизга-чи?” – деб сўраганимда, у киши: “Ихтиёри ўзида бўлган киши нима қилса, ўзи билади”, – деб жавоб бердилар».

Ҳаммом ибн Яҳё айтадилар: «Бизга Қатода Абул Олиянинг: “Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг вафотларидан ўн йил ўтгач, Куръон ўқий бошладим. Аллоҳ таоло менга икки неъмат берди. Уларнинг қай бири афзаллигини билмайман: Аллоҳ таоло мени Исломга ҳидоят этганими ёки мени ҳарурийлардан қилмаганими?” – деганларини айтиб бердилар».

Абу Халда Абул Олиянинг қуйидаги сўзларини эшитганлар: «Бир куни Абдулкарим Абу Умайя менинг зиёратимга келдилар. Устиларида жунлик либос бор эди. Мен: “Бу роҳибларнинг кийими. Мусулмонлар бир-бирларининг зиёратларига борсалар, безанадилар (чиройли кийимларини киядилар)”, – дедим».

Осим Аҳвалдан Ҳаммод ибн Салама ривоят қилганлар: “Абул Олия қабрларига иккита ҳўл новда суқиб қўйишларини Муварриқ Ижлийга васият қилганлар”.

Муварриқ айтадилар: “Бурайда Асламий розияллоҳу анҳу ҳам қабрларига иккита ҳўл новда суқиб қўйилишини васият қилган эдилар”.

Мен Исҳоқ Асадийга ўқиб бердим: «Сизларга Ибн Халил, у кишига Абул Макорим Таймий, у кишига Ҳаддод, у кишига Абу Нуъайм хабар берганлар. У кишига Сулаймон ибн Аҳмад, у кишига Исҳоқ айтиб берган эканлар. У кишига Абдураззоқ, у кишига Маъмар ровий Собитдан, у киши Абул Олиядан: “Исо ибн Марям алайҳиссалом осмонга кўтарилган пайтларида жунлик жуббалари (енги кенг устки кийим), чўпонлик маҳсилари ва куш отадиган камонсифат асбобларидан бошқа нарса қолдирмаганлар”, – деб хабар берганлар».

Абу Халда: “Абул Олия тўксонинчи йили шаввол ойида вафот этдилар”, – деганлар.

Бухорий ва бошқалар: “У киши тўксон учинчи йилда вафот қилганлар”, – дейишган.

Фақат Мадоиний янглишиб: “106 йилда вафот этганлар”, – деганлар.

Ҳанафийлар шайхи, замоналарининг Нўъмони, қози Абул Ҳайсам Утба ибн Хайсама ибн Муҳаммад ибн Ҳотим Найсобурий Ҳанафий.

Абу Исҳоқ Ҳаббол айтадилар: “Ибн Абу Зайд 389 йили шаъбоннинг ўртасида вафот қилдилар”.

Абул Қосим ибн Манда ҳам шу санани ёзиб қолдирганлар. У кишининг вафотларини қози Иёз ва бошқалар 386 йил, деб кўрсатганлар.

Абул Аббос Асом ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Ҳарамайн қозиси Абул Ҳусайн Найсобурийдан фикҳни ўрганганлар.

Мазҳабда аср яғонасига айланганлар. Айтилишича, Хуросонда ҳанафий қозилардан бирортаси у кишининг илмларидан фойдаланмай қолмаган.

Имом Абу Абдуллоҳ Ҳалимий айтадилар: “Аллоҳ таоло Абул Ҳайсамнинг илмларига барака берган эди. Мовароуннаҳрда мазҳабдаги мунозара ва тортишувларни ечишда у кишининг шогирдларига етадигани бўлмаган”.

Ҳоким “Тарих” китобларида у кишидан ҳадис ривоят қилганлар, улуғлаганлар ва мактаганлар.

380 йилнинг бошларигача ҳаёт бўлганлар.

АЛИ ИБН ФУЗАЙЛ ИБН ИЁЗ (8; 442, 115)

Али ибн Фузайл ибн Иёз улуғ авлиёлардан бўлиб, оталаридан олдин оламдан ўтганлар.

Абдулазиз ибн Абу Раввод, Аббод ибн Мансур ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан Суфён ибн Уяйна, оталари Фузайл ибн Иёз, Мусо ибн Аъян ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

У киши ҳақларида Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Юнус Ярбуъий ҳикоя қилганлар.

Насайининг “Сунан”ларида Алидан ривоят қилинган ҳадисни кўрдим.

Уни бизга Аҳмад ибн Салома шайх Абу Фазоил Коғадий ва Масъуд Ҳаммолдан айтиб бердилар. Уларга Абу Али, у кишига Абу Нуъайм хабар берганлар. У кишига Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Ҳамза ва Муҳаммад ибн Али ибн Ҳубайш айтиб берганлар. Уларга Аҳмад ибн Яҳё Ҳулвоний хабар берганлар. У кишига Аҳмад ибн Юнус, у кишига Али

ибн Фузайл (ибн Иёз) Абдулазиз ибн Абу Равводдан, у киши Нофеъдан, у киши Ибн Умардан айтиб берган эканлар: «Ансорийлардан бири туш кўради. Тушида: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам сизларни нимага буюради?” – деб сўралади. Ансорий: “Намоздан кейин 33 марта тасбеҳ (субҳаналлоҳ), 33 марта ҳамд (алҳамдулиллаҳ), 34 марта такбир (Аллоҳу Акбар) айтишга буюрадилар. Булар юзта бўлади”, – дейди. Шунда: “25 марта тасбеҳ, 25 марта ҳамд, 25 марта такбир, 25 марта таҳлил (Лаа илааҳа иллаллоҳ) айтинглари. Бу ҳам юзта бўлади”, – дейилади. Тонг отгач, ансорий буни Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга айтиб беради. Набий алайҳиссалом: “Ансорий айтгандек қилинглари”, – дейдилар».

Бу ғариб, фард ҳадисни имом Насайи Абу Зуръадан, у киши Аҳмаддан ривоят қилганлар.

Али ибн Фузайл – садук.

Насайи: “Али – сиқа, ривоятлари ишонарли”, – деганлар.

Али ва оталари зуҳд ва тасаввуф аҳли ривоятларида гоҳо учрайдиган заифликлардан йироқ эдилар. Олимларнинг ижмолари билан улар сиқалардан саналганлар.

Али Аллоҳ таолонинг ибодатида қоим, Аллоҳдан кўрқадиган, қалби титраб турадиган, раббоний, улуғ шаън соҳиби эдилар.

Хатиб айтадилар: “Али ўқиладиган бир оятни эшитиб, хушдан кетдилар ва вафот қилдилар. Вафотлари оталаридан бир муддат олдин бўлган эди”.

Иброҳим ибн Ҳорис Убодийга Абдуррахмон ибн Аффон, у кишига Абу Бакр ибн Айёш айтиб берганлар: «Фузайл ибн Иёзнинг орқаларида шом намозини ўқидим. Ёнларида ўғиллари Али ҳам бор эди. У киши Тақосур сурасини ўқий бошладилар ва

أَلْهَأَكُمُ التَّكَاثُرُ () حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ () كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ () ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ ()
() كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ () لَتَرَوُنَّ الْجَحِيمَ ()

“(Эй инсонлар!) Сизларни (мол-дунё) кўпайтириш (Аллоҳга ибодат қилишдан) машғул қилди. Ҳатто мақбараларингиз (кўплиги билан фахрланиш)гача бордингиз. Йўқ! Яқинда (бунинг оқибатини) билурсиз. Яна бир бор йўқ! Яқинда билурсиз! Йўқ! Агар (дунёпарастлик оқибатини) аниқ илм билан билганингизда эди (уни дўст тутмас эдингиз). Қасамки, албатта, сизлар дўзахни кўрасиз!” (Тақосур сураси, 1–6) оятига келганларида, Али хушларидан кетиб, юзлари билан йиқилдилар. Фузайл ибн Иёз ушбу оятни такрорлайвердилар. Оятнинг давомини ўқий билмадилар:

“Яна бир бор қасамки, сизлар уни айни ишонч билан кўрасиз! Сўнгра ана ўша кунда (қиёматда), албатта, (сизларга ато этилган барча) неъматлар тўғрисида сўроқ қилинурсиз!” (Тақосур сураси, 7–8-оятлар).

Мен: “(Эй Абу Бакр), сенга вой бўлсин, Фузайлдай ва Алидай Аллоҳдан кўрқиш сенда йўқ”, – деб ўзимни қойдим. Алини кутдик, қарийб тонгга яқин ўзларига келдилар.

Буни Ибн Абу Дунё ҳам Абдуррахмон ибн Аффондан ривоят қилганлар ва унга: “Фузайл шу оятдан у ёғига ўтолмадилар, бизга намозни кўрқув билан ўқиб бердилар. Али ярим тунга қадар хушларига келмадилар”, – деб қўшиб қўйганлар.

Ибн Абу Дунё айтадилар: «Бизга Абдусамад ибн Язид Фузайл ибн Иёзнинг: “Ўғлим Али йиғлай бошлади. “Эй болажоним, нима учун йиғлаяпсан?” – деб сўраганимда: “Қиёматда бирга бўлолмаслигимиздан хавфдаман”, – деб жавоб берди”, – деганларини айтиб бердилар”.

Фузайл ибн Иёз айтадилар: «Ибн Муборак менга: “Эй Абу Али, Аллоҳ таоло билан боғланиш қандай ҳам яхши!” – дедилар. Буни эшитган ўғлим Али хушидан кетиб йиқилди».

Мусаддад ибн Қатан айтадилар: «Бизга Даврақий, у кишига Муҳаммад ибн Нух Марвазий, у кишига Муҳаммад ибн Ножиа: “Фузайлнинг орқаларида бомдод намозини ўқидим. “Ал-Ҳоққа” сурасини ўқидилар.

وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيهِ () وَلَمْ أَدْرِ مَا حِسَابِيهِ ()
يَا لَيْتَهَا كَانَتْ الْقَاضِيَةَ () مَا أَغْنَىٰ عَنِّي مَالِيهِ () هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِيهِ () خَذُوهُ وَفَعْلُوهُ ()
ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلُّوهُ () ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ () إِنَّهُ كَانَ لَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ
الْعَظِيمِ () وَلَا يَحْضُ عَلَىٰ طَعَامِ الْمِسْكِينِ () فَلَيْسَ لَهُ الْيَوْمَ هَاهُنَا حَمِيمٌ () وَلَا طَعَامٌ إِلَّا
مِنْ غَسْلِينٍ () لَا يَأْكُلُهُ إِلَّا الْخَاطِؤُونَ

“Энди, китоби чап томонидан берилган кимса эса дер: “Эҳ, қанийди, менга китобим берилмаса ва ҳисоб-китобим қандай бўлишини билмасам! Эҳ, қанийди, ўша (биринчи ўлимим ҳамма ишни) якунловчи бўлса! Менга мол-мулким ҳам асқотмади. Салтанатим ҳам ҳалок бўлиб мендан кетди”. “(Эй, жаҳаннам кўрикчилари!) Уни ушлаб кишанлангиз! Сўнгра уни оловда куйдилингиз! Сўнгра узунлиги етмиш газ бўлган занжирга солингиз!” Чунки, у (дунёдалиқ пайтида)

Улуғ Аллоҳга иймон келтирмас эди. Мискинга таом беришга (ўзини ва ўзгаларни) тарғиб қилмас эди. Бас, бугун бу ерда унга бирор дўст йўқдир. Йирингдан бошқа бирор таом ҳам йўқдир. Уни эса фақат хатога (куфрга) кетганларгина егайлар” (Ҳоққа, 25–37) оятига етганларида, йиғладилар. Ўғиллари Али эса хушидан кетиб йиқилди”, – деб, ҳикояни айтиб берган эканлар».

Бизга Аҳмад ибн Салома, у кишига Абдурахим ибн Муҳаммад, у кишига Абу Али Муқрий, у кишига Абу Нуъайм хабар бердилар. У кишига Муҳаммад ибн Иброҳим, у кишига Абу Яъло, у кишига Абдусамад ибн Язид айтиб берган эканлар: «Фузайл шундай дедилар: “Бир куни кечкурун супага қарасам, ўғлим Али: “Дўзах! Қачон дўзахдан халослик бор?!” – деб айтяпти. Менга: “Эй отажон, дунёда мени сизга берган Зотдан охирадда ҳам мени сизга беришини сўранг”, – деди”. Қалби маҳзун, шикаста бўлиб қолган Фузайл йиғлаб-йиғлаб: “Маҳзунлик ва Аллоҳдан кўрқиб йиғлашда менга ўғлим ёрдам берарди. Эй қалбимнинг меваси, сенга шуларни ўргатган Аллоҳга шукур”, – дедилар».

Давракий айтадилар: «Менга Муҳаммад ибн Шужоъ Суфён ибн Уяй-нанинг: “Фузайл ва ўғилларида кўра Худодан кўркадиганни кўрмадим”, – деганларини айтиб бердилар».

Иброҳим Ҳарбий айтадилар: «Бизга Ибн Абу Зиёд Шихоб ибн Аббоднинг: “Одамлар Али ибн Фузайлни кўришга келганларида, у киши оёққа турган эдилар. “Агар пешингача яшашни умид қилсам, машаққатим ортади”, – дедилар”, – деганларини айтиб бердилар».

Фузайл ибн Иёз айтадилар: “Парвардигор, мен ўғлим Алига одоб беришга қанчалик ҳаракат қилсам-да, унга гўзал одоб беролмадим. Ўзинг унга одоб бер”.

Абу Сулаймон Дороний айтадилар: «Али ибн Фузайлнинг “Қориъа” сурасини ўқишга юраклари дов бермасди. У кишининг ҳузурларида ҳам бу сура ўқилмасди».

Қориъа сурасида қиёмат куни ҳолатлари зикр қилинган:

الْقَارِعَةُ (۱) مَا الْقَارِعَةُ (۲) وَمَا أَذْرَاكَ مَا الْقَارِعَةُ (۳) يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ (۴) وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ (۵) فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ (۶) فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ (۷) وَأَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ (۸) فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ (۹) وَمَا أَذْرَاكَ مَا هِيَ (۱۰) نَارٌ حَامِيَةٌ (۱۱)

“(У) зарба берувчидир. Зарба берувчи недир?! (Эй Муҳаммад!) Зарба берувчи нима эканини Сизга не ҳам англатур?! (У қиёмат кунидир)

У куни одамлар тўзитиб юборилган капалак каби бўлурлар. Тоғлар эса титилган юнг каби (ҳавода учиб юрадиган) бўлур. Бас, энди (ўша куни) кимнинг тарозида тортилган нарсалари (савобли амаллари) оғир келса, ана ўша қоникарли маишатда (жаннатда) бўлур. Аммо кимнинг тарозида тортилган нарсалари (савобли амаллари) енгил келса, унинг жойи (дўзахдаги) “жарлик”дир. Унинг нима эканини Сизга не ҳам англатур?! (У дўзахдаги) ловуллаб ёнувчи оловдир” (Қориа сураси, 1–11-оятлар.)

Ҳасан ибн Абдулазиз Жаравийга Муҳаммад ибн Абу Усмон айтиб берган эканлар: «Али ибн Фузайл Суфён ибн Уяйнанинг ҳузурларида бўлганларида, Суфён ибн Уяйна дўзах зикр қилинган ҳадисни айтдилар. Али ибн Фузайл бир оҳ уриб, ҳушларидан кетиб йиқилдилар. Суфён бурилиб қарадилар ва: “Эй Али, бу ерда бўлганингни билганимда, бу ҳадисни ривоят қилмасдим”, – дедилар. Али ибн Фузайл анча муддатдан сўнг ўзларига келдилар.

Фузайл ибн Иёз бир куни ўғиллари Алига: “Эй Али, бизга бироз ёрдам берсанг”, – дебдилар. Али бир тўрва олиб, ҳаммоллик қилиш учун бозор томон кетибдилар. Бу ҳолатни Фузайлга айтиб беришганда, Фузайл бозорга бориб: “Эй ўғлим, мен сендан бу ва бу каби ишда ёрдам беришингни сўрамаган эдим”, – деб қайтариб келибдилар.

Фузайл ибн Иёз бир динорга арпа сотиб олганлар. Қимматчилик замони эди. Аёллари Фузайлга: “Мен ундан ҳар биримизга иккитадан тешиккулча тайёрладим”, – дебди. Али ўз улушларидан биттасини еб, тўймасалар ҳам, иккинчисини садақа қилардилар.

Али оталарининг туяларида баъзида юк таширдилар. Ташиладиган юк камайиб, ижара пулини бермай қўйишди. Фузайл уларнинг (ижарачиларнинг) олдиларига бориб: “Бу йигит менинг ўғлим Али бўлади. У билан шундай муносабатда бўласизларми? Куфада бир қўйимиз бўларди. Амирнинг ўтидан озгина еб қўйгани учун, Али у қўйнинг сутидан ҳаргиз ичмасди”, – дедилар. Улар: “Эй Абу Али, биз бу киши сизнинг ўғлингиз эканини билмабмиз”, – дейишди».

Бизга Микдод Қайсий хабар бердилар. У кишига Аҳмад ибн Дабийкий, у кишига Абу Бакр Ансорий, у кишига Абу Бакр Хатиб, у кишига Абул Ҳусайн ибн Бишрон, у кишига Али ибн Муҳаммад Мисрий хабар берганлар. У киши Абу Саъид Харроздан, у киши Иброҳим ибн Башшордан эшитган эканлар: «Али ибн Фузайл эшитиб вафот қилган оят:

وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وَقَفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا شُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بَيِّنَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

“Дўзах узра тўхтатиб қўйилганда, “Оҳ, кошки эди (дунёга) қайтарилсак, Роббимизнинг оятларини ёлғонга чиқармайдиган мўминлардан бўлсак”, – деганларини кўрганингизда эди!” (Анъом, 27). Ана шу оят ўқилганда, у киши вафот этганлар. Жанозаларида қатнашганман. Аллоҳ у кишини раҳмат қилсин».

Бизга Абдулхофиз ибн Бадрон ва Юсуф ибн Аҳмад хабар бердилар. Уларга Мусо ибн Абдулқодир, у кишига Саъид ибн Банно, у кишига Али ибн Аҳмад, у кишига Абу Тоҳир Мухаллис, у кишига Абу Муҳаммад Яҳё ибн Муҳаммад хабар берган эканлар. У кишига Муҳаммад ибн Зунбур Маккий, у кишига Фузайл ибн Иёз Аъмашдан, у киши Абу Суфёндан, у киши Жобирдан, у киши Умму Мубашширдан айтиб берганлар:

دخل علي النبي صلى الله عليه وسلم وأنا في نخل لي فقال من غرس هذا النخل
أمسلم أو كافر فقلت مسلم قال إنه لا يغرس مسلم غرسا أو يزرع زرعاً فيأكل منه إنسان
ولا سبغ ولا طائر إلا كان له صدقة

«Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам бизнинг хурмозоримизга кириб келдилар. Мен ўша ерда эдим. “Бун мусулмон ўтқазганми ёки кофир?” – деб сўрадилар. “Мусулмон”, – дедим. У зот: “Мусулмон бирор кўчат ўтқазса ёки экин экса, ундан инсон, ҳайвон ёки қуш еса ҳам, унга савоб ёзилиб тураверади”, – дедилар». *Имом Муслим ривояти.*

Мен Исмоил ибн Амийра Муаддилга ўқиб бердим. У кишига фақиҳ Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Аҳмад 616 йилда, у кишига Хатиб Мавсил, Тажанний ва Шухдалар хабар берган эканлар. Уларга Тирод ибн Муҳаммад хабар берганлар. У киши Муҳаммад ибн Абдулвахҳоб котибга ўқиб берган эканлар. У кишига Али ибн Мухтор, у кишига Абу Тоҳир Силафий ва Наср ибн Аҳмад, уларга Ҳилол ибн Муҳаммад Ҳаффор, у кишига Ҳусайн ибн Яҳё Қаттон хабар берган эканлар. У кишига Аҳмад ибн Миқдон Ижлий, у кишига Фузайл ибн Иёз Ҳишомдан айтиб берган эканлар. У кишига Ҳасан

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِنَا سَوْفَ نُصْلِيهِمْ نَارًا كُلَّمَا تَضَيَّحَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا
غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَزِيزًا حَكِيمًا

“Албатта, оятларимизни инкор этувчиларни дўзахда куйдиргаймиз. Азобни тотсинлар деб, терилари куйиб битиши билан ўрнига бошқа (янги) териларни алмаштириб турамиз. Албатта, Аллоҳ қудратли ва ҳикматлидир” (Нисо сураси, 56) оятини ўқиб бериб: «Уларни

дўзах ҳар куни етмиш минг марта ейди. Еб тугатгач, “Асл ҳолатларингизга қайтинглар» деган нидо келади ва улар асл ҳолатларига қайтишадди”, – деганлар.

Бизга юкоридаги санад билан Фузайл ибн Иёз, у кишига Ато ибн Соиб Саъид ибн Жубайрдан айтиб бердилар. У кишига Ибн Аббос

وَإِنْ تَجْهَرُ بِالْقَوْلِ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى

“Агар (Сиз) ошкора гапирсангиз ҳам (ёки хуфёна гапирсангиз ҳам), албатта, У сирни ҳам, энг махфий нарсаларни ҳам билур” (Тоҳо сураси, 7) оятини ўқиб бериб: “Нафсингда сир сақлаганингни ҳам ва эртага қиладиганингни ҳам Аллоҳ таоло билади”, – деганлар.

Мужоҳид ибн Мусо: “Фузайл ибн Иёз 186 йилда вафот қилганлар”, – деганлар.

Абу Убайд, Ибн Мадиний, Ибн Маъийн, Ибн Нумайр, Бухорий ва бошқалар: “У киши 187 йили муҳаррам ойининг бошида Маккада вафот этганлар”, – деганлар.

Ҳишом ибн Аммор эса: “Ашуро кунида вафот қилганлар”, – деганлар.

У киши саксон ёшдан ўтиб вафот қилганлар. Қадрлари баланд, сўзлари хужжат бўлган.

Аҳмад ибн Абу Хайсама айтадилар: «Қутба ибн Алонинг: “Мен Фузайл ибн Иёзнинг ҳадисларини олмадим. Чунки ў киши Усмон ибн Аффоннинг шаънларига тегиб кетадиган баъзи ҳадисларни ҳам ривоят қилганлар”, – деганларини эшитдим».

Қутба ибн Алонинг бу сўзини инобатга олмаймиз. Қошки у киши ўз ҳолини билса эди.

Имом Бухорий: “Бу сўзни ўйлаб кўриш керак”, – деганлар.

Имом Насай ва бошқалар: “У киши – заиф”, – дейишган.

Фузайл ибн Иёз – суннат соҳиби ва унга амал қилувчилардан.

Аҳмад ибн Абу Хайсама айтадилар: «Бизга Абдусамад ибн Язид Соғ: “Фузайл ибн Иёзнинг ҳузурларида саҳобийлар зикр қилинганда, “Уларга эргашинглар. Абу Бакр, Умар, Усмон ва Али розияллоҳу анҳумларнинг ҳаёт йўллари сизлар учун кифоядир”, деган сўзларини эшитдим”, – дедилар».

Пешқадам ва улуғлар ҳақларида ҳам рофизий ва хаворижлар турли бўҳтонларни гапирганлар. Фузайл ибн Иёз шаънларига ҳам бундай ножўя гаплар бўлган. Инсонлар гап-сўзидан ким саломат қолган дейсиз?! Лекин инсоннинг улуғлиги ва фазилати собит бўлса, бундай гап-сўзлар унга зарар бермайди. Олимлар ҳақларида ҳар доим ҳам адолат ва парҳезкорлик билан гапириш ноёбдир.

Аммо Ибн Маҳдийнинг “Фузайл хофиз эмаслар” деган сўзларига кел-
сак, бунинг маъноси: “Ҳадис илмида Шуъба, Молик, Суфён, Ҳаммод,
Ибн Муборак ва уларга ўхшаш ҳифз денгизларидан эмаслар”, демакдир.
Лекин у кишининг ривоятлари – тўғри. Билишимча, баъзи ҳадислари
нуксондан холи эмас.

Илмда Фузайл етган мақом исталмаса, нима ҳам исталади?! Аллох
таолонинг у кишига раҳмати бўлсин.

АЛИ ИБН ХАШРАМ (11; 552, 165)

Имом, хофиз, садук Абул Ҳасан Али ибн Хашрам ибн Абдурраҳмон
ибн Ато ибн Ҳилол Марвазий. Бишри Ҳофийнинг опаларининг ўғиллари.

Абу Ражо Муҳаммад ибн Ҳамдувайҳнинг айтишларича, Али ибн
Хашрам: “160 йилда туғилдим”, – деган эканлар.

Абдулазиз ибн Муҳаммад Даровардий, Хушайм ибн Башир, Исо ибн
Юнус, Абу Бакр ибн Айёш, Суфён ибн Уяйна, Абдуллох ибн Ваҳб, Фазл
ибн Мусо Сийноний, Абу Тумайла, Вакиъ ва уларнинг табақасидагилар-
дан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Муслим, Термизий, Насай, Ибн Хузайма, Абу Бакр ибн
Абу Довуд, Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрий ҳадис ривоят қилганлар.

Муҳаммад ибн Юсуф Фирабрийдан Мусо ва Хизр ҳақларида ривоят
қилган ҳадислари бизга олий санад билан етиб келди. У киши: “Бизга Али
ибн Хашрам, у кишига Ибн Уяйна ҳадис айтдилар”, – дедилар ва ўша ҳа-
дисни зикр қилдилар. Лекин ўша ҳадис ҳамма нусхаларда ҳам саҳиҳ эмас.

Шунингдек, бу кишидан Муҳаммад ибн Муъоз Молиний, Абу Али ибн
Разин Бошоний, Муҳаммад ибн Мунзир Шаккар, Муҳаммад ибн Ақил
Балхий, Абу Ҳомид Аҳмад ибн Ҳамдун Аъмаший ва бошқа кўплар ҳадис
ривоят қилганлар.

Мовароуннаҳр, Марв ва Ҳиротдаги олий санад у киши билан тугаган.

Абу Ражо айтадилар: «У кишининг: “Саксон саккиз Рамазонда рўза тут-
дим”, – деган сўзларини эшитдим. 257 йил Рамазон ойида вафот этдилар».

АМИДИЙ (22, 76, 53)

Аллома, дин рукнларидан бири, “Ал-Жуст” китобининг муаллифи,
тарикат соҳиби Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад
Амидий Самарқандий Ҳанафий. Бир ривоятда исмлари – Аҳмад.

Ихтилофли масалаларни ечиш ва киёс илмида танилганлар. Разий Найсобурийнинг машхур тўртта шогирдларидан бири бўлганлар. Улар: Амидий, Рукн Товусий, Рукн Зодо ва Рукн фалончи. Тўртинчиларининг исмларини унутдик.

Амидий машхур “Ал-Жуст” ва “Ал-Иршод” китобларини ёзганлар. Китоблари қози Шамсиддин Аҳмад Хуий, Бадр Мароғий Тавил, Авхадуддин Дуний, Нажмиддин ибн Марандий каби олимлар томонидан шарҳланган.

Амидий бир неча шогирд тарбиялаб чиқарганлар. Улардан бири – Низомиддин Аҳмад ибн шайх Жамолиддин Махмуд Ҳасирий. У киши гўзал хулқли, камтарин инсон бўлганлар.

Амидий 615 йил жумодул охир ойида Бухорода вафот этганлар.

АМИН (15; 517, 293)

Ҳанафийлар шайхи, аллома Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Хишом Бухорий. “Амин” лақаби билан машхур.

Абул Муважжаҳ Муҳаммад ибн Амр, Саҳл ибн Шозавайх, Солиҳ ибн Муҳаммад Жазарадан ҳадис эшитганлар.

Ҳаж қилганлар. Йўл бўйи ҳадис ривоят қилиб борганлар.

У кишидан Абу Умар ибн Ҳайювайх, Абдуллоҳ ибн Усмон Дакқок ҳадис ривоят қилишган.

Ҳоким айтадилар: “У киши ўз замоналарида назар аҳлининг фақиҳи эдилар. У кишидан ҳадис ёзиб олганмиз”.

Аминнинг вафотларини Ғунжор 346 йил, деб битиб қолдирганлар.

АНДАҚИЙ (18; 488, 250)

Ҳанафийлар шайхи, Мовароуннаҳр муфтийси Абул Музаффар Абдулкарим ибн Абу Ҳанифа Андақий. Андақ – Бухоро қишлоқларидан бири.

Абдулазиз Ҳалвоийдан фикҳни ўрганганлар ва жуда кўп олимлардан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан Усмон ибн Али Пойкандий ҳадис эшитганлар.

Андақий 481 йилнинг шаъбон ойида вафот этганлар.

Имом, ҳофиз, етук пешво, замоналарининг шайхи Абу Муҳаммад Атийя ибн Саъид ибн Абдуллоҳ Андалусий Қафсий Суфий.

Андалусда Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Али Божийдан ва бир гуруҳ олимлардан, Мисрда Азана қозиси Али ибн Хусайндан, Сарахсда Зоҳир ибн Аҳмаддан, Маккада Ибн Фаросдан, Мовароуннаҳрда Исмоил ибн Ҳожиб Кушонийдан ҳадис эшитганлар.

Андалусда Ибн Бишр Антокий, Мисрда Абу Аҳмад Сомаррийга Қуръони каримни тиловат қилиб берганлар. Шом, Ироқ, Хуросон ва Бухорода кўп ҳадис ёзганлар.

Найсобурда бир муддат дунё ташвишларини қўйиб, таваккул қилиб яшаганлар. Илмлари халққа манзурлиги боис эргашувчилари кўп бўлган. Абу Абдурраҳмон Сулабийнинг шогирдлари ҳам келиб, уларга қўшилганлар.

Хатиб айтадилар: «Бизга у киши ҳақларида Абул Фазл Абдулазиз ибн Маҳдий: “Бемалол чўзилиб ухламаган, илм йўлида бедор бўлган зоҳид эдилар”, – деб айтиб бердилар».

“Саҳихи Бухорий”ни (Мовароуннаҳрда эшитганлар) Маккада айтиб берганлар. Ровийларнинг исмларини яхши билганлар. Ҳадис ҳалқаларида иштирок этганлар.

Доний “Табакоти мукрийн” китобларида шундай деганлар: “У киши – сиқа. Биз билан бирга Маккада Аҳмад ибн Матта Бухорийдан ва бошқалардан ҳадис ёздилар. 407 йили Маккада вафот этдилар”.

Яна бир ровий (Ҳумайдий) айтадилар: «Атийя жуда кўп китоб йиққанлар. Бағдоддан Маккага кўчаётган пайтларида уларни туяларга юклаганлар. Улардан бошқа битта коса ва шолчаларигина бўлган. Шу ҳолатда хажга борганлар. Ҳар куни у зотни бир нотаниш киши меҳмон қилиб турган. Шерикларидан бири (Абул Қосим Абдулазиз ибн Бундор Шерозий): “Бу кишининг бирор марта ўз эҳтиёжлари учун нимадир олиб юрганларини кўрмаганман”, – деганлар».

Абдулазиз ибн Бундор Шерозий айтадилар: «Мен у киши билан Бағдодда учрашиб, шогирд бўлдим. Бошқаларнинг эҳтиёжини ўзларининг эҳтиёжларидан устун қўядиган, саховатда пешқадам эдилар. Калта белбоғ ва ямоқ кийимга қаноат қилган эдилар. Бироқ туяларга юклагудек китоблари бор эди. Бир марта бу кишига ҳамроҳ бўлиб, ҳеч нарсасиз Ёсирия томонга чиқдик. Бу ишларидан ажабландим. Манзилга етганимизда, дўстларининг уйларига бордик. У ерда хуросонлик бир шайх одоб билан ўтирган эканлар. У киши бизга: “Ўтиринглар”, –

дедилар. Ўтирдик. Дастурхон ёзилди. Овқатланиб бўлгач, ўрнимиздан турдик. Худди шундай ҳолат Маккага боргуниimizча давом этди. Ҳар куни қаерга борсак, ўша ерда дастурхон тайёр эди. Овқатланиб, сувичиб, яна йўлга равона бўлар эдик. Ўзимиз билан бирор егулик олиб юришимизга эҳтиёж қолмаганди. Маккага етганларида “Саҳиҳи Бухорий”ни айтиб бердилар. Санаддаги кишилар ва уларга муносабат-хулосалари тўғрисида ҳам сўзлардилар. Дарсларида ҳозир бўлганлар бу кишининг илмлари ва ўткир хотираларига қойил қолардилар. Маккада 408 ёки 409 йилда вафот қилдилар».

Хумаидий: «У кишининг ҳадис тинглаш жоизлиги ҳақида китоблари бор эди. Шу китоблари учун мағрибликлар у кишини яхши кўрардилар. “Миғфар” ҳадисининг турларини бир неча жўздан иборат китобда жамладилар. Бизга Абу Ғолиб ибн Бушрон Нахвий, у кишига Атийя ибн Саъид, у кишига Қосим ибн Алқама, у кишига Баҳз ҳадис айтдилар», – деб, (Хайбар яҳудийларига тегишли бўлган) ҳадисни зикр қилиб бердилар.

АҒАРЖИЙ (20; 336, 227)

Имом, қомусий олим, Хоразм уламоларининг шайхи Абул Фараж Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Саъид.

Абу Али Исмоил ибн Байҳақий ва Замахшарийдан ҳадис ривоят қилганлар.

Бу киши сика; ҳадис илмида адл мақомига эришганлар. Ўткир воиз, илмий баҳслар чавандози, муфтий бўлганлар. Саксон йилдан ортиқ умр кўрганлар.

553 йилда вафот қилганлар. Жанозаларига кўп одам келганидан тобутлари қўлма-қўл бўлиб кетган. Буни Ибн Арслон “Тарих” китобларида зикр этганлар. Аллоҳ у кишини раҳматига олсин.

АҲМАД ИБН АБДУЛВОҲИД БУХОРИЙ (22, 255, 140)

Аллома, усул илмининг билимдони, илм қуёши Абул Аббос Аҳмад ибн Абдулвоҳид ибн Аҳмад Макдисий Ҳанбалий. “Бухорий” лақаби билан машҳур бўлганлар. У киши – ҳофиз Зиёнинг акалари, шайх Фаҳрининг оталари.

564 йилда таваллуд топганлар.

Илм талабида юрт кезганлар.

Ибн Шотилдан, Қаззоздан, Найсобурда Абдулмунъим ибн Фурувийдан, Ҳамадонда Али ибн Абдулкарим Аттордан, Дамашқда Абул Маъолий ибн Собир, Абул Фаҳм ибн Абул Ажоиз ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Бир муддат Бухорода яшаб (шунинг учун Бухорий дейилади), Абул Ҳаттоб Шарафнинг хизматларида бўлганлар. Мантиқ ва фалсафа илми-ни Разий Найсобурийдан ўрганганлар. Жуда зийрак, комусий олим, усул, мантиқ ва фалсафанинг билимдони; виқорли, фасоҳатли, олийжаноб, далил келтиришда бурро, ўткир фикрли эдилар. Кўпларнинг мақтовларига сазовор бўлганлар.

У кишидан укалари, ўғиллари, акаларининг ўғиллари Шамсиддин Муҳаммад ибн Камол, тоғаларининг ўғиллари шайх Шамсиддин Абдуррахмон, шунингдек, Қувсий, Изз ибн Имод, Ибн Фарро, Муҳаммад ибн Воситий ва Ҳадича бинти Разийлар ҳадис ривоят қилганлар.

Илм ҳазиналаридан бўлган бу киши Ҳимсада ҳам бир муддат яшаганлар. 623 йил жумодул охирнинг ўрталарида вафот этганлар.

АҲМАД ИБН ИСҲОҚ (13; 37, 22)

Имом, зоҳид, обид, серғайрат, Ислом чавандозларидан Абу Исҳоқ Аҳмад ибн Исҳоқ. Сурмор аҳлидан. Сурмор – Бухоро қишлоқларидан бири. Яъла ибн Убайд, Усмон ибн Умар ибн Форис, Абу Осим ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

У кишидан ўғиллари (Ибн Сурморий), Абу Абдуллох Бухорий “Саҳиҳ”ларида, Идрис ибн Абдак ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Аҳмад ибн Исҳоқ ишончли ровийлардан бўлиб, бу кишининг ши-жоатлари ибрат қилинган.

Иброҳим ибн Аффон Баззоз айтадилар: «Мен Абу Абдуллох Бухорий-нинг ҳузурларида эдим. Абу Исҳоқ Сурморий тўғриларида гап кетганда, у киши: “Исломда бунга ўхшадини билмаймиз”, – дедилар. Ташқарига чиқдим. Кўчаларда амри маъруф, наҳий мункар қилиб юрувчи кўнгил-лилар гуруҳи бошлиғи Аҳядни учратиб, эшитганимни у кишига айтдим. Бу киши ғазабланиб, Бухорийнинг ёнларига кирдилар ва ўша гап ҳақи-да сўрадилар. Бухорий: “Мен бундай деганим йўқ. Балки “Исломда ҳам, жоҳилиятда ҳам бу киши каби етук шахс ўтганлиги ҳақида бизга хабар етмаган”, деган эдим”, – деб жавоб бердилар».

Исҳоқ ибн Аҳмад ибн Халаф буни Ибн Аффондан эшитганлар.

Абу Сафвон айтадилар: “Бир куни отамнинг ҳузурларига кирсам, бир ўз-лари овқатланиб ўтирган эканлар. У кишининг дастурхонларидан чумчук ҳам овқат еб турганини кўрдим. Чумчук мени кўргандан кейин учиб кетди”.

Аҳмад ибн Исҳоқ айтадилар: “Қўмондонда ўн хислат бўлмоғи шарт: кўркмайдиган шерюраклик, бўйсунмайдиган қоплон мағрурлиги, бутун вужуди билан хужум қиладиган айиқ шижоати, орқага қайтмайдиган тўнғиз ҳамласи, бир томондан ноумид бўлса, бошқа томондан бостириб борадиган бўри боскини, қурол кўтаришда ўзидан оғир юкни кўтара оладиган чумоли қуввати, қоя тошдек сабот, эшак сабридек бардош, ови оловга кирса ҳам, кетидан қолмайдиган ит жасорати, фурсатни бой бермасликда хўроз чакқонлиги”.

У киши олим, илмига амал қилувчи обидлардан ҳам эдилар.

Бакр ибн Мунир айтадилар: “Мен Сурморийни кўрганман. Соч-соқоллари оппоқ, жуссали одам эдилар. Сурмор кишлоғида вафот этдилар. Ўн дирҳамга кирага олган уловларининг ҳақини тўлолмай кетдилар. Кўп қарздор бўлиб вафот қилдилар. Қарз берганлар садоқатлиликларида хатто у кишидан қолган ҳар боғлам ўтинни эллик-юз дирҳамга сотиб олдилар ва қарздан халос қилиб қайтдилар”.

Ўғиллари Абу Сафвон шундай деганлар: “Отамга халифа Маъмун ўттиз минг танга, ўнта от, битта канизак ҳадя этганларида, уни қабул қилмадилар”.

Аҳмад Сурморий 242 йилнинг рабиъул охир ойида вафот этганлар. Аллоҳ у кишини раҳмат қилсин.

АҲМАД ИБН НАСР АТАКИЙ САМАРҚАНДИЙ (12; 240, 83)

Самарқанд аҳлининг имоми, пешво, обид, сиқа Абу Бакр Аҳмад ибн Наср Атакий Самарқандий.

Ибн Уяйна ва бошқа кўплардан ҳадис ривоят этганлар.

У кишидан Абу Муҳаммад Доримий ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

245 йилда оламдан ўтганлар.

АҲМАД ИБН ҲАРБ (11; 32, 14)

Имом, пешво, зоҳид, Найсобур шайхи, буюк фақиҳ ва обидлардан Абу Абдуллоҳ Аҳмад ибн Ҳарб ибн Файруз Найсобурий.

Илм талабида юрт кезганлар.

Суфён ибн Уяйна, Ибн Абу Фудайк, Абдулвахҳоб ибн Ато, Ҳафс ибн Абдуррахмон, Абу Усома, Абу Довуд Таёлисий, Абу Омир Ақадий, Му-

хаммад ибн Убайд Танофисий, Абдуллоҳ ибн Валид Аданий, Омир ибн Хидош ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар. Ҳадис жамлаганлар, китоб ёзганлар.

У кишидан Аҳмад ибн Азҳар, Саҳл ибн Аммор, Аббос ибн Ҳамза, Муҳаммад ибн Шодил, фақиҳ Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Суфён, Аҳмад ибн Наср Хаффоф, Исмоил ибн Қутайба, Закариё ибн Даллавайҳ ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Закариё ибн Даллавайҳ айтадилар: «Аҳмад ибн Ҳарб сартарошга мўйловларини қисқартираётганларида ҳам тасбеҳ айтиб ўтирар эдилар. Сартарош: “Сал жим турсангиз бўларди”, – деса, у киши: “Сиз ўз ишингизни қилаверинг”, – дер эдилар. Сартарош лабларини бехосдан кесиб юборса ҳам, сезмас эдилар».

Ҳоким айтадилар: «Бизга Абул Аббос Аҳмад ибн Абдуллоҳ Суфий, у кишига Абу Амр Муҳаммад ибн Яҳё: “Аҳмад ибн Ҳарб ўйнаётган болаларнинг олдидан ўтиб кетаётганларида, бир бола: “Жим туринглар, бу одам – кечкурунлари ётмай, ибодат қиладиган Аҳмад ибн Ҳарб”, – деди. Шунда Аҳмад ибн Ҳарб соқолларини ушлаб: “Болалар сени шунчалик ҳурмат-эҳтиром қиладилар-у, сен эса кечалари ётасан!” – дедилар. Шундан кейин вафотларигача кечалари ибодат қилиб чиқадиған бўлдилар”, – деб айтиб бердилар».

Закариё ибн Ҳарб айтадилар: “Укам Аҳмад ибтидоий мактабда ўқиётганидаёқ рўза тутишни бошлаган эди. Балоғатга етганда акам Ҳусайн ибн Ҳарб билан ҳажга борди. Улар Куфа, Басра, Бағдодда илм ўрганиш учун қолдилар. Укам шундай ибодат қилардики, ундан ҳеч малолланмас эди. У амри маъруф ва наҳий мункар қиларди, ибодатга қизиқтирарди, мажлиси-га қўллар ҳозир бўлар эди”.

“Ал-Арбаъин”, “Иялуллоҳ”, “Аз-Зухд”, “Ад-Дуо”, “Ал-Ҳикмат”, “Ал-Маносик”, “Ат-Такассуб” китобларини ёзганлар.

Одамлар у кишининг китобларини эшитишга интилганлар. Оналари 220 йилда вафот қилганлар. Ҳажга борганлар. Ғазотда иштирок этганлар. Турк шаҳарларига борганлар, катта фатҳ қилганлар. У кишига ҳавас этишган. Душманлар Ибн Тохирга у киши ҳақларида ёмон маълумот етказганларида, у кишини олиб келишган. У кишига ўтиришга изн бермаганлар ва: “Ҳозир сиз бу ердан бориб, атрофингизга одам тўплаб, султоннинг ёрдамчиларига қарши чиқасизми?” – деганлар. Сўнгра Ибн Тохир у кишининг содиқликларини билганлар ва қўйиб юборганлар. Бу ердан кетиб, Маккада истиқомат қилганлар. Карромийлар у кишини ўзлариники қилиб кўрсатиб, жуда ҳурматлаганлар. Чунки у киши Муҳаммад ибн Карромнинг устозлари эдилар. Лекин, алҳамдулиллаҳ, Аҳмад ибн Ҳарб соғлом эътиқодда бўлганлар.

Яҳё ибн Яҳё Тамимий айтадилар: «Агар Аҳмад ибн Ҳарб абдоллардан бўлмасалар, билмадим, улар ким эканлар?!»

Муҳаммад ибн Али Марвазий: “Ибн Ҳарб баъзи асоссиз нарсаларни ҳам ривоят қилганлар”, – деганлар.

Наср ибн Махмуд Балхий айтадилар: «Аҳмад ибн Ҳарб: “Аллоҳга эллик йил ибодат этдим. Уч нарсани тарк қилмагунимча, ибодатнинг ҳаловатини топмадим: одамларнинг розиликларини тарк этдим, ҳақиқатни айтишга қодир бўлдим; фосиқларнинг суҳбатини тарк қилдим, солиҳлар суҳбатини топдим; дунё лаззатини тарк этдим, охират лаззатини топдим”, – дедилар».

Ривоятда келишича, у киши Бухорода Бухоро аҳли билан истиско (ёмғир сўраш) намозини ўқиганлар. Улар намоздан қайтмай туриб, ёмғирда шалаббо бўлганлар. Аллоҳ таолонинг у кишига раҳматлари бўлсин!

234 йилда, қарийб 60 ёшда вафот қилганлар.

АҲМАД ИБН ҲАСАН (12; 156, 56)

Имом, хофиз, мужаввид, фақиҳ Абул Ҳасан Аҳмад ибн Ҳасан ибн Жунайдиб Термизий.

Яъло ибн Убайд, Абу Назр, Убайдуллоҳ ибн Мусо, Саъид ибн Абу Марям, Абу Нуъайм, котиб Абу Солиҳ ва буларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Аҳмад ибн Ҳанбалнинг қўлларида фикҳни ўрганганлар. Ҳадислардаги иллатлар, санадлар ва ровийлар тўғрисида мукаммал маълумотларга эга бўлганлар.

Бу кишидан Бухорий, Термизий, Абу Бакр ибн Хузайма ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

241 йилда Найсобурга борганлар ва у ерда ҳадис айтганлар. Имом Бухорий “Саҳиҳ”ларининг “Мағозий” бобида у кишидан, у киши эса Аҳмад ибн Ҳанбалдан ҳадис ривоят қилганлар.

Вафотлари тўғрисида маълумот келтирилмаган. У киши кўп сафар қилганлар. Ҳадисда кучли қобилият эгаларидан бўлганлар.

АҲМАД ИБН ҲАФС (10; 157, 22)

Фақиҳ, аллома, Мовароуннаҳр шайхи, машрик фақиҳи Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс Бухорий Ҳанафий. Аллома, ҳанафийлар шайхи, фақиҳ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ҳафсининг оталари.

Илм талабида юрт кезганлар, бир муддат Муҳаммад ибн Ҳасанга шогирд тушганлар. Тафаккурда пешқадамлардан бўлганлар. Вакиъ ибн Жаррох, Абу Усома ва шу табақадагилардан ҳадис эшитганлар.

Шайх Муҳаммад ибн Абу Ражо Бухорий айтадилар: «Аҳмад ибн Ҳафснинг шундай деганларини эшитдим: “Набий соллаллоҳу алайҳи васалламни тушимда кўрдим. Эгниларида кўйлак бор эди. Ёнларида бир аёл йиғлаб турган эди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам у аёлга: “Йиғлама. Мен ўлсам, кейин йиғлайсан”, – дердилар. Менга имом Бухорийнинг оталари Исмоил: “Албатта, суннат ҳали хануз қоим экан”, – дегунларига қадар бу тушнинг таъбирини айтиб берадиган кишини топмагандим».

Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Умар Адиб айтадилар: «Шоир Лайс ибн Насрнинг шундай деганларини эшитдим: “Биз “Ҳар юз йилликнинг бошида замон яловбардорлигига ярайдиган бир олим дунёга келади”, ҳадисини зикр қилиб турган эдик. Мен дастлаб Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафсни тилга олиб: “У киши факихлик, тақводорлик ва илмга амал қилишда замона яловбардори бўлишга ҳақли”, – дедим. Сўнгра, иккинчи қилиб Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийни: “Бу киши ҳадисшуносликда яловбардор бўлишга лойиқ”, – дедим. Кейин Аҳмад ибн Исҳоқ Сурморийни учинчи ўринга қўйиб: “У киши шу ерда халифанинг минбарига: “Бир марта бир киши (ўзларини назарда тутиб) якка ўзи душман қўшинини мағлуб этганига гувоҳман”, – деб айтган эдилар. Шу киши замона яловбардорлигига муносиб”, – дедим. Жавоб кутиб ўтирганлар: “Ҳа”, – деб маъқуллашди».

Факих Абу Ҳафснинг таваллудлари – 150 йил.

Бу киши яна Ҳушайм ибн Башир ва Жарир ибн Абдулҳамиддан ҳадис эшитганлар. Жарир ибн Абдулҳамиддан қилган ривоятлари кам.

Бизга Ҳасан ибн Али, у кишига Жаъфар ибн Мунир, у кишига Абу Тохир Силафий, у кишига Муборак ибн Абдулжаббор, у кишига Ҳаннод ибн Иброҳим, у кишига ҳофиз Муҳаммад ибн Аҳмад хабар бердилар. У кишига Абу Наср Аҳмад ибн Саҳл ибн Ҳамдувайх, у кишига Аҳмад ибн Умар ибн Довуд, у кишига Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс ровий Жарирдан, у киши Мансурдан, у киши Рибъийдан, у киши Алидан Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг:

لا يؤمن عبد حتى يؤمن بأربعة بالله وحده لا شريك له وأن الله بعثني بالحق وبالبعث بعد الموت وبالقدر خيره وشره

“Банда тўрт нарсага: Аллоҳнинг яккаю ягоналиги – Унинг шериги йўқлигига, Аллоҳ таоло мени ҳақ билан жўнатганлигига, ўлимдан сўнг қайта тирилишга ва тақдирнинг яхши-ёмонлиги Аллоҳдан эканлигига иймон келтирмагунча мўмин бўлолмайди”, – деганларини айтиб бердилар.

Абу Ҳафс 217 йили муҳаррам ойида Бухорода вафот қилганлар.

Ҳофиз, муҳаддис Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Ҳайсам ибн Холид Бажалий Куфий. Бухорода яшаганлар.

Оталарининг амакилари Ҳасан ибн Рабиъ Бувроний, Ҳусайн Жуъфий, Абу Усома, Абу Нуъайм ва бошқалардан ҳадис ривоят этганлар.

Бу кишидан эса Бухоро аҳли ҳадис ривоят қилишган.

Бакр ибн Мунир айтадилар: «Отамнинг айтишларича, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий келган вақтларида у кишидан Муҳаммад ибн Ҳайсам тўғрилида сўралганда: “У кишидан ҳадис ёзиб бўлаверинглар. У киши сикадир”, – деганлар».

Бакр: “Бажалий бизга барча ҳадисларни ёддан айтиб берардилар. Олдиларида китоблар ёйилиб турарди”, – деганлар.

Бакр айтадилар: «Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг мажлисларида қатнашдим. Отам у кишига Ибн Ҳайсам бизга ҳикоя қилиб берган ҳадисни айтганларида, Бухорий: “У киши – садук, покиза одам”, – дедилар».

Гунжор айтадилар: “У киши 249 йилда вафот этганлар”.

Бакр ибн Мунир сикалардан. Аллоҳ – ҳар нарсага қодир Зот.

Улуғ шайх, санад соҳиби Абу Талҳа Мансур ибн Муҳаммад ибн Али ибн Қарийна ибн Савийя Баздий Насафий. Базда қишлоғининг оқсоқоли. “Баздавий” ҳам дейилганлар. Базда – Насафдан олти фарсахлик қалъа.

Амир ибн Мокуло имом Баздавийни сикалардан санаб: «Имом Бухорийдан “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни ривоят қилган охирги кишилардан”, – деганлар».

Ҳофиз Жаъфар Мустағфирий айтадилар: «Баъзилар у кишининг Бухорийдан ривоятларини болаликларида эшитганликлари боис “заиф” деганлар. Айтишларича, у кишининг Тувбан оқсоқоли – мўминлар амирининг мавлолари Жаъфар ибн Муҳаммаднинг хатлари билан ҳадис эшитганлари маълум. Баздавий ва замондошлари ўқиган “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” китобининг барчаси Ҳаммод ибн Шокирнинг дастхатларига мувофиқ эди».

Насаф аҳли у кишидан ҳадис эшитган. Ўша пайтларда ҳисобсиз толиби илмлар Баздавийнинг ҳузурларига боришган.

Мустағфирий яна айтадилар: «У кишидан бизга Аҳмад ибн Абдулазиз Мукрий ва Муҳаммад ибн Али ибн Ҳусайн ҳадис ривоят қилдилар».

Баздавий 329 йилда вафот этганлар.

У зот «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»ни муаллифдан ривоят қилган охирги кишидирлар.

БАЗДАВИЙ (18; 602, 319)

Ҳанафийлар шайхи, Мовароуннаҳр олими Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Абдулкарим Баздавий. Ҳанафий мазҳабида ўзига хос йўналиш соҳиби.

Самъоний айтадилар: «Бизга бу кишидан фақат дўстлари Абул Маълий Муҳаммад ибн Наср Хатиб ҳадис ривоят қилдилар.

Баздавий¹² Мовароуннаҳрда ҳанафий мазҳабининг имоми эдилар. У кишининг машҳур асарлари бор».

Самарқандда дарс берганлар. 482 йили ражаб ойида Кешда вафот этганлар. Мазҳабни билишлари борасида турли ибратли ҳикоятлар келтирилган. Тўрт юзинчи йиллар атрофида туғилганлар.

БАЗДАВИЙ (19; 49, 30)

Аллома Абул Юср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн муҳаддис Абдулкарим ибн Мусо ибн Мужоҳид Насафий. «Қозийи Садр» номи билан танилганлар. Акаларидан кейин Ҳанафийларнинг катта шайхи.

Базда – Насафдан олти фарсах узоқликдаги мустаҳкам бир қалъа.

Умар ибн Муҳаммад «Ал-Қанд»¹³ китобларида айтадилар: «Абул Юср мутлақ имомлар имоми эдилар. У кишининг ҳузурларига дунёнинг тўрт томонидан толиби илмлар келишарди. Дунёни усул ва фуруъ илмларида ёзилган китоблар билан тўлдириб ташладилар. Самарқандда қози бўлдилар. Бир муддат ҳадис ёздирдилар».

493 йили ражаб ойининг 9-кунида Бухорода вафот қилганлар.

Ибн Самъоний: «У кишининг таваллудлари 421 йил», – деганлар.

Бизга у кишидан Усмон ибн Али Пойкандий, Аҳмад ибн Наср Бухорий, Муҳаммад ибн Абу Бакр Синжий, Абу Ражо Муҳаммад ибн Муҳаммад ва бошқалар ҳадис ривоят қилдилар.

Баздавийнинг устозлари тўғрисида ривоят қилинмаган.

¹² Базда – Насафдан олти фарсах узоқда жойлашган қалъа. Шунга нисбат берилиб, баъзан «Баздавий», баъзан «Баздий» ҳам дейилади. Укалари ҳақида маълумот: (19; 49, 30).

¹³ «Ал-Қанд» китобининг асл номи – «Ал-Қанд фи тарихи Самарқанд». Унинг муаллифи Абу Ҳафс Нажмиддин Умар ибн Муҳаммад Насафий Самарқандий бўлиб, 537 йилда вафот этганлар.

Шайх, имом, муҳаддис, узок умр кўрган Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абу Назр Баладий Насафий.

Насаф шаҳрида яшаганлари учун «Баладий», яъни қишлоқлик эмас, балки шаҳарлик деган нисба олганлар.

Оталари – Абу Наср Баладийдан ҳамда ҳофиз Жаъфар ибн Муҳаммад Мустағфирӣ, Аҳмад ибн Али Моймарғӣ,¹⁴ Муҳаммад ибн Яъқуб Саломӣ, Абу Масъуд Бажалий, Ҳусайн ибн Иброҳим Қантарӣ ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Самъонӣ айтидилар: «Бизга у кишининг санадлари билан йигирмадан зиёд ровӣ ҳадис ривоят қилди. Фазилатли имом эдилар. У кишидан бизга Аҳмад ибн Абдулжаббор Баладий, Ҳасан ибн Абдуллоҳ Мукрий, Масъуд ибн Умар Даллол, Маймун ибн Муҳаммад Дарбийлар ҳадис ривоят қилдилар».

Умар ибн Муҳаммад Насафӣ «Ал-Қанд» китобларида бу кишининг таваллудлари 423 йилда, вафотлари 505 йил сафар ойининг учинчи кунида бўлганини айтганлар.

Имом Абул Ҳусайн Али ибн Ҳасан ибн Муҳаммад Балхӣ Ҳанафӣ. Дамашқда истиқомат қилганлар.

Дамашқнинг Бобилбарид деган жойидаги «Балхия» мадрасаси шу кишининг номлари билан аталади.

«Содирия» мадрасасида дарс берганлар.

Ўткир воиз бўлганлар, Куръондан таълим берганлар. Амир Торхоннинг уйлари у кишига мадраса қилиб берилган. Ҳанбалӣлар мазҳабидаги баъзи масалаларни рад қилганлари боис, улар бу кишига қарши чиққанлар. Катта обрӯ ва ҳурматга эга бўлиб, «Бурҳонул Балхӣ» лақаби билан танилганлар.

«Хотун» мадрасасида ҳам дарс берганлар.

Ҳалабда азон айтганда «Ҳайя алас солаҳ»нинг ўрнига «Ҳайя алал хойрил амал» дейиларди. Шунинг олдингисидек айтишга қайтарганлар.

Бухорода Бурҳон ибн Мозанин хизматларида бўлганлар. У кишидан фикҳӣ масалалар ва ундаги ихтилофларни ўрганганлар. Ҳажга бориб, Маккада қолганлар. Кўп шогирд тарбиялаганлар.

¹⁴ Моймарғ – Нахшабдан Бухорога бориш йўлидаги катта бир қишлоқ.

Абул Муъин Макхулий ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.
Абу Саъд Самъоний ҳам бу кишининг ривоятлари билан машғул бўлганлар.

Ниҳоятда саховатпеша бўлиб, ҳеч нарса жамлаб қўймаганлар.

548 йили шаъбон ойида Дамашқда вафот этганлар.

БАЛЪАМИЙ (15; 292, 133)

Етук вазир, имом, таниқли мардлардан, фақиҳ Абул Фазл Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Ражо Тамимий Балъамий Бухорий.

Абул Муважжаҳ Муҳаммад ибн Амр ва фақиҳ Муҳаммад ибн Насрдан ҳадис эшитганлар. Муҳаммад ибн Насрга шогирд бўлиб, йўлларида юриб, кўп ҳадис тинглаганлар. Мактуб ёзиш қоидаларида моҳир бўлганлар, замондошларидан ўзи кетганлар. Пешқадамлик ва бошқарувчиликда олий мартабага эришганлар.

Бу кишидан кўплар ҳадис ривоят қилганлар.

Мовароуннаҳр ҳукмдори Исмоил ибн Аҳмаднинг вазири бўлганлар. Амир Маслама ибн Абдулмалик Румни фатҳ этганларида, Балъам шаҳрига вазир Балъамийнинг боболарини (Ражо ибн Маъбадни) волий қилиб қўйганлар. Волий шу ерда яшаб қолганлар ва авлодлари кўп бўлган.

Вазир Балъамийнинг «Китобу талқиҳил балоға», «Китабул мақолот» ва бошқа асарлари бор.

329 йили сафар ойида вафот этганлар.

БАРҚОНИЙ (17; 464, 306)

Имом, аллома, фақиҳ, ҳофиз, ривоятлари аниқ, фуқаҳо ва муҳаддисларнинг шайхи Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ғолиб Хоразмий Барқоний Шофеъий. Кўп асарлар муаллифи.

350 йили Хоразмда Абу Амрнинг укалари Абул Аббос ибн Ҳамдон Ҳирӣ Найсобурийдан ҳадис эшитганлар. Абу Амр бу ҳадисларни Муҳаммад ибн Зурайс ва бошқа улуғлардан ривоят қилганлар. Шунингдек, бу ерда Муҳаммад ибн Али Ҳассоний Хоразмий ва Аҳмад ибн Иброҳим ибн Жаноб Хоразмийдан ҳадис эшитганлар.

Ҳиротда Абул Фазл ибн Ҳамирувайҳдан; Журжонда имом Абу Бакр Исмоилий ва Абу Аҳмад ибн Ғитрифдан; Бағдодда Абу Али ибн Саввоф, Муҳаммад ибн Жаъфар Бундор, Абу Баҳр ибн Кавсар, Аҳмад ибн Жаъфар

Хуттулий, Абу Бакр Қатиъий, Абу Муҳаммад ибн Мосий, Ибн Кайсон ва бошқалардан; Найсобурда Абу Амр ибн Ҳамдон, Абу Аҳмад Ҳоким ва бошқалардан; Дамашқда Абу Бакр ибн Абул Ҳадиддан; Мисрда ҳофиз Абдулғани ва Абдурраҳмон ибн Умар Моликийдан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Абу Абдуллоҳ Суврий, Абу Бакр Байҳакий, Абу Бакр Хатиб, факих Абу Исҳоқ Шерозий, ҳофиз Сулаймон ибн Иброҳим, Абул Қосим Али ибн Абул Ало Миссийсий, Абу Тохир Аҳмад ибн Ҳасан Каражий, Абул Фазл ибн Хайрун, баққол Яҳё ибн Бундор, Муҳаммад ибн Абдусалом Ансорий, Абдулазиз ибн Аҳмад Каттоний ва бошқа кўплар ҳадис айтганлар.

Барқоний Бағдодда анча вақт яшаганлар.

Хатиб Бағдодий айтадилар: «Барқоний ишончли, тақводор, ривоятлари аниқ, ўткир фаҳм соҳиби эдилар. Шайхларимиз орасида бу кишидан кўра ривоятлари аниқроғини кўрганимиз йўқ. Фикҳ билимдони, араб тили илмидан насибадор, кўп ҳадис билувчи бўлиб, “Саҳиҳи Бухорий” ва “Саҳиҳи Муслим”даги ҳадисларни қамраб олган “Муснад” ёзганлар. Суфён Саврий, Айюб, Шуъба, Убайдуллоҳ ибн Умар, Абдулмалик ибн Умайр, Баён ибн Бишр, Матар Варроқ ва бошқаларнинг ҳадисларини тўплаганлар.

Бу киши вафотларига қадар китоб ёзишдан тўхтамадилар. Мисъарнинг ҳадисларини жамлаётган вақтларида вафот қилдилар. Илмга чанқоқ бўлиб, бутун ҳимматларини шу йўлда сарфлаган эдилар.

Бир куни Барқонийнинг салоҳият ва тақвода машҳур бўлган факихга: “Аллоҳдан сўранг – қалбимдаги ҳадисга бўлган ниҳоятда чексиз муҳаббатни олиб қўйсин. Чунки бу муҳаббат менинг устимдан ғолиб келиб, бошқа бирор ишга қўлим бормаи қўйди”, – деб айтаётганларини эшитиб қолдим).

Абул Қосим Азҳарий: «Барқоний – улуғ имом. Агар у зот оламдан ўтсалар, мақомларига эришиш мушкул», – деганлар.

Бағдодий айтадилар: «Факих Муҳаммад ибн Яҳё Кирмонийнинг: “Ҳадис соҳиблари орасида Барқонийдан кўра обидроқ одамни кўрмадим”, – деганларини эшитдим.

Азҳарийдан: “Барқонийдан кўра нуктадонроқ олимни кўрганмисиз?” – деб сўрадим. “Йўқ”, – деб жавоб бердилар.

Барқонийни Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Муҳаммад Халлол зикр қила туриб: “У кишининг ўзлари бетакрор бир олам эдилар”, – деганлар».

Хатиб: «Мен ривоятда у кишидан кўра собитроғини кўрмадим», – деганлар.

Абул Валид Божий: «Барқоний – сиқа, ҳофиз», – деганлар.

Шайх Абу Исҳоқ “Табақотуш шофеъия» китобларида айтадилар: «336 йилда таваллуд топганлар. Бағдодда истиқомат қилганлар ва 425 йили ражаб ойининг бошида шу ерда вафот этганлар. Ёшликларида фикҳни ўргандилар ва бу илмга оид китоблар ёздилар. Сўнгра ҳадис илми билан машғул бўлиб, бу соҳада имом даражасига етдилар».

Барқоний айтадилар: «Исфароинга келдим. Менда уч динор ва бир дирхам бор эди. Динорларни йўқотиб қўйдим. Фақат бир дирхамим қолди. Шунинг учун новвойга бердим. Ҳар куни ундан иккита нон олар эдим ва Бишр ибн Аҳмад Исфароийнидан бир жуз китоб олиб, уни оққа кўчиришни кечгача тугатиб, қайтиб элтиб берардим. Шундай қилиб, кўчирганим ўттиз жуз бўлди. Новвойга бериб қўйган пулим тугагач, у ердан жўнаб кетдим».

Ўша пайтларда нон жуда арзон экан.

Абу Бакр Хатиб айтадилар: «Ниҳоятда солиҳ киши бўлган Аҳмад ибн Фоним менга: “Барқонийга уйларида кўчишларига кўмаклашганимда у кишининг олтмиш уч қоп ва икки сандиқ китоблари борлигини кўрдим”, – деб айтиб бердилар».

Барқонийнинг илмга бўлган ҳимматлари шундаки, у киши устоз бўлсалар ҳам, шогирдлари Абу Бакр Хатибдан ҳаётлик чоғларида ҳадис ривоят қилганлар. Биз Абу Бакр Хатибдан бир мужалладни олий санад билан эшитганмиз.

Хатиб айтадилар: «Мен Барқоний билан ҳадис музокара этар эдим, мендан ҳамма ҳадисларни ёзиб, йиғиб олардилар. У кишининг: “Имом Абу Бакр Исмоилий ҳар сафар ҳузурларида ҳозир бўлганларнинг ҳар бирига бир варақдан, менга эса икки варақ ҳадис ўқиб берардилар ва уларга: “Фақиҳ бўлганликлари учун бу кишини сизлардан ортиқ кўраман”, – дер эдилар”, – деганларини эшитдим».

Барқоний Исмоилийдан “Саҳих”ларини ривоят қилганлар.

Бизга Исмоил ибн Абдуррахмон, у кишига Абу Муҳаммад ибн Қудом, у кишига Абул Фатҳ ибн Баттий, у кишига Абул Фазл ибн Хайрун, у кишига Абу Бакр Барқоний хабар берганлар. У киши Абу Ҳотим Муҳаммад ибн Яъқубга ўқиб берганлар. У кишига Муҳаммад ибн Абдуррахмон Соми, у кишига Халаф ибн Ҳишом, у кишига Ибн Абу Зинод оталаридан, у киши Хорижа ибн Зайддан, у киши оталаридан ривоят қилганлар:

أمرني رسول الله أن أتعلم كتاب اليهود فما مر بي نصف شهر حتى تعلمت فقال رسول الله والله إني لا آمن اليهود على كتابي قال فلما كنت أكتب له إلى يهود إذا كتب إليهم فإذا كتبوا إليه قرأت كتابهم له

«Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам менга яҳудий ёзувини ўрганишни буюрдилар. Ярим ой ўтар-ўтмас, уни ўргандим. Шунда у зот: “Аллоҳга қасамки, яҳудийларнинг менга ёзган мактубига ишонмайман”, – дедилар. Шундан кейин яҳудийларга бирор нарса ёзиб узатиш керак бўлса, мен ёзардим ёки улардан бирор мактуб келса, у зотга уни ўқиб берардим».

Бу ривоятни имом Бухорий муаллақ ҳолатда зикр қилиб: “Хорижа ибн Зайд оталаридан ривоят қилдилар”, – деганлар. Чунки Ибн Абу Зиноднинг ривоятлари Бухорийнинг ҳадис ривоят қилиш шартларига жавоб бермайди. Шу билан бирга, Бухорий Абдуррахмоннинг содиқлиги ва оталарининг илмларини билганлари учун уни қатъий ишонч сийғаси билан зикр қилганлар.

БАСТОМИЙ (20; 452, 289)

Шайх, имом, аллома, муҳаддис Абу Шужоъ Умар ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Насар Бастомий Балхий. “Роғум” масжидининг имоми.

Ўзлари: “475 йилда таваллуд топганман”, – деганлар.

Оталаридан ҳамда Абул Қосим Аҳмад ибн Муҳаммад Халилий, Иброҳим ибн Муҳаммад Асбаҳоний ва Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Хусайн Симинжонийдан ҳадис эшитганлар. Симинжонийнинг ҳузурларида фақиҳ бўлиб етишганлар.

Илмга чанқоқ, қомусий олим бўлганлар.

Самъоний айтадилар: «У киши ниҳоятда гўзал ахлокли, малоҳатли, фатво берувчи, фикҳий масалаларни ҳал қилувчи, муҳаддис, муфассир, воиз, адиб, шоир, ҳисобдон эдилар. Шу билан бирга, фазилатли, кўркем, хулқлари ёқимли, омонатдор ҳамсуҳбат, ички ва ташқи дунёлари покиза, суҳбатлари латиф, иборалари фасоҳатли, ишоралари нозик, ваъзларида латиф иборалар ва кўп фойдалар бор эди. Ёшлари катта бўлса-да, ҳадис ва илм талабида бардавом эдилар. Ҳар бир кишининг ижобий хислатларидан ибрат олардилар. Мен у кишидан Марв, Ҳирот, Бухоро ва Самарқандда ҳадис ёзиб олганман. У киши ҳам мендан кўп нарса ёзиб олганлар. Хатиб Бағдодийнинг “Тарих” китобларига ёзган ҳошия ва қўшимчаларим у кишининг кўлларига тушибди. У киши шуни ўқиб, Балхдан менга жавоб йўлладилар!

يا آل سمعان ما أسنى فضائلكم ** قد صرن في صحف الأيام عنوانا

معاهدا ألفتها النازلون بها ** فما وهت بمرور الدهر أركاناً

حتى أتاها أبو سعد فشيدها ** وزادها بعلو الشأن بنياناً

كانوا ملاذ بني الآمال فانقرضوا ** مخلفين به مثل الذي كانا

لولا مكان أبي سعد لما وجدوا ** على مفاخرهم للناس برهانا
وقاه ري من عين الكمال فما ** أبقت علاه لرد العين نقصانا

Эй Самъон оиласи – аҳли байти,
Бугунги адиб асар ёзар пайти.
Улуғлигингизни қилар сарлавҳа,
Фазилатингиз дилларда ҳар лаҳза.
Анъанангиз пойдевори мустаҳкам,
Ҳеч не таъсир этмас замон ўтса ҳам.
Тамал тошин қўйди Бу Саъд Самъоний,
Юксалди маънавий мактаб ҳам олий.
Замонасида Бани Аъмол ҳоким,
Деганди бу оилани паноҳим.
Бир муддат ўтди-туғади салтанат...
Агар бўлмаса эдилар Абу Саъд,
Бунча обрў топмасди Бани Аъмол.
Уни ҳимоя қилсин Ҳақ таоло.
Модомики ўша оиладир бор,
Камол кўзи-ла боқсин Парвардигор.
Бу оила шундай бўлсин: бирон он,
Ҳеч ким кўрмасин унда кемтик-нуқсон».

Бу киши Ҳайсам Шошийнинг “Муснад”ларини, Ибн Қутайбанинг “Ғарибул ҳадис”ларини ва “Аш-Шамоил” китобларини Халилийдан эшитганлар. Бемор ва уни зиёрат қилувчининг одобига оид ажойиб китоб ёзганлар.

Самъоний бошқа бир ўринда айтадилар: “Мукаммал тақводорлик билан бирга, бунчалар кўп фазилат жамлаган бу кишидан бошқа одамни билмайман”.

Яна у киши Абу Ҳомид Аҳмад ибн Муҳаммад Шужоъий, Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад Моҳоний, қози Абдулрахмон ибн Абдурахимдан ҳадис эшитганлар.

Бастомийдан Самъоний, у кишининг ўғиллари Абул Музаффар, шунингдек, Абул Фараж ибн Жавзий, Ифтихор Абдулмуттолиб Ҳошимий, Тож Киндий, Абу Аҳмад ибн Сукайна, Абул Фатҳ Мандоий, Абу Равҳ Абдулмуъиз Ҳаравий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

562 йили Балхда вафот этганлар. Ўша юртларнинг муҳаддиси ва мусниди бўлганлар.

Фақиҳ Али ибн Маҳмувайх Яздий айтадилар: “Шайхларимиз орасида Абу Шужоъдек ақли расо, илмли, латиф ва серҳаракат шайхни кўрмадим”. Ибн Нажжор айтадилар: “Бастомий рабиъул охир ойида вафот этганлар”.

БОФИЙ (17; 68, 36)

Шофеъийлар шайхи Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Бухорий. “Бофий”¹⁵ лақаби билан танилганлар. Бағдодда истиқомат қилганлар.

Абу Али ибн Абу Ҳурайра ва Абу Исҳоқ Марвазийнинг шогирдлар бўлиб, бир аср яшаганлар.

Илм денгизларидан, араб тилининг моҳир билагонларидан, ҳозиржавоб, гўзал назм соҳиби бўлганлар.

Фикҳий қоидаларнинг билимдони бўлиб, у кишининг қўлларида кўп-лар фақиҳлик мақомига эришганлар.

У кишидан Абул Қосим Танухий ҳадис ривоят қилганлар.

Бофий бадий сўз усталаридан бўлиб, куйидаги мисралар у кишининг қаламларига мансуб:

قد حضرنا وليس يقضي تلاقي ** نسأل الله خير هذا الفراق

إن تغب لم أغب وإن لم تغب ** غبت كأن افترقنا باتفاق

*Дунёга келдик, аммо кўришишга йўқ чора,
Фироқ бўлгуси бахайр: қўлласа Аллоҳ зора.
Сенинг келганингда мен, мен келганда сен йўқмиз,
Гўё учрашмасликка аҳдлашган – кўнгли тўқмиз.*

Бофий раҳматуллоҳи алайҳ 398 йили муҳаррам ойида вафот этганлар

¹⁵ Бофий – Хоразм яқинидаги Боф қишлоғига берилган нисбат.

Имом, пешво, Хуросон шайхи Сайфиддин Абул Маъолий Саъид ибн Мутоххар ибн Саъид ибн Али Қоидий Бохарзий.

Бухорода истикомат қилганлар.

Имом, муҳаддис, такводор, зоҳид, суннатга – ҳазрати Пайғамбарнинг изларига эргашганлардан. Номлари тўрт иқлимга машҳур. Қалблардан ўрин олган беназир олим. Шайх Нажмиддин Хивакий, яъни Нажмиддин Куброни устоз деб билганлар.

Муаййид Тусий ва бошқалардан ҳадис эшитганлар. Бағдодда Али ибн Муҳаммад Мавсий, Абул Футуҳ Ҳусрий, Исмоил ибн Саъдуллоҳ ибн Ҳамдий, Мушриф Холисийдан, Найсобурда Иброҳим ибн Солор Хоразмийдан ҳадис эшитганлар.

Ривоятларда айтилишича, у киши Бағдодга келганларида 11 ёшда бўлганлар. Ибн Жавзийдан дарс эшитганлар. 586 йили шаъбон ойининг 9-кунида таваллуд топганлар.

Ибн Фуватий “Муъжамул алқоб” китобларида у киши ҳақларида шундай зикр қилганлар: “Бохарзий муҳаддис, ҳофиз, зоҳид, воиз, ҳайбатли шайх, ориф, такводор, фасоҳат соҳиби бўлиб, сўзлари дуру маржон каби эди. У киши тасаввуф хирқасини Абу Жанноб Хивакийдан олиб кийдилар. Хивакий бу хирқани шайхлари Исмоил Қасрийдан олиб кийган эдилар. У киши Муҳаммад ибн Нокилдан, у киши Довуд ибн Муҳаммаддан, у киши Абул Аббос ибн Идрисдан, у киши Абул Қосим ибн Рамазондан, у киши Абу Яъқуб Табарийдан, у киши Абу Абдуллоҳ ибн Усмондан, у киши Абу Яъқуб Наҳржурийдан, у киши Абу Яъқуб Сувайсийдан, у киши Абдулвоҳид ибн Зайддан, у киши Ҳасандан, у киши Кумайл ибн Зиёддан, у киши эса Али розияллоҳу анҳудан олиб кийганлар”.

Бундай санадлар – асл манбаи кўринмайдиган, мавҳум, ёлғонга яқин санадлардир!

Ибн Фуватий айтадилар: «Бохарзийнинг таржимаи ҳолларини шайхимиз Минҳожиддин Насафийнинг китобларидан ўқидим. У киши Бохарзий ҳақларида: “Феъллари билан одамларни одобга чакирувчи, ҳар бир нарсани ҳадисга мувофиқ бажарувчи, тақаллуфдан холи, илмлари ва фазилатлари тўлиб-тошган денгиздек, ҳақиқат илмида замондошлар ва авлодлар фахр қиладиган даражада эдилар. У киши улугвор ва ҳайбатли бўлиб, номлари мусулмонун кофир ўртасида танилганди. Мовароуннаҳр ва Туркистонда ҳадис илмини ёйдилар ва уни ривожлантирдилар. Ўша пайтдаги баъзи олимлар илмий тортишувлар ва ихтилофий масалаларда машҳур бўлсалар-да, аммо уларнинг айримлари амалда ундан йироқ эдилар. Бу киши эса ўша юртларда ҳадислар нурини таратдилар.

Бохарзда туғилганлар. Бохарз – Найсобур билан Ҳирот ўртасидаги бир вилоят.

У киши Нажмиддин Кубро, Баҳовуддин Саломихий, Тождиддин Маҳмуд Ашнахий, Саъдиддин Сарром Ҳаравий, Мухтор Ҳаравийларни устоз тутганлар ва улардан дарс олганлар.

Ёшликларида ҳаж килдилар. Сўнгра Бағдодга келдилар. Сахарвардийдан сабоқ олдилар. Хуросонда Муаййид Тусий, Фазлуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Нуконийдан илм ўргандилар. Шайхулислом Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ал-Ҳидоя” китоблари юзасидан у кишининг ўғиллари Жалолиддиндан дарс тингладилар. Сўнгра Хоразмга бордилар. Бухорода Маҳбубий Кардарий, Абу Рушайд Асбаҳонийлардан таълим олдилар. Мўғуллар Бухоро ва бошқа шаҳарларни хароб қилганда, Нажмиддин Кубро ўз халифаларининг бу ерлардан Хуросон томонларга кетишларини буюрдилар. У кишининг муридлари орасида Саъдиддин ҳам бор эдилар. Нажмиддин Кубро бу кишини Бохарзий билан биродарлаштирдилар. Бохарзийга: “Мовароуннаҳр томон боринг”, – деб айтдилар. Ўша кунларда Хоразмшоҳ қочган эдилар. Сайфиддин Бохарзий Бухорога келдилар. Бухоро батамом ёниб бўлган, истикомат қиладиган жой қолмаган эди. Бохарзий одамларни йиғиб, уларга “Саҳиҳи Бухорий”ни ўқиб бердилар. Бу киши уни 622 йилда Жамолиддин Убайдуллоҳ ибн Иброҳим Маҳбубийдан эшитган эканлар. Сўнгра Бухорода яшадилар. У ерда панд-насиҳат, ваъз ва таълим билан машғул бўлдилар. Баъзилар у кишига ҳасад қилиб, эътиқодларига шубҳа билан қарадилар.

Бохарзий тасбеҳ намозини жамоат билан ўқирдилар. Аҳли тасаввуфнинг само ҳалқаларида ҳозир бўлардилар. Маҳмуд Ялавоч Бухорога “қилон” тўловини йиғиш учун келади. Қилон – ҳар бир одам бошига солинадиган бир дирҳамлик хирож, тожирларга эса ушр қўйиш.

Маҳмуд Ялавоч Сайфиддин Бохарзийнинг ҳузурларига кирдилар. Бохарзийнинг юзлари тўлин ой каби ёришиб турган эди. Шайх ниҳоятда чиройли бўлганликларидан Нажмиддин Кубро у кишига юзларини ёпиб юришни тавсия қилган эдилар.

Бохарзийга Ялавочнинг меҳрлари тушиб, минг дирҳам ҳадя қилдилар. Бохарзий бунга қиё ҳам боқмадилар.

Бухородан (Маҳмуд) Торобий чиқиб, одамларни тўпладилар ва мўғулларга қарши исён кўтардилар. У киши одамларга: “Мен жангда жинларни чакираман. Улар бизга ёрдам беришади”, – деб айтдилар. Торобийнинг одамларида етарлича қурол-аслаҳа йўқ эди. Мўғуллар бир хужумнинг ўзида 7000 кишини, шу жумладан, Торобийни ҳам ўлдирдилар. Торобийга яқин кишилар у кишини учиб кетди, деб ўйлашди. Мўғуллар қолган исёнчиларнинг ҳам кўпини ўлдирдилар. Фақат Бохарзийнинг паноҳига кирганларгина омон қолишди. Аммо омон қолган бўлсалар ҳам, мўғуллар уларнинг пешоналарига қизиган темир билан тамға босишган эди.

Кофирлар Бохарзийдан кўркиб колишган. Ҳеч ким у кишига қарши чиқишга журъат этолмас эди.

Қооннинг акаси Бойку ниҳоятда зolim, қонхўр ва ёлғончи эди. У Термиз аҳлини қирғин қилди. Ҳатто у ердаги бошқа жонзотларни ҳам қириб ташлади.

“Бохарзий халифа, подшоҳ бўлишни истайди”, деган сўзлар билан Бойкуни Бохарзийга қайрашди. Бойку Бохарзийни занжирбанд қилиб, Самарқандга олиб келишни буюрди. Бохарзий бораётиб: “Мен бу хорликдан кейин бир иззат келишини кўрмоқдаман”, – дедилар. Бохарзий Самарқандга яқинлашганларида, Бойку ўлди. Шайхни қўйиб юбордилар ва бу кишининг қўлларида кўплар мусулмон бўла бошлади. Қайтиб келаётганларида, Хартангда имом Бухорийнинг қабрларини зиёрат қилдилар. Унинг қуббасини янгиладилар, пардалар осдилар, қандилларини алмаштирдилар. Самарқандликлар бу кишига шу ерда қилишни таклиф этдилар. Бир неча кун Самарқандда турдилар, кейин Бухорога қайтдилар. У кишининг қўлларида ўша пайтнинг амири Ислонми қабул қилиб, шайхнинг дарвозабонлари бўлди. Шайх уни “Мўмин” деб номладилар.

Мўғуллар ва уларнинг қўмондони Ҳолако ҳам Бохарзийни “Улуғ шайх” номи билан танир эди. У Бохарзийга Барака ибн Туший ибн Чингизхонни мусулмонликни ўрганиш учун Сақсиндан элчи қилиб жўнатди. Бараканинг акаси Боту зolim, кофир эди. Сақсин, Булғор, Сақлоб ва Қипчоқдан Дарбандгача бўлган ҳудудни ҳам эгаллаган эди.

Бараканинг Барака Ҳар исмли бир укаси ҳам бор эди. Боту кофир бўла туриб ҳам, шайхни яхши кўрар эди. Боту иниси Баракахоннинг Ислонми қабул қилиб, шайхга мурид тушганини билгач, хурсанд бўлди. Ўзи ҳам шайхни зиёрат этишга рухсат сўради. Булғордан Жандга, сўнгра Ўтрорга, кейин Бухорога совуқ, қорли бир кечада етиб келди. Эрталабгача шайхнинг ҳузурларига киришга изн сўрамади. Менинг ишончли бир кишидан эшитишимча, Баракахон ўша кеча ухламасдан, шайхнинг эшикларида ўтириб, намоз ўқиб чиққан, сўнгра шайхнинг ҳузурларига кириб, оёқларидан ўпа бошлаган, қуллуқ қилиб, у кишига салом берган экан. Шу тариқа унинг амирларидан бир қанчаси шайхнинг қўлларида мусулмон бўлганлар.

Шайх уларга бир неча дуою зикрлар ёзиб бердилар ва Баракахоннинг қайтиб келишини айтдилар.

Баракахоннинг олтмишта хотини бор эди. Шайх унга хотинлардан тўрттасини қолдириб, бошқаларидан ажрашиш кераклигини айтдилар. У бу ишни бажарди. Ислон байроғини баланд кўтарди. Унинг қўлида кўпчилик мусулмон бўлди. Уларга фарз амаллар ўргатилди. Баракахоннинг ҳузурларида кўп олимлар йиғиларди. Сўнгра Баракахон ва унинг амакиваччаси Ҳулако ўрталарида жанг бўлди.

Баракахон 665 йилда вафот этдилар. У кишининг хайру баракот ва саховатларидан кўплаб олимлар баҳраманд бўлган.

Халифа Мустаъсим Бағдоддан Бохарзийга совға-салом юбориб турардилар. Шу тухфалардан бири Али розияллоҳу анҳунинг қўллари билан ёзилган Қуръони карим эди.

Шероз волийси Музаффариддин Абу Бакр ибн Саъд ҳар йили минг динор, Мавсил волийси ҳам ҳар йили шайхга совға жўнатар эдилар. Бохарзийга Озарбайжон волийси Малика бинти Ўзбек ибн Паҳлавон ҳазрати Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг Уҳудда синган тишларини ҳадя сифатида жўнатган.

Шайх мўғулларнинг Ирокка ҳужумларига тўсқинлик қилганлар. Халифани ҳурматлаб, шаънини улуғлаганлар. У кишининг Ҳинд султони Носириддин Ойбек билан, Синд ва Мўлтон султони Ғиёсиддин Балбон билан элчилик муносабатлари ва хат ёзишмалари бўлган.

Мангуқоон салтанат тахтига ўтирганда Бохарзийга ҳадялар жўнатган. Унинг вазири Бурҳониддин Масъуд ибн Маҳмуд Ялавоч ҳам худди шундай эҳсонлар юбориб турган. Бохарзий фикҳий ихтилофларнинг, ҳадис ва оятлардаги латоифлар (ғўзал сўз ва ҳикоялар)нинг билимдони эдилар. Калободда мадраса курдирганлар. Муътазилий эътиқодига мойил бўлганлар. Масъуд Ялавоч устозларининг ҳузурларига келганларида, у кишининг оstonаларини ўпганлар. Изн берилгунича кутиб турганлар ва: “Отам ҳам шундай қилардилар. Чунки шайхнинг подшоҳлар қалбларидан ўрин олган катта салобатлари бор эди. Агар уларга мендек яқин вазирларини ўлдириб юборишни буюрсалар, иккиланмай ўлдириб юборишарди”, – деганлар.

Бохарзийга мулозим бўлган шогирдлар: Нажмиддин Муқрий, Саъдиддин Саржанбон, Руҳиддин Хоразмий, Шамсиддин Кабир, Муҳаммад Калона, Ахий Содик, Нофеъиддин Бадеъ ва бошқалар».

Бохарзий бир неча замондош олимларга ўз номларидан дарс айтишга ижозат ҳам берганлар. У кишига бағишлаб мадҳиялар битилган. Жумладан, Саъдиддин ибн Ҳамавайҳ шундай байт ёзганлар:

يا قرة العين سل عيني هل اكتحلت ** بمنظر حسن مذ غبت عن عيني

Эй кўзимнинг таскини, кўзларимдан сўрагин:

Сен гойиб бўлгандан сўнг, қачон хурсанд бўлганин?!

Катта шеърӣ девон соҳиблари Баҳоуддин Муҳаммад Жувайний ва ўғиллари Алоуддин қуйидагича мадҳ қиладилар:

إذا ما تجلّى لي فكلي نواظر ** وإن هو ناداني فكلي مسامع

*Ёддандир амри маъруф, шайх минбарга чиқсалар,
Кўзимга кўринсалар, вужуд кўзга айланар.
Гар мени чақирсалар, эшитмоқ учун шу он,
Бошдан-оёқ бу жисмим қулоқ бўлади, инон.*

Яна айтадилар:

وكلت إلى المحبوب أمري كله ** فإن شاء أحياني وإن شاء ألتفا

*Маҳбубимга топширдим ишларимнинг борини,
Хоҳласа тинч қўйсин, ё қурсин ажсал дорини.*

وما بيننا إلا المدامة ثالث ** فيملي ويسقيني وأملي ويشرب

*Шайхимиз билан менинг ўртамизда бор бир иш:
Менга ҳадис ёздириб, ҳазинамни тўлдириш.*

Шайх раҳматуллоҳи алайҳ 659 йил зулқаъда ойининг 20 кунда вафот этганлар. Эшита билган ҳеч ким у кишининг жанозаларидан қолмади: тўрт юз минг атрофида одам қатнашди. Тўрт юзта қул тобутларини ўраб олиб, кўтарди. У киши шайхлари Нажмиддин Кубронинг хирқаларига нафанлашларини, тобутларининг олдида ҳеч ким юрмаслигини ва овоз чиқариб йиғламасликларини васият қилган эдилар. Мерослари: 330 та қийимлик, шунингдек, рўмол, салла ва мўйна, ўғиллари Жалолиддин Муҳаммад, Бурҳониддин Аҳмад, Музаффариддин Мутоҳҳарга қолди.

Ковушларининг михлари кумушдан эди. У кишининг оёқлари остига қўйиладиган курсига беш юз динорга тенг тилла суви юритилган эди. От ва чорвалари ўн минг динорга баҳоланган эди. Қулларининг олтмиштаси ҳофизи Қуръон, ҳуснихатни, араб тилини яхши биладиган, у кишидан ҳадис эшитганлардан эди. Ибн Фуватий уларнинг исмларини зикр қилганлар. Қуллари Нофъиддин қирқдан зиёд Қуръон кўчирган. Шайх билан бирга ҳажга борган. Девонда ишлаган.

Шайхнинг уч юздан зиёд деҳқонлари, шунингдек, у кишига қарашли кишлоқлар, бог-роғлар бор эди. Ибн Фуватий буларнинг ҳаммасини айтиб ўтганлар.

Қамолиддин Ҳасан ибн Музаффар Шайбоний Баладий шайхнинг вафотлари муносабати билан марсия ёзганлар:

يموت سيف الهدى والدين أفضل من ** بعد النبي على هذا الترى وطئنا
 شيخ الزمان سعيد بن المطهر من ** إليه كان الهدى قد كان ملتجئنا
 شأى الأنام بأوصاف مهذبة ** ومن حوى ما حواه في الأنام شأ
 قد عاش سبعين عاما في نزهاته ** لم يتخذ لعبا يوما ولا هزؤا
 من كان شاهدا أياما له حسنت ** لا شك شاهد عصر المصطفى ورأى
 بحر لفظ يزيل السقم أيسره ** فلو يعالج ملسوع به برئا
 وحر وعظ يذيب الصخر أهونه ** حتى لو اختار مقرر به دفئا
 الموت حتم يهد الناس كلهم ** بنابه ويصيد الليث والرشا
 ما غادر الموت عدنانا ولا مضرا ** كلا ولا فات قحطانا ولا سبا
 يا ليت أذني قد صمت ولا سمعت ** في رزئه من فم الداعي له نبأ

...Пайгамбар расули акрамдан кейин,
 Ер юзини босган афзал шайх дейин.
 Халқни беади у гўзал ҳусн ила,
 Олийдир, кимки безалган у билан.
 Етмиш йил яшади тоҳир, покдомон,
 Беҳудага сарфламади бирон он.
 Замондош бўлганнинг чопганди бахти,
 Дилхунга шифо эди лафзин тафти.
 Даволай оларди чақса ҳам чаён,
 Сўзин кучи тошни эритди – аён.
 Амри маъруфдаги сўзи гармидан,
 Исирди совуқда қотган ҳар бадан.
 Ўлим ҳақ: келади ҳар жонли зотга,
 Тишлари ўтади оҳуга, отга.
 Ташлаб кетмади Музар ҳам Аднонни,
 Ҳам Сабо қавмини ҳамда Қаҳтонни.
 Эшитмасайдим қулогим бўлиб кар,
 Устоз вафоти ҳақида шум хабар.

Бизга Нофеъий Ҳиндий, у кишига Саййид ибн Мутоҳҳар, у кишига Муаййад Тусий, у кишига Саййидий, у кишига Саъид ибн Муҳаммад, у кишига Зоҳир ибн Аҳмад, у кишига Иброҳим Ҳошимий, у кишига Абу Мусъаб хабар берган эканлар. Молик у кишига Нофеъдан, у киши Ибн Умардан айтиб бердилар:

أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ نَحَىٰ عَنِ الْوَصَالِ قَالُوا فَإِنَّكَ تَوَاصَلُ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ إِنِّي لَسْتُ كَهَيْئَتِكُمْ إِنِّي أَطْعَمُ وَأَسْقِي

«Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам сахарлик ёки ифторлик қилмасдан рўзани рўзага улаш, яъни висолдан қайтардилар. Саҳобалар: “Эй Аллоҳнинг Расули, сиз висол қиласиз-ку?” – дейишди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Мен сизлар каби эмасман. Аллоҳ мени едириб-ичириб туради”, – дедилар» (Муттафақун алайҳ).

БУРАЙДА ИБН ҲУСАЙБ (2: 469, 91)

Абу Абдуллоҳ Бурайда ибн Ҳусайб ибн Абдуллоҳ ибн Ҳорис ибн Аъраж ибн Саъд Абул Ҳусайб Асламий. Бир ривоятда “Абу Саҳл”, бошқасида “Абу Сосон” дейилган.

Айтилишича, у киши ҳижрат йилида Исломга кирганлар. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳижрат қилаётиб, у кишининг олдиларидан ўтган эканлар. Бурайда ибн Ҳусайб Хайбар ғазоти ва Макка фатҳида иштирок этганлар. Фатҳ куни байроқ у кишининг қўлларида бўлган. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам Аслам қавмидан закот йиғишни шу кишининг зиммаларига юклаганлар.

Амир Усома Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг вафотларидан кейин Балко ерларига ғазот қилганларида, байроқни шу киши кўтарганлар.

Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламдан кўп ҳадис ривоят қилганлар. Асосан Марвда, бир муддат Басрада яшаганлар, илм тарқатганлар.

У кишидан ўғиллари Сулаймон ва Абдуллоҳ, Абу Назра Абдий, Абдуллоҳ ибн Мавала, Шаъбий, Абул Малиҳ Ҳузалий ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Бурайда розияллоҳу анҳу Умар розияллоҳу анҳунинг Сарғ¹⁶ тарафдаги амирларидан эдилар.

Ибн Саъд ва Абу Убайд айтганлар: “Бурайда розияллоҳу анҳу олтмиш учинчи йилда вафот қилдилар”.

¹⁶ Ҳижознинг бошланиш ва Шомнинг тугаш нуктаси.

Муваррикнинг айтишларича, у киши Хуросонда вафот этганлар.
Баъзилар Бурайда розияллоху анхунинг олтмиш иккинчи йилда Марвада оламдан ўтганларини айтишган. Шуниси тўғрирок.

Бурайда розияллоху анхудан бир юз элликка яқин ҳадис ривоят қилган.

БУРД ИБН СИНОН (6; 151, 64)

Улуг олимлардан, фақиҳ Абул Ало Бурд ибн Синон Дамашқий. Басрада истиқомат қилганлар.

Восила ибн Асқаъ, Ато ибн Абу Рабоҳ, Убода ибн Нусай, Амр ибн Шуъайб ва Макхулдан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан икки Суфён – Суфён Саврий ва Суфён ибн Уяйна, икки Ҳаммод, Язид ибн Зурайъ, Ибн Улайя, Али ибн Осим ва бошқалар ривоят қилганлар.

Насайи ва бошқалар у кишини сика деганлар.

Язид ибн Зурайъ: “Бизга Шом олимларидан Бурд ибн Синондан кўра яхшироғи келмади”, – деганлар.

Яҳё ибн Маъийн айтганлар: “Марвон Ҳимордан қочиб, Бурд Басрага келган эдилар”.

Айтишларича, Бурд 135 йилда вафот қилганлар. Аллоҳ таоло Ўз раҳматига олсин.

БУХОРИЙ (15; 433, 244)

Шайх, садук, зийрак Абул Фазл Ҳасан ибн Яъқуб ибн Юсуф Бухорий Найсобурий.

Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб Фарро, Абу Ҳотим Розий, Иброҳим ибн Абдуллоҳ Қассор, Абу Яҳё ибн Абу Масарра, Яҳё ибн Абу Толиб ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

У кишидан ҳофиз Абу Али, Абу Исҳоқ Музақкий, Абу Абдуллоҳ Ҳоким, Ибн Манда, Яҳё ибн Иброҳим Музақкий ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Ҳоким айтадилар: «Абул Фазл ривоятда одил, ўзлари ва оталари ниҳоятда бой одам бўлиб, бир неча иморат, масжид ва боғлари бор эди. Буларнинг барчасини уламо ва солиҳларга эҳсон қилиб, ўзларига масжидни бошпана этдилар».

Бухорий 342 йилда вафот қилганлар. Аллоҳ у кишини раҳматига олсин.

Шайхулислом, имом, аллома, ҳофиз, қомусий олим, факих, ўз замоналарида Найсобурдаги аҳли ҳадиснинг шайхи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Саъид ибн Абдуррахмон ибн Мусо Абдий Моликий Бушанжий.

204 йилда таваллуд топганлар.

Илм талабида шарқу гарбни кезганлар, катта олимлар билан учрашганлар, илм йикқанлар, китоб ёзганлар. Обруъ-эътиборлари баланд бўлиб, довруғлари кенг тарқалган.

Яҳё ибн Букайр, Равҳ ибн Салоҳ, Юсуф ибн Адий, Муҳаммад ибн Синон Авакий, Мусаддад, Исмоил ибн Абу Увайс, Саъид ибн Мансур, Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Юнус, Муҳаммад ибн Минҳол Зарир, Ҳудба ибн Холид, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Асмо, Умайя ибн Бистом, Абу Наср Таммор, Аҳмад ибн Ҳанбал, Убайдуллоҳ ибн Муҳаммад Айший, Иброҳим ибн Ҳамза Зубайрий, Сулаймон ибн бинти Шурахбил, Маҳбуб ибн Мусо Антокий, Абдулазиз ибн Имрон ибн Миклос, Иброҳим ибн Мунзир Ҳизомий, Абу Рабеъ Захроний ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

У кишидан Муҳаммад ибн Исҳоқ Соғоний ва Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (ёшлари катта бўлса-да); Абу Ҳомид ибн Шарқий, Ибн Хузайма, Абул Аббос Дағулий, Абу Бакр ибн Исҳоқ Сибгий, Абу Абдуллоҳ ибн Аҳрам, Яҳё ибн Муҳаммад Анбарий, Даълаж Сижзий, Али ибн Ҳамшоз, Исмоил ибн Нухайд ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

У кишидан ривоят қилган энг сўнгги ровий – Ибн Нухайддан бир йил кейин вафот этган Абул Фаворис Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Жумъа.

Даълаж айтадилар: «Менга Довуд ибн Алининг бир факих шогирдлари куйидагиларни айтиб бердилар: “Абу Абдуллоҳ бир куни мажлисимизга кириб, охиروقда ўтирдилар. Сўнгра устоз Довуд билан гаплашдилар. Довуд бу кишининг илмларида хайратланиб: “Сиз Абу Абдуллоҳ Бушанжий бўлсангиз керак?” – дедилар. Бу киши: “Ҳа”, – дедилар. Довуд жойларидан туриб, Бушанжийни ёнларига ўтиргиздилар ва: “Бугун мажлисимизга фойда берадиган, лекин фойда талаб қилмайдиган киши келибди”, – дедилар».

Абу Закариё Анбарий айтадилар: “Хусайн Қаббонийнинг жанозаларида ҳозир бўлдим. Абу Абдуллоҳ Бушанжий бизга жаноза намозини ўқиб бердилар. Кетмоқчи бўлганларида, Абу Абдуллоҳнинг улови олиб келинди. Абу Амр Хаффоф унинг жиловидан, имомлар имоми унинг узангисидан ушладилар. Абу Бакр Жорудий билан Иброҳим ибн Абу То-

либ унинг эгар-жабдуғини тўғрилай бошлашди. Бушанжий буларга қаршилиқ қилмадилар. Сўнгра йўлларида давом этдилар”.

Абу Закариё Анбарий айтадилар: «Бир марта менга Бушанжий: “Яхши иш қилдинг”, – деб айтдилар. Сўнгра отамга юзланиб: “Мен ўғлингизни мақтадим. Абу Убайдуллоҳни шундай мақтаганимда, жуда хурсанд бўларди”, – дедилар».

Абу Амр ибн Нужайд айтадилар: «Абу Усмон Саъид ибн Исмоилнинг: «Абу Абдуллоҳ Бушанжийни табаррук билиб, у киши билан қўл бериб кўришмоқчи бўлганимда, менга қўл узатмадилар ва: “Эй Абу Усмон, мен сиз ўйлаётгандек киши эмасман”, – дедилар”, – деганларини эшитдим».

Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Музакий айтадилар: «Бизга Бушанжий Аҳмад ибн Ҳанбалдан, у киши Ибн Маҳдийдан, у киши Зухайр ибн Муҳаммаддан, у киши Солиҳ ибн Кайсондан, у киши Абдуллоҳ ибн Абу Умомадан, у киши оталаридан Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг:

البإذاة من الإيمان

“Оддий кийиниш – иймондан”, – деганларини хабар бердилар.

Бушанжий: “Ҳадисдаги “базоза” сўзи – “базий” сўзининг акси. “Базий” – уятсиз ва бўҳтон сўзларни гапириш. “Базоза” эса – ўзини қимматбаҳо қийим ва тўшаклардан хокисор тутиб, оддий қийим ва тўшакдан фойдаланиш. Бу зоҳидлар либосларидир”, – дедилар».

Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар айтадилар: «Бушанжийнинг Мустамлийга: “Сўзимга амал қилсанг, маломатдан йироқ бўласан”, – деганларини эшитдим».

Ҳокимнинг айтишларича, у кишига Ҳасан ибн Аҳмад ибн Мусо, у кишига Абу Абдуллоҳ Бушанжий айтадилар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

لو كان القرآن في إهاب ما مسته النار

“Агар қайси терида Қуръон бўлса, унга дўзах ўти тегмайди”, – деганлар. Бунинг маъноси “Кимки Қуръонни ёд олса ва уни ўқиб юрса, ундайларга дўзах олови тегмайди”, деганидир».

Ҳоким айтадилар: «Мен Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Яъқуб Шайбонийдан эшитдим. У киши Бушанжийнинг бир неча марта: “Бизга Яҳё ибн Абдуллоҳ ибн Букайр ҳадис айтдилар”, – деганларини эшитганлар. У кишини қанча мақтасак ҳам оз. Мен Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфардан эшитдим. У киши Бушанжийнинг бир неча марта: “Абдулазиз ибн Муҳаммад Андаровардий...” – деганларини эшитган эканлар».

Ҳокимнинг айтишларича, у кишига Яҳё ибн Муҳаммад Анбарий, у кишига Бушанжий, у кишига Нуфайлий, у кишига Рай қозиси Икрина ибн Иброҳим Аздий ровий Абдулмалик ибн Умайрдан, у киши Мусо ибн Талҳадан айтадилар: «Оишадан кўра фасохатлироқ ва хатиброкни кўрмадим. Оишани Жамал куни кўрдим. Одамлар галаён қилиб, у кишига: “Эй мўминлар онаси! Усмоннинг ўлимлари тўғрисида айтиб беринг”, – деганларида, уларни ўтирғизиб, Аллоҳга ҳамду сано айтгач: “Аммо баъд! Сизлар Усмон розияллоҳу анҳуга уч нарсани тухмат қилдингизлар: ёш йигитни амир этиб тайинлаганлари; баъзиларни қамчи билан савалаганлари; Ғамома ерини ажратиб қўйганлари. Сизлар шу нарсалар билангина қизиқиб қолдингизлар. У кишининг қилган яхшиликларини совун кийимнинг кирини ювиб ташлагандек, чиппакка чиқардингизлар. Душманлик этиб, уч ҳурматдан мосуво қилдингизлар: Ашхурул ҳурумнинг ҳурмати; ҳарамнинг ҳурмати; халифаликларининг ҳурмати. Аллоҳга қасамки, Усмон тақводорроғингиз, қариндош-уруғлари билан муомалада яхшироғингиз ва покдомонроғингиздир. Сўзим сўнгида сизлар ва ўзим учун Аллоҳдан истиғфор сўрайман”, – деб айтдилар».

Бушанжий айтадилар: “Ёш йигитни раҳбар қилиб тайинлаганлари – Саъдни ҳокимликдан бўшатиб, ўринларига қариндошликлари учун Валид ибн Уқбани ҳоким этиб қўйганларидир. Қамчи билан савалаганлари – Аммор ва Абу Заррни баъзи хатолари учун жазолаганларидир. Ғамома ерини ажратиб қўйганлари – Ғамома деган жойни закотдан келган туялар бокилиши учун ажратиб қўйганларидир. Бундай ишни Умар розияллоҳу анҳу ҳам қилганлар ва у кишининг бу ишларини саҳобалар қўллаб-қувватлаган эдилар”.

Ҳоким айтадилар: «Бизга адиб Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Мусо, у кишига Муҳаммад ибн Иброҳим Бушанжий, у кишига Абдуллоҳ ибн Язид Дамашкий, у кишига Абдурраҳмон ибн Язид ибн Жобир: “Муқсалот деган жойда мисдан ясалган бир бутни кўрдим. Агар чанқаса, тушиб, сув ичарди”, – деб айтиб бердилар».

Бушанжий бу ҳодисага изох бериб айтадилар: “Олимларнинг бу сўзни айтишларидан мақсад – мажлисларида ҳозир бўлганларнинг фикрларини синаш, уларга одоб бериш ва илм савияларини текшириб кўриш. Ибн Жобир Шом диёрининг алломаларидандир. У кишининг фойдали китоблари бор. Юқоридаги сўзни асло бутга лол қолганларидан айтмаганлар.

Муқсалот – Дамашқдаги ун бозорининг бир тарафидаги жой.

Бу кўринишни айтишдан мақсад бутга сиғинувчиларнинг нечоғлик нотўғри йўл тутганларини очиб беришдир. Чунки бут ҳаргиз чанқамайди. Агар чанқаса, тушиб, сув ичиши керак эди. Демак, унинг жони йўқ. На чанқашга, на тушишга ва на қайта чиқишга қудрати етади”.

Ҳоким айтадилар: «Мен Абу Закариё Анбарийдан эшитдим. У киши Бушанжийдан, у киши Қутайба ибн Саъиддан Юнус ибн Сулаймоннинг: “Туруч улуғларнинг таомларидир”, – деганларини эшитган эканлар».

Қутайба айтадилар: «Ҳаж қилиб келсам, одамлар бу гапни ҳадисга айлантириб юборган эканлар. Улар Бағдодга келиб: “Туруч ҳадиси”, “Туруч ҳадиси”, – дер эдилар».

Анбарийдан эшитдим: «Бушанжийнинг: “Ибн Исҳоқ – бизнинг наздимизда сика, сика”, – деганларини эшитдим».

Ҳоким айтадилар: «Абу Амр ибн Ҳамдондан эшитдим. У киши Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқнинг: “Агар Абу Абдуллоҳда бор илмларига бахиллик бўлмаганида, мен илм талабида Мисрга бориб юрмасдим”, – деганларини эшитган эканлар».

Фақиҳ Абу Назр айтадилар: «Бушанжийнинг: “Кимки одобсизлик билан илм ва фикр ҳақида эришмоқчи бўлса, Аллоҳ ва Расулига ёлғон гапиришга журъат этибди”, – деганларини эшитдим».

Ҳофиз Сулаймоний: “Абу Абдуллоҳ Бушанжий имом Моликнинг кўзга кўринган шогирдларидан”, – деб зикр қилганлар.

Ҳасан ибн Яъқуб айтадилар: “Абу Абдуллоҳ Бушанжий Найсобурда лайсийлар сулоласи олдида ўз мавқеларига эга эдилар. Уларнинг ҳукмронликлари тугагач, Бушанжий Бухорога – амир Исмоилнинг ҳузурларига бордилар. У ерда қисқа вақт яшагач, амир Исмоилдан ўзларига Найсобурда нафақа тайинлашлари ҳақида хат ёзиб беришларини илтимос қилганлар”.

Ҳоким айтадилар: «Мен Хусайн ибн Ҳасан Тусийдан эшитдим. У киши Бушанжийнинг: “Лайсийлардан менга 700 минг дирҳам эҳсон келди”, – деганларини эшитган эканлар».

Даълаж айтадилар: «Абу Абдуллоҳнинг Ибн Хузаймага ишора қилиб: “У киши зийрак. Мен Абу Савр ҳақларида бу гапни айтолмайман”, – деганларини эшитдим».

Абу Абдуллоҳ ибн Аҳрам айтадилар: «Имом Бухорий “Ас-Саҳиҳ”ларида Абу Абдуллоҳ Бушанжийдан ҳадис ривоят қилганлар».

Ибн Заҳабий: «Бизга “Ас-Саҳиҳ”дан Муҳаммад, у кишига Абу Жаъфар Нуфайлий ҳадис айтиб бердилар...” – деб, Бақара сурасининг тафсирига оид бир ҳадисни зикр қилдилар.

Бу санадда “Бушанжий” нисбати келтирилмаган бўлса-да, баъзилар: “Муҳаммаддан мақсад – у киши Ибн Яҳё Зухлийдир”, – дейишган. Лекин кўп муҳаддислар: “Муҳаммаддан мақсад – Муҳаммад ибн Иброҳим Бушанжийдир”, – деганлар. Кейинги фикрни Ҳокимнинг қуйидаги ривоятлари ҳам қўллаб-қувватлайди: «Бизга Абу Бакр ибн Абу Наср, у кишига Бушанжий, у кишига Нуфайлий, у кишига Мискин ибн Букайр, у кишига Шуъба ровий Холид Ҳаззодан, у киши Марвон Асфардан, у киши Ибн Умардан айтадилар:

“Ичингиздаги нарсани ошкора қилсангиз...” (Бақара сураси, 284) ояти мансухдир».

Ҳоким: “Бизга Асом, у кишига Сағоний, у кишига Муҳаммад ибн Иброҳим, у кишига Нафийлий айтиб бердилар...” – деб ҳадисни зикр қилганлар. Ҳоким яна: “Бизга Муҳаммад ибн Жаъфар, у кишига Бушанжий айтиб берганлар...” – деб ҳадисни зикр қилганлар.

Бизга “Шомия” мадрасасининг мударрисси Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдусалом Тамим, Абул Фазл ибн Тоҷул Умано ва Зайнаб бинти Киндийлар ўқиган ҳолатда Муаййид ибн Муҳаммад Тусий, Абдулмуъиз ибн Муҳаммад Ҳаравий ва Зайнаб бинти Абул Қосим Шаърийлардан хабар бердилар. Муаййид айтадилар: “Бизга Муҳаммад ибн Фазл Соъидий хабар бердилар”. Абдулмуъиз айтадилар: “Бизга Тамим ибн Абу Саъид Муаллим хабар бердилар”. Зайнаб айтадилар: “Бизга Исмоил ибн Абул Қосим хабар бердилар”. Ҳар ушовлари айтадилар: «Бизга Умар ибн Аҳмад ибн Масрур, у кишига Абу Амр ибн Нужайд 364 йилда хабар бердилар. У кишига Муҳаммад ибн Иброҳим Бушанжий, у кишига Равҳ ибн Салоҳ Мисрий, у кишига Мусо ибн Уло оталаридан, у киши Абдуллоҳ ибн Амрдан, у киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан:

الحسد في اثنتين رجل آتاه الله القرآن فقام به واحل حلاله وحرم حرامه ورجل آتاه الله مالا فوصل منه أقرباءه ورحمه وعمل بطاعة الله تمنى أن يكون مثله ومن تكن فيه أربع لم يضره ما زوي عنه من الدنيا حسن خليفة وعفاف وصدق حديث وحفظ أمانة

“Икки кишига ҳасад қилса арзийди: бир кишига Аллоҳ таоло Қуръон берган бўлса, унга амал қилса, ҳалолини ҳалол, ҳаромини ҳаром деса; бир кишига Аллоҳ таоло бойлик берган бўлса, ундан қариндош-уруғларига улашган бўлса, Аллоҳнинг тоатида қоим бўлса. Кимда тўрт хислат бўлса, дунёда бошқа неъматларга эришолмаса ҳам ҳеч зарари йўқ: гўзаллик, иффат, тўғрисўзлик, омонатдорлик”, – деганларини ривоят қилганлар».

Бу ҳадис ғариб, санади жуда олий. Ибн Адий ровий Равҳни заиф ҳисоблаганлар. Ибн Ҳиббон эса сиқалардан санаганлар. Ҳоким у кишини: “Ниҳоятда сиқа”, – деб мақтаганлар.

Ҳоким Бушанжийнинг таржимаи ҳолларини гўзал сифатлар билан батафсил зикр қилганлар ва: “Бушанжий 291 йили муҳаррам ойининг бошида вафот этдилар”, – деганлар.

Бошқа ривоятда: “290 йил зулҳижжа ойининг охириги кунларидан бирида вафот қилганлар. Эртасига Ибн Хузайма жаноза намозини ўқиғач, дафн этилганлар”, – деб айтилган.

Абу Саъд Самъоний айтадилар: “Бушанж – Ҳиротдан етти фарсах узоқликдаги бир шаҳарча”.

Баъзилар “Бусанж”, дейишган.

ВАКИЪ ИБН ЖАРРОҲ (9; 140, 48)

Ҳофиз, Ироқ муҳаддиси, таниқли имомлардан Вакиъ ибн Жарроҳ ибн Малиҳ ибн Адий ибн Фарас ибн Жамжама ибн Суфён ибн Ҳорис ибн Амр ибн Убайд ибн Руос Абу Суфён Руосий Кўфий.

Аҳмад ибн Ҳанбал: “Вакиъ 129 йилда туғилганлар”, – деганлар.

Халифа ва Ҳорун ибн Ҳотим эса: “Вакиъ 128 йилда туғилганлар. Ёшликларидан ҳадис илми билан машғул бўлганлар”, – деганлар.

Ҳишом ибн Урва, Сулаймон Аъмаш, Исмоил ибн Абу Холид, Ибн Авн, Ибн Журайж, Довуд Авдий, Юнус ибн Абу Исҳоқ, Асвад ибн Шайбон, Ҳишом ибн Ғоз, Авзоъий, Жаъфар ибн Бурқон, Закариё ибн Абу Зоида, Талҳа ибн Амр Маккий, Фузайл ибн Ғазвон, Абу Жаноб Калбий, Ҳанзала ибн Абу Суфён, Абон ибн Самъа, Абон ибн Абдуллоҳ Бажалий, Абон ибн Язид, Иброҳим ибн Фазл Махзумий, Иброҳим ибн Язид Хувзий, Идрис ибн Язид, Исмоил ибн Рофеъ Маданий, Исмоил ибн Сулаймон Азрак, Исмоил ибн Абу Суфайро, Исмоил ибн Муслим Абдий, Афлах ибн Хумайд, Айман ибн Нобил, Бадр ибн Усмон, Башр ибн Муҳожир, Ҳурайс ибн Абу Матар, Абу Халда Холид ибн Динор, Холид ибн Таҳмон, Далҳам ибн Солиҳ, Саъд ибн Авс, Саъдон Жуҳаний, Саъийд ибн Соиб, Саъийд ибн Убайд Тоий, Салама ибн Нубайт, Талҳа ибн Яҳё, Аббод ибн Мансур, Усмон Шаҳҳом, Умар ибн Зарр, Исо ибн Таҳмон, Уяйна ибн Абдуррахмон ибн Жавшан, Каҳмас, Мусанно ибн Саъийд Зубаъий, Мусанно ибн Саъийд Тоий, Ибн Абу Лайло, Мисъар ибн Ҳабиб, Мисъар ибн Кидом, Муъовия ибн Абу Музаррид, Мусъаб ибн Сулайм, Ибн Абу Зиъб, Суфён, Шуъба, Исроил, Шарик ва бошқа кўплардан ҳадис эшитганлар.

Илм денгизларидан, ҳифз имомларидан эдилар.

У кишидан шайхларидан бири Суфён Саврий, Абдуллоҳ ибн Муборак, Фазл ибн Мусо Сийноний (гарчи булар Вакиъдан ёшлари катта бўлсалар ҳам), Яҳё ибн Одам, Абдуррахмон ибн Маҳдий, Ҳумайдий, Мусаддад, Али, Аҳмад, Ибн Маъийн, Исҳоқ, Бану Абу Шайба, Абу Хайсама, Абу Курайб, Ибн Нумайр, Абу Ҳишом Рифоъий, Абдуллоҳ ибн Ҳошим

Тусий, Аҳмад ибн Абдулжаббор Уторидий, Иброҳим ибн Абдуллоҳ Аб-сий ва улардан бошқа кўплар ҳадис ривоят қилишган.

Оталари Куфадаги Байтул молнинг нозири, ҳайбатли, обрўли киши-лардан эдилар.

Яҳё ибн Айюб Мақобирийдан ривоят қилинади: “Вакиъга оналари-дан юз минг дирҳам мерос қолган”.

Яҳё ибн Ямон айтганлар: “Суфён Саврий вафотларидан кейин у ки-шининг ўринларига Вакиъ ўтирдилар”.

Қаънабий айтганлар: «Биз Ҳаммод ибн Зайднинг ҳузурларида эдик. Вакиъ чиқиб кетганларидан кейин у ердагилар: “Бу киши Суфённинг ровийларидан”, – дейишди. Ҳаммод: “Агар хоҳласангизлар, у кишини Суфёндан ҳам кучлироқ, деб айтаман”, – дедилар».

Фазл ибн Муҳаммад Шаъроний айтганлар: «Яҳё ибн Аксамнинг: “Ва-киъ билан сафарда ҳам, муқим пайтларида ҳам бирга бўлардим. Доимо рўза тутиб юардилар. Куръонни ҳар кеча хатм қилардилар”, – деганла-рини эшитдим».

Бу амаллар – ибодатга мустаҳкам боғланган одамларнинг макоми. Лекин суннатга эргашган, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг йўллари яхши билган олимларга бу ишларни қилиш у қадар шарт эмас. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг узлуксиз рўза тутиш-дан, уч кундан кам муддатда Куръонни хатм қилишдан қайтарганлари тўғрисида саҳиҳ ҳадис ворид бўлган. Дин қулайликдир. Шундай экан, суннатга эргашиш авлороқ. Аллоҳ таоло Вакиъдан рози бўлсин. Бугунги кунда Вакиъга ўхшаганлар қани?!

Яҳё ибн Маъийн: “Авзоъий ўз замонларида қандай мавқега эришган бўлсалар, Вакиъ ҳам ўз замонларида шундай мақомда эдилар”, – деганлар.

Аҳмад ибн Ҳанбал айтганлар: “Ўз замонларида Вакиъдан кўра кенг камровли илм ва ҳифз соҳибини кўрадим”.

Имом Аҳмад Вакиъни ниҳоятда эъзозлаб, алоҳида ҳурмат-эҳтиром кўрсатганлар.

Муҳаммад ибн Омир Миссийсий айтганлар: «Имом Аҳмаддан: “Сиз-га Вакиъ маҳбуброқми ёки Яҳё ибн Саъийд?” – деб сўрадим. “Вакиъ”, – дедилар. “Нима учун у кишини Яҳёдан устун кўрасиз? Яҳёнинг илмда-ги, ҳифздаги, ривоятлари аниқлигидаги мавқеларини биласиз-ку?!” – де-дим. “Вакиъ Ҳафс ибн Ғиёс билан дўст эдилар. Ҳафс қози бўлганларида, Вакиъ у кишидан узоқлашдилар. Муъоз ибн Муъоз билан дўст бўлган Яҳё эса Муъоз қози бўлганларида, у кишидан узоқлашмадилар”, – деб жавоб бердилар».

Муҳаммад ибн Али Варроқ: “Вакиъдан қози бўлиш талаб қилинган-да, у киши бундан бош тортдилар”, – деганлар.

Муҳаммад ибн Салом Пайкандий айтганлар: «Вакиънинг: “Ким ҳадиси қандай келган бўлса, шундайлигича талаб қилса, у суннат соҳибидир. Ким ўзининг фикрини қўллаб-қувватлаш учунгина ҳадис истаса, у бидъатчидир”, – деганларини эшитдим».

Ҳофиз Абул Қосим ибн Асоқир айтганлар: “Вакиъ Дамашқда ҳадис айтганлар. У кишидан Ҳишом ибн Аммор ва Ибн Заквон ҳадис ёзиб олишган”.

Аҳмад ибн Абу Хайсамага Муҳаммад ибн Язид, у кишига Зайдоннинг биродари Ҳусайн айтиб берган эканлар: «Вакиъ билан бирга эдим. Миссиса ёки Тарасусдан Шомгача келдик. Йўлда қайси шаҳарга кирсак, шаҳар волийсининг ўзи бизни кутиб оларди. Жумъа намозини Дамашқда ўқидик. Имом салом бериб, намозни тугатган заҳоти одамлар Вакиънинг ён-атрофларини ўраб олиб, зиёрат қила бошлашди. Бу кечгача чўзилди. Ўғиллари Малиҳ: “Ўша кеча кўп зиёрат қилишганидан отамнинг баданларининг баъзи жойлари кўкариб кетганига гувоҳ бўлдим”, – деганлар».

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Аммор: “Вакиъ Байтул Макдисдан эҳром боғладилар”, – деганлар.

Муҳаммад ибн Саъд айтганлар: “Вакиъ – сиқа, омонатдор, олиймақом, кўп ҳадис айтувчи, сўзлари ҳужжат олимлардан эдилар”.

Маҳмуд ибн Ғайлонга Вакиъ: “Мен Аъмашнинг дарсларига бир неча йил қатнаганман”, – деган эканлар.

Муҳаммад ибн Халаф Таймийга Вакиъ хабар берганлар: «Аъмашнинг ҳузурларига бориб, ҳадис айтиб беришларини сўрадим. “Исминг нима?” – дедилар. “Вакиъ”, – дедим. “Чиройли исм. Келажакда сенинг номинг юртларга тарқалади. Куфанинг қаерида турасан?” – дедилар. “Бани Руосда”, – дедим. “Жарроҳ ибн Малиҳнинг уйининг қайси томонида турасан?” – деб сўрадилар. “У киши отам бўладилар”, – дедим. Ўша пайтда отам Байтул молнинг нозири эдилар. Аъмаш менга: “Бориб, менга ажратилган маошни олиб келгин, кейин сенга бешта ҳадис айтиб бераман”, – дедилар. Отамнинг ёнларига келиб, бўлган воқеани сўзлаб бердим. Отам: “Маошнинг ярмини олиб боргин. Сенга бешта ҳадис айтиб беради. Ундан кейин қолган ярмини берсанг, яна бешта айтади, шу билан ўнта бўлади”, – дедилар. Маошнинг ярмини олиб бориб, Аъмашнинг қўлларига тутқаздим. “Бори шуми?” – деб, жим турдилар. “Менга ҳадис айтинг”, – дедим. Иккита ҳадис ёздирдилар, холос. “Бешта ҳадис айтишга ваъда бергандигиз-ку”, – дедим. “Қолган дирҳамлар қани? Ўйлашимча, отанг сенга шуни буюрган бўлсалар керак. Аъмашнинг закийлигини, кўп нарсаларнинг шохиди эканлигини билмайдилар шекилли? Бориб, маошнинг ҳаммасини келтир”, – дедилар. Олиб келганимдан сўнг бешта ҳадис айтиб бердилар. Ҳар ой маошни олиб келганимда, бешта ҳадис айтиб берардилар».

Косим ибн Язид Жармий айтганлар: «Саврий ёш бола бўлган Вакиъни чакириб: “Эй Руосий, буёққа кел, қайси ҳадисларни эшитдинг?” – деб сўради. Вакиъ: “Менга бу ҳадисни фалончи айтиб бердилар...” – десади, Суфён табассум қилиб, у кишининг ҳифзларидан хайратланарди».

Ибн Аммор айтганлар: «Ўз замонида Куфада Вакиъдан кўра фақиҳроқ, муҳаддисроқ киши йўқ эди. Жуда билимдон эдилар. У кишининг: “Ўн беш йилдан бери бирор китоб кўрганим йўқ. Ҳаммасини ёддан айтаман. Мана шу давр ичида фақат битта ҳадис учун китобга қараганман”, – деганларини эшитдим. У кишига: “Басра аҳли сизнинг тўртта ҳадисингиздан камчилик топишибди”, – дедим. “Мен Аббадонда уларга бир ярим мингга яқин ҳадис ривоят қилганман. Шулардан тўрттаси маъқул бўлмаган бўлса, бу ҳеч нарса эмас”, – дедилар».

Яхё ибн Маъийн айтганлар: «Вакиънинг: “Суфён Саврийдан бирорта ҳадис ёзиб олмадим. Ҳаммасини ёд олардим. Уйга қайтганимдан сўнг уларни коғозга туширадим”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Имрон Ахнасий айтганлар: «Яхё ибн Ямоннинг: “Суфён Саврий Вакиънинг кўзларига қараб: “Бу Руосий йигит доғруғи чикмай, вафот этмайди”, – дедилар. Суфён вафот этгач, Вакиъ у кишининг ўринларига ўтирди», – деганларини эшитдим».

Аҳмад ибн Абул Ҳаворий айтганлар: «Абу Бакр ибн Айёшга: “Бизга ҳадис айтиб беринг”, – дедим. “Кексайиб қолдик, айрим ҳадисларни унутиб қўйдик. Энди руослик Вакиънинг ёнларига бор”, – дедилар».

Шозакуний айтганлар: «Абу Нуъайм бир куни бизга: “Модомики Вакиъ ҳаёт эканлар, у кишидан ҳеч ким ўзиб кетолмайди”, – дедилар».

Вакиъ буғдойранг, жуссалари йирик, семиз киши бўлганлар.

Ибн Адий айтганлар: «Менга Нух ибн Ҳабибнинг Абдураззоқдан ривоят қилинган: “Саврий, Ибн Уяйна, Маъмар, Молик, фалончи-фалончини кўрдим. Лекин бу кўзларим Вакиъга ўхшаган одамни кўрмади”, – деган гапларини айтиб беришди».

Муфаззал Ғалобий айтганлар: «Аббодонда эдик. Ҳаммод ибн Масъада: “Мен билан бирга Вакиънинг ҳузурларига юр”, – дедилар. Иккимиз бордик. Ҳаммод саломлашди. Вакиъ бизга ҳадис айтиб бердилар. У ердан чиққанимиздан сўнг Ҳаммод менга: “Эй Абу Муъовия, Саврийни кўрганман, бу кишининг даражаларида эмас эдилар”, – дедилар».

Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбал айтганлар: «Отамнинг: “Вакиъ ниҳоятда ҳофиз эдилар, унга ўхшадини кўрмаганман”, – деганларини эшитдим».

Бишр ибн Мусо айтганлар: «Аҳмад ибн Ҳанбалнинг: “Илмда, ҳифзда, санада, тақво ва парҳез борасида Вакиъдек одамни асло кўрмаганман”, – деганларини эшитдим».

Бу эътирофларни парҳезкорликлари, тақволари билан машҳур бўлган ва Ҳушайм, Суфён ибн Уяйна, Яҳё Қаттон, кози Абу Юсуф ва уларга монанд улугларни кўрган имом Аҳмад айтяптилар!

Имом Аҳмад ҳақларида Иброҳим Ҳарбий келтирган ривоятда Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Саввор Найсобурийга Абдусамад ибн Сулаймон Балхий айтганлар: «Аҳмад ибн Ҳанбалдан Яҳё ибн Саъийд, Абдуррахмон, Вакиъ ҳамда Абу Нуъайм ҳақларида сўрадим. У киши: “Вакиъдан кўра ҳофизроқни кўрмадим. Абдуррахмон ҳадисларни билиш ва уларнинг сифатига эътиборда беназир, Яҳё ибн Саъийд одамохун эдилар. Абу Нуъайм – сиқа, ҳадислари ҳужжат ўрнига ўтади”, – дедилар».

Солиҳ ибн Аҳмад айтганлар: «Отам (Аҳмад ибн Ҳанбал)дан: “Сизнингча Вакиъ собитроқми ёки Язид?” – деб сўрадим. “Аллоҳга ҳамд бўлсин, ҳар иккаларлари ҳам собитдир. Вакиъдан кўра комусий олимни кўрмадим. Ибодатда ҳам у кишига монандини топмадим. Амалдорлар билан кўпам аралашиб юрмасдилар”, – деб жавоб бердилар».

Аҳмад ибн Ҳасандан имом Термизий куйидагиларни эшитганлар: «Аҳмад ибн Ҳанбалдан Вакиъ ва Абдуррахмон ибн Маҳдий ҳақларида сўралганда, у киши: “Вакиъ қалблардан мустаҳкам ўрин олган, Абдуррахмон эса имомдир, пешводир”, – дебдилар».

Дамашқ зоҳиди Аҳмад ибн Абул Ҳаворий: “Таниган-билган кишиларим орасида Вакиъдан кўра тақводорроғини кўрмадим”, – деганлар.

Али ибн Ҳусайн ибн Ҳиббон оталаридан ривоят қилганлар. Оталари Ибн Маъийндан куйидагиларни эшитганлар: «Мен: “Вакиъдан кўра афзалроқ олимни кўрмадим”, – деганимда, “Абдуллоҳ ибн Муборак-чи?” – деб сўрашди. “Ибн Муборакнинг фазллари бисёр. Лекин Вакиъдан афзалроғини кўрмадим. Қиблага юзланиб ўтирардилар, ҳадисларни ёдлардилар, тунни ибодат билан ўтказардилар, узлуксиз рўза тутардилар, Абу Ҳанифанинг сўзлари билан фатво берардилар. Абу Ҳанифадан кўп фатво эшитганлар”, – деб жавоб бердим».

Солиҳ ибн Муҳаммад Жазаранинг айтишларича, Яҳё ибн Маъийн: “Вакиъдан кўра ҳофизроқни учратмадим”, – деганларида, кимдир: “Ҳушайм-чи?” – деб сўрабди. Яҳё: “Вакиънинг ҳадислари олдида Ҳушаймнинг ҳадисига йўл бўлсин”, – деб жавоб берибдилар. Ўша киши тагин: «Мен Али ибн Мадинийнинг: “Ер юзида Язид ибн Ҳорундан ҳофизроғини кўрмадим”, – деганларини эшитганман», – дебди. “Тўғри, Язид ҳадисларни ёдлаганлар. Бироқ чўрилари китобдан ўқиб берган ҳадисларнигина ёдлаганлар-да”, – деб жавоб қилибдилар.

Қутайбага Жарир айтганлар: «Ибн Муборак ёнимга келганларида, у кишига: “Эй Абу Абурахмон, бугунги кунда Куфанинг энг машҳур олими ким?” – деб сўрадим. Ибн Муборак бир муддат сукут сақладилар-да, сўнгра: “Икки шаҳарнинг ҳам забардаст олими – Вакиъ”, – дедилар».

Хофиз, имом Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Ғолиб ибн Ҳарб Заббий Басрий Таммор (Тамтом)га Яҳё ибн Айюб, у кишига Вакиънинг шогирдларидан бири айтиб берган экан: “Вакиъ ибн Жарроҳ ҳар кеча Қуръоннинг учдан бирини ўқимагунча ухламас эдилар. Сўнгра кечанинг охириги қисмида уйғониб, Ҳафтиякни ўқирдилар. Кейин ўтириб, тонг отгунча истиғфор айтардилар”.

Абу Саъийд Ашажга Иброҳим ибн Вакиъ қуйидагиларни айтиб берганлар: “Отам қачон намоз ўқиб бошласалар, ҳовлимизда ҳамма намозга қўшиларди. Ҳатто бир қора чўримиз ҳам бизга қўшилиб намоз ўқирди”.

Аббос айтганлар: «Менга Яҳё ибн Маъийн айтиб бердилар. У киши Вакиъ ибн Жарроҳнинг: “Ўлимни бир кунгина бўлса ҳам кечиктиришининг иложи йўқ-да!” – деганларини такрор-такрор эшитганлар. Вакиънинг “Зухд” китобини олиб ўқиганларини, бир ҳадисга етганларида, китобни қўйиб, ўринларидан турганларини ва бошқа ҳадис ўқимаганларини кўрибдилар. Икки-уч кун шу ҳолат такрорланган экан. Яҳёдан: “У қайси ҳадис экан?” – деб сўрадим. “У “Сен дунёда мусофир ёки йўловчи каби бўл” деган ҳадисдир”, – деб жавоб бердилар».

Ибн Аммор айтганлар: “Вакиъ рўзани бардавом тутганлар. Шак [Рамазон (рўза) оyi киришидан олдинги кун] ва икки ҳайит кунлари рўза тутмаганлар. Айтишларича, рўза тутмаган кунлари касал бўлиб қолар эканлар”.

Суфён ибн Вакиъ айтганлар: “Отам эрталабдан куёш кўтарилгунча муҳаддислар билан ўтирардилар. Сўнгра уйга қайтиб, сал мизғиб олардилар. Пешинни ўқигач, одамлар чорваларини суғорадиган жойга бора-риб, уларга ёрдамлашар, шу билан бирга, аср намозига қадар Қуръондан фарзларга тегишли масалаларни ўргатардилар. Кейин масжидга қайтиб, аср намозини адо этардилар. Намоздан сўнг кун ботгунча Қуръон тиловат қилар, Аллоҳнинг зикри билан машғул бўлардилар. Шомдан кейин уйга кириб, ифторлик қилар, хуфтондан сўнг яна (ярим тунгача) намоз ўқирдилар ва ухлардилар”.

Буни имом Доракутний қози Ибн Умми Шайбондан, у киши оталаридан, у киши Абу Абдурахмон ибн Суфён ибн Вакиъдан ривоят қилганлар.

Исҳоқ ибн Бухлул айтганлар: «Вакиъ биз томонларга келиб, Фурот масжидида қўним топганларида, у кишидан ҳадис эшитдим. Бир сафар мендан набиз келтиришимни сўрадилар. Набиз келтирганимдан сўнг ҳадис айта бошладилар. Ора-орада ундан ичиб турардилар. Набиз тугагач, чироқни ўчирдилар. “Нима бўлди?” – дедим. “Агар кўпроқ келтирганингда, кўпроқ ҳадис айтиб берардим”, – дедилар».

Жаъфар Таёлисийга Яҳё ибн Маъийн айтганлар: «Бир киши Вакиъдан: “Эй Абу Суфён, ўтган кеча набиз ичувдим. Тушимда бир киши:

“Сен хамр ичдинг”, – деди. Сиз нима дейсиз?” – деб сўради. Вакиъ: “Тушингга кирган шайтон бўлади”, – дедилар.

Нуъайм ибн Ҳаммод айтганлар: «Вакиънинг ҳузурларида овқатландик. “Нима олиб келишимни хоҳлайсизлар, қариларнинг набизиними ёки ёшларнинг набизиними?” – деб сўрадилар. Шунда мен: “Набиз ҳақида олимларнинг турли фикрлари бор-ку?” – дедим. У киши: “У менга Фурот сувидан ҳам кўра ҳалолроқ”, – дедилар. Мен: “Фурот сувининг поклигига шубҳа йўқ, лекин набиз тўғрисида ихтилоф бор-ку?” – дедим».

Аллоҳ таоло Вакиъни ўзи кечирсин. Агар у киши набизни мубоҳ ҳисобламаганларида, бу сўзни айтмас эдилар.¹⁷

Иброҳим ибн Шаммос айтганлар: «Мендан нимани орзу қилиш сўралганда, “Ибн Муборакнинг ақллари ва тақволарини, Али ибн Фузайлнинг зуҳдлари ва ҳилмларини, Вакиънинг ибодатлари ва ҳифзларини, Исо ибн Юнуснинг хушуъларини, Ҳусайн Жуъфийнинг сабрларини орзу қилардим”, – деган бўлардим. Жуъфий сабр қилдилар, уйланмадилар, дунё ишларидан бирортасига меҳр қўймадилар».

Вакиъ айтганлар: «Ҳорун Рашид мени чақириб: “Шаҳрингиздагилар мендан қози тайинлашимни сўрашмоқда. У талабни адо этишимни ва солиҳ амалларимга ёрдам беришни истасангиз, қозиликни қабул қилинг”, – дедилар. Мен: “Эй амирал мўминин, кекса бир шайхман. Бир кўзим кўрмайди, иккинчиси заиф”, – деб узримни айтдим».

Али ибн Ҳашрам айтганлар: «Вакиъ ибн Жарроҳнинг бирор марта китоб кўтариб юрганларини кўрмадим: ҳадисларни ёддан айтардилар. Бир куни у кишидан хотирани кучайтирадиган дори тўғрисида сўрадим. “Агар сенга ўша дорини айтсам, уни истеъмол қиласанми?” – деб сўрадилар. “Ҳа, Худо ҳаққи!” – дедим. “Мен хотирани кучайтириш учун гуноҳни тарк қилишдан кўра яхшироқ дорини билмайман”, – дедилар».

Тоҳир ибн Муҳаммад Миссий айтганлар: «Вакиънинг: “Агар нафл намозининг ҳадис айтишдан кўра афзаллигини билганимда, сизларга умуман ҳадис айтиб бермаган бўлардим”, – деганларини эшитдим».

Абдуллоҳ ибн Муборакнинг дўстлари Суфён ибн Абдулмалик: “Ибн Муборакдан кўра Вакиъ ҳофизроқдир”, – деганлар.

¹⁷ Набиз – хурмо ёки майизни сувга солиб, ивитганда ҳосил бўладиган хуштаъм, маст қилмайдиган ичимлик.

Оиша розияллоху анҳодан ривоят қилинади: «Абдулкайснинг ҳайъати Набий соллаллоху алайҳи ва салламнинг ҳузурларига келди ва у зотдан набийз ҳақида сўрадилар. У зот уларни ковокда ва ёғочдан қилинган идишда, смола суртилган ва сирғанчиқ модда суртилган кўзада набиз тайёрлашдан қайтардилар».

Демак, набиз тайёрлашда хатога йўл қўйилса, у ичимлик хамрга айланиб қолиши ҳам мумкин экан. Шунинг учун бу ичимлик ҳақида саволлар кўп бўлади. Набизнинг соф ва шубҳасиз бўлишида идиш ҳам муҳим ўрин тутар экан. Шу маънода ушбу ривоятда зикр қилинган тўрт хил идишда набиз тайёрлаш мумкин эмас: ковокдан қилинган идишда, ёғочдан қилинган идишда, смола суртилган ва сирғанчиқ модда суртилган кўзада.

Аҳмад Ижлий айтганлар: “Куфалик Вакиъ сиқа, обид, солиҳ, адиб, ҳадис хофизларидан, муфтийлардан эдилар”.

Абу Убайд Ожуррий айтганлар: «Абу Довуддан: “Вакиъ хофизроқми ёки Абдуррахмон ибн Маҳдий?” – деб сўралди. У киши: “Вакиъ хофизроқ. Абдуррахмон эса муткинроқ, яъни ривояти аниқроқ. Икковлари ҳуфтондан кейин Масжиди Ҳарамда учрашиб қолганларида, бомдоднинг азониға қадар илмий мунозараға киришдилар”, – деб жавоб бердилар».

Аббос ва Ибн Абу Хайсамалар Яҳёнинг: “Кимки Абдуррахмон ибн Маҳдийни Вакиъдан устун деса, унга Аллоҳнинг, фаришталарнинг ва барча одамларнинг лаънати бўлсин”, – деганларини эшитишган экан.

Бу жуда хунук сўз. Яҳёни Аллоҳ кечирсин! Бизнингча, бу икковлари ҳам олим, фозил, ривоятда аниқ, имом, бир-бирларига тенгдирлар.

Абу Довуд айтганлар: “Вакиъ, Ҳушайм, Ҳаммод ибн Зайд ҳамда Маъмарнинг китоб кўтариб юрганларини ҳеч ким кўрмаган (улар ҳадисларни ёддан ривоят қилишган)”.

Ибн Мадиний: “Суфён Саврийнинг энг ишончли шогирдлари – Абдуррахмон ибн Маҳдий, Қаттон ва Вакиъ”, – деганлар.

Абу Ҳотим айтганлар: «Аҳмад ибн Ҳанбал: “Биз гувоҳлик берамизки, Ироқдаги энг собит ровийлар – Вакиъ, Яҳё Қаттон ва Абдуррахмон”, – деган эканлар».

Буни Аҳмад ибн Ҳанбалдан Аҳмад ибн Абу Ҳаворий ривоят қилиб, Яҳё ибн Маъийнга айтганларида, у киши: “Бизнинг наздимизда Ироқдаги энг собит киши Вакиъдир”, – дебдилар.

Сожийга Аҳмад ибн Муҳаммад айтиб берганлар: «Яҳё ибн Маъийннинг: “Мен Вакиъдан кўра хофизроқ кишини кўрмадим”, – деганларини эшитдим».

Яъқуб Фасабийга Яҳёнинг: “Абдуррахмонни Вакиъдан устун билганларга лаънат бўлсин”, – деган сўзлари етиб келганида, у киши: “Бу аҳли илмнинг сўзи эмас. Эс-хушини таниган одам бундай сўзларни айтмайди. Тўғри, Вакиъ яхши, фозил ва хофиз инсондир”, – дебдилар.

Аҳмад ибн Ҳанбалдан: “Агар Вакиъ ва Абдуррахмоннинг ривоятлари икки хил чиқса, кимники эътиборга олинади?” – деб сўралганда, у киши: “Қўпинча Абдуррахмоннинг ривоятлари инобатга олинади. Хусусан бу ривоят Суфёндан бўлса. Чунки Абдуррахмон Суфённинг ҳадисларини чуқур билардилар. Абдуррахмон ўтмиш олимлари ҳақларида салбий фикр айтмас эдилар. Маст қилувчи бирор нарса ичмасдилар. Фурот ерларига экин экишга ҳам фатво бермасдилар”, – деб жавоб берибдилар.

Абдуррахмоннинг улуғворликлари бекиёс. “Шарийъатул мақорий” китобининг муаллифи нақл қилишича, Абдуррахмон Қуръон эшитганларида ҳушларидан кетиб, йиқилар эканлар.

Аббос Дуврий айтганлар: «Яхёдан: “Аъмашнинг ҳадислари тўғрисида Вакиъ ва Абу Муъовиянинг ривоятлари икки хил бўлса, қайси бири олинади?” – деб сўрадим. У киши: “Бирор олим бу тўғрида хулоса бермагунча, кутиб турилади. Ўз замонларида Вакиъ ибн Жаррохдан илм олиш учун одамлар сафарлар уюштиришарди”, – деб жавоб бердилар».

Абу Ҳотим Розий: “Ибн Муборакдан кўра Вакиъ ҳофизроқдир”, – деганлар.

Ҳанбал ибн Исҳоққа Ибн Маъийн куйидагиларни айтганлар: «Марвон ибн Муъовиянинг ҳузурларида бир мактуб кўрдим. Унда шайхларнинг исмлари шундай ёзилган экан: “Фалончи – рофизий, фалончи – ундоқ, фалончи – бундоқ, Вакиъ – рофизий...” Марвонга: “Эй Марвон, Вакиъ сендан яхшироқ-ку», – дедим. Марвон: “Мендан-а?” – деди. “Ҳа, сендан”, – дедим. Марвон жим бўлиб қолди. Агар яна бирор нарса деганида, атрофидаги ҳадис олимлари ҳам унга маломат тошларини отишарди. Бу хабар Вакиъга етганда: “Марвон бизнинг дўстимиз”, – дедилар. Шундан кейин Марвон қачон мен билан учрашса, алоҳида ҳурмат кўрсатадиган бўлди».

Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Уфайрга Аҳмад ибн Синон куйидагиларни айтганлар: “Абдуррахмон ибн Маҳдийнинг дарс ҳалқаларида бирор киши чурқ этмасди, туриб ҳам кетмасди, қалам ҳам йўнмасди, ҳеч ким жилмаймасди ҳам. Вакиънинг мажлисларида ўтирган одамлар ўзларини намоздаги каби тутишарди. Агар бирор кишининг ножўя хатти-ҳаракатини кўрсалар, пойабзалларини кийиб, кетиб қолардилар. Ибн Нумайр эса мажлисларида бировнинг қалам йўнаётганини кўрсалар, ғазабланардилар, юзлари буришарди, унга бақириб берардилар”.

Тамим ибн Муҳаммад Тусий айтганлар: «Аҳмад ибн Ҳанбалнинг: “Вакиънинг китобларига асосланинглар”, – деганларини эшитдим».

Аҳмад ибн Ҳанбал: “Вакиъ ҳизфда Абдуррахмондан анча-мунча пешқадам эдилар”, – деганлар.

Абдуллоҳ ибн Аҳмад оталаридан ривоят қилганлар: “Вакиъдан кўра Ибн Маҳдийнинг мусаннафотлари кўп, лекин Вакиънинг хатолари камроқ”.

Иброҳим Ҳарбий айтганлар: «Имом Аҳмаднинг: “Кўзларим Вакиъдек одамни сира кўрмаган. Ҳадисларни яхши ёдлардилар. Улардаги фикҳий масалаларни англардилар. Парҳезкор ва ғайратли эдилар. Ҳеч ким тўғри-сида салбий фикр билдирмасдилар”, – деганларини эшитдим».

Ҳофиз Аҳмад ибн Саҳл Найсобурий айтганлар: «Аҳмад ибн Ҳанбалнинг бошларига тушган синовдан кейин ҳузурларига кирганимда, у кишининг: “Вакиъ ўз замонларида мусулмонларнинг имоми эдилар”, – деган сўзларини эшитдим».

Салм ибн Жунода айтганлар: “Вакиъ билан етти йил ўтириб-турдим. Бирор марта тупурганларини, ёнларидаги тошчаларни супуриб ташлаган-

ларини, кимирлаб ўтирганларини кўрмадим. Доимо қиблага юзланиб ўтирдилар. Аллоҳ номи билан қасам ичганларининг ҳам гувоҳи бўлмадим”.

Бир киши келиб, Вакиъга қўполлик қила бошлабди. Вакиъ уйларига кириб, юзларига тупроқ-чанг суртиб чиқибдилар-да: “Айбларимни яна айтавер. Агар айбим бўлмаганда, бундай гапларни айтмасдинг”, – дебдилар. (Бу ҳам у кишига хос камтарлик аломатидир).

Наср ибн Муғйра Бухорий айтганлар: «Иброҳим ибн Шаммоснинг: “Одамларнинг фақихроғи – Вакиъ, хофизроғи – Ибн Муборак, тақводороғи – Фузайл”, – деганларини эшитдим».

Марвон ибн Муҳаммад Тотарий айтганлар: “Вакиъдан кўра серхушуъ одамни кўрмадим. Менга кимни таърифлашса, у сифатларни Вакиъда кўрардим. Сифатлаганларидан ҳам ортиқроқ эдилар”.

Саъийд ибн Мансур айтганлар: «Вакиъ семиз эдилар. Маккага келганларида, Фузайл ибн Иёз у кишига: “Бу семизлик нима? Сиз Ироқ олисмисиз-ку”, – дедилар. Вакиъ: “Бу семизлик мусулмонлигимнинг қувончидан”, – деб Фузайлнинг оғизларини ёпиб қўйдилар».

Абу Саъийд Ашаж айтганлар: «Вакиънинг: “Намозда басмалани жаҳрий айтиш бидъатдир”, – деганларини эшитдим».

Фазл ибн Анбаса: “Ўттиз йилдан бери Вакиъдек олим одамни учратмадим”, – деганлар.

Исҳоқ ибн Роҳавайҳ айтганлар: “Менинг ва Абдуллоҳ ибн Муборакнинг ҳифзимиз – машаққат билан. Вакиънинг ҳифзлари – туғма”.

Буни эшитган Вакиъ ўринларидан туриб, суянган холда ёддан етти юзта ҳадис айтиб берибдилар.

Маҳмуд ибн Одам айтганлар: «Бишр ибн Сарий ва Вакиънинг бир кеча хуфтондан тонггача илмий музокара қилишганига гувоҳ бўлдим. Бишрдан: “У киши қандай эканлар?” – деб сўрадим. “Бу кишидан кўра хофизроғини кўрмаганман”, – деб жавоб бердилар».

Саҳл ибн Усмон: “Вакиъдан кўра хофизроқ кишини кўрмадим”, – деганлар.

Аҳмад ибн Ҳанбал: “Вакиъ қуйма ҳифз соҳиби эдилар”, – деганлар.

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Нумайр айтганлар: “Вакиъни кўрганлар ҳурматлари ва ҳифзларининг кучлилигидан жим бўлиб қолишарди”.

Абу Ҳотим айтганлар: «Аҳмад ибн Ҳанбалдан Яхё, Ибн Маҳдий ва Вакиъ ҳақларида сўралганда, у киши: “Вакиъ уларнинг сардорларидир”, – деб жавоб берибдилар».

Абу Зуръа Розий айтганлар: «Абу Жаъфар Жаммолдан қуйидагиларни эшитдим: “Вакиънинг ҳузурларига бордик. Бир муддатдан сўнг ёнимизга чиқдилар. Устиларидаги кийимлари ҳўл эди. Юзларидан таралаётган нурдан эсанкираб қолдик. Ёнимдаги одам: “Бу киши фариштами?!” – деди. Бу нурдан ҳайратга тушдик».

Аҳмад ибн Синон: “Вакиъ намозга турсалар, қимир этмасдилар, оғирликларини бир оёқларига ташламасдилар”, – деганлар.

Аҳмад ибн Абул Ҳаворий айтганлар: «Вакиънинг: “Камчиликларимизни пинҳон қилиб яшаймиз. Агар улар ошкор бўлса, кўп нарса очилиб қолади”, – деганларини эшитдим. Бундан ниятни холис қилишни назарда тутганлар».

Фаллос: “Вакиънинг бирор кишини ёмонликларини айтиб эслаганларини эшитмадим”, – деганлар.

У киши улуғ, пешво бўлсалар-да, ровийлар тўғрисида мақтов ёки танқид сўзлари кам учрайди.

Аҳмад ибн Абул Ҳаворий айтганлар: «Вакиъ: “Мен ҳеч бир ҳадисни шунчаки тасодифан олганим йўқ”, – деган эдилар. Мен буни Ибн Маъийнга айтганимда, у киши: “Вакиъ бизнинг наздимизда собитлардан”, – дедилар».

Абдуррахмон ибн Ҳакам ибн Башир: “Вакиънинг Саврийдан қилган ривоятлари санаднинг чўққисидир. Ундан кучлироқ санад йўқ. Вакиъни ҳеч ким билан алмаштирмаймиз”, – деган эканлар. “Абу Муъовия-чи?” – деб сўралганда, у кишининг юзлари норози ҳолатда бужмайган экан.

Аҳли Ироқнинг энг саҳиҳ санади – Аҳмад ибн Ҳанбалнинг Вакиъдан, у кишининг Суфён Саврийдан, у кишининг Мансурдан, у кишининг Иброҳимдан, у кишининг Алқамадан, у кишининг Абдуллоҳдан, у кишининг эса Пайгамбар соллаллоҳу алайҳи васалламдан қилган ривоятларидир. Имом Аҳмаднинг “Муснад”ларида мазкур санадлар орқали ривоят қилинган бир неча ҳадис мавжуд.

Абдуллоҳ ибн Ҳошим айтганлар: «Бир куни Вакиъ бизнинг ҳузуримизга келдилар. “Мен ҳозир ривоят қиладиган икки санаддан қайси бири сизлар учун маъқулроқ?” – дедилар. Биринчи санад: Аъмашнинг Абу Воилдан, у кишининг Абдуллоҳдан; иккинчи санад: Суфённинг Мансурдан, у кишининг Иброҳимдан, у кишининг Абдуллоҳдан қилган ривоятлари. Биз: “Биринчи санад олийроқ”, – дедик. Вакиъ: “Йўқ, менинг наздимда иккинчи санад кучлироқ. Чунки иккинчи санадда фақиҳ фақиҳдан, у киши ҳам фақиҳдан, у киши ҳам фақиҳдан ривоят қилганлар. Биринчисида шайх шайхдан ривоят қилганлар. Фуқаҳолар санади мен учун шайхлар санадидан кўра яхшироқдир”, – дедилар».

Нух ибн Ҳабибга Вакиъ, у кишига Абдуррахмон ибн Маҳдий айтиб берган эканлар: «Суфён жон таслим қиладиганларида ёнларида бўлдим. “Жон чиқиши бунчалар қийин бўлмаса?!” – дердилар тинимсиз».

Нух айтганлар: «Абдуррахмон ибн Маҳдийнинг ҳузурларига бориб, бўлган воқеани айтиб бердим. Абдуррахмон ёнбошлаган эдилар, ўтириб олдилар-да: “Мен бу гапни Вакиъга айтганман. Аллоҳ таоло уни яхши-

ликлар билан мукофотласин. Вакиъдан ҳам яхши ким бор?! Вакиъ тўғрисида бундан ортиқ яна нима дейиш мумкин?!” – дедилар».

Вакиъ бир кишининг сиёҳдонидан фойдаланганлари учун унга бир ҳамён динор жўнатиб: “Бундан ортиқча беришга қодир эмасман”, – деб узр ҳам сўраган эканлар.

Али ибн Ҳашрам айтганлар: «Вакиънинг: “Инсон ўзидан юқори, ўзининг тенги ва ўзидан қуйи табақадагилардан ҳадис ривоят қилмагунича комиллик даражасига етолмайди”, – деганларини эшитдим».

Малиҳ ибн Вакиънинг айтишларича, оталари ажаллари яқинлашганида қўлларини кўтариб: “Эй болажоним, қўлларимни кўряпсанми? Бу қўллар билан ҳеч кимни, ҳеч нарсани урмаганман”, – деганлар. Малиҳ буни Довуд ибн Яҳё ибн Ямонга айтиб берганларида, у киши шундай деганлар: «Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламни тушимда кўриб: “Эй Аллоҳнинг Расули, абдоллар кимлар?” – деб сўрадим. У зот: “Абдоллар – ҳеч кимни ва ҳеч нарсани урмайдиганлар. Вакиъ ҳам улардандир”, – дедилар».

Яҳё ибн Яҳё Тамимий айтганлар: «Вакиънинг: “Қуръон Аллоҳ таолонинг каломи эканига шак қилган киши кофирдир”, – деганларини эшитдим».

Абу Ҳишом Рифоъий айтганлар: «Вакиънинг: “Ким Қуръонни махлук деса, демак, у бидъатчидир. Ким Қуръонни янгидан пайдо бўлган деса, албатта кофир бўлибди”, – деганларини эшитдим».

Али ибн Ассом айтганлар: «Вакиъ касал бўлганларида, ҳузурларига кирдик. У киши: “Суфённи тушимда кўрдим. Мени ёнига чақирди. Ўша томонга шошиляпман”, – дедилар».

Абу Ҳишом Рифоъий: “Вакиъ 197 йил ашуро кунида ҳаждан қайтаётиб, вафот этганлар. Файдда дафн қилинганлар”, – деганлар.

Аҳмад ибн Ҳанбал эса: “Вакиъ 196 йилда ҳаж қилганлар. Файдда вафот этганлар”, – деганлар.

Бир ёки икки ой кам 68 йил умр кўрганлар.

Бизга зоҳид Абул Маъолий Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Муайяд ибн Али Ҳамадоний хабар бердилар. У кишига Аҳмад ибн Абул Фатх Даққоқ ва Абул Фараж ибн Абдусалом, уларга Абу Ҳафс Тийй, у кишига Абул Юмн Киндий, у кишига қози Абул Фазл Муҳаммад ибн Умар, у кишига Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ, у кишига Абдулмуъиз ибн Муҳаммад Ҳаравий, у кишига зоҳид Юсуф ибн Айюб, у кишига Умар ибн Абдулмунъим, у кишига Абдужалил ибн Мандавайх, у кишига Наср ибн Музаффар, у кишига Абул Ҳусайн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Нақкур, у кишига Али ибн Умар Ҳарбий хабар берганлар. У кишига Аҳмад ибн Ҳасан Суфий, у кишига Яҳё ибн Маъийн, у кишига Али ибн Ҳошим ва Вакиъ ибн Жарроҳ ровий Ҳишом ибн Урвадан, у киши оталаридан, у киши Оишадан айтиб берган эканлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

“Агар дўстларингиз вафот этса, унинг ёмонликларини гапиришдан тилларингизни тийинглар”, – дедилар» (Абу Довуд ривояти).

Бизга Абдулхофиз ибн Бадрон ва Юсуф ибн Аҳмад хабар бердилар. Уларга Саъийд ибн Аҳмад ибн Банно, у кишига Абул Қосим ибн Бусрий, у кишига Абу Тоҳир Мухаллис хабар берганлар. У кишига Абдуллоҳ ибн Муҳаммад, у кишига Абу Бакр ибн Абу Шайба, у кишига Вакиъ ровий Ҳишомдан, у киши Қатодадан, у киши Анасдан, у киши Зайд ибн Собитдан айтиб берганлар: «Мен: Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам билан саҳарлик қилдик. Сўнгра бомдод намозига турдик», – деганимда, мендан: “Саҳарлик билан бомдод намози орасидаги вақт қанча?” – деб сўралди. “Эллик оят ўқийдиган вақт”, – деб жавоб бердим» (Ибн Абу Шайбадан имом Муслим ривоят қилганлар).

Бизга Умар ибн Абдулмунъим, у кишига қози Абдусамад ибн Муҳаммад, у кишига Али ибн Мусаллам, у кишига Ҳусайн ибн Муҳаммад Қураший, у кишига Муҳаммад ибн Аҳмад Ғассоний хабар берган эканлар. У кишига Рамлада Муҳаммад ибн Ҳасан Бағдодий, у кишига Муҳаммад ибн Ҳассон Азрақ, у кишига Вакиъ ибн Жарроҳ, у кишига Ҳишом ибн Урва оталаридан, у киши Оиша розияллоҳу анҳодан айтиб берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

نعم الإدام الخل

“Сирка қандай яхши нонхуруш”, – дедилар» (Муслим ривояти).

ВАРКИЙ (19; 104, 59)

Шайх, имом, фақих, солих, узоқ умр кўрган, дунё муснидларидан бири Абу Муҳаммад Абдулвоҳид ибн Абдурраҳмон ибн Қосим ибн Исмоил Қураший Зубайрий Бухорий Варкий.

Абу Саъд Самъоний айтадилар: “Варкий 130 ёшга кирганлар. Яхё ибн Соъиднинг шогирдлари Абу Зарр Аммор ибн Муҳаммаднинг қайд этган маълумотларини ёзиб олганларидан бир юз ўн йил кейин оламдан ўтганлар”.

Дунёнинг тўрт томонидан бу кишининг илмларидан баҳраманд бўлиш учун кўплаб одамлар келган.

Абу Зарр Аммор ибн Муҳаммад, Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Яздод Розий, Исмоил ибн Ҳусайн Бухорий, Исҳоқ ибн Ҳамдон Мухаллабий, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Сулаймон Журийдан ҳадис ривоят қилганлар.

Самъоний бу кишидан кўп одам ҳадис ривоят қилганини, қабрлари Бухородан икки фарсах узоқда жойлашган Варкий қишлоғида эканини, у кишининг қабрларини зиёрат этганларини айтганлар.

Варкийдан Усмон ибн Али Пойкандий, Абул Ато Аҳмад ибн Абу Бакр Ҳаммомий, Муҳаммад ибн Абу Бакр ибн Усмон Баздавий ва укалари Умар Собуний, Муҳаммад ибн Носир Сарахсий, Маҳмуд ибн Абул Қосим Тусий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Самъоний айтадилар: “У киши – факих, имом, зоҳид. 495 йилда вафот этганлар”.

Бизга Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ ўқиб, хабар бердилар. У кишига Абдурахим ибн Абдулкарим Марвазий, у кишига Усмон ибн Али, у кишига имом Абдулвоҳид ибн Абдурраҳмон 494 йилда хабар берганлар. У кишига 383 йилда Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Сулаймон Форисий ёздирган ҳолатда, у кишига Али ибн Муҳаммад ибн Зубайр Қураший, у кишига Ҳасан ибн Али ибн Аффон, у кишига Зайд ибн Хубоб ровий Муъовия ибн Солиҳдан, у киши Абдурраҳмон ибн Жубайрдан, у киши оталаридан, у киши Амр ибн Ҳамиқдан айтиб берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

أَرَادَ اللَّهُ بَعْدَ خَيْرِا عَسَلَهُ فَقِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا عَسَلَهُ قَالَ فَتَحَ لَهُ عَمَلًا صَالِحًا بَيْنَ يَدَيِ مَوْتِهِ حَتَّى يَرْضَى عَنْهُ مِنْ حَوْلِهِ

“Аллоҳ таоло бандасига яхшиликни хоҳласа, уни ширин қилади”, – дедилар. Саҳобалар: “Уни ширин қилади – нима дегани, эй Аллоҳнинг Расули?” – деб сўрашганда: “Ўлимидан олдин солиҳ амалларини унга осон қилиб кўядики, атрофдаги одамлар ундан рози бўлишади”, – деб жавоб берганлар».

ВАРҚО ИБН УМАР (7; 419, 157)

Сика, имом, ҳофиз, обид Абу Бишр Варқо ибн Умар ибн Кулайб Яшқурий Шайбоний Куфий. Мадоин шаҳрида истиқомат қилганлар. Отабоболари марвлик, яна бир ривоятда хоразмлик, дейилган.

Муҳаммад ибн Мункадир, Амр ибн Динор, Абу Тувол, Абу Зубайр, Абдуллоҳ ибн Динор, Убайдуллоҳ ибн Абу Язид, Зайд ибн Аслам, Симок ибн Ҳарб, Мансур ибн Муътамир, Абдуллоҳ ибн Абу Нажих, Осим ибн Абу Нажуд, Абдулаъло ибн Омир, Абу Бакр ибн Абдурраҳмоннинг мавлолари Сумай, Абу Исҳоқ Сабиъий, Абу Зинод, Ато ибн Соиб ва бошқа кўплардан ҳадис ривоят қилганлар. Санадлари Шуъбагача етган.

У кишидан Шуъба (бу кишининг ривоятлари “Саҳиҳи Муслим”да келган), Ибн Муборак, Яҳё ибн Абу Зоида, Ибн Нумайр, Язид, Вакиъ, Абу Довуд, Яҳё ибн Одам, Абу Назр, Муҳаммад ибн Юсуф Фирёбий, Қабийса, Абу Нуъайм, Шабоба, Мукрий, Муҳаммад ибн Собик, Али ибн Қодим, Али ибн Жаъд ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Абу Довуд айтганлар: «Менга Шуъба: “Варкони маҳкам тут, сен унга ўхшадини тополмайсан”, – дедилар». Абу Довуддан: “Шуъба бу гапи билан нимани назарда тутган эди?” – деб сўрашганда, “У кишидан афзалроқ, такводорроқ ва яхшироқ шахсни тополмайсан, дегани эди”, – дедилар.

Аҳмаддан Абу Довуд ривоят қилганлар: «Варко 7 сика, суннат соҳиби. Абу Абдуллоҳнинг: “Варко Хуросон аҳлидан. Баъзида айрим сўзларнинг товуш (ҳарф)ларида хато қилардилар”, – деганларини эшитдим. Абу Абдуллоҳ тафсир бобида у кишини заиф санаганлар».

Ҳарб Кармоний Ибн Абу Нажихнинг “Тафсир”ларида Аҳмаднинг: “Шибдан кўра Варко сикароқ”, – деганларини ривоят қилганлар. Айтишларича, Варко тафсирни Ибн Абу Нажихдан тўлиқ эшитмаганлар.

Яҳё Қаттонга Муъоз, у кишига Варко айтганлар: «Мен “Тафсир”нинг ярмини Ибн Абу Нажихга ўқиб бердим, қолганини у киши менга ўқиб бердилар ва: “Бу Мужоҳиднинг тафсиридир”, – дедилар».

Яҳё ибн Маъийн айтганлар: «Варқонинг Ибн Абу Нажихдан, у кишининг Мужоҳиддан ривоят қилган “Тафсир”и менга Қатоданинг “Тафсир”идан кўра яхшироқдир. Ибн Журайжнинг Мужоҳиддан ривоят қилган “Тафсир”и эса мурсал, буни Мужоҳиддан тўлиқ эшитмаганлар».

Яҳё ибн Маъийндан Ибн Абу Марям ривоят қилганлар: “Варко – сикадир”.

Яҳёдан Кавсаж ривоят қилганлар: “Варко – солиҳдир”.

Яҳёдан Муфаззал ибн Ғассон ривоят қилганлар: “Шайбон ва Варко – сикадилар”.

Яҳё Қаттон айтганлар: “Мансурнинг Варқодан қилган ривоятларининг қиймати йўқ”.

Сулаймон ибн Исҳоқ Жаллобга Иброҳим Ҳарбий айтганлар: «Вакиъ “Тафсир”ни ўқиб бераётганларида: “Буни ўрганишлар, чунки унда Калбийдан ҳам, Варқодан ҳам ҳеч нарса йўқ”, – дедилар».

Шабоба айтганлар: «Шуъба менга: “Варқонинг Абу Зиноддан ривоят қилган ҳадисларини ёзиб ол”, – дедилар».

Абу Довуд “Масоил” китобларида: “Варко – суннат соҳиби”, – деб ёзадилар.

Ибн Абу Ҳотим айтганлар: «Абу Зуръадан: “Сизга Варко маъқулроқми ёки Шуъайб ибн Абу Ҳамза?” – деб сўрадим. “Варко”, – дедилар».

Абу Ҳотим: “Варко – ҳадис борасида солиҳ”, – деганлар.

Яҳё ибн Абу Толибга Абул Мунзил Исмоил ибн Умар шундай хабар берганлар: «Варқо ибн Умар ўлим тўшагида ётганларида, ҳузурларига кирдик. Таҳлил ва такбир айтиб, Аллоҳни зикр қилаётган эдилар. Шунда ўғилларига: “Эй болажоним, менинг номимдан уларнинг саломларига алик ол! Булар мени Роббимнинг зикридан чалғитиб қўйишмасин тагин”, – дедилар».

Шайхимиз (хофиз Абу Ҳажжож Миззий “Тазхибул камол” китобларида) у кишининг вафотлари ҳақида ёзмаганлар.

(Заҳабий “Тазкиратул ҳуффо”да Варқонинг 160 йиллардан кейин вафот этганларини ёзганлар.)

ВАСИЙ (17; 77, 43)

Шариф, саййид Абул Ҳасан Муҳаммад ибн Абу Исмоил Али ибн Хусайн ибн Ҳасан ибн Қосим Алавий Ҳасаний Зайдий Ҳамадоний. “Васий” лақаби билан танилганлар.

310 йилда туғилганлар.

Исмоил Саффор, Хайсама Атробулусий, Асам, Ибн Аъробий, Абул Маймун ибн Рошид, Абдон ибн Язид Даккок, Абдуррахмон Жаллоб, Аҳмад ибн Убайд, Жаъфар Хулдий ва Абул Қосим Табаронийдан ҳадис эшитганлар.

У кишидан Муҳаммад ибн Исо, Абдуррахмон ибн Абу Лайс Саффор, Муҳаммад ибн Умар ибн Узайз, Жаъфар ибн Муҳаммад Абҳарий, Абу Саъд Канжарузий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Шеравайҳ айтадилар: “Бу киши – сика, садук, сўфий, воиз. Бағдодда Абу Али ибн Абу Хурайрадан фикҳни ўргандилар. Зоҳид эдилар. Маккада истиқомат қилдилар. Сўнгра қайтдилар. Бухорода яшадилар. 393 йилнинг муҳаррам ойида Бухорода вафот этдилар”.

Бошқа ривоятда: “Балҳда оламдан ўтганлар”, – дейилган.

Суламий айтадилар: «Илм ва насабда олиймақом бўлиб, билимлари шунчалик улуғлигига қарамай, фақирларга мурувватли, улар билан дўст эдилар. Хулдийга шогирд бўлдилар. Рамлада сўфийлар хонақосига кириб, уларга бир неча кун хизмат қилдилар. Кунларнинг бирида бир фақир одам келиб, у кишининг бошларидан ўпди ва: “Бу киши – улкан тоғ”, – деди. Шунда Аббос туриб, Васийнинг оёқларидан ўпди. Васий раква (сувидиш)ларини олиб, у ердан сафарга чиқиб кетдилар».

Идрисий айтадилар: “Ҳикоя қилинишича, у кишининг умрларининг охирида айтган айрим ривоятлари пухта эмас эди”.

Улуғ имом, зоҳид, аллома, шайхулисом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Фазл ибн Аббос Балхий Воиз.

Самарқанд ва унинг атрофида яшаганлар.

Аҳмад ибн Хазравайх Балхийни устоз тутганлар. Қутайба ибн Саъиддан ривоят қилган охирги ровий.

Суламий: “Бизга воиз Али ибн Қосим Хаттобий Марва ҳадис айтдилар. У кишига Муҳаммад ибн Фазл Балхий Суфий Самарқандда ҳадис айтган эканлар. У кишига эса Қутайба ибн Саъид ҳадис айтган эканлар...” – деб ҳадисни келтирганлар.

Суламий айтадилар: «Мен Муҳаммад ибн Али Ҳиридан эшитдим. У киши Абу Усмон Ҳирийнинг: “Агар қувватим етганида, биродарим Муҳаммад ибн Фазлнинг ҳузурларига бориб, у кишини кўриб, қалбим таскин топарди”, – деганларини эшитганлар».

Воиз Балхийдан Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Розий ҳадис ривоят қилганлар. Абу Бакр ибн Муқрий ҳам “Муъжам”ларида ижозат хати билан ҳадис ривоят қилганлар.

Воиз Балхийнинг шайхлари: Абу Бишр Муҳаммад ибн Маҳдий (воиз Ибн Саммокнинг шогирдларидан), Исмоил ибн Нухайд, Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Амрувайх, Муҳаммад ибн Маккий Найсобурий ва Абу Зарр Ҳаравийнинг шайхлари Убайдуллоҳ ибн Муҳаммад Сайдалоний Балхий. Абу Абдуллоҳ Балхий воиз Ибн Саммокдан ҳам ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳофиз Абу Нуъайм айтадилар: «Воиз Балхий Қутайба ибн Саъиддан кўп ҳадис эшитганлар. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Розийдан Насада эшитдим. У киши Қутайба ибн Саъиднинг: “Исломнинг кетиши тўрт нарсадан: билганларига амал қилмайдилар; билмаганларига амал қиладилар; билмаганларини билишга ҳаракат қилмайдилар; одамларни илмдан қайтарадилар”, – деганларини эшитган эканлар».

Суламий ва Абдурраҳмон ибн Манда: “Воиз Балхий 317 йилда оламдан ўтганлар”, – деганлар.

319 йил, дейилган ривоят хатодир.

Аллома, шофеъийлар шайхи Абул Қосим Али ибн Абу Яъло Музаффар ибн Ҳамза ибн Зайд Алавий Ҳусайний Шофеъий Дабусий.

Дабусия – Бухоро ва Самарқанд ўртасидаги шаҳар.

Кўзга кўринган фақиҳ, усул бўйича адиб, баҳс-мунозарада ўткир, масалаларнинг асл моҳиятини англаб етувчи, гўзал ахлоқ соҳиби, кечиримли ва саховатпешалардан бўлганлар.

Муҳаммад ибн Абдулазиз Қантарий, Абу Саҳл Аҳмад ибн Али Аби-вардий, Абу Масъуд Бажалий ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

479 йилда “Низомия” мадрасасида дарс бериш учун Бағдодга келганлар ва сабоқ бериб, илм мажлисларида ҳадис ёздирганлар.

У кишидан Ҳибаतulloҳ ибн Сақатий, Абул Изз Қалонисий, Абдул Ваҳҳоб Анмотий, Абдурраҳмон ибн Ҳасан Шаррофийлар ҳадис ривоят қилганлар.

Сақатий айтадилар: “Абул Қосим шофеъийларнинг имоми бўлиб, Қуръон, фикҳ, ҳадис, усул, луғат ва араб тилида моҳир эдилар. Ижтиҳодда ўта зийрак, илмий баҳс-мунозараларда ҳужжатлари аниқ, кучли муҳаккик ва фасоҳат соҳиби бўлганлар. Чиқарган фатволарига асло эътироз қилинмаган”.

Сақатий бошқа ўринда айтадилар: “Мазҳабда, ихтилофли масалаларда, луғатлардаги нозик ўринларни англашда ва балогат илмида Дабусийдан маслаҳат олинарди. Шофеъийларнинг риёсати бу кишига келиб мукаммал даражага етди. 482 йил жумодул охир ойининг 20-кунида вафот этдилар”.

Узоқ яшамаганлар. Ҳадислари менга олий санад билан етиб келмади. Аллоҳ у зотни раҳматига олсин.

Аллома, ҳанафийлар шайхи, қози Абу Зайд Абдуллоҳ ибн Умар ибн Исо Дабусий Бухорий. Мовароуннаҳр олими.

Ихтилофли масалаларни муҳокамага қўйиш ва уларни ечиш йўл (усул) ларини ишлаб чиққан дастлабки шахслардан.

Бу зот умматнинг доноларидан бўлганлар.

“Таквим ал-адилла”, “Ал-Асрор”, “Ал-Амад ал-аксо” ва бошқа китоблари бор.

Дабусий 430 йилда Бухорода вафот этганлар.

Шайх, имом, хофиз, илм талабида юрт кезган Абул Валид Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Али Балхий Дарбандий.

Бухорода Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад Гунжор ва бошқалардан, Бағдодда Абул Ҳусайн ибн Бишрон ва бу кишининг табақасидагилардан, Дамашқда ифбатлилиги билан танилган шайх Абдуррахмон ибн Абу Наср ва бошқалардан, Найсобурда Абу Закариё Музакий ва Абу Бакр Ҳирийдан, Басрада Абу Умар Ҳошимийдан, Мисрда Ибн Назиф Фарродан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Абу Бакр Хатиб, Абу Али Ҳаддод, Абу Абдуллоҳ Фаровий, Абдулмунъим ибн Қушайрий, Зоҳир Шаҳҳомий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Ибн Нажжор айтадилар: “Дарбандий Бухородан Искандарияга сафар этдилар. Кўп ҳадис ривоят қилувчи, садуклардан эдилар. Бироқ хусниҳатлари у қадар чиройли эмасди. Ҳадис илмини жуда яхши билмас эдилар. Балҳда Али ибн Аҳмад Ҳузоъийдан, Найсобурда Абу Закариё Музакийдан, Ҳиротда қози Абу Мансур Аздийдан, Истиробозда Бундор ибн Муҳаммаддан, Басрада қози Абу Умар Ҳошимийдан, Мисрда Абу Абдуллоҳ ибн Назифдан ҳадис эшитганлар”.

Абдулғофир “Тарих” китобларида айтадилар: “Абул Валид юрт кездилар, ҳадисларнинг санадлари билан бир қаторда гарибларини ҳам ўргандилар”.

456 йил Рамазон ойида Самарқандда вафот этганлар.

Абдулғофир “Ас-Сиёқ” китобларида айтадилар: “Абул Валид Дарбандий Суфий муҳаддис, ҳадис талабида юрт кезган шайхлардан эдилар”.

Бизга Аҳмад ибн Ҳиба туллоҳ, у кишига Абу Равҳ Баззоз, у кишига Зоҳир, у кишига Абул Валид Ҳасан ибн Муҳаммад, у кишига Абул Қосим Ҳасан ибн Муҳаммад Анборий, у кишига Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Мисвар хабар бердилар. У кишига Миқдом ибн Довуд, у кишига Али ибн Маъбад, у кишига Исмоил ибн Жаъфар ровий Амр ибн Абу Амрдан, у киши Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон Ашҳалийдан, у киши Ҳузайфадан айтиб берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

والذي نفسي بيده لتأمرن بالمعروف وتنهون عن المنكر أو ليوشكن الله أن يبعث عليكم عذابا من عنده ثم لتدعنه فلا يستجيب لكم

“Жоним Унинг қўлида бўлган Зотга қасамки, албатта, яхшиликка буюрасизлар ва ёмонликдан қайтарасизлар. Агар буни қилмасангизлар, Аллоҳ таоло тезда Ўзининг бир азобини юборадики, сўнгра дуо қилсангиз ҳам, сизлардан қабул қилмайди”, – дедилар».

ДАҚҚОҚ (19; 474, 277)

Беназир ҳофиз, ибратга лойиқ, илм талабида юрт кезган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдулвоҳид ибн Муҳаммад Асбаҳоний Даққоқ.

Даққоқ шундай деганлар: «Абу Али Даққоқни дўст тутганимдан талабалар орасида “Даққоқ” номи билан танилдим. 430 йиллар атрофида Журваон маҳалласида туғилдим.

447 йилда хатиб Абдуллоҳ ибн Шабиб Заббий, Аҳмад ибн Фазл Ботирқоний, Саъид Айёр, Абул Фазл Абдурраҳмон ибн Аҳмад Розий, Ибн Мукрийнинг шогирдларидан ва шайхимиз Абул Қосим ибн Мандадан ҳадис эшитганман.

Илк бор 466 йилда сафар қилганман. Найсобур, Тус, Сарахс, Марв, Ҳирот, Балх, Журжон, Бухоро, Самарқанд, Кирмонда ҳадис эшитдим. Ироққа бормаганман.

Асбаҳонда мингдан зиёд шайхдан, сафарларимда булардан бошқа яна мингдан ортиқ шайхдан ҳадис ёздим. Ҳирот ва Найсобурда олти юз нафар ровийдан ҳадис эшитдим».

Даққоқ кўп ҳадис билувчи муҳаддис, суннатларга эргашувчи, факих, ифбатли ва художўй бўлганлар.

У кишидан Силафий, Абу Саъд Соиғ, Абу Мусо Мадиний, Халил ибн Бадр Ророний ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

516 йил шаввол ойининг 6-кунида вафот этганлар.

ДАҒУЛИЙ (14; 557, 320)

Имом, аллома, ҳофиз, мужаввид, Хуросон шайхи Абул Аббос Муҳаммад ибн Абдурраҳмон ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Сарахсий Дағулий.

Ҳоким “Музакийил ахбор” китобларида айтадилар: “Абул Аббос Хуросонда ўз асрининг луғат, фикҳ ва ривоят бобида имомларидан бири эдилар. Муҳаммад ибн Яҳё Зухлий, Абдурраҳмон ибн Бишр ва уларнинг тенгқурлари илмидан баҳраманд бўлиш мақсадида Найсобурда бир неча

йил истиқомат қилганлар. Ирок ва Ҳижозда Муҳаммад ибн Исмоил Аҳмасий ва у кишининг тенгқурларидан ҳадис ёзиб олганлар”.

Заъфароний, Саъдон ибн Наср, Аҳмад ибн Микдом Ижлий, Аҳмад ибн Сайёр, Аҳмад ибн Зухайр, Муслим ибн Ҳажжож, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Қухзоз, Муҳаммад ибн Мушкон, Аҳмад ибн Ҳафс ибн Абдуллоҳ, Муҳаммад ибн Абдулкарим Абдий, Муҳаммад ибн Исмоил Соиғ, Муҳаммад ибн Жаҳм, Абу Қилоба, Ҳасан ибн Абу Рабиъ, Али ибн Ҳусайн ибн Абу Исо, Абу Яҳё ибн Абу Масарра, Аҳмад ибн Абу Ғараза, Муҳаммад ибн Муҳаллаб Сарахсий, Абдуллоҳ ибн Ҳошим Тусий, Абу Зуръа Розий, Аҳмад ибн Юсуф Суламий, Аҳмад ибн Азҳар ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар.

Илм жамлаганлар, асар ёзганлар.

У кишидан Абу Ҳотим ибн Ҳиббон, Абу Аҳмад ибн Адий, фақиҳ Абул Валид, Муҳаммад ибн Аҳмад Каробисий, Яҳё ибн Амр Бустий, Абу Абдуллоҳ ибн Абу Зухл, Абу Бакр Жавзакий, Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Ҳорис, ҳофиз Абу Али Найсобурий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

“Ал-Одоб”, “Фазоилус саҳоба” ва бошқа китоблари бор.

Ҳоким айтадилар: «Устоз Абул Валиднинг: “Абул Аббос Дағулийдан: “Нима учун бомдод намозида кунут ўқимайсиз?” (Шофеъий мазҳабида ўқилади) – деб сўралганида, у киши: “Тан роҳати, шаҳар аҳлининг суннати, фарзандлар ва аҳли оила билан мурса қилиш учун”, – деб жавоб берган эканлар», – деганларини эшитдим.

Ҳоким Сарахсда Абу Саъид Муҳаммад ибн Аҳмад Каробисийнинг шундай деганларини эшитганлар: “Сарахсдалигимизда Абу Аҳмад Абдуллоҳ ибн Адий Бухорога кетаётиб, ҳузуримизга келдилар. Кетаётганларида у кишига: “Биз бу диёрда Абул Аббос Дағулийдек олимни кўрмадик”, – дейишди. Шунда Абу Аҳмад: “Нафақат бу шаҳар, мен қанча юрт кезган бўлсам ҳам, Абул Аббос Дағулий каби олимни кўрмадим”, – деди”.

Ҳофиз Абу Бакр Аҳмад ибн Али ибн Ҳусайн айтадилар: «Имом Абу Бакр ибн Хузайма билан бирга амир Шаҳидни табрикламоқ ва собиқ амир Абу Иброҳимнинг таъзиялари изҳори учун Самарқандга бордик. У ердан қайтаётганимизда, Ибн Хузаймага қараб: “Сафарларимда Абул Аббос Дағулийдек одамни кўрмаганман”, – деганимда, у киши: “Мен ҳам Абул Аббосдек олимни кўрмадим”, – дедилар».

Ибн Хузайманинг сўзлари асоссиз айтилган эмас. Ваҳоланки, Абул Аббос Дағулийнинг катта ва кенг илмларини эътироф этган ҳолатда айтилган сўзлардир.

Ҳоким айтадилар: «Яҳё ибн Амр Бустийнинг айтишларича, Абул Ҳусайн Ҳажжожийдан Абул Аббос Дағулий: “Ҳофиз Абу Али ҳозир нима

киляптилар? Қандай китоб ёзиптилар?” – деб сўрадилар. Шунда Абул Ҳусайн: “Муслим ибн Ҳажжожга раддия китоби ёзиптилар”, – деб жавоб берганларида, Абул Аббос Дағулий бу кишининг хатти-ҳаракатларини қоралаб икки мисра шеър айтганлар».

Ибн Абу Зухл айтадилар: «Абул Аббос Дағулийнинг: “Сафарда бўлсам ҳам, юртимда бўлсам ҳам, доимо тўрт китоб: Музанийнинг китоблари, “Ал-Айн” китоби, Бухорийнинг “Тарих” китоблари, “Калила ва Димна” китоби мен билан бирга”, – деганларини эшитдим».

Ҳоким айтадилар: «Менга Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Ҳорис айтиб бердилар. У кишига Абул Аббос Дағулий, у кишига Муҳаммад ибн Яхё, у кишига Яхё Вуҳозий, у кишига Абдуллоҳ ибн Бусрнинг мавлолари Умму Ҳошим: “Мен саҳобий Абдуллоҳ ибн Бусрга таҳорат суви ҳозирлаётганимда, у киши тўсатдан ўлиб қолдилар”, – деб айтиб берган эканлар».

Ҳоким айтадилар: «Абул Аббос Дағулийнинг: “Бир неча олимлар тўсатдан ғойиб бўлганлар ё вафот қилганлар. Жумладан, Абдурраҳмон ибн Абу Лайло Жаможим куни (Ибн Ашъас билан Ҳажжож ўртасидаги ғазот куни) йўқ бўлганлар; Маъмар ибн Рошиднинг қабрлари қаердалиги ҳеч кимга маълум эмас; Бадал ибн Муҳаббарнинг қаерга кетганликларини ҳеч ким билмайди. Шаъбий, Ҳумайд Товил; Авзоъий кабилар тўсатдан вафот қилганлар”, – деганларини эшитдим».

Ҳоким айтадилар: «Муҳаммад ибн Абдурраҳмон ибн Дағулийдан бо-боларининг вафотларини сўраганимда: “У киши 325 йилда оламдан ўтганлар”, – деб айтдилар».

Шарафиддин Аҳмад ибн Абул Ҳусайн Дамашкийга 693 йилда ўқиб бердим. У киши Абу Равҳ Ҳаравийдан эшитганлар. У кишига 525 йилда Абул Қосим Шаҳомий, у кишига Абу Яъло Исҳоқ ибн Абдурраҳмон Собуний, у кишига Абу Бакр Жавзакий, у кишига Абул Аббос Дағулий, у кишига Абу Ҳомид Шарқий ва Маккий ибн Абдон хабар берган эканлар. Уларга Абдурраҳмон ибн Бишр, у кишига Баҳз, у кишига Шуъба, у кишига Муҳаммад ибн Усмон ибн Абдуллоҳ ибн Мавҳиб, у кишига оталари айтиб берган эканлар. Улар Мусо ибн Талҳадан эшитган эканлар. У кишига Абу Айюб Ансорий розияллоху анҳу хабар берган эканлар:

أَن رَجُلًا قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَخْبِرْنِي بِعَمَلٍ يَدْخُلُنِي الْجَنَّةَ فَقَالَ الْقَوْمُ مَا لَهُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَرْبَ مَالِهِ وَقَالَ تَعْبُدُ اللَّهَ لَا تَشْرِكُ بِهِ شَيْئًا وَتَقِيمُ الصَّلَاةَ وَتُؤَدِّي الزَّكَاةَ وَتُصَلِّى الرِّحْمَ ذَرْهَا

«Бир киши келиб, Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васалламга: “Эй Аллоҳнинг Расули, менга шундай бир амал тўғрисида хабар берингки, у

мени жаннатга олиб кирсин”, – деди. Қавм: “У нима деяпти?!” – деди. Шунда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Нима деганини ўзи тушуниб етди. Аллоҳга ибодат қиласан, Унга ҳеч нарсани ширк келтирмайсан, намоз ўқийсан, закот берасан, қариндош-уруғ билан борди-келди қиласан. Вассалом”, – дедилар».

Буни Абдуррахмондан Бухорий ва Муслим ривоят қилганлар. Мана шу билан мазкур ҳадиснинг олий санади ҳосил бўлган.

Бизга Умму Фазл Зайнаб бинти Умар ибн Киндий Баълабаккада Умму Муаййид Зайнаб бинти Абул Қосимдан хабар бердилар. У кишига Абул Музаффар Абдулмунъим ибн Абдулкарим, у кишига Муҳаммад ибн Али Хашшоб, у кишига ҳофиз Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Закариё, у кишига Абул Аббос Дағулий ва Маккий ибн Абдон хабар берган эканлар. Уларнинг иккалалари Абдуллоҳ ибн Ҳошимдан, у киши Суфёндан, у киши Абу Зиноддан, у киши Аъраждан, у киши Абу Ҳурайрадан, у киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан хабар бердилар:

إن الله تعالى ذكره ليعجب من الرجلين يقتل أحدهما الآخر فيدخلان الجنة

“Аллоҳ таоло (Унинг зикри улуғ бўлсин) икки кишидан ажабланади: бири иккинчисини ўлдирадию, ҳар иккаласи жаннатга киради”.

Абул Аббос Дағулий ўзларининг ривоятларида қўшимча қилдилар: «Суфён бу ҳадисни шарҳлаб: “Бу ҳолат мусулмон ва кофир ўртасида бўлади, яъни кофир мусулмонни ўлдиради, сўнгра Аллоҳ таоло котилга тавбани насиб қилади, мусулмон бўлади ва у ҳам шаҳид бўлади. Ва жаннатга киради”, – деганлар». *Муттафақун алайҳ.*

Бизга бу ҳадис мана шу йўл билан олий санадда етиб келди.

ДОВУД ИБН РУШАЙД (11; 133, 49)

Имом, ҳофиз, сиқа Абул Фазл Хоразмий Бағдодий. Бани Ҳошимнинг мавлоларидан бўлиб, илм талабида юрт кезган ҳадис соҳиби.

Абул Малих Ҳасан ибн Умар Ракқий, Исмоил ибн Жаъфар, Ҳушайм ибн Башир, Исмоил ибн Айёш, Яҳё ибн Закариё ибн Абу Зоида, Валид ибн Муслим, Исмоил ибн Улайя, Бақийя ибн Валид, Абу Исмоил Муаддиб, Марвон ибн Муъовия, Шуъайб ибн Исҳоқ, Сувайд ибн Абдулазиз, Абдулмалик ибн Муҳаммад Санъоний, Маккий ибн Иброҳим ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан имом Муслим, Абу Довуд, Бақий ибн Махлад, Абу Зуръа, Абу Ҳотим, Иброҳим Ҳарбий, Мусо ибн Ҳорун, Абу Яъла Мавсилий, Аҳмад

ибн Ҳасан ибн Абдулжаббор Суфий, Муҳаммад ибн Мужаддар, Абул Қосим Бағавий, Абул Аббос Саррож ва бошқа кўплар ҳадис ривоят қилишган.

Яҳё ибн Маъийн ва бошқалар: “Довуд ибн Рушайд – сиқа”, – деб айтганлар.

Доракутний: “Сиқа ва олийжаноб”, – деганлар.

Бухорий “Саҳиҳ”ларида, Насайи “Сунан”ларида орада яна бир одам орқали бу кишидан ҳадис ривоят қилганлар.

Аҳмад ибн Марвон “Ал-Мужоласа” китобларида ёзадилар: «Бизга Иброҳим Ҳарбий, у кишига Довуд ибн Рушайд Хоразмий айтадилар: “Бир кеча намоз ўқиш учун турганимда, кийимим юпкалигидан совқотиб, ухлаб қолибман. Тушимда: “Эй Довуд, уларни ухлатиб, сизни уйғотдик. Биз учун илтижо қилиб йигламайсизми?” – деган овозни эшитдим”. Ҳарбий: “Довуд шундан кейин ухламадилар, яъни тунги таҳажжудни тарк қилмадилар, деб ўйлайман”, – деганлар».

Ҳарбий яна Довуд ибн Рушайднинг қуйидаги сўзларини эшитганлар: «Ҳинд ҳукамолари: “Зулм билан зафар, очкўзлик билан соғлик, кибр билан мақтов, алдов билан дўстлик, ёмон одоб билан шараф, ҳасислик билан яхшилик, масҳара қилиш билан муҳаббат, фикҳни ўрганмай туриб, ҳукм чиқариш, гуноҳни такрор қилавериш билан узр, ғийбат билан қалб саломатлиги, ҳасад билан роҳат, қасос билан улуғлик, худбинлик (гердайиш) билан раҳбарлик, маслаҳатни тарк қилиш билан тўғрилик, бепарволик билан мулк собит бўлмайди”, – деганлар».

Афсуски, замонанинг баъзи амирлари шу каби ёмон хислатлардан холи эмаслар.

Бу киши 239 йил шаъбон ойининг 7-кунида 80 ёшда вафот этганлар.

Абул Маъолий Аҳмад ибн Исҳоққа ўқиб бердим. У кишига Муборак ибн Абул Жувд, у кишига зоҳид Аҳмад ибн Абу Ғолиб, у кишига Абдулазиз ибн Али, у кишига Абу Тохир Мухаллис, у кишига Абдуллоҳ Бағавий, у кишига Довуд ибн Рушайд, у кишига Абу Исмоил Муаддиб ровий Аъмашдан, у киши Абу Солихдан, у киши Абу Ҳурайрадан айтиб берган эканлар:

قلت يا رسول الله علمني ما ادخل به الجنة ولا تكثر علي قال لا تغضب

«Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга: “Эй Аллоҳнинг Расули, менга жаннатга киритадиган нарсани лўнда қилиб ўргатинг”, – дедим. У зот: “Ғазабланма!” – дедилар».

Ҳофиз Аҳмад ибн Муҳаммад ва бошқаларнинг олдида ўқидим. Уларга Абул Мунажжо ибн Латтий хабар берганлар. У киши Абарқухийга ўқиб берганлар. У кишига Закариё Улабий ровий Абул Вақт Сижзийдан, у киши Бийбай Ҳарсамиядан, у киши Абдуррахмон ибн Абу Шурайҳдан, у киши

Абдуллоҳ ибн Муҳаммаддан, у киши Довуд ибн Рушайддан, у киши Умар ибн Айюбдан, у киши Иброҳим ибн Нофеъдан, у киши Сулаймон Аҳвалдан, у киши Товусдан, у киши Абдуллоҳ ибн Амрдан ҳадис айтадилар:

رأى علي النبي صلى الله عليه وسلم ثوبين معصفرين فقال امك امرتك بهذا قلت
اغسلهما قال احرقهما

«Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам эгнимда сарик рангга бўялган иккита кийимни кўриб: “Бу кийимни кийишни сенга онанг буюрдими?” – дедилар. Мен: “Ювиб ташлайман”, – деганимда, у киши: “Ёқиб юборгин”, – дедилар».¹⁸

Имом Муслим ушбу ҳадисни Довуддан ривоят қилганлар.

ДОВУДИЙ (18; 222, 108)

Имом, аллома, тақводор, пешво, Ислом кўрки, замон мусниди Абул Ҳасан Абдуррахмон ибн Муҳаммад ибн Музаффар ибн Муҳаммад ибн Довуд ибн Аҳмад ибн Муъоз Довудий Бушанжий.

374 йилнинг рабиъул аввал ойида таваллуд топганлар.

“Саҳиҳи Бухорий”ни, Абд ибн Ҳумайднинг “Муснад” ва “Тафсир”ларини, Абу Муҳаммад Доримийнинг “Муснад”ларини Бушанжда Абу Муҳаммад ибн Ҳаммавайх Сарахсийдан эшитганлар. Дунё олий санадининг соҳибларидан бўлганлар. Хиротда Абдуррахмон ибн Абу Шурайхдан, Найсобурда Абу Абдуллоҳ Ҳоким, Ибн Юсуф, Ибн Маҳмишдан, Бағдодда Ибн Салт Мужмир, Ибн Маҳдий Форисий, Али ибн Умар Таммордан ҳадис эшитганлар.

Бағдодга 399 йили келганлар ва бир неча йил истиқомат қилганлар. Абу Ҳомид, Али Абу Тоййиб Суълукий, Абу Бакр Қаффол Шоший, Ибн Маҳмишдан фикҳни ўрганганлар.

Айтишларича, у киши Бушанждан олиб келинадиган мулкларидангина сарф-харажат қилардилар. Ниҳоятда тақводор, гўзал хулқли эдилар.

Абу Саъд Самъоний айтганлар: “Довудий Хуросон шайхларининг юзи бўлиб, асллари, фазллари, талаби илмдаги йўллари маъруф ва машҳур эди. Тақво бобида қадамлари мустаҳкам эди. Зиёратларига бир неча фарсах йўл босиб келинса, арзирди. Серкирра ва ноёб қобилиятлари машҳур, китоблардаги номлари мастур, кечирган ҳаётлари сермазмун, сўзлари пурмаъно эди.

¹⁸ Бу ерда ёқиб юборишдан мурод – гуноҳдан йироқ бўлишдир. Эҳтимол, унинг сариклиги ювиш билан буткул кетмас, матонинг ранги асл ҳолига қайтмас. Аёлларга сарикқа бўялган нарса кийишга руҳсат этилган.

Адаб илмини Абу Али Фанжукирдидан, фикҳни эса бир неча машойихлардан ўрганганлар. Бағдодда истиқомат қилсалар ҳам, тақводорликлари сабабли Бушанждан келтирилган шахсий мулкларидан бошқа нарсаларни емаганлар.

Найсобурда Абу Али Даққок ва Абу Абдуррахмон Сулабий билан дўст тутинганлар. Ғазнага қилган сафарларида Бустда Фохир Сижзий билан дўстлашганлар. Воиз Яҳё ибн Аммор билан ҳам учрашганлар.

Амри маъруф ва фатво мажлисларида ўтирганлар, дарс берганлар, китоб ёзганлар. Назм ва насрда омадлари бор эди.

У кишидан бизга Мусофир ибн Муҳаммад, бу кишининг биродарлари Аҳмад ибн Муҳаммад; Абул Маҳосин Асъад ибн Зиёд Молий, Абул Вақт Абдулаввал Сижзий, Оиша бинти Абдуллоҳ Бушанжиялар ҳадис ривоят қилиб бердилар”.

Юсуф ибн Муҳаммад ибн Фору Андалусийдан эшитдим. У киши Али ибн Сулаймон Муродийдан, у киши Абул Ҳасан Абдулғофур ибн Исмоилдан эшитган эканлар: «Мен “Саҳихул Бухорий”ни Абу Саҳл Ҳафсийдан эшитдим. “Саҳихул Бухорий”ни ривоят қилиш учун менга Довудий ижозат бердилар. Бу ижозат хатим Ҳафсийдан эшитганимдан кўра афзалроқдир».

Асъад ибн Зиёддан эшитдим: “Шайхимиз Довудий қирк йил гўшт емадилар. Бунга сабаб ўша пайтларда қароқчилик авж олиб, улар тунаган молларнинг бозорда кенг ёйилганлиги эди. Устоз катта бир дарёдан тутиб келинган балиқдан истеъмол қилардилар.

Ҳикоя қилинишича, амирлардан бири ўша дарё соҳилида овқатланиб, дастурхонда қолган-қутган нарсаларни дарёга қоқиб юборган экан. Шу воқеадан кейин у киши балиқ ҳам емай қўйдилар”.

Муҳаммад ибн Зиёд Ҳанафийдан эшитдим, у киши Мухтор ибн Абдулҳамид Бушанжийдан эшитган эканлар: “Абул Ҳасан Довудий қирк йил давомида қўлларини яқтакларининг енгидан чиқарган ҳолатда, суннатга мувофиқ намоз ўқиганлар ва сажда пайтида ҳам улар очик бўлиши керак, деган талабга амал қилганлар”.

Силафий айтганлар: «Муътамандан Довудий ҳақларида сўрадим. “Хуросоннинг улуғларидан эдилар. Боскинчилар юртларига кириб, қароқчилик кучайгандан кейин ҳайвонот гўшти ва бошқа маҳсулотларини тановул этишдан тийилдилар. Саҳл Суълукий ва Абу Ҳомид Исфироийдан фикҳни ўргандилар”, – дедилар».

Ибн Нажжор айтганлар: “Мазҳабнинг таниқли олимларидан бўлиб, сиқа, обид, муҳаққиқ, дарс ва фатвода пешқадамлардан эдилар. Китоб тасниф этганлар, ваъз ўқиганлар”.

Султон Низомулмулкнинг укалари Абул Қосим Абдуллоҳ ибн Али айтганлар: «Абул Ҳасан Довудийнинг лаблари Аллоҳнинг зикрини пи-

чирлашдан тўхтамасди. Сартарош: “Лабингизни кимирлашдан тўхтинг, мўйловингизни қисқартириб олай”, – деганда, у киши: “Сен замонни тўхтатгин, мен лабимни тўхтатаман”, – деганлар.

Акам Низомулмулк у кишининг ҳузурларига кириб, ёнларига ўтирганларида, алломага иззат-эҳтиром кўрсатдилар. У зот акамга: “Эй биродарим, Аллоҳ таоло сизни бандаларига султон қилиб қўйди. Улар ҳақида сўралсангиз, нима деб жавоб берасиз?” – дедилар».

Шеърларидан:

رب تقبل عملي * ولا تخيب أمني
أصلح أموري كلها * قبل حلول الأجل

*Роббим, сўндирма умидим: қабул бўлсин бор амал,
Барча ишимни ислоҳ эт, келиб қолмасдан ажал.*

Яна бир шеърлари:

يا شارب الخمر اغتتم توبة * قبل التفاف الساق بالساق
الموت سلطان له سطوة * يأتي على المسقي والساق

*Эй ароқхўр, тавба қилгин чалишмай икки болдир,
Соқий ҳам, ташина ҳам ўлар – бу барчага тенг ҳолдир.*

Абдулғофир “Тарих” китобларида ёзганлар: “Довудий 374 йил рабиъул охир ойида туғилганлар”.

Ҳусайн ибн Муҳаммад Кутубий айтганлар: “У киши 467 йил шаввол ойида Бушанжда вафот этганлар”.

Бушанж – Ҳиротдан етти фарсах узокликдаги шаҳар. Баъзилар Бушанж ҳам дейишган.

(Ёқут Ҳамавий: “Бусанж – Термиз қишлоқларидан бири”, – деганлар).

Бизга Ибн Юний, у кишига Жаъфар, у кишига Силафий, у кишига ҳофиз Абу Самх Тустарда Довудийнинг Бушанжда ёзган шеърларини айтиб бердилар:

كان اجتماع الناس فيما مضى * يورث البهجة والسلوة
فانقلب الأمر إلى ضده * فصارت السلوة في الخلوة

*Ўтмиш замонда одамлар йигилса, бўларди нур,
Бугунги ҳолат тескари: нурни хилват жойда кўр.*

Абдуллоҳ ибн Ато Иброҳимийнинг айтишларича, Довудий куйидаги байтларни айтганлар:

كان في الاجتماع من قبل نور * فمضى النور وادهم الظلام

فسد الناس والزمان جميعا * فعلى الناس والزمان السلام

*Нур бўларди жамланишса, илгарилар одамлар,
Зулмат олди нур ўрнини, қани энди у дамлар?!
Замонасоз бўлиб одам, айниди, нима дердим,
Замонаю одамларга кесатиб салом бердим.*

ДОРИМИЙ (12; 224, 78)

Ҳофиз, имом, етук алломалардан бири Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Абдулрахмон ибн Фазл ибн Баҳром ибн Абдуллоҳ Тамимий Доримий Самарқандий.

Дорим – Ибн Молик ибн Ҳанзала ибн Зайд Манот ибн Тамим. Абу Муҳаммад Доримий кўп юрт кезганлар ва кўп китоб ёзганлар.

Язид ибн Ҳорун, Яъла ибн Убайд, Жаъфар ибн Авн, Бишр ибн Умар Захроний, Абу Али Убайдуллоҳ ибн Абдулмажид Ҳанафий ва бу кишининг укалари Абу Бакр Абдулкабир, Муҳаммад ибн Бакр Бурсоний, Ваҳб ибн Жарир, уларнинг барчасидан олдин вафот қилган Назр ибн Шумайл, Абу Назр Ҳошим ибн Қосим, Усмон ибн Умар ибн Форис, Саъид ибн Омир Зубъий, Асвад ибн Омир, Аҳмад ибн Исҳоқ Ҳазрабий, Абу Осим, Убайдуллоҳ ибн Мусо, Абул Муғйра Хавлоний, Абу Мушхир Ғассоний, Муҳаммад ибн Юсуф Фирёбий, Абдусамад ибн Абдулворис, Абу Нуъайм, Аффон, Абул Валид, Муслим, Закариё ибн Адий, Яҳё ибн Ҳассон ва бошқа кўплардан ҳадис ривоят қилганлар.

Санадларини Дуҳайм ва халифа Ибн Хайётга етказганлар.

Бу кишидан имом Муслим, Абу Довуд, Термизий, Абд ибн Ҳумайд (Доримийдан олдин вафот этганлар), Доримийдан катта ёшда бўлсалар ҳам, Ражо ибн Муражжа, Ҳасан ибн Саббоҳ Баззор, Муҳаммад ибн Башшор Бундор, Муҳаммад ибн Яҳё ҳадис ривоят қилганлар.

Термизий ҳам Муҳаммад ибн Исмоилдан айтган ҳадисларини Доримийдан ривоят қилганлар. Бақий ибн Махлад, Абу Зуръа, Абу Ҳотим, Со-

лиҳ ибн Муҳаммад Жазара, Иброҳим ибн Абу Толиб, Жаъфар ибн Аҳмад ибн Форис, Жаъфар Фиребӣй, Абдуллоҳ ибн Аҳмад, Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр, Муҳаммад ибн Назр Жорувдий ва бошқалар Доримийдан ҳадис ривоят қилганлар. Шунингдек, Исо ибн Умар Самарқандий ҳам “Муснад”ларини бу кишидан ривоят қилганлар.

Абдуссамад ибн Сулаймон Балхӣй айтадилар: «Аҳмад ибн Ҳанбалдан Яҳё Ҳиммоний ҳақларида сўраганимда, у киши: “Биз Абдуллоҳ ибн Абдуррахмоннинг сўзларига биноан бу кишидан ҳадис ривоят қилмадик. Чунки Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон имом эдилар”, – деб жавоб бердилар».

Исҳоқ ибн Довуд Самарқандийнинг айтишларича, уйлариға шошлик қариндошларидан бири келиб, шундай деган экан! «Аҳмад ибн Ҳанбалнинг ҳузурларига бордим, у кишиға Абул Мунзирни таърифлаб, мақтай бошладим. У киши: “Бунақа одамни танимайман, биродарларимиз узок юртларда бўлганларидан, орамиз йироқлашиб кетди. Лекин сен Абдуллоҳ ибн Абдуррахмонни билмайсанми? Сен шу улуғ зотнинг этагидан маҳкам тут”, – деб такрор қилдилар».

Нуъайм ибн Ноъим ривоят қилганлар: «Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Нумайрнинг: “Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон қуввайи ҳофиза ва таквода биздан ўзиб кетгандилар”, – деганларини эшитдим».

Исҳоқ ибн Иброҳим Варроқ айтадилар: «Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Муҳарримийнинг: “Эй Хуросон аҳли, модомики ораларингизда Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон бор эканлар, бу кишидан ўзга билан машғул бўлманглар”, – деганларини; Абу Саъид Ашажнинг: “Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон бизнинг имомимиздир”, – деганларини; шунингдек, Усмон ибн Абу Шайбанинг: “Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон одамлар айтадиган билимдонлик, ёдлаш ва нафси жиловлашда кўзга кўринган шахс эдилар. У зотни Аллоҳ асрасин”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Башшор айтадилар: “Дунёда ҳадис илмининг чўққисиға етган ҳофизлар тўртта: Райда Абу Зуръа, Найсобурда Муслим, Самарқандда Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон, Бухорода Муҳаммад ибн Исмоил”.

Бундор булардан ҳадис ривоят қилганларидан фахрланар эдилар.

Исҳоқ ибн Аҳмад ибн Забрак Абу Ҳотим Розийдан ривоят қилганлар: “Муҳаммад ибн Исмоил – Ироққа келганларнинг энг билимдони, Муҳаммад ибн Яҳё – Хуросон аҳлининг бугунги кундаги энг билимдони, Муҳаммад ибн Аслам – уларнинг тақводорроғи, Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон эса уларнинг энг ишончлиси ва ривоятлари аниқроғидир”.

Абдуррахмон ибн Абу Ҳотим оталаридан ривоят қиладилар: “Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон замоналари аҳлининг имомидирлар”.

Абу Ҳомид ибн Шарқий: “Хуросон ҳадис имомларидан беш нафарини: Муҳаммад ибн Яҳё, Муҳаммад ибн Исмоил, Абдуллоҳ ибн Абдур-

рахмон, Муслим ибн Ҳажжож, Иброҳим ибн Абу Толибни дунёга танитди”, – деганлар.

Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Мансур Шерозий айтадилар: “Абдуллоҳ Доримий ғоят ақлли, диёнатли, ҳалимлик, санадшунослик, ёдлаш, ибодат ва парҳезкорликда ибрат қилинадиган кишилардан эдилар. Самарқандда ҳадис илмини ёйдилар, китобларни тарғиб қилдилар, у ерни ёлғонлардан халос этдилар. Комил муфассир ва фақиҳ олим эдилар”.

Абу Ҳотим ибн Ҳиббон айтадилар: “Доримий ишончли ҳофиз, ўта тақводор эдилар. Ҳадисларни ёдладилар, жамладилар, фақиҳ бўлдилар; асар ёздилар, ҳадис ривоят қилдилар, юртларида суннатни намоён этдилар, одамларни унга чорладилар, уни нуқсонлардан ҳимоя қилдилар, унга қарши чиққанларнинг даъвосини синдирдилар”.

Абу Бакр Хатиб айтадилар: «Абдуллоҳ Доримий ҳадис илмида юрт кезганлардан бўлиб, уни ёдлаш, жамлаш ва матнларини сақлаш билан танилганлар, ўз навбатида ишончли, ростгўй, парҳезкор, зоҳид эдилар. Самарқандга қозилик қилишларини сўрашганда, рози бўлмадилар. Султон қатъий туриб олганидан кейин ноилож кўндилар. Биттагина масалага ҳукм чиқарганларидан сўнг ҳукмдордан истеъфо сўраб, бўшадилар. Бу зот кучли ақл соҳиби, фазлда мукаммал мақомга етган бўлиб, диёнат, ҳалимлик, виқор, ғайратчанлик, ибодат ва фақирона ҳаётлари ибрат қилинган. “Ал-Муснад”, “Ат-Тафсир”, “Ал-Жомеъ” китобларини ёздилар».

Исҳоқ ибн Иброҳим Варроқ айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмоннинг: “Абдуллоҳ ибн Муборак вафот этган йили, яъни 181 йилда таваллуд топдим”, – деганларини эшитдим».

Ҳофиз Аҳмад ибн Сайёр Марвазий айтадилар: «Доримий яхши билимдон бўлиб, “Ал-Муснад” ва “Ат-Тафсир” китобларини ёзганлар».

255 йилда тарвия куни аср намозидан кейин 75 ёшда оламдан ўтиб, арафа куни – жума куни дафн қилинганлар.

Шогирдлари Ҳофиз Маккий ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Моҳон Балхий ҳам Доримийнинг вафотлари юқоридаги санада бўлганлигини айтадилар. Кўпчилик шу фикрда бўлгани боис, у кишини 250 йили вафот этганлар, деган гап хато.

Исҳоқ ибн Аҳмад ибн Халаф айтадилар: «Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг ҳузурларида эдик. У кишига бир варақ келтирилди. Унда Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмоннинг вафотлари тўғрисида хабар берилганди. Имом Бухорий бошларини эгиб қолдилар. Кўз ёшлари юзларига селдай оқаверди. Сўнгра бошларини кўтариб, “истиржоъ” айтдилар. Кейин қуйидаги шеърни ўқидилар:

إن تبق تفجع بالأحبة كلهم ** وفناء نفسك لا أبا لك أفجع

*Фожиа бўлар дўстлардан ажралмоқ,
Агар бу дунёда яшасанг узоқ.
Аммо бил: бундан-да оғирдир рости,
Ўз улиминг келиб, қўйганда тузоқ.*

Биз имом Бухорийнинг ҳадисда келган шеърдан бошқа шеър айтганларини эшитмаганмиз».

Доримий дин устунларидан бири эдилар. Абу Ҳотим Розий ва бошқа олимлар: “Бу киши – сиқа”, – дейишган. Бу кишидан Бундор ва катта олимлар ҳадис ривоят қилишган. Бизга Аҳмад ибн Ҳанбалнинг Доримийни зикр эта туриб: “Дунё у кишига йўлиққан эди, уни қабул қилмадилар”, – деганларини хабар бердилар.

Ражо ибн Муражжо: “Сулаймон Шозакувний, Исҳоқ ибн Роҳавайҳни кўрдим”, – деб бир қатор исмларни эслаб ўтдилар ва: “Бироқ Абдуллоҳ Доримийдан кўра ҳофизроғини учратмадим”, – дея таъкидладилар.

У киши ривоят қилган ҳадислардан: «Бизга Умар ибн Муҳаммад Форисий, Ҳасан ибн Али, Ҳадия бинти Али ибн Аскар, Ибн Ҳубубий ва бошқалар хабар бердилар. Уларга Абдуллоҳ ибн Умар Ҳаримий, у кишига Абдулаввал ибн Исо, у кишига Абдурраҳмон ибн Муҳаммад, у кишига Абдуллоҳ ибн Ҳаммавайҳ, у кишига Исо ибн Умар ибн Аббос, у кишига Абдуллоҳ Доримий, у кишига Яҳё ибн Ҳассон, у кишига Сулаймон ибн Билол ровий Ҳишом ибн Урвадан, бу киши оталаридан, оталари Оишадан, бу киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан:

نعم الإدام الخل

“Сирка қандай яхши таом!” – деганларини хабар берганлар».

Бу ҳадис Бухорий ва Муслимнинг шартларига кўра саҳиҳ, ғариб, фард саналади. Буни имом Муслим якка тартибда, Абу Исо ҳам “Жомеъ”ларида Абу Муҳаммад Доримийдан олий санад билан ривоят қилганлар.

Санади фақат Доримий орқалигина бўлган мазкур ҳадисни эшитиш учун олимлар у кишининг ҳузурларига борганлар.

Доримий айтадилар: «Бағдоддалигимда эшигим тақиллади. “Ким у?” – дедим. Ташқарида турган киши: “Яҳё ибн Ҳассонман – “Сирка қандай ҳам яхши таом” ҳадисининг ровийсиман”, – дедилар».

Юқоридаги санад билан Оиша онамиз Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилганлар: “Хурмоси бор хонадон камбағал бўлмайди”.

Ушбу ҳадисни Муслим ва Термизий Доримийдан ривоят қилганлар. Бу санадда Ибн Ҳубубий келтирилмаган.

Бизга Абу Нуъайм Суфёндан, у киши Айюб, Исмоил ибн Умайя, Абдуллоҳ ва Мусо ибн Уқбадан, улар Нофеъдан, у киши Ибн Умардан хабар берадилар: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам уч дирхам турадиган ўрокни ўғирлаганнинг қўлини кесдилар”. Бу ҳадисни имом Муслим имом Доримийдан ривоят қилганлар.

Бизга Абу Али Ҳанафий, у кишига Молик Абу Зубайрдан, у киши Абу Туфайлдан, у киши Муъоз ибн Жабалдан хабар берадилар:

خرجنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم عام غزوة تبوك فكان يجمع الصلاة يصلي الظهر والعصر جميعا ثم دخل ثم خرج بعد ذلك فصلى المغرب والعشاء جميعا

“Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам билан Табук ғазотига чиққан эдик. Намозларни жамлаб ўқирдилар. Пешин ва аср намозларини жамлаб ўқиб бўлиб, манзил (чодир)ларига кирдилар. Сўнг у ердан чиқиб, шом ва хуфтон намозларини жамлаб ўқидилар”. Муслим бу ҳадисни Доримийдан ривоят қилганлар.

Бизга Умар ибн Муҳаммад, Сулаймон ибн Қудома, Аҳмад ибн Мактум, Муҳаммад ибн Абдулғани Заҳабий, Муҳаммад ибн Ҳамза, Сунқур Зайний, Абдулолий ибн Абдулмалик, Маҳмуд ибн Юсуф, Абдулҳамид ибн Аҳмад, Исмоил ибн Юсуф, Абдулаҳад Таймий, Иброҳим ибн Садақа, ҳофиз Аҳмад ибн Муҳаммад, Аҳмад ибн Неъма, Ҳасан ибн Али, Ҳадия бинти Али, Исо ибн Абу Муҳаммад ва хатиб Абдуррахмон ибн Ақил, у кишига Абул Мунажжа Абдуллоҳ ибн Умар, у кишига Абул Вақт Сижзий, у кишига Абул Ҳасан Довудий, у кишига Абу Муҳаммад ибн Ҳаммувайх, у кишига Исо ибн Умар, у кишига Абдуллоҳ ибн Абдуррахмон, у кишига Язид ибн Ҳорун, у кишига Ҳумайд саҳоба Анас розияллоҳу анхудан хабар бердилар:

أن النبي صلى الله عليه وسلم قال لعبد الرحمن بن عوف ورأى عليه أثرا من صفة مهيم قال تزوجت قال أولم ولو بشاة

«Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам Абдуррахмон ибн Авфнинг кийимларида сарик рангни кўриб: “Нима гап?” – деб сўрадилар. У киши: “Уйландим”, – деб жавоб бердилар. Шунда у зот соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Битта кўй сўйиб бўлса ҳам тўй қилгин”, – дедилар». Буни Бухорий ва бошқалар ривоят қилганлар.

Бизга Умар ибн Муҳаммад, Сулаймон ибн Абу Умар ва Ҳадия бинти Али хабар бердилар. Уларга Абул Мунажжа, у кишига Абул Вақт, у кишига Довудий, у кишига Ибн Ҳаммувайх, у кишига Исо ибн Умар, у ки-

шига Абу Муҳаммад Доримий, у кишига Убайдуллоҳ ибн Абдулмажид, у кишига Убайдуллоҳ ибн Абдуррахмон ибн Мавҳиб, у кишига Нофеъ ибн Жубайр саҳоба Ибн Аббос розияллоҳу анҳудан хабар берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

الأيام أملك بأمرها من وليها والبكر تستأمر في نفسها وصمتها إقرارها

“Бева валийсидан кўра ўзига мустақил. Бокиранинг ўзидан сўралади. Унинг жим тургани розилик аломатидир”, – дедилар».

Исноди ҳасан, ғариб, жуда олий бу ҳадисни Бухорийдан бошқа муҳаддислар жамоаси Абдуллоҳ ибн Фазлдан, у киши Нофеъ ибн Жубайр ибн Мутъимдан ривоят қилганлар.

ДОРИМИЙ (12; 233, 80)

Имом, аллома, факих, ҳофиз, ривоятлари аниқ Абу Жаъфар Аҳмад ибн Саъид ибн Саҳр ибн Сулаймон Доримий Сарахсий.

180 йилда туғилганлар.

Назр ибн Шумайл, Жаъфар ибн Авн, Равҳ, Абдусамад ибн Абдулворис, Аҳмад ибн Исҳоқ Ҳазрабий, Абу Осим Набийл, Ҳаббон ибн Ҳилол, Ваҳб ибн Жарир, Али ибн Ҳусайн ибн Воқид ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар. Илм талабида юрт кезиб, билимда жуда кенг мақомни эгаллаганлар. Номлари мағрибу машриққа танилган.

Бу кишидан машҳур олти муҳаддиснинг Насаййдан бошқалари (Бухорий, Муслим, Абу Довуд, Термизий, Ибн Можа) ҳадис ривоят қилишган. Термизий орада битта одам орқали ҳам бу кишидан ривоят қилганлар. Шунингдек, Аҳмад ибн Салама, Абдулвоҳид ибн Ҳоний, Абул Аббос Саррож, Ибн Ҳузайма ва булардан бошқа Муҳаммад ибн Мусанна Замин сингари кўплаб пешқадамлар ҳам ҳадис ривоят қилишган.

Бу кишини Хуросон амири Абдуллоҳ ибн Тоҳир ҳадис айтиб беришлари учун Найсобурга таклиф этганлар. У ерда бир муддат истиқомат қилгач, Сарахс қозилигига тайинланганлар. Кейинчалик Найсобурга қайтиб, шу ерда оламдан ўтганлар.

Абу Амр Мустамлий айтадилар: «У киши касал бўлган пайтлари хузурларига кирганимизда ўн минг дирҳам ва дон-дунларини садақа қилиб юборишни васият этдилар ва яна: “Вафот этсам, кулларим Анбар, Фатҳ, Ҳамдон, Аллон Аллоҳ розилиги учун озод”, – деб айтдилар».

Аҳмад ибн Ҳанбал айтадилар: “Бизнинг хузуримизга хуросонликлардан Аҳмад ибн Саъид Доримийдан кўра фақиҳроқ киши келмадилар”.

Менга исми ёдимдан кўтарилган бир муаррих айтган эди: “Аҳмад Доримий Ҳиротга, унинг волийси Ҳорун ибн Ҳусайн ибн Мусъаб ҳузурларига илм ўргатиш учун келган эдилар. Волий Аҳмад Доримийни уйлари-га тушириб, тўрт минг дирҳам тортиқ қилдилар”.

У киши рижол, илал ва тарих илмларини билувчи олим эдилар. Ҳиротдаги дўстларимиз ҳадис илмини Доримийдан ўрганганлар.

Абу Зуръа ва Ибн Ворага тенглаштирилган бу киши 253 йилда вафот этганлар.

ДУХАМСИНИЙ (15; 554, 330)

Муҳаддис, илм талабида юрт кезган, имом Абу Аҳмад Бакр ибн Муҳаммад ибн Ҳамдон Марвазий Сайрафий. У киши: “Элликта қўшинг”, – деганлари учун “Духамсиний” (Иккита эллик), деб аталганлар.

Абу Қилоба Рақоший, Аҳмад ибн Убайдуллоҳ Нарсий, Абул Муваж-жах Муҳаммад ибн Амр, Абдусамад ибн Фазл, Абу Ҳотим Розийдан ҳадис эшитганлар. Лекин Абу Ҳотимдан ҳадис эшитганлари унчалик аниқ эмас.

У кишидан Ибн Адий, Ҳоким, Ибн Манда, Ғунжор, Мансур Коғазий, Ҳусайн ибн Муҳаммад Мосаржисийлар ҳадис ривоят қилганлар.

Қулларидан қолган ўзларига тегишли меросни олиш учун Самар-қандга борганлар. Ҳокимнинг айтишларича, 345 йили Бухорода вафот этганлар.

Самъоний ва бошқалар: “348 йилда оламдан ўтганлар”, – дейишган.

У киши ҳақларида бирор ёмон гап билмаيمان.

ЁҚУТ (22; 312, 188)

Замоналарининг машҳур адибларидан, наҳв олими, улуг тарихчи, Ас-кар Ҳамавийнинг мавлолари (Ёқут) Шаҳобиддин Румий. Хўжайинлари у кишини қулликдан озод қилган.

Варроқлик билан кун кечирганлар. Заковат соҳиби бўлганлар. Араб давлатларидан то Кешгача сафар қилганлар.

У киши сафарлари мобайнида кўп нарсалар билан танишадилар. Са-хобалардан бирлари ҳақларида эҳтиётсизлик билан айтган ноўрин гап-лари учун халқ у кишидан юз ўгиради. Аввал Ҳалабга, сўнгра Ирбилга, ундан кейин Хуросонга қочиб борадилар. Марв ва Хоразмни кезиб чиқа-

дилар. Мўғулларнинг босқини натижасида у киши оғир ахволга тушиб, жонларини зўрға саклаб қоладилар. Ҳалабга ўта факир ва афтода бир ҳолатда етиб келадилар.

У кишининг қуйидаги китоблари бор: тўрт мужалладдан иборат “Ал-Адиббо”, “Аш-Шуъаро ал-мутааххирин вал-кудама”, “Муъжамул булдон”, “Ал-Муштарақ вазъан вал мухталаф сақъан”, “Ал-Мабдау вал маол фит-тарих”, “Ал-Дувал”, “Ал-Ансоб”. Серкирра шоир бўлганлар.

Хуросон ҳақида шундай ёзганлар: “Аллоҳ таолога қасамки, Хуросоннинг боғлари – боғмисан, боғ, водийлари – инсонни ром этувчи, қушлари – сайроқи, дарахтлари – ҳосилининг кўплигидан шохлари эгик, анҳорлари – мудом кўз ёш тўқувчи, гуллари – ҳамиша қулиб турувчи, насими – ўлка табиатини роҳатбахш қилувчи, ёш болалари – йигитмонанд, ўсмирлари – алпқомат, қариялари – абдолсифат. Шундай юртнинг подшоҳлари мўғул босқини туфайли хўрландилар.

Эй нафс, сенга хорлик бўлсин. Акс ҳолда сен албатта ҳалок этасан. Мен ялангоч қиличлар остидан, мўғул аскарлари орасидан бекиниб, жонимни ҳовучлаб қочдим. Уларнинг ҳеч бир иши инсофдан эмас. Тартиб-интизом издан чиққан. Қонлар дарё бўлиб оқди. Ажалим етганида, мен ҳам минг-минг мурдалар ичида қолиб кетардим”.

626 йил Рамазон ойининг йигирманчи куни эллик ёшдан ўтиб оламдан ўтганлар.

Китоблари Бағдоддаги Машҳад Зайдийга вақф қилинган. Ёзган асарлари у кишининг етукликларидан далолатдир. Ибн Халликон у кишининг таржимаи ҳоллари ва фазллари тўғрисида батафсил тўхталиб ўтганлар.

ЖАЙЁНИЙ (20; 509, 325)

Аллома Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Абдуллоҳ ибн Ёсир Ансорий Жайёний.

492 йилнинг шаъбон ойида Андалусда (Жайёнда) таваллуд топганлар. Илм йўлида кўп юрт кезиб, Қайравон, Миср, Ҳижоз, Шом, Ирок, Хуросон ва Мовароуннаҳрда бўлганлар.

Фикҳни Бухорода ўрганганлар. Бу илмнинг нозик ва ихтилофий масалаларида пешқадам ва моҳирлардан бўлиб етишганлар. Ҳадис талабида юриб, бу соҳада ҳам олим даражасига эришганлар.

Балхда яшаганлар. Кўп китоб ёзганлар. Бағдодга ўтиб, у ерда ҳадис ривоят этиб, кейин ҳаж қилганлар. Сўнгра Ҳалабни ватан тутганлар. Барча китобларини Ҳалаб жомеъ масжидига вақф этганлар.

Ибн Нажжор: “Жайёний садук, такводор эдилар”, – деганлар.

Ибн Ҳусайн, Абу Мансур Муҳаммад ибн Али Марвазий Куробий, Абу Амр Усмон ибн Муҳаммад ибн Шарик Балхий, Муҳаммад ибн Фазл Фаробий, Саҳл ибн Иброҳим Масжидий Найсобурий, жамолул Ислоҳ Али ибн Мусалламдан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан Абул Фатҳ ибн Ҳусарий, Абул Музаффар ибн Самъоний, кози Абу Маҳосин ибн Шаддод, Абу Муҳаммад ибн Улвон, Абу Ҳафс Умар ибн Қушшом ва бошқалар ҳадис ривоят этганлар.

Ибн Наҷжор айтадилар: «Жайёнийнинг ўз қўллари билан ёзилган хатни ўқидим. Унда: “Мен фикҳий тортишувлар ва бундаги ихтилофлар билан машғул эдим ва буни ёктирардим. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламни тушимда кўрдим. У зот бошим узра туриб: “Эй Абу Бакр, тур ўрнингдан”, – дедилар. Турдим. Қўлимни олиб, мен билан кўришдилар. Сўнгра менга орқаларини қилдилар ва: “Менга эргашигин”, – дедилар. У кишига эргашиб ўн қадамча юриб, тўхтадим...

Зоҳид Абу Толиб Иброҳим ибн Ҳибатуллоҳ Диёрийнинг ҳузурларига келдим. Мен у кишидан бемаслаҳат ҳеч бир иш қилмас эдим. Кўрган тушимни у кишига айтиб бердим. Тушни: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам сени ушбу масалалардаги ихтилофларни тарк этиб, ҳадис илми билан машғул бўлишга чорлаяптилар. Ўзларига эргашишга буюряптилар”, – деб таъбир қилдилар. Мен фикҳдаги ихтилофий масалалар билан машғул бўлишни тўхтатдим. Бу иш ҳадисдан кўра мен учун маҳбуброқ эди. Шундай бўлса ҳам, ҳадис билан шуғуллана бошладим», – ёзилган эди».

Ибн Ҳусарий айтадилар: «Абу Бакр Жайёний ҳофиз, ҳадис илмининг олими, фазилат соҳиби эдилар. Баъзи ҳалабликлар: “Жайёний 563 йилда рабиъул охир ойининг 7-кунида – шанба куни оламдан ўтдилар”, – деб айтишди».

Абул Мавоҳиб ибн Сасрий: «У киши Ҳалабда жумодул аввал ойида 70 ёшга етиб вафот этдилар», – деганлар.

Маҳмуд ибн Арслон «Хоразм тарихи» китобларида қуйидагиларни ёзганлар: «Менга Муҳаммад ибн Ёсир, у кишига Муҳаммад ибн Муъта-сим Балҳда, у кишига Муҳаммад ибн Абдулвоҳид Дакқок айтганлар. У кишига Муҳаммад ибн Иброҳим, у кишига Муҳаммад ибн Али Муқрий, у кишига Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Манда, у кишига Муҳаммад ибн Ҳамза ва Муҳаммад ибн Амр Раззоз хабар берганлар. Ҳар иккаларига Муҳаммад ибн Исо ибн Ҳайён, у кишига Муҳаммад ибн Фазл, у кишига Муҳаммад ибн Восеъ Муҳаммад ибн Сийриндан, у киши Абу Ҳурайрадан Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг:

تحرم النار على كل حين لين قريب سهل

“Дўзах ҳар бир хушмуомала, юмшоқ табиатли, кишилар билан ўтириб-турадиган ва уларнинг ишларини осон қиладиганларга ҳаром”, – деган ҳадисларини ривоят қилганлар».

Бу ривоятнинг санадидаги ҳамма ровийларнинг исмлари – Муҳаммад, Муҳаммадлар силсиласи. Санаддаги Муҳаммад ибн Али Мукрий – Жайёний.

ЖАЛВОН (12; 519, 194)

Имом, муҳаддис Абу Тоййиб Жалвон ибн Самура ибн Моҳон ибн Хокон ибн Умар ибн Абдулазиз ибн Марвон ибн Ҳакам Умавий Бухорий.

Абу Абдурраҳмон Мукрий, Қаънабий, фақиҳ Аҳмад ибн Ҳафс, Саъид ибн Мансур, Абу Муқотил Нахвий ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

У кишидан Саҳл ибн Шозавайх, Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Қурайш ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Бакр Хатиб: «У кишининг номлари “Жилвон” касралик жим (ж) билан ўқилади», – деганлар. Ибн Моқуло: «Фатҳа билан “Жалвон” деб ўқилади», – деганлар. Жаъфар Мустағфирий ва Абу Абдуллоҳ Гунжор ҳам фатҳа билан ўқиганлар.

Аҳмад ибн Ҳусайн ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Иброҳим ибн Жунайд ибн Жалвон Умавий бу кишининг авлодларидан.

ЖАММОЛ (15; 547, 325)

Шайх, муснид, сиқа, Самарқанд муҳаддиси Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Ҳамза ибн Жамил Бағдодий. «Жаммол» лақаби билан машҳур бўлганлар.

Самарқандда ҳаёт кечирганлар. Бу ерда Абу Бакр ибн Абу Дунё, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Нарсий, Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Шокир, Абдулкарим ибн Ҳайсам ва шу шаҳардаги уларнинг табақасидагилардан кўп ҳадис ривоят қилганлар.

Бу киши тижорат мақсадида ҳам сафар қилиб турганлар. Шундай сафарларининг бирида Дамашқда Абу Зуръа Насрий ва бошқалардан, Мисрда Абу Улоса Муҳаммад ибн Амр, Яҳё ибн Усмон ибн Солих, Хайр ибн Арафадан, Яманда Убайд Кашварий ва Дабарийдан ҳадис эшитганлар.

Усул илмининг билағонларидан.

У кишидан Ибн Манда, Ҳоким, Абу Саъд Идрисий, Муҳаммад ибн Иброҳим Журжоний ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар. Жаммолни ҳофиз Абу Али Найсобурий устозларидан деб билганлар.

Тижоратлари давомида ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳоким айтадилар: «Бу киши Хуросонда ўз асрларининг муҳаддиси, шайхларнинг кўп сафар қилувчиси, усул илмида пишиқлардан эдилар. Райга бориб, тижорат қилганлар ва бир муддат яшаганлар.

У кишини Розий ҳам дейишган. Туялари кўп бўлганидан “Жаммол” (туяли) деб ҳам аташган.

Абу Али Найсобурий у кишидан 40 жузга тенг келадиган китоб илми-ни ривоят қилганлар».

Жаммол 346 йили зулҳижжа ойида Самарқандда вафот этганлар.

ЖАРЖАРОЙ (17; 382, 243)

Шайх, олим, ҳофиз, факих, илм талабида юрт кезган, ибратга лойиқ Абу Бакр Муҳаммад ибн Идрис ибн Муҳаммад ибн Идрис ибн Сулаймон Жаржарой Шофеъий. Жаржара шаҳри муҳаддиси Муҳаммад ибн Аҳмад Муфиднинг шогирдларидан.

Бағдодга борганларида Аҳмад ибн Наср Зориъ ва у кишининг табақасидагилардан, Журжонда Абу Бакр Исмоилий, Абу Аҳмад ибн Ғитрифдан, Асбаҳонда Абу Бакр ибн Мукрий ва бошқалардан, Дамашқда Муҳаммад ибн Аҳмад Халлол ва бошқалардан, Балх, Антокия ва бошқа шаҳарларда кўп шайхлардан ҳадис эшитганлар. Муҳаддислар бу кишидан танлаб-танлаб ҳадис эшитганлар. Буни безарар деб биламан.

Ҳофиз ибн Асокир ва Абу Абдуллоҳ Нажжор бу киши ҳақларида қисқача маълумот бериб ўтганлар.

Зикр қилинишича, бу кишидан Ҳаннод ибн Иброҳим Насафий, ҳофиз Абу Ҳомид Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Момо, ҳофиз Абдусамад ибн Иброҳим Бухорий, Аҳмад ибн Фазл Ботирқоний, Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Солиҳ Аттор ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Умрларининг охирида Бухорода яшаганлар. Фаҳм ва маърифатлари кучлилиги билан машҳур эдилар.

415 йили рабиъул аввал ойида 70 ёш атрофида вафот этганлар.

Ҳорун Рашид даврида Вакиъ ибн Жарроҳнинг оталари Жарроҳ ибн Малиҳ Байтул молнинг бошқарувчиси бўлиб, Райда пул зарб қилиш корхонасининг раиси эдилар. Ривоятларга қараганда, у киши Райга қарашли Устуво шаҳарчасида истикомат қилган эканлар.

Зиёд ибн Илоқа, Абу Исҳоқ, Симок ибн Ҳарб, Мансур ибн Мўътамир ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан ўғиллари Вакиъ, Абдуррахмон ибн Маҳдий, Кабиса, Мусаддад, Яҳё Ҳиммоний, Усмон ибн Абу Шайба, Бухорий, Муслим, Абу Довуд, Термизий, Ибн Можа ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Вакиъ ибн Жарроҳнинг: “Отам Суғдда, Шарик эса Бухорода туғилганлар”, деганларини Ҳанш ибн Ҳарб ривоят қилганлар.¹⁹

Яҳё ибн Маъийндан Жаъфар ибн Абу Усмон ривоят қилганлар: “Мен Вакиънинг оталари номларидан ҳам, Қайснинг номларидан ҳам бирор ҳадис ёзиб олган эмасман”.

Яҳёдан Усмон Доримий ривоят қилганлар: “Жарроҳнинг ҳадисларида нуқсон йўқ”.

Яҳёдан Аббос ривоят қилганлар: “Жарроҳ – сика”.

Яҳёдан Аҳмад ибн Абу Хайсама ривоят қилганлар: “Жарроҳнинг ҳадислари заиф. У киши Абу Яҳё Ҳиммонийга монандлардан”.

Ибн Аммор: “Жарроҳ – заиф”, – деганлар.

Абу Довуд: “Жарроҳ – сика”, – деганлар.

Имом Насай шундай деганлар: “У кишининг ҳадислари эътиборга олинди”.

Ибн Адий айтганлар: “Жарроҳнинг ҳадисларини эътиборга олса бўлади. У киши – садук. Ҳадисларида мункар бирор бир жойни топмадим. Уни ривоят қилавераман”.

Халифа: “Жарроҳ ибн Малиҳ 175 йилда оламдан ўтганлар”, – деганлар.

Ибн Қоней эса: “Жарроҳ 176 йилда вафот этганлар”, – деганлар.

¹⁹ Суғд – Бухоро ва Самарқанд орасида табиати гўзал, дарахтзор ва серсув жой.

Ҳанафийлар шайхи, замоналарининг Абу Ҳанифаси, кози, дин устуни Абул Ало Умар ибн Абул Фазл Бакр ибн Муҳаммад Ансорий Жобирий Бухорий Зарангарий. Оталари аллома, мазҳаб шайхи, имомлар қуёши бўлганлар.

Зарангар – Бухоро қишлоқларидан бири.

Оталари ва имомлар ҳужжати Ибн Мозадан фикҳни ўрганганлар. «Саҳиҳи Бухорий»ни оталаридан, у киши Абу Саҳл Абюрдийдан, у киши Ибн Ҳожиб Кошонийдан, у киши Муҳаммад ибн Юсуф Фарабрийдан, у киши Бухорийдан эшитганлар.

У кишидан шамсул аимма Абул Ваҳда Муҳаммад ибн Абдусаттор Курдий, муфти Жамолиддин Убайдуллоҳ ибн Иброҳим Маҳбубий, олам пешвоси Муҳаммад ибн Абдулазиз ибн Моза фикҳни ўрганишган.

Жобирий қарийб 90 ёшга кирганлар. Ҳанафийлик пешволигида бошқалар етиша олмаган мақомга эришганлар.

584 йили шаввол ойида вафот қилганлар.

ЗАМАХШАРИЙ (20; 151, 91)

Аллома Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад Замахшарий Хоразмий Наҳвий.

«Ал-Кашшоф» ва «Ал-Муфасссал» китобларининг муаллифи.

Илм талабида юрт кезганлар. Бағдодда Наср ибн Батир ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Ҳаж қилганлар. Маккада Байтуллоҳнинг ёнида яшаганлар. Қўллари-дан кўплаб олим етишиб чиққан.

Тожул Киндий айтадилар: «Замахшарийни имом Абу Мансур ибн Жа-воликийнинг уйларида кўрганман».

Камол Анборий айтадилар: «Замахшарий ҳаж қилиш учун Маккага кел-ганларида, шайхимиз Абу Саодот ибн Шажарий кутиб олиб, шаънларига шеър ёздилар:

كانت مساءلة الركبان تخبرني ** عن أحمد بن علي أطيب الخبر
حتى التقينا فلا والله ما سمعت ** أذني بأحسن مما قد رأى بصري

*Карвонлардан етиб турарди ҳар он,
Аҳмад ибни Али ҳақда хушхабар.
У зотнинг ўзларин кўрганим ҳамон,
Билдим: эшитганимдан ҳам – мўътабар.*

Улуғлаб, мақтаётганларида сўзларини тугатмагунларича, у киши ҳеч нарсa демадилар. Ўзларини у кишининг ёнларида кичик санадилар ва қуйидаги ҳадисни айтиб бердилар:

إن زيد الخيل دخل على رسول الله فرفع صوته بالشهادتين فقال له يا زيد كل رجل وصف لي وجدته دون الصفة إلا أنت فإنك فوق ما وصفت

«Зайд Хайл деган киши Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларига кириб, баланд овоз билан шаҳодат калимасини айтди. У зот соллаллоҳу алайҳи васаллам унга: “Эй Зайд, менга ҳозиргача кимни тавсифлаган бўлсалар, сендан бошқаси васфланганидан кўра пастроқ эди. Лекин сен таърифлаганларидан кўра ҳам улуғроқ экансан”, – деган эканлар. Улуғлар ўзи шундай бўлади. Замахшарий Абу Саодотнинг ҳақлари-га дуо қилиб, мақтадилар».

Замахшарийдан ижозат билан Абу Тохир Силафий ва Зайнаб бинти Шаърийлар ҳадис ривоят қилганлар.

У кишининг байтларини Исмоил ибн Абдуллоҳ Хоразмий Абу Саъд Аҳмад ибн Маҳмуд Шоший ва бошқалар ривоят қилганлар.

467 йил ражаб ойида Замахшар қишлоғида таваллуд топганлар. Бу Хоразм қишлоқларидан биридир.

Балоғат, араб тили, маъно ва баён илмида пешво бўлганлар. Гўзал назмлари ҳам бор.

Самъоний айтадилар: «Бизга Исмоил ибн Абдуллоҳ, у кишига Замахшарий устозлари Абу Музар Наҳвий вафот этганларида битган марсияларини айтиб бердилар:

وقائلة ما هذه الدرر التي ** تساقطها عيناك سمطين سمطين
فقلت هو الدر الذي قد حشا به ** أبو مضر أذني تساقط من عيني

*Бугун сўрадилар: дилни мунаввар
Қилувчи чилчироқ йўқ бўлди. У ким?
Айтдим: “У чилчироқ эди – бу Музар
Зикрин гойиб этди қулоғу кўзим».*

Бизга бир неча киши Абул Музаффар ибн Самъонийдан айтиб бердилар. У кишига қози Аҳмад ибн Маҳмуд Самарқандда айтиб берган эканлар. У кишига устозлари Маҳмуд ибн Умар Замахшарий шеър айтиб берганлар.

Ибн Нажжор: “Мен Зайнаб бинти Абдуррахмонга Найсобурда ўқиб бердим. У кишига Замахшарий, у кишига Ибн Батира айтиб берган эканлар”, – деб ҳадисни зикр қилганлар.

Самъоний айтадилар: “Адаб илмида пешқадам эдилар. Кўп мусаннафот ёзганлар. Ироқ ва Хуросон диёрларида илм тарқатганлар. Қайси шахарга борсалар, агрофларида одамлар тўпланишар ва шогирд тушишарди. Насабдон аллома бўлганлар. Бир муддат араб қабилаларининг орасида юрганлар. Бу у кишининг сўзларидан ҳам билиниб турган. 538 йил арафа кечасида вафот қилганлар”.

Ибн Халикон айтадилар: «У кишининг ғариб ҳадисларга оид “Ал-Фоиқ” номли китоблари бор. Яна қуйидаги китоблари ҳам мавжуд: “Рабийъул аброр”, “Асосул балоға”, “Муштабаху асомий рувот”, “Ал-Насоих”, “Ал-Минҳож”, “Золлатун ношид”».

Ривоятларда келишича, Замахшарий қорга сирпаниб йиқилиб тушганларида, оёқлари қаттиқ шикастланган. Ўрнига чўп оёқ ясаб қўйишган экан.

Изоҳ: «Сияру аъламин нубало» китобини таҳқиқ қилган олимлар унинг хошиясида Замахшарий тўғрисида 45 та адабиётда маълумотлар келганлигини баён этиб, бу китобларнинг номлари, жилдлари ва саҳифаларини зикр қилишган. Доктор Аҳмад Муҳаммад Хуфий Замахшарийнинг ҳаётлари ҳақида алоҳида асар ёзганлар. Мустафо Совий «Тафсир» китоблари устида илмий иш олиб борганлар.

Жоруллоҳ (Аллоҳ таоло уйининг қўшниси) деб аталишларига сабаб – Маккада, яъни Каъбанинг ёнида узоқ муддат истиқомат қилганлар.

Замахшарийнинг тафсирлари бир шоир томонидан шундай тавсифланган экан:

*Дунёда «Тафсир»лар кўпдир – беҳисоб,
Беназири эрур «Ал-Кашишф» китоб.
Ҳидоят тиласанг ўқи: бу – фармон,
Жоҳиллик дардига «Ал-Кашишф» – дармон.*

«Тафсир» соҳиби, буюк муфасссир, илм хазиналаридан Абу Муҳаммад – Абул Қосим Заҳҳок ибн Музоҳим Ҳилолий.

Балх ва Самарқандда ҳам яшаганлар. У кишининг Муҳаммад ва Муслим исмли ака-укалари ҳам бўлган.

Ибн Аббос, Абу Саъид Худрий, Ибн Умар, Анас ибн Молик, Асвад, Саъид ибн Жубайр, Ато, Товус ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

Баъзиларнинг айтишларича, у киши Ибн Аббос билан учрашмаганлар. Валлоҳу аълам.

У кишидан Уммора ибн Абу Ҳафса, Абу Саъд Баққол, Жувайбир ибн Саъид, Мукотил, Али ибн Ҳакам, Абул Равқ Атийя, Абул Жаноб Калбий, Яҳё ибн Абу Ҳайя, Наҳшал ибн Саъид, Умар ибн Раммоҳ, Абдулазиз ибн Абу Раввод, Курра ибн Холид ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Аҳмад ибн Ҳанбал, Яҳё ибн Маъийн ва бошқалар: «Заҳҳок – сиқа», – деганлар.

У кишидан ривоят қилинган ҳадислар «Сунан» китобларида бор, аммо икки «Саҳиҳ»да йўқ.

Яҳё ибн Саъид эса: «У киши – заиф ва мудаллис», – деганлар.

Заҳҳок катта мадрасани бошқарганлар. У ерда 3000 нафар талаба таълим олган. Эшак миниб, уларни айланиб чиққанлар. Тафсир ва қиссалар баёнида катта мақомга эришганлар.

Суфён Саврий айтадилар: «Заҳҳок илм берардилар. Эвазига ҳеч нарса олмас эдилар».

Мушошдан Шуъба ривоят қилганлар: «Заҳҳокдан: “Ибн Аббос билан учрашганмисиз?” – деб сўраганимда, у киши: “Йўқ”, – деб жавоб берди-лар».

Абдулмалик ибн Майсардан Шуъба ривоят қилганлар: «Заҳҳок Ибн Аббос билан юзма-юз бўлганлари йўқ. Саъид ибн Жубайр билан Райда учрашганлар ва у кишидан тафсирини ўрганганлар».

Яҳё Қаттон айтадилар: «Шуъбанинг айтишларича, Заҳҳок Ибн Аббос билан учрашмаганлар. Заҳҳок бизнинг наздимизда заиф».

Заҳҳокдан ривоят қилиб Абу Жаноб Калбий: «Ибн Аббос билан етти йил бирга бўлдим», – деганлар.

Абу Жанобнинг ривоятлари ишончли эмас. Юқоридаги ривоятлар тўғрироқ.

Қайс ибн Муслимдан ривоят қилиб, Қабиса айтадилар: «Заҳҳок кун ботса, йиғлардилар. Бунинг сабаби сўралганда: “Билмадим, бугун менинг номимдан қандай амал кўтарилди?” – деб жавоб берар эдилар».

Суфён Саврий Абу Савдодан, у киши Заҳҳокдан эшитганлар: «Мен саҳобий ва тобеъинларни кўрдим. Улар факат такводор бўлишни ўргатардилар».

Курра айтадилар: «Заҳҳок жим турганларида ҳам “Лаа ҳавла ва лаа қуввата илла биллах”ни зикр қилиш одатлари эди».

Абу Абдуллоҳ Маймун ривоят қилганлар: «Заҳҳокнинг: “Ҳар бир Қуръон ўрганган одам унинг маъносини тушунмоғи керак”, – деб

كُونُوا رَبَّاتَيْنِ بِمَا كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ الْكِتَابِ

“Китобдан таълим бериб ва ўзингиз ҳам ўрганиб юрганингиз сабабли раббоний кишилар (Парвардигорга сигинувчилар)дан бўлингиз!” (Оли Имрон сураси, 79) оятини тиловат қилганларини эшитдим».

Зухайр ибн Муъовия ровий Башир Абу Исмоилдан, у киши Заҳҳокдан ривоят қилганлар: «Мен 80 ёшимда ҳам бақувват ва жасурман».

Баъзи муаррихлар Заҳҳокнинг вафотларини 102 йил деб нақл қилганлар.

Абу Нуъайм Мулоий айтадилар: «105 йилда оламдан ўтганлар».

Ҳусайн ибн Валид ва Найсобурий: «106 йилда вафот этган эдилар», – деганлар.

ИБН БАЙҲАҚИЙ (19; 313, 200)

Факих, имом, қозилар шайхи Абу Али Исмоил ибн имом Абу Бакр Аҳмад ибн Ҳусайн Байҳақий Хусравжирдий Шофеъий.

Хоразмда истикомат қилганлар. Кейин Балхга кўчиб ўтганлар. Ўша диёрлар аҳли бу кишидан ҳадисдан таълим олганлар.

428 йилда таваллуд топганлар.

Оталаридан, Абу Ҳафс ибн Масрур, Абдулғофир Форисий, Абу Усмон Собуний, Саъид ибн Абу Саъид Айёр ва буларнинг табақасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар. Шофеъий мазҳабининг билимдонларидан, кадрлари таҳсинга лойик мударрислардан бўлганлар.

У кишидан Аббос ибн Арслон, набиралари Маҳмуд «Тарихи Хоразм» китобида, адиб Муҳаммад ибн Иброҳим Хайёт, сўфийлар шайхи Муҳаммад ибн Арслон, Ҳасан ибн Сулаймон Хўжандий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Саъд Самъоний у кишидан ижозат хати билан ҳадис ривоят қилганлар. Ибн Байҳақий Байҳақдан кетганларидан кейин ўттиз йил ўтиб, қайтиб келганлар ва шу ерда сал муддат истикомат қилганлар. 507 йил жумодул охир ойида вафот этганлар.

У кишидан яна Абул Қосим Исмоил ибн Аҳмад Самарқандий ва бағ-
додлик бир гуруҳ кишилар ҳадис ривоят қилганлар. 80 йилга яқин умр
кўрганлар. Аллоҳ у кишини раҳматига олсин.

ИБН БОКУВАЙҲ (17; 544, 363)

Имом, солих, муҳаддис, тасаввуф шайхи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад
ибн Абдуллоҳ ибн Убайдуллоҳ ибн Бокувайҳ Шерозий.

340 йилдан ўтиброқ таваллуд топганлар.

Ҳадис талабида бўлганлар ва бунинг учун сафар қилганлар.

Зоҳид Муҳаммад ибн Хафиф, Муҳаммад ибн Носих Каражий, Абу
Аҳмад ибн Адий, Абу Бакр Исмоилий, Абу Яъқуб Нажирмий, Абу Бакр
Қатиъий, Абул Фазл Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Хамирувайҳ Ҳаравий,
Али ибн Абдуррахмон Баккой Куфий, Муғийра ибн Амр Маккий, Ис-
моил ибн Муҳаммад Балхий Фарро, Абу Бакр ибн Муқрий ва Абу Бакр
Юсуф ибн Қосим Маёнажийлардан ҳадис эшитганлар. Бухорода Абу
Бакр Муҳаммад ибн Қосим Форисий билан учрашганлар.

У кишидан Абул Қосим Қушайрий, Абдулвоҳид (Қушайрийнинг
ўғиллари), Абу Бакр ибн Халаф Шерозий, Абдулваҳҳоб ибн Аҳмад Сақа-
фий, Али ибн Абу Содик Ҳирий, Абдулғаффор ибн Муҳаммад Шерувий
ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Ривоят қилган ҳадисларидан тузилган бир жилд китоб менинг кўлим-
да. У кишининг китоблари ва жамланмалари бор.

Муаззин Абу Солиҳ айтадилар: «Абу Абдуллоҳ Бокувайҳнинг китоб-
лари билан танишиб чиқдим. Унда муҳаддислар ва ровийларнинг қои-
даларига амал қилинганини кўрмадим. Бироқ олимлардан қиссалар ва
ривоятларини эшитганлари тўғрироқ».

Ҳусайн ибн Муҳаммад Кутубий айтадилар: «У киши 428 йилда вафот
қилганлар».

ИБН БУЖАЙР (14; 402, 219)

Имом, ҳофиз, аниқ ривоятли шайх, илм талабида юрт кезган, «Муснад»,
«Тафсир», «Саҳиҳ» ва бошқа қатор китобларнинг мусаннифи, Мовароун-
наҳр муҳаддиси Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр Ҳамадоний
Самарқандий.

Илм хазиналаридан эдилар.

223 йилда таваллуд топганлар. Оталари аллома Оримнинг шогирдлари ва у кишининг табақасидаги муҳаддислардан бўлганлар. Ўғиллари Умар билан ҳадис талабида юрт кезганлар.

Исо ибн Ҳаммод Зуғба, Бишр ибн Муъоз Ақадий, Амр ибн Али Фаллос, Муҳаммад ибн Муъовия (Доримийнинг тоғалари), Аҳмад ибн Абда Заббий, Абул Ашъас Аҳмад ибн Микдом, Бундор ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Собир, Муҳаммад ибн Бакр Деҳқон, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Имрон Шоший, Муҳаммад ибн Али Муаддиб, Муъаммар ибн Жибрил Карминий, Аъян ибн Жаъфар Самарқандий, Исо ибн Мусо Кисоий ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Мисрга етиб борган вақтлари ҳофиз Аҳмад ибн Солиҳнинг жанозаларига тўғри келиб, унда қатнашганлар ва у кишининг вафотларидан қаттиқ алам чекканлар.

Абу Саъид Идрисий айтадилар: «Ҳазратли, хайрихоҳ, ҳадисда мустаҳкам инсон эдилар. Маълумотларни талаб қилишда ва ҳар бир сафарларида интилувчан бўлганлар».

Бу кишининг ҳадислари менга олий санад билан етиб келмади. Ишончли бўлишлари билан бирга, санадлари яхши, ғариб ҳадисларни ҳам яқка ўзлари ривоят қилганлар. Бизга Ибн Бужайр айтдилар. У кишига Аббос ибн Валид Халлол хабар берганлар. У кишига Марвон ибн Муҳаммад, у кишига Муъовия ибн Саллом Яҳё ибн Абу Касирдан, у киши Абу Назрадан, у киши Абу Саъиддан марфуъ ҳолда ҳадис айтадилар:

إن الله زادكم صلاة إلى صلاتكم هي خير من حمر النعم ألا وهي الركعتان قبل صلاة الفجر

«Аллоҳ таоло сизларнинг намозларингизга яна бир намоз қўшдики, у сизлар учун неъматларнинг энг яхшисидан ҳам яхшироқдир. Билиб қўйинглarki, у бомдод намозидан олдинги икки ракъат (суннат)дир» (Байҳақий ривояти).

Ибн Бужайр 311 йилда вафот қилганлар.

Бизга Аҳмад ибн Ҳиба туллоҳ ровий Абдурахим ибн Абу Саъддан хабар бердилар. У кишига Усмон ибн Али, у кишига воиз Али ибн Муҳаммад ибн Хизом хабар берганлар. У кишига боболари қози Абу Али Насафий ва Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр, уларга боболари Абу Ҳафс хабар берганлар. У кишига Муҳаммад ибн Мусанно, у кишига Усмон ибн Умар, у кишига Фулайх ровий Ҳилол ибн Алидан, у киши Ато ибн Ясордан, у киши Абу Ҳурайрадан айтиб берганлар:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم كل أمتي تدخل الجنة إلا من أبى قالوا ومن أبى
يا رسول الله قال من أطاعني دخل الجنة ومن عصاني فقد أبى

«Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Ҳамма умматим жаннатга киради. Фақат бош тортганлар кирмайдилар”, – дедилар. “Эй Аллохнинг Расули, ким ҳам бош тортарди?!” – дейишди. У зот: “Кимки менга итоат этса, жаннатга киради. Кимки менга осий бўлса, ҳақиқатда ўша бош тортибди”, – дедилар» (Бухорий ривояти).

ИБН БУХОРИЙ (19; 526, 307)

Шайх, адл, буюк санад соҳиби Абул Баракот Ҳибатуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Али ибн Аҳмад Бағдодий ибн Бухорий. «Мубаххир» («Хушбўйлик тутатувчи») лақаби билан машҳур бўлганлар.

434 йилда таваллуд топганлар.

Абу Толиб ибн Ғайлон, Абул Қосим Танухий, Абу Али ибн Музҳиб, Абу Муҳаммад Жавҳарий, Абул Ҳасан Боқилоний ва Абу Толиб Ушорийдан ҳадис эшитганлар.

У кишидан Абдулжаббор ибн Ҳибатуллоҳ Бундор, Соин ибн Асокир, Яҳё ибн Бавш ва бошқалар ҳадис эшитишган.

Тўғри ривоят қилувчилардан бўлиб, 519 йили ражаб ойида Бағдодда вафот этганлар.

ИБН ВАҲБОН (22; 148, 97)

Имом, ҳофиз, ибратли факих, шоир Абу Наср Абдурахим ибн Нафис ибн Ҳибатуллоҳ ибн Ваҳбон Суламий Ҳадисий Бағдодий.

Абул Фатҳ ибн Шотил, Насруллоҳ Қаззоз, Форис Ҳаффор, Абул Фатҳ Мандойй, Муайяд Тусий, Абу Равҳ, Абул Юмн Киндийдан Миср, Исфаҳон ва Хуросонда ҳадис эшитганлар.

У кишидан Абу Муҳаммад Мунзирий ҳадис ривоят қилганлар ва айтганлар: “Фикрлари теран факих, адиб, шоир эдилар. Ҳит яқинидаги Ҳадисатун нура деган жойда таваллуд топганлар”.

Ибн Нажжор айтганлар: “Ибн Ваҳбон ҳофиз, сиқа, ривоятлари аниқ, зариф, зийрак, камтарин инсон эдилар. Назм ва насрда ижодлари бор. Бир муддат у киши билан бирга юриб, кўп нарсга ўргандим. Хоразмда мў-

ғуллар уни ёндириб юборгунларича истиқомат қилдилар. У киши ҳақларида 618 йилдан кейин маълумот келмай қолди. У зотдан Марвда ҳадис ёзиб олганман. Таваллудлари 570 йиллар атрофида бўлган”.

Айнан 618 йилда мўгуллар ибратли ҳофиз Абдулазиз ибн Абдулмалик ибн Тамим Шайбоний Дамашкийни ҳам асирга олишган эди. Ўшандан кейин бу зот ҳақларида ҳам хабар келмаган.

ИБН ЖАЛОЖИЛИЙ (22; 52, 34)

Камолиддин, қорилар раиси, тожир Абул Футуҳ Муҳаммад ибн Али ибн Муборак ибн Жаложилий Бағдодий.

541 йилда таваллуд топганлар.

Ҳибатуллоҳ ибн Абу Шарик, Ибн Баттий, Абул Баракот Вакилнинг шогирдлари Абу Саодат Вакил ва Силафийдан ҳадис эшитганлар. Тижорат ва илм талабида Миср, Ҳинд, Мовароуннаҳр диёрларига борганлар.

Абул Ҳасан Батоихий кироатларида Қуръон ўқиганлар.

Тўғрисўз, зийрак, ҳурматли бўлиб, кўп ҳикояларни ёд билганлар.

У кишидан Ибн Нажжор, Мунзирий, Қувсий, Ибн Абу Умар, Ибн Бухорий, Ибн Воситий, Ибн Зайн, Муҳаммад ибн Мўмин ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

612 йили Рамазон ойида Қуддусда вафот этганлар. Аллоҳ раҳмат қилсин.

ИБН КАМОЛ(А) (23; 12, 6)

Солих, такводор, шайх Абу Бакр Ҳибатуллоҳ ибн Умар ибн Ҳасан Ҳарбий Бағдодий Қаттон Ҳаллож. Ибн Камол(а) номи билан танилганлар. (Оналари – Камол(а): 20; 420, 276.)

Ҳибатуллоҳ ибн Аҳмад Шиблий, Камол(а) (ҳофиз Абдуллоҳ ибн Самарқандийнинг кизлари), Абул Маъолий ибн Лаҳҳосдан ҳадис ривоят қилганлар. Замоналарининг яғонаси ва яхшиларидан бўлганлар.

У кишидан Ибн Мажд, Камол ибн Духамисий, Абул Қосим ибн Балбон ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Абаркуҳий, Фаҳр ибн Асокир, амакиваччалари Баҳо, Мутоъъим, Ибн Саъд, Ибн Шерозий, Ибн Шихна ва бошқа бир қанчалар ижозат хати билан ҳадис ривоят қилганлар.

Ибн Камол(а) 634 йилнинг жумодул аввал ойида, 90 ёшлар атрофида вафот этганлар.

Имом, ҳофиз, илм талабида юрт кезган, Ислом муҳаддисси Абу Абдуллох Муҳаммад ибн муҳаддис Абу Яъқуб Исҳоқ ибн ҳофиз Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Яҳё ибн Манда Абдий Асбаҳоний.

Манданинг исмлари – Иброҳим ибн Валид ибн Санда ибн Бутта ибн Устандор ибн Чаҳорбухт. Устандорнинг исмлари Файрузон бўлиб, Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг саҳобалари Асбаҳонни фатҳ этганларида Исломга кирганлар. Бу кишига Абдулкайс уруғи валийлик қилган. Асли мажусийлардан бўлиб, кейин мусулмон бўлганлар. Асбаҳоннинг баъзи ноҳияларига волийлик қилганлар.

Ибн Манда 310 ёки 311 йилда таваллуд топганлар.

318 йилда биринчи марта ҳадис эшитганлар.

Оталаридан, оталарининг амакилари Абдурраҳмон ибн Яҳё ибн Манда ҳамда Муҳаммад ибн Қосим ибн Куфий Карроний, Муҳаммад ибн Умар ибн Ҳафс, Абдуллох ибн Яъқуб ибн Исҳоқ Кирмоний, Абу Али Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Назр – Ибн Абу Ҳурайра, Абдуллох ибн Иброҳим Мукрий, Муҳаммад ибн Ҳамза ибн Умора, Абу Амр ибн Ҳаким, Аҳмад ибн Муҳаммад Лунбоний ва бошқалардан Асбаҳонда, Абу Саъид ибн Аъробий ва бу кишининг табақасидагилардан Маккада, Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Мусо Алавийдан Мадинада, Аҳмад ибн Закариё Макдисий ва бошқалардан Байтул Макдисда (Қуддус), Абу Ҳомид ибн Билол, Муҳаммад ибн Ҳусайн Қаттон, Абу Али Муҳаммад ибн Аҳмад Майдоний, Ҳожиб ибн Аҳмад, Абул Аббос Асам, Абу Абдуллох ибн Аҳрам, Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Муҳаммад, Муҳаммад ибн Али ибн Умар, Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Муъоз Қухиёр, Абу Усмон Амр ибн Абдуллох Басрий ва уларнинг табақасидагилардан Найсобурда ҳадис эшитганлар.

Найсобурга дастлаб 19 ёшларида борганлар. У ерда тахминан беш юз минг ҳадис эшитганлар. Бухорода Ҳайсам ибн Кулайб Шоший ва у кишининг табақасидагилардан, Бағдодда Исмоил Саффор, Абу Жаъфар ибн Бахтарий Раззоз ва уларнинг табақасидагилардан, Мисрда Абу Тоҳир Аҳмад ибн Амр Мадиний, Ҳасан ибн Юсуф Тароифий, Аҳмад ибн Бухзод Форисий ва уларнинг тенгқурларидан, Сарахсда Абдуллох ибн Муҳаммад ибн Ҳанбалдан, Марвда Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Махбуб ва у кишининг тенгдошларидан, Дамашқда Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Солиҳ ибн Синон Қантарий, Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Ҳишом, Ибн Абул Ақб ва бошқалардан, Тараблусда Хайсама ибн Сулаймон Қурашийдан, Ҳимсда имом Ҳасан ибн Мансурдан, Тиннисда Усмон ибн Муҳаммад Самарқандийдан, Ғаззада Али ибн Аббос Ғаззийдан ва бошқа кўп шаҳарлардаги ровийлардан ҳадис эшитганлар.

Илм йўлида у кишидан кўра кўп сафарда юрган, ҳифз ва сиқаликда у кишидан кўра кўпроқ ҳадис билган муҳаддисни билмайман. Бизга маълум бўлишича, у киши 1700 шайхдан ҳадис ривоят қилганлар.

Абдурраҳмон ибн Абу Ҳотим, Абул Аббос ибн Уқда, Фазл ибн Ҳасиб ва бошқалардан ижозат билан ҳадис ривоят қилганлар. Улар бу кишига оталари ҳамда оила аъзоларининг назорати билан ижозат беришган.

Ибн Манда узоқ яшамаганлар. Саксон тўрт йил умр кўрганлар.

Абу Аҳмад Ассол, Абу Ҳотим ибн Ҳиббон, Абу Али Найсобурий, Абу Исҳоқ ибн Ҳамза, Табароний ва шулар каби ҳофизлардан илм олганлар.

У кишидан ҳофиз Абу Шайх (шайхларидан бирлари), Абу Бакр ибн Мукрий, Абу Абдуллоҳ Ҳоким, Абу Абдуллоҳ Ғунжор, Абу Саъд Идрисий, Таммом ибн Муҳаммад Розий, Ҳамза ибн Юсуф Саҳмий, Абу Нуъайм Асбаҳоний, Аҳмад ибн Фазл Ботирқоний, Аҳмад ибн Маҳмуд Сақафий, Абул Фазл Абдурраҳмон ибн Аҳмад ибн Бундор Розий, Абул Музаффар Абдуллоҳ ибн Шабиб, Абу Аҳмад Абдулвоҳид ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Яҳё ибн Манда Баққол, Абу Тоҳир Умар ибн Муҳаммад Муаддиб, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳусайн Мукрий, зоҳид Муҳаммад ибн Абдулмалик ибн Муҳаммад Баззор, Абул Фатҳ Тоҳир ибн Маммувайх, муаззин Абул Ҳасан Аднон ибн Абдуллоҳ, Абу Муслим Муҳаммад ибн Али ибн Муҳаммад Варроқ, Ҳамд ибн Аҳмад ибн Умар ибн Валкиз, Абул Ҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Марзубон Мукрий Сайдалоний, Абу Тоййиб Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Умар Тоҳир, Аҳмад ибн Али ибн Уқба, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Маслам Саббоғ Аъраж, воиз Аҳмад ибн Абдулазиз ибн Мошоза Сақафий, Аҳмад ибн Али ибн Шужоъ Масқалий, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳим (Солиҳонийнинг набиралари), Абу Тоҳир Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Умар Наққош, Ҳамд ибн Муҳаммад Ассол, Зиёд ибн Муҳаммад ибн Зиёд Баққол, Сулаймон ибн Абдурахим Ҳаснобозий, воиз Шайбон ибн Абдуллоҳ Буржий, Талха ибн Аҳмад ибн Баҳром Қассор, Абдурраҳмон ибн Зуфар Даллол, Абдулвоҳид ибн Аҳмад ибн Солиҳ Муаллим, Абдураззоқ ибн Салҳаб, бу кишининг укалари Умар ибн Салҳаб, Али ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Қаттон, Фазл ибн Аҳмад Аъмо, Фазл ибн Абдулвоҳид Нажжод, Муҳаммад ибн Умар Баққол, воиз Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Асид, Муҳаммад ибн Умар ибн Иброҳим Техроний, шоир Мансур ибн Янол, Абу Тоҳир Мунтажиъ ибн Аҳмад Ансорий, Мутоҳҳар ибн Абдулвоҳид Бузаний, Карима бинти Абу Саъд Тамимий, Оиша бинти Ҳасан Варқоний (Халлолнинг шайхларидан), Али ибн Қосим ибн Иброҳим ибн Шаббувайх Хайёт, Абдулвоҳид ибн Аҳмад Маъдоний, Абу Усмон Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Варқо, Шужоъ Масқалий ва бошқалар, шунингдек, ўғиллари: Абул Қосим Абдурраҳмон, Абу Амр Абдулвахҳоб, Убайдуллоҳ ва Исҳоқлар ҳадис ривоят қилганлар.

Ботирконий айтадилар: «Ҳадис илмида имомлар имоми Абу Абдуллоҳ ибн Манда бизга ҳадис айтдилар. Аллоҳ таоло Ўзининг розилиги билан у кишини қарши олсин».

Ҳоким айтадилар: «361 йилда Ибн Манда билан Бухорода учрашдик. Илмда пешво, юқори даражада эдилар. Кейинчалик 375 йилда ватанларига қайтаётганларида Найсобурда ҳузуримизга келдилар. Шайхимиз ҳофиз Абу Али: “Манданинг авлодлари аввал ҳам, ҳозир ҳам дунёнинг кўзга кўринган ҳофизларидан. Абу Абдуллоҳнинг ноёб туғма қобилият соҳиби эканликларини билмайсизларми?!” – дедилар».

Айтишларича, ҳофиз Абу Нуъаймнинг ҳузурларида Ибн Манда зикр қилинганларида, икковларининг ораларида қаттиқ келишмовчилик бўлишига қарамай, Абу Нуъайм: «У киши тоғлардан биридир», – деган эканлар.

Абу Абдуллоҳ ибн Абу Зухл айтадилар: «Мен Абу Абдуллоҳ Манданинг: “Саҳиҳ ҳадисни санадаги қуйи табақалар ёки ёлгончи кишиларгина таҳриж қилади. Яъни, мутааххир машойихлар саҳиҳлик даражасидаги мукамалликка етолмайдилар. Агар ҳофиз уларни таҳриж қилса, “Бу саҳиҳ”, деса ёки ҳадисни бир-икки даража қуйи табақалардан ривоят қилса, у ёлгончидир”, – деганларини эшитдим».

Ибн Мандага: «Сиз фалончалардан ҳадис эшитмаган экансиз-да?» – дейишса, «Басраликлардан кўп ҳадис эшитиш имкониятини қўлдан бой берганмиз», – деганлар.

Ҳақиқатан, Ибн Манда Басрада бўлмаганлар. Басранинг мусниди Али ибн Исҳоқ Модароидан ҳадис эшитиш учун бораётганларида, йўлда у кишининг вафот этганларини эшитиб, жуда хафа бўлиб, йўлдан қайтган эканлар.

Ибн Манданинг ёзган асарларидан: «Ал-Иймон», «Ат-Тавҳид», «Ас-Сифот», «Ат-Тарих» (жуда катта китоб), «Маърифатус саҳоба», «Фатҳул баб фил-куна вал-алқоб» ва бошқалар.

Ҳофиз Абул Қосим ибн Асокир: «Ибн Манданинг “Маърифатус саҳоба” китобларида кўп янглишлар бор», – деганлар.

Абу Нуъайм «Тарихи Асбаҳон» китобларида айтадилар: «Ҳофиз Ибн Манда аҳли ҳадис хонадонининг фарзандларидан. Умрларининг охирида сал ақлий заифликка учрадилар. Ибн Усайд, Абу Зуръа Розийнинг жиянлари (акаларининг ўғиллари), Ибн Жоруд ва уларнинг табақасидигилардан Ибн Мандага ҳадис ривоят қилишга ижозат хати берилган эди. Китобларида айрим асоссиз сўзларни ҳам айтганлар. Ақийда бобида бир неча олимга баъзи сўзларни нисбат берганларки, уларнинг бу сўзларни айтганларига аниқ далил йўқ. Аллоҳ таолодан айбларимизни беркитишини ва хатолардан асрашини сўраймиз».

Эй Абу Нуъайм, сизнинг душманчиликка йўгрилган сўзларингизга эътибор қилмаймиз. Шунингдек, Ибн Манданинг ҳам сиз ҳақингизда

айтган сўзларини назарга олмаймиз. Мен Ибн Манданинг ҳам Абу Нуъ-айм ҳақларида айтган ҳақоратомуз сўзларини, бидъатчига чиқарганларини эшитдим ва ўқидим, буларни зикр қилишни хоҳламайман. Лекин ҳар иккалалари ҳам олимлар наздларида ишончли бўлиб, ҳадис ривоятида ёлғончига чиқарилмаганлар. Аллоҳга ҳамд бўлсин.

Аҳмад Ботирконий айтадилар: «Замоналарининг имоми Абу Аҳмад Ассол, бир ҳадис қийинчилик тугдирганида, бу ҳақда Найсобурда бўлган Ибн Мандага мактуб ёзиб юбордилар. Ибн Манда у кишига ҳадисдаги муаммони ечиб, ундаги иллатларни очиб жавоб бердилар».

Қўп олимлар Абу Исҳоқ ибн Ҳамзадан ҳадис ривоят қилиб, у кишининг қуйидаги сўзларини айтадилар: «Мен Абу Абдуллоҳ ибн Мандадек олимни кўрмадим».

Менга Али ибн Аҳмад ва бошқалар Зоҳир ибн Аҳмаддан хабар бердилар. У кишига Ҳусайн ибн Абдулмалик хабар берганлар: «Абдуррахмон ибн Абу Абдуллоҳ хатда ёзган эканлар: оталари Ибн Манда тўртта шайхга тўрт минг дафтар ҳадис ёзиб юборган эканлар. Улар: Абу Саъид ибн Аъробий, Абул Аббос Асам, Хайсама Атробулусий, Хайсам ибн Кулайб Шоший. Отамнинг: “Мен 1700 та шайхдан ҳадис ёзганман”, – деган сўзларини эшитганман».

Жаъфар ибн Муҳаммад Мустаффирий айтадилар: «Мен Абу Абдуллоҳ ибн Мандадан кўра ҳофизроқ шайхни учратмадим. Бир куни у кишидан қанча шайхдан ҳадис эшитганларини сўрасам: “Агар уларни ёзсам (номлари битилган қоғоз), беш минг манн бўлади”, – деб жавоб бердилар. Бир манн – бир жилднинг вазнига тенг».

Ҳофиз Аҳмад ибн Жаъфар айтадилар: «Мингдан зиёд шайхдан ҳадис ёздим. Уларнинг Ибн Мандадан кўра ҳофизроғини кўрмадим».

Ҳирот шайхи Абу Исмоил Ансорий айтадилар: «Абу Абдуллоҳ ибн Манда – ўз замоналарининг саййиди».

Бизга Зоҳир Сақафий хабар бердилар. У кишига Ҳусайн Халлол, у кишига Абул Фаворис Анбарий хабар берганлар. У киши Абул Ҳасан Али ибн Ҳусайн Искофдан Абу Абдуллоҳ Ибн Манданинг қуйидаги сўзларини эшитган эканлар: «Ўттиз минг шайх билан учрашдим. Ўн мингидан ҳадис ривоят қилдим. Ўзим ҳам уларга эргашаман. Яна шунча шайхдан ҳадис ривоят қилган бўлсам-да, лекин уларга эргашмайман. Қолган ўн минги эса ўз тенгқурларим эдилар. Ким билан учрашган бўлсам, ундан камида 10 та ҳадис ёд олганман».

Ибн Манданинг: «1700 шайхдан ҳадис ёздим», – деган сўзлари аниқроқдир. Шунинг ўзи ҳам оз миқдор эмас. Бу даражага етганлар кам. Табаронийдек, Ҳокимдек, Ибн Мардавайхлардек улуғ олимлар ҳам мингга яқин шайхдан ҳадис ривоят қилганлар. Валлоҳу аълам.

Ҳоким айтадилар: «Ибн Манданинг Ирокка биринчи сафарлари 339 йилда бўлди. Ирок, Шом, Миср шайхларидан ҳадис эшитдилар. Мисрда икки йил истикомат қилиб, “Ат-Тарих”, “Аш-Шуюх” китобларини ёздилар».

Абдуллоҳ ибн Аҳмад Сузаржоний айтадилар: «Ибн Манданинг: “Минг шайхдан ҳадис ёздим. Уларнинг ораларида қози Абу Аҳмад Ассолдан кўра ривояти аниқ шайхни кўрмадим”, – деганларини эшитдим».

Бизга Абул Ҳусайн Али ибн Муҳаммад хабар бердилар. У кишига ҳофиз Абдул Азим, у кишига Али ибн Муфоззал, у кишига Силафий, у кишига Тохир Макдисий хабар берганлар: «Мен Маккада ҳофиз Саъд ибн Алидан Ибн Манда, Ҳоким, Доракутний ва Абдулғаний Мисрий ҳақларида сўралганида: “Доракутний ҳадисдаги иллатларнинг билимдони, Ибн Манда улар орасида энг кўп ҳадис биладигани, Ҳоким ҳадисларни чиройли тартибда, таснифловчи, Абдулғани ровийларни кучли биладиган шайх”, – деб жавоб берганларини эшитдим».

Абу Абдуллоҳ ўттиз йилдан ортиқроқ илмий сафарларда бўлганлар. Узоқ муддат Мовароуннаҳр шаҳарларида қолиб кетганлар. У ерда тижорат билан ҳам шуғулланиб турганлар. Сўнгра ўз шаҳарларига қайтганлар. 70 ёшда эдилар. Тўртта ўғиллари бор эди: Абдурахмон, Убайдуллоҳ, Абдурахим, Абдулваҳҳоб.

Ҳофиз Яҳё ибн Абдулваҳҳобнинг айтишларича, у киши бир марта амакилари Убайдуллоҳ билан Найсобурга бораётганларида «Мажанна» деган қудукка етганларида, амакилари шундай деганлар: «Бир сафар шу ерга келганимда менга туя минган бир чол келиб, юзма-юз бўлди. У: “Отам билан Хуросонга кетаётган қарвонга эргашиб бораётган эдим. Мана шу ерга етганимизда, юки қирқ туяга ортилган бир кишини кўрдик. Биз бу юкни кийим-кечак деб ўйладик. Қарасак, кичкина бир чодирда шайх ўтирибдилар. Билсак, у киши сизнинг отангиз Ибн Манда эканлар. У кишидан бу юклар нималигини сўраганимизда: “Булар шундай матоки, бугун унинг харидори кам. Бу – Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадислари”, – деб жавоб бердилар”, – деди».

Ботирконий айтадилар: «Абу Абдуллоҳ Манда: “Мен илм талабида машрику мағрибни икки бор кезганман”, – деб айтдилар».

Бу бир ҳайратомуз ҳикоя.

Ҳусайн ибн Абдулмалик айтганлар. У кишига Хуросон ҳожиларининг амири Абу Жаъфар Ҳамадоний шундай ҳикоя қилиб берган эканлар: «Мен Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг масжидларида хизмат қилаётганларнинг бирларидан у зотнинг қабр тупроқларидан олиб беришларини сўрадим. Тақрибан 120 ёшлардаги одам айтдилар: “Бир куни пешин вақти оппоқ кийим кийган бир киши ҳарамга кириб келдилар. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қабрлари устида қурилган хужранинг девори очилиб,

у киши ичкарига кирдилар. Қўлларида сиёҳдон, қоғоз ва қалам бор эди. Бир муддат ўтиб, девор яна очилди. У одам қайтиб чиқдилар. Этакларидан маҳкам ушладим ва: “Сен ибодат қиладиган Парвардигор ҳақки, кимсан?” – деб сўрадим. У киши: “Мен Абу Абдуллох ибн Мандаман. Бир ҳадис менга муаммо бўлди. Уни келиб, Набий соллаллоху алайҳи васалламдан сўрадим. У зот менга жавоб бердилар. Энди қайтаман”, – дедилар».

Бу ривоятнинг санадида узилиш бор.

Абу Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Закариё Насавий “Тарихи суфия” китобларида бир кишининг: “Ибн Манда ҳали ҳам ҳаёт”, – деганларини ривоят қилганлар.

Ботирконий айтадилар: «Абу Абдуллох ибн Манда вафот этаётганларида ҳузурларида эдим. Охирги нафасларида биримиз у кишига “Лаа илааха иллаллох” калимасини талқин қиладиганимизда, қўллари билан икки бор жим бўлишимизга ишора қилдилар ва: “Бу калима менга йтиляпти!” – дедилар».

Яҳё ибн Манда “Тарих” китобларида оталари ва амакиларидан ривоят қилганлар: “Абу Абдуллох ибн Манда: “Мен бирор марта қон олдирмаганман. Бирор марта дори ичмаганман. Ҳеч кимдан ҳеч нарса олмаганман”, – деб айтдилар”.

Яҳё айтадилар: «Менга амаким Убайдуллох: “Хуросондан қайтаётган эдим. Мен билан йигирма туя китоб бор эди. Мана шу “Мажанна” қудуғининг олдида тушдим. Менинг бу ерда ҳеч қандай эҳтиёжим йўқ эди. Лекин бир вақтлар отам шу ерда тўхтаб ўтганлари учун мен ҳам шундай қилдим”, – дедилар».

Абу Нуъайм айтадилар: “Ибн Манда 395 йили зулқаъда ойининг охирги кунларида вафот қилганлар”.

Менинг Ибн Манда ва у кишининг қариндошлари ҳақларида битган алоҳида китобим ҳам бор.

Мен Ибн Манданинг хонадонларидан кўра ҳадислар ривоятини узок йиллар асраб келган авлодни билмайман. У хонадонда ҳадис ривояти халифа Муътасим замонларидан 630 йилларгача давом этган. Зикр қилганимиздек, у кишининг оталари Абу Яъқуб 341 йилда оламдан ўтганлар. Бу киши Абу Бакр ибн Асом ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар. Ибн Мандадан сўнгги ривоят қилган ўғиллари Абдулвахҳоб узок умр кўриб, 475 йилда вафот этганлар.

Абу Бакр Хатиб “Ас-Собиқ” китобларида айтадилар: «Бизга Абу Бакр Аҳмад ибн Али, у кишига ижозат йўли билан Абдуллох ибн Муҳаммад ибн Ҳайён Асбаҳоний, у кишига Муҳаммад ибн Исҳоқ Жаввол, у кишига Аҳмад ибн Исҳоқ Сибғий, у кишига Яъқуб Қазвиний, у кишига Саъид ибн Яҳё Асбаҳоний, у кишига Суъайр ибн Химс ровий Абу Исҳоқдан,

у киши Абул Ахвасдан айтиб бердилар. У киши Абдуллохнинг: “Кимки эртага Аллох таоло билан мусулмон ҳолатида юзма-юз бўлишни хоҳласа, азон айтиладиган масжидларда беш вақт намозда бардавом бўлсин”, – деганларини айтиб берганлар».

Яҳё ибн Манда айтадилар: “Абу Абдуллохнинг аёлларининг исмлари – Асмо бинти Абу Саъд Муҳаммад ибн Абдуллох Шайбоний. Бу аёлнинг Абу Мансур Асбаҳонийдан ҳам иккита кизлари бор эди”.

Абу Абдуллох бормаган жойлар: Ҳирот, Сижистон, Кармон, Журжон, Рай, Қазвин, Яман, Басра ва бошқалар. Хуросон, Мовароуннаҳр, Ирок, Ҳижоз, Миср, Шомга илмий сафар қилганлар.

Абул Қосим Абдурраҳмон ибн Манда айтадилар: «Аҳмад ибн Жаҳм Мустамлий ёнларида ўтирган кишига айтдилар: “Абдурраҳмон таваллуд топганларида, у кишининг оталаридан: “Ақиқа бобида ривоят қилинган ҳадис саҳиҳми?” – деб сўрадим. Гўёки у киши саволнинг маъносини тушундилар ва: “Кейинги фарзанд туғилгунча, аввалгисига ақиқа қилиш керак”, – деб жавоб бердилар”. Бобомни тушимда кўрдим. У киши ақиқага тўртта кўй сўйишни ишора қилдилар».

Бизга сиқа сиқадан, у киши Яҳё ибн Мандадан хабар бердилар. У киши амакилари Абдурраҳмондан эшитганлар. У киши Муҳаммад ибн Убайдуллох Табаронийнинг шундай деганларини эшитганлар: «Бир куни отангизнинг мажлисларида ўрнимдан туриб: “Эй шайх, орамизда Абу Нуъайм Ашъарийнинг бузук эътиқодига эргашувчилар бор”, – дедим. Шунда шайх: “Уларни чиқариб юборинглар”, – дедилар. Фалон-фалончиларни дарсдан чиқариб юбордик. Сўнгра: “Ўшаларга дахлдор кишиларнинг дарсимизда иштирок этмоғи, биздан ҳадис эшитиб, уни ривоят қилмоғи ҳалол эмас. Бундайлардан рози эмасмиз”, – дедилар».

Баъзида киши одамларни савобга чорлайман деб, ғазаб ва кескинликни ҳам келтириб чиқариши мумкин ва орада аразлашишлар содир бўлиб, бундай ҳолатлар қон тўкилишигача олиб келади: Абу Абдуллох ибн Манданинг шаҳарда ҳурматлари шу қадар эдики, у киши Абу Нуъайм Аҳмад ибн Абдуллох Асбаҳоний ҳақларида салбий фикр билдирганларида, ҳатто Абу Нуъаймнинг яшириниб юришларига тўғри келиб қолган эди.

Абу Абдуллох ибн Манданинг иймонга бағишланган катта бир жилдлик, нафс ва руҳга бағишланган, шунингдек, “Ар-Радду ала л-лафзия” номли китоблари бор.

Ибн Манда ҳадис ривоят қилиб, унга изох бермасалар, тўғри йўл тутган бўлардилар. Агар ҳадисни бобларга бўлсалар, у ҳақда гапирсалар, баъзи ҳа-толикларга йўл кўярдилар, маълумотларни бир-бирига аралаштириб юборардилар. У киши ва Абу Нуъаймнинг хатолари шундан иборатки, улар баъзи ёлғон ва нуқсонли ҳадисларни ҳам айтаверардилар, бироқ бу ҳадисларнинг нуқсонлик даражасини баён қилмасдилар. Аллох таолодан афв сўраймиз.

Менга Абу Абдуллоҳ ибн Манданинг ижозат билан ривоят қилган бир нечта ҳадислари келди, бироқ улар орасида санадида узилиш бўлмаган ҳадислар йўқ. Ибн Мандадан олий санад билан ривоят қилган сўнгги шахс қози Нажмиддин ибн Ҳамдон эдилар.

Бизга 674 йилда факих Абу Закариё Яҳё ибн Абу Мансур китобларидан хабар бердилар. У кишига Ҳарронда 605 йилда ҳофиз Абдулқодир ибн Абдуллоҳ, у кишига Масъуд ибн Ҳасан, у кишига Абдулваҳҳоб ибн Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Манда, у кишига оталари, у кишига Ҳайсам ибн Кулайб хабар берганлар. У кишига Исо ибн Аҳмад, у кишига Ибн Ваҳб айтиб берган эканлар. У кишига Ибн Журайж ровий Айюб ибн Ҳонидан, у киши Масрукдан, у киши Абдуллоҳдан ривоят қиладилар: «Бир куни Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам билан қабристонга келдик. Бизга ўтиришни буюрдилар ва қабр оралаб кетдилар. Бир қабрнинг олдида узун муножот қилиб, ўпкалари тўлиб, хўнг-хўнг йиглаганларини кўрдик. Бу ҳолни кўриб, биз ҳам йигладик. Сўнгра бизга юзландилар. Умар у кишининг ёнларида эдилар. Умар: “Эй Аллоҳнинг Набийси, сизни нима йиғлатди? Сизнинг йигингиз бизни кўрқитди”, – дедилар. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам Умарнинг қўлларида тутдилар ва бизга “Келинглар”, деб ишора қилдилар. Бордик. “Менинг йиғим сизларни кўрқитдими?” – деб сўрадилар. “Ҳа”, – деб жавоб бердик. “Мен ёнида турган қабр – онам Омина бинти Ваҳбнинг қабрлари. Мен Роббимдан онамнинг ҳақларига истиғфор айтишимни сўрадим. Роббим изн бермади ва

مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولَىٰ قُرْبَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا
تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ . وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا
إِيَّاهُ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ

“На Пайғамбар ва на мўминларга мушриклар учун, гарчи улар қариндошлари бўлса ҳам – уларнинг дўзах аҳли эканлари маълум бўлгандан кейин – истиғфор (гуноҳларини кечиришини) сўраш жоиз эмас...” (Тавба, 113–114) деган икки оятни нозил қилди. Фарзанднинг онага бўлган меҳри менинг ҳам қалбимга тушиб, ўша меҳр мени йиғлатди. Мен сизларни қабр зиёратидан қайтарган эдим. Энди қабрларни зиёрат қилаверинглар. Бу сизларни дунёга нисбатан зоҳид қилади ва охи-ратни эслатади”, – дедилар Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам».

Бу ҳадис ғариб. Ибн Можа уни сиқалардан ривоят қилганлар. Ибн Ваҳбдан мазкур ҳадис мухтасар шаклда келган. Ҳадисдаги ровийлардан бири Айюб Куфийни Яҳё ибн Маъийн заиф деганлар.

Ҳофиз, имом, мужаввид Абу Бакр Аҳмад ибн Али ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Манжувайх Яздий Асбаҳоний. Найсобурда истиқомат қилганлар. Асарлари эътироф этилган ҳофизлардан бўлганлар.

Имом Абу Бакр Исмоилий, Иброҳим ибн Абдуллоҳ Найсобурий, Исмоил ибн Нужайд, Абу Бакр ибн Мукрий, Абу Муслим Абдуррахмон ибн Шаҳдал, Абу Абдуллоҳ ибн Манда ва бошқа кўплардан ҳадис ривоят қилганлар.

Бухоро, Самарқанд, Ҳирот ва Журжонга сафар этганлар. Ирокқача етиб борганларини билмайман.

У кишидан Абу Исмоил Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Ансорий, Абдуррахмон ибн Манда, Ҳасан ибн Тағлиб Шерозий, Саъид Баққол, Али ибн Аҳмад Аҳрам, муаззин Абу Солих, Абу Бакр Хатиб, Абу Бакр Байҳакий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Исмоил Ансорий айтадилар: “Бизга Абу Бакр Аҳмад ибн Али Асбаҳоний ҳадис айтган эдилар. У киши мен кўрган олимлар орасида энг ҳофиз эдилар”.

Абу Исмоил айтадилар: “Сафарда ва муқимлик пайтимда мукаммал ҳофизни ва ярим ҳофизни кўрдим. Мукаммал ҳофиз – Аҳмад ибн Али ибн Манжувайх, ярим ҳофиз – Жорудий”.

Яҳё ибн Манда айтадилар: «Амаким Абдуррахмон ибн Манда Абу Довуднинг “Сунан” ларидек “Ас-Сунан” китобларини Ибн Манжувайхдан ёзиб олганлар. У киши Ибн Манжувайхни кўп ва хўб мактабдилар. “Ҳасан ибн Суфённинг ҳар учала “Муснад” китобларини ўша кишидан эшитганман”, – дердилар».

Ибн Манжувайх кикси саҳиҳ тўпламга, шунингдек, Абу Исо Термизийнинг “Жомеъ” ларига, Абу Довуднинг “Сунан” ларига кўчирмалар ёзганлар.

428 йил муҳаррам ойининг бешинчисида пайшанба куни 81 ёшда оламдан ўтганлар.

Шу йили яна ҳанафийлар шайхи Абул Ҳусайн Кудурий ва файласуфлар шайхи, раис Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн Сино ҳам вафот қилганлар.

Имом, ҳофиз, замоналарининг ўткир кишиси Абу Бакр Абдулмалик ибн Абдулвоҳид ибн Али ибн Маҳмувайх Самарқандий. Оталари бағдодлик, боболари мавсиллик бўлган.

Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Жаммол, Муҳаммад ибн Исҳоқ Усфурий, Али ибн Мухтож, Ибн Ханбдан, Бағдодда Абу Бакр Шофеъий ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Ҳофиз, ҳадис ривоятида ниҳоятда моҳир эдилар. Бу киши ҳадисларни боблар, уларнинг ровийлари ва кам ҳадис ривоят қилганларни ҳам алоҳида-алоҳида жамлаб, тартибга солдилар. Сермахсул ва баркамол олим эдилар. Агар умрлари узоқ бўлганида, у киши бундан-да машхурроқ бўлардилар. У киши эллик бир йил яшаганлар.

376 йилда вафот этганлар.

ИБН МЕҲРОН (16; 335, 243)

Имом, ҳофиз, ривоятлари аниқ, пешво, шайхулислом Абу Муслим Абдурахмон ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Меҳрон ибн Салама Бағдодий.

Муҳаммад ибн Муҳаммад Боғандий, Абул Қосим Бағавий, Ибн Абу Довуд, Абу Аруба Ҳарроний, Абу Муҳаммад ибн Соъид, Абул Ҳасан ибн Жавсо, Абу Ҳомид ибн Билол ва булардан бошқа кўплардан Ироқ, Шом, Жазира, Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳадис эшитганлар. Ўттиз йилга яқин Самарқандда истиқомат қилганлар.

У кишидан котиб Аҳмад ибн Муҳаммад, Али ибн Муҳаммад Ҳаззо Мукрий, Абу Абдуллоҳ Ҳоким, Абул Ало Воситий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Илм ва амалда кўзга кўринганлардан бўлганлар.

Абул Фатҳ ибн Абул Фаворис айтадилар: “Ривоятлари аниқ, зоҳид эдилар. Бундай олимни кўрмаганмиз”.

Ҳоким айтадилар: “Ҳақиқатларни билишда замоналарининг яғонаси эдилар. Ҳадис илмида ҳам пешқадамлардан эдилар. Найсобурга келдилар. Ундан кейин Самарқандда яшадилар. Кўп ровийдан санад йиғдилар. Сўнгра 368 йилда Маккага бордилар ва ўша ерда яшадилар”.

Ибн Абул Фаворис: “Абу Муслим кўп асар ёзганлар”, – деб айтганлар.

Хатиб айтадилар: «Кўп шайхлардан боблар бўйича ҳадис тўпладилар. Ривоятлари ниҳоятда аниқ, ҳофиз, тақводор, зоҳид эдилар. Абул Ало Воситий бир куни менга у кишини узоқ тавсифлаб: “Дорақутний ва бошқа шайхлар у кишини жуда ҳурмат қилардилар”, – деб айтдилар».

Ҳоким айтадилар: «Ибн Меҳрон билан учрашиш учун Марвга, Мовароуннаҳрга бордим. У кишини тополмадим. 365 йилда ҳажга бордим. Карвонлар орасидан у кишини излай бошладим. Яна тополмадим. У киши ўзларини танитиб юрмасдилар. 367 йили яна ҳажга бордим. Мен

га: “У киши Маккадалар”, – дейишди. Қидириб-кидириб, тополмадим. Кейин: “Бағдодга кетдилар”, – дейишди. Жуда хафа бўлдим. Бағдодга қайтиб, тағин у кишини суриштира бошладим. Абу Наср Малоҳимий мендан: “Шу ерда абдоллардан бўлган бир шайх борлар. У кишини кўришни хоҳламайсизми?” – деб сўрадилар. Мен: “Хоҳлайман”, – дедим. У киши билан кетдим. “Саббоғин” хонақоҳига кирдик. Шайх чиқиб кетган эканлар. Абу Наср: “Мана шу масжидда кутиб ўтир, у киши келадилар”, – дедилар, аммо у шайхнинг кимликларини айтмадилар. Кейин Абу Насрнинг ўзлари у киши билан бирга кириб келдилар. Озғиндан келган яқтак кийган шериклари менга салом берди. “Ҳофиз Абу Муслим ибн Меҳрон шу киши”, – деган ўй кўнглимдан ўтди. У киши билан гаплашиб ўтирган эдик. Мен: “Бу ерда шайх (яъни, сиз) яқинларидан бирор кишини учратдиларми?” – деб сўрадим. Шайх: “Мен учратадиган кишилар замони ўтиб кетди”, – дедилар. Мен: “Иброҳимдан бирор фарзанд қолганми?” – деб сўрадим. Ибн Меҳрон: “У кишини қаердан биласиз?” – деб суриштирдилар. Жим турдим. Абу Насрга: “Бу киши ким?” – дея мурожаат этдилар. Абу Наср: “Бу киши Абу Фулон (фалончининг отаси), яъни Ҳоким”, – дедилар. Шунда мени ҳурматлаб, ўринларидан турдилар. Мен ҳам ўрнимдан турдим. У киши мен ҳақимда эшитганларини, мени кўришни қанчалар истаганларини айтдилар. Мен ҳам худди шундай, у киши билан учрашиш учун қанчалар йўл босганимни гапирдим. Узок суҳбатлашдик. Ушандан кейин бир неча марта у киши билан учрашдим. Сўнгра қайтаётган куним хайрлашдим. Келаси йил ҳаж мавсумида учрашишимизни айтиб: “Мен энди Маккада қоламан”, – дедилар. 368 йилда мен ҳам, у киши ҳам ҳаж қилдик. Ибн Меҳрон Маккада умрларининг охирига қадар қолдилар. Ҳадис айтиш ва бошқа илмлари билан одамлар назарига тушишни хоҳламас эдилар. Акалари Иброҳим ҳам катта ҳофизлардан бўлганлар».

Бизга Муаммал ибн Муҳаммад, у кишига Абул Юмн Киндий, у кишига Шайбоний, у кишига Хатиб, у кишига Муҳаммад ибн Али Мукрий, у кишига Абу Муслим ибн Меҳрон, у кишига Абдулмўмин ибн Халаф хабар бердилар. У киши Солиҳ ибн Муҳаммаддан, у киши Абу Зуръадан эшитган эканлар: “Икки кишидан икки юз минг ҳадис ёзиб олдим. Улар: Иброҳим Фарро, Абдуллоҳ ибн Абу Шайба”.

Абу Абдуллаҳмон Суламий ва бошқалар айтадилар: “Ибн Меҳрон 375 йилда Маккада вафот этдилар”.

Имом, пешво, корилар устози, шайхулислом Абу Бакр Аҳмад ибн Хусайн ибн Меҳрон Асбаҳоний Найсобурий. “Ал-Ғоя фил қироат” китоби-нинг муаллифи.

295 йилда таваллуд топганлар.

Аҳмад ибн Муҳаммад Мосаржисий, Ибн Хузайма, Абул Аббос Саррож, Маккий ибн Абдон ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Зайд ибн Абу Билол, Абул Хусайн ибн Буён, Абу Бакр Наққош, Абу Исо Баккор ва Ибн Муқсимга Ироқда, Абул Ҳасан Муҳаммад ибн Назр Аҳрамга Дамашқда Қуръон тиловат қилиб берганлар.

Бу кишидан Ҳоким, Ибн Масрур, Абу Саъд Канжарузий, Абдуррахмон ибн Алийяк ва Абу Саъд Аҳмад ибн Иброҳим Мукрий ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишига Маҳдий ибн Тарора ва бошқалар Қуръон тиловат қилиб берганлар.

Ҳоким айтадилар: “Қироатларда замоналарининг имоми, биз кўрган кориларнинг энг ибодатли, дуолари қабул бўладигани эдилар. У кишига Қуръоннинг беш порасини саралаб тиловат қилдим. Қироат борасида ёзган “Аш-Шомил” китобларини Бухорода ўзларига ўқиб бердим”.

381 йил шаввол ойида вафот этганлар.

Ҳанафийлар шайхи, машриқ олими Абу Ҳафс Умар ибн Абдулазиз ибн Умар ибн Абдулазиз ибн Моза Бухорий. Оталари аллома Абул Мафохирнинг қўлларида фақиҳ бўлиб, юқори даражага етганлар. У киши ҳақларида ибратли ҳикоятлар тўқилган. Султон олдида ҳам ҳурматлари баланд бўлган. Аллоҳ у кишига Қатавон воқеаси ва мусулмонлар мағлубиятидан кейин кофирлар қўлида шаҳид бўлишни насиб этгунига қадар ўз фикрларида собит турганлар.

Самъоний айтадилар: “Эшитишимча, бу киши қачон сафарга чиқсалар, фарзандлари ва дўстлари билан гўё қайтиб келмайдигандек хайрлашганлар. Оталаридан ва Али ибн Муҳаммад ибн Хидомдан ҳадис эшитганлар. У киши билан Марвда учрашиб, мунозараларида иштирок этганман. Абу Саъд ибн Тайюрий ва Абу Толиб ибн Юсуфдан ҳадис айтганлар. Қатъиятлиликлари билан танилганлар. У зотдан кўплар фикҳдан таълим

олганлар. Бу кишидан Абу Али ибн Вазир Дамашкий ҳадис эшитганлар. 536 йили сафар ойида 53 ёшларида Самарқандда қийнаб ўлдирилганлар”.

Изоҳ: Ибн Мозанинг кўп асарлари бўлган: “Ал-Фатаво ал-кубро”, “Ал-Фатаво ас-суғро”, “Ал-Фатаво ал-хоссия”, “Умдатул-фатаво”, “Ал-Вокеотул ҳисомия фи мазҳабил ханафия”, “Усулул фикҳ”, “Масоил даъвал хийтон ват туруқ ва сайлул мо” ва бошқалар.

ИБН МОКУЛО (18; 569, 298)

Буюк амир, ҳофиз, мунаққид, насабшунос, сўзлари ҳужжат мавлоно Абу Наср Али ибн Ҳибатуллоҳ ибн Али ибн Жаъфар ибн Али ибн Муҳаммад ибн амир Дулф ибн амир, саховатпеша, қўмондон Абу Дулф Қосим ибн Исо Ижлий Жарбозконий Бағдодий. “Ал-Икмол фи муштабаҳин нисба”, “Мустамирул авҳом” ва бошқа китоблар мусаннифи.

Ижл – Бакр ибн Воилга, кейинчалик Музор ибн Низор ибн Маъад ибн Адноннинг акалари Рабийъага тегишли бўлган уруғ.

Ўзларининг айтишларича, 422 йил шаъбон ойида Укбаро кишлоғида таваллуд топган эканлар.

Бағдодда Бушро ибн Масис Фотиний, Убайдуллоҳ ибн Умар ибн Шохин, Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ғайлон, Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад Саввоқ, Аҳмад ибн Муҳаммад Атикий, Абу Бакр ибн Бишрон, қози Абу Тоййиб Табарий, Абдусамад ибн Муҳаммад ибн Мукрим ва буларнинг табақасидагилардан, Дамашқда Абул Қосим Ҳинной ва у кишининг табақасидагилардан, Мисрда Аҳмад ибн Қосим ибн Маймун ибн Ҳамза ва бошқалардан, Хуросон, Мовароуннаҳр, Жибол, Жазира, Савоҳилдаги шайхлардан ҳадис эшитганлар. Ҳофизлар ва имомлар билан учрашганлар.

У кишидан Абу Бакр Хатиб (шайхлари), фақиҳ Наср Макдисий, ҳофиз Ҳасан ибн Аҳмад Самарқандий, Муҳаммад ибн Абдулвоҳид Даққок, Шужоъ ибн Форис Зухлий, Абу Абдуллоҳ Ҳумайдий, Муҳаммад ибн Тархон Туркий, Абу Али Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳдий, Абул Қосим ибн Самарқандий, Али ибн Аҳмад ибн Баён, котиб Али ибн Абдусалом ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Менга ҳофиз Абул Ҳажжож Юсуф ибн Закий хабар бердилар. У кишига Муҳаммад ибн Абдулҳолиқ Амавий, у кишига Али ибн Муфаззал, у кишига Аҳмад ибн Муҳаммад Асбаҳоний, у кишига Абдуллоҳ ибн Абу Тоиб, у кишига Муҳаммад ибн Абу Бакр, у кишига Силафий, у кишига Абул Ғаноим Нарсий, у кишига ҳофиз Абу Наср Али ибн Ҳибатуллоҳ Ижлий хабар берганлар. У кишига Абу Бакр Аҳмад ибн Маҳдий, у

кишига Абу Ҳозим Абдувий, у кишига Абу Амр ибн Матар, у кишига Иброҳим ибн Юсуф Ҳисинжоний, у кишига Аҳмад ибн Ҳанбалнинг шо-
гирдлари Абул Фазл, у кишига Аҳмад ибн Ҳанбал, у кишига Зухайр ибн
Ҳарб, у кишига Яҳё ибн Маъийн, у кишига Али ибн Мадиний, у кишига
Убайдуллоҳ ибн Муъоз, у кишига оталари, у кишига Шуъба ровий Абу
Бакр ибн Ҳафсдан, у киши Абу Саламадан, у киши Оишадан айтиб бер-
ган эканлар: “Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг аёллари сочлари-
ни кесардилар. Бошларида бир тутамгина соч қоларди”.

Бизга хатиб Аҳмад ибн Махдий хабар бердилар. У кишига Абдулво-
сеъ Абҳарий ижозат шаклида, у кишига Иброҳим ибн Баракот, у кишига
Абул Қосим ибн Асокир, у кишига Абул Қосим Насиб, у кишига Хатиб
юқоридаги ривоятни айтиб берганлар. Охирига “Ҳисинжоний: “Бизга
Убайдуллоҳ ибн Муъоз айтиб бердилар”, – деб қўшиб қўйдилар”. Сўнгра
Хатиб: «Буни Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Солиҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбал
ровий Иброҳим Ҳисинжонийдан ривоят қилганлар. У кишига Фазл ибн
Зиёд, у кишига Аҳмад ибн Ҳанбал, у кишига Зухайр мана шу ровийлар
санади билан айтиб берганлар», – деганлар.

Ибн Макулонинг бу ривоятларида нуқсон бор: ундаги Абул Фазл ас-
лида Фазлдир. Ҳофиз Юсуф ривоятларида: «Бизга Аҳмад ибн Ҳанбал
айтиб бердилар», – деган жойи ҳам тушиб қолган.

Бизга Муаммал ибн Муҳаммад ва Абул Ғаноим Қийсий хабар берди-
лар. Уларга Зайд ибн Ҳасан, у кишига Абу Мансур Қаззо, у кишига ҳо-
физ Аҳмад ибн Али хабар берган эканлар. У кишига Мисрдан Аҳмад ибн
Қосим Ҳусайний мактуб ёзиб юборганлар ва Абу Наср Али ибн Ҳиба-
туллоҳ у кишининг номларидан ҳадис айтиб берганлар. У кишига Аҳмад
ибн Муҳаммад ибн Азҳар Самновий хабар берганлар. У кишига Аҳмад
ибн Исо Вашшо, у кишига Рамлада 250 йилда Мусо ибн Исо Бағдодий,
у кишига Язид ровий Ҳумайддан, у киши Анасдан ривоят қилганлар:
«Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Агар етим йигласа, унинг кўз ёши
Раҳмоннинг (Аллоҳ) кафтига тушади ва У Зот: “Ота-онаси тупроқ тагида
бўлган бу етимни ким йиғлатди? Ким уни юпатса, унга жаннат вожиб-
дир”, – дейди”, – дедилар».

Хатиб айтадилар: «Бу ҳадис мункар. Мусодан бошқа ровийлар маш-
хур».

Бу ҳадисни ўша Мусо ибн Исо Бағдодий тўқиган.

Менга Абу Муҳаммад ибн Ахзар ва бошқалардан хабар беришди.
Улар Ибн Носирдан хабар берганлар. Абу Наср Амир у кишига ҳадис
ёзиб юборганлар.

Бизга Аҳмад ибн Салома ровий Артоҳийдан, у киши Абул Ҳасан ибн
Фарродан, у киши Ибн Макулодан хабар бердилар. У кишига Ибн Лол-

нинг набиралари Музаффар ибн Ҳасан, у кишига боболари Абу Бакр Аҳмад ибн Али, у кишига ҳофиз Аҳмад ибн Абдурраҳмон Шерозий, у кишига Муҳаммад ибн Али ибн Шох, у кишига Абу Бакр Муҳаммад ибн Иброҳим Бағдодий Антокияда хабар берганлар. У кишига Мисрда Муҳаммад ибн Абдурраҳмон Ҳимярий, у кишига Холид ибн Нажих, у кишига Суфён Саврий Ибн Журайждан, у киши Фафаодан, у киши Аъмашдан, у киши Мужоҳиддан, у киши Оишадан, у киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилганлар: «Ўлганларни сўкманглар, чунки улар қилган амалларига йўлиқишди».

Мисрда Абул Маъолий Аҳмад ибн Исҳоққа ўқиб бердим. У кишига Абдусалом ибн Фатҳа Сарфулий хабар берган эканлар. У кишига 618 йилда ҳузурларига келиб, Барқуҳ айтиб берган эканлар. У кишига 554 йилда Шаҳардор ибн Ширавайх Дайламий, у кишига Аҳмад ибн Умар Баййий, у кишига Ҳумайд ибн Маъмун, у кишига Аҳмад ибн Абдурраҳмон Шерозий «Ал-Алқоб» китобларида хабар берганлар. Уни зикр қилиб: «Фафао – Абу Муъовия Зарир», – деганлар.

Ибн Макуло: «Фафао – Бақийянинг шайхлари Исмоил Киндий», – деганлар.

Бу ҳадис «Саҳиҳи Бухорий»да қуйидаги санад билан келган: «Бизга Одам, у кишига Шуъба ровий Аъмашдан айтиб бердилар».

Бу ҳадис бизга олий даража билан етиб келди. Мен санадда Шерозийни учратганман.

Шеравайх Дайламий «Ат-Табақот» китобларида ёзганлар: «Амир Абу Наср вазир Саъдил Мулк ибн Макуло номи билан машҳур эдилар. Бир неча марта элчи бўлиб келганларида у кишидан ҳадис тинглаганман. Пишиқ ҳофиз сифатида таърифланганлар. Хатиб Бағдодийдан кейин замоналарида у кишидан афзалроқ шайх йўқ эди. Дарс ҳалқаларида улут шайхлар ўтирганлар ва у кишидан ҳадис эшитганлар».

Абул Қосим ибн Асокир айтадилар: «У кишининг оталари Ҳибатуллоҳ мўминлар амири Қоимбиллоҳга вазир, амакилари Ҳусайн Бағдодда бош қози эдилар. Ибн Мокуло 421 йил шаъбон ойида тугилганлар».

Ҳумайдий айтадилар: «Хатиб Бағдодийга ҳар сафар савол билан мурожаат қилганимда, китобга ишора қилардилар. Китобдан ўша масала ҳақида ўқиб олар эдим. Ибн Макулога қачон бир савол билан мурожаат қилсам, ёддан, худди китобдан ўқиб бераётгандек, дарҳол жавоб берардилар».

Абул Ҳасан Муҳаммад ибн Марзуқ айтадилар: «Хатиб Бағдодийнинг “Ал-Мўтаниф” китобларига Ибн Макуло салбий муносабат билдириб, уни тузатган ҳолда бир китоб ёзганликлари хабари келди. Ибн Макуло ҳузурларига келганларида, Хатиб Бағдодий бу тўғрида у кишидан сўрадилар. Ибн Макуло инкор этиб, бунга иқрор бўлмадилар ва: “Бу нарсга ҳаё-

лимга ҳам келгани йўк”, – дедилар. Лекин ёзган китоблари енглари ичида эди. Хатиб Бағдодийнинг хурматлари юзасидан вафотларидан кейингина ушбу китобни ошкор қилдилар. У “Мустамирул авҳом” китобидир».

Муҳаммад ибн Тоҳир Мақдисий айтадилар: «Абу Исҳоқ Ҳабболнинг Абу Наср ибн Макулони мактаб: “Ибн Макуло Мисрга хизматчи кийимида келганларида, биз у кишига эътибор бермадик. Кейин билсак, бу киши ҳадис илмининг алломаларидан эканлар”, – деганларини эшитдим».

Абу Саъд Самъоний айтадилар: «Ибн Макуло оқил, олим, ориф, ҳофиз эдилар. Зехнлари ўткирлигидан, ҳатто у кишини “Иккинчи Хатиб” дейишарди. Наҳв олими, мужаввид, кўзга кўринган шоир эдилар. Шеърлари кўп, иборалари фасоҳатли, нақллари саҳиҳ бўлган бу кишига ўз замоналарида бағдодликлардан ўхшаши йўк эди. Юрт кезганлар, Бағдодда истикомат қилганлар».

Ибн Нажжор айтадилар: «Ёшликларидан илмни яхши кўрдилар. Ҳадис талабида бўлдилар. Устозларининг уйларига бориб, ҳадис эшитардилар. Илм истаб юрт кездилар, ҳадис соҳасида пешқадам бўлдилар. Адабиётда нозик дидли эдилар. У кишининг назм ва насрда асарлари бор. Халифа Муқтадийбиллаҳ у кишини Самарқанд ва Бухорога ҳукмдор Тамғонхондан байъат олиб келиш учун элчи қилиб жўнатдилар».

Ҳибатуллоҳ ибн Муборак ибн Давотий айтадилар: «Амир ибн Макуло билан бўлганимда менга: “Икки жилд ҳадис китобини олгин. Бирининг санадларини иккинчисининг матнларига, унисининг матнларини бунисининг санадларига аралаштириб юборгин. Мен уларнинг ҳаммасини ажратиб, асл ҳолига келтираман”, – дедилар».

Абу Тоҳир Силафий айтадилар: «Абул Ғаноим Нарсийдан Хатиб тўғрилирида сўрадим. Шунда Абул Ғаноим: “У киши мисли тоғ. Бундайлар ҳақларида сўралмайди. Бу кишидек инсонни кўрмадик. Нима тўғрисида савол берсам, дарҳол жавоб берар ёки китобларни очиб, ундан аниқлаб берар эдилар”, – дедилар».

Айтиб ўтилганидек, амир саволларга ўша заҳотиёқ жавоб қайтарганлар. Бу у кишининг хотиралари кучлилигидан дарак беради. Хатибнинг бу ишлари парҳезкор ва пухталикларига далолат қилади.

Бизга Ҳасан ибн Али, у кишига Жаъфар Ҳамадоний, у кишига Абу Тоҳир Силафий хабар бердилар: «Шужоъ Зухлийдан Ибн Макуло тўғрилирида сўрадим. У киши: “Ибн Макуло ҳофиз, мукамал фаҳм эгаси, сиқа, ҳадисшуносликда китоблар ёзган олим эдилар”, – деб жавоб бердилар».

Ҳофиз Муътаман Сожий айтадилар: «Ибн Макуло аҳли илмнинг йўлини маҳкам тутмадилар. Шунинг учун ўзларидан ўзлари манфаат ола билмадилар».

Бу билан Ибн Макулонинг амирлар ҳайъатида юрганлари ва улар каби фаровон ҳаёт кечирганларига ишора қилганлар.

Ҳофиз Ибн Асокир айтадилар: «Исмоил ибн Самарқандийнинг: “Ибн Макулонинг бир неча ёш турк йигитлари бор эди. Ўшалар у кишини 470 йилдан ўтиброк Журжонда ўлдиришди”, – деганларини эшитдим».

Ҳофиз ибн Носир айтадилар: «475 йилда ҳофиз Ибн Макуло турклардан бўлган қуллари билан Кирмонга бораётганларида қуллари у кишини ўлдириб, молларини олиб қочишди». Ибн Нажжор ҳам шундай нақл қилганлар.

Ҳофиз Абу Саъд Самъоний айтадилар: «Ибн Носирнинг: “Ибн Макуло 486 ёки 487 йилда Ахвозда ўлдирилдилар”, – деганларини эшитдим».

Самъоний айтадилар: «Бағдоддан Хузистон томонга кетаётганларида ўша ерда 480 йилдан кейин ўлдирилганлар».

Ҳофиз Абул Фараж «Ал-Мунтазам» номли китобларида: «475 йилда ўлдирилганлар», – деганлар.

Бошқа бир ривоятда: «486 йилда ўлдирилганлар», – дейилган.

Бошқа бир тарихчи 479 йилда ўлдирилганларини айтган. Баъзилар 487 йилда Хузистонда ўлдирилганларини айтишган. Ҳар иккала хабарни кози Шамсиддин ибн Халикон ҳикоя қилиб: «У кишини қуллари ўлдириб, молларини олиб қочишди. Аллоҳ Ибн Макулони раҳмат айласин», – деганлар.

Бизга Муаммал ибн Муҳаммад ва Мусаллим ибн Аллон ёзган ҳолатда хабар бердилар. Уларга Зайд ибн Ҳасан, у кишига Абдурахмон ибн Муҳаммад, у кишига ҳофиз Аҳмад ибн Али хабар берганлар. У кишига Абу Наср Али ибн Ҳибатуллоҳ, у кишига Абу Иброҳим Аҳмад ибн Қосим Алавий, у кишига Абул Фатҳ Иброҳим ибн Али, у кишига Мусо ибн Наср ибн Жарир айтиб берган эканлар. У кишига Исҳоқ Ҳанзалий хабар берганлар. У кишига Абдураззоқ, у кишига Баккор ибн Абдуллоҳ айтиб берганлар. У киши Ибн Абу Мулайкадан, у киши Оишадан эшитган эканлар: «Хузуримда бир аёл менга эшиттириб гапираётган эди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам кириб келдилар. Шунда ҳам аёл гапида давом этаверди. Сўнгра Умар кирдилар. Аёл қалтираб қолди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам кулиб юбордилар. Умар: “Эй Аллоҳнинг Расули, сизни нима қулдирди?!” – деб сўрадилар. У зот бўлган воқеани айтдилар. Шунда Умар: “Аллоҳга қасамки, сиз эшитган нарсани эшитмагунимча, чиқиб кетмайман”, – дедилар. Аёл у киши ҳам эшитадиган даражада гапларини давом эттираверди».

Хатиб айтадилар: «Санаддаги Абул Фатҳнинг ривояти қабул қилинмайди. Мусо ибн Насрнинг эса исми бошқа бўлса керак».

Ҳофиз, бир нечта китобларнинг муаллифи Абу Ҳомид Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳяд ибн Момо Асбаҳоний Момоий.

Абдурраҳмон ибн Абу Шурайх, Абу Али Исмоил ибн Ҳожиб Кушоний, Абу Наср Муҳаммад ибн Аҳмад Малоҳимий, Абу Абдуллоҳ Ҳалимий ва бошқа кўплардан ҳадис ривоят қилганлар.

Ирокка бормаганлар. Мовароуннахрга сафар қилганлар. Бизга бу кишидан жуда кам ҳадис етиб келган. У киши Ғунжорнинг «Тарихи Бухоро» китобларига қўшимча ва иловалар қилиб, хошия ёзганлар. Аммо у кишининг таржимаи ҳоллари тўғрисида бизга етиб келган маълумот тўлиқ эмас.

436 йил шаъбон ойида 70 ёшда оламдан ўтганлар.

Муҳаддис, илм талабида юрт кезган, садук Абул Ҳусайн Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Моҳиён Журжоний.

Найсобурда Дабарий, қози Исмоил, Тамтом, Али ибн Абдулазиз ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан Ҳоким ҳадис ривоят қилганлар. Олим, мутакаллим, адиб бўлганлар.

344 йили Бухорода вафот этганлар.

Шайх Абу Бакр Муҳаммад ибн Ҳамма ибн Ноқиб Бухорий Саффор. «Саҳиҳи Бухорий»ни Абу Абдуллоҳ Фирабрийдан ривоят қилганлар.

Ҳусайн ибн Исмоил Форисий ва Муҳаммад ибн Саъиддан ҳам ҳадис эшитганлар.

381 йилнинг рабиъул аввал ойида Самарқандда вафот этганлар.

Имом, ҳофиз, мусанниф, сиқа Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Осим Розий.

Оталаридан, Али ибн Мадиний, Иброҳим ибн Ҳажжож Сомий, Абу Рубай Заҳроний, Ҳудба ибн Холид, Қутайба ибн Саъид, Исҳоқ ибн Роҳавайҳ ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар.

Муҳаммад ибн Осим (оталари) шайх Абдураззоқдан ҳадис эшитиш учун у кишининг ҳузурларига борганлар.

Ибн Осим имом Термизийнинг замондошларидан бўлиб, у кишига илмда яқинлардан.

Бу кишидан Абдурраҳмон ибн Абу Ҳотим, Али ибн Иброҳим ибн Салама Қаттон, Умар ибн Исҳоқ, қози Абу Аҳмад Ассол, Абу Жаъфар Нуфайлийлар ҳадис ривоят қилганлар.

289 йилда вафот этганлар.

Шайх, имом, кўзга кўринган аллома, ҳофиз, дин юлдузи, қозилар қозиси Абул Аббос Аҳмад ибн имом Шаҳобиддин Муҳаммад ибн Халаф ибн Рожих ибн Билол Макдисий Солиҳий Ҳанбалӣ Шофеъий.

578 йилда таваллуд топганлар.

Яҳё Сақафӣ, Ибн Садақа Жанзувий, Абдурраҳмон ибн Хирақӣ, Бағдодда Ибн Жавзийдан ҳадис эшитганлар. Ҳамадонда Рукн Товусийни устоз тутиб, у кишининг махсус ёрдамчилари бўлганлар. Сўнгра Бухорога сафар қилганлар, илм билан шуғулланиб, кўзга кўринган олимлардан бўлганлар. Номлари атрофга тарқалган. Шофеъий мазҳабини мукамал ўрганганлар. «Ал-Жамъ байнас саҳиҳайн» китоблари сақланиб қолган.

Илм билан машғул бўлиб, олимларни тарбиялаб етиштирганлар. Таҳажжудда собит, дуода маҳкам, ибодатда бардам, ўта зийрак бўлганлар.

«Азровия» мадрасасида дарсларни бошқарганлар. Биринчи бўлиб «Ал-Мукниъ» китобини муаллифга ўқиб берганлар. «Соримия», «Умму Солиҳ» ва «Баррония» мадрасаларида ҳам дарс берганлар. Рафӣ Жийлий каби кўп қозиларга ноиблик қилганлар. Икки жилддан иборат «Тарикатан фил хилоф» китобини ёзганлар. Бундан бошқа китоблари ҳам бор.

Бу кишидан Абул Фазл ибн Асоқир, амакиваччалари Фахр, Имод ибн Бадрон, Муҳаммад ибн Юсуф Ирбилийлар ҳадис ривоят қилишган.

638 йил шаввол ойида вафот этганлар.

Шайх, имом, мухаддис, фойдали илмлар эгаси, санад соҳиби Абул Қосим Исмоил ибн Аҳмад ибн Умар ибн Абул Ашъас Самарқандий. Дамашқда туғилиб, Бағдодда истиқомат қилганлар. Жуда кўп илмий мажлислар иштирокчиси бўлганлар.

454 йилнинг Рамазон ойида таваллуд топганлар. Ҳофиз Абдуллоҳ ибн Самарқандийнинг укалари.

Ака-ука иккалалари Абу Бакр Хатиб, Абдуддоим ибн Ҳасан, Абу Наср ибн Таллоб, Аҳмад ибн Абдулвоҳид ибн Абул Ҳадид, Абдулазиз Каттонийдан ҳадис эшитганлар. Сўнгра оталари икковларини олиб, Бағдодга кўчиб кетганлар. У ерда Абу Жаъфар ибн Муслима, Абу Муҳаммад ибн Ҳазормард, Абдулазиз ибн Али Суккарий, Абул Ҳусайн ибн Нақкур, Аҳмад ибн Али ибн Мунтоб, Молик Бонёсий, Тоҳир ибн Ҳусайн Қаввос, Иброҳим ибн Абдулвоҳид Қаттон, Осим ибн Ҳасан, Ибн Ахзар Анборий, Жаъфар ибн Яҳё Ҳаккок, Муҳаммад ибн Ҳибатуллоҳ Лолакоий, Ибн Хайрун, Ризкуллоҳ Тамимий, Аҳмад ибн Али ибн Абу Усмон, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Сақар, Юсуф ибн Ҳасан Тафаккурий, Исмоил ибн Масъада, Тирод Зайнабий, Ниъолий, Абдулкарим ибн Ризма, Абу Али ибн Банно, Аҳмад ибн Ҳусайн Аттор, Абдуллоҳ ибн Ҳасан Халлол, Юсуф Михравоний, Абдусайид ибн Муҳаммад Саббоғ, Абу Наср Зайнабий ва у кишининг оталаридан ҳамда Абу Исҳоқ Шерозий, Абдулбокий ибн Муҳаммад Аттор, Ибн Бусро ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Исмоил ибн Самарқандий Шомга борганлар. Қуддусда Маккий Румайлийдан ҳадис эшитганлар. Узоқ умр кўриб, кўп ҳадис ривоят қилишга муваффақ бўлганлар.

У кишидан Силафий, Ибн Асокир, Самъоний, Аъаз ибн Али Заҳирий, котиб Исмоил ибн Аҳмад, Саъид ибн Аттоф, Яҳё ибн Ёқут, Умар ибн Табарзат, Зайд ибн Ҳасан Киндий, Муҳаммад ибн Абу Тамом ибн Луззуво, табиб Али ибн Ҳабал, Сулаймон ибн Муҳаммад Мавсилий, Абдулазиз ибн Аҳзар, Мусо ибн Саъид ибн Сайқал ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Самъоний айтадилар: «У кишига катта-кичик китобларни ўқиб бердим. Ҳамадонда Абул Ало Аттордан эшитдим. У киши: “Мен Ироқ ва Хуросон шайхларидан ҳеч кимни Абул Қосим ибн Самарқандийга тенг деб билмайман”, – дедилар».

Умар Бистомий айтадилар: «Абул Қосим Хуросон ва Ироқнинг санадидир».

Ибн Самарқандий: «Ибн Жумайънинг “Муъжам”ларини ривоят қиладиган мен ва Абдуддоим Ҳилолийдан бошқа киши қолгани йўқ», – дедилар ва куйидаги шеърни ўқидилар:

وَأَعْجَبَ مَا فِي الْأَمْرِ أَنْ عَشْتُ بَعْدَهُمْ ** عَلَى أَنَّهُمْ مَا خَلَفُوا فِي مَنْ بَطَشَ

*Гар куч-қувват, ёмонлик қолдирмадилар менга,
Улардан сўнг яшаишда давом этаман нега?!*

Ибн Асокир шундай деганлар: «Ибн Самарқандий сиқа, кўп ҳадис ривоят қиладиган, усул соҳиби, китоб даллоли эдилар. У кишининг: “Мен Ибн Наққур ҳузурларида Абу Ҳурайраман”, – деганларини эшитганман».

Ибн Асокир айтадилар: «Ибн Самарқандий жуда узоқ умр кўрганлар, ҳатто Бағдодда у кишининг тенгдошларидан қолмаган. Ўша ерда санад билан кўп ҳадис айтадиган муҳаддисга айланганлар. Иштиёқлари баландлигидан ҳадис эшитишга бел боғлаганлар. “Жомеъ ал-Мансур”да уч юздан ортиқ илм мажлисида ўтириб, ҳадис ёздирганлар. У киши китоб сотишда тажрибали ва омадли бўлганлар. Бир марта чиройли хат билан ёзилган латиф жилдли “Саҳиҳи Бухорий” ва “Саҳиҳи Муслим”ни йигирма динорга сотганлар ва: “Булар менга бир тангага тушган эди. Чунки бу иккисини ва яна бир китобни бир динор ва бир тангага сотиб олган эдим, учинчи китобни бир динорга сотдим”, – деганлар».

Силафий айтадилар: “Исмоил ибн Самарқандий сиқа, рижол илми билимдони, ҳадис илмида ишончли эдилар. Кўп китобни эшитганлар. Укалари Абу Муҳаммад олим, ишончли, фозил, араб тилида моҳир бўлганлар”.

Ибн Носир айтадилар: “Ибн Самарқандий китоб олиб-сотиб даллолик қилар, муомалалари кўполлиги сабабли у кишидан кўриқ туришарди. Китобшунос бўлганлари учун катталар билан борди-келдилари бор эди”.

536 йили зулқаъда ойининг 26-куни вафот этганлар.

Бир марта тушларида ўзларини Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг оёқларини ўпиб, унга юзларини суртаётган ҳолатда кўрганлар. Ибн Хозиба у кишига: “Узоқ умр кўрасиз, ҳадис илмингиз тарқалади, тушда Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг оёқларини ўпиш у зотнинг изларидан бормоқликка таъбир қилинади”, – деганлар.

ИБН САМАРҚАНДИЙ (19; 465, 269)

Шайх, имом, забардаст муҳаддис Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муқрий муҳаққиқ Аҳмад ибн Умар ибн Абул Ашъас ибн Самарқандий. Дамашқда туғилиб, Бағдодда яшаганлар. Луғат олимларидан. Муҳаддис Исмоил ибн Самарқандийнинг акалари.

Дамашкда Абу Бакр Хатиб, Абдулазиз Каттоний, Абу Наср ибн Туллоб, Абдуддоим Ҳилолийдан, Бағдодда Абул Ҳусайн ибн Наккур, Сарифийний ва бошқа муҳаддислардан, Бушанжда Абдурраҳмон ибн Муҳаммад ибн Афифдан, Марвда Али ибн Мусо Мусавийдан, Журжонда Комил ибн Иброҳим Хандакийдан, Найсобурда Фазл ибн Муҳиб ва бошқа бир неча муҳаддисдан, Исфажонда Абу Мансур ибн Шакравайх ва у кишининг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Ҳадис илми билан танилиб, кўп асарлар ёзганлар. Ҳадисларни ишонч, қизиқиш билан ривоят қилганлар. Диндор ва адабиёт билимдонларидан бўлганлар. Бу киши Низомулмулкка ўз санадлари билан ҳадис ўқиб берганлар.

“Муъжам” ёзганлар.

444 йилда таваллуд топганлар.

У кишидан Силафий ҳадис ривоят қилганлар ва: “Ибн Самарқандий фозил, олим, ишончли бўлиб, араб тилида сўзга уста эдилар. Уни қойилмаком қилиб ўқир ва ҳаммани ҳайратда қолдирардилар”, – деганлар.

516 йилнинг рабиъул охир ойида вафот қилганлар. Оталари кироат илмида Абу Али Аҳвозийнинг етук шогирдларидан. Укалари Исмоил ибн Самарқандий ҳақларида кейинроқ маълумот берилади.

Ибн Нажжор айтадилар: “Абу Муҳаммад чиройли ва беҳато ёзар, қувваи ҳофиза ва ишончлиликда васф қилинган эдилар. У кишидан акалари, қизлари Уммул Ҳасан Камол(а) бинти Абдуллоҳ ибн Аҳмад Самарқандий, Ибн Носир, Ҳибатуллоҳ ибн Мукаррам ва шайхларимиз Зокир ибн Комил ҳамда Яҳё ибн Бавшлар ҳадис ривоят қилганлар”.

Абдулғофир “Ас-Сиёк” китобларида шундай ёзадилар: “Абу Муҳаммад Самарқандий фозил, ҳофиз, ўткир хотирали, руҳлари енгил йигит эдилар”. Китобнинг бошқа бир ўрнида: “Замоналарининг ҳофизидилар”, – дейилган.

ИБН САМКУВАЙХ (19; 16, 10)

Шайх, имом, ҳофиз, ўрнак бўлувчи, мусанниф, сиқа Абул Фатҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Самкувайх Асбаҳоний.

Ҳиротда истиқомат қилганлар. Ҳадис илмининг чавандозларидан бўлиб, кўп ҳадис ривоят қилганлар.

Бағдодда Абу Муҳаммад Халлол ва у кишининг табақасидагилардан, Найсобурда Абу Ҳафс ибн Масрурдан, Асбаҳонда Баҳрувайхнинг набиралари Иброҳим ва бошқалардан, Самарқандда шу ернинг мусниди Умар ибн Шохиндан, Шерозда ҳофиз Абу Бакр ибн Абу Алидан ҳадис эшитганлар.

409 йилда таваллуд топганлар. Кексалик чоғларида ҳам ҳадис ўрганганлар. Ниҳоятда ибодатли, солиҳ, бошқаларга яхшилик истовчи инсон бўлганлар. Одамлар у кишидан табаррукона дуо олганлар.

Бу кишидан Исмоил ибн Муҳаммад Таймий, Абу Абдуллоҳ Дакқок ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Дакқок “Рисола” китобларида айтиб ўтганлар: “Ибн Самкувайх ҳадис китобларини мукаммал билардилар. Ваҳим (гумон)лари фаҳмларидан кўпроқ эди. Найсобурга Абдулазиз Нахшабийга ҳамроҳ бўлиб борганлар. Хиротда бир неча йил варроклик қилиб яшаганлар. Мен ҳам у киши билан ўша ерда учрашганман. Уртамизда сал кек ва ҳасад пайдо бўлган эди”.²⁰

Бу икки хислат нақадар ёмон. Аллоҳ таоло бизга булардан паноҳ берсин.

482 йили зулҳижжа ойида Найсобурда вафот этганлар.

ИБН САХТОМ (17; 604, 404)

Фақиҳ, аллома, муфтий Абул Ҳасан Али ибн Иброҳим ибн Насрувайх ибн Сахтом ибн Ҳарсама Ғаззий Самарқандий Ҳанафий.

Умрларининг охирида ҳаж қилганлар.

Бағдод ва Дамашқда оталаридан, Муҳаммад ибн Матта Иштихоний, Иброҳим ибн Абдуллоҳ Розий Бухорий, Абу Саъд Абдурраҳмон ибн Муҳаммад Идрисий, Мансур ибн Наср Коғазий, Муҳаммад ибн Яҳё Ғиёсий ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

Биз бу кишининг уч жилд китобларини тинглаганмиз.

Бу кишидан Абу Али Аҳвоний (ёшлари катта бўлса ҳам), Абу Бакр Хатиб, Мансур ибн Абдулжаббор Самъоний, фақиҳ Наср Макдисий, Файд ибн Абдурраҳмон Ҳамадоний, Абу Тохир Ҳинноий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Хатиб айтадилар: «Ҳанафий мазҳабида пешво ва аҳли илмлардан эдилар. У киши менга: “365 йил шаъбон ойида туғилганман”, – деб айтган эдилар. Отам у кишининг араблардан бўлганларини зикр қилган эдилар».

441 йили йўлда вафот этганлар.

²⁰ Шу кек ва ҳасад туфайли бўлса керак, Дакқок бу киши ҳақларида: «Ваҳимлари фаҳмларидан кўпроқ эди», – деганлар. Бу гапга кўп ҳам эътибор берилмайди. Чунки бир даврда яшаганлар ўртасида шунга ўхшаш ҳолатлар онда-сонда бўлса ҳам, кузатиб турилгани тарихдан маълум.

Шайх, муснид Абу Амр Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Собир ибн Котиб Бухорий. Муаззин бўлганлар.

Солих ибн Муҳаммад Жазара, Ҳомид ибн Саҳл, Муҳаммад ибн Хурайс, Хусайн ибн Ваззоҳ ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар. Солих ибн Муҳаммаддан охирги ривоят қилганлардан.

У кишидан Абу Абдуллоҳ Ғунжор, Аҳмад ибн Абдулрахмон Шерозий, Абу Наср ибн Али Бухорий Сунний ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Бакр Самъоний бу кишининг вафот саналарини 377 йил, деб кўрсатганлар.

Имом, ҳофиз, илм талабида юрт кезган Абу Али Ҳасан ибн Соҳиб ибн Ҳумайд Шоший.

Хуросон, Ироқ, Шом, Ҳарамайн, Яман ва Мисрда Али ибн Хашрам, Абу Зуръа Розий, Ибн Вора, Муҳаммад ибн Авф Тоий, Исҳоқ Дабарий, Юнус ибн Иброҳим Аданий ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Абу Али Найсобурий, Муҳаммад ибн Али Қаффол Шоший, Абу Бакр Жиъобий, Абул Хусайн ибн Музаффар, Абу Бакр Шофеъий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Хатиб Бағдодий у кишини “сиқа” санаб, 314 йили 80 ёшда вафот этганларини айтганлар.

Бизга Ҳасан ибн Али, у кишига Жаъфар Ҳамадоний, у кишига Силафий, у кишига Исмоил ибн Абдулжаббор, у кишига Абу Яъло Халилий, у кишига ҳофиз Абу Ҳотим Муҳаммад ибн Абдулвоҳид, у кишига Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Қаффол, у кишига Ҳасан ибн Соҳиб Шоший, у кишига Аданда Юнус ибн Иброҳим, у кишига Абдулҳамид ибн Солих, у кишига Солих ибн Абдулжаббор Ҳазрабий, у кишига Муҳаммад ибн Абдулрахмон Байламаний оталаридан, у киши Ибн Умардан хабар берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Шеърни ўрганинглар. Унда ҳикмат ва ибратлар бор”, – дедилар».

Бу ҳадиснинг исноди собит эмас: тўқима ҳадис.

Имом, сиқа Абу Сафвон Исҳоқ ибн Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Ҳусайн ибн Жобир Суламий Бухорий. Тенгсиз паҳлавон, замонасининг мохир чавандози Сурморийнинг ўғиллари.

Сурмор – Бухоро қишлоқларидан бири.

Ёшликларида оталарининг назоратларида Ашҳал ибн Ҳотим, Абу Осим, Убайдуллоҳ, Маккий ибн Иброҳим ва Мукрийдан ҳадис эшитганлар.

У кишидан Солиҳ Жазара, Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Ибн Сурморий 276 йилда вафот этганлар.

Шайхулолам, муҳаддис, садук, муснид Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ханб Бухорий Бағдодий. Лақаблари – “Деҳқон”.

Бухорода истиқомат қилиб, у ернинг мусниди бўлганлар.

266 йилда таваллуд топганлар.

Ёшликларида Яҳё ибн Абу Толиб, Ҳасан ибн Мукрам, Мусо ибн Саҳл Вашшо, Жаъфар Соиғ, Абу Бакр ибн Абу Дунё, Абу Қилоба Раққоший ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Абу Аҳмад Ҳоким, зоҳид Исмоил ибн Ҳусайн, Али ибн Қосим Розий, Аҳмад ибн Валид Завзаний (Байҳакийнинг шайхлари), Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Бухорий, хофиз Муҳаммад ибн Аҳмад Гунжор ва Мовароуннаҳр аҳли ҳадис ривоят қилганлар.

Оталари асли бухоролик бўлиб, Бағдодга бориб, оила қурганлар. Абу Бакр Бағдодда туғилиб, ўша ерда вояга етганлар. 20 ёшга кирганларида ота юртларига қайтганлар. Шофеъий мазҳабининг фақиҳи, муҳаддис, серфаҳм бўлганлар.

Абу Комил Басрийга баъзи шайхлари шундай дебдилар: «Биз Ибн Ханбнинг мажлисларида эдик. Уч саҳобий: Абу Бакр, Умар, Усмон розияллоху анхумлардан сўнг Али розияллоху анхунинг фазилатлари тўғрисидаги ҳадисларни ёздираётган эдилар. Абул Фазл Сулаймоний ўринларидан сапчиб турдилар ва: “Эй одамлар, бу одам – дажжол. Унинг ҳадисини ёзиб олманглар”, – деб қичқирдилар-у, мажлисдан чиқиб кетдилар. Чунки у киши Али розияллоху анхудан олдинги уч саҳобийнинг фазилатларини эшитмаган эдилар».

Бу ҳол Сулаймонийнинг пешҳез, кўпол одамлигидан далолатдир. Ал-
лох уни афв этсин.
Ибн Ханб 350 йили ражаб ойининг бошида вафот қилганлар.

ИБН ХИЗОМ (19; 180, 101)

Имом, шайх, узоқ умр кўрган, воиз, Бухоро муснидларидан Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Хизом Хизомий Бухорий.

Тўрт юзинчи йилнинг охири – тўрт юз биринчи йилнинг бошларида таваллуд топганлар.

Мансур Қоғазий, қози Ҳусайн ибн Хазир Насафий, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Қосим Форисий, Аҳмад ибн Ҳасан Марожилий ва бошқа кўплардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Усмон ибн Али Пойкандий, Абу Собит Ҳасан ибн Али Бардижий, Абу Ражо Муҳаммад ибн Муҳаммад, Муҳаммад ибн Муҳаммад Синжий, воиз Муҳаммад ибн Али ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

90 ёшга кирганлар. 491 йилда ёки шунга яқинроқ санада вафот этганлар.

ИБН ШОҲИН (18; 127, 65)

Улуғ шайх, муснид Абу Ҳафс Умар ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Шоҳин Форисий Шоҳиний Самарқандий.

372 йилда Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Жобирдан ҳадис эшитганлар. У киши Қутайба ибн Саъиднинг шогирдлари воиз Муҳаммад ибн Фазл Балхийдан ҳадис эшитганлар. Яна Фарабрийнинг шогирдлари Абу Али Исмоил ибн Ҳожибдан, ҳофиз Абу Саъд Идрисий ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Абу Саъд Самъоний айтадилар: “Ибн Шоҳиндан Самарқанд аҳли ҳадис ривоят қилишган. У кишининг кўп ва машҳур вақфлари бўлган. 454 йили зулқаъда ойида вафот этганлар”.

90 ёшдан ошиқроқ умр кўрганлар.

Бу кишидан Али ибн Аҳмад Сайрафий ва беш юзинчи йилдан кейин тирик бўлган шайхлар ҳадис ривоят қилганлар. Мен уларнинг ҳаммасини ҳам танимайман.

Ҳофиз, муҳаддис, илм талабида юрт кезган Абу Имрон Мусо ибн Қурайш ибн Нофеъ Тамимий Бухорий.

Абу Нуъайм, Али ибн Айёш, Ҳимсий, Муслим ибн Иброҳим, Исҳоқ ибн Бакр ибн Музар, котиб Абдуллоҳ ибн Солиҳ ва уларнинг табақасидан гилардан ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан Муслим ўз “Саҳих”ларида, Ҳусайн ибн Ҳасан Ваззоҳий, Али ибн Ҳасан ибн Абда, Исҳоқ ибн Аҳмад ибн Халаф ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Илм талабида машаққат тортганлар, ҳадис жамлаганлар, асарлар қилганлар.

Ибн Мокуло бу кишининг 254 йилда вафот этганликларини қайд қилганлар.

Имом, ҳофиз Абул Аббос Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳамдон ибн Али ибн Абдуллоҳ ибн Синон Ҳирий Найсобурий. Зоҳид Абу Умарнинг укалари. Бу икковлари Хоразм муҳаддиси, ҳофиз Абу Жаъфар Ҳирий Найсобурийнинг фарзандлари.

Ибн Ҳамдон 273 йилда туғилганлар.

Муҳаммад ибн Айюб Розий, Муҳаммад ибн Иброҳим Бушанжий, Муҳаммад ибн Амр Қашмард, Муҳаммад ибн Нуъайм, Ҳасан ибн Али ибн Зиёд Суррий, Мусо ибн Исҳоқ Ансорий, қози Абдуллоҳ ибн Убай Хоразмий, Иброҳим ибн Али Зухлий, Тамим ибн Муҳаммад Тусий, Ҳусайн ибн Муҳаммад Қаббоний, Муҳаммад ибн Назр ибн Салама Жорудий, Абу Амр Аҳмад ибн Наср Хаффоф, Имрон ибн Мусо ибн Мужошиъ, Абул Фазл Аҳмад ибн Салама Найсобурий, Али ибн Ҳусайн ибн Жунайд, Иброҳим ибн Абу Толиб, Ибн Хузайма, Саррож ва бошқа кўплаб шайхлардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Абу Бакр Барқоний, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Исо, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Қатан, ҳофиз Абу Саъид Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Юсуф Каробисий, Аҳмад ибн Абу Исҳоқ ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Хоразм муҳаддиси Ибн Арслон машҳур “Тарих” китобларида Ибн Ҳамдон ҳақларида батафсил таржимаи ҳол ёзганлар. Унда битилишича,

Ибн Ҳамдон Хоразмда истикомат қилганлар. Пархезкорликлари ва сер-
ғайратликларидан “Зоҳид Абул Аббос” номи билан машҳур бўлганлар.
Оталари бу кишини Ибн Зурайсдан ҳадис эшитиш учун Райга, Та-
шимдан ҳадис эшитиш учун Тусга олиб борганлар.

Ибн Ҳамдон ёш бўла туриб, Ибн Зурайснинг мажлисларида ҳадис
айтганлар. Абу Саъид Каробисийнинг ёзган хатларидан ўқидим. У ки-
шига Абул Аббос, у кишига Аҳмад ибн Салама, у кишига Салама ибн
Шабиб айтиб берганлар: «Аҳмад ибн Ҳанбал билан масжидда ўтирган
эдим. У киши “Ал-Ашриба” номли китобни ўқиб бераётган эдилар. Бир
одам келиб, салом берди-да: “Қай бирларингиз Аҳмад ибн Ҳанбал?” –
деб сўради. У киши: “Мен Аҳмад ибн Ҳанбалман”, – дедилар. У айтди:
“Мен тўрт юз фарсах сув ва куруқликни босиб, ҳузурингизга келдим.
Бир куни мен ухлаб ётган эдим. Тушимда ёнимга бир одам келиб: “Мен
Хизрман, Бағдодга бориб, Ибн Ҳанбал ҳақида сўрагин. У кишига: “Сабр
қилганинг учун Аршнинг Соҳиби ҳам, атрофидаги фаришталар ҳам сен-
дан рози”, – деб айтгин”, – деди”. Аҳмад ибн Ҳанбал ўринларидан туриб,
уйларига кетаётган пайтда ҳалиги кишидан: “Бошқа бирор ҳожатингиз
ҳам борми?” – деб сўрадилар. “Йўқ, шу хабарни етказиш учун келган-
дим”, – деди-да, хайрлашиб, чиқиб кетди».

Абул Аббос 291 йилда тижорат мақсади билан Хоразмга борганлар.
Ҳикоя қилинишича, Хоразм муҳаддисларининг раиси Муҳаммад ибн
Исмоил у кишини хоннинг зиёратларига олиб борганлар. Хон у кишидан
бир неча ҳадис ҳақида сўраганлар. Ҳадисларни батафсил айтиб берган-
лар ва хоннинг ҳурматига сазовор бўлганлар.

Абул Аббос Хоразмдан икки марта ҳажга борганлар. Тижоратлари-
га Аллоҳ барака берган. Абдуллоҳ ибн Убайни ўзларига устоз тутиб, у
киши билан бир йил бирга бўлганлар.

У киши амирлар, арбобларнинг ишончларини қозонганлар. Нозик ма-
салаларни ҳал қилганлар. Бу кишига турли томондан нафис матолар кел-
тириб турилган. Олди-бердида ўта тақводор, қадрлари баланд бўлган.
Бир масжидга нозир этиб қўйилганларида, у ерни обод қилганлар.

Қуръони каримни мукаммал ёд билганлар, ҳадисшуносликда ўз ўрин-
ларига эга, тарих, рижол, фикҳ илмларидан ҳам хабардор бўлганлар. Фа-
ких бўлсалар-да, фатво беришдан тийилганлар. Бир киши келиб: “Мен
“Фалончига уйлансам, уч талоқ бўлсин”, деб қасам ичдим. Энди нима бў-
лади?” – деб сўради. У киши жавоб бердилар: “Имом Молик билан Абу
Ҳанифа: “Талоқ бўлади”, Шофеъий: “Талоқ бўлмайди”, – деганлар”. Сў-
ровчи: “Сиз нима дейсиз?” – деди. “Бунинг учун Абу Бакр Фуротийнинг
ҳузурларига боринг”, – дедилар, фатво бермадилар.

Бу киши Хоразм кишлоқларидан бири Мансурада “Саҳиҳи Бухорий”нинг бир қисмини Фирабрийдан эшитганлар. Шунда қарасалар, санада битта ровий қўнайган. Кейин ўша бир ровийни чиқариб ташлаб, шу ҳадисни ўзлари қайтадан ёзганлар. Музанийнинг “Мухтасари Музаний” китобларидаги ҳадислар ҳақида ҳам бир китоб битганлар.

Агар ҳадиснинг саҳиҳлиги тасдиқланса, у киши олимларнинг сўзларига эътибор бермасдан, унга амал қилаверардилар.

Ёзган ҳадисларининг санад ва матнларини ёддан билганлар.

Одамлар бу кишини табаррук санаб, яхши кўрганлар. У кишининг сўзлари таъсирчан бўлган. Истиско намозларида у кишини олдинга ўтказишган.

Ҳар душанба ва пайшанба кундаги дарсларига имомлар, давлат арбоблари ҳам келишган.

Бизга Исмоил ибн Абдуррахмон Муаддал, у кишига Абу Муҳаммад ибн Қудома, у кишига Абул Фатҳ ибн Баттий, у кишига Абул Фазл ибн Хайрун, у кишига Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад Барқоний хабар бердилар. У киши Абул Аббос ибн Ҳамдонга 353 йил жумодул аввал ойида бу ҳадис ўқиб берилганини эшитганлар. У кишига Муҳаммад ибн Айюб, у кишига Абул Валид, у кишига Исҳоқ ибн Саъид ибн Амр ибн Саъид, у кишига оталари оталаридан хабар берганлар: «Ҳазрати Усмон розияллоҳу анхунинг ҳузурларида эдим. Таҳорат учун сув опкелтирдилар ва: “Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг: “Ҳар бир мусулмон фарз намозларининг вақти келганда чиройли таҳорат қилса, намознинг хушўсини, рукуъларини жойига қўйса, бу унинг учун каффорат бўлади”.

Ёки бошқа бир ривоятда: “Туноҳи кабиралар қилмаган бўлса, ўтган гуноҳларига каффорат бўлади. Бу ҳамма замонга тегишли”, – деганларини эшитдим”, – дедилар».

Муслим бу ҳадисни Абд ва Ибн Шоирдан, улар Абул Валиддан ривоят қилганлар.

Ибн Арслон “Тарих” китобларида битганларини ҳофиз Абу Саъиднинг хатларидан ўқидим: «Абул Аббос ўлим тўшагида ётганларида мусулмонлар ғамга ботдилар. Ўша пайтларда Абул Аббоснинг куёвлари тушларида Азҳарийни кўрганлар. У киши: “Абул Аббос энди бизнинг ёнимизга келади. Ким ўзининг афв этилишини истаб, у кишининг дуоларини олса, унинг гуноҳи кечирилади”, – деганлар. Бу хабар бутун шаҳарга тарқалди. Одамлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, у кишининг ҳузурларига келишди. Абул Аббос уларнинг ҳақларига истиғфор айтиб дуо қилдилар. Ўн беш кун хасталаниб, жума кечаси “Ла илаҳа иллаллоҳ” калимасини такрорлаб тилдан қолдилар. 356 йили сафар ойининг ўн биринчи куни шанба кечаси вафот этдилар. Бу катта мусибат бўлиб, жанозаларига жуда кўп киши тўпланди. Фақиҳлар, давлат арбоблари, таниқли савдогарлар келишаверганларидан таъзия олти

кун давом этди. Хоразмшоҳ Абу Саъид Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ироқ ҳам ўз амирлари билан таъзияда ҳозир бўлдилар. Ҳақларига марсиялар айтилди. Уч нафар фарзандлари қолди. Аллоҳ таоло у кишини раҳмат айласин».

ИБН ҲАМДОН (17; 663, 455)

Имом, ҳофиз, ривоятлари собит Абу Тоҳир Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Али ибн Ҳамдон Хуросоний. Илм талабида юрт кезганлар.

Ҳоким ибн Баййиъга шогирд тушганлар ва таҳсил олганлар.

Ҳофиз Абу Бакр Жавзакий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Муҳаммад Тиро-зий, Абу Ҳусайн Хаффоф, Жаъфар ибн Фаннокийдан Райда, ҳофиз Аҳмад ибн Али Сулаймонийдан Пойкандда, Муҳаммад ибн Аҳмад Ғунжор, Абу Саъд Идрисийдан Самарқандда, Али ибн Муҳаммад ибн Умар Мо-ликкийдан Райда, Абул Фазл Муҳаммад ибн Ҳусайн Ҳаддодийдан Марв-да ҳадис эшитганлар.

У кишининг бир неча асарлари бор бўлиб, “Туруку ҳадиси тойр” шу-лардан биридир.

Бу кишидан 441 йилда Абу Саъид Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳусайн Найсобурий ҳадис эшитганлар.

Вафотлари тўғрисида менда аниқ маълумот йўқ. Лекин Саломосийя-даги мажлисларнинг бирида у кишидан ривоят қилинган ҳадисни “Таз-киратул ҳуффоъ”да келтирганман.

Бизга Ҳамзанинг ўғиллари Сулаймон ва Муҳаммад эшитган ҳолда ха-бар бердилар. Уларга Муҳаммад ибн Абдулвоҳид, у кишига Муҳаммад ибн Маккий, у кишига ҳофиз Муҳаммад ибн Абу Бакр, у кишига Му-ҳаммад ибн Тоҳир, у кишига Муҳаммад ибн Абдулвоҳид Райда, у киши-га Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Али ибн Ҳамдон, у кишига Муҳаммад ибн Маккий, у кишига Муҳаммад ибн Юсуф хабар берганлар. У кишига Му-ҳаммад ибн Исмоил, у кишига Муҳаммад, у кишига Муҳаммад ибн Ваҳб, у кишига Муҳаммад ибн Ҳарб, у кишига Муҳаммад ибн Валид Зубайдий айтиб берганлар. У кишига Зухрий Урвадан, у киши Зайнаб бинти Абу Саламадан, у киши Умму Саламадан ривоят қилганлар:

أن النبي رأى في بيتها جارية في وجهها سفعة وقال استرقوا لها فإن بها النظرة

«Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам у кишининг уйларида бир чўри-ни кўрдилар. Унинг юзида доғ бор эди. Шунда у зот: “Унга кўз тегибди, дам солинглар”, – деган эдилар».

Бу ҳадис ғариб, фард. Санадида ўн беш нафар Муҳаммад исмли ровий кетма-кет келтирилган.

Имом, аллома, истеъдодли ҳофиз, Хуросон шайхи Абу Ҳотим Муҳаммад ибн Ҳиббон ибн Аҳмад ибн Ҳиббон ибн Муъоз ибн Маъбад ибн Саҳид ибн Ҳадия ибн Мурра ибн Саъд ибн Язид ибн Мурра ибн Зайд ибн Абдуллоҳ ибн Дорим ибн Ҳанзала ибн Молик ибн Зайд Манот ибн Тамим Тамимий Доримий Бустий. Машҳур китоблар муаллифи.

270 йиллардан кейин таваллуд топганлар.

Абу Халифа Фазл ибн Хубоб Жумаҳий ва Закариё Сожийлардан Басрада ҳадис эшитганлар. Мисрда Абу Абдурраҳмон Насайй, Исҳоқ ибн Юнус Манжаникий ва бошқалардан, Мавсилда Абу Яъло Аҳмад ибн Алидан, Насада Ҳасан ибн Суфъндан, Журжонда Имрон ибн Мусо ибн Мужошиъ Сахтаёнийдан, Бағдодда Аҳмад ибн Ҳасан ибн Абдужаббор Суфий ва у кишининг табақасидагилардан, Дамашқда Жаъфар ибн Аҳмад, Муҳаммад ибн Хурайм ва бошқалардан, Найсобурда Ибн Хузайма, Саррож ва Мосаржисийдан, Асқалонда Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Қутайбадан, Байтул Мақдисда Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Салмдан, Табарияда Саъид ибн Ҳошимдан, Ҳиротда Муҳаммад ибн Абдурраҳмон Сомий ва Ҳусайн ибн Идрисдан, Тустарда Аҳмад ибн Яҳё ибн Зуҳайрдан, Манбажда Умар ибн Саъиддан, Убуллада Абу Яъло ибн Зуҳайрдан, Ҳарронда Абу Арубадан, Маккада Муфзил Жанадийдан, Антокияда Аҳмад ибн Убайдуллоҳ Доримийдан, Бухорода Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайрдан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Абу Абдуллоҳ ибн Манда, Абу Абдуллоҳ Ҳоким, Мансур ибн Абдуллоҳ Холидий, Абу Муъоз Абдурраҳмон ибн Муҳаммад ибн Ризқуллоҳ Сижистоний, Абул Ҳасан Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳорун Завзаний, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Мансур Нувқотий ва бошқа кўплар ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Саъд Идрисий айтадилар: «Бир неча йил Самарқандда қозилик қилдилар. Динда фақиҳлардан бўлиб, ҳадисларни ёд айтишда билагон, тиб, фалакиёт ва бошқа илмлардан ҳам хабардор олим эдилар. Муснад ва саҳиҳга оид “Ал-Анвоъ ват тақосим”, “Ат-Тарих”, “Аз-Зуъафо” китобларини ёздилар. Самарқанд аҳли у кишидан фикҳни ўргандилар».

Ҳоким айтадилар: “Ибн Ҳиббон фикҳда, луғатда, ҳадисда ва ваъзди илм хазиналаридан саналиб, ақл соҳибларидан бўлганлар. 334 йилда Найсобурга келдилар. Сўнгра Насага қозилик қилишга кетдилар. 337 йилда Найсобурга қайтиб келдилар. Шу ерда биз билан истиқомат қилдилар.

Ҳонакоҳ курдирдилар. У кишига ёзган китобларидан ўқиб берилди. 340 йилда Найсобурдан ватанлари Сижистонга кетдилар. Ушбу сафарлари давомида ўз китоблари ўқиб эшиттирилганидан баҳраманд бўлдилар”.

Абу Бакр Хатиб: “Ибн Ҳиббон сика, зийрак ва серфаҳм эдилар”, – деганлар.

Абу Амр ибн Салоҳ “Табақотуш шофеъия” китобларида айтадилар: “Ибн Ҳиббон ўзларининг баъзи ишларида очик-ойдин хатоларга ҳам йўл қўйганлар”.

Ибн Ҳиббон “Ал-Анвоъ” китобларининг муқаддимасида: “Қани эди, 2000 дан ортиқ шайхдан ҳадис ёзсак”, – деганлар.

Ҳиммат асли шундай бўлмоғи даркор. Минглаб шайхдан ҳадис ривоят қилиш билан бирга, факих, араб тили билимдони, мукаммал фазилятлар ва манфаатли мусаннафотлар соҳиби бўлганлар.

Хатиб айтадилар: «Масъуд ибн Носир Сижзий Ибн Ҳиббон ёзган китобларни зикр қилдилар: “Тарихус сикат”, “Илал авҳомил муаррихин” (1 жилддан), “Илал маноқиби Зухрий” (20 жуз), “Илал ҳадиси Молик” (10 жуз), “Илал ма аснада Абу Ҳанифа” (10 жуз), “Ма холафа фийҳи Суфён Шуъбата” (3 жуз), “Ма холафа фийҳи Шуъбату Суфёна” (2 жуз), “Ма инфарада биҳи аҳлул Мадинати минас сунан” (1 жилд), “Ма инфарада биҳи Маккийюн” (2 жилд), “Ма инфарада биҳи аҳлул Ироқ” (1 жилд), “Ма инфарада биҳи аҳлу Хуросон” (2 жилд), “Ма инфарада биҳи Ибн Аруба ан Қатода ав Шуъба ан Қатода” (2 жилд), “Ғароибул ахбор” (1 жилд), “Ғароибул Куфиййин” (10 жуз), “Ғароибу аҳлил Басра” (8 жуз), “Ал-Куно” (2 жилд), “Ал-Фаслу вал-васлу” (1 жилд), “Ал-Фаслу байна ҳадиси Ашъас ибн Абдулмалик ва Ашъас ибн Саввор (2 жуз), “Мавқуф ма руфиъа” (10 жуз), “Маноқиби Молик” (1 жилд), “Маноқиби Шофеъий” (1 жилд), “Ал-Муъжам ала л мудун” (10 жуз), “Ал-Абвобул мутафарриқа” (3 жилд), “Анвоъул улум ва авсофуҳо” (3 жилд), “Ал-Ҳидоя ила илмис сунан” (1 жилд), “Қабулул ахбор” (1 жилд) ва бошқалар».

Масъуд ибн Носир айтадилар: «Бугунги кунда бу асарларнинг баъзиларинигина топиш мумкин. Китобларини уйларида сақлар эдилар. Султонлар ишининг заифлиги ва фосидларнинг истилоси, узоқ замонлар ўтиши баъзи китобларининг йўқолишига сабаб бўлди».

«Заммул калом» китобининг муаллифи Абу Исмоил Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Ансорий айтадилар: «Абдусамад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммаддан эшитдим. У киши оталарининг: “Замон олимлари Абу Ҳотим ибн Ҳиббоннинг: “Пайғамбарлик илм ва амалдан иборатдир” – деган сўзларини рад этиб, у кишини зиндикликда айблагач, илм аҳли билан алоқа-муносабатларини тўхтатишди. Бу ҳақда халифага ёзишгач, халифа у кишини ўлдиришни буюрдилар”, – деганларини эшитган эканлар».

Бу ғариб хикоя. Ибн Ҳиббон катта олимлардан. Биз у кишини хатолардан бутунлай холи деб айтолмаймиз. Лекин бу каби сўзларни мусулмон ҳам, зиндик файласуфлар ҳам айтаверади. Мусулмоннинг бундай сўзларни айтиши ножоиз бўлса ҳам, унинг учун узрли саналади. Биз бу гапдаги мубтадо (эга) зикр қилинган хабар (кесим)лар билангина чекланмайди (яъни, пайғамбарлик фақат илм ва амалдангина иборат эмас), деб тушунамиз. Бу гўё Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг: «Ҳаж арафадир», – деган гапларига ўхшайди. Маълумки, ҳожи фақатгина арафада туриши билан ҳожи бўлмайди. Ҳажнинг бошқа фарзларию вожиблари ҳам бор. Бу билан Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳажнинг энг муҳим фарзинигина зикр қилганлар. Ибн Ҳиббон ҳам илм билан амал пайғамбарликнинг муҳим хислатларидан эканлигини кўзда тутганлар. Чунки илм ва амал пайғамбарликнинг мукаммал сифатларидандир. Ўз ўзидан аёнки, бу икки сифатсиз ҳеч ким пайғамбар бўлолмайди, шунингдек, бу икки сифатга эга бўлганларнинг ҳаммаси ҳам пайғамбар бўлолмайди. Чунки пайғамбарлик бандага Ҳақ таолодан берилади. Банданинг ўзи риёзат билан асло бу даражага эришолмайди. Пайғамбарлик билан ладуний (ғайритабиий) илм ва солиҳ амал бирга бўлади.

Файласуфлар эса пайғамбарликка илм ва амал билан эришиб бўлади, дейдилар. Бу куфрдир. Абу Ҳотим асло бундай ниятда бўлмаганлар. Аллоҳ паноҳ берсин. Сўзларни китобларда таксимлашлари, узоқ маъноларни кўзлаб гапиришлари, баъзи мункар ҳадисларни келтиришлари, баъзи ғаройиб воқеаларни зикр қилишлари бунга далолат қилмайди. Ҳақиқатда Ибн Ҳиббон ўз «Саҳиҳ» китобларини уни уқиб ёдлаган кишигина англаб етишини таъкидлаганлар. Бу Қуръони бор кишининг оятларни ўз ўрнига қўйиб ёддан ўқий олишига ўхшайди.

Ибн Ҳиббон «Саҳиҳ»ларида айтадилар: «Биз китобимизга ўзида қуйидаги беш хислатга эга бўлган ровийларнинг ҳадисларинигина киритишга қарор қилдик: биринчиси – динда чиройли хулқ билан адолатли бўлиши, иккинчиси – ҳадис илмида ишончли бўлиши ва бу билан танилиши, учинчиси – ўзи ривоят қилган ҳадисини ақлан тасаввур қилиб билиши, тўртинчиси – ҳадиснинг қандай маъно-мазмунга далолат қилишини билиши, бешинчиси – ҳадиснинг тадлисдан холи бўлиши».

Абу Исмоил Ансорий айтадилар: «Воиз Яҳё ибн Аммордан Ибн Ҳиббон тўғриларида сўраганимда, у кишининг: “Биз у кишини Сижистондан чиқариб юбордик. Кўп илмдор эдилар. Лекин ўта диндор эмасдилар. Бизнинг ҳузуримизга келиб, Аллоҳнинг ҳади, яъни жинойтга берадиган жазо чегарасини тан олмаганлари учун у кишини чиқардик”, – деганларини эшитдим».

Сизларнинг у кишини инкор этишларингиз бидъатдир. Бундай масалалар устида тортишиб, чуқур кетишга Аллоҳ изн бермаган. (Жазоларни

ижро этиш банданинг ҳаққими ёки Аллоҳнинг ҳаққими?) Бунинг исботи ёки инкори ҳақида ҳеч қандай далил келмаган. «Бемаъни нарсаларни тарк этиши инсоннинг исломияти гўзаллигидандир» (ҳадис). Аллоҳ таоло Ўзини нима билан васф қилган бўлса ёки пайғамбарларига Ўзини қандай сифатлар билан васф қилишни ўргатган бўлса, биз Уни ҳеч қандай ўхшатиш ва кайфиятсиз сифатлаймиз:

لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ

«Бирон нарса У Зотга ўхшаш эмасдир. У эшитгувчи ва кўриб тургувчидир» (Шууро сураси, 11-оят).

Ҳофиз Зиё томонларидан Ибн Ҳиббон китобларининг хошиясига битилган тузатишларни ўқидим. Ибн Ҳиббон Анаснинг «Висол» (висол – сахарлик ёки ифторлик қилмасдан рўзани улаб тутиш) ҳадиси тўғрисида: «Бунда очликдан қоринларига тош боғлаганликларининг ботиллигига далил бор. У сўз “ҳажар” (“тош”) эмас, “хужаз” (“этак”)дир. Набий алайҳиссалом қоринларига тош эмас, этакларини боғлаб юрганлар. Чунки Аллоҳ таоло Пайғамбарини таомлантирган. Тош боғлаб юриш эса очликнинг ўрнини боса олмайди», – деганлар.

Ибн Ҳиббон китобларида Ибн Аббоснинг ҳадисларини ривоят қилганлар: «Бир куни Абу Бакр ва Умар очликдан кўчага чиққан эдилар. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламни учратиб, бунинг хабарини бердилар. У зот: “Сизларни чиқарган нарса мени ҳам чиқарди”, – дедилар. Бу Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга Аллоҳ таолодан, хусусан, висол пайтларида таом ва сув берилганига далилдир».

Ибн Ҳиббон Имрон ибн Ҳусайн айтган ҳадисни келтирганлар:

ان النبي قال لرجل اصمت من سر شعبان شيئا قال لا قال اذا افطرت فصم يومين

«Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам бир кишидан: “Шаъбоннинг бхирида бирор кун рўза тутдингизми?” – деб сўрадилар. У киши: “Йўқ”, – деди. У зот: “Рамазондан кейин икки кун рўза тутинг”, – дедилар».

Бу хабар билан бажарилмай қолган ишнинг бажарилиши жоиз эмаслигини эслатганлар. Бу гўё Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг Оиша деворга сўзана илганларида: «Деворни ҳам тўсасизми?!» – деган гаплари кабидир. Шавволдан икки кун рўза тутишга буюришлари билан шаъбоннинг охирида рўза тутиш жоиз эмаслигига ишора қилганлар.

Агар бу иш зарур бўлганида, унинг қазосини тутишга буюрардилар.

Ибн Ҳиббон «Мен Мусо алайҳиссаломнинг олдиларидан ўтдим. У киши қабрда намоз ўқиётган эдилар» ҳадисини изоҳлаб: «Аллоҳ таоло

Мусо алайҳиссаломни кабрларида тирилтирди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам у ердан ўтганлар. У кишининг кабрлари Мадина билан Куддус ўртасидаги Мадян деган жойда», – деганлар.

Анасдан ривоят қилинган ҳадисда: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам бир кечада барча аёлларини айланиб чиқар эдилар. У кишининг тўққизта хотинлари бор эди», – дейилган. Дастувоийнинг Қатодадан айтган ҳадисида: «Ўн битта аёлларини айланиб чиқар эдилар», – дейилган.

Ибн Ҳиббон айтадилар: «Қатода Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг Мадинага илк бор келганларида ўн битта аёллари бўлганлигини ривоят қилганлар. Анас биринчи ҳадисда Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг охириги марта Мадинага келганларида тўққизта аёллари бўлганлигини ҳикоя қилганлар. Бу иш Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳаётларида бир неча марта содир бўлган».

Биз айтамизки, Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам Мадинага дастлабки келганларида, Савда онамиздан бошқа аёллари йўқ эди. Сўнгра хижрий тўртинчи йилгача у кишининг аёллари тўрттадан кўп бўлган эмас. Ҳафса ва Умму Саламага хижрий учинчи йилда уйланганлар. Бундан олдин Савда ва Оишаларгина никоҳларида эдилар. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг никоҳларида бир вақтнинг ўзида ўн битта аёл жамланганини билмаймиз.

Ибн Ҳиббон айтадилар: «Одамлар: “Исмоил ва Довуд ораларида минг йил бор эди”, – дейиш билан Абу Зарр айтган: “Мен Расулуллоҳдан: “Эй Аллоҳнинг Расули, Масжиди Ҳаром билан Масжиди Аксо ўртаси қанча йил?” – деб сўраганимда, у зот: “Қирқ йил”, – деб жавоб бердилар”, – дейилган ҳадиснинг нотўғрилигини исботлаганлар».

Ибн Ҳиббон Ибн Умарнинг: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам ражаб ойида умра қилдилар», – деган ҳадислари ҳақида: «Қатта олим ҳам (Ибн Умар) баъзида унутиши мумкин. Чунки Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам тўрт марта умра қилганлар: аввалгиси – қазо умраси (Ҳудайбиядан кейинги Рамазон ойидаги умра); иккинчиси – Макка фатҳ қилинган йилнинг Рамазон ойидаги умра; учинчиси – Ҳавозандан қайтаётганда Жиъронадаги шаввол ойи умраси; тўртинчиси – ҳажлари билан қилган умралари», – деганлар.

Ўқиганингиздек, Абу Ҳотим баъзи хатоларга йўл қўйганлар.

Бухорий ва Муслим «Саҳиҳ»ларида Анасдан ривоят қилишган:

اعتمرني الله اربع عمر كلهن في ذي القعدة إلا التي من حجه عمره الحديية وعمرته من العام المقبل وعمرته من الجعرانة

«Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам тўртта умра қилдилар. Ҳаммаси зулкаъдада эди. Фақатгина ҳаж билан бирга қилган умралари зулҳижжада эди. Худайбия умраси, ундан кейинги йилдаги умра, Жийронада қилган умралари».

Ибн Ҳиббон: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам икки хутба ўртасида ўтирганларида бир нарса ўқир эдилар», – деб айтганлар, аммо у нарса нима эканини зикр қилмаганлар.

Ибн Ҳиббон 354 йили 80 ёшда Сижистоннинг Буст шаҳрида вафот этганлар. У кишининг ҳадислари менга олий санад билан етиб келмаган.

Менга Мусаллам ибн Муҳаммад Аллоний ёзиб бердилар. У кишига Абул Юмн Киндий, у кишига Абу Мансур Шайбоний, у кишига ҳофиз Абу Бакр, у кишига Абу Муъоз Абдурахмон ибн Муҳаммад 413 йили ҳажга келганларида, у кишига Абу Ҳотим Тамимий хабар берганлар. У кишига Абу Халифа, у кишига Қаънабий Шуъбадан, у киши Мансурдан, у киши Рибъийдан, у киши Абу Масъуддан ҳадис айтадилар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

ان مما ادرك الناس من كلام النبوة الاولى اذا لم تستحي فاصنع ما شئت

“Одамларга “Уялмасанг, хоҳлаганингни қилавер” деган ҳикматли сўз ўтган пайғамбарлардан етиб келган”, – дедилар».

Бизга Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ, у кишига Абу Равҳ Абдул Муъиз ибн Муҳаммад, у кишига Зоҳир ибн Тоҳир, у кишига Абу Бакр Байҳақий, у кишига Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Мансур Нуқоний, у кишига Абу Ҳотим Муҳаммад ибн Ҳиббон хабар берганлар. У кишига Аҳмад ибн Ҳасан Суфий айтиб берганлар (ҳадис қуйида келади).

Бошқа санад: Бизга Аҳмад ибн Исҳоқ, у кишига Аҳмад ибн Сурмо ва Фатҳ ибн Абдуллоҳ, уларга Муҳаммад ибн Умар, у кишига Ибн Нақур, у кишига Али ибн Умар Ҳарбий хабар берганлар. У кишига Суфий, у кишига Яҳё ибн Маъийн, у кишига Абда Ҳишом ибн Урвадан, у киши Мусо ибн Уқбадан, у киши Абдуллоҳ ибн Амр Авдийдан, у киши Ибн Масъуддан ҳадис айтадилар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

يحرم على النار كل هين لين قريب سهل

“Дўзах ҳар бир вазмин, мулойим, меҳр-муҳаббатли, мурувватли кишиларга ҳаромдир”, – дедилар».

Термизий бу ҳадисни Абда ибн Сулаймондан ривоят қилганлар ва: «Бу ҳасан ҳадис», – деганлар.

Мен қози Сулаймон ибн Ҳамзага ўқиб бердим. У кишига ҳофиз Муҳаммад ибн Абдулвоҳид, у кишига Абдул Муъиз ибн Муҳаммад, у киши-

га Тамим Журжоний, у кишига Али ибн Муҳаммад Бахҳосий, у кишига Муҳаммад ибн Аҳмад Завзаний, у кишига Муҳаммад ибн Ҳиббон хабар берганлар. У кишига Ҳасан ибн Суфён, у кишига Язид ибн Солих, у кишига Муҳаммад ибн Абон Воситий, уларга Жарир ибн Ҳозим айтиб берган эканлар. У киши Абу Ражо Аторидийдан эшитганлар. У киши Ибн Аббоснинг минбардан туриб: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

لا يزال امر هذه الامة موائما او مقاربا ما لم يتكلموا في الولدان والقد

“Ёш болалар(нинг охиратдаги манзили) ва қазои қадар тўғрисида гапирмаса, бу умматнинг иши ҳақиқатга яқин, хатардан холи бўларди”, – дедилар», – деганларини эшитганлар.

Бу саҳиҳ ҳадис. Лекин олти машҳур ҳадис китобида келтирилмаган.

Бизга Яҳё ибн Абу Мансур, у кишига ҳофиз Абдулқодир, у кишига Масъуд ибн Ҳасан, у кишига Абу Амр ибн Манда, у кишига оталари, у кишига Абу Ҳотим ибн Ҳиббон хабар берганлар. У кишига Умар ибн Муҳаммад ибн Бужайр, у кишига Ибн Сарх, у кишига Ибн Ваҳб, у кишига Бакр ибн Музор ровий Авзоъийдан айтиб берган эканлар: «Бизга шу хабар етдики, Аллоҳ таоло бир қавмга ёмонлик истаса, уларнинг устига тортишув, жанжал, баҳс-мунозарани ташлаб, уларни билганига амал қилишдан чалғитиб қўяди».

Бизга Ҳасан ибн Али, у кишига Ибн Латий, у кишига Абул Вақт, у кишига Абу Исмоил Ансорий, у кишига Абдусамад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Солих, у кишига оталари, у кишига Муҳаммад ибн Ҳиббон хабар берганлар: «Мисрда Усома ибн Аҳмаддан эшитдим. У киши Ибн Сархдан, у киши Абдурраҳмон ибн Қосимдан, у киши Моликдан: “Мен кимлардан илм ўрганган бўлсам, улар кейинчалик диний масалаларни ўзимдан сўраб олдилар”, – деб айтганларини эшитганлар».

ИБРОҲИМ ИБН АДҲАМ (7; 387, 142)

Пешво, имом, ориф, зоҳидлар саййиди Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Адҳам ибн Мансур ибн Язид ибн Жобир Ижлий (бошқа ривоятда Тамимий) Ҳуросоний Балхий.

Шомда истиқомат қилганлар. Юзинчи йиллар атрофида туғилганлар.

Оталаридан, Абу Ҳурайрининг шогирдлари Муҳаммад ибн Зиёд Жумаҳий, Абу Исҳоқ Сабиъий, Мансур ибн Муътамир, Молик ибн Динор, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Али, Сулаймон Аъмаш, Ибн Ажлон ва Муқотил ибн Ҳайъндан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан дўстлари Суфён Саврий, Шақиқ Балхий, Бақийя ибн Валид, Зомра ибн Рабийъа, Муҳаммад ибн Ҳимяр, Халаф ибн Тамим, Муҳаммад ибн Юсуф Фирёбий, хизматкорлари Иброҳим ибн Башшор Хурсоний, Саҳл ибн Ҳошим, Утба ибн Сакан ҳадис ривоят қилганлар. У кишидан яна Авзойи ва Абу Исҳоқ Фазорий ҳадис айтганлар.

Имом Бухорийга Қутайба: “Иброҳим ибн Адҳам Тамимий Ижлий устозлари Мансурдан ҳадис ривоят қилганлар”, – деганлар.

Ибн Маъийн айтганлар: “У киши Бани Ижлдан”.

Муфаззал Ғалобий айтганлар: “Иброҳим ибн Адҳам Абу Муслимнинг лаъватларидан қочиб юрганлар”.

Насайи айтганлар: “У киши сика, ривоятлари ёлғондан холи, зоҳидлардан”.

Фазл ибн Мусо айтганлар: “Иброҳим ибн Адҳамнинг ота-оналари ҳажга борганларида у киши Маккада туғилганлар”.

Юнус Балхий айтганлар: «Иброҳим ибн Адҳам улуғлардан. Оталари бадавлат бўлиб, хизматкорлари, от-уловлари, лочинлари ва ерлари бор эди. Иброҳим овда от чоптириб юрганларида, юқоридан: “Эй Иброҳим! Бу ўйинқароқлик нима?! Аллоҳдан қўрқ, охират ғамини е”, деган овоз келган. Ўша заҳотиёқ отдан тушиб, дунё муҳаббатидан воз кечганлар.

Кушайрийнинг “Рисола”ларида шундай дейилган: «Иброҳим ибн Адҳам Балхнинг боёнларидан. Ов пайтида тулки ёки қуённинг орқасидан қувлаётганларида, ғойибдан: “Сен шу нарса учун яратилдингми, шунга буюрилдингми?!” деган овоз келади. Уни эшитиб, отдан тушадилар. Оталарининг чўпонларини учратиб, унга от, кийим-бош ва бошқа нарсаларини берадилар-да, чўл-биёбонга чиқиб кетадилар. Суфён Саврий ва Фузайл ибн Иёз билан дўстлашадилар. Шомда яшадилар. Ўроқчилик ва боғ қоровуллиги орқасидан тирикчилик қиладилар. Қунларнинг бирида саҳрода бир кимсани учратиб қоладилар, у “Исми Аъзам”ни ўргатади. Иброҳим ибн Адҳам ушбу исм билан дуо қиладиган бўладилар ва оқибатда Хизр алайҳиссаломни учратадилар. Хизр алайҳиссалом у кишига: “Сенда биродарим Довуд алайҳиссаломнинг илми бор”, – дейдилар”. Буни воиз Али ибн Муҳаммад Мисрий ривоят қилганлар».

Бизга Абу Саъид Харроз Иброҳим ибн Башшорнинг Иброҳим ибн Адҳамдан бу йўлга қандай кириб қолганлари тўғрисида савол берганларида, юқоридаги ривоятни баён қилганликларини айтиб бердилар. Ибн Башшордан бошқа санад билан ҳам бу ривоят келган, аммо унда қўшимча бор. Бу шундан иборатки, Иброҳим ибн Адҳам айтдилар: «Бир шайхдан ҳалол меҳнат қадрланадиган юрт ҳақида сўрадим. “Шомга боргин”, – дедилар. Унинг Массиса деган жойига бордим. У ерда бир неча кун ишладим. Сўнгга менга: “Тарасусга бор, унда сен истагандай юмуш

бор”, – дейишди. Тарасусга бориш учун кемага минмокчи бўлиб турганимда, бир одам келиб, мени богига ишга таклиф қилди. Боғда ишлаб, бир муддат ўша ерда қолиб кетдим».

Мусайяб ибн Возихга Абу Утба Хаввос айтганлар: «Иброҳим ибн Адҳамнинг: “Кимки тавбаси қабул бўлишини истаса, зулм қилишдан саклансин, одамларнинг ишларига аралашишни тарк этсин. Мана шу иккинчиси қилмаса, муродига етмайди”, – деганларини эшитдим».

Халаф ибн Тамим Иброҳим ибн Адҳамнинг: «Ибн Ажлон мени кўрганларида, қиблага қараб сажда қилдилар ва: “Сени кўганим учун Аллоҳга шукр саждасини адо этдим”, – дедилар», – деганларини эшитганлар.

Абдуллаҳ ибн Маҳдий айтганлар: «Ибн Муборакдан Иброҳим ибн Адҳам кимлардан ҳадис эшитганлари ҳақида сўрадим. “Кўп одамлардан ҳадис эшитганлар. У киши ладуний илм ва фазилат соҳиби эдилар. Ошкора тасбеҳ ўгирганларини кўганим йўқ. Яхши амалларини кўз-кўз қилмасдилар. Қавм билан овқатланаётганларида, шерикларидан олдин қўлларини тортмасдилар”, – деб жавоб бердилар».

Абу Нуъайм айтганлар: «Суфённинг: “Иброҳим ибн Адҳам Иброҳим Халилуллоҳга ўхшардилар, саҳоба бўлганларида, фозил бир киши бўлардилар”, – деганларини эшитдим».

Бишр Ҳофий айтганлар: “Мен динини ҳаёт кечириш воситасига айлантирмай умргузаронлик қилган тўрт олимнигина биламан. Улар: Вуҳайб ибн Вард, Иброҳим ибн Адҳам, Юсуф ибн Асбот ва Салам Хаввос”.

Шақиқ ибн Иброҳим айтганлар: «Иброҳим Адҳамдан: “Хуросонни тарк қилдингизми?” – деб сўрадим. У киши: “Мен Шомдаги ҳаётимдан қониқдим. Динимни саломат сақлаб, тоғма-тоғ қочдим. Мени баъзилар васвосга, айримлар эса туякашга чиқарди. Эй Шақиқ, ҳеч ким жиҳод билан ҳам, ҳаж билан ҳам улуг мақомга эришмади, балки улар бу даражага ҳалол лукма (яъни еб-ичадиган нарсаларга диққат-эътибор бериш) билан етдилар”, – деб айтдилар».

Халаф ибн Тамим айтганлар: «Иброҳим ибн Адҳамдан Шомга қачон келганлари ҳақида сўраганимда, у киши: “Йигирма тўрт йил олдин, жиҳод учун ҳам эмас, сарҳад соқчилиги учун ҳам эмас, балки ҳалол ризқ талабида келганман”, – деб жавоб бердилар».

Иброҳим айтганлар: “Зоҳидлик учун ҳаромдан сақланиш – фарз, шубҳадан сақланиш – саломатлик, ҳалолдан сақланиш – фазилат”.

Бақийядан Яҳё ибн Усмон Бағдодий ривоят қилганлар: «Мени Иброҳим ибн Адҳам таомга чақирдилар. Ҳузурларига бордим. Чап оёқларини думбаларининг тагига, ўнг оёқларини тикка қўйиб, тирсакларини ўнг оёқларининг тиззаси устига қўйиб ўтирдилар. Сўнгра: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам мана шундай, худди қуллардек ўтирар эдилар. Басмала айтиб, ов-

катдан олинглар”, – дедилар. Таомдан кейин шерикларига: “Иброҳим ибн Адҳам билан ўтказган, хотирада мухрланиб қолган энг машаққатли кунларингни айтиб бер”, – дедим. У: “Биз рўздор, ифторликка эса ҳеч нарса йўқ эди. Шу ҳолда тонг оттирдик. “Эй Абу Исҳоқ, Растан шаҳарчасига бориб, мардикор бозорида ўтирмаймизми?” – дедим. “Майли”, – дедилар.

Мени бир киши бир дирҳамга ёллади. Шеригим ҳам борлигини айтганимда, “Унинг менга кераги йў, жуда заиф кўринади”, – деди. Кўп ялинаверганимдан сўнг, уни дирҳамнинг учдан иккисига ёллашини айтди. Ишлаб топган пулимдан эҳтиёжимга яраша нарсани олиб, қолганини садақа қилиб юбордим. Олган нарсаларимдан Иброҳим ибн Адҳамга берганимда, у киши йиғлаб: “Биз ваъда қилинган нарсани олдик. Аммо ишимиз ўжайинга маъқул бўлдим, йўқми, билмаймиз”, – дедилар. Бу гапдан ғазабланган эдим, “Ишимиз маъқул бўлганига кафилмисан?” – дедилар. Шундан сўнг келтирган нарсаларимни ҳам садақа қилиб юбордим».

Бакийя айтганлар: «Иброҳим ибн Адҳам билан кемада кетаётганимизда, шамол қўзғалиб, тўлкин кўтарилди. Кема қаттиқ чайқала бошлади. Одамлар йиғладилар. Биз: “Эй Абу Исҳоқ, кўрмаяпсизми?” – дедик. Шунда ул зот: “Эй тириклар бўлмаганда, тирик бўлган Зот. Эй барча тириклардан олдин бўлган Зот. Эй барча тириклардан кейин тирик қоладиган Зот. Ё Ҳайй (доимо тирик Зот), ё Кайюм (иш бошқарувчи Зот), ё Муҳсин (яхшилик қилгувчи Зот), ё Мужмил (ишларни гўзал қилгувчи Зот), биз Сенинг қудратингни кўрдик, энди афвингни ҳам кўрсатгин”, – деб дуо қилдилар. Шу лаҳзада шамол тиниб, кема чайқалишдан тўхтади».

Замра айтганлар: «Иброҳим ибн Адҳамнинг: “Хушламаган лаззатли таомимни тарк қилишдан савоб ололмайман, деб кўрқаман”, – деганларини эшитдим. Ул зот олдиларига лаззатли таом қўйилса, шерикларига берардилар. Ўзлари эса нон ва зайтун билан қаноатланардилар».

Суфён ибн Уяйнадан Муҳаммад ибн Маймун Маккий ривоят қилганлар: «Иброҳим ибн Адҳамга: “Уйлансангиз бўлмайдими?” – дейилганда, у киши: “Нафсим зўрлик қилмаганида, уйланмасдим”, – деб айтдилар».

Халаф ибн Тамим айтганлар: «Иброҳим ибн Адҳам болта олиб, тоққа бордилар ва ўтин йиғиб келиб, сотдилар. Пулига ҳар хил ҳолва сотиб олиб, дўстларига тортиқ қилдилар. Ҳолва ейилаётган пайтда шўхчан оҳангда: “Югурганники ҳам, буюрганники ҳам бўлди, маза қилиб олаверинглар!” – дедилар».

Исом ибн Раввод ибн Жарроҳ оталаридан ривоят қилганлар: «Бир кеча Иброҳим ибн Адҳам билан бирга эдим. Бир киши янги пишган мева келтирди. Иброҳим эвазига бериш учун нарса излаб, ён-атрофга карадилар. Менинг эгаримни кўрсатиб: “Шуни ол”, – дедилар. У эгарни олди. Менинг нарсам билан ўнғайсизликдан халос бўлганларига севиниб кетдим».

Али ибн Баккор айтганлар: «Бани Ижлдан бўлган олий насабли Иброҳим ибн Адҳам ўрим пайтида шеър хиргойи қилардилар:

اتخذ الله صاحباً * ودع الناس جانبا

*Сен Аллоҳни ўзингга дўст тут,
Одамларнинг гап-сўзин унут.*

Иброҳим ибн Адҳам кўйлаксиз, ятак киярдилар. Ёзда тўрт дирхамли кўйлак ва иштондан бошқа нарса киймасдилар. Муқимлик пайтларида ҳам, сафарда ҳам рўза тутардилар. Кечалари ухламасдан тафаккур қилардилар. Мардикорлик қилганларида, иш ҳақларини дўстлари оларди, ўзлари пулни ушламасдилар. “Бунга кўнглингиз тусаган нарсаларингизни олиб енглар”, – дердилар. Ўзлари эътибор бермай ўтирардилар. Ёрғучоқда икки муд буғдойни бир қўллари билан янчардилар.

Абу Юсуф Ғасулий айтганлар: «Авзоъий Иброҳим ибн Адҳамни овқатга таклиф қилдилар. Иброҳим камгина таом едилар. Авзоъий бунинг сабабини сўраганларида, у киши: “Таом кам бўлгани учун”, – деб жавоб бердилар». (Кунларнинг бирида Иброҳим ибн Адҳам кўп овқат пишпириб, Авзоъийни меҳмонга чақирдилар. Авзоъий: “Исрофгарчиликдан қўрқмайсизми?” – деганларида, у зот: “Аллоҳ хушламаган иш – исроф бўлади. Аммо кишининг биродарига эҳсон қилиши диндандир”, – деб жавоб бердилар.)

Бишр Ҳофийга Яҳё ибн Ямон: “Суфён Иброҳим ибн Адҳам билан бирга ўтирсалар, кўп ўйлаб, кам гапирардилар”, – деганлар.

Абдуррахмон ибн Маҳдий Толутдан ривоят қилганлар: «Иброҳим ибн Адҳамнинг: “Шухратга ўч кимса Аллоҳга ишонмабди”, – деганларини эшитдим».

Шухратни яхши кўриб, ўзи сезмайдиган кишига бу борада танбех берилса, хафа бўлмайди, ўзини оқламайди, айбини тан олиб: “Камчиликларимни кўрсатганларга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин”, – деб айтади, нафсига қул бўлиб қолмайди. Ўз айбини сезмаслик, сезишга ҳаракат қилмаслик – дарди бедаво.

Исом ибн Равводга Исо ибн Ҳозим Найсобурий айтганлар: «Иброҳим ибн Адҳам билан Маккада эдик. У зот Абу Кубайс тоғига қараб: “Иймонни мукаммал мўмин тоғни қимирлатишни истаса, қўлидан келади”, – дедилар. Шунда тоғ қимирлай бошлади. Иброҳим ибн Адҳам: “Жим тур, мен сени назарда тутганим йўқ”, – дедилар».

Ибн Абу Дунёга Муҳаммад ибн Мансур, у кишига Ҳорис ибн Нуъмон айтганлар: “Иброҳим ибн Адҳам эман дарахти меваларини терардилар”.

Маккий ибн Иброҳим айтганлар: «Иброҳим ибн Адҳамдан: “Мўминнинг каромати нималарга қодир?” – деб сўрашди. “Тоққа “Қимирла”, деса, у қимирлайди”, – деб жавоб бердилар. Шу пайт тоғ қимирлай бошлади. Иброҳим ибн Адҳам унга қараб: “Сенга айтганим йўқ”, – дедилар».

Иброҳим ибн Адҳам айтганлар: “Ҳамма подшоҳ ҳам адолатли бўлмайди, адолатсиз подшоҳ ўғри билан баробардир. Ҳамма олим ҳам тақводор бўлмайди, тақвосиз олим бўри билан баробардир. Кимки Аллоҳдан бошқага қуллик қилса, у билан итнинг ўртасида фарқ йўқ”.

Бизга Аҳмад ибн Иброҳим Жулудий ва бошқалар хабар бердилар. Уларга Абдуллоҳ ибн Латтий, у кишига Жаъфар ибн Мутаваккил, у кишига Абул Ҳасан ибн Аллоф, у кишига Ҳаммомий, у кишига Жаъфар Хулдий, у кишига Иброҳим ибн Наср, у кишига Иброҳим ибн Башшор айтиб берганлар. У киши Иброҳим ибн Адҳамнинг: “Фидойилари бўлган дин улўғдир. Аллоҳ йўлида илм ўрганган киши учун ўзини кўз-кўз қилгандан кўра, пинҳонлик яхшироқдир. Аллоҳга қасамки, уйқу билан ўтадиган ҳаётга ишонч йўқ. Ажалга пеш қилинадиган узр йўқ. Шундай экан, эътиборсизлик, камчилик, сусткашликка не ҳожат?! Сермазмун амалларимиз учун, бардавом тавбамиз учун, боқий ҳаётнинг мазмунли бўлиши учун фоний ҳаёт ташвишларига рози бўлдиқ”, – деганларини эшитганлар.

Ибн Башшор юқоридаги санад билан шундай деганлар: «Бир куни Иброҳим билан бирга тунадик. Нонуштага ейдиган ҳеч вақомиз йўқ эди. “Эй Ибн Башшор, Аллоҳ таоло мискинлар ва фақирларга қандай неъматлар ва роҳатлар берган-а?! Қиёмат куни улардан закот, ҳаж, садақа ва силаи раҳм тўғрисида сўрамайди! Ғам ема, Аллоҳ таолонинг Ўзи ризқ беради. Қасамки, биз ҳар жиҳатдан боймиз. Бизга дунё роҳати берилган. Аллоҳнинг тоатида эканмиз, ҳеч нарсадан ташвишга тушмаймиз”, – дедилар. Сўнгра намозга турдилар. Мен ҳам туриб, намоз ўқий бошладим.

Бир киши саккизта нон ва анчагина хурмо олиб келди. Иброҳим ибн Адҳам: “Эй ташвишга тушган биродарим, ол, е”, – дедилар. Шу пайт бир тиланчи кириб келди. Унга хурмо билан учта нон бердилар. Менга учта нон бериб, иккита нонни ўзлари едилар.

Бир куни у киши билан дўмпайиб кўриниб турган қабрнинг олдида келдик. Унинг ҳаққига дуо қилдилар ва шундай дедилар: “Бу – Ҳумайд ибн Жобирнинг қабри. У мана шу диёрларнинг амири эди. Бир пайтлар мол-дунё уммонига шўнгиган экан. Кейинчалик Аллоҳ таоло уни бундан халос қилибди. Менга хабар беришларича, бир куни Ҳумайд бир нарсадан хурсанд бўлиб ухлабди. Тушига кирган киши қўлидаги китобни очибди. Унда зарҳал ҳарфлар билан: “Фонийни бокийдан устун қўйма, бойлигингга мағрур бўлма. Улар завола топганда ҳам, сен борсан. У қўлингдан кетгунича, сенинг мулкинг. У йўлдан уриб, кеккайтирмаса, хур-

сандлик ва шодлик. Некбин бўл: эртангга ишонилмаган кунинг кун эмас Аллоҳнинг амрига шошил, Аллоҳ таоло:

وَسَارِعُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ

“Парвардигорингиз томонидан бўлғуси мағфиратга ҳамда тақводорлар учун тайёрлаб қўйилган эни осмонлар ва Ер баробарида бўлган жаннатга шошилингиз” (Оли Имрон сураси, 133-оят)”, деган сўзлар ёзилган экан.

Уйкусидан чўчиб уйғониб: “Бу Аллоҳдан менга танбеҳ ва мавъизадир”, – дебди. Мол-мулкдан воз кечиб, шу тоққа келиб, вафотига қадар Аллоҳга ибодат қилибди».

Ривоятда келишича, Иброҳим ибн Адҳам бир кечада ўн ўроқчинини ишини қилиб, бир динор (бир кишига бериладиган ҳақнигина) олардилар.

Бизга Аҳмад ибн Салома Абдурахим ибн Муҳаммаддан хабар бердилар. У кишига Ҳаддод, у кишига Абу Нуъайм, у кишига Иброҳим ибн Абдуллоҳ, у кишига Саррож, у кишига Иброҳим ибн Башшор айтиб берган эканлар: «Иброҳим ибн Адҳамдан: “Сиз қандай қилиб, бу йўлга кирдингиз?” – деб сўрадим. “Бундан бошқа нарсани сўрасанг, яхшироқ бўларди”, – дедилар. “Шу тўғрида айтиб берсангиз, шояд, бирор кунимга яраб қолса”, – дедим.

У киши шундай дедилар: «Отам Маёсир подшоҳларидан эди. Биз овни яхши кўрардик. Бир куни овга чиқдим. Бирдан куёнми, тулкими, қочаётганини кўриб, изидан от солдим. Шу пайт орқамдан бир овоз эшитилди: “Сен бунинг учун яратилмагансан, бунга буюрилмагансан!” Тўхтадим, ўнгу сўлимга қарадим. Ҳеч ким кўринмади. “Иблисга лаънат бўлсин”, – деб яна отни чоптирдим “Эй Иброҳим! Сен бунинг учун яратилмагансан, бунга буюрилмагансан!” – деган овоз аввалгидан ҳам баландроқ эшитилди. Тўхтадим, чор атрофга қарадим. Ҳеч кимни кўрмадим. “Иблисни Аллоҳ лаънатласин!” – дедим. Эгаримнинг қошидан яна ўша овоз келди. “Тушундим, тушундим. Мен огоҳлантирилдим”, – дедим. Аллоҳга қасамки, ўшандан кейин Аллоҳ таоло мени гуноҳлардан сақлади. Уйимга қайтиб бориб, отимни қўйиб юбордим. Сўнгра отамнинг чўпонларининг ёнига келдим. Яктагини олиб, ўз кийимларимни унга бердим.

Ирокка бордим, бир неча кун ишладим. Ишимдан тўла-тўкис қониқмадим. Шомга боришимни маслаҳат беришди...

Шомда хизматга ёлланганимда, боғ саркори менга: “Анорларимиздан еб кўрмадингизми? Ширини ва аччиғини ажрата олмаяпсиз-ку!” – деди. “Аллоҳга қасамки, таъмини ҳам тотиб кўрганим йўқ”, – дедим. “Мабодо сиз Иброҳим ибн Адҳам эмасмисиз?” – деб кетиб қолди. Эртасига мен ҳақимда гапириб берганида, баъзилар у сифатлаган киши мен эканли-

гимни билишибди. Саркор бир неча одам билан мен томон келаётганини кўриб, дарахтнинг панасига яшириндим. Улар кириб келган пайтда ҳеч кимга сездирмай, секин қочиб қолдим».²¹

“Тарихи Ислом” китобимда Иброҳим ибн Адҳам ҳақларида бундан кўпроқ тўхталиб ўтганман. “Тарихи Дамашқ”, “Ҳия” китобларимда ҳам у киши тўғрилигида талайгина маълумот мавжуд. Ибн Жавсоҳ ҳам у киши ҳақларида ёзганлар. Ибн Латтий ҳам у кишига оид ривоятлар зикр қилганлар. Доракутний у кишини сиқа ҳисоблаганлар.

Иброҳим ибн Адҳам 162 йилда вафот этганлар. Қабрлари зиёрат қилинади.

У киши ҳақларида “Тарихи Дамашқ”да 33 саҳифалик маълумот берилган.

ИБРОҲИМ ИБН МАЪҚИЛ (13; 493, 241)

Имом, ҳофиз, фақиҳ, Насаф қозиси, улуғ олим Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил ибн Ҳажжож Насафий. Насаф «Нахшаб» ҳам дейилган.

Қутайба ибн Саъид, Жуббора ибн Мугаллис, Ҳишом ибн Аммор, Абу Қурайб, Аҳмад ибн Манеъ ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Илм талабида кўп сафарда бўлганлар.

Бу кишидан Али ибн Иброҳим Тағомий (Тағом – Бухоро атрофидаги бир жой), Халаф ибн Муҳаммад Хайём, Абдулмўмин ибн Халаф, Муҳаммад ибн Закарийе ва у кишининг ўғиллари Саъид ибн Иброҳим ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Яъло Халилий: «У киши сиқа, ҳофиз. 295 йил зулҳижжа ойида оламдан ўтганлар», – деганлар.

«Муснад ал-кабир», «Тафсир» ва бошқа китоблари бор.

Имом Бухорийнинг «Саҳиҳ»ларини ривоят қилганлар. Мужтаҳид ва фақиҳ бўлганлар.

ИБРОҲИМ ИБН ХУЗАЙМ (14; 486, 272)

Муҳаддис, садук Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Хузайм ибн Қумайр ибн Ҳокон Шоший. Асли марвлик бўлганлар.

249 йилда Абд ибн Ҳумайддан «Тафсир» ва «Муснад»ларини эшитганлар. Узоқ умр кўриб, иккала китобни ривоят қилганлар.

²¹ Шунга ўхшаш воқеа муҳаддис, фақиҳ Суфён Саврий билан ҳам бўлиб ўтган. 7-жуз, 259-бет.

Бу кишидан Абу Ҳотим ибн Ҳиббон, Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳаммувайх Сарахсий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар. 318 йили шаъбон ойида Ибн Ҳаммувайх Шошда Иброҳим ибн Ҳузаймдан ҳадис эшитганлар. Бизга Иброҳим ибн Ҳузаймнинг вафотлари ва сийратлари тўғрисида маълумот етиб келмади. У киши сиқалардан бўлиб, 90 ёшда вафот этганлар. Аллоҳ раҳмат қилсин.

ИДРИСИЙ (17; 226, 135)

Ҳофиз, имом, мусанниф Абу Саъд Абдуррахмон ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Идрис Идрисий Истиробозий. Самарқанд муҳаддиси бўлганлар. «Тарихи Самарқанд», «Тарихи Истиробоз» ва бошқа бир неча асарларнинг муаллифи.

Абул Аббос Муҳаммад ибн Яъқуб Асом (бу киши энг катта шайхларидан), Абу Нуаъим Муҳаммад ибн Ҳаммувайх Истиробозий, Абу Саҳл Ҳорун ибн Аҳмад ибн Ҳорун, Абу Аҳмад ибн Адий ва бошқа кўп шайхлардан ҳадис эшитганлар. Шайхлари ва ҳадисларнинг боблари ҳақида китоб тасниф этганлар.

Бу кишидан Абу Али Шоший, Абу Абдуллоҳ Хаббозий, Абу Масъуд Аҳмад ибн Муҳаммад Бажалий, қози Абул Ало Муҳаммад ибн Али Воситий, Абу Саъд Муҳаммад ибн Абдуррахмон Канжарузий ва бошқа кўплар ҳадис ривоят қилганлар.

Хатиб Бағдодий: «Идрисий – сиқа», – деганлар.

Бағдодда ҳам ҳадис ривоят қилганлар.

405 йили 80 ёшда Самарқандда вафот этганлар.

Ўз замоналарида Самарқанд ҳофизи бўлганлар.

Бизга Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ, у кишига Абдул Муъиз ибн Муҳаммад, у кишига Абул Қосим Мустамлий, у кишига Абу Саъд Табиб, у кишига Абдуррахмон ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ҳажга келган пайтларида хабар берганлар. У кишига Самарқандда Юсуф ибн Муҳаммад, у кишига Қосим ибн Ҳанбал Сарахсий, у кишига Исҳоқ ибн Исмоил Самарқандий, у кишига Маъруф ибн Ҳассон Самарқандий Ибн Абу Зийддан, у киши Нофеъдан, у киши Ибн Умардан ҳадис айтиб берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

من ربي شجرة حتى نبتت كان له كأجر قائم الليل صائم النهار وكأجر غاز في سبيل

الله دهره

“Ким бир дарахт экиб ўстирса, унга тун бўйи намоз ўқийдиган ва кун бўйи рўза тутадиган, бутун умрини Аллоҳ йўлидаги ғазот билан машғул қилганнинг савоби берилади”, – дедилар».

Бу ноаниқ санад, матн ҳам нотўғри. Ибн Абу Зиибнинг ҳадислари қабул қилинмайди.

ИЙЛОҚИЙ (18; 326, 149)

Шофеъийлар шайхи Абу Рабиъ Тохир ибн Абдуллоҳ Туркий Ийлоқий. Ийлоқ – Шошнинг бош шаҳарларидан бири.

Шу ўлкадаги шофеъийларнинг улуғларидан бўлганлар.

Марвда шайх Абу Бакр Қаффордани, Бухорода устоз Абу Абдуллоҳ Ҳаммидийдан фикҳни ўрганганлар. Абу Нуъайм Исфаҳоний ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

Мазҳабда ўз қарашларига эга бўлганлардан. Тўқсон олти йил умр кўрганлар. 465 йилда вафот этганлар.

У кишининг олий санад билан ривоят қилган ҳадислари менга етиб келмади.

ИМОМ МУСЛИМ (12; 557, 217)

Улуғ имом, ҳофиз, мужаввид, сўзлари ҳужжат, тўғрисўз Абул Ҳусайн Муслим ибн Ҳажжож ибн Муслим ибн Вард ибн Кушоз Қушайрий Найсобурий. “Саҳиҳ” китобининг муаллифи. Қушайр деган кишининг мавлоларидан бўлсалар керак.

Айтишларича, у киши 204 йилда туғилганлар. 218 йилда биринчи бор Яҳё ибн Яҳё Тамимийдан ҳадис эшитганлар. 220 йилда, ҳали соқол-мўйловлари сабза урмаган пайтда ҳажга борганлар. Маккада энг катта шайхлари – Қаънабийдан, Куфада Аҳмад ибн Юнус ва бошқа кўплардан ҳадис эшитганлар.

Юртларига тез қайтганлар. 230 йилдан олдин илм ўрганиш мақсадида сафар қилганлар. Али ибн Жаъддан кўп ҳадис ривоят қилганлар. Лекин “Саҳиҳ”ларида бу кишидан бирорта ҳадис келтирмаганлар. Ироқ, Ҳарамай ва Мисрда ҳадис эшитганлар.

АБЖАД ҲАРФЛАРИГА БИНОАН ШАЙХЛАРИ

1. Иброҳим ибн Холид Яшқурий
2. Иброҳим ибн Динор Таммор
3. Иброҳим ибн Зиёд Сабалон
4. Иброҳим ибн Саъид Жавҳарий
5. Иброҳим ибн Аръара
6. Иброҳим ибн Мусо
7. Аҳмад ибн Иброҳим
8. Аҳмад ибн Жаъфар
9. Аҳмад ибн Жаноб
10. Аҳмад ибн Жаввос
11. Аҳмад ибн Ҳасан ибн Хирош
12. Аҳмад ибн Саъид Риботий
13. Аҳмад ибн Саъид Доримий
14. Аҳмад ибн Синон
15. Аҳмад ибн Абдуллоҳ Курдий
16. Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Юнус
17. Аҳмад ибн Абдуррахмон ибн Ваҳб
18. Аҳмад ибн Абда
19. Аҳмад ибн Усмон Авдий
20. Абул Жавзо Аҳмад ибн Усмон Навфалий
21. Аҳмад ибн Умар Вакиъий
22. Аҳмад ибн Исо Тустарий
23. Аҳмад ибн Ҳанбал
24. Аҳмад ибн Мунзир Қаззоз
25. Аҳмад ибн Маниъ
26. Аҳмад ибн Юсуф Суламий
27. Исҳоқ ибн Роҳавайҳ
28. Исҳоқ ибн Умар ибн Салит
29. Исҳоқ ибн Мансур
30. Исҳоқ ибн Мусо
31. Исмоил ибн Абу Увайс (бу киши билан биринчи марта учрашганлар)
32. Исмоил ибн Халил
33. Исмоил ибн Солим Соиф
34. Умайя ибн Бистом
35. Бишр ибн Ҳакам
36. Бишр ибн Холид
37. Бишр ибн Ҳилол
38. Жаъфар ибн Ҳумайд

39. Ҳожиб ибн Валид
40. Ҳомид ибн Умар Бакровий
41. Ҳиббон ибн Мусо
42. Ҳажжож ибн Шоир
43. Ҳармала ибн Яҳё
44. Ҳасан ибн Аҳмад Ҳарроний
45. Ҳасан ибн Рабиъ Бувроний
46. Ҳасан ибн Али Халлол
47. Ҳасан ибн Исо ибн Мосаржис
48. Ҳусайн ибн Ҳурайс
49. Ҳусайн ибн Исо Бистомий
50. Ҳакам ибн Мусо
51. Ҳаммод ибн Исмоил ибн Улайя
52. Ҳумайд ибн Масъада
53. Холид ибн Хидош
54. Халаф ибн Ҳишом
55. Довуд ибн Рушайд
56. Довуд ибн Амр
57. Рифоъа ибн Ҳайсам Воситий
58. Умарийнинг котиблари Закариё ибн Яҳё
59. Зухайр ибн Ҳарб
60. Зиёд ибн Яҳё Ҳассоний
61. Сурайж ибн Юнус
62. Саъид ибн Абдулжаббор Каробисий
63. Саъид ибн Амр Ашъасий
64. Саъид ибн Муҳаммад Жармий
65. Саъид ибн Мансур
66. Саъид ибн Яҳё ибн Азҳар
67. Саъид ибн Яҳё Умавий
68. Сулайман ибн Довуд Хутталий
69. Саҳл ибн Усмон
70. Сувайд ибн Саъид
71. Шужоъ ибн Махлад
72. Шиҳоб ибн Аббод
73. Шайбон ибн Фаррух
74. Солиҳ ибн Ҳотим
75. Солиҳ ибн Мисмор
76. Салт ибн Масъуд
77. Осим ибн Назр
78. Аббод ибн Мусо

79. Аббос ибн Абдулазим
80. Аббос ибн Валид Нарсий
81. Абдуллоҳ ибн Баррод
82. Абдуллоҳ ибн Жаъфар Бармакий
83. Абдуллоҳ ибн Саббоҳ
84. Абдуллоҳ ибн Омир ибн Зурора
85. Абдуллоҳ Доримий
86. Абдуллоҳ ибн Умар ибн Абон
87. Абдуллоҳ ибн Умар ибн Румий
88. Абдуллоҳ ибн Авн Харроз
89. Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Асмо
90. Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Зухрий
91. Абдуллоҳ ибн Маслама Қаънабий
92. Абдуллоҳ ибн Мутиъ
93. Абдуллоҳ ибн Ҳошим
94. Абдулжаббор ибн Ало
95. Абдулҳамид ибн Баён
96. Абдурраҳмон ибн Бишр
97. Абдурраҳмон ибн Бакр ибн Рабиъ ибн Муслим
98. Абдурраҳмон ибн Саллом Жумаҳий
99. Абдулмалик ибн Шуъайб
100. Абдулворис ибн Абдусомад
101. Абд ибн Ҳумайд
102. Убайдуллоҳ Қувройирий
103. Убайдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Язид ибн Хунайс
104. Убайдуллоҳ ибн Муъоз
105. Убайд ибн Яъиш
106. Усмон ибн Абу Шайба
107. Уқба ибн Мукрам Амий
108. Али ибн Ҳужр
109. Абу Шаъсо Али ибн Ҳасан
110. Али ибн Ҳаким Авдий
111. Али ибн Ҳашрам
112. Али ибн Наср
113. Умар ибн Ҳафс ибн Ғиёс
114. Амр ибн Ҳаммод
115. Амр ибн Зурора
116. Амр ибн Савод
117. Амр ибн Али
118. Амр Нокид

119. Авн ибн Салом
120. Исо ибн Ҳаммод
121. Фазл ибн Саҳл
122. Қосим ибн Закариё
123. Кутайба
124. Қатан ибн Нусайр
125. Мужоҳид ибн Мусо
126. Мухриз ибн Авн
127. Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Халаф
128. Муҳаммад ибн Исҳоқ Соғоний
129. Муҳаммад ибн Исҳоқ Мусайябий
130. Бундор
131. Муҳаммад ибн Баккор ибн Райён
132. Муҳаммад ибн Баккор Айший
133. Муҳаммад ибн Абу Бакр Муқаддавий
134. Муҳаммад ибн Жаъфар Варконий
135. Муҳаммад ибн Ҳотим Самин
136. Муҳаммад ибн Ҳарб Нашоий
137. Муҳаммад ибн Рофиъ
138. Муҳаммад ибн Румҳ
139. Муҳаммад ибн Салама
140. Муҳаммад ибн Саҳл ибн Аскар
141. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Қуҳзоз
142. хофиз Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Нумайр
143. Муҳаммад ибн Аббод
144. Муҳаммад ибн Саббоҳ Дулобий
145. Муҳаммад ибн Тариф
146. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Руззий
147. Муҳаммад ибн Абдулаъло
148. Муҳаммад ибн Абдурраҳмон ибн Саҳм
149. Ибн Абу Шавориб
150. Муҳаммад ибн Убайд ибн Ҳисоб
151. Муҳаммад ибн Амр Зунайж
152. Муҳаммад ибн Амр ибн Абу Раввод
153. Абу Курайб
154. Муҳаммад ибн Фараж Ҳошимий
155. Муҳаммад ибн Қудома Бухорий
156. Муҳаммад ибн Мусанна
157. Муҳаммад ибн Марзуқ Боҳилий
158. Муҳаммад ибн Мискин Ямомий

159. Муҳаммад ибн Муъоз ибн Муъоз
160. Муҳаммад ибн Маъмар Қийсий
161. Муҳаммад ибн Минҳол Зарир
162. Муҳаммад ибн Михрон
163. Муҳаммад ибн Назр ибн Мусовир
164. Муҳаммад ибн Валид Бусрий
165. Муҳаммад ибн Яҳё Қутаъий
166. Муҳаммад ибн Яҳё Марвазий Соиф
167. Муҳаммад ибн Яҳё Аданий
168. Маҳмуд ибн Ғайлон
169. Махлад ибн Холид Шаъийрий
170. Минжоб ибн Ҳорис
171. Мансур ибн Абу Музоҳим
172. Мусо ибн Қурайш Бухорий
173. Наср ибн Али
174. Ҳорун ибн Саъид
175. Ҳорун Ҳаммол
176. Ҳорун ибн Маъруф
177. Худба
178. Ҳурайм ибн Абдулаъло
179. Ҳаннод
180. Ҳайсам ибн Хорижа
181. Восил ибн Абдулаъло
182. Валид ибн Шужоъ
183. Ваҳб ибн Бақийя
184. Яҳё ибн Айюб
185. Яҳё ибн Бишр
186. Яҳё ибн Ҳабиб
187. Яҳё ибн Муҳаммад ибн Муъовия Луълуъий
188. Яҳё ибн Маъийн
189. Яҳё ибн Яҳё
190. Яъқуб Даврақий
191. Юсуф ибн Ҳаммод Маъний
192. Юсуф ибн Исо Марвазий
193. Юсуф ибн Яъқуб Саффор
194. Юнус ибн Абдулаъло
195. Абул Аҳвос Муҳаммад Бағавий
196. Абул Айюб Сулаймон Ғайлоний
197. Абу Бакр Муҳаммад ибн Халлод
198. Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Абу Шайба

199. Абу Бакр ибн Нофиъ
200. Абу Бакр ибн Абу Назр
201. Абу Бакр Муҳаммад Аъян
202. Абу Довуд Сулаймон Синжий
203. Абу Довуд Сулаймон Муборакий
204. Абу Рабиъ Заҳроний
205. Абу Зуръа
206. Абу Саъид Ашаж
207. Абу Тохир ибн Сарҳ
208. Абу Ғассон Молик Мисмаъий
209. Абу Қудома Сарахсий
210. Абу Комил Жаҳдарий
211. Абу Мусъаб Зухрий
212. Абу Маъмар Ҳузалий
213. Абу Маън Руқоший
214. Абу Наср Таммор
215. Абу Ҳишом Рифоъийдан ҳадис ривоят қилганлар.

Булардан қилган ривоятлари “Саҳиҳ”ларида келтириб ўтилган.

Булардан ташқари, Али ибн Жаъд, Али ибн Мадиний, Муҳаммад ибн Яҳё Зухлий каби шайхлари ҳам бор. Лекин улардан эшитган ҳадислари “Саҳиҳи Муслим”да келтирилмаган.

Ҳоким имом Муслимнинг шайхлари қаторида Абу Ғассон Молик Наҳдийни ҳам зикр қилганлар. Бироқ имом Муслим у кишидан бевосита ҳадис ривоят қилмаганлар, Абу Ғассон билан учрашмаганлар. Чунки у киши Абу Нуъайм билан бир даврда – 219 йилда оламдан ўтганлар.

Ҳофиз Абул Қосим ибн Асокир “Тарих” китобларида имом Муслимнинг Муҳаммад ибн Холид Саксакийдан ҳам ҳадис эшитганларини қайд этадилар. Айтишларича, у киши билан ҳаж мавсумида учрашганлар. Лекин Муслим Дамашққа борганларида Муҳаммад ибн Холид Саксакийдан бошқа бир кишидангина ҳадис эшитганлар. Валлоҳу аълам!

ИМОМ МУСЛИМДАН ҲАДИС РИВОЯТ ҚИЛГАН РОВИЙЛАР

1. Али ибн Ҳасан ибн Абу Исо Ҳилолий (ёшлари имом Муслимдан катта)
2. Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб Фарро (шайхларидан). Аммо Фарродан “Саҳиҳ”ларида ҳадис ривоят қилмаганлар.
3. Ҳусайн ибн Муҳаммад Қаббоний
4. Абу Бакр Муҳаммад ибн Назр ибн Салама Жорудий
5. Али ибн Ҳусайн ибн Жунайд Розий
6. Солиҳ ибн Муҳаммад Жазара

7. Абу Исо Термизий (“Жомеъи Термизий”да)
8. Аҳмад ибн Муборак Мустамлий
9. Қози Абдуллоҳ ибн Яҳё Сарахсий
10. Абу Саъид Ҳотим ибн Аҳмад ибн Маҳмуд Киндий Бухорий
11. Иброҳим ибн Исҳоқ Сайрафий
12. Сабоқдош дўстлари Иброҳим ибн Абу Толиб
13. Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Ҳамза
14. Фақиҳ Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Суфён (“Саҳиҳи Муслим”нинг ровийларидан)
15. Абу Амр Аҳмад ибн Наср Хаффоф
16. Закариё ибн Довуд Хаффоф
17. Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Абдусалом Хаффоф
18. Ҳофиз Абу Али Абдуллоҳ ибн Маҳаммад ибн Али Балхий
19. Абдурраҳмон ибн Абу Ҳотим
20. Али ибн Исмоил Саффор
21. Абу Ҳомид Аҳмад ибн Ҳамдун Аъмаший
22. Абу Ҳомид Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Шарқий
23. Абу Ҳомид Аҳмад ибн Али ибн Ҳаснавайҳ Мукрий (заиф ровийлардан)
24. Ҳофиз Аҳмад ибн Салама
25. Саъид ибн Амр Барзаъий
26. Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Шарқий
27. Фазл ибн Муҳаммад Балхий
28. Абу Бакр ибн Ҳузайма
29. Абул Аббос Саррож
30. Муҳаммад ибн Абд ибн Ҳумайд
31. Муҳаммад ибн Махлад Аттор
32. Маккий ибн Абдон
33. Яҳё ибн Муҳаммад ибн Соъид
34. Ҳофиз Абу Авона
35. Ҳофиз Наср ибн Аҳмад ибн Наср.

Абу Амр Мустамлий айтганлар: «Бизга Исҳоқ Кавсаж 251 йилда ҳадис ёздирдилар. Муслим танлаб ёзардилар, мен эса айтганларини ёзардим ва давом этаверишларини сўрардим. Шунда Исҳоқ Кавсаж Муслимга: “Сиз мусулмонлар орасида экансиз, яхшилик доим биз билан бирга”, – дедилар».

Термизий “Жомеъ”ларида имом Муслимдан биттагина ҳадис ривоят қилганлар (“Рамазон бошланишини билиш учун шаъбонда ойни кузатишлар”).²²

²² 687-ҳадис.

Абул Косим ибн Асокирга Абу Наср Юнортий шундай деганлар: “Менга Солих ибн Абу Солих дарахт пўстлоғига ёзилган бир варақни бердилар. Унда имом Муслим дастхатлари билан Валид ибн Муслимдан эшитиб ёзиб олган ҳадислар битилган экан”.

Бу санади узилган, ишончиз маълумот.

Аҳмад ибн Салама айтганлар: “Абу Зуръа ва Абу Ҳотимнинг саҳиҳ ҳадисларни билишда имом Муслимни замоналарининг шайхларидан устун қўйишларини кўрдим. Ҳусайн ибн Мансурдан эшитишимча, у киши Исҳоқ ибн Роҳавайхнинг имом Муслим тўғрисида гапира туриб, форсча бир сўз айтганларини эшитганлар. Унинг маъноси – шу қадар улуғ инсон бўлар экан-да?!”

Аҳмад ибн Салама айтганлар: «Муслим бир илм мажлисига таклиф этилдилар. Унда бу киши билмайдиган бир ҳадис зикр қилинди. Уйлари-га бориб, чирокни ёқдилар-да, оила аҳлига: “Ҳузуримга ҳеч ким кирма-син”, – дедилар. Бир пайт: “Бизга бир сават хурмо ҳадя қилинди”, – де-йишди. “Олиб керинглар”, – дедилар. Хурмони киритишди. Тонг отгунча ундан битта-биттадан олиб, ўша ҳадисни қидиришга тушдилар. Хурмо ҳам тугади, ҳадис ҳам топилди».

Бу воқеани Абу Абдуллоҳ Ҳоким ҳам ривоят қилиб: “Ишончли дўст-ларимиздан бирининг айтишича, ўшандан кейин имом Муслим вафот этибдилар”, – деганлар.

Абдурраҳмон ибн Абу Ҳотим айтганлар: «Муслим – ҳофиз, сиқа. Рай-да у кишидан ҳадис ёзиб олганман. Отамдан у киши ҳақларида сўралган-да, “Садук”, – деганлар».

Ҳофиз Абу Курайш айтганлар: «Муҳаммад ибн Башшорнинг: “Дунё ҳофизлари тўртта: Райда Абу Зуръа, Найсобурда имом Муслим, Самар-қандда Абдуллоҳ Доримий, Бухорода Муҳаммад ибн Исмоил”, – деган-ларини эшитдим».

Абу Амр ибн Ҳамдон айтганлар: «Ҳофиз ибн Уқдадан Бухорий ва Мус-лим тўғрисида: “Қайсилари олимроқ?” – деб сўрадим. “Бухорий ҳам олим, Муслим ҳам олим”, – дедилар. Саволни бир неча марта такрорла-дим. “Эй Абу Амр, Муҳаммаднинг Шом аҳлидан ёзиб олган ҳадисларида айрим янглишишлар бор. Муҳаммад уларнинг китоблари билан танишиб чиққан ва бир ровийни бир ўринда куняси билан, бошқа ўринда эса исми билан келтирганлар. Шу сабаб баъзида бир кишини иккита одам деб ўй-лаш эҳтимоли йўқ эмас. Аммо Муслимнинг ривоятлари бундай иллатлар-дан холи. У киши санадаги ровийларнинг исмларини тўлиқ ёзганлар. Мақтуъ ва мурсалларни ёзмаганлар”, – дедилар».

Мақтуълардан мақсад – саҳобий ва тобеъинларнинг фикҳ ва тафсир борасида айтган сўзларидир.

Ҳофиз Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Аҳрам: “Найсобурулча мардни тақдим этди: Муҳаммад ибн Яҳё, Муслим ибн Ҳажжож, Ибн роҳим ибн Абу Толиб”, – деганлар.

Ҳусайн ибн Муҳаммад Мосаржисий айтганлар: «Отам имом Муслимининг: “Ушбу “Муснади саҳиҳ” китобимни эшитган уч юз мингта ҳадисларимдан сайлаб ёздим”, – деганларини эшитган эканлар».

Ибн Манда айтганлар: «Муҳаммад ибн Яъқуб Аҳрамнинг: “Бухорий ва Муслим билмаган саҳиҳ ҳадис деярли йўқ”, – деганларини эшитдим».

Ҳоким айтганлар: «Абу Абдурраҳмон Сулабийнинг: “Юзлари гўзал, либослари чиройли, саллаларининг печи (учи) елкаларининг ўртасига тушириб қўйилган бир шайхни кўрдим. Бу киши имом Муслим эканлар. Султоннинг ёрдамчилари у кишининг ёнларига келиб: “Амирул мўминин имомликка ўтиб, намоз ўқиб беришингизни буюряптилар”, – дейишганда, имом Муслим имом бўлиб, такбир айтиб, намоз ўқиб бердилар», – деганларини эшитдим».

Аҳмад ибн Салама: «Муслим ибн Ҳажжож “Саҳиҳ”ларини ёзганларида 15 йил у киши билан бирга бўлдим. Китобларида 12 минг ҳадис бор», – деганлар.

“Саҳиҳи Муслим”да такрори билан 12 минг ҳадис бор. У киши бир ривоятда: “Бизга Кутайба айтиб берди, Ибн Рамҳ хабар берди”, – десалар, санад иккита бўлгани туфайли лафзлари бир хил ёки бир сўзда фарқ қилгани учун уни иккита ҳадис ҳисоблаганлар.

Ҳофиз ибн Манда айтганлар: «Ҳофиз Абу Али Найсобурийнинг: “Осмон гумбази остида Муслимининг китобларидан кўра саҳиҳроқ китобни билмайман”, – деганларини эшитдим».

Маккий ибн Абдон айтганлар: «Муслимининг: “Бу “Муснад”имни Абу Зуръага кўрсатдим. Ундаги иллатли ва нуқсонли ҳисоблаган ҳадисларини чиқариб ташладим. У киши саҳиҳ (камчиликлардан холи) деганларинигина сақлаб қолдим. Муҳаддислар икки юз йил ҳадис ёзсалар ҳам, ушбу “Муснад”га асосланадилар”, – деганларини эшитдим. Муслимдан Али ибн Жаъд тўғриларида сўрадим. “У киши сиқа, лекин жаҳмий бўлганлар”, – деб айтдилар.

Муҳаммад ибн Язид тўғриларида сўрадим. “У кишидан ҳадис ёзиб олинмайди”, – дедилар.

Муҳаммад ибн Абдулвахҳоб ва Абдурраҳмон ибн Бишр тўғриларида сўрадим, улар “сиқа”, – дедилар.

Қатан ибн Иброҳим тўғриларида сўраганимда, “У кишининг ҳадислари ёзилмайди”, – дедилар».

Абу Аҳмад Ҳокимга Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Нажжор, у кишига Иброҳим ибн Абу Толиб айтганлар: «Муслимга: “Сиз “Саҳиҳ”ингизда

Ахмад ибн Абдуррахмон Вахбийдан анча ҳадис ривоят қилгансиз. Ва-
ҳоланки, у кишининг ким эканликлари ҳаммага аён-ку”, – деганимда,
Муслим: “Мен Мисрдан қайтганимдан кейин шундай ҳолат содир бўл-
ган”, – дедилар».

“Саҳиҳи Муслим”да олий санадли ҳадислар оз. Чунончи: Қаънабий-
нинг Афлах ибн Ҳумайддан қилган ривояти, Ҳаммод ибн Салама, Ҳам-
мом, Молик ва Лайснинг ривоятлари ва бошқалар. “Саҳиҳи Муслим”да
Шуъбадан, Саврийдан, Исроилдан келган олий санадли ҳадислар йўқ.
Ўз навбатида нафис, пурмаъно бу китобдан ҳадис ҳофизлари ниҳоят-
да ҳайратга тушганлар. Улар бу китобни имом Муслимнинг ўзларидан
эшитмаганлар. Ўзлари ҳадис китобларидан имом Муслим ривоят қилган
ҳадисларнинг олий санадлиларини кидирганлар. Имкон қадар ровийла-
рини битта-иккитага камайтириб, ҳадис ривоятининг олий даражалари-
ни топдилар ва уни бир китоб қилиб “Мустаҳраж ала Саҳиҳи Муслим”
деб номладилар. Бу ишни кўп ҳадис чавандозлари амалга оширдилар.
Улар: Абу Бакр Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ражо, Абу Авона Яъқуб
ибн Исҳоқ Исфаройиний (ўз китобларида қўшимча қилган баъзи матн-
лар аҳли ҳадис наздида енгил саналади).

Зоҳид Абу Жаъфар Ахмад ибн Ҳамдон Ҳирий, фақиҳ Абул Валид
Ҳассон ибн Муҳаммад, Абу Ҳомид Ахмад ибн Муҳаммад Шоракий Ҳа-
равий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Закариё Жавзакий, имом
Абу Али (Абул Ҳасан Ҳусайн ибн Муҳаммад) Мосаржисий, Абу Нуъайм
Ахмад ибн Абдуллоҳ ибн Ахмад Асбаҳоний ва бошқалар. Ҳозир ҳам-
маларининг исмлари эсимда йўқ”. (Абу Бакр Ахмад ибн Муҳаммад ибн
Ахмад Хоразмий Барконий (ваф. 425 йил) шулар жумласидандир.)

Доракутний: “Имом Муслим имом Бухорийдан баҳраманд бўлмаган-
ларида, асло бу мартабага эриша олмасдилар”, – деганлар.

Ҳоким айтганлар: «Имом Муслимнинг Хони маҳмиш бозорида дў-
конлари бор эди. Устуводаги (Найсобур) ерлари орқасидан ҳаёт кечирар-
дилар. Уйларида қизлари тарафдан қолган фарзандларни кўрдим. Отам-
нинг: “Муслим ибн Ҳажжож Хони маҳмишда ҳадис ривоят қилаётганла-
рини кўрдим. Қоматлари тик, соч-соқоллари оппоқ, саллаларининг печи
елкаларининг ўртасига ташланган эди”, – деганларини эшитдим».

Ҳофиз Абу Қурайш айтганлар: «Абу Зуръа Розийнинг ҳузурларида
эдик. Муслим ибн Ҳажжож келиб, у кишига салом бердилар. Икковлари
бир муддат ҳадис илми юзасидан гаплашиб ўтирдилар. Кетганларидан
сўнг Абу Зуръага: “Бу киши “Саҳиҳ”ларида 4000 та ҳадисни жамлабди-
лар! – дедим. Абу Зуръа: “Нима учун бошқа ҳадисларни қўшмабдилар?
Буни ўйлаб кўрмайсанми?! Муҳаммад ибн Яҳё (Зухлий)нинг кўнгилла-
рини топганларида, ҳадис мардларидан бўлар эдилар”, – дедилар».

Саъид Барзаъий айтганлар: «Абу Зуръа “Саҳиҳи Муслим”ни зикр қилаётганларида ёнларида эдим. Фазл Соиғ ҳам шунга ўхшаш китоб ёзгани тўғрисида гапирилди. Абу Зуръа: “Бу кабилар ўзларини кўз-кўз қилиб, бозорларини киздирмоқчи бўлишган”, – дедилар.

Бир куни кимдир имом Муслимнинг китобларини олиб келди. Абу Зуръа уни варақлаб, Асбод ибн Насрнинг ҳадисларига кўзлари тушди ва: “Нега бу одамни “Саҳиҳ”дан четлаштирмабдилар?!” – дедилар. Сўнгра Қатан ибн Нусайрнинг ҳадисини кўрдилар-да, менга қараб: “Бу офатку!” – дедилар. Ўқишда давом этиб: “Аҳмад ибн Исодан ҳам ривоят қилибдилар”, – деб, гўё “у ёлғончи-ку!” дегандек, тилларига ишора қилдилар ва: “Мана шуларга ўхшаганлардан ривоят қилибдилар-у, Ибн Ажлон ва у кабиларни тўпламга киритмабдилар. Бидъатчилар олдида юзимизни ерга қаратибдилар. Булар: “Уларнинг ҳадислари саҳиҳ эмасми?!” – дейишмайдими?! – дедилар. Найсобурга борганимда, Муслимга Абу Зуръанинг эътирозларини билдирдим. “Китобимга Асбоддан, Қатандан, Аҳмаддан сиқалар орқали ривоят қилинган ҳадисларнигина ёздим. Мазкур ҳадислар менга нозил (қуйи) санад билан келди. Аммо уларнинг ўзларидан тўғридан-тўғри ривоят қилинган ҳадислар олий санадлар билан келди. Шу билан кифояланиб қўя қолдим: ҳадисларнинг асли ҳаммага аён”.

Шундан кейин Муслим Райга келганларида, Ибн Вора билан учрашибдилар. Менга маълум бўлишича, Ибн Вора “Саҳиҳ”ни танқид қилиб, Муслимга қаттиқ гапирибдилар. Абу Зуръа сингари: “Бу ишингни бидъатчилар олдида бизни хижолат қилмайдими?!” – дебдилар. Имом Муслим узр сўраб: “Мен уларнинг ривоятларини саҳиҳ деганман, кимдан ривоят қилмаган бўлсам, уларни заиф деб айтганим ҳам йўқ. Фойдаланувчилар учун саҳиҳ ҳадислар мажмуаси бўлсин деб, китобга саҳиҳ ҳадисларнигина ёздим”, – дебдилар. Ибн Вора узрни қабул қилибдилар ва бу китобни ҳам ривоят қила бошлабдилар».

Маккий ибн Абдон айтганлар: «Исҳоқ ибн Роҳавайх Найсобурда яшаган пайтларида Довуд ибн Али Асбаҳоний у ерга келдилар. Мунозара уюштирилди. Мажлисга Яҳё ибн Зухлий ва Муслим ибн Ҳажжож ҳам келишди. Яҳё бир масала юзасидан гапирганларида, Довуд у кишини жеркиб ташлади. Яҳё унга: “Эй бола, жим ўтир”, – дедилар. Муслим Довуднинг тарафини олмадилар. Довуд уйига боргач, отасига бўлган воқеани айтиб берди. Отаси: “У ерда кимлар бор эди?” – деб сўради. Довуд: “Муслим ҳам бор эди, бироқ мени қўллаб-қувватламади”, – деб жавоб берди. Отаси: “Муслимга ривоят қилган барча ривоятларимдан қайтдим”, – деди. Бу гап имом Муслимга етгач, у кишидан ёзиб олган барча ҳадисларини бир замбилга солиб: “Энди сиздан ҳаргиз ҳадис ривоят қилмайман”, – деб жўнатиб юбордилар».

Абу Абдуллоҳ Ҳоким айтганлар: «Мен бу ҳикояни Тохир ибн Аҳмаддан ёзиб олдим, у киши Маккийдан эшитганлар. Муслим ибн Ҳажжонинг бу воқеадан сўнг ҳам Муҳаммад ибн Яҳё билан борди-келдилари бор эди. Имом Бухорий билан бўлган воқеадан кейин бу алоқа узилди. Ҳофиз Абу Абдуллоҳ ибн Аҳрам бу ҳолдан кўпроқ хабардор эди. Охирида улар ўрталаридаги муносабатнинг кескинлашуви ҳақида шу киши хабар берган эди.

У кишининг айтишларича, Муслим ибн Ҳажжон: “Қуръондаги лафзларимиз махлуқ”, – деб очик-ойдин айтардилар. Бухорий Найсобурда истиқомат қилган вақтларида имом Муслим у кишининг ёнларига кўп келардилар. Имом Бухорий билан Зухлий ўрталарида “лафз” масаласида мунозара бўлганда, жарчилар жар солиб, одамларни Бухорийнинг ҳузурларига боришдан қайтарди. Имом Бухорийнинг ҳузурларига анча-мунча одам келмай қўйгач, ул зот Найсобурнинг чеккароғига чиқиб кетдилар. Муслимдан ташқари, кўп олимлар имом Бухорий билан борди-келдини тўхтатишди. Муҳаммад ибн Яҳёга бунинг хабари етганида: “Кимки “лафз” масаласида бизнинг фикримизга қўшилмаса, мажлисимизда ўтирмасин”, – дедилар. Шунда Муслим ибн Ҳажжон яқтакларини саллалари устига ташлаб (яъни бошларини олиб), мажлисдан туриб кетдилар. Сўнгра у кишидан ёзиб олган ривоятларини туяга ортиб, жўнатдилар. Муслим “лафз” масаласидаги ўз қарашларини яширмасдан, очик-ойдин айтардилар».

Абу Ҳомид ибн Шаркий айтганлар: «Муҳаммад ибн Яҳёнинг мажлисларида эдим. У киши: “Кимки: “Қуръон ўқиётган лафзларим махлуқ”, – деса, биз билан ўтирмасин!” – деганларида, Муслим ибн Ҳажжон туриб кетдилар».

Абу Бакр Хатиб айтганлар: “Ҳадеб имом Бухорийнинг фикрларини қўллаб- қувватлайверганлари боис Муҳаммад ибн Яҳё билан Муслим ораларига мана шундай совуқлик тушди”.

Муслим ибн Ҳажжон жиззакиликлари сабабли Бухорий билан ҳам алоқани уздилар, у кишидан ҳадис эшитмадилар, ривоят қилган ҳадисларини “Саҳиҳ”ларига киритмадилар. Балки китобларида имом Бухорийнинг “Фалончидан деб ривоят қилган ровий ўзидан олдинги ровий билан учрашган бўлиши шарт”, деган талабларини инкор этиб: “Икки ровий замондош бўлса, учрашмаса-да, бир-бирларидан ҳадис ривоят қилишига мана шу кифоя”, – дедилар. Абу Абдуллоҳ Бухорий ва у зотнинг шайхлари Али ибн Мадиний қўйган мазкур шартлар тўғрироқ ва кучлироқ эди. Аммо бу масалани кенг муҳокама қилишнинг ўрни эмас.

Ҳофиз Абул Қосим ибн Асокир “Атроф” китобларининг аввалида “Саҳиҳи Бухорий”ни зикр қилганларидан кейин шундай ёзганлар: «Мус-

лим ибн Ҳажжож ҳам кейинчалик Бухорийнинг йўллариини тутдилар. Ҳадисларни таҳриж қилишда, уларни жамлаш ва тартибга солишда икки хил йўлдан бордилар. Биринчи қисмда сикалардан ривоят қилинган ҳадисларни, иккинчи қисмда эса сикалар даражасига кўтарилмаган эса-да, ишончли бўлган ровийларнинг ҳадисларини таълиф этишни режалаштирдилар. Аммо вафотлари туфайли бу орзулари амалга ошмай қолди. Китобларини мукаммал қилмай туриб, оламдан ўтдилар. Шунга қарамай, “Саҳиҳи Муслим” машҳур бўлди ва кенг тарқалди.

Ҳоким айтганлар: «Имом Муслим “Саҳиҳ”ларини уч қисмга бўлиб, ровийларни ҳам уч табақага ажратмоқчи эдилар. Буни китобларининг муқаддимасида баён қилгандилар. Афсуски, у кишига вафотларига қадар биринчи табақа ровийларни ёзиб тугатишгина насиб этди, холос».

Ҳоким бир асоссиз сўз айтганлар: “Муслим машҳур саҳобийдан икки ва ундан ортиқ ишончли ровийлар ривоят қилган ҳадисларни зикр қилганлар. Сўнгра яна уни икки ва ундан ортиқ ишончли ровийлардан ривоят қилганлар. Улардан кейинги табақаларда ҳам шу йўлдан борганлар”.

Лекин Абу Али Жайёний бу ҳақда: “Бу сўздан мурод, ўша машҳур саҳобий ёки тобеъиндан икки киши ривоят қилган, деганидир. Санаднинг иккиталиги ривоятни ойдинлаштириб, танилган даражага кўтаради”, – деганлар.

Бизга Абул Фазл Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ ва Қосим ибн Ғунайма ижозат хати билан Муайяд ибн Муҳаммад Тусийдан хабар бердилар. Уларга Муҳаммад ибн Фазл Фаровий, у кишига Абдулғофир ибн Муҳаммад, у кишига 365 йилда Муҳаммад ибн Исо Жулудий, у кишига Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Суфён хабар берган эканлар. У кишига Муслим ибн Ҳажжож, у кишига Шайбон, у кишига Абул Ашҳаб ровий Ҳасандан, у киши Маъкил ибн Ясордан айтиб берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг:

ما من عبد يسترعيه الله رعية يموت يوم يموت وهو غاش لرعيته إلا حرم الله عليه الجنة

“Қўл остидагиларга хиёнат қилиб ўлган раҳбарга Аллоҳ таоло жаннатни ҳаром қилади”, – деганларини эшитдим».²³

...Бизга юқоридаги санад билан Муслим ибн Ҳажжож, у кишига Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Юнус, у кишига Осим ибн Муҳаммад оталаридан, у киши Абдуллоҳдан айтиб берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

لا يزال هذا الأمر في قریش ما بقي من الناس اثنان

²³ «Саҳиҳи Муслим», 142-ҳадис.

“Модомики, Қурайшдан икки киши қолган тақдирда ҳам, бу иш (халифалик) Қурайшга тегишлидир”, – деганлар».²⁴

Зайнаб бинти Умар ибн Киндийга ўқиб бердим. У кишига Муайяд, у кишига Қосим ибн Абу Бакр Ирбилий, у кишига Муайяд, у кишига Фаровий, у кишига Абдулғофир, у кишига ибн Амравайх хабар берган эканлар. У кишига Ибн Суфён айтиб берганлар. У киши Муслимдан эшитган эканлар. У кишига Абдуллоҳ ибн Маслама, у кишига Афлах ибн Хумайд Қосимдан, у киши Оиша розияллоҳу анҳодан айтиб берганлар:

كنت أغتسل أنا ورسول الله صلى الله عليه وسلم من إماء واحد تختلف أيدينا فيه
من الجنابة

“Мен ва Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам қўлларимиз билан бир идишдан сув олиб, жунубликдан ғусл қилардик”.

Абу Абдуллоҳ Ҳоким нақл қилганлар: «Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб Фарронинг: “Муслим ибн Ҳажжож инсонларнинг олимларидан, илминг хазиналаридан эдилар”, – деганларини эшитдим».

Ҳоким айтганлар: «Абул Фазл Муҳаммад ибн Иброҳимдан эшитдим. У киши Аҳмад ибн Саламининг: “Абу Зуръа ва Абу Ҳотимнинг имом Муслим ибн Ҳажжожни ҳадисшуносликда замоналаридаги бошқа олимлардан устун қўйишларини кўрдим”, – деганларини эшитганлар».

Ҳоким муҳаддислар имоми Муслим ибн Ҳажжожнинг ёзган китобларини санаб ўтдилар: “Муснадул кабир” (буни Муслимдан бирор кишининг эшитганини билмадим), “Ал-Жомеъ алал абвоб”, “Ал асоми вал куна”, “Муснаду саҳиҳ”, “Ат-Тамйиз”, “Ал-илал”, “Ал-вухдон”, “Ал-Афрод”, “Ал-Акрон”, “Суалатуҳу Аҳмад ибн Ҳанбал” (“Аҳмад ибн Ҳанбалга саволлар”), “Амр ибн Шуъайб”, “Ал-Интифаъ би уҳуби сибаъ”, “Машойиху Молик”, “Машойиху Саврий”, “Машойиху Шуъба”, “Ман лайса лаҳу илла ровин воҳид” (“Бир ровийсигина бор шайхлар”), “Ал-Мухозрамин”, “Авлодус саҳоба”, “Авҳомул муҳаддисин”, “Ат-Табақот”, “Афродуш шомийин”. Бошқа китобларини санаб ўтган эдилар, бироқ ҳозир улар эсимда йўқ.

Аҳмад ибн Салама айтганлар: «Муслимнинг: “Агар Ибн Журайж: “Ҳаддасано – бизга айтиб бердилар, ахбарано – бизга хабар бердилар, самиъту – эшитдим”, – десалар, дунёда бундан тўғрироқ ва аниқроқ ривоят йўқдир”, – деганларини эшитдим».

Маккий ибн Абдон айтганлар: «Имом Муслимнинг: “Агар муҳаддислар икки юз йил ҳадис ёзсалар ҳам, мана шу “Муснад”га суянадилар”, – деганларини эшитдим».

²⁴ «Саҳихи Муслим», 1820-ҳадис.

Бу билан “Саҳиҳи Муслим”ни назарда тутганлар.

Ибн Шарқий имом Муслимдан ривоят қилганлар: «Бу “Муснад” китобимга киритилган ҳар бир ҳадиснинг ҳам далили бор, киритилмаган ҳадиснинг ҳам далили бор».

Муслим ибн Ҳажжож 261 йилнинг ражаб ойида эллик ёшдан ўтиб, Найсобурда вафот этганлар. Қабрлари – зиёратгоҳ.

ИСО ИБН УМАР (14; 487, 273)

Муҳаддис, садук Абу Имрон Исо ибн Умар ибн Аббос ибн Ҳамза ибн Амр ибн Аъян Самарқандий. Абу Муҳаммад Доримийнинг шогирдлари. Доримийдан «Муснад»ларини ривоят қилганлар. Ривоятлари мақбул шайх. У киши ҳақларида бирор камчилик билмаман.

У кишидан Абул Ҳасан Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Қоғазий, Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳаммувайҳ Сарахсий ҳадис ривоят қилганлар. Вафотлари санаси аниқ эмас. Аммо 320 йил атрофида Самарқандда ҳаёт бўлганликлари ҳақида маълумот бор.

У киши ва Шоший биз тинглаган икки китоб борасида машҳур бўлганлар. Иброҳим ибн Хузайм Шоший ва Исо ибн Умар Мовароуннаҳрдан ўз асрдошлари Муҳаммад ибн Юсуф Фарабийнинг табақасидагилардан. Вафотлари ҳам бир-бирига яқин. Валлоҳу аълам.

ИФТИХОР (22; 99, 72)

Шайх, имом, аллома, ҳанафийларнинг улуғларидан, ифтихоруддин («дин фаҳри») Абу Ҳошим Абдулмутталиб ибн Фазл ибн Абдулмутталиб ибн Ҳусайн ибн Абдурраҳмон ибн Абдулмалик ибн Солиҳ ибн Али ибн Абдуллоҳ ибн Аббос ибн Абдулмутталиб Қураший Ҳошимий Аббосий Балхий Ҳанафий Ҳалабий.

Мовароуннаҳрда фақиҳ бўлиб етишганлар. Самарқанд, Балх ва шундиёрларда қози Умар ибн Али Маҳмудий, Абул Фатҳ Абдурашид Валволийий, адиб Умар ибн Али Каробисий, наққош Абу Али Ҳасан ибн Бишр Балхий, имом Абу Шужоъ Бистомий ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Фатво берганлар, фикҳий мунозараларда қатнашганлар, китоб ёзганлар. «Ҳаловия» мадрасасида дарс берганлар. Ҳанафий мазҳабидаги «Ал-Жомеъ ал-кабир»ни шарҳлаганлар. У кишининг кўп шогирдлари фақиҳ бўлиб етишган. Ҳадис илмида санадлари олий, эшитишлари саҳиҳлик

талабига жавоб берадиган, шарафли, бадавлат, парҳезкор, диндор, пур-
якор бўлганлар.

Бу кишидан кўплар ҳадис ривоят қилганлар. Улар: зоҳид Тақийид-
дин Аҳмад ибн Абдулвоҳид Ҳавроний, Бирзолий, Зиё, Имод Аҳмад ибн
Юсуф Ҳанафий, Муаййид Иброҳим ибн Юсуф Қифтий, Абул Макорим
Исҳоқ ибн Абдурраҳмон ибн Ажамий, укалари Муҳаммад, амакивачча-
лари Қутб Муҳаммад, Авн Сулаймон ибн Ажамий, муҳаддис Убайдул-
лоҳ ибн Умар ибн Ажамий, Камол Аҳмад ибн Насибий, Абдуллоҳ ибн
Авҳад Зубайрий ва бошқалар.

Шайх Зиё ёзиб қолдирган маълумотларга кўра, бу киши 616 йил жу-
мудул охир ойида Ҳалабда вафот этганлар. У кишининг ижозатлари би-
лан ривоятлари Зайнаб Киндияга эшиттирилган.

ИХШИЙЗ (15; 365, 189)

Миср мулкининг эгаси Абу Бакр Муҳаммад ибн Туғж ибн Жуф ибн
Ҳокон Фарғоний Туркий.

Амакилари Бадрдан ҳадис ривоят қилганлар.

321 йилда Мисрга волий бўлганлар. Сўнг халифа Розий томонидан
Дамашк ҳам Мисрга қўшиб берилган.

«Ихшийз» турк тилида «подшолар подшоси» деган маънони билди-
ради.

Боболари 247 йилда вафот қилганлар.

Оталари Туғж Хуморавайхнинг катта қўмондонларидан бўлганлар.
Бағдодга борганларида ҳамма бу кишини улуғлаган. Сўнг бу киши то-
монидан вазир ҳақида кибр ва ўринсиз сўзлар айтилгани учун Туғж ва
ўғиллари қамаладилар. Оталари қамокда ўладилар. Кейинроқ Абу Бакр
Муҳаммад озод қилинади. Бу киши мулкдор бўлгунларича кўп қийинчи-
ликларни бошдан ўтказганлар.

Муҳаммад Ихшийз ботир, паҳлавон, шижоатли, сезгир, салобатли,
жанглarda саодатли, аскарларига ҳурматли, шу билан бирга, қаттиққўл
бўлганлар. Камонларини ҳеч ким торта олмаган.

Эгаллаган вилоятлари саккиз мингта бўлган. Айтишларича, аскарлари-
нинг сони тўрт юз минг отлик бўлган экан. Бунга ақл бовар қилмайди. Бир
неча фарзандлари бўлиб, у кишидан кейин мол-мулкка эгалик қилишган.

334 йил зулҳижжа ойида 66 ёшда Дамашкда вафот этганлар. Сўнг Да-
машкдан Байтул Макдисга келтирилиб, дафн қилинганлар. Аллоҳ у киши-
ни афв этсин.

Ибн Роиқ у кишига қарши урушганда, Ихшийз уни мағлуб этганлар.
Ихшийзнинг укалари сафардаликларида, Ибн Роиқ у кишини учратиб,

ўлдирган. Ибн Роик бу ишидан пушаймон бўлиб, ўзининг ўғли Музоҳинни Ихшийзга укасининг хуни учун юборган. Ихшийз уни афв этиб, банддан бўшатиб, отасига қайтарганлар.

ИШТИХОНИЙ (16; 521, 382)

Имом, фақиҳ Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Матта Самаркандий Иштихоний Шофёий.

Иштихон – Самарқанддан етти фарсах узоқликда жойлашган катта қишлоқ.

319 йилда «Саҳиҳи Бухорий»ни Фарабрийдан эшитганлар.

Бу кишидан Абу Саъд Идрисий, Али ибн Сихтом Самарқандий, фақиҳ Абу Наср Довудий ҳадис ривоят қилганлар. Иштихоний обид ва зоҳид бўлиш билан бирга, машҳур фақиҳлардан ҳам эдилар.

Абу Комил Басрий айтадилар: «Фақиҳ Абу Наср Довудийнинг: “Иштихонда Ибн Маттанинг ҳузурларига кирдим. Мендан: “Сен “Жомеъ ал-Бухорий”ни эшитганмисан?” – деб сўрадилар. Мен: “Ҳа, эшитганман”, – дедим. “Кимдан?” – деб сўрадилар. “Исмоил Ҳожибийдан”, – дедим. У киши: “Уни мендан эшит. Мен бу борада пишикроқман. Мен фикҳни ўрганганман. У китобни эшитганимда ёшим катта эди, Исмоил эса ёш бола эди. Уни кўтариб юришарди. Юришга ўрганмаганди. Мен билан унинг эшитиши баробар бўлармиди?!” – дедилар. Мен уни Ибн Маттадан тингладим”, – деганларини эшитдим».

Идрисий “Тарихи Самарқанд” китобларида айтадилар: “Иштихоний фақиҳ, зоҳид бўлиб, 338 йил ражаб ойида вафот этганлар”.

Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Одам Шоший у кишининг шайхларидан. Мен билмаган яна бошқа шайхлари ҳам бор.

КАЛОБОДИЙ (17; 94, 58)

Беназир имом, ҳофиз Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Ҳасан ибн Али ибн Рустам Бухорий Калободий. 323 йилда таваллуд топганлар.

Калобод – Бухоро маҳаллаларидан бири.

Ҳайсам ибн Кулайб Шоший, Али ибн Мухтож, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Муҳаммад Бағдодий Жаммол, Абдулмўмин ибн Халаф Насафий, Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Анбар, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Яъқуб Ҳорисий ва буларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Доракутнийнинг ёшлари бу кишидан катта бўлса ҳам, “Ал-Мудаббаж” китобларида, шунингдек, Ҳоким, Жаъфар ибн Муҳаммад Мустағфирий ва бошқалар ҳам бу кишидан ҳадис ривоят қилганлар.

Мустағфирий айтадилар: “Билишимча, бугунги кунда Мовароуннаҳрда Калободийдан ҳофизроқ киши йўқ”.

Ҳоким айтадилар: «Абу Наср Калободий котиб, яъни ривоятни ёд олсалар ҳам, уни ёзадиган, фаҳм ва маърифатлари гўзал, “Саҳиҳи Бухорий”ни мукаммал биладиганлардан. Мовароуннаҳр, Хуросон, Ироқда ҳадис ёзганлар. Шайхимиз Абул Ҳасан Доракутнийнинг у кишининг фаҳмлари ва ҳадисни билишларидан рози бўлганларини билдим. Калободий мутқин (ривоятни мукаммал қилувчи) ва ҳар бир ҳадис калимасини ўз ўрнига қўювчидирлар. 398 йил жумодул охир ойида вафот этганлар. Мовароуннаҳрда у кишининг ўринларини босадиган олим қолмади».

“Саҳиҳи Бухорий”нинг санадида келган ровийлар тўғрисида китоблари бор.

Силафий айтадилар: «Абу Наср Калободийнинг “Ал-Иршод фи маърифати риҳолил Бухорий” китобларини Исфahонда бизга Холид ибн Абдулвоҳид Тожир, у кишига Абдулмалик ибн Ҳасан ибн Сиёвуш Козруний муаллиф Абу Наср Калободийдан эшитиб, хабар бердилар».

Бизга Ҳасан ибн Али, у кишига Жаъфар Моликий, у кишига Силафий, у кишига Ҳамд ибн Умар, у кишига Юсуф ибн Ҳусайн, у кишига ҳофиз Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн, у кишига Аҳмад ибн Наср Бухорий, у кишига Ҳусайн ибн Муҳаммад Қуммий, у кишига Абдурахим ибн Ҳабиб Бағдодий, у кишига Бақийя ибн Валид хабар берганлар: «Авзоъийнинг: “Сафарда жун кийим кийиш суннат, муқимликда бидъатдир”, – деганларини эшитдим».

Бир жамоат Бухоро фақиҳи Маҳмуд ибн Аҳмаддан изн шаклида бизга хабар берди. Уларга Ҳасан ибн Мансур Қозихон, у кишига Ҳасан ибн Али ибн Абдулазиз ёздирганлар. У кишига амакилари Маҳмуд (Қозихоннинг боболари) айтганлар. У кишига ҳофиз Умар ибн Мансур ёздирганлар. У кишига ҳофиз Абу Наср Калободий, у кишига Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Муҳаммад, у кишига Яҳё ибн Усмон ибн Солих, у кишига Исмоил ибн Исҳоқ Ансорий, у кишига Мисъар, у кишига Атийя Абу Саъиддан хабар берганлар: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

من طلب العلم صلت عليه الملائكة

“Ким илм талабида бўлса, унга фаришталар салавот айтиб туради...” – дедилар».

Ҳофиз Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Момо айтадилар: «Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад Калободий: “Саҳобийларнинг кийимларини ва сифатлари-

ни гўё уларни кўриб тургандек билардим. Султоннинг хизматида котиблик билан шуғулланганимдан сўнг булар хотирамдан кўтарилди”, – дедилар».

КАМОЛ(А) (20; 420, 276)

Камол(а) – улуғ муҳаддис Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Умар ибн Самарқандийнинг кизлари. Кунялари – Уммул Ҳасан (Ҳасаннинг онаси). Солиҳа, хайрли аёллардан бўлганлар. Муҳаддис Абдулҳолиқ Юсуфийнинг хотинлари.

Тирод, Ибн Батар ва Ниъолийдан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Иброҳим ибн Бурҳон Насож, Ҳибатуллоҳ ибн Умар ибн Камол Ҳаллож ҳадис эшитганлар.

Камол(а) 558 йилда вафот этганлар.

КАРДАРИЙ (23; 112, 86)

Аллома, машриқ фақиҳи, шамсул аимма Абул Ваҳда Муҳаммад ибн Абдусаттор ибн Муҳаммад Имодий Кардарий Ҳанафий Баротқиний.

Баротқин – Кардарнинг бир томони. Кардар – Хоразм диёрининг катта ноҳияси.

У кишининг таржимаи ҳолларини менга Абул Ало Фаразий айтиб бердилар: «Бу киши – имомларнинг мутлақ устози. Ҳузурларига дунёнинг турли томонидан толиби илмлар ёғилиб келган. Хоразмда “Шарҳул мақомот” китоби муаллифи Бурҳониддин Носир ибн Абдусайид Мутарризидан қироат илмини, Самарқандда шайхулислом Бурҳониддин Али ибн Абу Бакр ибн Абдужалил Марғинонийдан фикҳни ўрганганлар ва ҳадис эшитганлар. Бухорода аллома Бадриддин Умар ибн Абдулкарим Варсакий, Абул Маҳосин Ҳасан ибн Мансур Қозихон ва бошқалардан фикҳдан таълим олганлар. Ҳанафий мазҳаби ва унинг усулларини билишда юқори мақомга эришганлар. Кўплардан фикҳ илмини ўрганганлар. Бухорода бўлганларида ҳузурларига илм ўрганиш учун кўп кишилар келган. Улар: акаларининг ўғиллари аллома Муҳаммад ибн Маҳмуд Фақиҳий, шайх Сайфиддин Бохарзий, аллома, дин ҳофизини Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Наср Бухорий, Заҳириддин Муҳаммад ибн Умар Нужобозий ва бошқалар».

Фаразий буларнинг ҳаммаларини номма-ном зикр қилганлар ва: “У киши 559 йилда таваллуд топдилар. 642 йил муҳаррам ойида Бухорода вафот этдилар. Имом Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Яъқуб Ҳорисийнинг ёнларига дафн қилиндилар”, – деганлар.

Шайх Абул Фазл Мансур ибн Наср ибн Абдурахим ибн Матта Самаркандий Коғазий. Самарқанддаги санад соҳибларидан. Мансурий қоғози (олий навли) шу кишининг номларига нисбат берилган.

Ҳайсам ибн Кулайб Шоший ва Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Жаммолдан ҳадис ривоят қилганларнинг охиригиларидан бўлиб, қарийб юз йил умр кўрганлар.

Бу кишидан Абул Ҳасан ибн Хизом, Абу Исҳоқ Асбаҳоний, Абу Бакр Ҳасан ибн Ҳусайн Бухорий, фақиҳ Абу Бакр Шоший ва бир қатор Мовароуннаҳр аҳли ҳадис ривоят қилганлар.

Коғазий 423 йил зулқаъда ойида Самарқандда вафот этганлар.

Шу йили Абул Қосим Абдурраҳмон ибн Убайдуллоҳ Хурфий, Абу Мансур Муҳаммад ибн Аҳмад Қувмисоний, Абул Фараж Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Шаҳриёр, муаллим Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Ҳаснувайҳ ва Асқалонда Исмоил ибн Ражо каби олимлар ҳам боқий дунёга рихлат қилишган.

Буюк вазир, салтанат устуни Абу Наср Муҳаммад ибн Мансур ибн Муҳаммад Кундурий. Султон Туғрулбекнинг вазири.

Улуғлик, саховатпешалик, паҳлавонлик, китобатда замоналарининг ягоналаридан. Муҳаммад ибн Собий “Тарих” китобларида, Али ибн Ҳасан Бохарзий “Думя” китобларида у кишини Мансур ибн Муҳаммад номи билан зикр қилганлар. Муҳаммад ибн Абдулмалик Ҳамадоний эса у кишини Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Мансур деб атаганлар.

* Кундур – Найсобурнинг қишлоқларидан. 415 йили Кундурда таваллуд топганлар.

Фикҳни ўрганганлар, шеърятдан таълим олганлар. Шаҳар раисига котиб бўлганлар. Сўнгра Хоразмда волийлик қилиб, катта обрў-эътиборга эришганлар. Кейинчалик султонга қарши чиқиб, Хоразм шоҳининг аёлига уйланганлар. Султон хийла билан у кишини қўлга тушириб, аёлига уйлангани боис ахта қилдирган. Кейин яна раҳми келиб, уни даволатиб, ўзига вазир қилиб олган. (Бошқа манбаларда айтилишича, душманлари кўра олмасдан, шоҳга бу ҳақда нотўғри маълумот етказишган. У зоти шариф шоҳнинг вазоҳатидан кўрқиб, ўзларини ахта қилдирганлар. Бун-

дан хабар топган шоҳ у кишидан кечирим сўраган ва тузалгунларига қадар даволатган.)

Бағдодга кўчиб ўтгач, халифа Қоим биамриллох томонларидан у кишига “Саййидул вузаро” (“Вазирлар саййиди”) лақаби берилган. Назм ва насрлари бор.

Тугрулбекнинг вафотидан кейин Алп Арслонга бир муддат вазирлик қилганлар, сўнгра бу вазифадан четлаштирилганлар.

Айтишларича, бир аъробий қиз кўпчилик олдида у кишига атаб қўшиқ куйлаган. Кундурий қувониб, унга икки минг динар ва совғалар берганлар. Эртасига: “Кеча бўлиб ўтган мажлиснинг каффорати ўша қизга қанча ҳадя этган бўлсам, Аллоҳ йўлига шунча молни садақа қилишимдир”, – деган эканлар.

Кундурий айтганлар: “Салжукий ҳукмдорлар соясида саодатманд бўлдим: Туғрулбек дунёвий, Алп Арслон эса ухровий ишларни ўргатди”.

Тўққиз йил вазир бўлганлар. Охирида у кишининг барча моллари, шу жумладан 300 та қуллари ҳам мусодара қилинган. Ўзларини дорга осиб ўлдиришган, узилган бошларини шаҳар бўйлаб айлантиришган. Кундурийнинг бирор жиноятга қўл урганлари ҳақида бизда ҳеч қандай маълумот йўқ. Лекин подшоҳнинг ғзабидан у киши шунга дучор бўлганлар. 456 йилнинг зулҳижжа ойида 42 ёшда Мараврузда ўлдирилганлар.

Беҳуда миш-мишларга қараганда, у зот шофеъий мазҳабидагиларни камситиб, ҳанафий мазҳабидагиларни қўллаб-қувватлаганлар. (Ибн Халиконнинг Самъонийдан қилган ривоятларига кўра, зикр этилган ушбу маълумот у қадар тўғри эмас. Чунки Кундурий шофеъий мазҳабининг улуғларидан имомул ҳарамайн Абул Маъолий Жувайний билан дўст бўлганлар ва у зотга кўп эҳтиром кўрсатганлар).

У кишидан кейин Низомулмулк вазирлик қилганлар.

КУШОНИЙ (19; 268, 169)

Имом, хатиб Абул Қосим Убайдуллоҳ ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳяд Кушоний.²⁵

Сика, кўп ҳадис ривоят қилувчи, муснид.

410 йил атрофида таваллуд топганлар.

Муҳаммад ибн Ҳасан Боҳилий, Али ибн Аҳмад ибн Рабиъ Санкабосий, Абу Саҳл Абдулкарим Калободий ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

²⁵ Кушон – Самарқанддан 12 фарсах узоқликда жойлашган Суғд шаҳарларидан бири. Санкабос ҳам Самарқанд қишлоқларидан.

Бу кишидан Иброҳим ибн Яъқуб Кушоний, Осаф ибн Муҳаммад Холидий, Ато ибн Молик ибн Аҳмад Наққош, Абул Маъолий Муҳаммад ибн Наср Мадиний ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.
502 йил ражаб ойида вафот этганлар.

КУШОНИЙ (16; 481, 354)

Шайх, муснид, садук Абу Али Исмоил ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳожиб Кушоний Самарқандий. “Саҳиҳи Бухорий”ни 320 йилда энг олий санад билан Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф Фарабрийдан эшитиб, ривоят қилганларнинг охиргиларидан.

Бу кишидан ҳофиз Ҳасаннинг укалари Абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Муҳаммад Халлол, Абу Саҳл Аҳмад ибн Али Абийвардий, Абу Тоҳир Муҳаммад ибн Али Шужоъий, Абу Абдуллоҳ Гунжор, Умар ибн Аҳмад ибн Шохин Самарқандий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Саъд Идрисий: “Кушоний 391 йилда вафот этганлар”, – деганлар. Муътаман Сожий айтадилар: “Кушоний 392 йилда вафот қилганлар”. Узоқ умр кўрган шайх эдилар.

ЛАЙС ИБН АБУ СУЛАЙМ (6; 179, 84)

Куфа муҳаддиси, беназир аллома Абу Бакр (Абу Букайр) Лайс ибн Абу Сулайм ибн Зунайм Кўфий. Абу Суфён ибн Ҳарб Умавийнинг мавлолари. Оталари Абу Сулаймнинг Айман, Анас, Зиёда, Исо деган исмлари ҳам бўлганлиги тўғрисида бир қанча ривоятлар бор.

Язид замонида – олтмишинчи йилдан кейин туғилганлар.

Абу Бурда, Шаъбий, Мужоҳид, Товус, Ато, Ибн Умарнинг мавлолари Нофеъ, Шаҳр, Икрима, Зайд ибн Арто, Ибн Абу Мулайка, Абдуррахмон ибн Асвад, Ашъас ибн Абу Шаъсо ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар. Кичик саҳобалардан ривоят қилган ҳадисларини топмаган бўлса-да, кичик тобеъинлардан ҳисобланардилар. У кишининг замонларида Ибн Абу Авфо, Анас ва шуларга ўхшаш баъзи саҳобалар ҳаёт эдилар.

У кишидан Саврий, Зоида, Шуъба, Шайбон, Шарик, Зухайр, Фузайл ибн Иёз, Абу Авона, Яъқуб Қуммий, Убайдуллоҳ ибн Амр, Абул Аҳвас, Зиёд Баккой, Ибн Идрис, Маҳорибий, Абу Исҳоқ Фазорий, Ибн Улайя, Жарир Заббий, Ҳассон ибн Иброҳим, Ҳафс ибн Фиёс, Заввод ибн Улба, Абу Бадр Сакуний, Абдулвоҳид ибн Зиёд, Абдулворис, Қосим ибн Молик, Абу Муъовия, Ибн Фузайл ва бошқа кўпчилик ҳадис ривоят қилишган.

Аҳмад ибн Ҳанбал: “Лайс ибн Абу Сулайм ҳадислари музтариб бўлса-да, кўплар у кишидан ҳадис ривоят қилишган”, – деганлар.

Абдуллоҳ ибн Аҳмад айтганлар: «Усмон ибн Абу Шайбадан сўрадим. У киши Лайс, Ато ибн Соиб, Язид ибн Абу Зиёд ҳақларида Жарирдан сўраган эканлар, Жарир: “Лайснинг ҳадисларида янглиш жойлари кўп. Язид эса ҳалоллик-покликда уларнинг яхшироғи”, – деб жавоб берибдилар. Бу ҳақда отамдан сўрадим. Отам: “Мен ҳам Жарир айтган сўзга қўшиламан”, – дедилар».

Абдуллоҳ айтганлар: «Менга Яҳё ибн Маъийн: “Язид ибн Зиёддан кўра Лайс ибн Абу Сулаймнинг ҳадислари заиф. Язид ҳадис ривоятида Лайсдан устун туради”, – дедилар».

Яҳёдан Муъовия ибн Солиҳ ривоят қилганлар! “Лайснинг ҳадислари заиф, лекин ёзиб олинади”.

Фаллос ва бошқалар айтганлар: “Лайснинг ҳадисларини ҳам, Ҳажжож ибн Артоънинг ҳадисларини ҳам Яҳё Қаттон ривоят қилмасдилар. Абдурраҳмон эса Суфён ва ундан бошқа ровийларнинг Лайс ва Ҳажжождан қилган ривоятларини айтиб юрардилар”.

Ибн Мадиний ва бошқалар айтганлар: «Яҳёнинг: “Муҳолид менга Лайс ва Ҳажжождан кўра маҳбуброқдир”, – деганларини эшитдик».

Абу Маъмар Қатиъий айтганлар: “Лайс ибн Абу Сулаймнинг ривоятларини Ибн Уяйна заиф санардилар”.

Аҳмад ибн Синон айтганлар: «Абдурраҳмоннинг: “Менинг наздимда Ато ва Язид ибн Абу Зиёддан кўра Лайснинг ривоятлари пухта”, – деганларини эшитдим».

Ибн Идрисдан Яҳё ибн Сулаймон ривоят қилганлар: “Мен Лайс ибн Абу Сулаймнинг ёнларида ўтирсам, бошқалар айтмаган ривоятларни эшитардим”.

Абу Ҳотим айтганлар: “Лайс мен учун Язид ибн Абу Зиёддан кўра маъқулоқ, илмлари кенгроқдир. У кишининг ҳадислари заиф бўлса-да, ёзилади”.

Фузайл ибн Иёздан Аҳмад ибн Юнус ривоят қилганлар: “Лайс ибн Абу Сулайм ҳаж масалалари бўйича Куфа аҳлининг энг билимдони эдилар”.

Абу Довуд айтганлар: «Яҳёдан Лайс ҳақларида сўрадим. У киши: “Ҳадисларини олса бўлади. Лекин кўп шайхлари танилмаган ровийлар”, – деб жавоб бердилар».

Ибн Адий бир неча мункара ҳадисларни ривоят қилганларидан кейин: “Лайснинг бундан ташқари, саҳиҳ ҳадислари ҳам бор. У кишидан Шуъба, Саврий ва улардан бошқа сиқалар ҳадис ривоят қилишган. Заиф бўлсалар-да, ҳадислари ёзилади”, – деганлар.

Барқоний айтганлар: «Дорақутнийдан Лайс тўғрilarида сўрадим. У киши: “Суннат соҳиби эдилар. Ҳадислари ёзилади”, – дедилар».

Абу Бакр Хатиб айтганлар: “Лайсдан Айюб Сихтиёний ва Абдулвахоб ибн Ато Хаффоф ҳадис ривоят қилганлар”.

Мутойян: “Лайс 138 йилда вафот этганлар”, – деганлар.

Абу Бакр ибн Махмувайх ва ибн Ҳиббон: “Лайс 143 йилда вафот этганлар”, – дейишган.

Лайснинг ҳадисларини имом Бухорий “Саҳих”ларида муаллақ ҳолатда келтирганлар.

Имом Муслим у кишини Абу Исҳоқ Шайбоний билан бир санадга қўйиб ривоят қилганлар. Қолган олти китоб эгалари ҳам Лайс ибн Абу Сулаймдан ҳадис ривоят қилишган.

Абдулворис айтганлар: “Лайс илм хазиналаридан эдилар”.

Абу Бакр ибн Айёш: “Лайс ибн Саъд сернамоз, серрўза одам эдилар”, – деганлар.

Ибн Ҳиббон айтганлар: “Лайс ибн Абу Сулайм (Анас) Куфада туғилганлар. Куфада муаллим ва обидлардан эдилар. Умрлариинг охирида хотиралари сусайган”.

Лайс ибн Абу Сулайм Мужоҳиддан, у киши Ибн Умардан, у киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилганлар:

الزنى يورث الفقر

“Зино фақирлик келтиради”.

Бу ҳадисни бизга Ҳасан ибн Суфён, у кишига Ҳармала, у кишига Ибн Ваҳб, у кишига Мозий ибн Муҳаммад айтиб берганлар.

Лайс бу ҳадисни Мужоҳиддан, у киши Оиша розияллоҳу анҳодан, у киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилганлар:

إذا كثرت ذنوب العبد ولم يكن له من العمل ما يكفرها ابتلاه الله بالحزن

“Банданинг гуноҳлари кўпайса ва буларга каффорат бўладиган солиҳ амаллари топилмаса, Аллоҳ таоло уни маҳзунлик билан мусибатлаб қўяди”.

Лайсдан Зоида ривоят қилган.

Баъзи имомлар Лайснинг ҳадисларини ҳасан, деганлар. Лекин улар ҳасан даражасига етолмайди.

МАКҲУЛ ИБН ФАЗЛ (15; 33, 16)

Ҳофиз, илм талабида юрт кезган, фақих Абу Мутиъ Макҳул ибн Фазл Насафий. Зухд ва одобга оид “Ал-Луълуийёт” (“Маржонлар”) китобининг муаллифи.

Довуд Зоҳирий, Абу Исо Термизий, Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбал, Муҳаммад ибн Айюб ибн Зурайс, Мутайян ва бошқа кўплардан ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан Абу Жаъфар Мустағфирийнинг шайхлари Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Исмоил ҳадис ривоят қилганлар.

Мустағфирий “Тарихи Насаф” китобларида бу кишини зикр қилиб: “У кишининг асл исмлари – Муҳаммад ибн Фазл, лақаблари – Макҳул, 308 йил сафар ойида вафот этганлар”, – деганлар.

Шайх Абдуллоҳ Зарирнинг ҳузурларида Макҳул ибн Фазлга тегишли эски бир китобни кўрдим. У кишининг ажойиб шеърлари ҳам бор экан.

МАЛИКШОҲ (19; 54, 34)

Улуғ султон, олампаҳо Абул Фатҳ Маликшоҳ ибн султон Алп Арслон Муҳаммад ибн Чағирбек Салжукий Туркий.

Оталаридан кейин ҳукмронлик қилганлар. Алп Арслоннинг кўрсатмаларига мувофиқ, вазир Низом олтмиш бешинчи йилда Маликшоҳга қарши фитна уюштирган. Маликшоҳга амакилари Кирмон подшоҳи Қорут қарши чиққан. Ҳамадон яқинида катта жанг бўлган. Амакилари енгилиб, асирга олинганда Маликшоҳ у кишини қаттиқ қойишганлар. Шунда амакилари: “Вазирларнинг мен билан ёзишма қилиб гиж-гижлашди”, – деб, улар ёзган мактубларни кўрсатган. Маликшоҳ уларни ўқиб бериш учун Низомулмулкка узатганлар. Низомулмулк хатларни оловга ташлаб юборган. Вазирлар сирлари фош бўлмаганидан суюниб, султонни улуғлаб, унинг итоатига киришган ва ўз садоқатларини билдиришган. Маликшоҳ амакиларини бўғиб ўлдиришга буюрганлар. У киши оталари султон Алп Арслон эгаллай олмаган юртларни эгаллаганлар. Мовароуннаҳр, Ҳаёти²⁶, Бобул абвоб, Рум, Жазира ва Шомнинг анча қисми шулар жумласидандир. Узунасига Кошғардан²⁷ Қуддусгача, энига Қустантиниядан (Константинополь) Ҳазар²⁸ мамлакати ва Ҳинд океанигача ҳукмронлик ўрнатганлар.

Ибн Халиконнинг нақл қилишларича, Маликшоҳ ов ва кўнгилхушликларни ёқтирадиган, иморат қурдиришга, ариқ ва ҳовуз қаздиришга, шаҳар атрофини девор билан ўратишга қизиқувчи, хушхулқ инсон бўлганлар. Бағдодда катта масжид қурдирганлар. Эгаллаган юртларида ўлпон ва хирожларни бекор қилганлар.

²⁶ Ёқут Ҳамавий «Мўъжамул булдон» китобларида ёзишларича, Ҳайтал (кўплиги Ҳаётила) – Мовароуннаҳрдаги Бухоро, Самарқанд ва Хўжанд шаҳарларининг умумий номи бўлиб, Ҳайтал ибн Олим ибн Сом ибн Нуҳ алайҳис саломнинг номлари билан аталган.

²⁷ Ёқут Ҳамавий айтганлар: «У Самарқанд тарафдаги турк шаҳарларидан бири». Ибн Халиконнинг айтишларича, у Туркистон шаҳарларидан бирининг номи.

²⁸ Ёқут Ҳамавий айтишларича, у Дарбанд ортидаги турк шаҳарларидан бири. Бу Ҳазар ибн Ёфас ибн Нуҳнинг номи билан аталган.

Макка йўлида анча-мунча ислохотларни амалга оширганлар. Айтишларича, у киши овлаган жониворларининг ҳисобини олиб борганлар. Овлаган йиртқичларининг сони ўн мингга яқин бўлган. “Мен ейилмайдиган жонзотларни ўлдиришдан кўрқаман”, – деб ўн минг динор садақа чиқарганлар.

Бир гал Ироқдан Узайб (Қодисиядан тўрт мил узоқликдаги жой номи) томонга овга чиқадиладар. Кўп нарса овлайдиладар. У ерда (480 йили) ваҳший ҳайвонларнинг туёқ ва шохларидан Қарун минорасини курдирадиладар. Ўша минорага чиқиб, ҳажга кетаётганларни кўриб, хаёлга чўмадиладар. Қалблари юмшаб, минорадан тушиб, сажда қиладиладар, юзларини тупроққа суртиб йиғлайдиладар. Она тилларида: «Менинг саломимни Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга етказинглар. “Осий, қулликдан бўйин товлаган банда Абул Фатҳ сизнинг хизматингизда”, – денглар. Эй Аллоҳнинг Расули! Агар сизнинг равангизда ўтиришга лойиқ бўлганимда, суҳбатингизга борардим. Лекин мен бунга муносиб эмасман», – деганларида, одамлар у кишига қўшилиб дод солиб йиғлайдиладар, шохнинг ҳаққига дуо қиладиладар.

У кишининг ҳукмронликлари даврида йўллар қароқчилардан тозаланган, нарх-наво арзонлашган.

Халифа Муқтадий биллаҳ Маликшоҳнинг кизига уйланганлар. Совчиликка шофеъийлар шайхи Абу Исҳоқ Шерозий борганлар. Тўй 480 йилда бўлган. Султон аскарларига шундай зиёфат уюштирилганки, унақасини ҳеч ким эшитмаган. Зиёфатга қирқ минг манн шакар келтирилган. Келинчак Жаъфар исмли ўғил туғиб берган.

Маликшоҳ Бағдодга икки марта ташриф буюрганлар. Ҳалабга ҳам борганлар. Ўша пайтда халифа Муқтадий биллаҳнинг номидан бошқа нарса қолмаганди. Маликшоҳ Бағдодга учинчи марта келганларида касал эдилар. Халифа Муқтадий давлат ишларини ўғли Мустазҳирга топширганди. Маликшоҳ халифадан Мустазҳирни ишдан четлаштириб, давлат бошқарувини кизларининг ўғли Жаъфарга топширишга ва Жаъфарни Бағдодда қолдириб, оилалари билан Басрага кўчиб ўтишга рухсат сўрайдиладар. Бу истак Халифага огир ботиб, ҳайрон бўлиб, тайёргарлик кўриш учун ўн кун муҳлат сўрайди. Ўн кун якка ўзи холи қолиб, рўза тутди ва тупроқ устига ўтириб, Яратганга тавба-тазарру қилади. Бу орада султон Маликшоҳнинг касали кучайиб, 485 йил шаввол ойида 39 ёшда вафот этади.

Айтишларича, у киши учун тайёрланган сиркага захар қўшилган экан. Бундан бир неча кун олдин вазирлари Низомулмулк ҳам ўлдирилган эди. Бағдодда султон Маликшоҳнинг жанозаларига ҳеч ким келмайдди. У киши учун таъзия очилмайдди. Тобутлари Исфаҳонга олиб кетилиб, у ердаги катта бир мадрасага дафн этилади.

Халифа Мустазхир биллаҳ Маликшоҳнинг кейинги кизи Хотунга уйланади. У кишидан кейин фарзандлари кўп йиллар мансаб талашишди. Уларнинг орасида охирида вафот этган фарзандлари Хуросон соҳиби Санжар оталаридан кейин етмиш йилга яқин яшаган.

Маликшоҳ катта кўшинга эга бўлса-да, уловлари кам эди. 482 йилда Амударёдан Мовароуннахр томонга кечиб ўтиб, Бухоро ва Самарқандни эгаллаганлар. Кошғаргача бўлган турк ерларига юриш қилганлар. Бу юртларнинг ҳукмдорлари у кишига итоат этиб, хизматларида ҳозир бўлишган.

Муайяд ўзларининг “Тарих” китобларида шундай ёзганлар: “Маликшоҳ чирой ва ҳулқда инсонларнинг гўзалларидан эди. Хитойдан Шомгача, Румдан Ямангача у кишининг номларига хутба ўқиларди. Ҳалабни ҳам ишғол қилдилар. Дунё у кишига бўйсунганди”.

МАЛОҲИМИЙ (17; 86, 52)

Имом, муҳаддис Абу Наср Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Мусо Бухорий Малоҳимий.

Найсобур ва Бағдодда “Рафъул ядайн” ҳамда “Ал-Қироату халфал имом” китобларини Маҳмуд ибн Исҳоқдан ривоят қилганлар. Саҳл ибн Сарий, Ҳайсам ибн Қулайб Шоший, Али ибн Қурайш ва устоз Абдуллоҳдан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Ҳоким, Абул Ало Воситий, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Нарсий, Абдусамад ибн Маъмун ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар. Обрў-эътиборли муҳаддислардан бўлганлар.

Абул Ало айтадилар: “Бу киши ҳофизлардан эдилар. 395 йил жумодул охир ойида 83 ёшда вафот этдилар”.

МАНСУР ИБН АБДУЛЛОҲ (17; 114, 74)

Ҳофиз, олим, илм талабида юрт кезган Абу Али Мансур ибн Абдуллоҳ ибн Холид ибн Аҳмад ибн Холид ибн Ҳаммод Зухлий Холидий Ҳаравий.

Абу Саъид ибн Аъробий, Абу Наср Муҳаммад ибн Ҳамдувайх Марвазий, Абдуллоҳ ибн Аҳвас Дабусий (бу киши билан Самарқандда учрашганлар), Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Усмон Фасавий, Абу Жаъфар ибн Бахтарий, Абу Ҳомид ибн Билол, Абдуллоҳ ибн Умар ибн Шавзаб, Абдуллоҳ ибн Яъқуб Кирмоний, Исмоил Саффор, Абул Аббос Асам, Абдулмўмин ибн Халаф Насафий, Ибн Саммок ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар. Кўп китоб ёзганлар, илм талабида машаққат чекканлар.

У кишидан Абу Яъло ибн Собуний, ҳофиз Абу Ҳозим Абдуний, адиб Абу Саъид Абдуррахмон ибн Муҳаммад, Нажиб ибн Маймун Воситий Ҳаравий ва бошқа кўплар ҳадис ривоят қилганлар. Бироқ бу киши сиқа эмаслар. Абу Саъд Идрисий айтадилар: “У киши ёлғончи, ривоятларига суянилмайди”.

Жаъфар ибн Муҳаммад Мустағфирий айтадилар: “У киши Бухорийнинг шогирдлари Мансур ибн Муҳаммад Баздавийдан ҳадис ривоят қилганлар. 402 йил муҳаррам ойида вафот этганлар”.

Бошқа ривоятда вафотлари санаси 401 йил деб кўрсатилган.

МАРҒИНОНИЙ (21; 232, 118)

Аллома, Мовароуннаҳр олими Бурхониддин Абул Ҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил Фарғоний Марғиноний Ҳанафий.

Ҳанафий мазҳаби асосида ёзилган “Ал-Ҳидоя” ва “Ал-Бидоя” асарларининг муаллифи.

Айни пайтда бизда ҳали у киши ҳақларида етарли маълумот йўқ. Илм жамлаганлардан. Аллоҳ у кишини раҳмат қилсин.

МАРРУЗИЙ (13; 173, 103)

Имом, пешво, фақиҳ, муҳаддис, шайхулислом Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳажжож Маррузий. Бағдодда истиқомат қилганлар. Имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг шогирдлари. Оталари хоразмлик, оналари маррузлик бўлганлар.

200 йил атрофида таваллуд топганлар.

Аҳмад ибн Ҳанбалнинг энг садоқатли шогирдлари ва дўстларидан эдилар.

Аҳмад ибн Ҳанбал, Ҳорун ибн Маъруф, Муҳаммад ибн Минҳол Зарир, Убайдуллоҳ ибн Умар Қаворирий, Сурайж ибн Юнус, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Нумайр, Усмон ибн Абу Шайба, Аббос ибн Абдулазим, Муҳаммад ибн Абдулазиз ибн Абу Ризма ва бошқа кўплардан ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан Абу Бакр Халлол, Муҳаммад ибн Исо ибн Валид, Муҳаммад ибн Махлад Аттор, Абдуллоҳ Хиракий (фақиҳ Абул Қосимнинг оталари), Абу Ҳомид Аҳмад ибн Абдуллоҳ Ҳаззо ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Халлол айтадилар: “Бизга Муҳаммад ибн Жаъфар Рошидий хабар бердилар. У киши Исҳоқ ибн Довуднинг: «Исломда Абу Бакр Маррузийдан кўра қатъиятли турувчи инсонни билмайман», – деганларини эшитганлар».

Абу Бакр ибн Садақа: “Мен Абу Бакр Маррузийдан кўра динга қалқон бўладиган бошқа бирор кишини билмайман”, – деганлар.

Халлол айтадилар: «Маррузийнинг: “Имом Аҳмад мени бирор иш билан жўнатганларида: “Сиз менинг номимдан гапираверинг. Сизнинг айтганингиз – менинг айтганим”, – дер эдилар”, – деганларини эшитганман».

Маррузий ҳақларида Хатиб Бағдодий шундай деганлар: “Маррузий имом Аҳмаднинг пешқадам шогирдларидан бўлганлар. Парҳезкорликлари ва фазллари учун у кишини ўзларига жуда яқин тутардилар. Имом Аҳмад бу шогирдларининг ёнларида эмин-эркин ўтирар эдилар. Шунинг учун Маррузий устозлари вафот этганларида у кишининг кўзларини юмиб, ўзлари ювганлар. Бу кишидан Маррузий кўп масалаларни ривоят қилганлар”.

Абдулвахҳоб Варроқдан: “Агар биров имом Аҳмаднинг шогирдлари Абу Толиб ёки Маррузий ҳақларида бирор ёмон гап айтса, ундан узоқ бўлиш афзалми?” – деб сўраганларида, у киши: “Ҳа, бундай одамдан йироқ бўлиш лозим. Кимки имом Аҳмаднинг шогирдлари тўғрисида бу каби сўзларни айтиб тухмат қилса, унинг ўзига тухмат қилинлар. Унинг яшириб юрган ёмонликлари бор. У одам асли имом Аҳмаднинг шогирдларини эмас, ўзларини ёмонламоқчи бўлган”, – деб жавоб берганлар.

Халлол айтадилар: «Бизга Аҳмад ибн Ҳамдун, у кишига Маррузий айтдилар: “Тушимда қиёмат қоим бўлибди. Фаришталар одамлар атрофида: “Дунёда зоҳид бўлганлар бугун нажот топадилар”, – дейишарди. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам айтардилар: “Эй Аҳмад, амалларимизни Аллоҳ таолога кўрсатиш учун Унинг ҳузурига борамиз. Сен ҳам биз билан юр”. Қарасам, имом Аҳмад кетяптилар. Изларидан мен бир ўзим боряпман. Имом Аҳмадни уловга минган ҳолатда кўрдим. У кишидан: “Қаёққа кетяпсиз?” – деб сўралди. У киши: “Тубо дарахтининг олдида – Абу Бакр Маррузийнинг ёнларига”, – дедилар”, – деб айтиб бердилар».

Халлол айтадилар: “Маррузий Абу Абдуллоҳнинг энг тақводор ва пешқадам шогирдларидан бўлиб, у кишидан кўп нодир ва нозик масалаларни ривоят қилганлар. Бу ривоятлари билан имом Аҳмаднинг бошқа шогирдларини ажаблантирганлар. Тақво ва зуҳд бобидаги нозик масалалар ҳам айнан Маррузий томонларидан ривоят қилинган. Абу Абдуллоҳ вафот этганларида, Маррузий у кишининг кўзларини юмганлар ва у кишини ювганлар. Абу Абдуллоҳ шогирдларининг бошқа бирортасини Маррузийдан олдинга қўймас эдилар”.

Абу Бакр Маррузий 275 йил жумодул аввал ойида оламдан ўтганлар.²⁹ Бу киши аҳли суннатнинг имомларидан бўлиб, суннатда ниҳоятда қаттиқ турувчи эдилар. Бағдодда у кишининг катта обрў-эътиборлари бор эди. Бизга Иброҳим ибн Исмоил Қураший ўзларининг китобларида Аъяд ибн Равҳ ва Оиша бинти Маъмардан айтиб бердилар. Уларга Саъид ибн Абду Ражо, у кишига Аҳмад ибн Маҳмуд, у кишига Абу Бакр ибн Муқрий, у кишига Муҳаммад ибн Дубайс Бағдодда, у кишига Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳажжож Маррузий, у кишига Муҳаммад ибн Абу Бакр Басрий, у кишига Саллом ровий Собитдан, у киши Анасдан хабар бердилар:

أوحى الله تعالى إلى يوسف يا يوسف من نجاك من القتل إذ هم إخوتك يقتلك قال أنت يا رب قال فمن نجاك من المرأة إذ هممت بها قال أنت قال فما بالك نسيتني وذكرت مخلوقا قال يا رب كلمة تكلم بها لساني ووجب قلبي قال وعزتي لا خلدنك في السجن سنين

«Аллоҳ таоло Юсуф алайҳиссаломдан: “Эй Юсуф, акаларинг сени ўлдирмоқчи бўлганларида, ким сенга нажот берди?” – деб сўради. Юсуф: “Сен, эй Роббим!” – дедилар. Яна Аллоҳ таоло: “Аёл макри сени алдамоқчи бўлганида, сенга ким нажот берди?” – деб сўради. Юсуф яна: “Сен, эй Роббим!” – дедилар. Шунда Аллоҳ таоло: “Унда нима учун мени унутдинг-у, бир махлуқни (инсонни) эсладинг?” – деди. Юсуф жавоб бердилар: “Эй Роббим, бир сўз тилимдан чиқиб кетди ва қалбимга тушди”. Аллоҳ таоло: “Иззатимга қасамки, сени яна бир неча йил зиндонда қолдираман”, – деди».

Ҳадиснинг даражаси ғариб ва мавқуф.

Бизга шайхулислом Абдурраҳмон ибн Абу Умар хабар бердилар. У кишига Умар ибн Муҳаммад, у кишига Яҳё ибн Али, у кишига Муҳаммад ибн Али Аббосий, у кишига Умар ибн Иброҳим Каттоний хабар берганлар. У кишига Аҳмад ибн Абдуллоҳ Ҳаззо, у кишига Аҳмад ибн Асрам ва Абу Бакр Маррузий, уларга Аҳмад ибн Ҳанбалнинг шериклари Муҳаммад ибн Нух, у кишига Исҳоқ Азрақ ровий Убайдуллоҳдан, у киши Нофеъдан, у киши Ибн Умардан айтиб берган эканлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

كل أمة بعضها في الجنة وبعضها في النار إلا هذه الأمة فإنها كلها في الجنة

“Уммат борки, уларнинг баъзиси жаннатга киради, айрими дўзахга киради. Аммо мана бу умматнинг барчаси жаннатийдир”, – дедилар».

²⁹ Маррузий вафот этган 275 йилда «Ас-Сунан» китобининг муаллифи имом Абу Довуд ҳам оламдан ўтганлар.

Имом, муҳаддис, Марвнинг манфаатли олими, Абу Исо Термизийнинг “Ал-Жомеъ”ларини у кишидан ривоят қилган ровий Абул Аббос Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Махбуб ибн Фузайл Махбубий Марвазий.

Саъид ибн Масъуд (Назр ибн Шумайлнинг шогирдлари), Фазл ибн Абдулжаббор Боҳилий, Абул Муважжаҳ ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

У кишидан Абу Абдуллоҳ ибн Манда, Абу Абдуллоҳ Ҳоким, Абдулжаббор ибн Жарроҳ, мавлолари Исмоил ибн Янол Махбубий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Имом Термизийнинг “Ал-Жомеъ”ларини эшитиш учун кўп толиби илмлар у кишининг ҳузурларига борардилар.

Шаҳарнинг бадавлат ва серсаховат шайхи эдилар. Тоғалари Абу Бакр Аҳвал битган ёзувлар асосида эшитган ҳадислари тўғри. Абу Исо Термизий билан учрашиш учун 265 йили 16 ёшларида Термизга борганлар.

Ҳоким: “Эшитган ҳадислари саҳиҳ”, – деганлар.

346 йил Рамазон ойида вафот қилганлар.

Шогирдларидан охирги вафот қилгани – мавлолари Исмоил ибн Янолдир. Исмоил ибн Янол ўз навбатида Абул Фатҳ Ҳаддодга у кишидан ҳадис ривоят қилишга ижозат берганлар.

Ҳанафийлар шайхи, олими, зоҳиди Абул Фазл Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мусо Бухорий Мийғий.

Мийғ – Бухоро кишлоқларидан бири.

Устоз Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Яъқуб Ҳорисийдан илм олганлар.

Бу кишидан Абул Қосим Самарқандий, Наср Муҳаллабий, Муҳаммад ибн Имрон Бухорий ҳадис ривоят қилганлар.

Мийғийдан Абу Саъд Идрисий ва бошқалар ҳадис ёзганлар. Ўз замоналарида Самарқандда бу кишидай олим бўлмаган.

378 йилда вафот этганлар.

Имом, муҳаддис, тўғрисўз, зоҳид, илм талабида юрт кезган Абу Саъд Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Ҳафс ибн Халил Ансорий Ҳаравий Молиний Суфий. “Товусул фукаро” деб лакабланганлар.

Илм талабида ва олимлар билан учрашиш мақсадида Найсобур, Асбаҳон, Бағдод, Шом, Миср ва Ҳарамайнга борганлар. Илм жамлаганлар. Маърифатли ва серфаҳм бўлганлар. Ҳадис йикқанлар, асарлар ёзганлар.

Абу Аҳмад ибн Адий, Исмоил ибн Нужайд, Абу Шайх ибн Ҳайён, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Иброҳим Салитий, Юсуф ибн Қосим Миёнажий, Ҳасан ибн Рашиқ Мисрий, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Али ибн Нуъмон Рамлий, Абу Бакр Қатиъий, Фазл ибн Жаъфар Тамимий, Муҳаммад ибн Сулаймон Рабаъий, Абу Аҳмад Аскарый, Абдулазиз ибн Ҳорун Басрий ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан шайхлари ҳофиз Таммом Розий ҳамда ҳофиз Абдулгани Мисрий, шунингдек, Абу Бакр Байҳакий, Абу Бакр Ботирқоний, Абу Бакр Хатиб, Абу Наср ибн Ҳиббон, Абу Наср Сижзий, қози Абу Абдуллоҳ Қузобий, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Шабиб Коғазий, Абу Абдуллоҳ ибн Талҳа Ниъолий, қози Абул Ҳасан Хилаъий ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Тўғрисўз, парҳезкор ва пухта ровий бўлганлар. Олий санадларни тўплаганлар.

Ҳамза Саҳмий айтадилар: “Молиний 364 йили Журжонга келдилар. Илм талабида Асбаҳон, Мовароуннаҳр, Миср ва Ҳижозга сафар қилдилар. 409 йилда вафот этдилар”.

Бу сана ноаниқ. Абу Исҳоқ Ҳаббол айтадилар: “Молиний 412 йил шаввол ойининг 17-сида – сешанба куни вафот қилдилар”.

Менимча, Мисрда вафот этган бўлсалар керак. Имом Ибн Салоҳ “Табакотуш шофеъия” китобларида ҳам шундай ёзганлар.

Бизга ҳофиз Али ибн Муҳаммад хабар бердилар. У кишига Жаъфар ибн Мунир, у кишига Абу Тоҳир Силафий, у кишига Муборак ибн Абдулжаббор хабар берганлар: «Абдулазиз ибн Али Азажийнинг: “Абу Саъд Молинийдан китоб кўчирганим ва уни қиёслаб ўқиб берганим учун бирданига эллик динор олдим”, – деганларини эшитдим».

Молиний қирқта ҳадисдан иборат тўплам тузганлар. Бу ҳадисларнинг ҳаммаси машҳур сўфийларнинг санадлари билан келган. Бу ривоятларда баъзи ақлга сигмайдиган сўзлар ҳам бор эди. Чунки у ровийларнинг кўплари машҳур эмас эдилар.

Бизга Мисрда Муҳаммад ибн Ҳусайн Кураший хабар бердилар. У кишига Муҳаммад ибн Имод, у кишига Абдуллоҳ ибн Рифоъа, у кишига

Абул Ҳасан Хилаъий, у кишига Абу Саъд Аҳмад ибн Муҳаммад Молиний хабар берганлар. У кишига Найсобурда Абу Бакр Муҳаммад ибн Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абу Холид, у кишига хофиз Жаъфар ибн Аҳмад ибн Наср, у кишига Муҳаммад ибн Мусанно, у кишига Абдулвахҳоб ровий Айюбдан, у киши Абу Қилобадан, у киши Анасдан Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг:

ثلاث من كن فيه وجد بهن حلاوة الإيمان أن يكون الله ورسوله أحب إليه مما سواه وأن يحب المرء لا يحبه إلا الله وأن يكره أن يعود في الكفر كما يكره أن توقد له نار فيقذف فيها

“Кимда уч нарса бўлса, иймон ҳаловатини топади: унинг учун Аллоҳ ва Расули дунёдаги барча нарсадан маҳбуброк бўлса; бир кишини Аллоҳ учунгина яхши кўрса; оловга улоктирилмогини ёмон кўргани каби, иймондан кейин куфрга қайтишни ҳам шундай ёмон кўрса”, – деганларини ривоят қилганлар (Абу Довуддан бошқа беш имом ривояти).

МУЖОҲИД ИБН МУСО (11; 495, 133)

Хофиз, имом, зоҳид Абу Али Мужоҳид ибн Мусо ибн Фаррух Хоразмий. Бағдодда яшаганлар.

Ҳушайм, Абу Бакр ибн Айёш, Суфён ибн Уяйна, Валид ибн Муслим, Исмоил ибн Улайя ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан имом Муслим, имом Термизий, имом Насайй, имом Ибн Можа, имом Абу Довуд, Абу Зуръа Розий, Абу Ҳотим, Иброҳим Ҳарбий, Мусо ибн Ҳорун, Абу Яъло Мавсулий, Абул Қосим Бағавий ва бошқалар ҳадис ривоят этишган.

Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Михраз шайх Яҳё ибн Маъийннинг: “Мужоҳид ибн Мусо – сиқа. Ишонса бўладиганлардан”, – деганларини ривоят қилганлар.

Мусо ибн Ҳорун: “У киши Аҳмад ибн Ханбалдан олти ёш катта эдилар”, – деганлар.

Хатиб айтганлар: «Убайдуллоҳ ибн Жаъфарнинг китобларидан ўқидими у кишига Абу Яъло Тусий, у кишига Муҳаммад ибн Қосим Аздий, у кишига Мужоҳид ибн Мусо ҳадис айтиб берган эканлар. Мужоҳид ибн Мусо ҳадис айтиб бўлганларидан кейин варақларни Дажла дарёсига оқизиб юборар ёки уларни ювиб ташлар эдилар. Бир куни бир неча варақ кўтариб келдилар ва: “Менда фақат шуларгина қолди. Бундан кейин бошқа ҳадис

ривоят килолмайдиганга ўхшашман”, – дедилар. Ёзилган ҳадисларни ай-тиб бўлгач, бу варақларни ҳам дарёга ташлаб юбордилар. Сал муддатдан сўнг у киши вафот этдилар. Аллоҳ раҳматига олсин».

Абул Қосим Бағавий айтганлар: “У киши 244 йил рабиъул аввал ойи-да оламдан ўтганлар”.

68 йил умр кўрганлар.

Бизга Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ Қосим ибн Абдуллоҳдан хабар бердилар. У кишига Важиҳ ибн Тоҳир, у кишига Абул Қосим Қушайрий, Яъқуб ибн Аҳмад ва Аҳмад ибн Абдурахим, уларга Абул Ҳусайн Хаффоф, у кишига Муҳаммад ибн Исҳоқ Сақафий, у кишига Мужоҳид ибн Мусо, у кишига Язид, у кишига Ҳишом ровий Яҳё ибн Абу Касирдан, у киши Абдуллоҳ ибн Абу Қатодадан, у киши оталаридан ривоят қилганлар: “Набий сол-лаллоҳу алайҳи васаллам пешин намозининг (фарзининг) аввалги икки ракъатида кироат қилардилар. Гоҳо айрим оятларни бизга эшиттириб кўярдилар. Биринчи ракъатни узунроқ, иккинчи ракъатни қисқароқ ўқир-дилар. Аср намозининг ҳам аввалги икки ракъатида кироат қилардилар”. (Фотиҳадан кейин зам сура ўқилиши тўғрисидаги бу саҳиҳ ҳадисни Бухо-рий, Муслим, Абу Довуд, Насайи ва Аҳмадлар ривоят қилишган).

МУСНАДИЙ (10; 658, 238)

Имом, ҳофиз, кироат соҳиби Абу Жаъфар Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Жаъфар ибн Ямон Жуъфий. Муҳаммад ибн Салом Пойкандий билан бир даврда Мовароуннахр шайхи бўлганлар.

Муснад ҳадисларига эътиборлари кўплигидан “Муснадий” лақаби билан машҳур бўлганлар. Мавлолари – Бухорий.

Илм мақсадида юрт кезганлар. Суфён ибн Уяйна, Марвон ибн Муъо-вия, Исҳоқ Азрак, Фузайл ибн Йёз, Абдуллоҳ ибн Нумайр, Абдураззоқ ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

У кишидан имом Бухорий “Саҳиҳ”ларида, Зухлий, Абу Зуръа Розий, Убайдуллоҳ ибн Восил, фақиҳ Муҳаммад ибн Наср ва ўша юртларнинг кўпгина кишилари ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Ҳотим: “Муснадий – садук”, – деганлар.

Ҳоким айтадилар: “Муснадий – шак-шубҳасиз, ўз асрларида Мова-роуннахрда ҳадис имоми. Бу киши – имом Бухорийнинг устозлари”.

Имом Бухорийнинг боболари имом Муснадийнинг боболари Ямон-нинг қўлларида мусулмон бўлганлар.

Гунжор “Тарих”ларида санадлари билан Бухорийдан ривоят қилган-лар: «Менга Ҳасан ибн Шужоъ: “Сендан ҳадис қаерга ҳам қочиб қуту-

ларди?! Сен ҳадис ҳазинасига – Муснадийнинг ёнларига тушгансан», – деб айтдилар.

Муснадий 229 йил зулқаъда ойида 90 ёшда вафот этганлар.

Аҳмад ибн Сайёр айтадилар: «Абу Жаъфар ҳадис талабида турли юр-ларда бўлдилар. “Муснадий” деб лақаб олдилар. Бу киши адл ва сидқ ах-лидан бўлиб танилганлар. Суннат, жамоат ва ҳадисларни тўғри етказа би-лиш соҳибидирлар. Мен у кишини Воситда кўрдим: коматлари чиройли, соч-соқоллари оппоқ эди. Бухорога қайтиб, шу ерда вафот қилганлар».

Халаф ибн Омир Абу Абдуллоҳ Бухорийдан ривоят қилганлар: «Мен-га Ҳасан ибн Шужоъ: “Сен ҳадис конига – Муснадийнинг ёнларига ту-шибсан. Ҳадис сендан қочиб қаерга ҳам кетарди?!” – дедилар».

Абу Жаъфар Муснадийдан ривоят қилинган: «Фузайл ибн Иёз билан хайрлашаётганимда: “Менга насиҳат қилсангиз”, – дедим. “Дум бўлгин, бош бўлмагин”, – деб айтдилар».

Бухорий: “Муснадий 229 йил зулқаъда ойдан олти кун қолганда ва-фот этдилар”, – деганлар.

МУСТАҒФИРИЙ (17; 564, 372)

Имом, ҳофиз, қироат илми билан машҳур, мусаннафотлар соҳиб-Абул Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Муътаз ибн Муҳаммад ибн Мус-тағфир ибн Фатх ибн Идрис Мустағфирий Насафий.

“Маърифатус саҳоба”, “Ад-Даъавот”, “Далоилун нубувва”, “Фазоилу Қуръон”, “Аш-Шамоил”, “Хутабун Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам” “Тариху Насаф”, “Ат-Тиб”, “Тариху Кеш” каби китоблар муаллифи.

Зоҳир ибн Аҳмад Сарахсий, Иброҳим ибн Лукмон, Абу Саъид Аб-дуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб Розий, Али ибн Муҳаммад ибн Саъид Сарахсий, Жаъфар ибн Муҳаммад Бухорий ва бошқа кўплардан ҳадис ривоят қилганлар.

Билишимча, бу киши Ироққа бормаганлар.

У кишидан Ҳасан ибн Абдулмалик Насафий, Абу Наср Аҳмад ибн Жаъфар Косаний, ҳофиз Ҳасан ибн Аҳмад Самарқандий, хатиб Исмоил ибн Муҳаммад Нухий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Замоналарида Мовароуннаҳр муҳаддиси эдилар.

350 йилдан сал кейин туғилганлар.

432 йилда 80 ёшда Насафда вафот этганлар. Аллоҳ у кишини раҳмат қилсин.

Шофеъийлар шайхи, аллома Абу Саъд Абдуррахмон ибн Маъмун ибн Али ибн Муҳаммад Абивардий Найсобурий Мутаваллий. Қози Ҳусайннинг шогирдларидан.

Абу Саҳл Аҳмаддан Бухорода, Фуронийдан Марвда фикҳни ўрганганлар. Фикҳ ва усул илмида пешқадамлардан бўлиб, зийрак, баҳс-мунозарада ўткир фикрли, гўзал қоматли, доно ва камтарин инсон бўлганлар. Устозлари Абул Қосим Фуронийнинг 2 жилдлик “Ал-Ибона” китобларини такомиллаштириб, китоб (“Ат-Татимма”) ёзганлар. Бу китоб 10 ҳуждан иборат бўлган. Унинг мукамаллиги олдида ақллар лол. Бошқа китоблари ҳам бор. У киши “Имомлар шарафи” деб лақабланганлар.

427 йил Абивардда таваллуд топганлар. 478 йил шаввол ойида Бағдодда 52 ёшда оламдан кўз юмганлар. Аллоҳ Ўз раҳматига олсин. Вафотларидан сўнг бу киши ҳақларида марсиялар ёзилган.

Шайх Абу Исҳоқнинг вафотларидан кейин Бағдоддаги “Низомия” мадрасасида бир муддат дарс берганлар. Сўнг ўринларига Ибн Саббоғ деган мударрис келганлар. Бир оздан кейин ўз ўринларига қайтганлар.

Бу кишининг қўлларида кўп одамлар фикҳни ўрганганлар.

Изоҳ: Абу Саъд шайх Абу Исҳоқ Шерозийдан кейин мадрасада дарс берганларида, баъзи фақиҳлар бу киши билан яхши муносабатда бўлмаганлар. Абу Исҳоқ Шерозийдек устознинг ўринларига дабдурустан келиб ўтириш яхши эмаслигини айтганлар. Шайх Мутаваллий буни сезганлар ва уларга: “Шуни билингларки, мен ҳаётимда икки нарсадан ниҳоятда хурсанд бўлганман. Биринчиси: Мовароуннаҳрдан Сарахсга келганимда кийимларим йиртиқ, аҳли илмнинг кийимига ўхшамас эди. Абул Ҳорис ибн Абул Фазл Сарахсийнинг мажлисларида ҳозир бўлдим. Энг охири сафларда ўтирдим. Бир масала тўғрисида гапирдилар. Мен ҳам ўша масала тўғрисида бошқалардан фарқли равишда фикр билдирдим. Устоз менинг навбатим келганда, ўзларига яқин сафдан жой кўрсатиб, ёнларига ўтирғиздилар. Мен у киши билан ўтириб турдим. Шогирдларига менга эргашишни тайинладилар. Бундан жуда хурсанд бўлганман.

Иккинчиси: шайхимиз Абу Исҳоқ Шерозий вафот этганларидан кейин бир лаҳза бўлса ҳам ўринларига ўтирдим, дарс бердим. Бу мен учун катта неъмат, улкан насибадир”, – деб жавоб қилганлар.

Имом, комусий олим, пешво, ҳофиз Абу Муҳаммад Аҳмад ибн Абдуллох ибн Муҳаммад ибн Абдуллох ибн Бишр ибн Муғаффал ибн Ҳассон ибн Абдуллох ибн Муғаффал Музаний Муғаффалий Ҳаравий. “Бозул абяз” лакаби билан машҳур бўлганлар. Бобокалонлари Абдуллох ибн Муғаффал Музаний – Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг саҳобалари, 270 йилдан ўтиброқ туғилганлар.

Аҳмад ибн Нажда, Али ибн Муҳаммад Жакконий, ҳофиз Иброҳим ибн Абу Толиб, Имрон ибн Мусо ибн Мужошиъ, Абу Халифа Жумаҳий, қози Юсуф, Муҳаммад ибн Абдуллох Ҳазрабий, Убайд ибн Ғаном, Иброҳим ибн Юсуф Ҳисинжоний, Ҳасан ибн Суфён, Абдон Аҳвозий, Али ибн Аҳмад Аллон Мисрий ва уларнинг табақасидагилардан Миср, Ҳарамайн, Шом, Ироқ ва аҷам юртларида ҳадис эшитганлар.

Ҳадис жамлаб, асар ёзганлар. Ҳадисшунослик ва бошқа илмларда пешқадам бўлганлар.

У кишидан шайхлари Абул Аббос ибн Уқда ва Амр ибн Рабиъ ибн Сулаймон, шунингдек, Абу Бакр ибн Исҳоқ Сибғий, Ҳоким, Абу Бакр Қаффол (Шоший), Абу Абдуллох Хозин ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳоким айтадилар: «Шубҳасиз, Хуросон аҳлининг имоми эдилар. Одамлар билан ҳажга бордилар. Макка минбарида амри маъруф қилдилар. У кишининг обрў-мартабалари вазирларниқидан ҳам зиёд эди. Улар бу кишининг билдирган фикрлари олдида ўз фикрларидан воз кечардилар. Маккада ҳам истиқомат қилганлар. Бухорода у кишидан ҳадис ёздиришларини сўрадим. Зикр қилинишича, у киши кўп ҳикоя ва байтлар ёзиш натижасида жазавага тушиб, ҳушдан кетганлар, жума намозидан (ёки бир ҳафтадан) сўнг оламдан ўтганлар. Ўғиллари Бишрнинг айтишларича, оталарининг соқолларини тутамлаб, ўнг қўлларини осмонга кўтариб айтган охириги гаплари: “Шайхнинг оқарган соч-соқолига раҳм қил. Сенинг тавфиқинг ила фитратда вафот этмоқда”, – деганлари бўлган».

Абу Назр Фомий “Тарихи Ҳирот” китобларида айтадилар: «Абу Муҳаммад Муғаффалий, шубҳасиз, султоннинг наздларида кадрлари баландлиги ва вазирлик мартабалари билан бирга, илмнинг барча соҳаларида замоналарининг имоми эдилар.

У кишининг шеърларидан:

نزلنا مكرهين بها فلما ** الفناها خرجنا كارهينا

* وما حب الديار بنا ولكن ** امر العيش فرقة من هونا

Ўз истагимиз билан дунёга кеб қолмадик,
“Кетиш ҳам измимизда”, деган сўз айтолмадик.
Фонийга муҳаббати йўқ бўлса ҳам қалбида,
Аччиқ экан-да айтмоқ ўрганганга “алвидо”».

Ҳоким айтадилар: “Мугаффалий 356 йил Рамазон ойининг 17-кунида вафот этдилар. Вазир Абу Али Балъамийнинг у кишининг тобутларини кўтарганларини кўрдим. Жаноза ўқиш учун тобутларини Бухорода амирнинг дарвозаси ёнига келтиришди. Сўнгра Хиротга олиб бориб, ўша ерда дафн қилишди”.

Ҳоким айтадилар: “Салоҳиятли Абул Фазл Сулаймонийнинг: «Абу Муҳаммад Музанийни вафотларидан икки кеча ўтиб, тушимда кўрдим. У киши қоматларини тик тутиб, баланд овозда

وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى

“Аллоҳ ҳузуридаги (мукофот) эса яхшироқ ва боқийроқдир” оятини (Қасос сураси, 60) ўқирдилар”, – деганларини эшитдим».

Ҳоким айтадилар: «Миср волийсидан Абу Муҳаммад Мугаффалийнинг одамлар билан ҳажга бориб, Арафа ва Минода амри маъруф қилиб беришлари сўралиб хат келди. Арафотда намозларни қаср қилмай, тўлиқ ўқидилар. Буни кўрган одамлар орасида шовқин-сурон бўлди. У киши минбарга кўтарилиб: “Эй одамлар, сизлар мусофирсиз, мен эса муқимман. Шунинг учун намозни мукамал ўқидим”, – дедилар».

МУҲАЛЛАБИЙ (16; 198, 138)

Ҳанафийлар шайхи, беназир аллома, Мовароуннаҳр муфтийси Абу Мансур Наср ибн Жаъфар ибн Али Аздий Муҳаллабий Самарқандий. Мазҳаб имомлигида чўққига чиққанлардан.

Аҳмад ибн Яҳё, Форис ибн Муҳаммад, Аҳмад ибн Ҳамма ва Балх аҳлидан ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан фақиҳ Абдулкарим ибн Муҳаммад ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Шаҳобиддин ибн Қози Ҳисн айтадилар: “Муҳаллабий 353 йилда вафот этганлар”.

Мовароуннахр олими, ҳанафийлар шайхи Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс ибн Зибарқон Бухорий. (“Зубурқон” ҳам дейилади).

Бу киши оталари аллома Абу Ҳафс (Кабир)нинг қўлларида фикҳни ўрганганлар.

Абу Абдуллох ибн Манда айтадилар: “Муҳаммад ибн Зибарқон Бухоро аҳлининг олими ва шайхи эдилар”.

Мен Ибн Аҳрамдан эшитдим, у киши Аҳмад ибн Саламадан эшитганлар: «Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийдан Қуръон ҳақида сўрашди. “У Аллоҳнинг каломи”, – дедилар. “Қандай ўқилади?” – дейилганида. “Қуръон тил билан ўқилмайдими?!” – деб жавоб бердилар. Муҳаммад ибн Яҳё Зухлийга бу гап етказилди. У киши: “Кимки Бухорийнинг ҳалқасига борса, менинг олдимга келиб ўтирмасин”, – дедилар-да, бир неча кишини чиқариб юбордилар. Улар Бухорога кетдилар.

Зухлий Бухоро амири Холидга ва Бухоро шайхларига бу ҳақда ёзиб юбордилар. Холид амр қилгач, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс Зибарқон имом Бухорийни Бухоро чеккасидаги работлардан бирига чиқардилар. Имом Бухорий Самарқанд аҳлига хат ёзиб, у ерга боришга розилик олгунларига қадар работда турдилар. У кишига рад жавоби келди. Ўша ерда вафот этдилар».

Ибн Манда айтадилар: «Абу Абдуллох ибн Абу Ҳафснинг “Ар-Радду ала л-лафзийя” китоблари “Ўзига ҳамд айтган ва бандаларини шунга буюрган Аллоҳга ҳамд бўлсин...” сўзлари билан бошланган».

Абу Абдуллох Зибарқон сафар қилганлар. Абул Валид Таёлисий, Ҳумайдий, Абу Нуъайм Орим, Яҳё ибн Яҳё, Табузакий, Абдуллох ибн Ражо ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Бир муддат илм талабида имом Бухорийга ҳамроҳ бўлганлар. “Ал-Ахво вал ихтилоф” деган китоблари ҳам бор.

Сиқа, имом, такводор, зоҳид, раббоний, суннат соҳиби ва унга эргашувчи бўлганлар. Абу Нуъайм билан учрашганлар. Бу киши катта шайхларидан эдилар.

Ҳар қандай ичимлик маст қилса, у ҳаром эканлигини таъкидлардилар. Оталари Абу Ҳафс Кабир имом Муҳаммад ибн Ҳасаннинг катта шогирдларидан бўлиб, Бухоро олимларининг ҳанафий мазҳабида энг улуғи эдилар. Ўғиллари Абу Абдуллох Зибарқонга ҳам мана шу мақом насиб қилди. Бу кишининг қўлларида кўп олимлар фикҳни ўргандилар.

Абул Қосим ибн Манда Абу Абдуллохнинг 264 йили Рамазон ойида вафот этганларини айтадилар.

У кишидан Абу Исмат Аҳмад ибн Муҳаммад Яшқурий, Абдон ибн Юсуф, Али ибн Ҳасан ибн Абда ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар. Аҳмад ибн Холид Бухорий у кишининг энг сўнгги шогирдларидан.

МУҲАММАД ИБН АҲМАД ИБН ҲУСАЙН (13; 119, 59)

Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳусайн ибн Маддувайх Кураший Термизий. Кунялари – Абу Абдуллаҳмон.

Қосим ибн Ҳакам Ураний, Убайдуллоҳ ибн Мусо, Асвад ибн Шозондан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан Термизий, Муҳаммад ибн Мунзир Шаккар, Абу Бакр ибн Абу Довуд ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Ибн Ҳиббон бу кишини сиқалардан ҳисоблаганлар.

МУҲАММАД ИБН ВОСЕЪ (6; 119, 33)

Раббоний имом, пешво, кўзга кўринган аллома Абу Бакр Муҳаммад ибн Восеъ ибн Жобир ибн Ахнас Аздий Басрий. Бир ривоятда Абу Абдуллоҳ.

Анас ибн Молик, Убайд ибн Умайр, Мутарриф ибн Шиххийр, Абдуллоҳ ибн Сомит, Абу Солиҳ Симон, Муҳаммад ибн Сирийн ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

У киши кам ривоят қилганлардан.

У кишидан Ҳишом ибн Ҳассон, Азҳар ибн Синон, Исмоил ибн Муслим Абдий, Суфён Саврий, Маъмар, Ҳаммод ибн Салама, Салом ибн Абу Мутеъ, Солиҳ Муррий, Ҳаммод ибн Зайд, Жаъфар ибн Сулаймон Зубаъий, Нух ибн Қайс, Салом Қорий, Муҳаммад ибн Фазл ибн Атийя ҳадис ривоят қилишган.

Али ибн Мадиний: “У кишидан ўн бешта ҳадис ривоят қилинган”, – деганлар.

Аҳмад Ижлий: “У киши сиқа, обид, солиҳ инсон эдилар”, – деганлар.

Доракутний шундай деганлар: “У киши – сиқа. Лекин заифлардан ривоят қилишда гап-сўз бўлганлар”.

Ибн Шавзаб айтганлар: «Муҳаммад ибн Восеъ ибодатларини кўз кўз қилмасдилар, фатво ҳам бермасдилар. “Агар Басра аҳлининг афзали ким?” – деб сўралса, “Муҳаммад ибн Восеъ”, – дейишарди».

Асмаъийга Сулаймон Таймий айтганлар: “Аллоҳ таолога учрашганда номаи аъмоли саҳифалари Муҳаммад ибн Восеъникидек гўзал кимса топилмаса керак”.

Муътамир оталаридан ривоят қилганлар: “Мен Муҳаммад ибн Восеъдан кўра такводор инсонни кўрмадим”.

Жаъфар ибн Сулаймон айтганлар: “Агар қалбим қотганини сезсам, эрта-лаб бориб, Муҳаммад ибн Восеънинг юзларига қарардим. Бу менга тасалли бўларди”.

Ҳаммод ибн Зайд айтганлар: «Бир киши Муҳаммад ибн Восеъга: “Менга насиҳат қилинг”, – деди. У киши: “Дунё ва охират шоҳи бўлишингни сенга васият қиламан”, – дедилар. У одам: “Қандай қилиб ундай бўлишим мумкин?” – деб сўради. “Дунёда зоҳид бўлсанг, ушбу мақомга эришасан”, – деб жавоб бердилар».

Муҳаммад ибн Восеъ айтганлар: “Инсон учун кечки овқати бўлиб, нонуштаси бўлмаса ҳам, ёки нонуштани топса-ю, кечки овқатини тополмаса ҳам, Аллоҳ розилигини топиш қандай ҳам яхши!”

Ибн Шавзаб айтганлар: «Басра амири Басра олимларига мол тақсимлаб берди. Молик ибн Динорга ҳам ундан жўнатди. У киши олдилар. Ибн Восеъ: “Уларнинг нарсаларини нега олдинг?” – дедилар. У киши: “Бу тўғрида ҳамнишинларимдан сўранг”, – дедилар. Улар: “Эй Абу Бакр, Ибн Динор у пулларга қул сотиб олиб, озод қиладилар”, – дейишди. Шунда Муҳаммад ибн Восеъ: “Аллоҳни ўртага қўйиб сўрайманки, қалбинг молни олишдан илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам ўшандайми?” – дедилар. Молик ибн Динор: “Аллоҳга қасамки, ундок эмас. Молик ҳеч қачон Аллоҳга Муҳаммад ибн Восеъдек ибодат қила олмайди”, – деб жавоб бердилар».

Ибн Уяйна айтганлар: «Ибн Восеъ: “Агар гуноҳларимнинг ҳиди бўлганида, менинг олдимда ҳеч ким ўтира олмасди”, – дердилар».

Асмаъий айтганлар: «Қутайба ибн Муслим туркларга қарши саф тортган пайтларида вазият у кишини чўчитганида Муҳаммад ибн Восеъ ҳақларида сўрадилар. “У киши ўнг тарафда, камонларига суяниб, қўлларини осмонга кўтариб, нималарнидир пичирляптилар”, – дейишди. Шунда Қутайба: “Ана шу қўллар менга юз мингта яланғоч қилич ва бақувват йигитлардан кўра яхшироқ”, – дедилар».

Ҳазм Қутаъий айтганлар: «Ибн Восеъ вафот қилаётган пайтларида: “Эй биродарларим, Аллоҳ мени қаерга элтишини биласизларми? Аллоҳга қасамки, агар У Зот мени афв қилмаса, албатта, дўзахга ташлайди”, – дедилар».

Ибн Шавзаб: “Муҳаммад ибн Восеъ кўп ибодат қилмасдилар. Басрий кўйлак ва яқтакда юардилар”, – деганлар.

Матар Варроқ айтганлар: “Модомики, шайхларимиз: Молик ибн Динор, Собит Буноний, Муҳаммад ибн Восеъ биз билан эканлар, хайру баракотда бардавом бўламиз”.

Жаъфар ибн Сулаймон айтганлар: «Муҳаммад ибн Восеъ: “Мен дунёдан ҳеч нарсаси бўлмаса-да, дину диёнатига рози одамга ҳавас қиламан”, – дердилар».

Ибн Восеъ айтганлар: “Банда Аллоҳга қалбан юзланса, Аллоҳ таоло бошқа бандаларнинг қалбларини унга юзлантириб қўяди. Дуо мустажоб бўлмоғи учун амалнинг қўп-озлиги эмас, парҳезкорлик кифоя қилади”.

Ҳишом ибн Ҳассон айтганлар: «Муҳаммад ибн Восеъдан: “Қандай тонг оттирдингиз?” – деб сўралганда, у зот: “Умр қисқа, ният чексиз, амалим ноқис”, – деб жавоб берибдилар».

Бир киши Муҳаммад ибн Восеънинг ҳузурларига у кишининг ўғиллари устидан шикоят қилиб келибди. Шунда Муҳаммад ўғилларига қараб: “Одамлардан ўзингни катта тутасанми?! Онангни тўрт юз дирҳамга сотиб олувдим. Отангга келсак, Аллоҳ таоло мусулмонлар ичида бундайларни қўпайтирмасин!” – деб танбеҳ берибдилар.

Муҳаммад ибн Восеъ бир кишига: “Бирор марта холис Аллоҳ таоло учун йиғлаганмисан?!” – деган эканлар.

Абу Тоййиб Мусо ибн Яссор айтганлар: “Муҳаммад ибн Восеъ билан Маккагача бирга бордим. Тунларни тўлиқ намоз билан ўтказардилар. Ҳавдажда (туянинг устига ўрнатилган тахтиравонда) ҳам ўтириб, имошора билан намоз ўқиб борардилар”.

Молик ибн Динорга Ҳавшаб: «Тушимда бир жарчининг: “Риҳлат (қилинглари), риҳлат (қилинглари)!” – деб жар солаётганини кўрдим. Муҳаммад ибн Восеъдан бошқа ҳеч ким риҳлат қилмади», – дедилар. Бунини эшитган Молик йиғладилар, сўнг хушларидан кетиб, йиқилдилар.

Музар айтганлар: «Ҳасан фақиҳ Муҳаммад ибн Восеъни “Зайнул курро” (“Қорилар зийнати”) деб атардилар».

Муҳаммад ибн Восеъ айтганлар: “Бир киши (ўзларини назарда тутаётирлар) йигирма йил тавба-тазарру қилиб йиғлади. Ҳатто аёли ҳам бунини сезмади”.

Аҳмад ибн Иброҳим Даврақийга Муҳаммад ибн Исо, у кишига Махлад ибн Ҳусайн, у кишига Ҳишом айтиб берганлар: «Волий Муҳаммад ибн Мунзир Муҳаммад ибн Восеъни чақириб: “Қозилик мансабига ўтирасан”, – дебди. У киши бош тортибдилар. Волий таклифини қайтариб: “Албатта, қози бўласан, акс ҳолда уч юз дарра урдираман”, – дебди. Ибн Восеъ: “Жазоласанг жазолайвер, чунки сен ҳукмдорсан. Бу дунё хорлиги охира азобидан кўра яхшироқдир”, – деб жавоб берибдилар».

Амирлардан бири Ибн Восеъга қозилик мансабини таклиф қилганида, бундан бош тортибдилар. Шунда амир: “Сен аҳмоқ экансан”, – дебди. Му-

хаммад ибн Восеъ эса: “Ёшлигимдан бери одамлар менга шундай дейишди”, – дебдилар.

Бир киссахон Муҳаммад ибн Восеъни ўзига яқин тутиб: “Аллохнинг зикридан калблар кўркмаслигини, кўзлар ёшланмаслигини, баданлар титрамаслигини кўрмоқдаман”, – дебди. Муҳаммад ибн Восеъ унга: “Эй фалончи, мен бундайлар сизнинг қавмингиздан деб ўйлайман. Агар зикр калбдан чиқса, калбга ўрнашиши аниқ”, – дебдилар.

Айтишларича, Муҳаммад ибн Восеъ узлуксиз рўза тутганлар, лекин рўзадорликлари сезилмаган.

Саъийд ибн Омир айтганлар: «Муҳаммад ибн Восеъ амир Билол ибн Абу Бурданинг ҳузурларига кирдилар. Амир у кишини таомга таклиф этди. У киши узр айтдилар. Амир бундан ғазабланиб: “Бизнинг таомларимизни ёқтирмайсизми?” – деди. Ибн Восеъ: “Эй амир, бундай деманг. Аллохга қасамки, сизларнинг яхшиларингиз бизга фарзандларимиздан кўра ҳам севимлироқ”, – дедилар».

Бизга Абул Макоримдан Аҳмад ибн Абул Хайр хабар бердилар. У кишига Абу Али Ҳаддод, у кишига Абу Нуъайм хабар берганлар. У кишига Абдуллоҳ ибн Жаъфар, у кишига Исмоил ибн Абдуллоҳ, у кишига Муслим ибн Иброҳим, у кишига Исмоил ибн Муслим Муҳаммад ибн Восеъдан, у киши Мутарриф ибн Абдуллоҳдан, у киши Имрон ибн Ҳусайндан айтиб берганлар: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам билан икки марта таматтуъ ҳажи қилдик. Бир киши бу борада ўз фикрини айтди”.

Имом Муслим бу ҳадисни Исмоилнинг йўлидан ривоят қилганлар.

(Имрон ибн Ҳусайн бу сўзлари билан Умар ибн Хаттобни назарда тутганлар. Лекин Умар розияллоҳу анҳу таматтуъни инкор қилмаган эдилар, балки таматтуъдан кўра кIRON афзалроқ ва савоби кўпроқ, дея таъкидлаганлар).

Жаъфар ибн Сулаймон ва Халифа ибн Хайёт: “Муҳаммад ибн Восеъ 123 йилда вафот этганлар”, – деганлар.

Муҳаммад ибн Восеънинг фарзандларидан бири эса: “Отам 127 йилда оламдан ўтган эдилар”, – деганлар.

МУҲАММАД ИБН ИСМОИЛ ИБН ЮСУФ (13; 242, 123)

Имом, ҳофиз, сиқа Абу Исмоил Сулабий Термизий Бағдодий. 190 йилдан ўтиброқ туғилганлар.

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ансорий, Абу Нуъайм, Қобиса ибн Уқба, Муслим ибн Иброҳим, Ҳумайдий, Саъид ибн Абу Марям, Орим, Ҳаммод ибн Молик Ҳарастоний, Исҳоқ ибн Аркун, Нуъайм ибн Ҳаммод ва уларнинг табақасидагилардан Ҳижоз, Шом, Миср ва Ироқда ҳадис эшитганлар.

Ўзларини ҳадис илмига бағишлаганлар. Бу соҳада кўп илм йиққанлар катор китоб ёзганлар. Узоқ умр кўрганлар. У кишидан илм ўрганиш учун кўплар ҳузурларига келганлар.

У кишидан Абу Довуд, Термизий, Насай, Ибн Абу Дунё, Мусо ибн Хорун, Ибн Соъид, Ибн Махлад, Маҳомилий, Исмоил Саффор, Аҳмад ибн Комил, Хайсама ибн Сулаймон, Абу Саҳл ибн Зиёд, Абу Бакр Шофъий, Абу Бакр Нажжод, Абу Абдуллох ибн Мухрим ва бошқа кўплар ҳадис ривоят қилганлар.

Насай бу кишини: “Сиқа”, – деганлар.

Доракутний: “Бу киши сиқа, садук. Абу Ҳотимнинг бу кишининг ривоятлари тўғрисида салбий фикрлари ҳам бор”, – деганлар.

Ҳатиб Бағдодий: “Фаҳмлари ўткир, ривоятлари аниқ, аҳли сунна вал жамоанинг машҳур пешволаридан эдилар”, – деб айтганлар.

Ибн Абу Ҳотим: “Мен бу кишидан Маккада ҳадис эшитганман. Ривоятлари ҳақида баъзи салбий фикрлар ҳам бор”, – деганлар.

Муҳаммад ибн Исмоил ибн Юсуф ҳақларида баъзи салбий фикрлар билдирилган бўлса-да, у кишининг сиқа ва улуғворликларига барча олимлар иттифоқ қилганлар.

Абул Ҳусайн ибн Мунодий айтадилар: “У киши 280 йил Рамазон ойида вафот этдилар”.

МУҲАММАД ИБН НАСР (14; 33, 13)

Имом, шайхулислом, ҳофиз Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Наср ибн Ҳажжож Марвазий.

202 йилда Бағдодда туғилганлар. Найсобурда вояга етганлар. Самарқандда истиқомат қилганлар. Оталари марвлик. Насабларининг қолгани бизга маълум эмас.

Ҳоким айтадилар: “Марвазий – ўз замонларида, шак-шубҳасиз, асрининг энг улуғ муҳаддиси”.

Хуросонда Яҳё ибн Яҳё Тамимий, Абу Холид Язид ибн Солих, Умар ибн Турора, Садақа ибн Фазл Марвазий, Исҳоқ ибн Роҳавайх, Али ибн Ҳужурдан; Райда Муҳаммад ибн Меҳрон Ҳаммол, Муҳаммад ибн Муқотил, Муҳаммад ибн Ҳумайд ва бошқалардан; Бағдодда Муҳаммад ибн Баккор ибн Райён, Убайдуллох ибн Умар Қаворирий ва уларнинг табақасидагилардан; Масрада Шайбон ибн Фаррух, Ҳудба ибн Холид, Абдулвоҳид ибн Ёиёс ва бошқалардан; Куфада Муҳаммад ибн Абдуллох ибн Нумайр, Ҳаннод, Ибн Абу Шайба ва уларнинг табақасидагилардан; Мадинада Абу Мусъаб, Ибн Абдуллох ибн Мунзир Ҳизомий ва у кишининг табақасидагилардан; Шомда

Ҳишом ибн Аммор ва Дуҳаймдан; Мисрда Юнус Садафий, Рабиъ Муродий, Абу Исмоил Музанийдан ҳадис эшитганлар.

Абу Исмоил Музанийдан Шофеъийнинг китобларини нақл қилиб, шофеъийлар фикҳини ўрганганлар. Кўп китоб ёзганлар. Исломнинг барча илмларида пешқадам, кўзга кўринган аллома бўлиб етишганлар. Имом, мужтаҳид, ўз замонларининг олими, саҳоба ва тобеъинлар ўртасидаги ихтилофий масалаларнинг билимдони эдилар. Тарихда бундайлар нодир.

Абу Бакр Хатиб “Тарихи Бағдод”да айтадилар: “Марвазий Абдон ибн Усмон ва яна бир неча ровийлардан ҳадис ривоят қилганлар. Саҳобалар ва улардан кейин келганлар ўртасидаги фикҳий масалаларнинг билимдони эдилар”.

Айтишларича, у киши имомлар орасидаги ихтилофли масалаларнинг мутлақ билимдони бўлганлар.

У кишидан Абул Аббос Саррож, Муҳаммад ибн Мунзир Шаккар, Абу Ҳомид ибн Шарқий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Яқуб ибн Аҳрам, фақиҳ Абу Назр Муҳаммад ибн Муҳаммад ва у кишининг ўғиллари Исмоил ибн Муҳаммад ибн Наср, Муҳаммад ибн Исҳоқ Самарқандий ва бошқа кўплар ҳадис ривоят қилганлар.

Шофеъийлардан Абу Бакр Сайрафий айтадилар: «Агар Муҳаммад ибн Наср “Ал-Қасома” китобларидан бошқа китоб битмаганларида ҳам, шунинг ўзи у кишининг олимлардан энг фақиҳи эканликларига кифоя қиларди».

Абу Бакр ибн Исҳоқ Сибғийдан: “Абу Али Сақафийнинг ақли расоликларини кўриб, ажабланмайсизми?” – деб сўрашди. У киши: “Бу ақл Мадинадаги саҳобий ва тобеъинларнинг ақлларида”, – дедилар. Сибғийдан яна: “Бу қандай бўлган?” – деб сўрашди. У киши: “Имом Молик ўз замоналарининг энг ақллиси эдилар. У кишига ҳамнишин бўлган тобеъинларнинг ақли ўтган эди. Имом Молик билан Яҳё ибн Яҳё Найсобурий мажлисдош бўлганлар. Шу сабаб Яҳё ибн Яҳё Найсобурий у кишининг ақл ва улуғворликларида олганлар. Яҳё ибн Яҳё билан Муҳаммад ибн Наср бир неча йил бирга бўлганлар. Яҳё ибн Яҳёнинг ақл ва хулқларида бу кишига юққан эди. Хуросонда Яҳё ибн Яҳёдан кейин Муҳаммад ибн Насрдан кўра ақллироқ ва фақиҳроқ олим йўқ эди. Абу Али Сақафий эса Муҳаммад ибн Наср билан тўрт йил бирга бўлганлар. Демак, Марвазийдан кейин Абу Али Сақафийдан кўра донишмандроқ киши бўлган эмас”.

Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Исфарииний айтадилар: «Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абдул Ҳакамнинг: “Муҳаммад ибн Наср нафақат Хуросон, балки Мисрнинг ҳам имоми эдилар”, – деганларини эшитдим».

Қози Муҳаммад ибн Муҳаммад айтадилар: «Машойихларимизнинг пешволари: “Хуросоннинг улуғлари тўртта: Ибн Муборак, Ибн Роҳавайх, Яҳё ибн Яҳё ва Муҳаммад ибн Наср”, – дейишарди».

Муҳаммад ибн Насрнинг ҳикматли сўзларидан: «Айрим гуноҳ (маъсият)лар куфр бўлса, баъзилари куфр даражасига етмайди. Шунинг учун Аллоҳ таоло уларни уч турга бўлди: биринчиси – куфр, иккинчиси – фосиклик, учинчиси – куфр ва фосиклик даражасига етмаган гуноҳ. Аллоҳ таоло мўминларга бу уч турнинг барчасидан узоқ бўлишни хабар берди. Тоатларнинг ҳаммаси иймондандир. Аллоҳ таоло ибодатларнинг ораларини ажратиб ўтирмади ва яхлит қилиб иймонни яхши кўрдирди.

وَلَكِنَّ اللَّهَ حَبِيبٌ إِلَيْكُمْ الْإِيمَانَ

“Лекин Аллоҳ сизларга иймонни суюкли қилди” (*Ҳужурот сура-си, 7-оят*).

Булар намоз, закот ва бошқа амалларки, биз бу кабилар билан тақводор бўламиз ва маъсиятларни ёмон кўришни ҳам диндан деб биламиз. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Кимни савоблари хурсанд қилиб, гуноҳлари хафа қилса, у ҳақиқий мўминдир”, – деганлар».

Абу Абдуллоҳ ибн Аҳрам айтадилар: “Муҳаммад ибн Наср 260 йили иккинчи илм сафарларидан қайтиб келдилар. Найсобурда истиқомат қилиб, тижорат билан шуғулланишга киришдилар. Тижоратда бир киши билан шерик бўлиб ишлай бошладилар. Аммо ўша пайтда ҳам ибодат ва илмни тарк этмадилар. Ундан кейин 275 йилда Самарқандга кўчиб, ўша ерда яшай бошладилар. Шериклари эса Найсобурда тижоратни давом эттирдилар.

Муҳаммад ибн Наср Найсобурда яшаган вақтларида ҳам олимларнинг пешвоси бўлганлар. Муҳаммад ибн Яҳёнинг вафотларидан кейин фатво бера бошладилар. Муҳаммад ибн Яҳё – буюк муҳаддис Яҳё ибн Яҳё Зухдлийнинг ўғиллари. У киши ҳам ва у кишидан кейингилар ҳам Марвазийнинг пешқадам эканликларига иқдор бўлганлар”.

Ҳофиз Ибн Аҳрам айтадилар: «Бизга Исмоил ибн Қутайба айтдилар. У киши бир неча марта Найсобур муфтийси Муҳаммад ибн Яҳёдан бирор масала тўғрисида сўралганда, у кишининг: “Бу ҳақда Абу Абдуллоҳ Марвазийдан сўранглар”, – деганларини эшитганлар».

Абу Бакр Сибғий айтадилар: «Мен иккита катта имом билан учрашганман. Лекин улардан ҳадис эшитиш насиб этмаган: бирлари – Абу Ҳотим Розий, иккинчилари – Муҳаммад ибн Наср Марвазий. Муҳаммад ибн Насрнинг намоз ўқиганларини кўрганман. Ниҳоятда чиройли намоз эди. Менга: “У киши намоз ўқиётганларида бир ари пешоналаридан чакқанда, юзларига қон оққан бўлса ҳам, қимир этмай, намозларини давом эттирган эканлар”, – деб хабар беришди».

Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Аҳрам айтадилар: “Мен Муҳаммад ибн Насрдан кўра гўзал намоз ўқувчини кўрмадим. Кулоқларига пашша қў-

нарни, қон оқарди. Бироқ пашшани ҳаргиз ҳайдамасдилар. Биз намозларидаги бундай хушуъ ва намозда ўзларини тутишларидан ажабланар эдик. У киши иякларини кўксиларига қўярдилар ва устундек тик турардилар, инсонларнинг чиройлиси эдилар. Юзларига анорнинг қизили сачрагандек, яноқлари гулга ўхшаб турар, соқоллари оппоқ эди”.

Аҳмад ибн Исҳоқ Сибғий айтадилар: «Мен Муҳаммад ибн Абдулваҳхоб Сакафийдан эшитдим: “Хуросон волийси Исмоил ибн Аҳмад аллома Муҳаммад ибн Насрга бир йилда тўрт минг дирҳам ҳадя берар эдилар. Исмоил ибн Аҳмаднинг укаси Исҳоқ ҳам у кишига шунча пул жўнатардилар. У кишига Самарқанд аҳлидан ҳам шунча пул келарди. Оилалари бўлмагани учун Муҳаммад ибн Наср ҳар йили ана шу пулларни эҳсон қилар эдилар. Баъзилар у кишига: “Бу маблағни айрим қийинчилик кунларингизга олиб қўйсангиз бўларди”, – деганларида, у киши: “Субҳаналлоҳ, мен Мисрда бир неча йил яшаб қолдим. Овқатим, кийим-бошим, қоғозим, сиёҳим ва ўз эҳтиёжларимга ҳаммаси бўлиб бир йилда йигирма дирҳам сарфлар эдим. Шунинг ўзи менга кифоя қиларди”, – деб айтганлар».

Ҳофиз Сулаймоний айтадилар: «Муҳаммад ибн Наср – имомлар имоми, Аллоҳ таоло у кишининг имомликларини қабул қилган. Самарқандда истиқомат қилганлар.

Яҳё ибн Яҳё, Абдон, Абдуллоҳ Муснадий, Исҳоқ ибн Роҳавайҳдан ҳадис эшитганлар. У кишининг “Таъзиму қадрис-солат”, “Рафъул ядайн” каби мўъжизавий китоблари бор.

Қуръондан бошқа мўъжиза китоб йўқ. Лекин у кишининг китобларининг ҳам қадри баланд.

Муҳаммад ибн Наср ва Солиҳ Жазара бир санада – 294 йилда вафот қилганлар».

Менга Абул Ғаноим Қайсий ва бошқалар хабар бердилар. Улар Абу Юмн Киндийдан эшитган эканлар. У кишига Абу Мансур Қаззо, у кишига Абу Бакр Хатиб, у кишига Жавҳарий, у кишига Ибн Ҳайювайх хабар берганлар. У кишига Усмон ибн Жаъфар Лаббон, у кишига Муҳаммад ибн Наср айтиб берганлар: «Мен Мисрдан чиқдим. Ёнимда бир канизак ҳам бор эди. Маккага бориш учун кемага тушдик. Кема ғарқ бўлди. Менинг икки минг жилд китобим ҳам чўкиб кетди. Кейин бир оролга чиқиб қолдик. Бу оролда ҳеч кимни кўрмадик. Мен қаттиқ чанқагандим. Аммо сув йўқ эди. Бошимни канизагимнинг оёғига қўйдим. Ўлимимга рози бўлиб қолдим. Шу пайт бир киши келди. Қўлида меш бор эди. Унда сув бор экан. Менга: “Ол. Ич”, – деди. Ичдим. Канизакка ҳам бердим. Сўнгра у киши кетди. Қаердан келди, қаерга кетди, билмадим».

Абу Исҳоқ «Ат-Табақот» китобларида айтадилар: «Муҳаммад ибн Наср Бағдодда туғилганлар. Найсобурда вояга етганлар. Самарқандда яшаганлар».

Муҳаммад ибн Насрдан ривоят қилинади: «Менда шофеъийлар тўғ-
рисида ижобий фикр йўқ эди. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг
масжидларида эдим. Бирдан мудрок босди ва ухлаб қолдим. Тушимда
Набий соллаллоҳу алайҳи васалламни кўрдим. У зотдан: “Эй Аллоҳнинг
Расули, Шофеъийнинг фикрларини ҳам ёзайми?” – деб сўрадим. У зот
газаблангандек бош қимирлатиб, розилик билдирдилар ва: “Унинг сўз-
лари оддий фикр эмас. У суннатимга қарши чикканларга раддиядир”,
– дедилар. Шу тушдан сўнг Мисрга сафар қилдим. Шофеъийнинг китоб-
ларидан ёза бошладим».

Абу Исҳоқ айтадилар: «Ибн Наср кўп китоб ёзганлар. Бу китоблар ҳа-
дислар, фикхий масалаларни ўз ичига олган. Саҳобалар ва улардан кейин-
ги имомлар ўрталаридаги ихтилофий ҳукмларнинг билагони эдилар. Абу
Ханифанинг Али ва Ибн Масъудга ихтилофлари ҳақида китоб ёзганлар».

Абу Бакр Сайрафий: «У киши “Ал-Қасома”дан бошқа китоб ёзмаган
бўлсалар, фақиҳ бўлармидилар? Бошқа китоб ёзмаган бўлишлари мум-
кинми?!» – деганлар.

Вазир Абул Фазл Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ Балъамий айтадилар:
«Амир Исмоил ибн Аҳмаднинг куйидаги сўзларини эшитдим: “Одам-
ларнинг талаб ва шикоятларини эшитиш учун Самарқандда ўтирган
эдим. Укам Исҳоқ ҳам ёнимда ўтирганди. Ўша пайт Абу Абдуллоҳ Му-
ҳаммад ибн Наср кириб келдилар. Илмларининг ҳурмати учун жойим-
дан турдим. У киши кетганларидан кейин укам менга: “Сиз Хуросон
волийси бўла туриб, оддий киши учун ҳам ўрнингиздан турасиз. Бу ҳай-
батни кетказди-ку”, – деди. Ўша кеча ётдим. Қалбим тилка-пора эди.
Набий соллаллоҳу алайҳи васалламни тушимда кўрдим. Мен укам билан
турган эдим. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам келиб, билагимдан уш-
лаб: “Муҳаммад ибн Насрга ҳурматинг билан мулкинг ва фарзандларинг
мулкени мустаҳкам қилдинг”, – дедилар. Сўнгра Исҳоққа қарадилар ва:
“Муҳаммад ибн Насрнинг шаънига енгил-елпи қарагани учун бунинг
ҳам, оиласининг ҳам мулки кетди”, – дедилар».

Муҳаммад ибн Насрнинг аёллари қози Яҳё ибн Аксамнинг Ханна
исмли сингиллари эди.

Муҳаммад ибн Наср 294 йил муҳаррам ойида Солиҳ ибн Муҳаммад
Жазарадан бир неча кундан кейин вафот этганлар.

Ҳофиз Абу Абдуллоҳ ибн Манда иймон масаласида айтадилар: «Му-
ҳаммад ибн Наср “Ал-Иймон” китобларида: “Иймон махлуқдир. Иқрор,
шаҳодат, Қуръон ўқишдаги лафз ҳам махлуқдир”, – деб ёзган эдилар.
Шундан кейин ўз замонларидаги олимлар у кишини яққалаб қўйдилар.
Хуросон ва Ироқ имомлари мазкур масалаларда у кишига ихтилоф қил-
дилар».

Бундай масалаларда кўп чуқур кетиш мумкин эмас. Худди шунингдек, иймон, иқро, Қуръон кироати – талаффузи махлук эмас, деб ҳам бўлмайди.

Аллоҳ таоло бандаларни ва уларнинг амалларини яратган. Иймон сўз ва амалдан иборатдир. Қироат – талаффуз эса қориннинг ишидандир. Аммо ўқиладиган нарс, талаффуз қилинадиган калом – бу Аллоҳ таолонинг каломи, Ўзи нозил қилган ваҳий бўлиб, у махлук эмасдир. Шунингдек, “Лаа илааҳа иллаллоҳ, Муҳаммадур расулуллоҳ” калимаси Қуръондандир. Ундаги каломлар махлук эмас. Уларни гапириш бизнинг феълимиздандир. Бизнинг феълимиз махлукдир. Ҳар бир аллома баъзи масалаларда хатоликларга йўл қўйганда, у кечирилиши лозим. Агар унга қарши туриб, бидъатчига чиқарсак, ўзи ва илмини ташлаб қўйсак, Ибн Наср ҳам, Ибн Манда ҳам, улардан улуғроқлар ҳам бундай тойилишлардан холи эмаслар. Аллоҳ таолонинг Ўзи халқни ҳаққа ҳидоят қилувчидир. У раҳмлиларнинг раҳмлисидир. Аллоҳ таолодан ҳавою нафсдан, енгил-елни қарашлардан ва олимларга нисбатан қўпол муомалада бўлишдан паноҳ сўраймиз.

Абу Муҳаммад ибн Ҳазм баъзи китобларида айтадилар: «Одамларнинг билимдонроғи кўп ҳадис билиб, унинг лафзларини ўз ўрнига қўйиб, маъносини яхши тушуниб, саҳиҳ ва заифини идрок қилиб, фуқоҳоларнинг қайси масалада ижмоъ, қайси масалада ихтилоф қилганларини биладиганларидир.

Саҳобалардан кейин бундай сифатлар мукамаллигини Муҳаммад ибн Наср Марвазийда кўрамиз. Биров: “Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламдан, саҳобалардан қанча ҳадис келган бўлса, уни Муҳаммад ибн Наср биладилар”, – деса, унинг бу сўзи ёлгон бўлмайди».

Ибн Ҳазм бу кенг камровли маърифат ва илмни Муҳаммад ибн Насрга нисбатан айтяптиларми, демак, буларни айтишдан олдин у киши Муҳаммад ибн Насрнинг ёзган асарларини чуқур ўрганганлар. Муҳаммад ибн Наср, Аҳмад ибн Ҳанбал ва булар қабилар бундай эътирофга лойиқдилар. Валлоҳу аълам!

МУҲАММАД ИБН САЛОМ (10; 628, 218)

Имом, мунаққид, ҳофиз Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Салом ибн Фараж Бухорий Пойкандий Суламий.

Молик ибн Анасни кўрганлар. Лекин у кишидан ҳадис ривоят қилмаганлар.

Абул Аҳвас Саллом ибн Сулайм, Исмоил ибн Жаъфар, Ҳушайм ибн Башир, Абдуллоҳ ибн Муборак, Суфён ибн Уяйна, Жарир ибн Абдулҳа-

мид. Абу Исҳоқ Фазорий, Исо ибн Мусо Ғунжор, Зоида ибн Абу Рақод, Абу Бакр ибн Айёш ва бошқа кўплардан ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан имом Бухорий, Абу Муҳаммад Доримий, Убайдуллоҳ ибн Восил, Абу Умар Муҳаммад ибн Бужайр, Аҳмад ибн Зав, Ҳумайд ибн Назр, Туфайл ибн Зайд Насафий ва булардан бошқа кўп мовароуннаҳрликлар ҳадис ривоят қилганлар.

Илм хазиналаридан ва ҳадис имомларидан бўлганлар.

Аҳмад ибн Ҳайсам Шоший айтадилар: «Менга Яҳё ибн Яҳё: “Хуро- сонда икки илм хазинаси бор: бири – Муҳаммад ибн Салом Пойкандий, яна бири – Исҳоқ ибн Роҳавайҳ”, – дедилар».

Муҳаммад ибн Мубашшир Карминийдан (Кармана – Бухородан 18 фарсах узоқликдаги шаҳар) Муҳаммад ибн Юсуф Самарқандий ривоят қилганлар: «Шайхнинг мажлисларида Муҳаммад ибн Салом Пойкандий- нинг қаламлари синиб қолди. У киши: “Менга ким қалам берса, унга бир динор бераман”, – дедилар. Тўрт томондан у кишига қалам узатилди».

Муҳаммад ибн Салом Пойкандий ниҳоятда ҳурматли ва давлатманд эдилар.

Али ибн Ҳусайндан Муҳаммад ибн Яъқуб Пойкандий эшитганлар: «Муҳаммад ибн Салом уйларида эдилар. Эшиклари тақиллади. Чиқиб қарасалар, бир кишининг: “Эй Абу Абдуллоҳ, мен жинман. Жинлар под- шосининг элчисиман. У сизга салом айтди ва: “Сизнинг ҳар бир дарсин- гизда қанча одам ўтирса, биздан ҳозир бўладиган жинлар улардан анча кўп”, – деди”, – деганларини эшитганлар».

Муҳаммад ибн Яъқуб айтадилар: “Бу бизга кўп одамлардан нақл қи- линган машҳур ҳикоя”.

Муҳаммад ибн Салом айтадилар: “Мен қирқ йилдан бери Пойканд бозорида ўтирганим йўқ”.

Саҳл ибн Мутаваккил айтадилар: «Муҳаммад ибн Саломнинг таш- дидсиз “лом” (л) билан: “Мен Муҳаммад ибн Саломман”, – деганларини эшитдим».

Бу киши икки хил ном, яъни “Салом” билан ҳам, “Саллом” билан ҳам зикр қилинганлар. “Саллом” дегани у қадар машҳур эмас.

Ғунжор билан Хоразмга борганлар ва у ерда Абдулкарим ибн Асвад Басрий, Саъид ибн Арубанинг шоғирдлари Муғййра ибн Мусодан ҳадис эшитганлар.

Убайдуллоҳ ибн Восил айтадилар: «Муҳаммад ибн Саломнинг: “Тўрт юз шайхдан ҳадис ёзиб олганман”, – деганларини эшитдим».

Али ибн Ҳусайн айтадилар: «Муҳаммад ибн Саломнинг: “Мен имом Молик билан учрашганман. Одамлар у кишига китоб ўқиб бераётган эдилар. У кишидан ҳадис эшитмаганман”, – деганларини эшитдим».

Саҳл ибн Мутаваккил айтадилар: «Муҳаммад ибн Саломнинг: “Илм ўрганишга кирк минг дирҳам сарфладим. Уни ўргатишда ҳам кирк минг дирҳам сарф килдим. Илм ўрганиш учун уни ўргатишдагичалик маблағ сарфламаганимда яхши бўлар эди”, – деганларини ёки шу мазмундаги сўзларини эшитдим».

Убайдуллоҳ ибн Шурайх айтадилар: «Муҳаммад ибн Саломнинг: “Беш мингга яқин ҳадисни ёддан биламан”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Аҳмад Гунжор айтадилар: “Муҳаммад ибн Саломнинг илмнинг турли соҳаларида ёзган китоблари мавжуд. У киши билан фақиҳ Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс ораларида, гарчи мазҳаблари бошқа-бошқа бўлса ҳам, дўстлик ва биродарлик бор эди”.

Яҳё ибн Жаъфар Пойкандий айтадилар: “Муҳаммад ибн Салом Суфён Саврий вафот этган кечада туғилганлар”.

Имом Бухорий айтадилар: “Муҳаммад ибн Салом 225 йил сафар ойининг 7-кунида оламдан ўтганлар”.

МУҲАММАД ИБН ҲАСАН (16; 66, 48)

Ҳофиз, манфаатли илм соҳиби, имом, сўзлари ҳужжат, таниқли аллома Абу Ҳасан Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Хусайн ибн Мансур Найсобурий Тожир. Оталари ва амакилари Абдус ибн Хусайн каби машҳурлардан эдилар.

Муҳаммад ибн Айюб Розий, Абу Абдуллоҳ Бушанжий, Муҳаммад ибн Амр Қашмард, Абу Умар Қаттот, Қозий Юсуф ва уларнинг табақасидигилардан, Хуросон, Жибол, Ироқ муҳаддисларидан ҳадис эшитганлар.

Кўп илм жамлаганлар. Мусаннафотлар ёзганлар. Тўғрилиқ, ривоятлардаги аниқлик билан машҳур эдилар. Толиби илмларга марҳаматли эдилар. Буюк имом Ибн Хузайма усулларида китоб ёзганлар.

Ҳоким у кишини ўз китобларида зикр қилиб, улуғлаганлар ва у кишининг: “Менда Ножия ва Қосим Мутарриздан ривоят қилинган минг бобдан ортиқ ҳадис бор. Бухорога 315 йилда бордим. Бухоро аҳли мендан ҳадис ёзиб олишди. Мендан отам ва амаким ҳам ҳадис ривоят қилганлар”, – деганларини эшитганлар.

Ҳофиз Абдуллоҳ ибн Саъд айтадилар: “Мен Абул Ҳасан ибн Мансурдан мингдан зиёд ҳадис ёзиб, у кишининг илмларидан фойдаландим”.

Ҳоким айтадилар: “Ҳофиз Абу Али Найсобурий ҳар қанча улуғликларига қарамай, Муҳаммад ибн Ҳасан йиққан ҳадисларнинг 200 бобидан фойдаланганлар. Шайхларимиз у кишининг гўзал ҳадис ўқишларидан ниҳоятда ҳайратланар эдилар”.

349 йилда у кишининг кўзлари ожиз бўлиб қолган. 355 йилда вафот этганлар. Аллоҳ таоло раҳмат қилсин.

Бизга Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ Қосим ибн Саффордани хабар бердилар. У кишига боболари Умар ибн Аҳмад, у кишига Ибн Халаф, у кишига Абу Абдуллоҳ Ҳоким, у кишига Абул Ҳасан Муҳаммад ибн Ҳасан хабар берганлар. У кишига Ибн Ножия, у кишига Наср ибн Али ва Муҳаммад ибн Мусо Ҳараший, уларга Ҳаммодин Исо, у кишига Ҳанзала айтиб берган эканлар. У киши Солимдан, у киши оталаридан, у киши Умар розияллоху анхудан эшитганлар:

أن رسول الله كان إذا مد يديه في الدعاء لا يردهما حتى يمسح بهما وجهه

“Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васаллам дуога қўл очганларида, то уни юзларига суртмагунча туширмас эдилар”.

Бу ҳадисни Ҳоким “Мустадрак” китобларида зикр қилганлар. Лекин санаддаги Ҳаммодин заиф ровийлардан.

НАЖМИДДИН КУБРО (22; 111, 80)

Шайх, имом, аллома, пешво, муҳаддис, шаҳид Нажмиддин Кубро Хуросон шайхи бўлганлар. Баъзи ривоятларда “Нажмиддин Кубро” дейилган. У кишининг тўлиқ исмлари шайх Абул Жанноб Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Хоразмий Хивакий Суфий. Хивак (Хива) – Хоразм қишлоқларидан бири.

Ҳадис талабида кўп юрт кезганлар.

Абу Тоҳир Силафий, Атторм Абул Ало Ҳамадоний, Муҳаммад ибн Бунаймон, Абдулмунъим ибн Фурувий ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар. Ҳадис илмида танилиб, усул илмини эгаллаганлар.

• Бу кишидан Абдулазиз ибн Ҳилола, Хатиб Дорийё Шумах, Носир ибн Мансур Урзий ва шогирдлари Сайфиддин Бохарзий ҳамда бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Ибн Нуқтанинг айтишларича, у киши шофеъий мазҳабида бўлиб, суннат имомларидан эдилар.

Умар ибн Ҳожиб айтадилар: “Нажмиддин Кубро юрт кезганлар, ҳадис эшитганлар, Хоразмни ватан тутиб, ўша ернинг шайхи бўлганлар. Ҳадис ва суннат соҳиби эдилар. Ғарибларнинг арз-додини тингловчи, обрўлари улуғ бўлиб, Аллоҳ йўлида ҳақиқатни айтишда маломатчиларнинг маломатидан қўрқмаганлар”.

Ибн Ҳилола айтадилар: “Бир неча бор у кишининг хузурларида ёлғиз ўтирганман. Кўплаб қизик воқеалар содир бўлганининг (кароматларнинг) гувоҳи бўлганман. У киши ҳақларида одамларнинг илик гапларини эшитганман”.

Айтилишича, у киши Қуръонни 12 жилдда тафсир қилганлар. Кўплаб асар муаллифи Фаҳриддин Розий у кишининг ёнларига келиб, бир фақиҳ билан Аллоҳни таниш ва тавҳид тўғрисида мунозара қилганлар. Тортишув узок давом этган. Улар шайхдан маърифат илми ҳақида сўрашганда, шайх: “У нафсга тушади, нафс эса уни инкор этишга ожизлик қилади”, – деб жавоб берган эканлар. Фаҳриддин Розий: “Бунга қандай этиш мумкин?” – деб сўраганлар. “Ўзингдаги раҳбарликка мойилликни тарк этиш ва дунёга интилиш насибасидан воз кечиш билан”, – деб жавоб берганлар. Фаҳриддин Розий: “Мен бунга кодир эмасман”, – деганлар. Аммо шериклари зоҳид бўлганлар, ҳаммасидан воз кечиб, шайхга шогирд тушганлар.

Мўғуллар Хоразмга 618 йил рабиъул аввал ойида бостириб киришди. Нажмиддин Кубро халқ билан уларга қарши жиҳодга чиқдилар. Хоразмликлар ҳалок бўлгунларича шаҳар дарвозаси ёнида жанг қилдилар. Шайх ҳам шу жангда 80 ёшларида шаҳид бўлдилар.

У кишининг ибратли сўзлари ҳақида тасаввуф донишмандлари ҳар хил муносабат билдиришган.

Бизга Абу Осим Нофеъ Ҳиндий, у кишига мавлолари Саъид ибн Муртоҳҳар, у кишига 615 йилда Абул Жанноб Аҳмад ибн Умар (Нажмиддин Кубро) хабар бердилар. У киши ҳофиз Абул Алога ўқиб берганлар. У кишига Али ибн Аҳмад, у кишига Муҳаммад ибн Муҳаммад, у кишига Исмоил Саффор, у кишига Ҳасан ибн Арафа, у кишига Салм ибн Солим ровий Нух ибн Абу Марямдан, у киши Собитдан, у киши Анасдан хабар берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан

لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ

“Эзгу иш қилганларга чиройли нарса (жаннат) ва зиёдалик (Аллоҳнинг дийдорини кўриш) **бордир**” (Юнус сураси, 26) ояти ҳақида сўралганда, у зот:

لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْعَمَلُ فِي الدُّنْيَا الْحَسَنَىٰ وَهِيَ الْجَنَّةُ وَالزِّيَادَةُ النَّظَرُ إِلَىٰ وَجْهِ اللَّهِ الْكَرِيمِ

“Дунёда яхши амаллар қиладиганлар учун гўзаллик, яъни жаннат бордир ва бундан ҳам зиёдаси, яъни карамли Аллоҳнинг дийдорига мушарраф бўлиш бордир”, – деб тафсир қилдилар».

Санаддаги Салм ибн Солим заиф саналганлар. Нухнинг эса ривоятлари юмшоқ.

Изоҳ: Бу кишининг лақаблари асли “Нажмул Кубаро” (“Катта юлдуз”) бўлган. Сўнгра ўзгартирилиб, “Нажмиддин Кубро” дейилган. Бошқа лақаблари – “Томма ал-Кубро” (“Катта воқеа”). Кўп ишлатилаверган бу лақаб кейинчалик ихчамгина “Кубро” шаклини олган.

Мўғул босқинчилари шаҳарга кирмоқчи бўлганларида, Нажмиддин Кубро ва у кишининг дўст-ёрлари одамларни намозга чорлаганлар. Сўнгра у киши: “Туринглар, Аллоҳ йўлида жанг қиламиз”, – деганлар ва уйларига кириб, ўз шайхлари кийдирган тасаввуф хирқасини кийиб кўчканлар. Кейин бор кучлари билан душманга ҳужум қилганлар. Ҳатто қўлларига тош тушса ҳам, улар томонга отганлар. Бир найза кўксиларига тегиб, шаҳид бўлганлар. Аллоҳ у кишидан ва Ислом ҳимояси йўлида шаҳид кетганлардан рози бўлсин.

Имодуддин Ҳаззомий Нажмиддин Куброни ҳурмат қилганлар. У кишининг номларидан эътиқодга оид айтилган баъзи фикрларни рад этиб: “Нажмиддин Кубродан бунақа тойилишлар содир бўлмаган. Чунки у киши катта муҳаддис, суннат соҳиби ва ибодатли шайх эдилар. Чекинмасдан, душманга тик бокиб, шаҳид кетганлар”, – деганлар.

НАСАВИЙ (18; 477, 241)

Аллома, қозилар қозиси, муфассир, комусий олим, мусаннафотлар соҳиби Абу Амр Муҳаммад ибн Абдурраҳмон ибн Аҳмад Шофеъий.

Маккада Абу Бакр Ҳирий, Абу Исҳоқ Исфарииний, Абу Зарр Ҳаравийдан, Мисрда Ибн Назифдан, Дамашқда Абул Ҳасан ибн Симсордан ҳадис эшитганлар. Дин ва таквони маҳкам тутиб, бир муддат китоб ёзиш билан шуғулланганлар.

Хоразм қозиларидан бўлганлар. Аллоҳ йўлида ҳақиқатни айтишда маломатчилардан кўркмаганлар. У кишининг фикҳга оид китоблари бор.

Маликшоҳ у кишини халифанинг қизига совчи қилиб юборган. Шохнинг мактубини халифага етказган бўлсалар-да, у зот: “Покиза уйинг зотимлар томонидан булғанмасин”, – деб қўшиб қўйган эканлар.

Хоразм аҳли у кишидан ҳадис ривоят этишган.

Насавий 478 йилда оламдан ўтганлар.

Узоқ умр кўрган шайх, муаззин Абу Амр Бакр ибн Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Роҳиб Насафий.

“Саҳиҳи Бухорий”ни Ҳаммод ибн Шокир ва Маҳмуд ибн Анбардан ривоят қилганлар.

У кишидан Жаъфар Мустағфирий ҳадис ривоят этганлар.

Жаъфар Мустағфирий айтадилар: “Кўп Қуръон тиловат қилардилар, бидъатчиларга ниҳоятда қарши эдилар. Бизга “Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”ни Ибн Шокирдан ривоят қилиб бердилар”.

Насафий 380 йилда вафот этганлар.

Имом, ҳофиз, муҳаддис Абу Али Ҳасан ибн Абдулмалик ибн Али ибн Мусо ибн Исрофил Насафий. Насаф муфтийси кози Абул Фавориснинг ўғиллари.

404 йилда таваллуд топганлар.

Ҳофиз Жаъфар ибн Муҳаммад Мустағфирийдан кўп ҳадис эшитганлар ва у кишини ўзларининг шайхлари деб билганлар. Халаф Хайёмнинг шогирдлари Абу Нуъайм Ҳусайн ибн Муҳаммаддан, Муътамид ибн Муҳаммад Макхулий ва бошқа мен танимайдиган кўплардан ҳам ҳадис эшитганлар. Бухоро ва Самарқандда кўп ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан муҳаддис Усмон ибн Али Пойкандий, Абу Собит Ҳусайн ибн Али Баздавий, Абул Маъолий Муҳаммад ибн Наср ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Самъоний ва у кишининг ўғиллари Абдурахим ҳофиз Насафийнинг сафдошлари билан учрашганлар.

487 йил жумодул охир ойининг 22-куни Насафда оламдан ўтганлар.

Аллома, муҳаддис Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Лукмон Насафий Ҳанафий. Самарқанд аҳлидан.

Самарқанд тарихига оид “Ал-Қанд” асарининг муаллифи. Имом Муҳаммад ибн Ҳасаннинг “Ал-Жомеъ ас-сағир” китобларини тартиблаб чиққанлар.

У кишининг ҳадис, тафсир, усули фикҳга оид юзга яқин мусаннафотлари бор.

Ҳаж қилганлар. Бағдодда ўша пайтда кексайиб қолган Абул Қосим ибн Баёндан ҳадис эшитганлар.

Насафий 461 йил атрофида туғилганлар.

Исмоил ибн Муҳаммад Нухий, Ҳасан ибн Абдулмалик Қозий, Маҳдий ибн Муҳаммад Алавий, Абдуллоҳ ибн Али ибн Исо Насафий, Абул Юср Муҳаммад ибн Муҳаммад Насафий, Ҳусайн Кошғарий, Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Аҳмад Самарқандий, Али ибн Ҳасан Мотуридийдан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан Муҳаммад ибн Иброҳим Турбуштий, ўғиллари Абу Лайс Аҳмад ибн Умар ва бошқалар ҳадис ривоят этганлар.

Абу Саъд Самъоний айтадилар: “Насафий Самарқандда 537 йил жумудул аввалнинг 12-кунида вафот қилганлар”.

НАСИБИЙ (16; 561, 413)

Имом, ҳофиз, қобилиятли, мунаққид Абул Аббос Аҳмад ибн Абу Лайс Наср ибн Муҳаммад Насибий Мисрий.

Найсобурда истиқомат қилганлар. Кўп асар ёзганлар.

Абу Абдуллоҳ Ҳоким айтадилар: “Қувваи ҳофизалари кучли эди. Дарсларида тингловчилар сеҳрлангандек ўтиришарди. Ўзларини кўп нарсадан тийиб яшардилар, солиҳлар билан ўтириб-турардилар. Сўнгра Мовароуннаҳрга бордилар. У ерда адаб ва шеър билан машғул бўлдилар. Саройда хизмат қилдилар. У киши билан ўша ерда учрашганимда ҳам, қувваи ҳофизалари аввалгидек эди. Мен бундан ҳайратланардим”.

Мисрда Юнус ибн Абдулаълонинг шогирдларидан ва Аҳмад ибн Аҳий ибн Ваҳбдан, Шомда Абу Ҳошим Киноний ва Аҳмад ибн Абдурахим Қайсаронийдан, Ироқда Абу Абдуллоҳ Ҳакимий ва Исмоил Саффордан, Найсобурда Абул Аббос Асамдан ҳадис эшитганлар.

386 йилда вафот этганлар.

Ҳоким ва пешқадам олимлар у кишидан ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳадисга оид эскирган бир китобни кўрдим. Шу китоб Насибийники бўлса керак, деб ўйлайман. Ижозат тариқасида келган ҳадисларини ҳисобга олмаганда, менга у кишининг санадлари ривоят қилинган бирор ҳадис етиб келмади.

Пешво, раис Абул Маҳосин Наср ибн Музаффар ибн Ҳусайн ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Яҳё ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Яҳё ибн Холид ибн Бармак ибн Озарвандор Бармакий Журжоний Ҳамадоний. “Шахсул азиз” лақаби билан машҳур бўлганлар. Абул Футуҳ Фатҳнинг туғишган биродарлари.

450 йилдан ўтиброк Бағдодда туғилганлар. Самъонийга ўзлари: “Мен 466 йил – ғарқ йилида балоғатга етдим”, – деб айтганлар. Сўнгра Ҳамадонда истиқомат қилганлар.

Бағдодда Абул Ҳусайн ибн Наккур ва Исмоил ибн Масъададан, Асбаҳонда Абу Амр Абдулвахҳоб ибн Манда, Абу Исо Абдуррахмон ибн Зиёд ва ҳофиз Сулаймон ибн Иброҳимдан ҳадис эшитганлар.

Кўп ҳадисларни якка ўзлари ривоят қилганлар. Узоқ умр кўрганлар. Илм толиблари бу кишидан баҳраманд бўлганлар.

Самъоний айтадилар: «У киши кекса шайх эдилар. Баъзи турк қабила-ларига имом эдилар. “Шахс” лақаби билан машҳур эдилар. Мен у киши-га Ибн Муборакнинг “Ал-Истиъзон” китобларини ўкиб бердим».

Ибн Нажжор: “У киши кўп сафарда бўлдилар. Хуросон, Бухоро, Самарқанд, Кошғар, Синд ва Дамашкка бордилар”, – деганлар.

У кишидан Самъоний, Абул Ало Аттор ва ўғиллари Абдулбарр; Довуд ибн Маъмар, Муҳаммад ибн Аҳмад Рузароварий, Аҳмад ибн Шаҳриёр, воиз Абдулҳодий ибн Али, Вакиъ ибн Монкадим, Абдулжалил ибн Мандавайх ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Ибн Нажжор айтадилар: “У киши 549 йили қадр кечасида вафот этдилар”.

Бошқа бир ривоятда: “550 йил рабиъул охир ойида вафот қилдилар”, – дейилган.

Ҳофиз, мужаввид, моҳир билимдон, илм талабида юрт кезган Абу Муҳаммад Наср ибн Аҳмад ибн Наср Киндий Бағдодий Насрак.

Бухорода истиқомат қилганлар.

Муҳаммад ибн Баккор ибн Райён, Абдулаъло ибн Ҳаммод, Убайдуллоҳ ибн Умар Қаворирий ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан ҳофиз Ибн Уқда, Халаф ибн Муҳаммад Хайём ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Ҳадис тўплаганлар, таҳриж қилганлар, муснад ёзганлар ва бу соҳада кўзга кўринганлардан бўлганлар.

Абул Фазл Сулаймоний айтадилар: “Насрак Солиҳ ибн Муҳаммад Ҳазарадан кўра ҳофизроқ эдилар”.

Бу кишидан келган илмий маълумотлар унча кўп эмас. 293 йилда вафот қилганлар.

Бизга Ҳасан ибн Али хабар бердилар. У кишига Жаъфар, у кишига Силафий, у кишига Абу Али Бардоний, у кишига Ҳаннод Насафий хабар берганлар. У кишига ҳофиз Муҳаммад ибн Аҳмад, у кишига Халаф ибн Муҳаммад, у кишига Наср ибн Аҳмад Киндий ва Саҳл ибн Шозавайх, уларга Муҳаммад ибн Саҳл ибн Усмон, у кишига оталари, у кишига Исо Гунжор ровий Абу Ҳамзадан, у киши Аъмашдан, у киши Айюбдан, у киши Муҳаммаддан, у киши Абу Ҳурайрадан марфуъ ҳадисни айтиб берганлар:

لا تسموا العنبر الكرم فإن الكرم الرجل المسلم

“Узумни карм деманглар, чунки карм мусулмон кишининг сифатидир”.
Бу ҳадиснинг санади ғариб.

НАХШАБИЙ (18; 267, 135)

Имом, ҳофиз, илм талабида юрт кезган, ўрнав бўладиган шайх Абдулазиз ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Осим Насафий. Насаф – Нахшабдир.

Ҳофиз Жаъфар ибн Муҳаммад Мустағфирийга шогирд тушиб, у кишидан кўплаб ҳадис ривоят қилганлар. Бағдодда Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ғайлонни ва Муҳаммад ибн Хусайн Ҳарронийни, Исфаҳонда Абу Бакр ибн Райзани, Дамашқ ва бошқа юрт олимларини ўзларига ўстоз деб билганлар.

Бу кишидан Абул Қосим ибн Абул Ало, Саҳл ибн Бишр Исфаройний ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Саъд Самъоний айтадилар: «Ҳофиз Исмоил ибн Муҳаммаддан Нахшабий тўғриларида сўраганимда, у кишини жуда ҳурмат ва эъзоз билан тилга олиб: “Нахшабий катта ҳофиз эдилар”, – деб айтдилар».

Силафий айтадилар: «Мен Муътамин Сожийдан Абдулазиз Нахшабий тўғриларида сўраганимда: “Абу Бакр Хатиб ҳамда Муҳаммад ибн Али Сурийдек ҳофизлардан бўлиб, барча у кишини макташар ва фахмларидан рози эдилар. Миср ва унинг вилоятларидан ўзларининг санадлари билан ҳадис ривоят қилганлардан”, – деб жавоб бердилар».

Ҳофиз Яҳё ибн Манда айтадилар: “Ёдлашда ва матнларни тўғри ривоят қилишда замоналарининг пешвоси эдилар. Асримизда бу кишилар ҳофизни кўрмадик. Ҳуснихатлари чиройли бўлиб, тез ёзар ва тез ўқирдилар. Гузал ахлоқ соҳиби эдилар. 457 йилда Нахшабда вафот этдилар”.

Ҳофиз Абул Қосим ибн Асокир у кишининг 456 йили Нахшабда вафот қилганларини айтганлар. Баъзилар: “Самарқандда вафот этганлар” – дейишади.

Яҳё ибн Манда: “Нахшабий бизнинг шахримизга 433 йилда келдилар. Қози Хутабий у кишини Абу Ҳанифа сабабли урдилар. Мен орқаларидаги зарбларнинг изини ўз кўзларим билан кўрганман. 457 йил жумода охир ойида вафот қилдилар. Уйимизга келсалар, отам билан тунаб қолдилар”, – дедилар.

НАХШАБИЙ (II; 545, 161)

Имом, пешво, жамоат шайхи Абу Туроб Аскар ибн Ҳусайн Нахшабий Нахшаб – Балхдан узоқроқдаги шаҳар. Яна бир номи – Насаф.

Ҳотим Асамнинг дўстларидан. Нуъайм ибн Ҳаммод, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Нумайр ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан Фатҳ ибн Шахраф, бу кишининг дўстлари Абу Бакр ибн Абу Осим; Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ҳанбал, Юсуф ибн Ҳусайн Розий Аҳмад ибн Жалло ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Илмни ёзиб, фақиҳ бўлиб, сўнг олган илмларини китоб ҳолига келтирганлар. Обид бўлганлар, юрт кезганлар, дарвешлик йўлини танлаганлар.

У кишидан орифлар сифати ҳақида сўралганида: “Ориф шундай зотки уни ҳеч нарса булғай олмайди ва ҳар нарса у билан покланади”, – деганлар.

Яна: “Агар сўфийнинг обдастасиз сафарга чиққанини кўрсанг, билгинки, у намозни тарк этишга жазм қилибди”, – деганлар.

Ва яна: “Уч нарса иймоннинг белгиларидан: ўлимга тайёр бўлиб юриш, етарли ризққа рози бўлиш, ишларни Аллоҳга топшириш. Уч нарса куфрдан нишонадир: Аллоҳдан узоқ муддат гафлатда бўлиш, шумланиш, ҳасад қилиш”, – деганлар.

Юсуф ибн Ҳусайн айтадилар: «Маккада эдик. Абу Туроб: “Менга бир дирҳам керак”, – дедилар. Бир киши бир ҳамён дирҳамни этакларига солди. Дирҳамларни ён-атрофдаги одамларга тарқата бошладилар. Булар орасида бир фақир бўлиб, бирор нарса олиш учун Нахшабийнинг олдиларига келди. Дирҳам тугаб қолганидан унга беролмадилар. Мен ўша фақир ва шайх қолганимизда унга: “Сенга кейинги сафар бераман” – дедилар. Фақир шайхга: “Сиз берувчи Зотни билмас экансиз”, – деди».

Ибн Жалло: “Мен минглаб шайхларни учратдим. Аммо Абу Туробга ўхшадини кўрмадим”, – деганлар.
Абу Туроб 245 йилда ҳажга бораётганларида йўлда вафот қилганлар.
Жасадларини хайвонлар тилка-пора қилиб ташлаган экан.

НИЗОМУЛМУЛК (19; 94, 53)

Буюк вазир, дин устунни Низомулмулк Абу Али Ҳасан ибн Али ибн Исроҳ Тусий. Оқил, сиёсатдон, нозик ишлардан хабардор, диндор, хайбати дунёни тутган, мажлисларини қорилар ва фуқаҳолар билан безайдиган саодатманд киши бўлганлар.

Бағдод³⁰, Найсобур ва Тусда катта-катта мадраса қурдирганлар. Илмга тарғиб қилганлар, илм талабида юрганларга хайру эҳсонни тўкиб сочганлар, ҳадис ёздирганлар. Хайрли ишлари билан донг таратганлар.

Байҳақ деҳқонларидан бўлган оталарининг сояи давлатларида ўсиб-ўзайганлар, араб тилини мукаммал ўрганганлар. Султон Алп Арслонга вазир бўлгунларига қадар китобат ва мирзолик (девон ишлари) билан шуғулланганлар. Ғазнада хизмат қилганлар. Султон ўлгандан сўнг ўғли Маликшоҳга вазир бўлганлар, давлатни бошқаришда яқиндан ёрдам берганлар, зулмни камайтирганлар, фуқароларга ғамхўрлик кўрсатганлар, катта-катта бино қурдирганлар, машҳур олимларни атрофларига жамлаганлар, шаън-шавкатлари кўтарилган. Бу ҳол йигирма йил давом этган.

Қушайрий, Абу Муслим ибн Михрабзуд, Абу Ҳомид Азҳарийлардан ҳадис эшитганлар.

Низомулмулкдан Али ибн Тирод Зайнабий, Наср ибн Наср Укбарий ва бошқа кўплар ҳадис ривоят қилишган.

Хайру баракотли, такводор, солиҳларга мойил, уларнинг мавъизаларини жон қулоқлари билан тингловчи бўлганлар. Камчиликларини айтган танқидчиларни яхши кўрганлар. Хатоларини эшитганда ғамгин бўлиб, йиғлаганлар.

Низомулмулк 408 йилда туғилганлар. Рамазон ойида рўзадор ҳолда ўлдирилганлар. Нотаниш бир киши қаландар кўринишида келиб, бир нарса узатади. Уни олмоқчи бўлганларида, юракларига пичоқ санчади. Атрофдагилар ўша заҳоти қотилни ўлдиришади. “Менинг қотилимни ўлдирманглар, уни кечирдим. Лаа илааҳа иллаллоҳ”, – деб жон берадилар. Бу воқеа Наҳованд яқинида 485 йил Рамазон ойининг жума кечаси содир бўлган.

³⁰ Ушбу мадраса Низомия деб номланади. 457 йилда қуриб бошланган. 459 йилда машҳур уламоларни мударрисликка чақирганлар.

Ибн Халликон айтганлар: «Низомулмулк халифа Муктадий биллаҳнинг хузурларига кирганларида, халифа у кишини ўтиргизиб: “Эй Ҳасан, амирул мўминин сиздан рози бўлганидек, Аллоҳ таоло ҳам сиздан рози бўлсин”, – деган эканлар».

Низомулмулкнинг сийратлари “Тарихи Ибн Нажжор” китобида батафсил зикр қилинган. Шофеъий мазҳабида, Ашъарий эътиқодида бўлганлар.

Айтишларича, у кишининг ўлимлари султон Маликшоҳнинг тадбири билан уюштирилган. Маликшоҳнинг ўзи ҳам орадан кўп ўтмай, 35 кундан сўнг ўлдирилган.

Низомулмулк ўн бир ёшида Қуръони каримни тўлиқ ёд олганлар. Шофеъий мазҳабини ўрганиш билан шугулланганлар. Ғазнага бориб, хушхат котибга айланганлар. Ҳисоб-китобда ғоятда билагон, иншо, яъни сўзлар таъбирида беназир, ниҳоятда зийрак, оқил, хушёр, раҳбарликда мукаммал даражада бўлганлар.

Айтишларича, ҳаргиз таҳоратсиз юрмаганлар. Таҳоратдан сўнг албатта нафл намоз ўқиганлар. Душанба ва пайшанба кунлари рўза тутганлар. Хоразм иморатларини, Тус обидаларини янгиллаганлар. Шифохоналар бунёд этиб, уларга 50 минг диноҳ сарфлаганлар. Марв, Ҳирот, Балх, Басра ва Исфаҳонда мадраса қурдирганлар. Ҳалим-юмшоқ, вазмин-босиқ, табиатан саҳоватпеша, серғайрат, сабр-бардошли, солиҳларга бағоят қамоли эҳтиром кўрсатувчи, ҳар тонгда юз диноҳ садақа қилувчи инсон бўлганлар.

Ибн Ақийл айтганлар: “Низомулмулкнинг саҳоватлари, қарамлари, адолатлари, диний аҳкомларни тирилтиришлари олдида ақллар лол. У киши ишлаган даврлар илм аҳлининг замони бўлди. Бу ишлар вафотларига қадар давом этди. Рамазон ойида ҳажга бораётган пайтларида оламдан ўтганлар. Дунёвий ишларда ҳам, ухровий ишларда ҳам шоҳ бўлиб вафот этдилар. Аллоҳ таоло раҳматига олсин”.

НУҲИЙ (19; 470, 273)

Имом, муҳаддис, факих, буюқ хатиб, ҳанафийлар шайхи Абу Иброҳим Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Нуҳ Нуҳий Насафий Ҳанафий.

“Танбеҳул гофилийн” китобини муаллиф Абу Лайс Самарқандийнинг шогирдлари Муҳаммад ибн Али Термизийнинг набиралари Муҳаммад ибн Абдуллаҳмондан ривоят қилганлар. Шунингдек, Умар ибн Аҳмад Шоҳин Самарқандий, Али ибн Ҳусайн Саъдий, Али ибн Ҳасан ибн Маккий Насафий, аллома Абдулазиз ибн Аҳмад Ҳалвоий, ҳофиз Абу Масъуд Аҳмад ибн Муҳаммад Бажалийдан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан Умар ибн Ҳасан Дарғий, воиз Иброҳим ибн Яъқуб, Муҳаммад ибн Муҳаммад Саъдий Муаддиб, Муҳаммад ибн Юсуф Нужонийкасий (Самарқанд атрофидаги жойга нисбат берилган), Асъад ибн Иброҳим Қатавоний, Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Форис Ҳошимий, Маҳмуд ибн Али Насафий, Абул Музаффар Самъонийнинг шайхлари Али ибн Абдулҳолиқ Яшқурий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Ўз усуллари бўйича Самарқандда бир муддат ҳадис ёздирганлар. Буюк имомлардан бўлганлар.

518 йил жумодул аввал ойида 85 ёшда вафот этганлар.

ПОЙКАНДИЙ (20; 336, 228)

Шайх, фозил, обид, муснид Абу Амр Усмон ибн Али ибн Муҳаммад ибн Али Бухорий Пойкандий.

465 йил шаввол ойида туғилганлар.

Узоқ умр кўрган Абдулвоҳид ибн Абдуллаҳмон Варкий (Варка – Бухоро қишлоқларидан бири), Абу Бакр Муҳаммад ибн Ҳоҳарзода, қози Абул Ҳаттоб Табарий, фақиҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Саҳл ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Имом Абул Музаффар Абдулкарим Андоқийдан тўғридан-тўғри ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан Абу Саъд Самъоний, ўғиллари Абул Музаффар Абдурахим ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан ровийлар ҳадис ривоят қила бошлаган вақтларида мўғуллар мамлакатни қилич билан эгаллагач, Хуросоннинг узоқ ва яқин ҳудудларидаги барча ривоят эшиклари беркитилди.

Абу Саъд айтадилар: “Пойкандий имом, фазилатли, тақводор, ифбатли, покиза, обид, бориға қаноат қилувчи, сиқа ва салоҳият соҳибидирлар. 552 йили шаввол ойининг 9-кунида вафот қилдилар. Жанозаларига тумонат одам йиғилди”.

ПОЙКАНДИЙ (12; 100, 30)

Имом, ҳофиз, хужжат, Мовароуннаҳр муҳаддиси Абу Закариё Яҳё ибн Жаъфар ибн Аъян Бухорий Пойкандий.

Илм талабида юрт кезганлар.

Суфён ибн Уяйна, Вакиъ, Язид ибн Ҳорун, Абдураззоқ ва шуларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Бухорий, Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Варроқ, Убайдуллох ибн Восил ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Пойкандий 243 йил шаввол ойида вафот этганлар. Аллох Ўз раҳматиға олсин.

Бу муҳаддис ҳақларида менга бошқа маълумот етиб келмади. Лекин бу кишининг ҳадислари “Саҳиҳи Бухорий”да бизгача етиб келган.

РАЖО ИБН МУРАЖЖО (12; 98, 29)

Имом, ҳофиз, ровийларга адолатли баҳо берувчи, мусанниф Абу Муҳаммад Ражо ибн Муражжо ибн Рофеъ Марвазий Самаркандий. Бошқа ривоятда: Ражо ибн Муражжо ибн Ражо ибн Рофеъ. Кунялари – Абу Аҳмад. Шу икки исм билан куняланганлар.

180 йилдан ўтиброк туғилганлар.

Назр ибн Шумайл, Язид ибн Абу Ҳаким, Қабиса, Абу Нуъайм, Али ибн Ҳусайн ибн Вокид, Салам ибн Иброҳим, Абдуллох ибн Ражо Ғудоний, Абул Ямон ва бошқалардан Хуросон, Ҳижоз, Ироқ ва Шомда ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Абу Довуд, Ибн Можа, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абу Шайба Баззоз, Умар ибн Бужайр, Абул Аббос Саррож, Яҳё ибн Соъид, Муҳаммад ибн Фазл Сақатий, Мутайян ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан энг сўнгги ривоят қилган киши – Абу Абдуллох Маҳомиллий. Дорақутний айтадилар: “Ражо сиқа, ҳофиз, самарқандлик”.

Насайй: “У киши марвлик”, – деганлар.

Хатиб айтадилар: “Бағдодда истиқомат қилганлар. сиқа, ривоятлари аниқ, ҳадис илмида, уни ёд олишда ва билишда имом эдилар”.

Умар ибн Ҳафс Ашқар айтадилар: “Ражо ибн Муражжо Бухорога келиб, Шошга ўтиб кетаётганларида у кишидан ҳадис эшитдик. У киши Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг ҳузурларига кирдилар ва икковлари ҳадис музокара қилдилар”.

Насаййнинг айтишларича, Абдуллох ибн Аҳмад Хаффоф айтадилар: «Муҳаммад ибн Исмоилнинг: “Ражо 249 йилда вафот қилдилар”, – деганларини эшитдим». Абул Аббос Саррож ҳам шу фикрда бўлиб: “Бағдодда вафот этганлар”, – деганлар. Яна бошқа бир ривоятда Бухорий Ражонинг Бағдодда 249 йил жумодул аввал ойининг бошларида вафот этганларини айтганлар.

Бизга Сунқур Ҳалабий, у кишига Абдулатиф, у кишига Абдулҳак, у кишига Али ибн Аллоф хабар берганлар, у кишига Абул Ҳасан ибн Ҳаммомий, у кишига Ибн Қоней, у кишига Муҳаммад ибн Фазл ибн Жобир,

у кишига Ражо ибн Муражжо, у кишига Абдуллоҳ ибн Ражо, у кишига Саъид ибн Салама ровий Муслим ибн Абу Марямдан, у киши Абдуллоҳ ибн Саржисдан ҳадис айтадилар:

أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمًا وَعَلَيْهِ نَمْرَةٌ فَقَالَ لِرَجُلٍ هَاتِ نَمْرَتَكَ وَخُذْ نَمْرَتِي قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ هِيَ خَيْرٌ مِنْ نَمْرَتِي قَالَ أَجَلٌ وَلَكِنْ عَلَيْهَا خِيطٌ أَحْمَرٌ فَخَشِيتُ أَنْ تَفْتَنَنِي فِي صَلَاتِي

«Кунларнинг бирида Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам чакмон ки-
йиб намоз ўқидилар ва бир кишига: “Сен менга чакмонингни бер, мени-
кини сен ол”, – дедилар. У: “Эй Аллоҳнинг Расули, сизнинг чакмонингиз
меникидан яхшироқ-ку”, – деди. У зот соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Би-
ламан. Лекин бунда қизил йўллари бор экан, намозда мени чалғитиб қў-
йишидан қўрқдим”, – дедилар».

Яъни, “Аллоҳ билан мустаҳкам боғланишимдан чалғитади”, деган-
лар. Пайғамбарлардан шундай нарсалар талаб қилинганки, бунда бош-
қаларга енгиллик берилган. Шунинг учун Набий соллаллоҳу алайҳи ва-
саллам чакмонларини алмаштирганлар.

РОЗИЙ (16; 364, 260)

Имом, муҳаддис, воиз, тасаввуф пешвоси Абу Бакр Муҳаммад ибн
Абдуллоҳ ибн Абдулазиз ибн Шозон Розий. Буюк муҳаддис Абу Масъуд
Аҳмад ибн Муҳаммад Бажалийнинг оталари.

Зоҳид Юсуф ибн Ҳусайн, Абу Бакр ибн Анборий, Абу Яъқуб Наҳра-
журий, Абу Бакр Шиблий, Абу Муҳаммад Барбаҳорий Ҳанбалӣ, Хайри
Нассож, Абул Аббос ибн Ато ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис ри-
воят қилганлар.

• Розий тасаввуф пешволарининг ҳикматли сўзларига ниҳоятда эъти-
бор бериб, улардан қўпларини жамлаганлар. Буюк алломалар билан уч-
рашганлар. Тасаввуф аҳли ўртасида у кишининг катта обрў ва эътибор-
лари бор эди.

Ҳоким айтадилар: «340 йилда Найсобурга келганларида, мен у киши-
дан ривоятлар ёзиб олдим. У киши билан Бухорода ҳам учрашдим. 367
йилда Райда бўлган илм мажлисларига қатнашганимда, ўзларини буюк
муҳаддис Муҳаммад ибн Айюб ибн Яҳё ибн Зарирнинг ўғиллари Му-
ҳаммад ибн Абдуллоҳ, деб таништирдилар ва ҳадис айтиб бердилар. Бу
мажлисдан кейин у киши билан ёлғиз қолиб, бу ишларининг нотўғри

эканлигини айтиб, койидим. Менинг сўзимдан кейин у киши ўзларини “Мухаммад ибн Айюб”га нисбат бермай қўйдилар. Агар бу сўзлари Рай аҳлига тарқалганида, у кишини беобрў қилишарди, чунки Мухаммад ибн Айюбдан ўғил фарзанд қолмаган эди. Мен у киши билан яна 370 йилда учрашдим. Али ибн Абдулазиздан санад билан ҳадис ривоят қилаётганларини эшитдим. Ундан олдин у киши санад билан ҳадис ривоят қилмас эдилар. Аллоҳ таоло у кишини раҳматига олсин!»

Абу Абдуррахмон Суламий у кишидан асоссиз ва мункар хикояларни ҳам айтиб берганлар.

У кишидан Абу Абдуллоҳ ибн Бокувайх, Абу Нуъайм, Абу Ҳозим Абдувий ва бошқалар ҳам ҳадис ривоят қилганлар. У кишининг ривоятлари ишончли эмас.

376 йилда вафот этганлар.

РОЗИЙ (16; 427, 316)

Зоҳид, узоқ умр кўрган тасаввуф шайхи, замоналарининг мусниди Абу Саъид Абдуллоҳ ибн Мухаммад ибн Абдулвахҳоб ибн Нусайр ибн Абдулвахҳоб ибн Ато ибн Восил Қураший Розий.

Найсобурда яшаганлар.

Мухаммад ибн Айюб ибн Зурайс, Юсуф ибн Осимдан ҳадис ривоят қилганлар. Дамашққа борганларида, Ибн Жавсо ва Абу Ҳошим Мухаммад ибн Абдулаълодан, Бағдодда Яҳё ибн Соъиддан, Райда Абдуррахмон ибн Абу Ҳотимдан ҳам ҳадис эшитганлар. Қарийб бир аср умр кўрганлар.

У кишидан Ҳоким, Абу Нуъайм, Мухаммад ибн Ҳасан ибн Муаммал, шайхулислом Исмоил Собуний ва бу кишининг акалари Абу Яъло, Мухаммад ибн Абдулазиз Марвазий, Умар ибн Масрур, Абу Саъд Канжарузий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Канжарузий у кишини салоҳиятли, деб таърифлаганлар ва насабларини юқорида келтирилган тарзда айтиб ўтганлар.

Ҳоким айтадилар: “325 йили Маккада истиқомат қилганларида, шогирд тушиш учун Абу Али Сақафийнинг ҳузурларига борганлар. 381 йили Марвга кетмоқчи бўлиб турганларида, у кишининг ҳузурларига кирдим. Ёшлари тўғрисида сўрадим. 93 ёшга кирганликларини айтиб бердилар. Шаҳримиздаги тасаввуф аҳли орасида райҳон каби эдилар. Менга у кишининг Бухорога бориб, у ерда ҳадис айтганликлари хабари етиб келди. 382 йилда вафот этдилар”.

Розийнинг ҳадислари тўғри. Бу киши ҳақларида салбий фикр эшитмадим. Ибн Зурайсдан ҳадис эшитган чоғларида олти ёшда бўлган эканлар.

Халилий айтадилар: “370 йили Найсобурда Абу Саъид Сижзий шайхлик даъвоси билан чикқанлар. У киши Ибн Зурайсдан ҳадис ривоят қилганлар. Сижзий ҳақларида ҳар хил гап-сўзлар бор. У кишининг Сижзийдан ҳадис эшитганликлари ҳам ноаниқ. Муҳаммад ибн Айюб – муттафакун алайх”.

Халилий айтган киши – Абу Саъид Сижзий. Биз таржимаи ҳолларини келтирган киши – Абу Саъид Розий.

РУЁНИЙ (19; 260, 162)

Қози, аллома, Ислом фаҳри, шофеъийлар шайхи Абул Маҳосин Абдулвоҳид ибн Исмоил ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Руёний Табарий Шофеъий.

415 йилнинг охирида таваллуд топганлар. Бухорога келиб, фикҳни ўрганганлар.

Абу Мансур Муҳаммад ибн Абдуррахмон Табарий, Абу Ғоним Аҳмад ибн Али Куроъий Марвазий, Абдусамад ибн Абу Наср Осимий Бухорий, Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад Балхий, шайхулислом Абу Усмон Собуний, Абдуллоҳ ибн Жаъфар Хаббозий, Абу Ҳафс ибн Масрур, Абу Бакр Абдулмалик ибн Абдулазиз, фақиҳ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Баён ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Фикҳ ва ҳадис талабида юрт кезганлар, фикҳ илмида кўзга кўринганлар, моҳир бўлганлар, ихтилофли масалаларда баҳс-мунозара қилганлар, ақлни лол қолдирадиган китоблар ёзганлар.

Бу кишидан Зоҳир Шаҳомий, Исмоил ибн Муҳаммад Таймий, Абу Тоҳир Силафий, Абу Рушайд Исмоил ибн Ғоним, Абул Футуҳ Тоий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Руёний: “Агар шофеъий мазҳабининг барча китоблари ёниб кетса ҳам, ҳаммасини ёддан қайта ёза биламан”, – деганлар.

У кишининг ушбу мазҳабдаги ниҳоятда фойдали “Ал-Баҳр” номли китоблари бор. Шунингдек, “Маносийси шофеъий”, “Ҳилятул муъмин”, “Ал-Кофий” номли китоблари ҳам машҳур.

Ниҳоятда обрўли, салобатли, қалбга яқин, фикҳ илмида чуқур билимли бўлганлар.

Силафий айтадилар: “Бизга етиб келган хабарларга кўра, Руёний Омулда ҳадис ёздирганлар, ўта диндор ва қаттиққўлликлари учун мажлисда дарс ўтиб бўлганларидан кейин муҳаррам ойида ўлдирилганлар”.

Раъй аҳлининг ўз замонларидаги пешвоси Имод Муҳаммад ибн Абу Саъд айтадилар: “Абул Маҳосин ўз замоналарида шофеъийларнинг қозиси эдилар”.

Маъмар ибн Фохир айтадилар: «У киши “Омул” масжидида, мухаррам ойининг 11-сида – жума кун и мулхидлар, яъни исмоилийлар томонидан ўлдирилдилар. Низомулмулк у кишини ниҳоятда ҳурмат қилардилар».

501 йилда ўлдирилганлар.

Руён – Табаристонга тегишли шаҳар. Аммо Рай катта шаҳар бўлиб, унга нисбат берилганлар “Розий” дейиладилар.

САБАХИЙ (20; 286, 193)

Шайх, имом, фақиҳ, зоҳид, муснид Абу Тохир Муҳаммад ибн Абу Бакр ибн Усмон ибн Муҳаммад Сабахий Баздавий Бухорий Собуний Ҳанафий.

Ёшлик пайтларида улуғ шайх, узок умр кўрган Абдулвоҳид ибн Абдулрахмон Зубайрий Варкий ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Зоҳид Юсуф ибн Айюбни ўзларига устоз деб билганлар.

Бу кишидан Абу Саъд Самъоний ва ўғиллари Абул Музаффар Самъоний ҳадис ривоят қилганлар.

555 йил жумодул аввал ойида Бухорода вафот этганлар.

Синжий ва Сабахийлар Абул Музаффар Самъоний ва бу кишининг оталари Абу Саъд Самъонийнинг устозларидандир.

САМАРҚАНДИЙ (19; 205, 125)

Имом, ҳофиз, илм йўлида кўп юрт кезган Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Қосим ибн Жаъфар Самарқандий Кувахмисиний.

409 йилда таваллуд топганлар.

Ҳофиз Жаъфар ибн Муҳаммад Мустағфирийни устоз тутиб, у кишидан илм ўрганганлар ва кўп ҳадис ривоят қилганлар.

Абдусамад Осимий, Ҳамза ибн Муҳаммад Жаъфарий, Абу Ҳафс ибн Масрур, Абу Усмон Собуний, Абу Саъд Канжарузий ва бошқалардан ҳадис эшитганлар. Энг катта шайхлари – Мансур Қоғазий. Ирокқа бормаганлар. Кўп ҳадис йиғиб, уларни ёзганлар.

Исмоил ибн Муҳаммад Таймий, Важиҳ Шаҳомий, Абул Асъад ибн Қушайрий, жун кийим тикувчи Муҳаммад ибн Жомеъ, Жунайд Қойиний ва бошқалар бу кишидан ҳадис ривоят қилганлар.

Самъоний айтадилар: «Бу кишидан ҳофиз Исмоил тўғрилида сўраганимда: “У имом, ҳофиз, ривоятларни эшитган, тўплаган ва асар ёзган”, – деб жавоб бердилар».

Умар ибн Муҳаммад Насафий “Ал-Қанд” китобларида айтадилар: «У киши – имом, ҳофиз, суннатни қўллаб-қувватловчи Абу Муҳаммад. Найсобрда истиқомат қилганлар. Машрик ва мағрибда ўз замонларида у кишидек илмли инсон бўлмаган. Саккиз юз жуздан иборат “Баҳрул асонид фи сихахил масонид”да юз минг ҳадисни жамлаб, тартиблаб, сайқал берганлар. Исломий асарлар орасида бунақа китоб учрамаган».

Абдулғофир “Ас-Сиёк” китобларида айтадилар: “Абу Муҳаммад ёд олишда беназир бўлганлар. Найсобрда яшаганлар. Мустағфирийдан кўп ҳадис ривоят қилганлар. 491 йил зулкаъда ойда 80 ёшдан ўтиб вафот этганлар”.

САМАРҚАНДИЙ (15; 422, 236)

Шайх, сика, муҳаддис Абу Амр Усмон ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳорун ибн Вардон Самарқандий Мисрий Ҳаззо (этикдўз). 250 йилда туғилганлар.

Аҳмад ибн Шайбон Рамлий, Абу Умайя Тарасусий, Муҳаммад ибн Ҳаммод Техроний, Муҳаммад ибн Абдулҳакам Қитрий ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

У кишидан Абу Абдуллоҳ ибн Манда, Ибн Жумайъ, ҳофиз Абдулғани Аздий, Абдуррахмон ибн Умар ибн Наххос, Хусайб ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад, Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳож Ишбилий, набиралари Муҳаммад ибн Заквон Тиннисий, шайх Ҳаббол ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Ибн Юнус айтадилар: “Самарқандий сика, оталарининг китобларида у кишининг саҳиҳ ҳадисларни эшитганлари ҳақида битилган”.

345 йил шаъбон ойда 95 ёшда вафот этганлар.

Самарқандийнинг вафотлари билан Мисрда олий санад ниҳоясига етган. Бу киши – шайх Абдулғанининг юқори санадаги шайхларидан.

Аҳмад ибн Шайбондан ҳам ижозат билан ҳадис ривоят қилганлар.

• Баъзилар: “Бизга Усмон ибн Аҳмад ҳадис айтдилар”, – дейишганда, у кишининг боболарига нисбат беришган.

Бизга Умар ибн Абдулмунъим, у кишига ҳузурларига келиб қози Абул Қосим, у кишига Али ибн Мусаллам, у кишига Хусайн ибн Туллоб, у кишига Муҳаммад ибн Аҳмад, у кишига Усмон ибн Муҳаммад, у кишига Аҳмад ибн Шайбон, у кишига Суфён имом Зухрийдан, у киши Нофеъдан, у киши Ибн Умардан хабар берганлар:

بعث النبي صلى الله عليه وسلم سرية قبل نجد فبلغت سهامهم اثني عشر بعيرا
فنفلنا النبي صلى الله عليه وسلم بعيرا بعيرا

“Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам бизни кўшин билан Нажд томонга жўнатдилар. Ўн иккита туя ўлжа тушди. У зот бизга биттадан туя бердилар” (Абу Довуд ривояти).

САМЪОНИЙ (20; 456, 292)

Имом, ҳофиз, замоналарининг ягонаси, сика, Хуросон муҳаддиси Абу Саъд Абдулкарим Тамимий Самъоний Хуросоний Марвазий. Ровийшунос, ҳофиз, имом Абу Бакр Муҳаммаднинг ўғиллари. Бу киши эса – аллома, Хуросон муфтийси Абул Музаффар Мансур ибн Муҳаммад ибн Абдулжабборнинг ўғиллари.

Кўплаб китоб муаллифи.

506 йил шаъбон ойида Марвада туғилганлар.

Оталари у кишини тўрт ёшларида замона мусниди Абдулғаффор ибн Муҳаммад Шийравай, Убайд ибн Муҳаммад Қушайрий, Саҳл ибн Иброҳим Субъий ва шулар каби бир неча олимларнинг ҳузурларига олиб борганлар.

Оталарининг ёрдамларида ёшлик пайтларида Абу Мансур Муҳаммад ибн Али ибн Куройдан, муҳаддис Муҳаммад ибн Абдулвоҳид Дакқокдан ҳадис эшитганлар.

510 йилда Абу Саъднинг ёшлик пайтларида оталари Абу Бакр Муҳаммад вафот қилганлар. Кейин амакилари ва оиласи у кишини ўз тарбияларига олганлар.

Абу Саъд ҳадис илмини жуда яхши кўрар эдилар. Шу сабабли бу соҳада бардавом бўлганлар.

Ҳадис талабида илк бор 530 йиллар атрофида Найсобурга келганлар ва бу ерда Абу Абдуллоҳ Фаровий, Абу Музаффар ибн Қушайрий, Ҳиба туллоҳ ибн Саҳл Саййидий, Исмоил ибн Абу Бакр Қорий, Фотима бинти Заъбал, Зоҳир ибн Тоҳир ва у кишининг акалари Важих ҳамда буларнинг табақасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар.

Асбаҳонга борганлар. У ерда Ҳусайн ибн Абдулмалик Халлол, Саъид ибн Абу Ражо, Уммул Мужтабо Фотима ва ўша ердаги шайхлардан ҳадис эшитганлар. Ҳофиз Исмоил ибн Муҳаммад Таймийдан кўп ҳадис тинглаганлар.

Бағдодга борганлар. У ерда қози Абу Бакр Ансорийдан кўп ривоят эшитганлар. Исмоил ибн Самарқандий, Абу Мансур Шайбоний, Абдулваҳҳоб Анмотий, Абу Саъд Завзаний ва бошқа кўплардан ҳадис ривоят қилганлар.

Сўнгра ҳаж қилганлар. Ҳаждан кейин Дамашққа борганлар. Бу ерда Абул Фатҳ Насруллоҳ ибн Муҳаммад Миссисий, қози Абул Маъолий Муҳаммад ибн Яҳё Қураший ва у ердаги шайхлардан ҳадис эшитганлар.

Илм излаб борган шаҳарлари ва ҳадис эшитган шайхларининг ниҳояси йўқ.
“Ат-Тахбир фи муъжамиҳил кабир” номли уч жилддан иборат китоблари бор.

Табаристоннинг Омул шаҳрида Абу Наср Фазл ибн Аҳмад ибн Фазл ибн Аҳмад Басрий ва у кишининг табақасидагилардан, Абивардда Абдулмалик ибн Али Зухрийдан, Исфаройнда боболаридан ҳадис ривоят қилган қози Талха ибн Хусайн ибн Муҳаммад ибн Хусайндан, Анборда ҳофиз Хатиб Бағдодийдан ҳадис ривоят қилган Яҳё ибн Али ибн Муҳаммад ибн Ахзардан, Бухорода Усмон ибн Али Пойкандий ва бошқалардан, Буружирдда Юсуф ибн Муҳаммад Ҳамадонийдан ҳадис ривоят қилган қози Абул Музаффар Шабиб ибн Хусайн ва Абу Таммом Иброҳим ибн Аҳмаддан, Бастомда Тохир Шаҳомийдан ҳадис ривоят қилган Муҳассин ибн Нўъмон Муаллимдан, Басрада Жаъфар Аббадонийдан ҳадис ривоят қилган Талха ибн Али Шохиддан, Бағшурда Термизийнинг “Жомеъ”ларини ривоят қилган Солиҳ ибн Аҳмад ибн Мадуса Мукрийдан, Балҳда Вахшийнинг шогирдлари қози Умар ибн Али Махмудийдан, Термизда Асъад ибн Алидан, Журжонда Абдуллоҳ ибн Абдулвосеъ Журжонийдан ҳадис ривоят қилган Абу Омир Саъд ибн Али Ассорий ва бошқалардан, Ҳалабда раис Абул Ҳасан Али ибн Абдуллоҳ Антокийдан, Ҳамода оталаридан ҳадис ривоят қилган Комил ибн Али ибн Солим Синбийдан, Ҳимсда шаҳар қозиси Абул Баён Муҳаммад ибн Абдурраззоқ Танухийдан, Хартангда имом Бухорийнинг қабрлари олдида Абу Шужо Умар ибн Муҳаммад Бистомийдан, Хусравжирдда Байҳакийнинг шогирдлари Абдулхамид ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Хуворийдан, Хуворда Абу Мансур ибн Шакравайҳдан ҳадис ривоят қилган Муҳаммад ибн Абдулвоҳид ибн Муҳаммад Мағзилийдан, Раҳбада ҳофиз Абу Саъд Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Бағдодийдан, Райда Муҳаммад ибн Исмоил ибн Касир ёздирган китобдан ҳадис ривоят қилган қози Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Муҳаммад Ҳанафийдан ҳадис эшитганлар.

Бизга Ибн Салт Мужбир ҳадис айтиб бердилар.

Совада Абу Ҳотим Муҳаммад ибн Абдуррахмон Розийдан, Сарахсда Абу Наср Муҳаммад ибн Махмуд Шужоъий ва яна бир кишидан ҳадис эшитганлар. Бу икковларига Абдуллоҳ ибн Аббосий Абдусий, у кишига Аҳмад ибн Абу Исҳоқ Ҳажжожий, у кишига ҳофиз Абул Аббос Дағулий ҳадис айтиб берганлар.

Самарқандда ҳофиз Саййид Абул Маъолий Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Зайддан ҳадис ривоят қилган хатиб Абул Маъолий Муҳаммад ибн Наср ибн Мансур Мадинийдан, Симнонда Абул Ҳасан ибн Аҳрамдан ҳадис ривоят қилган Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Олим Музарийдан, Синжорда қози Абу Наср Зайнабийдан ҳадис ривоят қилган Абу Мансур Музаффар ибн Қосим Шаҳрзурийдан ҳадис эшитганлар.

Ҳамадон, Ҳирот, Ҳарамайн, Куфа, Тус, Карх, Наса, Восит, Мавсил, Нухованд, Толикон, Бушанж, Мадоин каби кўп шаҳарларга бориб, ҳадис эшитганлар. Уларни зикр қилсак, чўзилиб кетади.

Самъоний Қуддус ва Халил шаҳарларига борганларида, бу шаҳарлар насронийлар қўлида эди. Жонларини гаровга қўйиб бўлса ҳам, мазкур мукаддас шаҳарларни зиёрат қилганлар. Ваҳоланки, бундай омад аллома Силафий ва Ибн Асокирга насиб этмаган эди.

Ҳофиз Абул Қосим “Тарихи Дамашқ” китобларида айтадилар: “Абу Саъд Самъоний – шофёрийлар фақиҳи, ҳофиз, воиз, хатиб... Кўп шаҳарларда ҳадис эшитганлар. Найсобур, Бағдод, Дамашқда у киши билан бирга бўлганман. Кейин у киши Хуросонга қайтдилар. Ҳирот, Балх, Мовароуннаҳрга бордилар. Ишонч, маърифат билан қилган ривоятларининг, ёзган китобларининг кўплигидан ҳозир у киши – ҳеч қандай мунозарасиз, Хуросон шайхи. Кўп китоб нусхаларига эришдилар. Мендан ҳадис ёзиб олдилар. Мен ҳам у кишидан ҳадис ёзиб олдим. Ниҳоятда нафсларини жиловлаган, покиза, гўзал ахлоқли эдилар.

Бизга Абу Саъд Самъоний Дамашқда ҳадис айтдилар. У кишига Абдулғаффор Ширавай хабар берганлар...”

Ҳофиз Абул Қосим Ибн Уяйнанинг “Эй Аллоҳнинг Расули, киёмат қачон?” деган ҳадисларини ва Самъонийнинг вафотларини зикр қилганлар. У киши билан бирга ўғиллари Абу Муҳаммад Қосим ҳам бу ривоятни келтирганлар.

Абу Саъд Самъонийдан яна қуйидагилар ҳадис ривоят қилганлар: икки ўғиллари – Абул Музаффар Абдурахим ва Муҳаммад; Абу Равҳ Абдул Муъиз ибн Муҳаммад Ҳаравий, Абу Зав Шихоб Шизёний, Ифтихор Абу Ҳошим Абдулмутталиб Ҳалабий Ҳанафий, Абдулваҳҳоб ибн Сукайна, Абул Фатҳ Муҳаммад ибн Муҳаммад Соиф, Абдулазиз ибн Манино ва бошқалар.

Ибн Нажжор айтадилар: «Абу Саъд Самъонийнинг ўз хатлари билан ёзган китоблар рўйхатини кўчириб олдим: Хатиб Бағдодийнинг “Тарих” китобларига ёзилган “Аз-Зайл” номли илова (400 дафтар), “Марв тарихи” (500 дафтар), “Муъжамул булдон” (50 дафтар), “Муъжаму шууюх” (80 дафтар), “Адабут талаб” (150 дафтар), “Ал-Исфор анил асфор” (25 дафтар), “Ал-Имла вал-истимла” (15 дафтар), “Тухфатул мусафир” (150 дафтар), “Ал-Ҳадия” (25 дафтар), “Иззул узлати” (70 дафтар), “Ал-Адаб ва истеъмалул ҳасаб” (5 дафтар), “Ал-Маносик” (60 дафтар), “Ад-Даъавот” (40 дафтар), “Ад-Даъавотун набавия” (15 дафтар), “Духулул ҳаммом” (15 дафтар), “Солату тасбеҳ” (10 дафтар), “Тухфатул ийд” (30 дафтар), “Ат-Таҳоё” (6 дафтар), “Фазлуд дийк” (5 дафтар), “Ар-Расоил вал васоил” (15 дафтар), “Савмул айёми бийз” (15 дафтар), “Салватул аҳбоб” (5 дафтар), “Фурутул ғаром ила сокини Шом” (15 дафтар), “Макомул улама бай-

на ялай умаро” (11 дафтар), “Ал-Мусовоту вал мусофаҳа” (13 дафтар), “Зикро ҳабибу раҳл ва бушро машибу назл” (20 дафтар), “Ат-Тахбир фи муъжамил кабир” (300 дафтар), “Ал-Амолий” (200 дафтар), 500 та илмий ҳалка, “Фавоидул мавоид” (100 дафтар), “Фазлул хир” (3 дафтар), “Рукубул бахр” (7 дафтар), “Ал-Ҳариса” (3 дафтар), “Вафийётул мутааххирин” (15 дафтар), “Ал-Ансоб” (350 дафтар), “Ал-Амолий” (60 дафтар), “Буҳору бахурил Бухоро” (20 дафтар), “Тақдимул жифан илаз зийфон” (70 дафтар), “Солатуз зуҳо” (10 дафтар), “Ас-Сидку фис садоқа”, “Ар-Рибху фит тижора”, “Рафъул иртиёб ан китабатил китоб” (4 дафтар), “Ан-Нузуъ ила автон” (35 дафтар), “Тахфифус солат” (2 дафтар), “Лафтатул мушток ила сокинил Ирок” (4 дафтар), “Ман кунятуху Абу Саъд” (30 дафтар), “Фазлуш Шом” (2 дафтар), “Фазлу Ясин” (2 дафтар)».

Кўп шайхларидан ривоят қилган ҳадислари бизга етиб келган. Ўғиллари Абул Музаффарга катта жилдли “Муъжам” китобини таҳриж қилиб берганлар.

Ниҳоятда кўркам, суҳбатлари ёқимли, масалани тез илғаб фаҳмлайдиган, тез ва чиройли ёзадиган инсон эдилар. Дарс ўтиш, фатво бериш ва амри маъруф билан машғул бўлганлар. Оила аъзоларининг энг таниқлиси эдилар. Шунинг учун бу кишини оталарининг лақаби билан “Тождул Ислом” деб аташар эди. Оталарининг яна “Муъийнуд дин” деган лақаблари ҳам бор эди.

Ибн Нахжор айтадилар: “Бир кишининг: “Абу Саъднинг ривоят қилган шайхлари 7000 атрофида эди”, – деганларини эшитганман. Бу даражага ҳали ҳеч ким эришмаганди. Китоб ёзишни маромига етказдилар, нашидалар ҳам айтиб турардилар. Мулоимлик билан ҳазиломуз сўзларни ҳам ишлатардилар. Ҳалол, покиза, яхши инсон; ҳофиз, диндор, сиқа эдилар. Кўп сафар қилганлар. У кишидан шайхлари, тенгқурлари ҳам ҳадис эшитганлар”.

Абу Саъд “Аз-Зайл” китобларида айтадилар: “Шайхим – Миристон қозиси – бир куни кўлимда Куфа шайхи Умар ибн Иброҳим Зайдийдан ривоят қилинган бир жуз китобимни кўрдилар. Уни мендан олиб, бир нусха кўчириб, ривоятларини мендан эшитдилар”.

Қози Абу Бакрнинг хатлари билан ёзилган ўша жузни кўрдим.

Тоқа (дафтар), менимча, толаҳия андозасидаги варақлар кесмаси бўлса керак.

Бизга Абул Фазл Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ ибн Тождул Умано ўқиган ҳолатда хабар бердилар. У кишига Абдул Муъиз ибн Муҳаммад ўз китобларида, у кишига ҳофиз Абдулкарим ибн Муҳаммад, у кишига Абдулғаффор ибн Муҳаммад, у кишига Абу Бакр Ҳирий, у кишига Муҳаммад ибн Яъқуб Асом хабар берган эканлар. У кишига Закариё ибн Яҳё, у кишига Суфён имом Зухрийдан, у киши Анасдан ривоят қилганлар:

قال رجل يا رسول الله متى الساعة قال وما أعددت لها فلم يذكر كبيرا إلا أنه يحب
الله ورسوله قال فأنت مع من أحببت

«Бир киши Набий соллаллоху алайҳи васалламнинг хузурларига келиб, “Эй Аллоҳнинг Расули, қиёмат қачон?” – деб сўради. У зот: “У кунга нима тайёрладинг?” – деб сўрадилар. У кўп савобли ишлар қилмаган бўлса-да, фақатгина Аллоҳ ва Расулини яхши кўришини айтди. Пайгамбар соллаллоху алайҳи васаллам: “Сен қиёматда яхши кўрганларнинг билан бирга бўласан”, – дедилар» (*Муттафақун алайҳ*).

Бу ҳадисни ҳофиз Абул Қосим ва ўғиллари муҳаддис Баҳоуддин ҳам Абу Саъддан ривоят қилганлар. Буни яна бошқа кўп ровийлардан эшитдик. Айтишди: “Бизга Абу Тохир Силафий, у кишига Маккий ибн Аллон хабар берган эканлар. Улар буни Оиша бинти Исодан эшитган эканлар. У киши боболари фақиҳ Абу Муҳаммаддан, у киши Абу Зуръадан, у киши Муҳаммад ибн Аҳмад Комихийдан, улар эса қози Абу Бакр Ҳирийдан хабар бериб, ушбу ривоятни зикр қилган эканлар”.

Ҳофиз Абу Саъд Самъоний Марвда 562 йил рабиъул аввал ойининг бошида 65 ёшда вафот этганлар.

Абу Саъд Самъоний айтадилар: «Буружирддаги масжидларнинг бирида китоб кўчираётган эдим. Эски, йиртиқ кийимли бир одам келиб: “Нима ёзипсан?” – деб сўрадилар. У кишига жавоб беришни ёқтирмай: “Ҳадис ёзипман”, – дедим. “Сен ҳадис талабида юрибсанми?” – деб сўрадилар. “Ҳа”, – дедим. “Қаердансан?” – дедилар. “Марвданман”, – дедим. “Бухорий қайси марвликлардан ҳадис ривоят қилганлар?” – деб сўрадилар. Мен: “Абдон, Садақа ибн Фазл, Али ибн Ҳужурлардан”, – дедим. “Абдоннинг асл исмлари нима?” – дедилар. “Абдуллоҳ ибн Усмон”, – дедим. “Ундай бўлса, нима учун Абдон дейилади?” – дедилар. Ёзишдан тўхтадим. Табасум қилиб, у кишига эътибор билан қарадим ва: “Бу одам шайхларни зикр қиляптилар”, – деб таажжубландим. “Кунялари – Абу Абдуллаҳмон, исмлари эса Абдуллоҳ. Исмларида ҳам, куняларида ҳам “Абд” калимаси келгани учун “Абдон”, яъни “иккита Абд” деб аталди”, – дедилар. “Буни кимдан эшитгансиз?” – деб сўрадим. “Ибн Тохирдан”, – дедилар. Билсам, у киши ҳофиз Абул Фазл Муҳаммад ибн Ҳибадуллоҳ ибн Ало Буружирдий эканлар. Бу киши бизга Абу Муҳаммад Дуний ва у кишининг табакасидагилардан ҳадис ривоят қилиб бердилар».

Шайх, имом, аллома, муфтий, муҳаддис, дин фаҳри Абул Музаффар Абдурахим ибн буюк ҳофиз Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ибн Самъоний Марвазий Шофеъий.

537 йил зулкаъда ойида таваллуд топганлар. Оталари бу кишининг тарбияларига ҳар томонлама эътибор берганлар, сафарларга олиб чиққанлар, кўп муҳаддисдан ҳадис эшиттирганлар.

“Саҳиҳи Бухорий”, “Сунани Абу Довуд”, “Жомеъи Абу Исо”, “Сунани Насайй”, “Муснади Абу Авона” ва “Тариху Фасавий”ни олий санад билан, шунингдек, “Ал-Ҳиля”, “Муснади Ҳайсам” ва “Саҳиҳи Муслим”ни ҳам эшитганлар. “Муснади Саррож”дан ҳам кўп ҳадис тинглаганлар.

Ибн Нажжорнинг айтишларича, оталари у кишига олий санадли ҳадисларни йиғиб, икки жилд китоб қилиб берганлар. Фикҳ, ҳадис ва адаб илми билан машғул қилганлар, барча фанларни ўргатганлар. Шу боис уз юртларида шофеъийларнинг юқори чўққисига чиққанлар. Ўзозли, турматга сазовор олимлардан бўлганлар. Оталари у кишига 18 жилддан иборат “Муъжам” китобини ҳам тайёрлаб берганлар.

Шайхлари тожир Абу Таммом Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Мухтор Аббосий Абу Жаъфар ибн Муслимадан ривоят қилинган “Мунофикнинг сифати” ҳадисини Найсобурда Самъонийга олий санад билан айтиб берганлар.

Раис Асъад ибн Али Маҳравий, Важиҳ Шаҳҳомий, Хусайн ибн Али Шаҳҳомий, Абул Футуҳ Абдуллоҳ ибн Али Харгўший, Жунайд Қойиний, Абул Вакт Сижзий, Абул Асъад ибн Қушайрий, Жомеъ Сакко, муаззин Муҳаммад ибн Исмоил ибн Абу Солиҳ, Муҳаммад ибн Мансур Хурзий, Абу Тохир Муҳаммад ибн Абу Бакр Синжий, Абул Фатҳ Муҳаммад ибн Абдуррахмон Кушмаҳиний, Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Тамим Тоий, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абу Саъд Шерозий, Муҳаммад ибн Исмоил Номотий, Муҳаммад ибн Абдулвоҳид Мағозилий, жунли кийим тикувчи Муҳаммад ибн Жомеъ, Ҳасан ибн Муҳаммад Санжабастий, Саъид ибн Али Шужоъий, Абул Баракот Абдуллоҳ ибн Фуровий, Абдусалом Ҳарабийдан Кибрада, Абу Мансур Абдулҳолиқ ибн Шаҳҳомий, Умар ибн Аҳмад Саффор, Усмон ибн Али Пойкандий ва бошқалардан Бухоро, Самарқанд, Ҳирот, Найсобур, Марв ва бошқа шаҳарларда ҳадис эшитганлар.

676 йилда ҳаж қилганлар. Бағдодда ҳадис ривоят қилиб, қайтиб келганлар.

Кўп ҳадис ривоят қилганлар, илм талабида сафарда бўлганлар.

Бу кишидан ҳофиз Абу Бакр Муҳаммад ибн Мусо Ҳозимий, Бирзолий, Ибн Салоҳ, Зиё, Ибн Нажжор, Ибн Ҳилола, Шараф Мурсий, Аҳмад ибн

Абдулмуҳсин Ғаррофий ва бошқалар ҳадис эшитганлар. Ҳофиз Абу Бакр Муҳаммад ибн Мусо Ҳозимий устозларидан анча олдин вафот этганлар. Тожиддин ибн Асрун, Шараф ибн Асокир, Зайнаб Киндиялардан ижозат хати билан ҳадис эшитганлар.

Ҳурматга сазовор, илмда мукамал, мазҳаб билимдони, ҳадис илмига тез киришувчи пешво бўлганлар...

Ибн Наҷжор айтадилар: “Таниқли шайхларнинг хатлари билан эшитган ҳадислари саҳиҳ. Аммо ўз хатлари билан ёзганларига эътибор қаратилмайди. Баъзан санадга исмларини мослаштириб қўшган ҳолатлари ҳам бўлган”.

617 йилнинг охири ёхуд 618 йил бошларида мўғулларга қарши жангда бедарак йўқолганлар. Акалари Садр Абу Зайд Муҳаммад эса Хоразмшоҳ тарафларидан халифага элчи бўлганлар.

САРАХСИЙ (16; 412, 300)

Улуғ шайх, савдогар Абул Қосим Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Сарахсий. Бухоро муснидларидан.

Муҳаммад ибн Абдурраҳмон Дағулий, Муҳаммад ибн Ҳамдавай, Марвазий, қози Маҳомилий, Муҳаммад ибн Жаъфар Матирий ва Бухорийнинг шогирдлари Мансур ибн Муҳаммад Баздавийдан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан Ибн Абул Фаворис, Абу Саъд Молийний ва Муҳаммад ибн Талҳа Ниъолийлар ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳофиз Жаъфар Идрисий у кишини мақтаб, сиқа ва салоҳиятли ҳисоблаб: “Сарахсий 327 йилда Абу Талҳа Мансурдан “Саҳиҳи Бухорий” эшитиш учун Насафга келганлар”, – деганлар.

380 йилнинг ражаб ойида вафот этганлар.

САРАХСИЙ (19; 147, 76)

Шайх, олим, факих, узок умр кўрган, тожир Абул Аббос Фазл ибн Абдулвоҳид ибн Фазл Сарахсий Найсобурий Ҳанафий.

Абул Қосим Абдурраҳмон ибн Муҳаммад Саррож, Ибн Абдон, Абу Саҳл ибн Ҳаснувайх, қози Абу Бакр Ҳирий, қози Соъид ибн Муҳаммад, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аббувайх Марвазий Анборийдан Марвад, Абу Саҳл Калободийдан Бухорода ҳадис эшитганлар.

400 йилда таваллуд топганлар. Оталари билан тижорат мақсадида 410

йилда Бағдодга келганлар.

Самъоний айтадилар: “Ёши кекса, узок умр кўрган шайх гўзал сий-
ратли, кўп неъмат ва бойлик соҳиби эдилар. У кишидан бизга амаким
Ҳасан, Абу Тохир Муҳаммад ибн Абу Бакр Синжий, Абу Музар Табарий,
Абдуллох ибн Фурувий, Носир ибн Салмон Ансорий ва бошқа кўплар
ҳадис ривоят қилганлар”.

Самъоний айтадилар: «Исмоил ибн Абдулғофирнинг хатларидан ўқи-
дим: “Фазлдан икки минг динор талаб қилдилар. Тутиб олиб, калтакла-
дилар. Ибн Соъид у кишини кафилликка олдилар. Бир неча кун ўтгач,
Фазл 494 йил жумодул аввал ойида вафот этдилар. Уйларидан ҳеч нарса
тополмадилар. Чунки ўғиллари дўстлари билан бирга қочиб кетган эди.
Ҳанафий мазҳабида маҳкам турганлардан эдилар”.

САРОЖ (14; 388, 216)

Имом, ҳофиз, сиқа, шайхулислом, Хуросон муҳаддиси Абул Аббос
Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Иброҳим ибн Меҳрон Сақафий Хуросоний
Найсобурий.

Боблар бўйича тартибланган «Ал-Муснадул кабир» ва «Ат-Тарих» каби
китоблар муаллифи. Икки муҳаддис: Иброҳим ва Исмоилнинг укалари.

216 йилда туғилганлар.

Яҳё ибн Яҳё Тамимийни кўрганлар. Лекин у кишидан ҳадис эшитма-
ганлар.

Исҳоқ, Қутайба ибн Саъид, Муҳаммад ибн Баккор ибн Райён, Бишр
ибн Валид Киндий, Абу Маъмар Қатиъий, Довуд ибн Рушайд, Муҳаммад
ибн Ҳамид Розий, Муҳаммад ибн Саббох Жаржарой, Амр ибн Зурора,
Абу Ҳаммом Сукуний, Ҳаннод ибн Саррий, Абу Курайб, Муҳаммад ибн
Абон Балхий, Ҳасан ибн Исо ибн Мосаржис, Муҳаммад ибн Амр Зу-
найж, Аҳмад ибн Миқдом, Муҳаммад ибн Рофеъ, Мужоҳид ибн Мусо,
Аҳмад ибн Манеъ, Зиёд ибн Айюб, Яъқуб Давракий, Саввор ибн Абдул-
лох, Ҳорун Ҳаммол, Уқба ибн Мукрам Аммий, Ибн Карома, Абдулжаб-
бор ибн Ало, Абдуллох ибн Умар ибн Абон, Абу Саъид Ашаж, Абдуллох
ибн Жаррох, Аҳмад ибн Саъид Доримий, Уббод ибн Валид ва булардан
бошқа кўплардан ҳадис ривоят қилганлар. Бу кишининг санадлари Аҳ-
мад ибн Муҳаммад Биртийга, Муҳаммад ибн Исмоил Термизийга, Ҳасан
ибн Салломга ҳам етишган.

Бағдодда узок муддат яшаганлар. У ерда ҳадис ривоят қилганлар.
Сўнгра ватанларига қайтганлар.

У кишидан имом Бухорий ва имом Муслим «Саҳиҳ»ларидан бошқа китобларида, Абу Ҳотим Розий (шайхларидан бири), Абу Бакр ибн Абу Дунё, Усмон ибн Саммок, хофиз Абу Али Найсобурий, Абу Ҳотим Бустий, Абу Аҳмад ибн Адий, Абу Исҳоқ Музакий, Иброҳим ибн Абдуллоҳ Асбахоний, Абу Аҳмад Ҳоким, Убайдуллоҳ ибн Муҳаммад Фомий, Хусайнак ибн Али Тамимий, Абу Муҳаммад Ҳасан ибн Аҳмад Махладий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳоний Баззоз, кози Халил ибн Аҳмад Сижзий, кози Юсуф ибн Қосим Миёнажий, Абдуллоҳ ибн Аҳмад Сайрафий, Саҳл ибн Шозавайх Бухорий (у кишидан олдин вафот этганлар), Абул Аббос ибн Уқда, Абу Саъид ибн Абу Бакр ибн Абу Усмон, Яҳё ибн Муҳаммад Анбарий, Абу Бакр ибн Мехрон Мукрий, Абу Ҳомид Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Болувайх, Абул Ҳусайн Аҳмад ибн Муҳаммад Бахирӣ, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Маҳфуз Обид, Бишр ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ёсин Боҳилий, Абу Бакр Аҳмад ибн Ҳасан Ҳирӣнинг оталари Ҳасан ибн Аҳмад ибн Муҳаммад, хофиз Абу Али Ҳусайн ибн Муҳаммад Мосаржисий, Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Жаъфар Шайбоний, Абу Амр ибн Ҳамдон Ҳирӣ, Абу Тоҳир Муҳаммад ибн Фазл ибн Муҳаммад ибн Хузайма, Абул Ҳусайн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Яъқуб Ҳажжожий, воиз Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Самъон, Яҳё ибн Исмоил Музакий Ҳарбий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан ривоят қилганларнинг энг сўнггиси – шайх Абул Ҳусайн Аҳмад ибн Муҳаммад Хаффоф Қантарий.

Хатиб Бағдодий айтадилар: «У киши – сиқа, ривоятлари – собит. Ҳадис илми билан машғул бўлганлар. Кўп китоб ёзган таниқли шайх».

Бизга Абул Фазл Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ ибн Аҳмад ибн Асокир ўқиб, хабар бердилар. У кишига муфтий Абу Бакр Қосим ибн Абдуллоҳ ибн Умар Найсобурий ибн Саффор, у кишига 539 йилда Абу Бакр Важиҳ ибн Тоҳир Шаҳҳомий, у кишига Абул Қосим Абдулкарим ибн Ҳавозин Қушайрий, Яъқуб ибн Аҳмад Сайрафий ва Аҳмад ибн Абдурахим Исмоилий, буларга Абул Ҳусайн Аҳмад ибн Муҳаммад Хаффоф хабар берган эканлар. Бу кишига Муҳаммад ибн Исҳоқ Сақафий, у кишига Исҳоқ ибн Иброҳим Ҳанзалий, у кишига Абдулаъло, у кишига Довуд ибн Абу Ҳинд шайх Шайбонидан хабар берганлар: «Алқамадан: “Абдуллоҳ ибн Масъуд жинлар келган кечаси Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам билан бирга эдиларми?” – деб сўрадим. У киши: “Йўқ! Биз бир кеча Набий соллаллоҳу алайҳи васалламни йўқотиб қўйдик. Ўша кеча жуда хавотирли, ёмон кеча бўлди. Тонг отгач, карасак, Ҳиро томондан келяптилар. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

إنه أتاني داعي الجن فذهبت معه فقرأت عليهم القرآن

“Менга жинлардан бир элчи келди. У билан бордим ва уларга Куръон ўқиб бердим”, – дедилар ва бизни ўша ёққа олиб бордилар. Уларнинг изларини, ёқилган олов қолдиқларини кўрсатдилар. Жинлар ҳазрати Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан зод, яъни емиш тўғрисида сўрабдилар. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам уларга:

لكم كل عظم ذكر اسم الله عليه يقع في يد أحدكم أوفر ما يكون لحما وكل بعة علف لدوابكم

“Аллоҳнинг исми айтилган ҳар бир суяк – сизнинг таомларингиз. Сизларнинг қўлларингизга унинг гўштлироғи тушади. Ҳар бир тезак эса чорваларингиз учун емишдир”, – дебдилар. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам бизга:

لا تستنجوا بهما فإنهما طعام إخوانكم من الجن

“Суяк ва тезак билан истинжо қилманглар. Чунки улар биродарларингиз – жинларнинг таомларидир”, – дедилар».

Бу саҳиҳ ҳадис. Санади олий. Имом Муслим, Абу Довуд, Абу Исо Термизий, Насайй ривоят қилганлар. Абдуллоҳ ибн Идрис, Ибн Улайя ва бошқа ровийларнинг ҳадисларидан. Булар Довуд ибн Абу Ҳинддан эшитганлар. Биз юқорида зикр этган ривоятда қисқартириш бор. Ибн Масъуднинг: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам билан бирга эдик”, – деган ривоятлари ҳам бор.

Саррожнинг ҳадислари Ибн Бухорийдан ривоят қилганлари учун олий санадли ҳадислардан ҳисобланади.

Бизга Муслим ибн Аллон ва Муаммал ибн Муҳаммад, уларга Киндий, у кишига Шайбоний, у кишига Хатиб, у кишига Абу Саъид Молиний, у кишига Аҳмад ибн Абу Имрон, у кишига Али ибн Ҳасан ибн Холид Марвазий, у кишига Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, у кишига Муҳаммад ибн Исҳоқ Саррож хабар берганлар. У кишига акалари Иброҳим, у кишига Муҳаммад ибн Абон, у кишига Жарир ибн Ҳозим ровий Нофеъдан, у киши Ибн Умардан айтиб берган эканлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

من أتى الجمعة فليغتسل

“Ким жума намозини ўқиш учун келса, ғусл қилсин”, – деб айтдилар».

Абу Бакр ибн Жаъфар Музақкий айтадилар: «Саррожнинг: “Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий менинг “Тарих” китобимни ўқиб чиқиб,

ундан нечадир варақ кўчирдилар. Ўзим ҳам бу китобни у кишига ўқиб бердим”, – деганларини эшитдим».

Абул Аббос Саррож китобларига ишора қилиб: “Бунда имом Моликдан ривоят қилинган етмиш минг масала жой олган. Унинг оҳори ҳали кетмаган”, – дедилар.

Абул Валид Ҳассон ибн Муҳаммад айтадилар: «Абул Аббос Саррож Абу Амр Ҳаффофнинг ҳузурларига кириб: “Эй Абул Аббос, бунча молни қаердан жамладингиз?” – деб сўрадилар. У киши: “Бу молларни бир умр тўпладик. Бунинг учун биздан йиллар талаб қилинди. Акам Иброҳим сафарга чиқиб, қирқ йил, иккинчи акам Исмоил ҳам сафарга чиқиб, қирқ йил, мен ҳам Бағдодда ўтириб, қирқ йил мол тўпладик. Яхши емадик, яхши киймадик ва мол йиғилди. Лекин сиз, эй Абу Амр Ҳаффоф, бунча кўп молни қаердан жамладингиз?” – деб савол берганларида, жавоб тариқасида катта бой Ҳаффоф қуйидаги шеърни айтадилар:

أتذكر إذ لحافك جلد شاة ** وإذ نعلاك من جلد البعير

فسبحان الذي أعطاك ملكا ** وعلمك الجلوس على السرير

Эслайсанми: қўй териси – либос эди борлигинг,

Туя терисидан эди оёқдаги чоригинг.

Пок бўлган Зот сенга шундай бериб қўйдики давлат,

Қимматбаҳо тўшакларда ўтирибсан серсавлат».

Хоразм шайхи Абул Аббос ибн Ҳамдон айтадилар: «Саррожнинг: “Тушимда 99 зина юқори кўтарилдим. Кимга буни айтиб берсам: “Сиз 99 ёшга кирасиз”, – деб таъбир қилишарди”, – деганларини эшитдим». Ибн Ҳамдоннинг айтишларича, Саррож ҳақиқатан ҳам 99 ёшга кирганлар.

Саррож 95 ё 97 ёшга кирганлар. Абу Исҳоқ Музакийга: “218 йилда туғилдим. Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг номларидан Қуръони каримни ўн икки минг марта хатм қилдим ва у зотнинг номларидан ўн икки минг қурбонлик сўйдим”, – деганлар.

Бунинг далили – Шарийкнинг Абул Ҳаснодан, у кишининг Ҳакамдан, у кишининг Ҳанашдан ривоят қилган ҳадислари: «Али розияллоҳу анҳунинг иккита кўчқорни қурбонлик қилаётганларини кўрдим. У кишидан: “Бу нима?” – деб сўраганимда: “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам менга ўзларининг номларидан ҳам қурбонлик қилишимни васият қилган эдилар”, – дедилар». Имом Термизий: “Биттаси Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг, биттаси ўзларининг номларидан қурбонлик эди”, – деб қўшиб қўйганлар.

Бизга Муслим ибн Аллон ва Муаммал ибн Муҳаммад ёздирган ҳолат-
да, уларга Киндий, у кишига Қаззо, у кишига Хатиб, у кишига Ризвон
ибн Муҳаммад Динаварда, у кишига Ҳамд ибн Абдуллоҳ Асбаҳоний ха-
бар берганлар. У кишига Абул Аббос ибн Аҳмад Ардастоний, у кишига
Абу Ҳотим Розий, у кишига Муҳаммад ибн Исҳоқ Сақафий айтиб берган-
лар: «Аҳмад ибн Саъид Даромийнинг: “Муҳаммад ибн Касир Санъоний
мени кўришга келдилар ва: “Аллоҳ таоло тойилишларингизни кечирсин.
Жаннатда даражангизни кўтарсин. Роббингизга ибодат қилишингиз учун
кенг имкон берсин”, – деб дуо қилдилар” – деганларини эшитдим».

Бизга келган хабарга кўра қариб қолганларида ҳам Яҳё ибн Абу То-
либдан ҳадис ёзаётган Абу Аббос Саррождан шогирдларининг бири:
“Қачонгача ёзишда давом этасиз?” – деб сўраганида: “Муҳаддислар ҳеч
қачон ҳадис ёзмай туrolмасликларини билмайсанми?!” – дедилар.

Абдурраҳмон ибн Абу Ҳотим айтадилар: “Абул Аббос – садук, сика”.
Абу Исҳоқ Музакий айтадилар: “Саррож дуолари қабул бўладиган-
лардан”.

Муҳаммад ибн Аҳмад Даққоқ айтадилар: “Мен Саррожнинг ҳар ҳаф-
та ё икки ҳафтада бир Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг номлари-
дан қурбонлик қилганларини кўрганман. Сўнгра муҳаддисларни чақи-
риб, уларга зиёфат берар эдилар”.

Абу Саҳл Суълукӣ: “Бизга ўз фанининг яғонаси, нуфузи баланд Абул
Аббос Саррож ҳадис айтганлар”, – дер эдилар.

Ҳофиз Абу Али ибн Аҳрам Шайбоний айтадилар: «Саррож “Саҳиҳи
Муслим”ни таҳриж қилиш учун мендан ёрдам сўрадилар. Мен у киши-
нинг кўп ҳадис билишларидан ва уларнинг асосини чиройли ўрганганла-
ридан ҳайратланар эдим. Қачон олийроқ бир санад топсалар: “Уни албатта
ёзиб қўйиш керак”, – дердилар. Мен: “Бу санад Муслимнинг шартларига
жавоб бермайди-ку?” – десам: “Менинг ҳурматим учун шу бир ҳадисни
ёзиб қўйинг”, – деб айтардилар».

• Исмоил ибн Нужайд айтадилар: “Мен Абул Аббос Саррожни кўрдим.
Эшакларига минган эдилар. Волий Аббос Мустамлий у кишининг ён-
ларида борар эдилар. Абул Аббос волийга амри маъруф, наҳий мункар
қилар эканлар: “Эй Аббос, буни ўзгартиринг, мана буни тузатинг”, – дер
эдилар».

Абу Абдуллоҳ Ҳоким айтадилар: «Мен отамнинг: “Заъфароний “Қуръ-
он махлуқ”, деган сўзни очиқ-ойдин айтганларида, Саррож: “Заъфари-
онийни лаънатланглар”, – дедилар. Одамлар у кишини лаънатлай бошла-
дилар. Ўзлари Бухорога кўчиб кетдилар”, – деганларини эшитдим».

Суълукӣ айтадилар: “Биз: «Ассаррожу кассирожи – Саррож чирок
кабидирлар”, – дер эдик».

Ҳокимнинг айтишларича, у кишига Абу Аҳмад ибн Абу Ҳасан хабар берганлар: «Ибн Хузайма мени Саррожнинг ҳузурларига жўнатиб: “У кишига: “Абу Халифа ва шогирдлари тўғриларида гапириб юрмас экансиз. Шаҳар аҳли орасида гап (фитна) бўлиб кетар экан”, – деб айтинг” – дедилар. Мен устознинг сўзларини Абул Аббосга бориб етказдим. У киши мени жеркиб бердилар».

Ҳокимнинг айтишларича, у киши Абу Саъид ибн Абу Бакрнинг шундай деганларини эшитган эканлар: «Найсобурда “Куллобия” оқимининг фикри эълон қилинганда, Абул Аббос Саррож болаларни имтихон қилиб турардилар. Лекин бу оқимдагиларнинг болаларига ҳадис айтмасдилар. Бир марта мени мажлисда турғизиб: “Эй Абу Саъид: “Мен куллобийликдан йироқман”, – дегин”, – деб айтдилар. Шунда мен: “Агар бу сўзни айтсам, отам менга нон бермайдилар”, – дедим. У киши кулдилар ва: “Бунга индаманглар”, – дедилар».

Абу Закариё Анбарий айтадилар: «Абу Амр Хаффофнинг Абул Аббос Саррожга қарата: “Амирнинг ҳузурларига кириб, у кишига насиҳат қилсангиз-чи”, – деганларини эшитдим. Абул Аббос амирнинг ҳузурларига кирдилар. У ерда Абу Амр ҳам бор эдилар. Абу Амр: “Эй амир, бу киши бизнинг шайхимиз ва улуғларимиздан. Бу кишининг суҳбатларидан баҳраманд бўлинг”, – дедилар. Саррож: “Эй амир, сизларда намоздаги иқомат калималари тоқ айтилаётган экан. Ҳарамайнда, бизнинг масжидларимизда жуфт айтилади. Дин Ҳарамайдан чиққан-ку”, – дедилар. Шунда амир, Абу Амр ва жамоат бу танбехдан хижолат тортдилар. Улар Абул Аббосдан шаҳар ободончилиги ёки ўзларининг эҳтиёжлари учун бирор нарса сўраб беришни умид қилган эдилар. Шунинг учун Абул Аббос чиққанларидан сўнг у кишини койидилар. Абул Аббос: “Дин ишини кўйиб, дунёвий нарса сўрашга Аллоҳдан уялдим”, – дедилар».

Абул Валид Ҳассон ибн Муҳаммад имом Абул Аббос Саррожнинг: “Бағдодга афсуслар бўлсин”, – деганларини эшитганлар. У кишидан: “Нима учун бундай дейсиз?” – деб сўралганда, Абул Аббос шундай жавоб берган эканлар: «Акам Исмоил эллик йил Бағдодда яшадилар. Вафот этганларида тобутлари кўтарилиб, Боби Дарб деган жойга борилганда, бир кишининг ёнидагидан: “Бу кимнинг тобути?” – деб сўраганини эшитдим. У киши: “Шу ерда турадиган бир гариб, мусофир эди”, – деб жавоб бердилар. Мен: “Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун”, – дедим. Акам эллик йил шу ерда яшадилар. Илмда ҳам, тижоратда ҳам машҳур эдилар. Вафотларидан кейин шундай кишини гариб, мусофир дейишгани сабаб ўз ватанимга қайтиб келдим».

Акалари Исмоил Саррож – сика, олим. Аҳмад ибн Ҳанбалнинг хос шогирдларидан бўлганлар. Яҳё ибн Яҳё ва бошқалардан ҳадис ривоят

қилганлар. Бу кишидан Исмоил Хутабий, Ибн Қоней ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Саррож мулкдор, савдогар, яхшилик қилувчи, таниқли, ибодат қиладиган, таҳажжуд намозларини ўқийдиганлардан бўлганлар. Лекин раъй аҳлидан бўлган фақиҳларни ёқтирмаганлар. Аллоҳ у кишини мағфират қилсин.

Ҳоким айтадилар: «Абу Саъид Мукрийдан эшитдим. У киши Саррожнинг ҳар ўтирганларида ва турганларида: “Эй Бағдод! Афсусдаман. Сенга қайтиб келиш менга яна қачон насиб этар экан?!” – деганларини эшитганлар».

Ҳоким ва бошқалар нақл қилганлар: «Абул Аббос Саррож 313 йил рабиъул охир ойида Найсобурда вафот этганлар».

Бизга Муҳаммад ибн Абдусалом Тамимий ва Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ ибн Тожул Умано ўқиган ҳолатда Абдулмуъиз ибн Муҳаммад Баззоздан хабар бердилар. У кишига Муҳаммад ибн Исмоил Фузайлий, у кишига Саъид ибн Абу Саъид Айёр, у кишига Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Аҳмад, у кишига Абул Аббос Саррож, у кишига Қутайба ибн Саъид, у кишига Лайс муҳаддис Ибн Шиҳобдан, у киши Ибн Мусаййибдан, у киши Абу Ҳурайрадан хабар берганлар:

قضى رسول الله صلى الله عليه وسلم في جنين امرأة من بني لحيان سقط ميتا بغرة عبد أو أمة ثم إن المرأة التي قضى عليها بالغرة توفيت فقضى رسول الله صلى الله عليه وسلم بأن ميراثها لبنيتها وزوجها وأن العقل على عصبتها

«Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам Бани Лихёнлик бир аёлнинг ҳомиласи ўлик ҳолатда тушгани учун туширганнинг бўйнига битта қул ёки чўри баҳосида товон тўлашни амр қилдилар. Сўнгра ўша аёлнинг ўзи вафот этганда, Расулуллоҳ алайҳиссалом унинг меросини фарзандлари ва эрига бериш кераклигини, товон пулини тўлаш эса қотилнинг қавм-қариндошларининг бўйнига юкланишини айтдилар».

Бу ҳадисни Бухорий, Муслим, Абу Довуд, Термизий ва Насай Қутайбадан ривоят қилганлар.

Абу Яъло Халилий «Иршод» китобларида айтадилар: «Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Иброҳим ибн Меҳрон ибн Абдуллоҳ ибн Аббос Сақафий – сиқа. Санадлари ҳам “Саҳиҳи Бухорий”нинг санадлари талабларига жавоб беради. У киши илмларининг олийлиги, илм денгизи бўлганлари учун тенг-қурларидан ҳам ҳадис ёзганлар. Эшитишимча, бир ярим мингдан ортиқроқ ровийдан ҳадис ривоят қилганлар».

У кишидан Бухорий, Абу Ҳотим, Ҳасан ибн Суфён ва Ибн Хузаймалар ҳадис ривоят қилган эканлар.

Аллома, дин устунларидан бири Абул Маҳомид Ҳаммод ибн Иброҳим ибн Исмоил ибн Исҳоқ ибн Шис Воилий Бухорий Ҳанафий ибн Саффорий. Оталаридан ва Исмоил ибн Байҳақийдан ҳадис эшитганлар.

У кишидан Исмоил ибн Муҳаммад Байлақий, Иброҳим ибн Солор Хоразмий, Убайдуллоҳ ибн Иброҳим Маҳбубий, адиб Ҳусайн ибн Умар Термизий, Ислом хужжати Умар ибн Моза ва Ислом тожи Муҳаммад ибн Тохир Худобозий ҳадис ривоят қилишган. Буни менга Абул Ало Фаразий айтиб бердилар.

Саффорий 576 йилда вафот этганлар.

Ҳофиз, сиқа Абу Абдуллоҳ Солих ибн Абдуллоҳ ибн Заквон Бохилий Термизий. Бағдодда истиқомат қилганлар.

Имом Молик, Шарик, Ҳаммод Абаҳ, Абу Авона ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан имом Термизий, сўнг санадда орага бир киши кўшиб, яна Термизий, Абу Зуръа Розий, Муҳаммад ибн Карром, Ибн Абу Дунё, Солих Жазара, Абу Яъло ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Ҳотим бу кишини: «Садук», – деганлар.

Ибн Ҳиббон: «У киши – ҳадис ва суннат соҳиби. Ёзганлар ва жамланганлар», – деганлар.

Солих 239 йилда Маккада вафот этганлар.

Имом, етук ҳофиз, хужжат, машрик муҳаддиси Абу Али Солих ибн Муҳаммад ибн Амр ибн Ҳабиб ибн Ҳассон ибн Мунзир ибн Абул Ашрас Ас-дий Бағдодий.

«Жазара» лақаби билан машҳур бўлганлар. Бани Асад ибн Хузайма-нинг мавлоларидан. Бухорода истиқомат қилганлар. Абул Ашраснинг исмлари – Аммор.

205 йилда Бағдодда таваллуд топганлар.

Саъид ибн Сулаймон Саъдавайх, Холид ибн Хидош, Али ибн Жаъд, Абдуллох ибн Муҳаммад Айший, Абдуллох ибн Муҳаммад ибн Асмо, Абу Наср Таммор, Яхё ибн Абдулҳамид Ҳиммоний, Аҳмад ибн Ханбал, Яхё ибн Маъийн, Худба ибн Холид, Минжоб ибн Ҳорис, Абу Хайсама, Азрак ибн Али, Халаф ибн Ҳишом Баззор, Ҳишом ибн Аммор ва уларнинг табақасидагилардан Ҳарамайн, Шом, Ироқ, Миср, Хуросон ва Мо-вароуннахрда ҳадис эшитганлар.

Кўп ривоят жамлаб, китоб тасниф этганлар. Бу борада кўзга кўринган олимлардан эдилар.

Бу кишидан «Саҳиҳ»ларидан бошқа китобларида ёшлари сал катта-роқ бўлса-да, Муслим ибн Ҳажжож, Аҳмад ибн Али ибн Жоруд Асбаҳоний, факих Абу Назр Муҳаммад ибн Муҳаммад, Халаф ибн Муҳаммад Хайём, Абу Аҳмад Али ибн Муҳаммад Ҳабибий, Бакр ибн Муҳаммад ибн Ҳамдон Сайрафий, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший, Аҳмад ибн Саҳл, Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Собир ва булардан бошқа кўплар ҳадис ривоят қилганлар.

266 йилдан бошлаб Бухорони ватан тутиб, ўша ерда яшаганлар. Бухоро амири бу кишига эҳсон ва эҳтиром кўрсатганлар.

Дорақутний айтадилар: «У киши Ҳабиб ибн Абул Ашраснинг фарзандларидан. Бухорода истикомат қилдилар. Бу кишининг ҳадисларини Бухоро аҳли билади. сиқа, хофиз, ғозийлардан эдилар».

Хофиз Абу Саъид Идрисий айтадилар: «Ўз замоналарида Ироқ ва Хуросонда ҳифзда Солих ибн Муҳаммадга ўхшадини билмайман. Мовароуннахрга бордилар. У ерда бир муддат ёддан ҳадис айтиб бердилар. Бу ҳадислардан хато топмадим. Абу Аҳмад ибн Адийни кўрганман. Солих ибн Муҳаммадни улуғлар ва ниҳоятда эҳтиром қилар эдилар».

Муҳаммад ибн Абдуллох Каттоний айтадилар: «Солих ибн Муҳаммаднинг: “Мен, Солих ибн Муҳаммад...” – деб бошлаб, юқорида зикр қилингани каби насабларини зикр этганларини эшитганман».

Хатиб Бағдодий ҳам у кишининг насабларини ўзлари зикр қилганларидек, яъни юқоридагидек айтадилар: «У киши узоқ муддат ёддан ҳадис ривоят қилардилар. Ёнларида китоб олиб юрмасдилар. Садуқ ва ишончли эдилар. Баъзида кулгили сўзлар ва аския ҳам айтиб турардилар. Бу жиҳатлари билан ҳам машҳур эдилар».

Абу Ҳомид ибн Шарқий айтадилар: «Солих ибн Муҳаммад “Аз-Зухрийёт” китобини Муҳаммад ибн Яхёга ўқиб бераётган эдилар. Оишадан ривоят қилинган “У зот хараза (мунчок доналари) билан дам солардилар” ҳадисига келганда *حَرَازَة* “хараза” сўзидаги нуқталарни алмаштириб ўқиганлар ва у сўз *حَرَازَة* – “хараза” (“мунчок доналари”) эмас, *جَزَارَة* – “жазара” (“сабзи”) бўлиб кетган. Шундан кейин “Жазара” лақабини олганлар».

Буни Абу Закариё Анбарийдан Ҳоким ривоят қилганлар.

Абу Бакр Хатиб айтадилар: «Бу нотўғри гап. У киши Муҳаммад ибн Яҳёнинг хузурларига боришларидан илгари – ёшликлариданоқ бу лақаб билан аталган эдилар».

Абу Ҳомид ибн Шарқий айтадилар: «Бизга Молиний хабар бердилар. У киши Ибн Адийдан, у киши Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Саъдондан, у киши Солих ибн Муҳаммаддан эшитганлар: “Бизга Шомдан бир шайх келдилар. Ўша шайхда Ҳариз ибн Усмоннинг ривоятлари бор экан. У кишига: “Сизларга Ҳариз ибн Усмон “Абу Умомада жазара бор эди. У билан одамларга дам солардилар”, ҳадисини айтган эканлар”, – дедим. Ҳадисдаги “хараза” сўзини “жазара” деб ўқиган эканман”. Солих ибн Муҳаммад шундан кейин “Жазара” деб лақабланиб қолдилар».

Фақиҳ Аҳмад ибн Саҳл Бухорий айтадилар: «Абу Алидан эшитдим. У кишидан: “Нима учун “Жазара” деб лақабланингиз?” – деб сўрашганида, у киши: “Умар ибн Зурора Ҳадасий Бағдодга келдилар. У кишининг хузурларида ҳадис эшитиш учун кўп одам йиғилди ва ҳадис мажлисини тугатаётганларида, мендан: “Бу ҳадисларни қаердан эшитдингиз?” – деб савол бердилар. Мен: “Жазарадан”, – дедим. Шу билан лақабим шундай бўлиб қолди”, – дедилар».

Халаф ибн Муҳаммад Хайёмга Саҳл ибн Шозавайх айтиб берганлар. У киши амир Холид ибн Аҳмаддан эшитганлар: «Абу Алидан: “Нима учун сизни “Жазара” дейишади?” – деб сўрадилар. У киши: “Умар ибн Зурора келиб, Абдуллоҳ ибн Бусрдан ривоят қилинган “У кишида бир хараза бўлиб, ўша билан касалларни даволардилар” ҳадисини айтиб берибдилар. Келиб, шерикларимнинг дафтарларида юқоридаги ҳадисни кўрдим. Шайхга: “Эй Абу Ҳафс, Абдуллоҳ ибн Бусрнинг “У кишида бир жазара (“сабзи”) бўлиб, ўша билан касалларни даволардилар” ҳадисларини қандай тушуниш мумкин?” – деб сўрадим. Ҳамма муҳаддислар кулиб юборишди. Мен “хараза”ни хато ўқиб “жазара” деган эканман. Шундан сўнг лақабим “Жазара” бўлиб қолди”, – деган эканлар».

Солих ҳазил-мутуйибани яхши кўрганлар. Биров у кишини «Жазара» деса ҳам хафа бўлмас эканлар.

Абу Бакр Барқоний айтадилар: «Бизга Абу Ҳотим ибн Абул Фазл Ҳаравий хабар бердилар: “Солих ҳазил-мутуйибани яхши кўрардилар. Бухорода бир ҳадис ҳофизини бўлиб, лақаблари “Жамал” эди. Жамал – туя дегани. У киши кўпинча Солих ибн Муҳаммад билан бирга юрар эдилар. Кунларнинг бирида йўлларидан бир туя чиқибди. Унинг устига сабзи ортилган экан. Шунда ҳофиз: “Эй Абу Али, бу нима?” – деб сўрабдилар. Солих ибн Муҳаммад: “Сизнинг устингизда мен келяпман (яъни туянинг устида сабзи)”, – деб жавоб берибдилар».

Бу хикоянинг санади мустаҳкам эмас.

Ҳокимга Бакр ибн Муҳаммад Сайрафий айтганлар. У киши Солих ибн Муҳаммаддан эшитганлар: «Мисрда “Жамал” лақабли шоир билан юрган эдим. Бизнинг олдимизга бир туя келди. Унга сабзи юкланган эди. Шоир: “Бу нима, эй Абу Али?” – деб сўрадилар. Мен: “Устингиздаги менман”, – дедим».

Халаф Хайём айтадилар: «Солихнинг: “Али ибн Жаъднинг ҳузурларига шогирд бўлиб тўрт йил қатнадим. Ҳар борганимда менга учта ёки шунга яқин ҳадис ўқиб берардилар”, – деганларини эшитдим».

Бошқа бир ривоятда: “Али ибн Жаъд ҳар бир кишига Шуъбадан ривоят қилинган учта ҳадис ўқиб берар эдилар”, – дейилган.

Жаъфар Тастий айтадилар: «Абу Муслим Кажжийнинг ҳузурларида Солих Жазаранинг номлари зикр этилганда, у киши: “Қандай бепарвосизлар?! У кишини “Саййидул муслимин” (“муслмонларнинг саййиди”) деб атасангизлар бўлмайдими?!” – деганлар».

Ибн Абу Ҳотим оталари (Абу Ҳотим)нинг Абу Зуръага шундай деганларини эшитган эканлар: «Аллоҳ таоло биродаримиз Солих ибн Муҳаммадни Ўзи ҳимоя қилсин! Борида ҳам, йўғида ҳам бизни кулдириб юради. Муҳаммад ибн Яҳё Зухлийнинг вафотлари тўғрисида бизга хат ёзибди. У кишининг ўринларига Муҳаммад ибн Язид Маҳмаш исмли шайх ўтирибди. У Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг “Эй Абу Умайр, қушча нима қилди?” ҳамда “Фаришталар бўйнида қўнғироғи бўлганлар билан юрмайди” деган ҳадисларини айтиб берибди. Аллоҳ таоло ўтганларингизни раҳмат қилсин ва қолганларга улуғ ажрлар берсин».

Абу Ҳотим ибн Абул Фазл Ҳаравийдан Барқоний ривоят қилганлар: «Солих ибн Муҳаммад шайхлардан бирининг “Луғатда “син” (س) ва “сод” (ص) ҳарфлари бир-бирининг ўрнида алмашиб келиши мумкин”, деганларини айтдилар. Шогирдлардан бири у кишининг қунияларини сўраганларида, у киши: ابو صالح “Абу Солих”, – дедилар. Шунда у шайхга: “يا ابا صالح اصلحك الله”, демасдан “اسلحك الله ابا صالح يا” деб мурожаат қилди-да: “Демак, “Юсуф” су-расидаги “تَحْنُ نَفْسُ عَلِيكَ أَحْسَنَ النَّفْسِ” оятини “تَحْنُ نَفْسُ عَلِيكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ” деб ўқиса бўлар экан-да?” – деди. Шунда шогирдларидан яна бири унга: “Шайхга ҳам шундай дейсизми?” – деди. У: “Бунинг ёлғони йўқ! Негаки, “син” ва “сод”нинг ўзаро алмашадиган ўринлари бор”, – деди».³¹

Солих ибн Муҳаммад айтадилар: “Баракотли уйларда кам нарса ҳам кўп бўлиб кўринади”.

³¹ اصلحك – эзгу, яхши, олийжаноб, тўғри, тўғри йўлдаги, ярқли, фойдали, манфаатли, салоҳиятли. اصلحك الله – Аллоҳ сизни ислоҳ қилсин, яхшиласин, ярқли қилсин, тўғриласин, тузатсин. صالح – қуролли. تَحْنُ – хикоя қилиб бермоқ, баён қилмоқ. الْقَصَصِ – кисса, хикоя. نَفْسُ – руҳоний бўлмоқ, поп бўлмоқ; кидирмоқ, изламоқ. النفس – руҳоний, поп; ғийбатчи, гап ташувчи.

Бакр ибн Муҳаммад Сайрафий айтадилар: «Солихнинг: “Абдуллох ибн Умар ибн Абон деган киши муҳаддисларни имтиҳон қилиб турарди. Чунки ўзи ҳаддан ошган шиа эди. Мендан у киши: “Зам-замни ким қайта қазган?” – деб сўради. Мен: “Муъовия”, – дедим. “Тупроғини ким кўчирган?” – деб яна сўради. Мен: “Амр ибн Осс”, – дедим. Ўрнидан туриб, менга бакириб кетди”, – деганларини эшитдим».

Абу Аҳмад Али ибн Муҳаммад машрик муҳаддиси Солих ибн Муҳаммаднинг шундай деганларини эшитган эканлар: «Ҳишом ибн Аммор ҳадис ривоят қилганлари эвазига ҳақини олар эдилар. Агар бирор нарса олмасалар, ҳадис ривоят қилмас эдилар. Бир куни ҳузурларига кирганимда: “Эй Абу Али, менга бирор ҳадис айтиб беринг”, – дедилар. Мен: “Бизга Али ибн Жаъд, у кишига Абу Жаъфар Розий, у кишига Рабиъ ибн Анас, у кишига Абул Олия: “Сизга қандай текин илм ўргатган бўлсалар, сиз ҳам одамларга текин илм ўргатинг” – деганлар”, – дедим. Шунда Ҳишом: “Менга шама қияпсизми?” – деб сўрадилар. Мен: “Йўк! Тўғридан-тўғри юзингизга айтяпман”, – деб жавоб бердим».

Ибн Адий айтадилар: «Менга шундай хабар етдики, Солих ибн Муҳаммад шайх Абул Ҳусайн Абдуллох ибн Муҳаммад Симнонийнинг орқаларида ўтирдилар. У киши Барака Ҳалабийдан ривоят қилинган юқоридаги ҳадисларни айтаётган эдилар. Шунда Солих ибн Муҳаммад: “Эй Абул Ҳусайн, бу киши Барака эмас, бебарака эканлар”, – дедилар».

Барака Ҳалабий – ёлғончиликда айбланганлардан.

Ҳокимга фақих Аҳмад ибн Саҳл хабар берганлар. У киши Абу Али Жазарадан эшитган эканлар: «Басрада хотиралари бироз заиф Абу Мусо Замин исмли бир киши бўлган экан. У киши: “Бизга Абдулваҳҳоб ибн Абдулҳамид, у кишига Айюб Сахтиёний ҳадис айтиб бердилар”, – деб айтаётганларида, ҳузурларига Абу Зуръа кириб келиб, ўша ҳадис тўғрисида сўрабдилар. Абу Мусо: “Бунини бизга Ҳажжож ибн Минҳол айтиб берганлар”, – дебдилар. Абу Зуръа у кишига: “Бечорага нега тухмат қиласиз?” – дебдилар. Абу Мусо: “Биз Абу Алининг мажлисларида ўтирган эдик. Кетмоқчи бўлганларида мажлис аҳлидан бири: “Эй шайх, исмингиз нима?” – деб сўради. У киши: “Восила ибн Асқаъ”, – дедилар. Шунда у: “Бизга Восила ибн Асқаъ ҳадис айтиб бердилар”, – деб ёзиб қўйди”, – дебдилар».

Абу Абдуллох Ҳоким “Тарих” китобларида айтадилар: “Абу Али Солих ибн Муҳаммад – хифз арконларидан. Саъид ибн Сулаймон Воситийдан ҳадис эшитганлар”.

Саъид ибн Сулаймон – Саъдавайх. Саъдавайх – Солих ибн Муҳаммаднинг катта шайхларидан. Ҳоким яна у кишининг Али ибн Жаъд ва бошқалардан ҳам ҳадис эшитганларини айтганлар ва: “У шайхлар табаъа

тобеинлардан”, – деганлар. Солих ибн Муҳаммад Мисрдан Самарканд-
гача бўлган ровийлардан ҳадис ёзиб олганлар.

253 йилда Найсобурга келиб, бир муддат яшаганлар. Зухлий вафот
этган пайтларда Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Қуҳзоздан ҳам ҳадис эши-
тиш истаклари бор эди. Шунинг учун Марвга борганлар. Ибн Қуҳзоз у
кишига Умар ибн Муҳаммад Бухорийдан ривоят қилинган ҳадисларни
айтиб берганлар. Кейин Бухорога қайтганлар. Амир Исмоил ибн Аҳмад
у кишининг Бухорода мустаҳкам ўрнашиб олишлари учун имконият яра-
тиб берганлар. Бу ерда уйланиб, фарзанд кўрганлар. 293 йилнинг охири-
да Бухорода вафот этганлар.

Муҳаммад ибн Аббос Заббийдан эшитдим. У киши Бакр ибн Му-
ҳаммад Сайрафийдан, у киши Абу Али Солих ибн Муҳаммаддан эшит-
ганлар: «Мисрга бордим. Қарасам, катта бир ҳалқада толиби илмлар
ўртасида бир шайх ўтирибдилар. “Бу киши кимлар?” – деб сўрадим.
“Грамматика (наҳв) устози”, – дедилар. Яқинлашиб эшитсам, “Луғатда
“сод” билан “син”нинг ўрнини алмаштириш мумкин”, деяётган экан-
лар. Одамлар ўртасидан ўтиб, ёнларига бордим-да: “*سلام عليكم يا ابا صالح*”,
дейиш ўрнига “*سلام عليكم يا ابا صالح*”, – деб салом бердим. Менга: “Эй ялан-
гоёк, бу қандай гап?” – дедилар ҳалқа устози. Мен: “Ўзингизнинг ҳозир-
ги гапингиздан келиб чиқиб айтдим”, – дедим. У киши (мени танигач):
“Сизни Бағдоднинг лақмаларидан деб ўйлабман”, – дедилар. Мен: “Ўй-
лаганингиздекман”, – дедим».

Ибн Адийга Исмаил ибн Бижмок, у кишига Солих ибн Муҳаммад Жаза-
ра айтадилар: «Аҳмад ибн Солихнинг мажлисларида эдим. У киши: “Ҳар
бир бидъатчи ва ҳазил-мазаҳ қилувчиларнинг мажлисимда иштирок эти-
ши тақиқланган”, – дедилар. Шунда: “Сиз айтган ўша ҳазилкаш менман.
Баъзида мени “Солих ҳазилкаш” деб ҳам аташади. Мажлисингизда хо-
зирман”, – дедим».

Ҳоким имом Солих ибн Муҳаммаднинг таржимаи ҳоллари устида
узоқ қалам тебратганлар. У кишининг ҳаётларига доир ажойиб ва ғаро-
йиб воқеаларни, у кишидан ҳадис эшитган кўп кишиларни зикр этган-
лар. У кишидан ҳадис ривоят қилган ровийларнинг охирги вафот этгани
Абу Амр Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Собирдир. Бу киши Бухорода
370 йилга қадар яшаганлар.

Солих ибн Муҳаммад 293 йил зулҳижжа ойининг 22-кунида 89 ёшда
дунёдан ўтганлар.

Фақиҳ Сухнун номи билан машҳур бўлган Абул Қосим Абдуррахмон
ибн Абдулҳалим ибн Имронга Сағрда ўқиб бердим. У кишига Абдуррах-
мон ибн Абдулмажид Сафровий 631 йилда, у кишига Абу Тохир Аҳмад
ибн Муҳаммад Силафий, у кишига қози Абул Маҳосин Абдулвоҳид ибн

Исмоил Руёний 501 йилда, у кишига Абдусамад ибн Абу Наср Осимий Бухорода хабар берган эканлар. У кишига Абу Амр Муҳаммад ибн Муҳаммад ёздирган эканлар. У кишига Абу Али Солиҳ ибн Муҳаммад Бағдодий, у кишига Сурайж ибн Юнус Абул Ҳорис, у кишига Салм ибн Қутайба айтиб берган эканлар. У кишига Абдуллоҳ ибн Мусанна амакилари Сумома ибн Анасдан, у киши Анас ибн Моликдан хабар берганлар:

كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا تكلم بالكلمة أعادها ثلاث مرات لتفهم عنه

“Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам бирор гап гапирсалар, уни яхши тушуниб олишимиз учун уч марта такрорлар эдилар”. Имом Бухорий ривоят қилганлар.

Бизга Исо ибн Абу Муҳаммад, у кишига Жаъфар, у кишига Силафий, у кишига Муборак ибн Туюрий хабар берганлар. У киши Суврийдан, у киши Абу Бакр ибн Нухдан, у киши Абу Аҳмад Ассолдан эшитган эканлар: «Солиҳ Жазара: “Муҳаддис юз минг ҳадис ёзиши керак, юз минг ҳадис ёзиши керак, юз минг ҳадис ёзиши керак”, – деб бошларини юқорига кўтаравердилар. Ҳатто бошларидан саллалари тушаёзди. Сўнгра яна: “Муҳаддис юз минг ҳадис ёзиши керак, юз минг ҳадис ёзиши керак, юз минг ҳадис ёзиши керак”, – деб бошларини эгавердилар. Ҳатто саллалари қайтиб ўз жойига келди ва: “Ана ўшанда у кишини муҳаддис ва ҳадис соҳиби деса бўлади”, – деб айтдилар».

СОҒОНИЙ (12; 592, 224)

Имом, ҳофиз, мужаввид, Ислом ҳужжатларидан Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Жаъфар Соғоний Бағдодий.

Бир ривоятда: «Боболарининг исмлари – Муҳаммад», – дейилган.

180 йил атрофида туғилганлар.

Илмлари кенг бўлиб, бу йўлда анча сафар қилганлар.

Язид ибн Ҳорун, Абдулваҳҳоб ибн Ато, Абу Бадр Шужоъ ибн Валид, Маҳозир ибн Муварриъ, Яъло ибн Убайд, Равҳ ибн Убода, Аҳвас ибн Жаввоб, Саъид ибн Абу Марям, Абдул Аъло ибн Мусхир, Асвад ибн Омир, Абул Ямон, Саъид ибн Омир Зубаъий, Жаъфар ибн Авн, Абу Назр, Яҳё ибн Абу Букайр, Абдуллоҳ ибн Юсуф Тиннисий ва бошқа кўплардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Муслим, Абу Довуд, Термизий, Насайй, ўзларининг шайхларидан бири Абу Умар Дурий, Ибн Мож, Абдон Аҳвозий, Ибн Ҳузайма, Ибн Соъид, Абу Авона, Ибн Абу Ҳотим, Аҳмад Бардижий, Му-

хаммад ибн Махлад, Маҳомилий, Исмоил Саффор, Абу Саъид ибн Аъробий, Абул Аббос Асом ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар. Бу кишидан ривоят қилганларнинг энг сўнгилари – Шужоъ ибн Жаъфар Ансорий.

Асом айтадилар: «Отам шайх Соғонийдан: “Сиз қайси қабилага мансубсиз?” – деб сўраганлар. У киши: “Бобом саҳрода яшаганлар. Бир одам у кишига рўбарў бўлиб: “Мусулмон бўл”, – деганида, бобом мусулмон бўлиб, зуннорни бўйинларидан узиб ташлаган эканлар”, – деб жавоб берганлар».

Ибн Абу Ҳотим: «Соғоний – сабт ва садук», – деганлар.

Абдуллаҳ ибн Хирош: «Бу киши – сиқа, ривоятлари ёлғондан холи», – деганлар.

Абул Ҳасан Доракутний айтадилар: «Бу киши – сиқа, ҳатто сиқалардан ҳам юқори».

Абу Музоҳим Ҳоконий: «Абу Бакр Соғоний ўз замоналарида Яҳё ибн Маъийнга ўхшардилар», – деганлар.

Насайй ҳам бу кишини: «Сиқа», – деганлар.

Абу Бакр Ҳатиб айтадилар: «Соғоний динда салобатли, суннатга амал қилишда машҳур, ҳадис ривоятида билимдон бўлишлари билан бирга, ривоятлари сифатли ва аниқлардан эдилар».

Аҳмад ибн Комил: «Соғоний 270 йил сафар ойининг 7-кунида вафот этдилар», – деганлар.

СОҲИБИ ХУРОСОН (14; 154, 90)

Амир Абу Иброҳим Исмоил ибн Аҳмад подшоҳ ибн Асад ибн Сомон ибн Нух.

Фазилатли шоҳ, олим, чавандоз, паҳлавон, вазмин, олимларни ҳурмат қилувчи бўлиб, “Улуғ амир” номини олганлар.

Оталаридан ва Муҳаммад ибн Наср Марвазийдан ҳадис эшитганлар. Муҳаммад ибн Наср Марвазийнинг барча асарларини эшитганлар.

У кишидан Ибн Ҳузайма ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Ибн Қоней айтишларича, у киши Исо ибн Муҳаммад Таҳмонийдан, у киши амир Исмоилдан эшитганлар: «Отам бизга бир тарбиячи олиб келдилар. У бизга рофизийликни ўргатди. Набий соллаллоҳу алайҳи васалламни тушимда кўрдим. У зот билан бирга Абу Бакр ва Умар розияллоҳу анҳумолар ҳам бор эдилар. Менга Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Нега бу икки саҳобамни сўқяпсан?” – дедилар. Ўрнимдан турдим. Менга қўллари билан “Ўтир”, деган ишора қилиб, юзимга тарсаки туширдилар. Қўркиб уйғониб кетдим. Мени қаттиқ безгак ва иситма тутди. Етти ой тў-

шакка михланиб қолдим. Сочларим тўкилди. Акам ёнимга кириб: “Сенга нима бўлди?” – деб сўрадилар. Бўлган воқеани айтиб бердим. У киши: “Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга узрингни айт”, – дедилар. Узр сўраб, тавба қилдим. Бир ҳафта ўтар-ўтмас, сочим қайта чиқа бошлади».

Бу киши ва ота-боболари Бухоро ва Самарқанд подшоси бўлганлар. Турк ерларида ғазот қилганлар. Амр ибн Лайс устидан ғолиб чиқиб, уни асирга олганлар. Халифа Муътазид томонларидан Хуросон ва унинг атрофидаги вилоятларнинг ҳокимлиги у кишига топширилган. Ҳукмронликлари етти йил давом этган.

295 йил сафар ойида Бухорода вафот қилганлар. У кишидан кейин ўғиллари Аҳмад тахтга ўтирганлар.

Ўғиллари султон Абу Наср Аҳмад 301 йилнинг жумодул охир ойида вафот этганлар. Куллари у кишини ўлдириб, ўғиллари Насрни подшо қилиб сайлашган. Бу кишининг подшоликлари ўттиз йил давом этган. Гўзал, одобли, ҳайбатли подшоҳлардан бўлганлар.

СУКУКИЙ (16; 233, 165)

Имом, ҳофиз, ривоятлари аниқ Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё ибн Ҳусайн Насафий Сукукий.

Муҳаммад ибн Наср Марвазий, Солиҳ ибн Муҳаммад Жазара, Муҳаммад ибн Иброҳим Бушанжий ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Жаъфар Мустағфирий “Тарихи Насаф” китобларида айтадилар: “Сукукий ҳофиз, илми бобларга бўлиб тартибловчи, ўз юртларидаги муҳаддисларнинг ҳадисларини билувчи аллома эдилар. 344 йил жумодул аввал ойида вафот этганлар”.

Менга бу киши қатнашган санад билан ҳадис етиб келмади. Сукукий ҳақларида бошқа маълумот билмайман.

СУЛАЙМОНИЙ (17; 200, 115)

Имом, ҳофиз, Мовароуннаҳр муҳаддиси, узоқ умр кўрган шайх Абул Фазл Аҳмад ибн Али ибн Амр ибн Ҳамд ибн Иброҳим ибн Юсуф ибн Анбар Сулаймоний Пойкандий Бухорий.

311 йилда таваллуд топганлар. Аҳмад ибн Сулаймоннинг набиралари.

Муҳаммад ибн Ҳамдувайҳ ибн Саҳл Марвазий, Али ибн Сахтувайҳ, Али ибн Иброҳим ибн Муъовия, Муҳаммад ибн Исҳоқ Ҳузоъий, бухоро-

дик Мухаммад ибн Собир ибн Котиб ҳамда Солих ибн Зухайр, Али ибн Исҳоқ Модароий, Абул Аббос Асам, Абдуллоҳ ибн Жаъфар ибн Форис ва буларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар. Ибн Ҳамдувайҳ ва бошқалардан якка тартибда ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Саъд Самъоний “Ал-Ансоб” китобларида (7-жуз, 127-бет) айтадилар: “Сулаймонийнинг бундай нисбат олишларига сабаб, оналарининг оталари Аҳмад ибн Сулаймон Пойкандий бўлганлар. Бу кишининг катта-катта китоблари бор. Илм талабида юрт кезганлар. Ўз замонларида у кишига санадда, ҳифзда, матнни тушунишда ва ёдлашда тенг келадиган киши йўқ эди. Ҳар ҳафта битта рисола ёзганлар. Пойканддан Бухорога келиб, ёзган асарларидан ҳадис айтиб берганлар”.

Бу кишидан Жаъфар ибн Мухаммад Мустағфирий ҳамда у кишининг ўғиллари Абу Зарр Мухаммад ибн Жаъфар ва ўша юртлардаги биз билмаган кўплар ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Саъд Самъоний “Ал-Ансоб”да бу кишининг 404 йил зулқаъда ойида 93 ёшларида вафот этганларини айтганлар.

Бизга Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ, у кишига Абдурахим ибн Абу Саъд, у кишига Усмон ибн Али Пойкандий, у кишига Абул Хаттоб Мухаммад ибн Иброҳим ибн Али Каъбий ёздирган ҳолатда, у кишига Абу Саҳл Аҳмад ибн Али Абивардий, у кишига Аҳмад ибн Амр Сулаймоний, у кишига Абдулазиз ибн Аҳмад Самарқандий, у кишига Абул Фазл Мухаммад ибн Иброҳим Самарқандий, у кишига Исо ибн Мино, у кишига Мухаммад ибн Жаъфар ибн Абу Касир ровий Алодан, у киши оталаридан, у киши Абу Ҳурайрадан хабар бердилар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

لا يفتح أحد على نفسه باب مسألة إلا فتح الله عليه باب فقر

“Кимки ўзига тиланчилик эшигини очса, Аллоҳ таоло унга фақирлик эшигини очади”, – дедилар» (*Термизий ривояти*).

Бизга Ҳасан ибн Али ибн Юнус, у кишига Абдуллоҳ ибн Умар, у кишига Абул Вақт Абдулаввал, у кишига Абу Исмоил Абдуллоҳ ибн Мухаммад, у кишига Мухаммад ибн Мухаммад ибн Исмоил, у кишига Пойкандда ҳофиз Аҳмад ибн Али, у кишига Мухаммад ибн Иброҳим ибн Исо Хоразмий Шофеъий, у кишига Мухаммад ибн Исҳоқ Дамашкий, у кишига Мухаммад ибн Ҳамдон Балхий, у кишига Мухаммад ибн Наҳшал Марвазий, у кишига Мусо ибн Масъуд ровий Икрима ибн Аммордан, у киши Яҳё ибн Абу Касирдан хабар берганлар: “Зинодан бўлган фарзанд ҳадис ёзмайди”.

Сулаймонийнинг бир китобларида улуғларга тил теккизганларини кўрдим. У кишининг бундай ғайритабиий ривоятларини тинглаш истисно қилинади.

Имом, муҳаддис Абул Фазл Сиддиқ ибн Саъид Туркий Сунохий. Сунох – Исбижоб атрофидаги қишлоқлардан бири.

Бухорога келиб, Саҳл ибн Шозавайҳ, Ҳомид ибн Саҳл, ҳофиз Солиҳ ибн Муҳаммад Жазарадан, Самарқандда фақиҳ Муҳаммад ибн Наср Марвазийдан барча асарларини эшитганлар.

Ибн Самъоний “Ал-Ансоб” китобларида: “Сунохий 350 йил атрофида Фирёбда вафот қилдилар”, – деганлар.

Аллома, лугат имоми, котиб Абул Аббос Исо ибн Муҳаммад Таҳмоний Марвазий.

Исҳоқ ибн Роҳавайҳ, Али ибн Хужр ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Аҳмад ибн Хазир, Яҳё ибн Муҳаммад Анбарий, Умар ибн Аллак ҳадис эшитганлар.

Марвда олимларнинг пешволаридан бўлганлар.

Ҳоким айтадилар: «Отамдан эшитдим. У киши Таҳмонийнинг: “Хоразмда овқат емайдиган, сув ичмайдиган ва ҳожатга чиқмайдиган бир аёлни кўрдим”, – деганларини эшитган эканлар».

Ўғиллари Абу Солиҳ Муҳаммад ибн Исо айтадилар: “Отам 293 йил сафар ойида вафот қилдилар”.

Яҳё Анбарий айтадилар: “Таҳмонийнинг емайдиган, ичмайдиган аёл ҳақида гапирганларини эшитдим. У аёл ўша ҳолатда йигирма йилча яшаган экан. Таҳмоний у аёлни кўрган эканлар”.

Бу қиссани мен “Тарихул Исломи” китобимда тўлиқ келтирдим: «У аёл – Раҳмат бинти Иброҳим. Эри ўлдирилганда, иккита фарзанд билан қолган бу камсуқум аёл тушида эрини шаҳидлар билан бир дастурхондан овқатланаётган ҳолда кўради. Ўшанда рўзадор бўлган аёл: “Эрим шаҳидларнинг изни билан бир парча егулик олиб узатдилар. Едим. У ҳаётимда еган нарсаларимнинг энг лаззатлиси эди”, – деди. Аёл тўқ ҳолда уйғониб, умрининг охиригача ўшандай ҳолатда яшаган».

Бу саҳиҳ ривоят. Аллоҳ таоло ҳар нарсага қодир, пок Зот.

Шайх Иззуддин Форусий айтадилар: “600 йилдан кейин Ироқда бир неча йил ҳеч нарса емасдан ҳаёт кечирган бир киши бўлган экан”.

Сиқалар менга Андалусда Оиша деган рўзадор аёлни кўрганларини айтдилар. Узоқ йиллар таом емасдан юрган бу аёл етти юзинчи йилларда ҳам ҳаёт экан.

ТЕРМИЗИЙ (13; 270, 132)

Ҳофиз, кўзга кўринган олим, имом, қобилият соҳиби Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн Заҳҳок ибн Исо Сулабий Термизий Зарир. “Ал-Жомеъ”, “Ал-Илал” ва бошқа китоблар мусаннифи.

Яна бошқа ўринда “Муҳаммад ибн Исо ибн Язид ибн Савра ибн Са-кан” дейилган.

Лақаблари – Зарир (“кўзи ожиз”). Қачон кўзлари ожиз бўлгани ҳақида ихтилоф қилинди. Баъзилар шундай туғилганлар, дейдилар. Аммо тўғри ривоят шуки, сафарлари ва асарлар ёзишлари тугагандан кейин, ёшлари улғайиб, кўзлари кўрмай қолган.

210 йилнинг бошланиши арафасида туғилганлар.

Илм талабида сафар қилиб, Хуросон, Ирок, Макка ва Мадинада ҳадис эшитганлар. Миср ва Шомга бормаганлар.

Қутайба ибн Саъид, Исҳоқ ибн Роҳавайх, Муҳаммад ибн Амр Саввок Балхий, Маҳмуд ибн Ғайлон, Исмоил ибн Мусо Фазорий, Аҳмад ибн Манӣ, Абу Мусъаб Зухрий, Бишр ибн Муъоз Ақадий, Ҳасан ибн Аҳмад ибн Абу Шуъайб, Абу Аммор Ҳусайн ибн Ҳурайс, Муъаммар Абдуллоҳ ибн Муъовия Жумаҳий, Абдулжаббор ибн Ало, Абу Курайб, Али ибн Ҳужр, Али ибн Саъид ибн Масрук Киндий, Амр ибн Али Фаллос, Имрон ибн Мусо Қаззо, Муҳаммад ибн Абон Мустамлий, Муҳаммад ибн Ҳумайд Розий, Муҳаммад ибн Абдулаъло, Муҳаммад ибн Рофеъ, Муҳаммад ибн Абдулазиз ибн Абу Ризма, Муҳаммад ибн Абдулмалик ибн Абу Шавориб, Муҳаммад ибн Яҳё Аданий, Наср ибн Али, Ҳорун Ҳаммол, Ҳаннод ибн Сарий, Абу Ҳаммом Валид ибн Шужоъ, Яҳё ибн Аксам, Яҳё ибн Ҳабиб ибн Арабий, Яҳё ибн Дуруст Басрий, Яҳё ибн Талха Ярбуъий, Юсуф ибн Ҳаммод Маъний, Исҳоқ ибн Мусо Хатмий, Иброҳим ибн Абдуллоҳ Ҳаравий, Сувайб ибн Наср Марвазийлардан ҳадис ривоят қилганлар.

Термизийнинг наздларида Молик, икки Ҳаммод, Лайс, Қайс ибн Рабиънинг ҳадислари энг юқори санаддир. Термизий булар орқали Бухорийдан ва Ҳишом ибн Амморанинг шогирдларидан кўра кўп ҳадис ривоят қилганлар.

Термизийдан Абу Бакр Аҳмад ибн Исмоил Самарқандий, Абу Ҳомид Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Довуд Марвазий, Аҳмад ибн Али ибн Ҳаснавайх Мукрий, Аҳмад ибн Юсуф Насафий, Асад ибн Ҳамдавайх Насафий,

Хусайн ибн Юсуф Фарабрий, Ҳаммод ибн Шокир Варрок, Довуд ибн Наср ибн Сухайл Баздавий, Рабиъ ибн Ҳайён Боҳилий, Баздавийнинг укалари Абдуллоҳ ибн Наср, Абд ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Насафий, Али ибн Умар ибн Гулсум Самарқандий, Фазл ибн Аммор Сарром, “Ал-Жомеъ”нинг ровийси Абул Аббос Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Маҳбуб, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Аҳмад Насафий, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Суфён ибн Назр Насафий Амин, Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Яҳё Ҳаравий Қарроб, Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Анбар Насафий, Муҳаммад ибн Маккий ибн Нух Насафий, Мусаббих ибн Абу Мусо Кожарий, Макхул ибн Фазл Насафий, Маккий ибн Нух, Наср ибн Муҳаммад ибн Сабра, “Шамоилю Муҳаммадийя”ни Термизийдан ривоят қилган ҳофиз Ҳайсам ибн Кулайб Шоший ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Термизийдан устозлари Абу Абдуллоҳ Бухорий ҳам ҳадис ёзиб олганлар. Термизий Атийя орқали Абу Саъиддан ривоят қилинган куйидаги ҳадисни айтадилар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

يا علي لا يحل لاحد ان يجنب في المسجد غيري وغيرك

“Эй Али, мен ва сендан бошқа ҳеч ким масжидга жунуб ҳолида кириши мумкин эмас”, – деб айтдилар.

Термизий: “Ушбу ҳадисни имом Бухорий мenden эшитганлар”, – деганлар.

Ибн Ҳиббон “Ас-Сикот” китобларида айтадилар: “Абу Исо – ҳадис тўплаб, уни ёзган, ёдлаган ва дарс берганлардан”.

Абу Саъд Идрисий айтадилар: “Абу Исонинг қувваи ҳофизалари тилларда дoston бўлган”.

Ҳоким айтадилар: «Умар ибн Аллакнинг: “Бухорийнинг вафотларидан кейин илмда, хотирада, такводорлик ва зухдда Хуросонда Абу Исога ўшашли қолмади. Имом Термизий шундай кўп йиғладиларки, кўзлари кўрмай қолди ва умрларининг охирини бир неча йил шу ҳолатда ўтказдилар”, – деганларини эшитдим».

Абу Саъд Идрисий ўзларининг санадлари билан Абу Исо Термизийдан нақл қилганлар: «Мен Макка йўлида эдим. Бир шайхнинг ҳадисларидан икки жуз ёзган эдим. У кишини топиб, ҳадисларни текшириб олишни сўрадим. У киши: “Хўп”, – дедилар. Ўзимча уларни келтирганман деб ўйладим. Қарасам, икки бўлак оқ қоғоз олиб чиққан эканман. Шайх менга ҳадисларни ўқийвердилар. Мен қараб туравердим. У киши қўлимдаги топ-тоза қоғозларни кўриб: “Мендан уялмайсанми?” – дедилар. Шунда бўлган воқеани у кишига тушунтирдим. Ҳадисларнинг ҳаммасини ёд олганимни таъкидладим. У киши: “Қани, айт-чи”, – дедилар. Мен ёддан айтдим. “Буларни ол-

дин ёдлаб олгансан”, – деб ишонмадилар. Бошқа ҳадисларни айтишларини кўрадим. Кейин қирқта ҳадисни айтиб бериб: “Энди айт”, – дедилар. Мен қирқта ҳадисни айтиб бердим. Бирорта ҳарфида ҳам хато қилмадим».

Шайхимиз ҳофиз Абул Фатҳ Қушайрий айтадилар: «Термиз касрали “те” билан ёзилади. У тилларда машҳур бир шаҳарки, уни билмайдиган одам бўлмаса керак».

Муътаман Сожий айтадилар: «Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Ансорий “Турмиз” тарзида заммали “те” билан ёзилишини айтганлар».

Ҳофиз Абул Фатҳ ибн Яъмарий фатҳали “те” билан “Тармиз” деб айтганлар.

Абу Али Мансур ибн Абдуллоҳ Холидий айтадилар: «Имом Термизий: “Мен “Сунани Термизий”ни ёзиб, уни Ҳижоз, Ироқ, Хуросон олимларига кўрсатдим. Барчалари бу китобдан мамнун бўлдилар ва: “Кимнинг уйида шу китобдан бўлса, гўё унинг уйида Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам гапириб тургандек бўладилар”, – дедилар”, – деганлар».

“Ал-Жомеъ”да манфаатли илм, тўла-тўқис фойда ва улкан масалалар мужассам. У Ислом асосларидан бири.

Абу Наср Абдурахим ибн Абдулхолиқ айтадилар: «Термизийнинг “Ал-Жомеъ”ларидаги ҳадислар тўрт қисмдан иборат:

1. Саҳиҳлиги аниқ ҳадислар.
2. Абу Довуд ва Насайининг шартларига жавоб берадиган ҳадислар.
3. Юқоридаги ҳадисларга зид ҳадислар ва унинг сабабларининг баёни.
4. Саҳиҳ бўлмаган ҳадислар ва уларнинг иллатлари баёни”.

Термизий: “Мен ушбу китобимда ривоят қилган ҳадисларга фуқоҳолар амал қилганлар. Фақат бир-иккита ҳадис борки, уларга амал қилишмаган. Улар: “Кимки уч мартагача тавба қилганидан кейин ҳам ароқ ичса, уринлар. Тўртинчи мартасида ўлдириналар” ҳамда “Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам пешин ва асрни Мадинада жам қилдилар. Хавф ҳам йўқ эди, сафарда ҳам эмасдилар” ҳадисларидир”, – деганлар».

«Сунани Термизий» у кишининг имом, қуввайи ҳофиза ва фикҳ соҳиб-и эканликларининг ёрқин далилидир. Лекин ҳадисларни қабул қилишда кўп ҳам қаттиқ турмаганлар ва ровийларга баҳо беришда ҳам кўнгилчан бўлганлар.

Ибн Тоҳирнинг «Ал-Мансур» китобларида битилган: «Шайхулислом Абу Исмоилнинг: “Термизийнинг “Ал-Жомеъ ат-Термизий” асарлари Бухорий ва Муслимнинг китобларидан кўра манфаатлироқдир. Чунки Бухорий ва Муслимнинг китобларидан олимларгина, Термизийнинг китобларидан эса барча фойдалана биладилар”, – деганларини эшитдим».

Ғунжор ва бошқалар Абу Исонинг 279 йил ражаб ойининг 13-кунида Термизда вафот этганларини зикр қилганлар.

Улуғ шайх, олим, муҳаддис, сиқа Абул Фатҳ Наср ибн Ҳасан ибн Қосим Туркий Шоший Тункутий.

Тункут – Шош атрофидаги шаҳарлардан бири.

406 йилда таваллуд топганлар.

Ёшлари катта бўлишларига қарамай, Мисрда Абул Ҳасан Таффолдан, Найсобрда Абул Ҳусайн Форисий ва Ибн Масрурдан, Сурда Хатибдан, Искандарияда Ҳусайн ибн Муҳаммад Маъофирийдан, Андалусда Ибн Дилҳосдан ҳадис эшитганлар.

Тижорат мақсадида ва шайхлардан ҳадис эшитиш учун юрт кезганлар. Мол-дунёлари ниҳоятда кўп бўлган.

У кишидан Абул Қосим ибн Самарқандий, Абдулҳолиқ Юсуфий, Наср ибн Наср Укбарий, Тоҳир ибн Муфаввизлар ҳадис ривоят қилганлар.

Андалусда «Саҳиҳи Муслим»ни ривоят қилиб бериш билан машҳур бўлганлар. Диндор, парҳезкор, салобатли, пешво ва тўғрисўзлардан эдилар.

486 йилда вафот этганлар. Аллоҳ у кишини раҳмат айласин.

УБАЙДУЛЛОҲ ИБН ВОСИЛ (13; 238, 119)

Имом, ҳофиз, тенгсиз паҳлавон Абул Фазл Убайдуллоҳ ибн Восил ибн Абдушакур ибн Зайн Зайний Бухорий. Бухоролик муҳаддис.

Илм талабида юрт кезганлар. Машҳур муҳаддис ва олимлар билан ҳамсуҳбат бўлганлар.

Абул Валид Таёлисий, Абдусалом ибн Мутаҳҳар, Ҳасан ибн Саввор Бағавий, Абдон ибн Усмон Марвазий, Мусаддад ибн Мусарҳад, Яҳё ибн Яҳё ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан «Саҳиҳ»ларидан бошқа китобларида Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, Солиҳ ибн Муҳаммад Жазара, устоз Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Яъқуб Бухорий ва Бухоро аҳли ҳадис ривоят қилганлар.

Оталари Восил ҳадис олимларидан бўлиб, ҳадис талабида юрт кезганлар. Суфён ибн Уяйна ва Ибн Ваҳб билан учрашиб, улардан ҳадис ривоят қилганлар. Бу ҳадисларни ўғиллари Убайдуллоҳ ҳам оталаридан ривоят қилганлар.

Абул Фазл Сулаймоний айтадилар: «Шайхларимиз Убайдуллоҳ ибн Восилдан ҳадис ривоят қилганлар. Имом Бухорий у киши билан фахрланганлар ва: “У киши Саҳл ибн Баккор, Ҳилол ибн Файёз, Саъид ибн Мансур ва бошқалар билан учрашганлар”, – деганлар».

272 йил шаввол ойида, бошқа бир ривоятда 277 йилда Хукича жангида саксон ёш атрофида шаҳид бўлганлар.

Бизга Абул Фазл ибн Қудом Махмуд ибн Мандадан, у киши Муҳаммад ибн Аҳмаддан, у киши Абдулваҳҳоб ибн Муҳаммад Абдийдан, у киши оталаридан, у киши Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Ҳорисдан, у киши Убайдуллоҳ ибн Восилдан, у киши Ҳасан ибн Саввордан, у киши Қайсдан, у киши Осим ибн Сулаймондан, у киши Бани Ҳошимнинг мавлолари Аббосдан хабар бердилар:

رای رسول الله صلى الله عليه وسلم نخامة في المسجد فحكه ثم لطخه بزعفران

«Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам масжид деворидаги тупукни кўрдилар, уни кириб ташладилар ва ўрнига заъфарон суртиб қўйдилар».

УБОДИЙ (22; 345, 214)

Ҳанафийлар шайхи, аллома Жамолиддин Абул Фазл Убайдуллоҳ ибн Иброҳим ибн Аҳмад ибн Абдулмалик ибн Умар ибн Абдулазиз ибн Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Ҳорун ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Маҳбуб ибн Валид ибн Убода ибн Сомит Ансорий Убодий Маҳбубий Бухорий Ҳанафий. Мазҳаб илмида юкори чўққига эришганлар, хайбатли ва серибодат бўлганлар.

Аллома Имодиддин Умар ибн Бакр Заранжарийнинг қўлларида факих бўлиб етишганлар. Оталаридан ва Ибн Мозадан ҳам таълим олганлар. Бу икковлари шамсул аимма Сарахсийдан, у киши шамсул аимма Ҳалвоийдан, у киши Ҳусайн ибн Хазир Насафийдан, у киши Абу Бакр Куморийдан, у киши устоз Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Яъқубдан, у киши Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс Бухорийдан, у киши оталаридан, у киши Муҳаммад ибн Ҳасандан, у киши имом Абу Ҳанифадан таълим олганлар.

Дин фахри Ҳасан ибн Мансур Қозихоннинг қўлларида ҳам фикҳни ўрганганлар. Бу кишидан ва Абул Музаффар ибн Самъонийдан ҳадис эшитганлар.

Убодийнинг қўлларида кўплар факих бўлиб етишганлар. Бу кишидан Сайфиддин Саъид ибн Мутоҳҳар Бохарзий, Шарафиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Адавий, Жамолиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Ҳусайний, аллома, дин хофизи Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Наср Бухорий ва бошқалар ҳадис эшитганлар.

Бизга Фаразий у кишининг таржимаи ҳолларини зикр қилиб: «630 йил жумодул аввал ойида 84 ёшда оламдан ўтдилар», – дедилар.

Аллома, шофеъийлар шайхи Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Басир ибн Варқо Увданий Бухорий.

Увдан – Бухоро кишлоқларидан бири. Самъоний замма билан «Увданий», Ибн Мокуло ва бошқалар фатҳа билан «Авданий» деганлар.

Яъқуб ибн Юсуф Осимий, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший, Муҳаммад ибн Собир, Абдулмўмин ибн Халафдан ҳадис эшитганлар.

У кишидан Ҳоким, Абу Абдуллоҳ Ҳалимий, Абу Абдуллоҳ Ғунжор, Жаъфар ибн Муҳаммад Мустағфирий ва бошқалар ҳадис эшитганлар.

Замоналарида Мовароуннаҳрда шофеъийлар имоми, мазҳабда ўз фикрларига эга бўлганлардан. У киши: «Рибонинг ҳамма тури харом. Бир жинсдаги молни камайтириб ёки кўпайтириб алмаштириш мумкин эмас. Баробар бўлсагина ижозат берилган», – деганлар.

Ҳоким айтадилар: «Увданий фақиҳларнинг зоҳиди, обиди, парҳезкори, ибодатларини кам санаб, кўп йигловчиси, Аллоҳ таолонинг амрларига бўйсунуш ва камтарликда кучлироғи эдилар. Аллоҳ таоло у кишини раҳмат қилсин».

385 йил рабиъул охир ойида Бухорода вафот этганлар. Аллоҳ таоло раҳматига дохил айласин.

Ҳофиз, имом, олим, Мовароуннаҳр муҳаддиси Абу Ҳафс Умар ибн Мансур ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Мансур Бухорий. «Баззоз» лақаби билан машҳур.

Абу Али Исмоил ибн Ҳожиб Кушоний, Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад Малоҳимий, Абул Фазл Аҳмад ибн Али Сулаймоний, Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Калободий, Иброҳим ибн Муҳаммад ибн Яздод Розий ва буларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан ҳофиз Абдулазиз Нахшабий, Муҳаммад ибн Али ибн Саъид Мутоҳҳарий, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Сурҳакатий (Сурҳакат – Самарқанд кишлоқларидан бири) ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳофиз Нахшабий айтадилар: «Бу киши эшитганларини тўғри ривоят қиладиганлардан бўлиб, ҳазилкашликлари ҳам бор».

Баззоз – муҳаддис Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ханбнинг набиралари.

Ҳофиз Абу Саъд Самъоний у кишининг 460 йилдан кейин вафот қилганларини айтганлар.

Бу кишидан охирги ривоят қилган киши Қозихоннинг устозлари Исом рукни Иброҳим ибн Исмоил ибн Абу Наср Саффорий эканлар.

УРГАНЖИЙ (18; 600, 317)

Хуросон қориларининг устози Абу Наср Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Али ибн Ҳомид Марвазий Урганжий. Бир муддат Хоразмда – Урганжда яшаганлари учун шу нисбат берилган.

Қироат ва илми адабни Марвда Абул Ҳусайн Абдурраҳмон ибн Муҳаммад Дахҳондан ўрганганлар. Кейин сафар қилиб, Бағдодда Ҳаммомийдан, Дамашқда Руҳовийдан, Ҳарронда Шариф Зайдийдан ва бошқа кўплаб катта олимлардан таълим олиб, қироатда имомлик даражасига эришганлар.

У кишидан кўп имомлар таълим олганлар. Ўғиллари қорилар пешвоси Абу Муҳаммад Абдурраҳмоннинг айтишларича, оталари 90 ёшдан ошганлар.

484 йил зулҳижжа ойининг 12-кунида вафот этганлар. «Табакотул қурро» китобида у киши ҳақида батафсил маълумот берилган.

УСМОН ИБН УМАР ИБН ФОРИС (9; 557, 216)

Ҳофиз Абу Муҳаммад Усмон ибн Умар ибн Форис ибн Лакит ибн Қайс Абдий Басрий. «Абу Адий» ва «Абу Абдуллоҳ» деб ҳам куняланганлар. Асли бухоролик.

120 йилдан кейин туғилганлар.

Ибн Авн, Ҳишом ибн Ҳассон, Каҳмас ибн Ҳасан, Юнус ибн Язид, Курра ибн Холид, Али ибн Муборак Ҳуноий, Шуъба, Исроил, Азра ибн Собит, Исмоил ибн Муслим Абдий, Абу Омир Хаззоз, Довуд ибн Қайс, Ибн Абу Зииб, Фулайх ибн Сулаймон, Муъоз ибн Ало ва бошқалардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Аҳмад, Исҳоқ, Абу Хайсама, Фаллос, Бундор, Ибн Мусанна, Рамодий, Сулаймон ибн Сайф Ҳарроний, Абу Исҳоқ Жавзажоний, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Мухарримий, Язид ибн Синон Басрий, Муҳаммад ибн Яҳё, Санъоний, Кудаймий, Ҳорис ибн Абу Усома, Абдуллоҳ ибн Равҳ Мадоиний, Муҳаммад ибн Синон Қаззоз ва бошқа кўплар ҳадис ривоят қилганлар.

Аҳмад ибн Ҳанбал айтадилар: «У киши – солих, сиқалардан».

Ибн Маъийн айтадилар: «У киши – сиқа».

Аҳмад Ижлий айтадилар: «У киши – сиқа, ҳадисда мустаҳкам».

Абу Ҳотим айтадилар: «У киши – садук. Бирок Яҳё ибн Саъид у кишининг ривоятларидан рози эмас эдилар».

Яҳё ибн Саъид санаддаги ровийларга нисбатан ўта талабчан бўлганлар. Дарҳақиқат, Усмон ибн Умар – сиқа. У кишида бирор камчилик йўқ.

Амр ибн Али айтадилар: «209 йил рабиъул аввал ойининг 23-кунида вафот этдилар».

Яҳё ибн Ҳаким: «209 йил рабиъул аввал ойининг 22-кунида вафот этдилар», – деганлар.

Абу Умайя Тарасусийнинг: «208 йилда вафот қилдилар», деган гаплари хато.

Халифа تسع «тисъ» (тўққиз)ни سبع «сабъ» (етти) билан алмаштириб: «207 йилда вафот этганлар», – деганлар.

Бизга шайхулисом Шамсиддин Абдурраҳмон ибн Қудома ижозат хати билан хабар бердилар. У кишига Умар ибн Муҳаммад, у кишига Ҳибатуллоҳ ибн Муҳаммад, у кишига Муҳаммад ибн Ғайлон, у кишига Абу Бакр Шофеъий хабар берганлар. У кишига Муҳаммад ибн Юнус, у кишига Усмон ибн Умар, у кишига Афлаҳ ровий Қосимдан, у киши Оишадан айтиб берганлар:

أن رسول الله صلى الله عليه وسلم ذكر كلمة وبعدها أشعر بدنته وقلدها ثم بعث بها الى البيت وأقام بالمدينة فما حرم عليه شيء

«Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам бир сўз айтгач, туяларининг бўйнига белгисини боғладилар. Кейин бу қурбонликни Байтуллоҳ томон жўнатдилар. Ўзлари Мадинада турдилар. Ўша пайтда у кишига эҳромдагиларга ҳаром қилинган бирор нарса ҳаром қилинмаган эди» (Муслим ривояти).

УСТОЗ (15; 424, 237)

Шайх, имом, факих, аллома, муҳаддис, Мовароуннаҳр олими Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Ҳорис ибн Халил Ҳорисий Бухорий Калободий Ҳанафий. «Устоз Абдуллоҳ» номи билан машҳур бўлиб, 258 йилда таваллуд топганлар.

Убайдуллоҳ ибн Восил, Абдусамад ибн Фазл, Ҳамдон ибн Зиннун, Абу Маъшар Ҳамдувайҳ ибн Хаттоб, Муҳаммад ибн Лайс Сарахсий, Имрон ибн

Фурайном, Абул Муважжах Мухаммад ибн Амр Марвазий, Фазл ибн Мухаммад Шаъроний, Мухаммад ибн Али Соиф, Абу Ҳаммом Мухаммад ибн Халаф Насафий, Мусо ибн Ҳорун Ҳаммол, Аҳмад ибн Зав ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан Абу Тоййиб Абдуллоҳ ибн Мухаммад, Мухаммад ибн Ҳасан ибн Мансур Найсобурий, Аҳмад ибн Мухаммад ибн Яъқуб Форисий, Абу Абдуллоҳ ибн Манда ва бошқа олимлар ҳадис ривоят қилишган.

Булардан ташқари, Абул Аббос ибн Уқда деган машҳур шайх ҳам бу кишидан ҳадис ривоят қилганлар. Ибн Манда у киши ҳақларида ҳамиша иллик гаплар айтганлар.

Ҳамза Саҳмий айтадилар: «Устоз Абдуллоҳдан Абу Зуръа Аҳмад ибн Ҳусайн ҳақларида сўраганимда, “У киши – заиф”, – дедилар».

Абу Абдуллоҳ Ҳоким айтадилар: «У киши сиқаларнинг номларидан гаройиб ривоят қилганлар».

Хатиб Бағдодий: «У кишининг ҳадислари далил қилиб келтирилмайди», – деганлар.

Бу киши кўп машаққат чекиб, имом Абу Ҳанифанинг «Муснад»лари-ни кўчириб ёзганлар. Лекин бу китобларида Абу Ҳанифа ривоят қилмаган баъзи асоссиз ҳадисларни келтирганлар. Кейинчалик бу ривоятлар Абу Мухаммад Устоз номларидан оммалаштирилган.

Абу Мухаммад Устознинг «Ваҳму табақоти заламати Або Ҳанийфа» деган китоблари ҳам бўлган экан. Лекин мен уни кўрмаганман.

Бу киши ҳанафий мазҳабининг Мовароуннаҳрдаги шайхларидан эдилар. 340 йилнинг шаввол ойида вафот қилганлар.

Бизга Абул Фазл ибн Қудома, у кишига Маҳмуд ибн Иброҳим, у кишига Абул Хайр Боғбон, у кишига Абу Амр ибн Манда, у кишига оталари (Манда), у кишига Абдуллоҳ ибн Мухаммад ибн Ҳорис, у кишига Абдуллоҳ ибн Ҳаммод, у кишига Ибн Абу Марям, у кишига Бакр ибн Музар, у кишига Мусо ибн Жубайр ровий Абу Умома ибн Саҳлдан, у киши Осим ибн Умардан хабар бердилар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам Ҳафса бинти Умарни бир талоқ қилиб, сўнгра яна у кишига қайтдилар».

ФАЛАКИЙ (20; 422, 280)

Обрў-эътибор соҳиби, улуғ вазир, зоҳид, салоҳиятли Абул Музаффар Саъид ибн Саҳл ибн Мухаммад ибн Абдуллоҳ Хоразмий. «Фалакий» лақаби билан машҳур бўлганлар. Асли найсобурлик.

Наср ибн Аҳмад Хушномий, Али ибн Аҳмад ибн Аҳрам Муаззиндан ҳадис эшитганлар.

Дамашқнинг «Сумайсотийя» хонақоҳида истикомат қилганлар.

У кишидан Ибн Асокир ва ўғиллари Баҳоуддин ҳамда Абул Мавоҳиб ибн Сарсаро, Ҳусайн ибн Сарсаро, Муҳаммад ибн Ҳусайн Мужовир, Зайнул Умано Абул Баракот, Муҳаммад ибн Ғассон, Мукрим ибн Абу Сакр ва булардан бошқа кўплар ҳадис ривоят қилганлар.

Хоразмда Хоразмшоҳга вазир ҳам бўлганлар.

Салобат, қувват, ишга жиддий киришиш ва машаққатларни мардонавор енгиш, савоб ишлардан мол-дунёсини аямайдиган саховатпешалик каби улуғ фазилатларга эга эдилар.

Бу киши Хоразмшоҳдан ҳайиқардилар. Ҳажга борганлар. У ерда жуда кўп эҳсон қилганлар. Ҳаждан қайтишда Дамашқдаги хонақоҳда қолганлар. Хонақоҳнинг ғарбий томонидаги айвонни, ҳовуз ва унга сув келадиган арикни ҳам ўз ҳисобларидан таъмирлаганлар.

Ўз замонларида фикҳий масалалардаги мунозараларда ҳам иштирок этганлар. Ўтиқодда тўғри, сиқа, камтарин ва солихлардан бўлганлар. Ибн Асокир ва бошқалар бу кишини кўп мактаганлар.

560 йилда вафот қилганлар. Сўфия қабристонига дафн этилганлар.

ФАРАБРИЙ (15; 10, 5)

Муҳаддис, сиқа, олим Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф ибн Матар ибн Солиҳ ибн Бишр Фарабрый.

Абу Абдуллоҳ Бухорийдан «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»ни ривоят қилганлар. У кишидан бу китобни Фарабрда³² икки марта эшитганлар.

Али ибн Хашрам Фарабрга аскар бўлиб келганларида, у кишидан ҳам ҳадис эшитганлар. Аммо «Қутайба ибн Саъиддан ҳадис эшитганлар», деганларнинг гаплари тўғри эмас. Негаки, у кишини кўрмаганлар. Фарабрый 231 йилда таваллуд топган бўлсалар, Қутайба эса бошқа шаҳарда 240 йилда вафот этганлар.

Абу Бакр Самъоний «Амолия» китобларида бу кишининг туғилган йилларини юқорида зикр қилингандай кўрсатганлар ва: «Бу киши сиқа ва такводор эдилар», – деганлар.

Фарабрый «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»ни Бухорийдан биринчи марта 248 йилда, иккинчи марта 252 йилда эшитганларини айтганлар.

У кишидан фақиҳ Абу Зайд Марвазий, ҳофиз Абу Али ибн Сакан, Абул Ҳайсам Кушмийҳаний, Абу Муҳаммад ибн Ҳаммувайҳ Сарахсий, Му-

³² Фарабр (Фирабр) – Бухорога боришда Жайхун яқинидаги шаҳарча. Бу жой «Фирабр» тарзида ҳам ёзилган. Муҳаммад ибн Юсуф ибн Матар ибн Солиҳ Фарабрый «Саҳиҳи Бухорий»ни икки марта: 248 йилда Фарабрда, 252 йилда Бухорода имом Бухорийнинг ўзларидан эшитганлар ва ривоят қилганлар.

Ахмад ибн Умар ибн Шаббувайх, Абу Ҳомид Аҳмад ибн Абдуллох Нуъ-
мий, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аҳмад Мустамлий, Исмоил ибн Ҳожиб
Кушоний, Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Юсуф Журжоний ва бошқалар
ҳадис ривоят қилганлар. Улардан энг охирида вафот этганлари – Кушоний.

Фарабрий «Ас-Саҳиҳ»нинг бошроғидаги Мусо ва Хизр воқеаси ҳақи-
даги ҳадисни олий санад билан ривоят қилганлар ва: «Бизга бунӣ Али
ибн Хашрам, у кишига Суфён ибн Уяйна айтганлар», – деганлар. Бу гап
Ибн Ҳаммувайхнинг ривоятларида собит, бошқаларда собит эмас.

Мустамлий 314 йилда Фарабрийнинг ҳузурларига борганлар. Ибн
Ҳаммувайх эса Фарабрийдан бу ҳадисни 315 йилда эшитганлар.

Абу Зайд Марвазий: «Мен Фарабрийнинг ҳузурларига 318 йилда бор-
ганман», – деганлар.

Кушмийҳаний: «Мен Фарабрда у кишидан “Ас-Саҳиҳ”ни 320 йил ра-
биъул аввал ойида эшитдим», – деганлар.

Саҳиҳ бўлмаган ривоятларда келтирилишича, Фарабрий: «Бухорий-
дан “Ас-Саҳиҳ”ни тўксон минг киши эшитди. Мендан бошқа уни ривоят
қиладиган ровий қолмади», – деган эканлар.

Фарабрийдан кейин ҳам «Ас-Саҳиҳ»ни Абу Талҳа Мансур ибн Му-
ҳаммад Баздавӣ Насафӣ ривоят қилганлар. Бу киши 329 йилгача ҳаёт
бўлганлар.

Қози Иёз, Ибн Курқул ва Ҳозимийларнинг айтишларича, «Фирабр»
ёки «Фарабр» касра билан ҳам, фатҳа билан ҳам ўқилади. У – Бухоро
кишлоқларидан бири. Аммо фатҳа билан ўқиш машҳурроқ. Фақат Ибн
Макуло фатҳа билангина «Фарабр» тарзида зикр қилганлар.

Фарабрий 320 йил шаввол ойининг 20-куни 90 ёшдан ўтиб вафот қил-
ганлар.

Бизга Абул Ҳусайн Али ибн Муҳаммад, Муҳаммад ибн Қаймоз, Ха-
дижа бинти Муҳаммад ва бошқалар хабар бердилар. Уларга Ҳусайн ибн
Муборақ, у кишига Сунқур Қазоӣ, у кишига Али ибн Рузбаҳ, у кишига
Абул Вакт Сижзий, у кишига Довудий, у кишига Ибн Ҳаммувайх, у ки-
шига Фарабрий, у кишига Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий Абу Осимдан,
у киши Умар ибн Муҳаммаддан, у киши Солимдан, у киши оталаридан
ҳадис айтадилар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

يوم عاشوراء إن شاء صام

“Ашуро кунӣ хоҳлаганлар рўза тутсин”, – дедилар».

Муслим бу ҳадисни Аҳмад ибн Усмондан, у киши Абу Осимдан ривоят
қилганлар. Бизга эса бу ҳадис юқоридаги олий санад билан етиб келди.

Тасаввуф пешвоси, устоз Абу Бакр Муҳаммад ибн Исмоил Фарғоний. Абу Бакр Дуккийнинг устозлари. Ибодатда тиришчоклардан бўлганлар.

Дуккий айтадилар: «Мен у кишидек ўзини бошқалардан беҳожат қилиб кўрсатадиган инсонни учратмадим. Иккита оппоқ кўйлак, ридо (як-так, чолвор, изор), тоза оёқ кийим кияр ва салла ўрардилар. Уйлари йўқ эса-да, қўлларида калит бўларди. Масжидда ётиб-турардилар. Ҳафтада беш ёки олти кеча тўшакларини йиғиштириб қўярдилар».

Аҳмад ибн Али Рустамий айтадилар: «Фарғоний ўз замоналарининг ягонаси эдилар. Бир жомадонларида юпка кўйлак бўлиб, бирор шаҳарга келсалар, шу кўйлакни кийиб олардилар. Ёнларидаги нақшли калитни на-моз ўқиган пайтларида олдиларига ташлаб қўярдилар. Кўрганлар бу киши-ни савдогар деб ўйлашарди».

Фарғоний 331 йилда оламдан ўтганлар.

Сиқа, муҳаддис Абул Аббос Ҳожиб ибн Молик ибн Аркин Зарир Фарғоний Туркий. Дамашқда ҳам истикомат қилганлар.

Фаллос, Муҳаммад ибн Мусанно, Абу Саъид Ашаж, Абу Умар Дурий, Али ибн Ҳарб, Ибн Абдулҳакам ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан Абу Али ибн Ҳорун, Абу Умар ибн Фазола, Муҳаммад ибн Сулаймон Рабъий, Маёнажий, Табароний, Абу Шайх, Муҳаммад ибн Музаффар ва бошқа кўплар ҳадис ривоят қилишган.

Хатиб Бағдодий бу кишини сиқалардан ҳисоблаганлар.

Доракутний: «Бу кишининг ҳадислари олинса бўлади», – деганлар.

306 йилда вафот қилганлар.

Амир, олим Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Жаъфар ибн Хузён Туркий Фарғоний.

Муҳаммад ибн Жарир Табарийнинг «Тарих» ларига ҳошия ёзган муаррихлардан.

Дамашқда Ибн Жарир, Али ибн Ҳасан ибн Сулаймон ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан Абул Фатҳ ибн Масрур, Абу Сулаймон ибн Забр, Доракутний, Абдулғани ва Таммом Розийлар ҳадис ривоят қилганлар.

Ибн Масрур бу кишини: «Сиқа», – деганлар.

Яҳё ибн Таҳҳон айтадилар: «Фарғоний 362 йил жумодул аввал ойида вафот этганлар».

ФАШИЙДИЙЗАЖИЙ (17; 424, 282)

Бухоро қозиси, замоналарининг Абу Ҳанифаси Абу Али Ҳусайн ибн Ҳазр ибн Муҳаммад Бухорий Ҳанафий.

Раъй аҳлининг имомлиги бу кишига келиб ниҳоясига етган.

Бағдодга бориб, фақиҳ бўлиб, мунозараларда иштирок этганлар. Абул Фазл Зухрийдан дарс олганлар. Бухорода Абу Амр Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Собирдан ҳадис эшитганлар.

У кишидан кўп шогирд етишиб чиққан. Набиралари Али ибн Муҳаммад Бухорий – у кишидан ҳадис ривоят қилганларнинг сўнггиси.

Фашийдийзажий шиа мазҳабидаги Шариф Муртазо билан Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ما تركنا صدقة («Биз қолдирган нарса садақадир») ҳадислари устида мунозара қилганларида, Муртазога: «Сен айтгандек, агар ما “мо”ни “нофия” (манфий) қилсак, ҳадис фойдадан холи бўлиб, “Биз садақа қолдирмадик”, деган маънони беради. Ҳамма биладики, ўликнинг қолдирган моли яқинлари учун мерос бўлади, аммо садақа бўлмайди. Лекин бу масалада Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам истиснодирлар», – дея ҳадиснинг моҳиятини исботлаб бердилар. (Бу билан Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан қолган мулк мерос эмас, балки садақа эканлигини исботлаганлар.)

Бу киши Ибн Шабувайх ва Жаъфар ибн Фаннокийдан ҳадис эшитганлар.

Фашийдийзажий 424 йил шаъбон ойида бу оламдан кўз юмганлар.

Имом, ҳофиз, ривоятлари аниқ, замон шайхи, кози Абу Бакр Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Мустафоз Фирёбий.

207 йилда таваллуд топганлар. Қози Абу Тоҳир Зухлий у кишининг ушбу санада туғилганларини ёзиб қолдирганлар. «Дастлаб 224 йилда ҳадис ёзиб олишни бошладим», – деганлар.

Фирёб (турк шаҳарларидан бири)дан Мовароуннаҳр, Хуросон, Ироқ, Ҳижоз, Шом, Миср ва Жазирага борганлар. Кўплаб олимлар билан учрашганлар. Илмда ажралиб турганлар. Дийнавар қозиси бўлганлар.

Шайбон ибн Фаррух, Муҳаммад ибн Абу Бакр Муқаддавий, Ҳудба ибн Холид, Қутайба ибн Саъид, Абу Мусъаб Зухрий, Исҳоқ ибн Роҳавайҳ, Абу Жаъфар Нуфайлий, Сулаймон ибн Бинти Шурахбил, Муҳаммад ибн Оиз, Ҳишом ибн Аммор, Сафвон ибн Солих, Абу Бакр ибн Абу Шайба, Иброҳим ибн Ҳажжож Сомий, Али ибн Мадиний, Абдулаъло ибн Ҳаммод, Усмон ибн Абу Шайба, Абу Қудома Сарахсий, Язид ибн Мавҳиб Рамлий, Ҳадия ибн Абдулваҳҳоб Марвазий, Исҳоқ ибн Мусо Хатмий, Муҳаммад ибн Усмон ибн Холид Усманий, Амр ибн Али Фаллос, Абдуллоҳ ибн Жаъфар Бармакий, Ҳайсам ибн Айюб Толқоний, Абу Комил Жаҳдарий, Аҳмад ибн Исо Тустарий, Муҳаммад ибн Убайд ибн Ҳисоб, Убайдуллоҳ ибн Муъоз, Абу Қурайб Муҳаммад ибн Ало, Тамим ибн Мунтасир, Абул Асбағ Абдулазиз ибн Яҳё, Минжоб ибн Ҳорис, Муҳаммад ибн Мусаффо ва бошқа кўплардан ҳадис ривоят қилганлар. Фойдали китоблар ёзганлар.

У кишидан Абу Бакр Наҷжод, Абу Бакр Шофеъий, Абу Али ибн Саввоф, Абул Қосим Табароний, Абу Тоҳир Зухлий, Абу Бакр Қатиъий, Абу Аҳмад ибн Адий, Абу Бакр Исмоилий, Абу Бакр Жиъобий, Абул Қосим Али ибн Абул Ақиб, Абу Али ибн Ҳорун, Абу Ҳафс Умар ибн Зайёт, Абу Бакр Ожуррий, Абдулбоқи ибн Қонъ, Таммом Розийнинг оталари Абул Ҳусайн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ, Ҳасан ибн Абдурраҳмон Ромаҳурмузий, Абул Фазл Убайдуллоҳ ибн Абдурраҳмон Зухрийлар ҳадис ривоят қилганлар. Энг сўнгги шогирдлари Зухрий эдилар. Бизга «Сифатул мунофиқ» («Мунофиқнинг сифати») ҳадиси бу кишининг йўлларида олиё санад билан етиб келди.

Хатиб айтадилар: «Жаъфар Фирёбий Дийнавар қозиси, сиқа, сўзлари хужжат, илм хазиналаридан, маърифат ва фаҳм аҳлидан. Шарку Ғарбни кездилар. Улуғ олимлар билан учрашдилар».

Абу Ҳафс Зайёт айтадилар: «Фирёбий Бағдодга келганларида, одамлар байрамона либосларда қайиқлар билан кутиб олдилар. У кишидан ҳадис эшитиш учун Манор майдонига йиғилишга келишилди. Кутилганидек, так-

рибан ўттиз минг киши жам бўлди. 316 нафар шогирд айтилган ҳадисларни ёзиб боришар эди».

Абу Али ибн Саввоф айтадилар: «Фирёбийнинг: “Қайси олим билан учрашган бўлсам, албатта, ҳадисни унинг ўзининг тилидан ёзиб олар эдим. Фақатгина Мавсилда Абу Мусъаб ва Муъалло ибн Маҳдийнинг шогирдларидан ҳадис ёзиб олдим. Чунки Абу Мусъаб гапиришга қийналардилар. Ҳадис ёзишни 224 йилдан бошлаган эдим”, – деганларини эшитдим».

Абул Фазл Зухрий: “Фирёбийдан ҳадис эшитар эдим. У кишининг мажлисларида одамлар сиёҳдон ва қалам ушлаб турардилар. Ўн мингга яқин шогирд у кишининг оғизларидан ҳадис ёзиб олган. Бугунги кунда мендан бошқа у кишидан ҳадис ёзиб олган одам қолмади”, – дедилар ва йиғладилар.

Абу Фазл Зухрий у кишидан 298 йилда ҳадис эшитганлар.

Абу Аҳмад ибн Адий айтадилар: “Биз Жаъфар Фирёбийнинг илм мажлисларида иштирок қилардик. Унда ўн мингдан ортиқроқ одам бўлар эди”.

Абу Бакр Хатиб айтадилар: “Дийнавар қозиси Фирёбий илм хазиналаридан эдилар”.

Доракутний айтадилар: “Фирёбий 300 йилнинг шаввол ойида ҳадис ёзишни тўхтатдилар”.

Ҳофиз Абу Али Найсобурий айтадилар: “Бағдодга келганимда, Фирёбий ҳали тирик эдилар. Лекин ҳадис айтишни тўхтатган эдилар. Бир неча марта ҳузурларига кирганмиз ва ёнларида ўтириб ҳадис ёзиб олганмиз. У кишини толиққан, зериккан ҳолда кўрардик”.

Фирёбийнинг бу ишлари қандай яхши! Чунки у киши ўзларининг ҳолатларини ҳис этиб, ҳадис ривоят қилишни тўхтатдилар.

У кишидан шайхлари Муҳаммад ибн Яҳё Аздий Басрий ҳам ҳадис ривоят қилганлар.

Бизга Муслим ибн Муҳаммад ва бошқалар Қосим ибн Алидан хабар бердилар. У кишига оталари, у кишига Абул Ҳасан ибн Кубайс ва Абу Мансур ибн Хайрун, уларга Абу Бакр Хатиб, у кишига Али ибн Аҳмад ибн Умар Мукрий хабар берганлар. У кишига Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Шофеъий, у кишига Иброҳим ибн Исҳоқ Ҳарбий, у кишига Муҳаммад ибн Яҳё Аздий, у кишига Жаъфар ибн Муҳаммад Хуросоний, у кишига Амр ибн Зурора, у кишига Абу Жунода ровий Аъмашдан, у киши Хайсамадан, у киши Адий ибн Ҳотимдан, у киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қиладилар: «Қиёмат куни бир гуруҳ одамлар жаннат томонга олиб келинади. Улар унга яқинлашиб, ҳидларидан баҳра олиб, қасрларига ва Аллоҳ тайёрлаб қўйган неъматларга қарай бошлаганларини

да, “Уларни жаннатдан қайтаринглар, уларнинг бундан насибалари йўк”, – деган нидо келади. Аввалгилар қайтгани каби булар ҳам ҳасрат билан қайтишар экан: “Эй Роббимиз, бу неъматларни кўрсатмай, савобингдан баҳраманд қилмай, бизни бошидаёқ дўзахга киритсанг бўлмасмиди?!” – деб сўрашади. Шунда Аллоҳ таоло: “Мен ҳам аслида шуни хоҳлаган эдим. Бироқ сизлар (у дунёда) Мен билан якка қолганингизда катта-катта гуноҳ қилардингиз. Одамлар наздида ниҳоятда художўй бўлиб кўринар эдингиз. Уларга қалбларингизнинг тескарисини кўрсатар эдингиз. Сизлар одамлардан кўркдингиз, лекин Менинг ҳайбатимдан кўркмадингиз. Уларни улуғлаб, эҳтиром кўрсатдингиз, лекин Мени ҳурмат қилмадингиз. Одамларга суяндингиз, Менга суянмадингиз. Ана бугун сизларга аламли азобларни торттираман ва савоблардан маҳрум қиламан”, – дейди». Бу мавзуъ ҳадис.

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Шофеъий айтадилар: “Бу ҳадисни бизга Жаъфар Фирёбий айтиб бердилар. У кишига Амр айтган эканлар”.

Қози Абу Тохир Садусий айтадилар: «Фирёбийнинг: “Хуросон, Ирок ва бошқа ўлкаларда ким билан учрашган бўлсам, Абу Мусъаб ҳамда Муъалло ибн Маҳдийдан бошқаларининг ўз огизларидан ҳадис эшитдим. Чунки бу икковлари кексайиб, заифлашиб қолган эдилар”, – деганларини эшитдим».

Ҳофиз Абдуллоҳ ибн Адий айтадилар: “Фирёбийнинг мажлисларида тахминан ўн беш минг кишининг сиёҳдон ва қалам ушлаб турганини кўрдим. У кишининг эртанги кун бўладиган мажлисларида қатнашиш учун бугундан бошлаб ўша жойда ётиб олиш керак эди”.

Аҳмад ибн Комил айтадилар: “Фирёбий ишончли, сиқа эдилар”.

Қози Абул Валид Божий айтадилар: “Жаъфар Фирёбий – сиқа, ривоятлари аниқ”.

Доракутний айтадилар: “Фирёбий 301 йили муҳаррам ойида вафот қилганлар”.

Абу Ҳафс ибн Шохин айтадилар: “Фирёбий муҳаррам ойининг чоршанба кечаси 94 ёшда вафот этдилар. Абу Айюб қабристонида вафотларидан беш йил олдин ўзларига қабр қаздириб қўйган эдилар, лекин у ерга дафн қилинмадилар”.

Исмоил Хутабий айтадилар: “Фирёбий муҳаррам ойининг йигирма бешинчи кунида вафот этдилар”.

Исо Руххажий айтадилар: “Фирёбий муҳаррам ойининг 26-куни вафот қилдилар”.

Абу Бакр Хатиб айтадилар: “Исонинг сўзлари ҳақиқатга яқинроқ. Кўплар ҳам шу фикрда”.

Файласуфлар шайхи, ҳаким Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон ибн Авзалағ Туркий Форобий Мантиқий. Заковат соҳибларидан бири.

Машхур асарлар муаллифи.

Абу Наср Ироқда араб тилини мукаммал ўзлаштирганлар. Насронийлардан бўлган Матто ибн Юнус билан учрашиб, ундан мантиқ илмини ўрганганлар. Сўнгра Ҳарронга бориб, Юҳанно ибн Жайлон Насронийга шогирд ўшганлар. Аввал Миср, кейин Дамашққа келиб истиқомат қилганлар.

Айтишларича, у киши подшоҳ Сайфуддавла ибн Ҳамдоннинг ҳузурларига кирганларида турк кийимида бўлганлар. Оталари турк амирларидан эдилар. Абу Наср етмишта тилни билганлар. Мажлиснинг тўрида утириб, олимлар билан турли фанлардан мунозара қилганлар. Сўзлари устун келиб, қобилиятлари сезилгач, ҳамма у кишини тинглай бошлаган. Рубобни яхши чалганлар. Халталаридан рубобни чиқариб, уни созлаб, чала бошлаганларида, мажлис аҳли хурсанд бўлиб, кулишган. Сўнгра торларини чертишни ўзгартириб, бошқа бир куйни чалганларида, ўша ердагиларнинг барчаси, ҳатто эшик коровуллари ҳам ухлаб қолганлар. Ўзлари чиқиб кетганлар.

Конунчиликка асос солган дастлабки арбоблардан.

У киши ёлғизликни хуш кўрардилар. Сўлим жойларда асар ёзар ва у ердан кам чиқардилар.

Файласуфлардек зоҳид бўлиб, оддий кийим кияр ва уйларини ортикча безатмас эдилар. Ибн Ҳамдон у кишига ҳар куни тўрт дирҳам жўнатиб турганлар.

Абу Наср Форобийдан: “Сиз билимдонроқми ёки Арасту?” – деб сўрашганда, у киши: “Агар Арасту замонларида яшаганимда, у кишининг катта шогирдларидан бири бўлар эдим”, – деб жавоб берган эканлар.

Абу Насрнинг ажойиб назмлари ҳамда ҳукамолар наздида чиройли саналадиган дуо ва зикрлари бўлган.

Абул Аббос ибн Абу Усайбийанинг зикр қилишларича, Усомий деган олим Форобийнинг ёзган асарларини мундарижа қилиб чиққан эканлар. У хилма-хил мавзулардан иборат бўлиб, айрими кимё фанининг исботи ҳақида, баъзиси математикага ва илоҳиётга доир асарлар экан.

У киши 339 йил ражаб ойида чамаси саксон ёшларда Дамашқда вафот этганлар. Жанозаларини подшоҳ Сайфуддавла ибн Ҳамдон ўқиганлар. Қабрлари Боби Сағирда.

Имом, пешво, ривоятлари собит, шайхулисом Абу Али Фузайл ибн Иёз ибн Масъуд ибн Бишр Тамимий Ярбуъий Хуросоний.

Самаркандда туғилганлар. Абивардда вояга етганлар. Маккада истикомат қилганлар. Илм талабида дунё кезганлар.

Мансурдан ва Аъмашдан Куфада, Баён ибн Бишр, Ҳусайн ибн Абдурахмон, Лайс, Ато ибн Соиб, Сафвон ибн Сулайм, Абдулазиз ибн Руфайъ, Абу Исҳоқ Шайбоний, Яҳё ибн Саъид Ансорий, Ҳишом ибн Ҳассон, Ибн Абу Лайло, Мужолид, Ашъас ибн Саввор, Жаъфар Содик, Ҳумайд Товил ва булардан бошқа кўп куфалик ва ҳижозлик ровийлардан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан Ибн Муборак, Яҳё Қаттон, Абдуррахмон ибн Маҳдий, Ибн Уяйна, Асмаъий, Абдураззоқ, Абдуррахмон ибн Маҳдий ибн Ҳилол, шайх Воситий, Ҳусайн Жуъфий, “Асад Сунна” номи билан машҳур Асад ибн Мусо ибн Иброҳим, Шофеъий, Аҳмад ибн Юнус, Яҳё ибн Яҳё Тамимий, Ибн Ваҳб, Мусаддад, Қутайба, Бишр Ҳофий, Сарий ибн Муғаллис Сақтий, Аҳмад ибн Микдом, Убайдуллоҳ Каворирий, Муҳаммад ибн Зунбур Маккий, Лувайн, Муҳаммад ибн Яҳё Аданий, Ҳумайдий, Абдусамад ибн Язид Мардувайҳ, Абда ибн Абдурахим Марвазий, Муҳаммад ибн Абу Сарий Асқалоний, Муҳаммад ибн Қудома Массисий, Яҳё ибн Айюб Мақобирий ва бошқа кўплар ҳадис ривоят қилишган. Булардан энг охирида вафот этганлари – Ҳусайн ибн Довуд Балхий.

У кишидан улуғ устозларидан бирлари Суфён Саврий ҳам ҳадис ривоят қилганлар...

Абу Аммор Ҳусайн ибн Ҳурайс ровий Фазл ибн Мусодан ривоят қилганлар: “Фузайл ибн Иёз Абивард билан Сарахс орасида йўлтўсар-қарокчи эдилар. Тавбаларининг сабаби қуйидагича: бир қизга ошиқ бўлиб қолганлар. Кунларнинг бирида ўша қизни кўриш учун деворга чиқаётганларида, тиловат қилинаётган

أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ
أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ

“Иймон келтирган зотлар учун диллари Аллоҳнинг зикрига ва нозил бўлган ҳақ (Қуръон)га мойил бўлиш (вақти) келмадими?! (Яна улар учун) илгари китоб ато этилган, сўнгра (пайғамбарларидан кейинги) муддат узайгач, диллари қотиб кетган кимсалар (яъни аҳли

китоблар) каби бўлиб қолмаслик (вакти келмадими)?! Уларнинг кўпи фосик (итоатсиз)дирлар!” (Ҳадид сураси, 16) оятини эшитиб: “Ҳа, эй Роббим, тавба қилиш вақти келди”, – дедилар ва девордан тушдилар. Ўша кеча ташландик бир уйга кирдилар. У ерда йўловчилар ҳам бор эди. Баъзилари: “Энди турамиз, кетамиз”, дейишганда, айримлари: “Йўқ, озгина тонг ёришсин, чунки йўлда Фузайл бор. У нарсаларимизни тортиб олади”, – дейишарди. Бу гапларни эшитиб, Фузайл: “Мен кечкурунлар гуноҳ қилиб юраман. Бир неча мусулмонлар мендан кўрқишар экан. Аллоҳ таоло бекорга мени бу ташландик уйга олиб келмаган. Шулардан хулоса чиқариб олай. Парвардигоро, мен Сенга тавба қилдим. Тавбамга садоқатимдан энди Ҳарамга бориб яшайман”, – деб азм қилдилар».

Иброҳим ибн Муҳаммад Шофеъий айтадилар: «Суфён ибн Уяйнанинг: “Фузайл ибн Иёз – сика”, – деганларини эшитдим».

Абу Убайд айтадилар: «Ибн Маҳдийнинг: “Фузайл – солиҳ киши. Лекин ҳофиз эмаслар”, – деганларини эшитдим».

Ижлий айтадилар: “Фузайл – Куфий (куфалик), обид, солиҳ киши. Маккада яшаганлар”.

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Аммор: “Қанийди, Фузайл билганларинигина ривоят қилсалар эди”, – дедилар. Ибн Аммордан: “У кишининг ҳадислари ҳужжатми?” – деб сўрашганида: “Субҳаналлоҳ”, – дедилар.

Абу Ҳотим: “Фузайл – садук”, – деганлар.

Имом Насай: “Фузайл – ривоятлари ишончли, сика, солиҳ киши”, – деганлар.

Доракутний: “Фузайл – сика”, – деганлар.

Муҳаммад ибн Саъд айтадилар: “Фузайл ибн Иёз Хуросоннинг Аби-вард деган жойида туғилганлар, вояга етгач, Куфага келганлар. Мансур ва бошқалардан ҳадис эшитганлар. Сўнгра ибодат билан машғул бўлганлар. Маккага кўчиб ўтиб, вафотларига қадар у ерда истиқомат қилганлар. 187 йилнинг бошида Ҳорун Рашид замонларида вафот этганлар. сика, олижаноб, фазилатли, пархезкор, тақводор ва кўп ҳадис билувчи обид эдилар”.

Абу Ваҳб Муҳаммад ибн Музоҳим айтадилар: «Мен Ибн Муборақнинг: “Инсонларнинг обидроғи – Абдулазиз ибн Абу Раввод, тақводорроғи – Фузайл ибн Иёз, олимроғи – Суфён Саврий, фақихроғи – Абу Ҳанифадир. Фиқҳда мен бу кишига ўхшаш инсонни кўрмадим”, – деганларини эшитдим».

Иброҳим ибн Шаммос Ибн Муборақдан ривоят қилганлар: “Ер юзида мен билганлар ичида Фузайл ибн Иёздан кўра афзали қолмади”.

Наср ибн Муғира Бухорий айтадилар: «Иброҳим ибн Шаммоснинг: “Инсонларнинг фақихроғини, тақводорроғини, ҳофизроғини кўрганман. Улар: Вакиъ, Фузайл ва Ибн Муборақ”, – деганларини эшитдим».

Убайдуллоҳ Қаворирий айтадилар: “Мен кўрган шайхларнинг энг улуғлари: Бишр ибн Мансур, Фузайл ибн Иёз, Авн ибн Маъмар ва Ҳамза ибн Нажих”.

Авн ибн Маъмар ва Ҳамза ибн Нажих – тарихда у қадар машҳур бўлмаган шахслардан. Улар ибодат пешволаридан эдилар.

Назр ибн Шумайл айтадилар: «Халифа Ҳорун Рашиднинг: “Уламолар орасида Моликдан кўра ҳайбатлироқ, Фузайл ибн Иёздан кўра такводороғини кўрмадим”, – деганларини эшитдим».

Аҳмад ибн Абул Ҳаворий Ҳайсам ибн Жумайлдан ривоят қилганлар. У киши Шарикнинг: “Ҳар бир қавмнинг ўз замоналарида ҳужжат қиладиган кишиси бўлган. Фузайл ибн Иёз замоналарининг ҳужжатиدير”, – деганларини эшитганлар. Ҳайсамнинг мажлисларидан бир йигит туриб кетиб, кўздан ғойиб бўлганда, у киши: “Агар шу йигит омон бўлса, замонасининг ҳужжати бўлади”, – деганлар. “У йигит ким эди?” – деб сўрашганда: “Аҳмад ибн Ҳанбал эдилар”, – деганлар.

Абдусамад Мардувайҳ Соиғ айтадилар: «Ибн Муборак менга: “Фузайл ибн Иёз Аллоҳ таолога садоқатли. Аллоҳ таоло унинг тилида ҳикматни жорий қилиб қўйди. Фузайл – илмидан манфаат кўрилганлардан”, – дедилар».

Абу Бакр Абдуррахмон ибн Аффон айтадилар: «Ибн Муборакнинг қози Абу Марямга: “Ҳижозда абдоллардан Фузайл ибн Иёз ва ўғиллари Алидан бошқа ҳеч ким қолмади. Али Аллоҳдан кўрқишда пешқадамлардан эдилар. Шомда Юсуф ибн Асбот ва Абу Муъовия Асваддан, Хурсонда шайх Маъдон исмли ҳунарманд тўқувчидан бошқа абдол қолмади”, – деганларини эшитдим».

Абу Бакр Мақоризий Музаққир айтадилар: «Мен Бишр ибн Ҳориснинг: “Ўн киши борки, улар фақат ҳалолдан ейдилар; томоқларидан ўтадиган барча нарсалари ҳалолдир. Гарчи улар тупроқ ва кул билан қаноатлансалар ҳам, ҳаромдан ҳазар қиладилар”, – деганларини эшитиб: “Эй Абу Наср, улар кимлар?” – деб сўрадим. “Улар: Суфён, Иброҳим ибн Адҳам, Фузайл ибн Иёз, ўғиллари Али, Сулаймон Хаввос, Юсуф ибн Асбот, Абу Муъовия Нажих Ходим, Ҳузайфа Маръаший, Довуд Тоий, Вухайб ибн Вард”, – дедилар».

Иброҳим ибн Ашъас айтадилар: “Мен Фузайл ибн Иёздан кўра қалбида Аллоҳ буюк бўлган кишини кўрмадим. Аллоҳни зикр қилганларида, Куръон эшитганларида, кўрқинч ва маҳзунлик ҳосил бўлиб, кўзларидан дув-дув ёш тўкиларди. Йиғлаганларида атрофдагиларнинг раҳми келарди. Доимо ғамгин, ўйчан эдилар. Илмда, амалда, олди-бердида, сарф-харажатда, муҳаббат ва ғазабда ҳамда бошқа барча хислатларда Аллоҳнинг розилигини истаганлар. У киши билан жанозага чиқсак, амри маъруф ва

панд-насихат килардилар. Дўстлари билан видолашиб, охиратга кетаётгандек йиғлардилар. Қабристонга борганларида, қабрлар орасида ғамгин ҳолда йиғлаб ўтирардилар. Охиратдан қайтиб келиб, у ҳақда хабар бераётгандек ўринларидан турардилар”.

Абудусамад ибн Язид Мардувайҳ айтадилар: «Мен Фузайлнинг: “Одамлар ростгўйлик ва ҳалол ризқдан кўра зийнатланадиган бошқа нарсани билмайман”, – деганларини эшитдим. Шунда ўғиллари: “Эй отажон, ҳалол нодир-ку”, – дедилар. Фузайл: “Эй болажоним, унинг ками ҳам Аллоҳ наздида кўпдир”, – дедилар».

Сарий ибн Муғаллис айтадилар: «Фузайлнинг: “Кимки Аллоҳдан кўркса, ҳеч ким унга зарар етказа олмайди. Кимки Аллоҳдан бошқадан кўркса, унга ҳеч ким ёрдам беролмайди”, – деганларини эшитдим».

Файз ибн Исҳоқ айтадилар: «Фузайл ибн Иёздан Абдуллоҳ ибн Молик: “Эй Абу Али, бу дунё ташвишларидан ҳалослик нимада?” – деб сўрадилар. У киши: “Менга айтинг-чи, ким Аллоҳга итоатда бўлса, бошқаларнинг гуноҳлари унга зарар етказадими?” – дедилар. “Йўқ”, – деб жавоб берилди. У киши: “Ким Аллоҳга осий бўлса, бошқаларнинг тоати унга ёрдам берадими?” – дедилар. “Йўқ”, – дейилди. “Агар хоҳласанг, нажот мана шунда”, – деб жавоб бердилар».

Иброҳим ибн Ашъаснинг айтишларича, у киши Фузайлнинг шундай деганларини эшитган эканлар: “Банданинг Аллоҳ таолодан кўркинчи уни таниши миқдорича бўлади. Дунёдаги зоҳидлиги охиратга рағбатининг миқдорича бўлади. Ким билганига амал қилса, билмаганларидан беҳожат бўлади. Ким билганига амал қилса, Аллоҳ уни билмаганларига эриштиради. Кимнинг ҳулқи ёмон бўлса, дини, обрўси ва одамгарчилигига путур етади».

Инсонларнинг ёлғончиси – қилган гуноҳини яна такрорловчи, нодони – қилган яхшилигига ишониб қолувчи, Аллоҳ таолони танувчиси – Ундан кўпроқ кўркувчи кишидир. Инсон динини шаҳватидан устун қўймагунича, ҳаргиз камолатга эришолмайди. Кимки шаҳватини динидан юқори қўйса, албатта, у ҳалок бўлади”.

Муҳаммад ибн Абдувайҳ айтадилар: «Фузайлнинг: “Одамлар кўрсин деб амални тарк қилиш риёдир. Одамлар учун амал қилиш эса ширкдир. Ихлос – Аллоҳ таолонинг сени мана шу икки нарсадан сақлаганидир”, – деганларини эшитдим».

Салм ибн Абдуллоҳ Хуросоний айтадилар: «Фузайлнинг: “Кеча – ибрат куни, бугун – амал куни, эрта эса – умид куни”, – деганларини эшитдим».

Файз ибн Исҳоқ айтадилар: «Фузайл: “Аллоҳга қасамки, итга ҳам, тўнғизга ҳам ноҳақ озор беришинг ҳалол эмас. Шундай экан, қандай қилиб мусулмонга озор берасан?!” – дедилар».

Фузайл ибн Иёз айтадилар: “Инсоннинг душмани ундан хотиржам бўлмас экан, у муттақинлардан ҳисобланмайди.

Гуноҳ сенга қанча кичик кўринса, Аллоҳ наздида шунча катта; қанча катта кўринса, Аллоҳ наздида шунча кичик бўлади”.

Мухриз ибн Авн айтадилар: «Маккада Фузайл ибн Иёзнинг ҳузурларига кирдим. У киши менга: “Эй Мухриз, сен ҳам ҳадис соҳибларидан-мисан? Қуръонга нима бўлди? Аллоҳга қасамки, агар Яманда Қуръондан бир калима нозил бўлса, уни бориб эшитмоғимиз лозим. Аллоҳга қасамки, Аллоҳ таоло яхши кўрган амалда бардавом бўлиб, эшакбоқар бўлиш Аллоҳ таоло ёқтирмаган нарса билан тавоф этишингдан кўра афзалдир”, – дедилар”.

Муфаззал Жундий айтадилар: «Бизга Исҳоқ ибн Иброҳим Табарий: “Мен Фузайлдан кўра ўз нафсидан кўрқадиган ва одамларга фақат яхшилик тилайдиган одамни учратмадим. Қироатлари маҳзун, ёқимли, маърузадагидек секин, дона-дона эди. Агар жаннат зикр қилинган оятларга келсалар, уни такрор ўқирдилар ва Аллоҳдан жаннат сўрардилар. Тунлари кўпинча ўтириб намоз ўқирдилар. У киши намоз ўқийдиган жойга бўйра ташланарди. Кечанинг аввалидан намозни бошлардилар. Сўнгра кўзлари илинганда, бўйра устига чўзилиб, озгина ухлардилар, кейин туриб, (таҳорат қилиб) яна намоз ўқирдилар. Агар яна уйқулари келса, ухлардилар. Тунни тонг отгунча шундай ўтказардилар. Мудроқ босганда ухлаб олиш одатлари бор эди. Энг каттиқ ибодат мана шундай бўлади”, – деб айтиб бердилар”.

Тўғрисўз, ҳадислари саҳих, ҳадис айтганларида ҳайбатли эдилар. Ҳадис айтиш у киши учун қийин кечар эди. Гоҳо менга: “Мендан динор сўрашинг ҳадис сўрашингдан кўра осонроқдир”, – дердилар. Мен у кишига: “Мен билмайдиган фойдали ҳадисни айтиб беришингиз менга ўшанча динор беришингиздан кўра яхшироқдир”, – дердим. “Сен кўп қизиқувчан одамсан, Аллоҳга қасамки, агар эшитганингга амал қилганингда эди, бошқа ҳадис эшитишга эҳтиёж сезмасдинг. Мен Сулаймон ибн Мехроннинг: “Агар олдингда овқат бўлса, ундан лўқма олиб, орқангга ташлайверсанг, қачон тўясан?” – деганларини эшитганман”, – дедилар”.

Бизга Аҳмад ибн Салома Абул Макорим Таймийдан хабар бердилар. У кишига Ҳаддод, у кишига Абу Нуъайм хабар берган эканлар. У кишига Табароний, у кишига Муҳаммад ибн Закариё Ғалобий, у кишига Абу Умар Жармий Нахвий, у кишига Фазл ибн Рабиъ айтиб берган эканлар: «Мўминлар амири Ҳорун Рашид ҳаж қилганларида менга: “Сенга вой бўлсин. Кўнглимда бир ғашлик пайдо бўлди. Бирор кишини топсанг, у ҳақда сўраб олардим”, – дедилар. Мен: “Бу ерда Суфён ибн Уяйна борлар”, – дедим. “Кетдик, мени у кишининг ҳузурларига олиб бор”, – де-

дилар. Бирга бордик. Эшикларини тақиллатдим. Ичкаридан: “Ким бу?” – дедилар. “Мўминлар амири келганлар”, – дедим. Шошилиб чиқдилар ва: “Эй амирал мўминин, агар одам юборганингизда, ўзим борардим”, – дедилар. Ҳорун: “Нима учун келганимни эшитиб кўринг”, – дедилар. Сўнгра икковлари бир муддат гаплашдилар. Кейин Ҳорун у кишидан: “Қарздормисиз?” – деб сўраганларида, Суфён: “Ҳа”, – дедилар. Ҳорун менга: “Бу кишининг қарзларини тўлаб қўйинг”, – дедилар. У кишининг хузурларидан чиққанимизда: “Бу кишининг жавоблари мени қониқтирмади. Мени бошқага олиб бор”, – дедилар. “Бу ерда Абдураззоқ борлар”, – дедим. “Мени Абдураззоқнинг хузурига олиб бор”, – дедилар. Абдураззоқнинг уйларига келиб, эшикни тақиллатдим. Чиққанларидан кейин у киши билан ҳам бир муддат гаплашиб олдилар. Ҳорун у кишидан ҳам: “Қарзингиз борми?” – деб сўрадилар. “Ҳа” деган жавоб бўлди. “Эй Абу Аббос, бу кишининг қарзларини тўланг”, – дедилар. У кишининг хузурларидан чиққанимиздан сўнг: “Бу киши ҳам мени қониқтирмади. Бошқа кишини топ”, – дедилар. “Бу ерда яна Фузайл ибн Иёз борлар”, – дедим. “Мени у кишининг хузурларига олиб бор”, – дедилар. Биз бордик. У киши намоз ўқиб, бир оятни такрор-такрор тиловат қилаётган эканлар. Ҳорун: “Эшикни тақиллат”, – дедилар. Тақиллатдим. Ичкаридан: “Ким?” – дейилди. “Мўминлар амирига жавоб беринг”, – дедим. У киши: “Мўминлар амирининг менда нима ишлари бор экан?” – дедилар. “Субҳаналлоҳ, у кишига итоат қилишингиз вожиб”, – деганимдан сўнг чиқиб, эшикни очдилар-да, болохонага кўтарилдилар, чирокни ўчирдилар ва бир бурчакка яшириндилар. Кейин биз кирдик. Қўлимиз билан пайпаслаб, у кишини излай бошладик. Мендан олдин Ҳоруннинг қўллари у кишига тегди. Фузайл: “Қандай ҳам мулойим қўл, кошки эртага Аллоҳнинг азобидан нажот топса эди”, – дедилар. Мен ўзимча: “Бу кеча, албатта, тақводор қалбдан покиза сўзлар чиқар экан-да”, – деб ўйладим. Халифа у кишига қараб: “Нима учун келганимизни эшитинг. Сизга Аллоҳ таолонинг раҳмати бўлсин”, – дедилар. Фузайл: “Умар ибн Абдулазиз халифа бўлганларида Солим ибн Абдуллоҳ, Муҳаммад ибн Каъб ва Ражоъ ибн Ҳайвага: “Бошимга бу бало юклатилди. Энди менга маслаҳат беринглар”, – дебдилар. Умар ибн Абдулазиз халифаликни “бало” деб қабул қилган эканлар. Эй Ҳорун, сиз ва дўстларингиз буни неъмат деб биялпсизлар. Умар ибн Абдулазизга Солим: “Агар нажот истасанг, дунёдан рўза тут (ундан тийил), ундаги ифторлигинг ўлимнинг бўлсин”, – дебдилар. Муҳаммад ибн Каъб: “Агар Аллоҳнинг азобидан нажот истасанг, мусулмонларнинг катта ёшдагиларини ўзингга ота ўрнида, ўртанча ёшдагиларини эса оға-инидек, кичик ёшдагиларини эса фарзанд мақомида кўр. Отангни улуғла, оға-инингни ҳурмат қил, болангга меҳрибон бўл”,

– дебиллар. Ражо ибн Ҳайва: “Агар Аллоҳнинг азобидан нажот истасанг, ўзинг яхши кўрган нарсани мусулмонлар учун ҳам раво кўр. Ўзинг ёмон кўрган нарсани уларга ҳам раво кўрма. Ўшандай ҳолатда яшаб ўт”, – дебиллар. Эй Ҳорун, мен ҳам сенга шу маслаҳатни бараман, мен сенинг қадамлар тойиладиган кундаги ҳолингдан қаттиқ ташвишдаман. Аллоҳнинг сенга раҳмати бўлсин. Сенинг ҳам ўшалардай маслаҳатчиларинг борми?” – дедилар. Ҳорун қаттиқ йиғладилар ва ҳатто ҳушдан кетдилар. “Мўминлар амирига раҳм қилинг”, – дедим. Фузайл: “Эй Ибн Умму Рабиъ, балки сен ва дўстларинг бу кишини ўлдираётгандирсизлар, мен раҳм қилайми?” – дедилар. Ҳорун ўзларига келиб: “Эй Фузайл, менга яна насихат қилинг”, – дедилар. Фузайл айтдилар: “Менга хабар беришларича, Умар ибн Абдулазизнинг бир ходимлари устидан шикоят қилинди. Умар ибн Абдулазиз унга: “Эй биродарим, сизга дўзах аҳлининг унда абадий қолишини эслатаман. Аллоҳнинг даргоҳидан қувилишдан сакланинг. Бу сўнгги умиднинг узилиш куни бўлади”, – деб хат ёзиб юбордилар. Ходим хатни ўқигач, шаҳарни топшириб, халифанинг ҳузурларига келди. Халифа ундан: “Бу ерга келишингизнинг боиси нима?” – деб сўрадилар. Ходим: “Хатингиз билан қалбимни бежо қилдингиз. Энди мен Аллоҳга йўлиққунча раҳбарликка қайтмайман”, – деди.

Ҳорун қаттиқ йиғладилар. Фузайл: “Эй мўминлар амири, Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳузурларига амакилари Аббос келиб: “Эй Аллоҳнинг Расули, мени раҳбар қилиб қўйсангиз”, – дедилар. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам у кишига:

إن الإمارة حسرة وندامة يوم القيامة فإن استطعت أن لاتكون أميرا فافعل

“Албатта, раҳбарлик қиёмат куни ҳасрат ва надоматдир. Агар раҳбар бўлмаслик кўлингиздан келса, шундай қилинг”, – дедилар.

Ҳорун юм-юм йиғладилар ва: “Менга яна насихат қилинг”, – дедилар. Фузайл: “Эй гўзал юзли, қиёмат куни бу халқ тўғрисида Аллоҳ таоло сиздан сўрайди. Агар бу гўзал юзни дўзахдан сақлашнинг имкони бўлса, уни сақланг. Тонг отганда ҳам, кун ботганда ҳам қалбингизда бирор кишига адоват бўлмасин. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

من أصبح لهم غاشا لم يرح رائحة الجنة

“Ким мусулмонларни алдаса, жаннатнинг ҳидини ҳидламайди”, – деганлар”, – дедилар.

Ҳорун ўксиб-ўксиб йиғладилар ва: “Сиз қарздормисиз?” – деб сўрадилар. Фузайл: “Ҳа, Роббимдан қарзим бор. Кошкийди, ўша қарзни хи-

соб-китоб қилмаса. Агар у қарз сўралса, менга вой бўлсин. У қарз тўғ-
рисида муноқаша қилинсам, менга вой бўлсин. Тилимга унинг жавоби
келмаса, менга вой бўлсин”, – дедилар. Ҳорун: “Мен бандалардан қарз-
дорлигингизни назарда тутаяпман”, – дедилар. Фузайл: “Роббим менга
буни буюрмади, ваъдага вафо қилмоғим ва унинг амрига итоат этмоғим-
ни буюрди. Аллоҳ таоло:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ

“Мен жинлар ва инсонларни фақат Ўзимга ибодат қилишлари
учунгина яратдим”, (Зориёт сураси, 56-оят) – деган”, – дедилар. Ҳорун:
“Мана бу – минг динар. Уни олинг. Аҳли оилангизга сарфланг. Бу билан
Роббингизнинг ибодатига қувват олинг”, – дедилар. Фузайл: “Субҳаналлоҳ,
мен сизга нажот йўлини кўрсатаман-у, эвазига шуни берасизми? Аллоҳ сиз-
ни саломат тутсин ва яхшиликка эриштирсин”, – дедилар. Сўнгра Фузайл
жим турдилар, бизга бошқа гапирмадилар. Ҳузурларидан чикдик. Ҳорун:
“Эй Абул Аббос, мен сендан яна насихатчи сўрасам, мана шундай одамлар-
га учраштир. Бу киши мусулмонларнинг саййидидирлар”, – дедилар.

Фузайлнинг аёллари у кишининг ёнларига кириб: “Эй Фузайл, етиш-
мовчиликларимизни кўрмайсизми? Ўша молни (динорни) олсангиз бў-
ларди”, – дебди. Фузайл: “Мен билан сизлар бир қавмга ўхшаймиз. У
қавмнинг бир туяси бўлиб, унинг орқасидан кун кечирардилар. Туя қариб,
ишга ярамай қолганда, уни сўйдилар ва гўштини едилар”, – дебдилар.

Ҳорун бу сўзни эшитиб: “Қайтамиз. Шояд шу гапдан кейин бу молни
олсалар”, – дедилар. Буни сезган Фузайл ташқарига чиқиб, эшикнинг
олдида ўтириб олдилар. Ҳорун келиб, ёнларига ўтирдилар. Қанча гапир-
салар-да, у киши жавоб бермасдан, жим туравердилар. Шу пайт уйдан
бир хизматкор аёл чиқиб: “Эй сизлар, кечанинг аввалидан буён шайхга
озор беряпсизлар, энди кетинглар”, – деди. У ердан кетдик».

Бу ажойиб ҳикоя. Санаддаги Ғалобий деган ровий сиқа эмас. Лекин бу
ҳикояни ундан бошқа кишилар ҳам ривоят қилишган.

Бизга Оиша бинти Исо хабар бердилар. У кишига Ибн Рожих, у киши-
га Силафий, у кишига Аллоф, у кишига Абул Ҳасан Ҳаммомий, у кишига
Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Ҳажжож Мавсилда хабар берган эканлар. У
кишига Муҳаммад ибн Саъдон Ҳарроний, у кишига Абу Умар Нахвий
Жармий, у кишига Фазл ибн Рабиъ мазкур ҳикояни айтиб берган эканлар.

Муҳаммад ибн Али ибн Шакиқ айтадилар: «Бизга Абу Исҳоқ Фузайл
ибн Иёзнинг: “Агар итдек яшаб, итдек ўлмоқ ва қиёмат кунининг ҳисоб-
китобидан халос бўлиш ихтиёри берилганда эди, ўшани танлар эдим”,
– деганларини айтиб бердилар».

Файз ибн Исҳоқ айтадилар: «Фузайлнинг: “Аллоҳга қасамки, сохта қиёфа билан ер юзидагиларнинг афзали бўлмоғимдан тупроққа айланиб кетмоғим яхшидир. Ишларнинг асл-моҳиятини билиш мени хурсанд қилмайди. Барча ҳақиқатни билганимда эди, ақлдан озардим”, – деганларини эшитдим».

Исҳоқ ибн Иброҳим Табарий айтадилар: «Фузайлнинг: “Агар менга: “Сиз ўлимдан кўрқар экансиз”, – десангиз, бу сўзингизни қабул қилмаган бўлардим. Чунки ўлимдан кўрқсангиз, овқат ҳам, сув ҳам, бошқа бирор нарса ҳам сизга татимасди. Агар ишларнинг асл ҳақиқат ва моҳиятини англаганимда эди, ақлдан озардим ва ҳеч нарсадан фойдалана билмасдим”, – деганларини эшитдим».

Абдусамад ибн Язид айтадилар: «Фузайлнинг: “Ҳаётлик даврингда ўзинг бажаролмаган ишларингни васият қилиб қолдирма. Васиятингни бажара олмасалар, уларни қандай қилиб қойийсан?!

Аллоҳ бир бандани яхши кўрса, унинг ғамини кўпайтиради, ёмон кўрса, унга мол-дунёни кўпайтириб беради”, – деганларини эшитдим».

Иброҳим ибн Ашъас айтадилар: «Фузайлнинг: “Ким машҳур бўлишни истаса, ҳаргиз машҳур бўлмайди. Ким машҳур бўлишни ёмон кўрса, у машҳур бўлади.

Аллоҳ таолонинг иззатига қасамки, агар мени дўзахга киритса ҳам, Унинг раҳматидан ноумид бўлмайман.

Модомики киши соғлом бўлса, Аллоҳга бўлган умидидан кўра кўркинчи устун бўлади. Касал бўлганда, умид афзалроқдир”, – деганларини эшитдим».

Бу Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг:

لا يموتن أحدكم الا وهو يحسن الظن بالله

«Ҳар ким Аллоҳ таолонинг раҳматидан умидвор бўлиб вафот этсин», – деган ҳадисларига мувофиқдир.

Али ибн Ҳасандан Аҳмад ибн Иброҳим Даврақий ривоят қилганлар: «Фузайл ибн Иёзга Ҳаризнинг у кишини зиёрат қилиш ниятида эканлиги ҳақида хабар етганда, эшикни ташқаридан қулфлаб олдилар. Ҳариз келиб қараса, эшик қулф экан. Қайтиб кетди. Фузайлнинг хузурларига кириб, Ҳаризнинг келиб-кетганларини айтганимда, у киши: “Ҳаризнинг менда нима иши бор экан? У келиб, менинг шаънимга баландпарвоз гаплар айтади, мен ҳам унинг шаънига шундай сўзлар айтаман. Бунинг менга ҳам, унга ҳам фойдаси тегмайди. Шунинг учун кўришмаганимиз яхши бўлди”, – дедилар».

Али айтадилар: «Мен Фузайл ибн Иёздан кўра мусулмонларга насихатгўйроқ, Аллоҳдан кўркувчироқ кишини билмайман. Бир куни туш кўрсам, у киши бир сандиқ олдида туриб, мусулмонларга Куръон улашаётган эканлар. Атрофларида гуж-гуж одам. Улар орасида Суфён ибн Уяйна ҳамда мўминлар амири Ҳорун Рашид ҳам бор эдилар. У киши мукаммал хайрлашардилар».

Файз ибн Васик айтадилар: «Фузайлнинг: “Агар муҳаддис, кори, олим бўлмасанг-да, балоғат соҳиби бўлсанг, одамлар: “Қандай ҳам балоғатли, қандай ҳам сўзи чиройли, овози ёқимли”, – дейишади. Бу сўзлар сени ажаблантиради ва шу билан гердайтиб кетасан. Агар балоғат соҳиби, сўзи чиройли, овози ёқимли бўлмасанг, улар: “Яхши гапира билмас экан, овози ёқимли эмас экан”, – дейишади. Бу сўзлар сени хафа қилади ва оғир ботади. Кейин риё билан иш тутадиган бўлиб қоласан. Агар бирор мажлисда гапирадиган бўлсанг, одамларнинг макташлари ва ёмонлашларига бефарқ бўлсанг, кейин гапир”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Зунбур айтадилар: «Фузайлнинг: “Дунёда ким қандай қилиб, нима еяётганига бепарво бўлмагунингча, қалбинг хотиржам бўлмайди”, – деганларини эшитдим».

Фузайлдан: «Зухд нима?» – деб сўралди. «Қаноатли бўлиш», – дедилар. «Вараъ нима?» – дейилди. «Ҳаромдан тийилиш», – дедилар. «Ибодат нима?» – дейилди. «Фарзларни адо этиш», – дедилар. «Тавозеъ нима?» – дейилди. «Ҳаққа бўйсунуш. Энг катта парҳезкорлик тилни тийишдир», – деб жавоб бердилар.

Ҳақиқатан ҳам, у кишининг гаплари нақадар тўғри. Бир кишини ейишичиш ва муомалада парҳезкор кўрасиз. Баъзан сўзларига риё аралашади. Ростгўй бўлишни истаса-да, уни охиригача етказа олмайди. Охирига етказса ҳам, мактовга сазовор бўлиш учун баландпарвоз сўзларни ишлатади, ҳурматга эришиш учун ўзини кўз-кўз қилади, иззатталаблигидан гапириш керак бўлган жойда жим туради. Буларнинг ҳаммасининг давоси – ахли мўминдан бошқа одамлардан йироқ бўлиш.

Абдусамад ибн Язид айтадилар: «Фузайлнинг: “Агар мен қиладиган дуо ижобат бўлишини билсам эди, подшоҳнинг ҳаққига дуо қилардим. Чунки подшоҳларнинг салоҳияти – давлат ва фуқароларнинг салоҳиятидир.

Банда балони неъмат, фароғатни мусибат деб билмагунча, ўзига раво кўрганини Аллоҳнинг бандаларига ҳам раво кўрмагунча, иймоннинг ҳақиқатига етолмайди”, – деганларини эшитдим».

Хусайн ибн Зиёд Марвазий айтадилар: «Фузайлнинг: “Мен учун “Риёкор эмасман”, деб қасам ичишдан кўра, “Риёкорман”, деб қасам ичиш яхшироқ. Агар бир кишининг атрофида одамлар йиғилганини кўрсам, уни жинни деб айтаман. Чунки у шунча одам атрофида йиғилганидан фойдаланиб, устомонлигини ишга солмайдими?!” – деганларини эшитдим».

Файз ибн Исҳоқ айтадилар: «Фузайлнинг: “Дунё абадий маскан эмас. Одам алайҳиссаломнинг ер юзига туширилишлари у киши учун жазо эди. Дунё одамлардан қанчалик тез тортиб олинаётганини кўрмайсанми? Одамзод бошидан очлик, яланғочлик ва турли-туман муҳтожликларни кечиради. Кўрмайсанми, меҳрибон она ўз боласига гоҳо аччиқ бўлса-да, дори-дармон беради. Бу билан унинг яхши бўлишини истайди”, – деганларини эшитдим».

Фузайл айтадилар: «Дунёга нисбатан зоҳид бўлмагунингча, қалбингга иймон ҳаловати ҳаромдир.

Агар кечалари намозга тура олмасанг, кундузлари рўза тута олмасанг, билгинки, хатоларинг сени кишанлаб қўйибди ва сен яхшиликлардан маҳрумсан».

Фузайл ҳазил-мutoйиба қилиб кулишаётган бир неча муҳаддисни кўриб: «Эй Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг меросхўрлари, эҳтиёт бўлинглар, сизлар одамлар эргашадиган пешволарсиз», – деб уч бор такорлаганлар.

Ибн Уяйна айтадилар: «Фузайл ибн Иёзнинг: “Жоҳилнинг етмишта гуноҳи кечирилиши, лекин олимнинг битта гуноҳи ҳам кечирилмаслиги мумкин”, – деганларини эшитдим».

Аҳмад ибн Ҳанбал айтадилар: «Бизга Абу Жаъфар Ҳаззо айтиб бердилар. У киши Фузайлнинг: “Бир куни Суфён ибн Уяйнанинг қўлларининг мана шу жойидан тутдим ва: “Эй Суфён ибн Уяйна, агар бугунги кунда ер юзида мен-у сендан ҳам ёмонроқ киши қолган деб ўйласанг, нотўғри ўйлабсан”, – дедим”, – деганларини эшитган эканлар».

Абдусамад Мардувайҳ айтадилар: «Фузайлнинг: “Ким бидъатчини яхши кўрса, Аллоҳ таоло унинг амалларини йўққа чиқариб, қалбидан Ислом нуруни тортиб олади. Аллоҳ бидъатчининг амалини ҳеч қачон қабул қилмайди. Мўминнинг мўминга қараши қалбни сайқаллаштиради. Мўминнинг бидъатчига қараши эса қалбни кўр қилади. Бидъатчи билан ўтирганга ҳикмат берилмайди”, – деганларини эшитдим».

Абул Аббос Саррожга Абу Назр Исмоил ибн Абдуллоҳ, у кишига Яҳё ибн Юсуф Заммий айтиб берганлар. У кишига Фузайл қуйидагиларни айтиб берган эканлар: «Ҳузуримга мўминлар амири Ҳорун кирганларида, у кишига: “Эй гўзал юзли, катта ишни бўйнингизга олибсиз. Мен сиздан кўра юзи гўзалроқ одамни кўрмагандим. Агар шу юзни дўзах ўти билан қорайтиришни истамасангиз, шунга яраша ҳаракатда бўлинг”, – дедим. Ҳорун: “Менга насиҳат қилинг”, – дедилар. Мен: “Нимани ҳам насиҳат ҳам берардим? Аллоҳнинг Китоби олдингизда турибди. Унга итоат этганларнинг ва исён қилганларнинг ҳолига ибрат кўзи билан бокинг. Мен одамларнинг дўзахга шўнғиб кетаётганларини ва унга жон-жаҳдла-

ри билан интилаётганларини кўрмоқдаман. Аллоҳга касамки, агар улар шундай ёки бундан камроқ куч билан жаннатга интилганларида, унга эришардилар”, – дедим. Хорун: “Яна қайтиб келарсиз”, – дедилар. “Агар менга одам юбормасангиз, келмайман. Эшитганларингиздан фойда кўрган бўлсангиз, албатта келаман”, – дедим».

Иброҳим ибн Ашъас айтадилар: «Фузайл ибн Иёзнинг бетоб бўлганларида: “Эй Роббим, Сенга муҳаббатим ҳаққи, менга раҳм қил. Мен учун Сендан кўра маҳбуброқ зот йўқ”, – деб илтижо этганларини;

“Менга зарар етди. Сен раҳмлиларнинг раҳмлисисан”, – деб арз қилганларини;

“Ким ёлғизликдан кўркиб, одамлар билан кўп боғланиб қолса, риёдан холи бўлмайди. Тилни тия билиш ҳаж ва жиҳоддан қийинроқдир. Тилни тийиб туриш – кони азоб”, – деганларини эшитдим».

Ҳусайн ибн Зиёд айтадилар: «Фузайл ибн Иёзнинг: “Тилингни тий. Ўз устингда ишла. Замонингни бил. Жойингни пинҳон тут”, – деганларини кўп эшитганман».

Аҳмад ибн Иброҳим Давракий айтадилар: «Бизга Файз ибн Исҳоқ айтиб бердилар. У киши Фузайл ибн Иёзнинг: “Кошки, ўлганимдан сўнг номим эсланмасайди. Баъзида муҳаддисларнинг сўзларини эшитиб, чўчиб тушганимдан таҳоратим кистайди”, – деганларини эшитган эканлар».

Давракий айтадилар: «Бизга Ҳусайн ибн Зиёд айтиб бердилар. У киши Фузайл ибн Иёзнинг муҳаддисларга қараб: “Нима учун мени хоҳламаган ишга – ҳадис ривоят этишга мажбур қиласизлар? Кулингиз бўлганимда эди, мени сотиб юборишларингизни талаб қилардим. Агар устимдаги кийимимни берсам, кетишларингиз мумкинлигини билсам, албатта шундай қилардим”, – деганларини эшитган эканлар».

Давракий айтадилар: «Мен Исҳоқ ибн Иброҳимдан эшитдим. У киши Фузайл ибн Иёзнинг ўзларига: “Ҳарамнинг ташқарисидан Ҳарамнинг ичкарисига киришдан мақсадим гуноҳларимни камайтириш эди. Каъба атрофида дирҳаму динорни ўйлашдан уялмайсанми?! Ваҳоланки, бу ерга тавба қилувчилар ва Аллоҳдан паноҳ тиловчиларгина келишади”, – дея хитоб қилаётганларини эшитган эканлар».

Фузайл айтадилар: «Мўмин ҳавас қилади, ҳасад қилмайди. Ҳавас иймондандир, ҳасад эса мунофиқликдандир.

Бу Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг:

لا حسد إلا في اثنتين رجل آتاه الله مالا فينفقه في الحق ورجل آتاه الله القرآن فهو

يقوم به آتاه الليل وأطراف النهار

“Икки тоифадаги кишига ҳасад қилса арзийди: бири – Аллоҳ таоло унга мол-давлат берган, уни факат ҳақ йўлда сарфлайди; яна бири – Аллоҳ таоло унга Қуръон берган. Уни эртаю кеч тиловат қилади”, – деган ҳадисларининг шарҳидир. Бу ҳадисдаги “ҳасад” сўзи ҳавас маъносидадир. Сен биродарингга Аллоҳ таоло берган неъматга ҳасад қилмайсан, балки ҳавас қиласан. Ҳасад эса ундан ўша неъматнинг кетишини исташингдир. Бу зулм ва ярамас ишдир».

Фузайл айтадилар: «Пайғамбарларнинг хислатларидан: ҳалимлик, сабр-бардош ва кечқурунлари намоз ўқиш».

Абу Абдуррахмон Суламий айтадилар: «Бизга Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар, у кишига Ҳасан ибн Абдуллоҳ Аскарӣ хабар бердилар. У кишига Абу Зуръанинг жиянлари, у кишига Муҳаммад ибн Исҳоқ ибн Роҳавайх, у кишига Абу Аммор, у кишига Фазл ибн Мусо: “Фузайл йўлтўсар-қароқчи бўлганлар”, – деб, юқорида айтиб ўтилган ҳикояни эслатганлар».

Иброҳим ибн Лайс айтадилар: «Бизга муҳаддис Али ибн Ҳашрам, у кишига Фузайл ибн Иёзнинг Абиварддаги қўшниларидан бири: “Фузайл ибн Иёз якка ўзлари йўлтўсарлик қилганлар. Тунларнинг бирида у кишининг ёнларидан бир карвон ўтиб кетган. Шунда карвондагилардан бири: “Бу кишлоқни четлаб, йўлни давом эттирамин. Чунки у ерда Фузайл қароқчилик қилади”, – дебди. Фузайл буни эшитиб, кўрқиб кетибдилар ва: “Эй қавм, йўлингизда давом этаверинглар. Аллоҳга қасамки, бундан кейин гуноҳ қилмасликка астойдил ҳаракат этаман”, – дебдилар”, – деганларини айтиб берган эканлар».

Шунга ўхшаш ривоят бир неча санад билан етиб келган. Лекин санадларнинг бирида Ибн Жаҳзам деган ровий бор. У кишининг ривоятлари нуқсонли.

Нима бўлганда ҳам, ширк – қароқчиликдан кўра каттароқ гуноҳ. Ширкдан тавба қилганларнинг кўпчилиги умматнинг фазилатли кишиларига айландилар. Бандалар Аллоҳнинг қўлидадир. У Зот хоҳлаганини адаштиради, тавба қилганларни ҳидоятга бошлайди.

Иброҳим ибн Саъид Жавҳарӣга халифа Маъмун: «Менга Ҳорун Рашид: “Бу кўзларим Фузайл ибн Иёздан улуғроқ кишини кўрмади. Бир куни Фузайлнинг ҳузурларига кирганимда: “Қалбингга маҳзунлик ва хавфни жойла. Бу иккиси сени гуноҳлардан сақлайди ва дўзахдан узоқлаштиради”, – дедилар”, – деб айтиб бердилар», – деганлар.

Ибн Абу Умар айтадилар: «Фузайлдан кейин Вакиъдан кўра обидрок кишини кўрмадим».

Иброҳим ибн Ашъас айтадилар: «Мен Суфён ибн Уяйнанинг икки марта Фузайлнинг қўлларини ўпаётганларини кўрганман».

Абдуллоҳ ибн Муборак: «Мен Фузайлни ҳар кўрганымда, қалбимда ала-мим янгилашиб, ўзимдан нафратланиб кетардим», – деб йиғлар эканлар.

Яҳё ибн Айюб айтадилар: «Зофир ибн Сулаймон билан Фузайл ибн Иёзнинг ҳузурларига бордим. Ёнларида бир шайх бор эканлар. Зофир ичкарига кирдилар. Мен эшик олдида қолдим. Фузайл Зофирга: “Муҳаддисларни санадларнинг яқинлиги мамнун қилади. Эй Зофир, сенга шубҳадан холи бир санаднинг хабарини берайми? Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам Жаброил алайҳиссаломдан, у зот Аллоҳ таолодан

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاطٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ

“Эй имон келтирганлар! Ўзларингизни ва оила аъзоларингизни ёқилғиси одамлар ва тошлар бўлмиш дўзахдан сақлангизки, унда дағал ва қаттиққўл, Аллоҳ буюрган нарсага итоатсизлик қилмайдиган, фақат буюрилган ишни қиладиган фаришталар (хизмат қилурлар)” (Таҳрим сураси, 6-оят), деб хабар берган. Эй Абу Сулаймон, мен ва сен ҳам ўшалардай одамлармиз”, – деб хушларидан кетибдилар. Шайх ҳам хушларидан кетибдилар. Зофир уларга қараб, қотиб қолибдилар. Сўнгра Фузайл чикдилар. Биз ҳам қайтдик. Шайх ҳали-ҳануз беҳуш эдилар».

Саҳл ибн Роҳавайҳ айтадилар: «Ибн Уяйнадан: “Фузайлнинг кўз ёшлари тўхтамаётганини кўрмайсизми?” – деб сўрадим. У киши: “Қалбда ғам қанча кўп бўлса, кўзда нам шунча кўп бўлади”, – деб жавоб бердилар».

Асмаъий айтадилар: «Фузайл бировга шикоятини айтаётган кишини кўриб: “Раҳм қиладиган Зот қолиб, бандага шикоят қияпсанми?” – дедилар».

Аҳмад ибн Абу Ҳаворийга Абу Абдуллоҳ Антокий айтиб берган эканлар: «Фузайл ва Суфён Саврий бирга ўтириб қолганларида, бир-бирларига насиҳат қилишди. Суфённинг қалблари юмшаб, йиғлай бошладилар ва: “Шу ўтириш бизга раҳмат ва барака бўлади, деган умиддаман”, – дедилар. Фузайл: “Эй Абу Абдуллоҳ, аксинча, мен бу зарарлироқ суҳбатлардан бўлмадимикан, деб қўрқаман. Шаънимга баландпарвоз гаплар айтдингиз, мен ҳам шаънингизга шундай сўзлар айтдим. Бунинг иккимизга ҳам фойдаси йўқ”, – дедилар. Суфён: “Аллоҳ таоло умрингизни узун қилсин. Менинг кўзимни очдингиз”, – деб йиғладилар».

Файз айтадилар: «Менга Фузайл ибн Иёз: “Агар сенга: “Эй риёкор”, – десалар, ғазабланасан, бу гап сенга қаттиқ ботади. Лекин бу танбеҳ тўғри бўлиши ҳам мумкин. Дунё учун безансанг, ясансанг, уст-бошингни чиройли, қиёфангни гўзал қилсанг, ёмонликдан тийилсанг, “Фалончи обид, хушсурат экан”, – деб ҳурмат қиладилар, сенга интиладилар, ҳадялар берадилар. Шу ҳолатда устидан ҳал юритилган дирҳамга ўхшайсан. Усти ялтироқ, ичи қалтироқсан”, – дедилар».

Иброҳим ибн Ашъас айтадилар: «Фузайл ибн Иёзнинг: “Утган олимлардан бизга шу хабар етдики, улар илм олсалар, амал қилардилар. Амал қилсалар, бардавом машғул бўлардилар. Машғул бўлсалар, кўринмай қолардилар. Кўринмай қолсалар, қидирилардилар. Қидирилсалар, қочардилар”, – деганларини эшитдим».

Фузайл ибн Иёз айтадилар: «Аллоҳ муҳаббатга, Куръон дўстликка, ўлим ибратга, Аллоҳдан кўркиш илмга, мағрурлик жоҳилликка кифоядир.

Икки хислат: кўп гапириш ва кўп ейиш қалбни қотиради.

Гуноҳлари кўпайган, илми озайган, умри беҳуда ўтган, охиратга таёйрланмаганнинг ҳолини кўрмайсанми?!

Эй мискин, сен ёмонсан, ўзингни яхши деб ўйлайсан; жоҳилсан, ўзингни олим деб ўйлайсан; бахилсан, ўзингни сахий деб ўйлайсан; аҳмоксан, ўзингни оқил деб ўйлайсан. Умринг қиска, умидинг узун».

Аллоҳга қасамки, Фузайл тўғри айтганлар. Сен золимсан, ўзингни мазлум дейсан; ҳаром ейсан, ўзингни парҳезкор дейсан; фосиксан, ўзингни одил дейсан; дунё учун илм ўрганасан, «Аллоҳ учун илм оляпман», дейсан.

Аббос Дуврийга Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Анборий, у кишига Фузайл ибн Иёз қуйидагиларни айтиб берган эканлар: «Ҳорун Рашид Маккага келганларида Ҳижри Исмоил (Ҳатим)нинг ичида ўғли ва бир неча хошимийлар билан бирга ўтирдилар. Атрофларига машойихларни тўпладилар. Менга ҳам одам юбордилар. Боришни истамадим. Лекин кўшним: “Боринг, у киши сиздан панд-насиҳат истасалар керак”, – деб маслаҳат берди. Масжидга кириб, Ҳижрга яқинлашдим ва: “Қайси бирлари мўминлар амири?” – деб сўрадим. У кишини кўрсатдилар. “Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва барокатуҳ, ё амирал мўминин”, – деб салом бердим. Алик олгач: “Ўтиринг. Сизни бирор ҳадис айтиб, насиҳат қилишингиз учун чорлаган эдик”, – дедилар. “Эй гўзал юзли, барча халқингизнинг ҳисоб-китоби сизнинг бўйингизда”, – дедим. Ҳорун ўкириб йиғлай бошладилар. Сўзимни давом эттирганимда, у кишининг йиғилари янада кучайди. Хизматкорлари келиб, мени кўтариб, ташқарига чиқариб қўйишди ва: “Кетаверинг, саломат бўлинг”, – дейишди».

Мухриз ибн Авн айтадилар: «Фузайл ибн Иёзнинг ҳузурларида эдим. Ҳорун Рашид, Яҳё ибн Халид ва ўғиллари Жаъфар кириб келдилар. Яҳё: “Эй Абу Али, мўминлар амири сизга салом айтяптилар”, – дедилар. Фузайл ибн Иёз: “Қайсиларингиз мўминлар амири?” – деб сўрадилар. “Мана бу киши”, – деб кўрсатишди. Фузайл: “Эй гўзал юзли. Катта ишни бўйингизга олибсиз”, – деб такрорладилар ва: “Менга Убайд Муктиб, у кишига Мужоҳид

إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوْا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ

“(Ўша куни) азобни кўриб, пешволар ўз эргашувчиларидан тона-дилар ва (уларни бирлаштириб турувчи) алоқалар узилади” (Бақара сураси, 166) оятини айтиб бердилар. Булар дунёда бир-бирларига боғла-ниб қолганлар”, – деб уларга ишора қилдилар».

Абдуллоҳ ибн Хубайқ айтадилар: «Фузайл: “Илми фақат тилида бўл-ган қорилардан узоқ бўл. Улар сени яхши кўришса, сенда бўлмаган си-фатларни айтиб, мақташади. Агар сени ёмон кўришса, зарарингга гувоҳ-лик беришади. Уларнинг гувоҳликлари қабул қилинади”, – дедилар».

Кутба ибн Ало айтадилар: «Фузайлнинг: “Олимларнинг офати худ-бинлик ва мағрурликдир”, – деган сўзларини эшитдим».

Фузайл ибн Иёз (У кишига Аллоҳнинг раҳмати бўлсин) воизликда буюклардан, тақвода собитқадамлардан эдилар. «Ал-Ҳиля» китобида, шунингдек, Абул Қосим ибн Асокирнинг «Тарих»ларида Фузайл ибн Иёзнинг таржимаи ҳоллари зикр қилинган.

Фузайл ибн Иёз Абдуллоҳ ибн Муборак ва шу кишига ўхшаш яхшилар-нинг саховатлари билан кун кечирганлар. Подшоҳларнинг рағбатларидан ғайилганлар.

Баъзилар айтадилар: «Фузайл ибн Иёзнинг ҳузурларида ўтирганимиз-да: “Неча ёшдасиз?” – деб сўрадик. У киши шундай дедилар:

بلغت الثمانين أو جزئها * فماذا أومل أو أنتظر

علتي السنون فأبليتني * فدى العظام وكل البصر

“Саксон ёшга етдим, балки сал каттароқдир сана,

Энди нима умид қилиб, нима кутаман яна?!

Йиллар мени бемор этди: охир паймонам тўлди,

Суяклар мўрт ёғоч каби, кўзларим хира бўлди”».

Фузайл ибн Иёз – Суфён ибн Уяйна билан тенгқурлар, лекин Суфён ибн Уяйнадан анча илгари вафот этганлар.

Ўғиллари – Али ибн Фузайл ибн Иёз.

Шайх, имом, фақих, муфтий, Хуросон мусниди, Ҳарам (Макка) фақиҳи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Фазл ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абул Аббос Соъидий Фуровий Найсобурий Шофеъий.

(Фуровий – “Фурова” шахрига берилган нисбат. Фурова Хуросон тарафдаги, Хоразм яқинида жойлашган шаҳар. Унга халифа Маъмун замонда Хуросон амири Абдуллоҳ ибн Тоҳир асос солган.

Фуровий тахминан 441 йилда туғилганлар. У кишига шайхулислом Абу Усмон Собунӣ ижозат хати берганлар.

“Саҳиҳи Муслим”ни Абул Ҳусайн Абдулғофир ибн Муҳаммад Форисийдан, Ибн Нужайднинг китобларидан бир қисмини зоҳид Умар ибн Масрурдан эшитганлар. Абу Усмон Собунӣ, Абу Саъд Канжарузий, ҳофиз Абу Бакр Байҳақий, Муҳаммад ибн Али Хаббозий, Абу Яъло Исҳоқ Собунӣ, Аҳмад ибн Мансур Мағрибий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Тусий, Аҳмад ибн Ҳасан Азҳарий, Абул Қосим Қушайрий, Абу Саъйид Муҳаммад ибн Али Хашшоб, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Умар Адавий Ҳаравий, Абдуллаҳмон ибн Али Тоҷир, ҳоким Наср ибн Али Тусий, Али ибн Юсуф Жувайний, Исмоил ибн Масъада ибн Исмоилий, Исмоил ибн Зоҳир, Абу Омир Маҳмуд ибн Қосим Аздий, имомул ҳарамайн Абул Маъолий, Абул Валид Ҳасан ибн Муҳаммад Балхий, кози Муҳаммад ибн Абдуллаҳмон Насавий, амир Музаффар ибн Муҳаммад Мийқолий, Али ибн Муҳаммад ибн Жаъфар Лаҳсонийлардан ҳадис эшитганлар.

“Саҳиҳул Бухорӣ”ни Саъйид ибн Абу Саъйид Аййор ва Абу Саҳл Ҳафсӣдан эшитганлар.

Абу Усмон Баҳийрий, шайх Абу Исҳоқ Шерозий ва бошқалардан, Бағдодда Абу Наср Зайнабийдан ҳадис эшитганлар. “Саҳиҳи Муслим”ни ривоят қилишда ўзларининг санадлари бўлган. “Ал-Асмо вас-сифот”, “Далоилул нубувват”, “Ад-Даъвотул кабир”, Байҳақийнинг “Ал-Баъс” китобларини ҳам ўзларининг санадлари билан ривоят қилганлар.

Бу маълумотларни Самъонӣ айтганлар. У киши яна шундай деганлар: “У киши имом, муфтий, мунозараларга тез киришувчи воиз, гўзал ахлоқ ва муомала соҳиби, ғарибларга ҳимматли, ниҳоятда саховатпеша, сертабассум киши эдилар. Шайхларим орасида бунақасини кўрмаганман”.

У кишидан Абу Саъд Самъонӣ, Юсуф ибн Одам, Абул Ало Аттор, Абул Қосим ибн Асоқир, Абул Ҳасан Муродий, Ибн Ёсир Жайёний, Абул Хайр Қазвинӣ, Ибн Садақа Ҳарронӣ, Абу Саъд ибн Саффор, Абдусалом ибн Абдуллаҳмон Ақоф, Абдурахим ибн Абдуллаҳмон Шаърий, Мансур ибн Абдулмуъним Фуровий, Абул Футуҳ Муҳаммад ибн Мутоҳҳир Фо-

тимий, Абул Мафохир Саъийд ибн Маъмуний, Муайяд ибн Муҳаммад Тусий ва бошқалар, ижозат хати билан қози Абул Қосим ибн Ҳарастоний ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Абдулғофир “Сиёк” китобларида у киши ҳақида қуйидагиларни айтганлар: «Ҳарам фақиҳи, фикҳ ва усулда пешқадам, илм қоидаларининг ҳофизи бўлиб, тасаввуф аҳли орасида улгайганлар. Уларнинг нафаслари баракоти у кишига етган. Зайнулислом Қушайрийдан усул ва тафсирни ўрганганлар. Сўнгра Абул Маъолийнинг илм мажлисларига қатнаганлар. Умрларининг анчасини Абул Маъолийга шогирдлик билан ўтказганлар. Фикҳни, усул қоидаларини мукаммал ўрганганлар. Ҳатто Абул Маъолийнинг пешқадам шогирдларига айланганлар. Ҳажга борганлар. Бағдодда ва бошқа шаҳарларда у кишига илм курсилари ўрнатилган. Ҳарамайнда ҳам илмлари маълум эди. У ерда ҳам номлари ва илмий излари қолди. Олимлару солиҳларга пешхезлик қилмасдилар, уларнинг тавозеълари, кийиниш ва ҳаёт тарзларидаги сабр-қаноатларидан ибрат олардилар. Носиҳия мадрасасида дарс бердилар. Мутарриз масжидида имом эдилар. Ҳар якшанба куни илм ҳалқасини уюштирардилар. Булар ваъз ва насиҳатга бой, фойдали мажлислар бўлар эди. “Саҳиҳул Бухорий”, “Саҳиҳул Муслим”, Хаттобийнинг “Ғарибул ҳадис” асарларидан ҳадис айтдилар. Аллоҳ таоло у кишининг умрларини узун қилсин, имкониятларини кенгайтирсин, мусулмонларни у кишидан манфаатдор этсин».

Самъоний айтганлар: «Марвда Абдурашид ибн Али Табарийнинг: “Фуровийнинг ўзи минг ровий”, – деганларини эшитганман».

Оталари Фазл ибн Аҳмаднинг ҳикоя қилишларича, амир Абул Ҳасан Самхурий 453 йилда Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламни тушларида кўрганларида у зот ўғлим Муҳаммадга ишора қилиб: “Илм мажлисларига сени ўзимнинг ўринбосарим қилиб қолдирдим”, – дебдилар».

Ибн Асокир айтганлар: “Аллома Фуровийнинг ҳузурларига иккинчи илм сафаримда санадларининг олийлиги, қомусий илм соҳиби эканликлари, эътиқодларининг соғломлиги, ҳуққларининг гўзаллиги ва толиби илмларга ўзларини батамом бахшида қилганликлари учун турли юртлардан толиби илмлар окиб келаётганларига гувоҳ бўлдим”. (Ибн Асокир тўлиқ бир йил Фуровийдан илм ўрганганлар.)

Самъоний шайх Абу Абдуллоҳ Фуровийнинг шундай деганларини эшитган эканлар: «Биз Абу Авонанинг “Муснад”ларини Қушайрийдан эшитардик. Ўша мажлисда раис ҳам ҳозир бўлардилар ва шайхнинг ёнларида ўтирардилар. Бир куни раис келмай қолди. Шайх эгниларида дағал, қора либослари ва кичкина саллалари билан ўз жойларида ўтирар эдилар. Дарсларини эшитиш у кишининг ҳурматларини жойига қўйиш, деб ўйладим. Отам ўқий бошладилар. Мен: “Кимга ўқияпсиз, шайх ҳозир бўлганлари

йўқ-ку?” – деб сўрадим. “Сен келмаган кишини шайх деб ўйлаб юрибсанми?” – дедилар. “Ҳа”, – деб жавоб бердим. Таажжуб билан елкаларини қисиб, истиржой айтдилар-да: “Эй соддагина болам, шайх – мана шу ўтирган одам”, – дея китобни бошлаган жойларидан қайта ўқишга киришдилар».

Самъоний яна айтганлар: «Абдураззоқ ибн Абу Наср Табасийнинг: “Мен “Саҳиҳул Муслим”ни Фуровийдан ўн етти марта борганда ўқиб олдим. Кейин у киши: “Мен ўлгач, ювишда иштирок этишингни, ховлида жанозамни ўқишингни, тилингни оғзимга киритишингни васият қиламан, чунки сен ўша тилинг билан Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадисларини кўп ўқигансан”, – дедилар”, – деганларини эшитдим».

Самъоний айтганлар: «У кишига чошгоҳ пайтида жаноза ўқилди. Одамларнинг кўплигидан тобутлари пешин намозидан кейингина қабристонга етиб борди.

Эсимда: 530 йилнинг Рамазони эди. Биз у кишининг тахтиравонларини елкамизга кўтариб, имом Муслимнинг қабрлари ёнига олиб бордик. Ўша ерда “Саҳиҳи Муслим”нинг охирини ривоят қилиб бўлганларидан кейин йиғладилар, узоқ дуо қилдилар. Ҳозир бўлганлар ҳам йиғлашди. Шайх: “Бу китоб бундан кейин менинг олдимда ўқилмаса керак”, – дедилар. Шавволнинг йигирма биринчи куни вафот этдилар. Имомлар имоми Ибн Хузайманинг ёнларига дафн қилиндилар. Мингдан зиёд илм мажлисларида ҳадис ёздирган эдилар».

У кишидан бизга судосий (санадида олтита ровий бўлган) ҳадислар; Ибн Абу Доимнинг асҳоблари орқали олий санадли юз ҳадис ва шу даражадаги яна қирқ ҳадис ҳамда бошқа ҳадислар етиб келди.

ХАЙЁМ (16; 70 ВА 204, 51)

Шайх, буюк муҳаддис, Бухоро мусниди Абу Солиҳ Халаф ибн Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн Наср Бухорий Хайём.

Бундор ўз юртларида ҳадис мақомида қай даражада бўлсалар, Мовароуннаҳрда Хайём шундай мақомда эдилар. (Мовароуннаҳр Бундори)

Солиҳ ибн Муҳаммад Жазара, Наср ибн Аҳмад Киндий, Ҳомид ибн Саҳл, Мусо ибн Афлах, Муҳаммад ибн Али ибн Усмон, Умар ибн Ҳаннод, Фараҳ ибн Айюб ва Бухоро шайхларидан ҳадис ривоят қилганлар. Сафарга чикмай, Бухорода турғун яшаганлар.

Бу кишидан Ҳоким, Ибн Манда, Муҳаммад ибн Аҳмад Гунжор, Абу Саъд Абдурраҳмон ибн Идрисий ҳадис ривоят қилганлар. Абу Саъд Абдурраҳмон ибн Идрисий бу кишининг ривоятларини енгил санаганлар. Лекин ҳадисларини ривоят қилишни тарк этмаганлар.

Халилий айтадилар: «У киши ўткир хотирали, маърифатли эдилар. Лекин ривоятлари жуда заиф. Ибботланмаган матнларни ҳам ривоят қилганлар. Ҳоким ва Ибн Абу Зуръанинг: “Хайёмдан кўп нарса ёзиб олдик. Аммо уларнинг тўғрилигига кафолат беролмаймиз”, – деганларини эшитганман».

86 ёшга кирганлар. 361 йил жумодул аввал ойида вафот этганлар.

ХАЛИЛ ИБН АҲМАД (16; 437, 323)

Имом, ҳанафийлар шайхи, воиз Абу Саъид Халил ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Халил Сижзий Ҳанафий.

Самарқанд қозиси бўлганлар.

Абул Қосим Бағавий, Яҳё ибн Соъид, имомлар имоми Ибн Ҳузайма, Абул Аббос Саррож, Муҳаммад ибн Иброҳим Дайбулий Маккий, Ибн Жавсо ва бошқа кўплардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Ҳоким, Абу Яъқуб Исҳоқ Қарроб, Абдулваҳҳоб ибн Муҳаммад Хаттобий, Жаъфар Мустағфирий, Абу Зарр Ҳаравий, Муҳаллим ибн Исмоил Зоббий Ҳаравийлар ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишининг олий санадли ҳадислари менда бор. Ўзлари ўткир воиз ва панд-насиҳат қилувчи бўлганлар.

289 йилда таваллуд топганлар.

378 йилда Фарғонада вафот қилганлар.

Ҳоким айтадилар: «У киши ўз даврларида раъй аҳлининг шайхларидан эдилар. Одамлар ўртасида ваъзда чиройли сўзловчи эдилар».

У кишининг шеърларидан:

سأجعل لي النعمان في الفقه قدوة ** وسفيان في نقل الأحاديث سيدا

وفي ترك ما لم يعني عن عقيدتي ** سأتابع يعقوب العلا ومحمدا

واجعل درسي من قراءة عاصم ** وحمزة بالتحقيق درسا مؤكدا

واجعل في النحو الكسائي قدوة ** ومن بعده الفراء ما عشت سرمدًا

Фикҳда пешво деб билганим – Нўъмон,

Ҳадисда саййид деб билганим – Суфён.

Лозим бўлмаган ишни тарк этишда,

Муҳаммад ва Яъқуб эдилар сарбон.

*Қироатдан олдим Осимдан таълим,
Ва яна Ҳамзадан қиёсни олдим.
Наҳвда Кисойни ибрат айладим,
Сўнг эса Фаррони, келгунча ўлим.*

ХАЛЛОЛ (17; 597, 399)

Адиб Абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Муҳаммад ибн Ҳасан Бағдодий Халлол. Ҳофиз Ҳасаннинг туғишган биродарлари.

Абу Ҳафс Зайётдан ҳадис эшитганлар. Мовароуннаҳрда «Саҳиҳи Бухорий»ни Ҳожибийдан эшитиб, ривоят қилганлар.

У кишидан Абул Фазл ибн Хайрун, Хатиб ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Хатиб айтадилар: «У кишининг ривоятлари камчиликлардан холи», 430 йилда вафот этганлар.

ХАТИБИ МАВСИЛ (21; 87, 35)

Шайх, имом, олим, фақиҳ, муҳаддис, аср мусниди, Мавсил хатиби Абул Фазл Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдулқохир ибн Ҳишом Тусий Бағдодий Мавсилий Шофезий.

487 йил сафар ойида таваллуд топганлар.

Оталари у кишининг тарбияларига ниҳоятда эътибор берганлар. Абу Абдуллоҳ ибн Талҳа Ниъолий ва Тирод Зайнабий ҳузурларида ҳадис эшитганлар. Наср ибн Батир, Абу Бакр Турайсисий, Аҳмад ибн Абдулқодир Юсуфий, Муҳаммад ибн Абдусалом Ансорий, Абул Ҳасан ибн Айюб, Жаъфар Саррож, Мансур ибн Ҳийд, Ҳусайн ибн Али ибн Бусрий, Абу Ғолиб Боқилоний ва Абу Мансур Хайётдан ҳам ҳадис эшитганлар.

Асбаҳонда Абу Али Ҳаддоддан, Найсобурда Абу Наср ибн Кушайридан, Термизда Маймун ибн Маҳмуддан, Мавсилда оталари ва амакиларидан ҳадис эшитганлар. Бир неча йил Мавсил масжидига имом-хатиблик қилганлар. Кўп толиби илмлар бу кишидан баҳраманд бўлганлар. сиқа эдилар.

Абу Бакр Ҳозимий у кишидан ҳадис ривоят қилсалар: «Бизга Хатиб Мавсил ўзларининг китоблари (асл нусха)дан ўқиб хабар бердилар», – дер эдилар. Бу билан Муҳаммад ибн Абдулҳолик Юсуфий у кишининг номларидан сохталаштирган ва ўзгартирган ҳадислардан ўзларини муҳофаза қи-

лар эдилар. Муҳаддислар бу ҳолни Хатибга билдиргач, у киши Муҳаммад Юсуфийнинг ривоятларини тўхтатиб, ўзларига асл манбадан «Ал-Мушайяха» китобини тахриж қилиб олдилар.

У кишидан Абу Саъд Самъоний, Абдулқодир Руҳовий, шайх Муваффақуддин Абдуллоҳ, Баҳо Абдурраҳмон, қози Юсуф ибн Шаддод, Хибатуллоҳ ибн Ботиш, Абул Ҳасан ибн Қатиъий, шайх Иззуддин Али ибн Асир, Муваффақ Яъиш ибн Али Наҳвий, Абдулкарим ибн Туробий, Абул Хайр Иёс Шаҳрузурий, Иброҳим ибн Юсуф ибн Хутта Мавсилиий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Ибн Қудома айтадилар: «Гўзал сийратли шайх эдилар. У кишидан фақат яхшилик кўрганмиз».

Ибн Нажжор айтадилар: «Хатиб Бағдодда туғилдилар. Фикҳ ва усул илмини Илкийе Абул Ҳасан Ҳарросий ва Абу Бакр Шошийдан, адаб илмини Абу Закарийе Тибризий ва Абу Муҳаммад Ҳаририйдан таълим олдилар».

578 йил Рамазон ойида вафот қилганлар.

У кишининг гўзал шеърлари бор. Унда тўғрилиқ ва дин васф қилинган. Кўп толиби илмлар у кишидан баҳраманд бўлганлар. Беназир эдилар. У кишидан ижозат билан ҳадис ривоят қилган сўнгги ровий – Ибн Абдуддоим.

ХОЛИД ИБН АҲМАД (13; 137, 68)

Амир Абул Ҳайсам Зухлий – Мовароуннаҳр подшоҳларидан. Бухорода у кишидан гўзал осори атиқалар қолган. Муҳаддисларни ниҳоятда ҳурмат қилганлар. Уларга кўп эҳсон ва ҳадя берганлар.

Ибн Роҳавайх, Убайдуллоҳ Қаворирий ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан Саҳл ибн Шозавайх, Ибн Абу Ҳотим, Ибн Уқда, Аҳмад ибн Муҳаммад Мункадирий ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган. Абдурраҳмон ибн Ҳамдон Жаллоб – у кишидан ривоят қилган сўнгги ровий.

Илм талабида уловга минмай пиёда юрганлар, бу йўлда минглаб дирҳам сарфлаганлар.

270 йилда оламдан ўтганлар.

Муфтий, аллома, ҳанафийлар шайхи Абу Бакр Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий Бағдодий. Абу Бакр Аҳмад ибн Али Розийнинг шогирдлари.

Абу Бакр Шофеъий ва бошқа шайхлардан ҳадис эшитганлар. Бу киши кам ҳадис ривоят қилганлардан.

У кишидан имом Барқоний ҳадис ривоят қилганлар ва айтадилар: «Хоразмий: “Бизнинг диндорлигимиз кампирларнинг диндорлигидек. Сўзда ҳам ҳеч нарсасага эга эмасмиз”, – дердилар ҳамда ҳанбалий мазҳабидаги имомга иқтидо қилиб намоз ўқир эдилар».

Қози Абу Абдуллоҳ Саймарий айтадилар: «Кейинчалик шайхимиз Абу Бакр Хоразмий ҳанафийларнинг имом ва муфтийларидан бўлдилар. Одамлар у кишидек чиройли фатво берадиган ва дарс ўтадиганни кўришмаган эди. Бир неча марта қозилик таклиф қилинди. Лекин у киши бош тортдилар. Аллоҳ у кишини раҳматига олсин».

403 йил жумодул аввал ойида оламдан ўтганлар. Бағдодда бу кишининг қўллари остида кўплаб фақиҳлар вояга етганлар.

ХОРАЗМИЙ (18; 8, 6)

Аллома Абу Саъид Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Али ибн Нумайр Хоразмий Шофеъий Зарир. Бағдодда Шофеъий мазҳабининг улуғ имомларидан, шайх Абу Ҳомиднинг шогирдларидан.

Хатиб Бағдодий айтадилар: «Хоразмий дарс ўтдилар ва фатво бердилар. Қози Абу Тоййибдан кейин бу кишидек фақиҳ бўлмаган. Хоразмий Убайдуллоҳ ибн Аҳмад Сайдалонийдан ҳадис ривоят қилганлар. Мен у кишидан ёзиб олганман».

448 йилнинг сафар ойида оламдан ўтганлар. Бу кишининг номлари Мансур Кархий ва Абу Наср Нобитийдан олдин тилга олинарди.

ХОРАЗМШОҲ (19; 529, 310)

Подшоҳ, олим Абул Фатҳ Муҳаммад ибн Нуштегин диндор, фозил, такводор, замоннинг яхшиларидан, саховатпеша, кўп Қуръон тиловат этиб, кўп сафар қилувчилардан, тафсир илмининг билимдонларидан эдилар.

У киши айтадилар: «Низомулмулкнинг: “Бомдодни ғира-шира пайтда ўқиш қабр зулматини кетказди”, – деган сўзларини эшитдим».

Одил подшоҳлардан бўлиб, Хоразмда ўттиз йил ҳукмдорлик қилганлар. 522 йили шаввол ойида вафот этганлар. У кишидан кейин ўғиллари Отсиз ҳукмронлик қилганлар.

ХОРАЗМШОҲ (20; 322, 215)

Хоразм султони, подшоҳ Отсиз ибн Муҳаммад ибн Нуштегин. 490 йилда тугилганлар.

Узоқ муддат ҳукмронлик қилганлар. Султон Санжарга итоатда бўлганлар. Бир муддат фалаж бўлиб ётганлар. Табибнинг тавсиясисиз дори берилгани оқибатида касаллари кучайиб, қувватлари заифлашиб, 551 йил жумодул охир ойида вафот этганлар. Афсусланган ҳолда:

مَا أَغْنَىٰ عَنِّي مَالِيَهٗ هَلَاكَ عَنِّي سُلْطَانِيَهٗ

“(Жамлаган) молу мулким мени (Аллоҳнинг азобини даф қилишдан) **саклаб қолмади** (манфаат бермади). **Менинг** (мулку) **султоним** (мансабу обрўйим, насабу ҳасабим – ҳамма-ҳаммаси) **ҳам ҳалок бўлди** (Мен ёлғиз ўзим, ёрдамчисиз, дўст-биродарсиз қолдим)”, – дер эканлар.³³

Отсиз адолатли, фуқароларига ғамхўр бўлганлар. У кишидан кейин ўғиллари Хоразмшоҳ Арслон ҳукмронлик қилиб, амакиларидан бир нечтасини ўлдиртиради ва ўзи ҳам 568 йилда вафот этади. Алпқомат, кўрқмас, ботир бўлган бу зот Зулм-зўравонликка қарши курашган.

У кишининг ўғиллари – султон Алоуддин Такаш ибн Арслон ибн Отсиз ибн Муҳаммад ибн Нуштегин.

ХОРАЗМШОҲ (21; 330, 174)

Султон Алоуддин Такеш ибн Арслон ибн Отсиз ибн Муҳаммад ибн Нуштегин.

Абу Шома айтганлар: “У киши амир Тоҳир ибн Ҳусайнинг ўғли, чавандоз ва паҳлавон бўлган. Синддан тортиб Ҳиндгача, Мовароуннаҳр ва Хуросондан то Бағдодгача бўлган жойларни эгаллаганлар. У кишининг волийлари Ҳулвон бўлиб, юз минг аскарлари бор эди. Аскарлари хали-

³³ Ҳакко сураси, 28–29-оятлар.

фани ҳам мағлуб қилди. У кишининг ҳукмронлиги даврида салжукийлар давлати тугатилди. Чолғу асбобларини яхши чалардилар.

Бир номаълум шахс келиб, у кишини қаттиқ кўрkitди. У одам айбини бўйнига олгач, уни ўлдирдилар.

Жанг пайтларида аскарларидан олдинда юриб урушардилар. Бир кўзлари найзанинг зарбидан кўр бўлиб қолган эди. Бағдодни эгаллаш учун йўлга чиқдилар. Дехистонга етганларида вафот этдилар. Ўлимларидан сўнг тахтга ўғиллари Муҳаммад ўтирди. Отасининг Алоуддин лақаби унга ҳам берилди”.

Ибн Бузурий айтганлар: “Такеш адиб, ҳанафий мазҳабининг билагонларидан бўлиб, Хоразмда мадраса курдирганлар. Илмий мақомга эга эдилар. Подшоҳ Туғрулга қарши курашганлар ва уни ўлдирганлар. Вазир Ибн Қассоб билан у кишининг ўрталарида можаро бўлиб ўтган. Сабаби: вазир девондан юборилган ҳадяларни олмаган. Сўнгра пушаймон бўлиб, султондан узр сўраган. Кейинги гал юборилган саруполарни кийиб олган”.

596 йил Рамазон ойида Шаҳристонда оламдан ўтганлар. Ўғиллари Муҳаммад жасадларини олиб келиб, Хоразм мадрасасига дафн этган.

Яна бир ривоятда у кишининг Хавоникда вафот этганлари айtilган.

ХОҲАРЗОДА (19; 14, 8)

Ҳанафийлар шайхи, Мовароуннаҳр фақиҳи, замоналарининг Абу Ҳанифаси Абу Бакр Хоҳарзода Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад Қудайдий Бухорий.

Қози Абу Собит Муҳаммад ибн Аҳмад Бухорийнинг опаларининг (ёки сингилларининг) ўғиллари. Шунинг учун лақаблари – Хоҳарзода. Хоҳарзода – опа ёки сингилнинг фарзанди.

Оталаридан, Мансур Қоғазий, Абу Наср Аҳмад ибн Али Ҳозимий, ҳоким Абу Умар Муҳаммад ибн Абдулазиз Қантарийлардан ҳадис эшитганлар. Кўп илм ҳалқаларини қоғозга туширганлар. У кишининг қўлларидан анча ровийлар ва имомлар етишиб чиққан.

Бу кишидан Усмон ибн Али Пойкандий, Умар ибн Муҳаммад ибн Луқмон Насафий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

У кишининг таълим усуллари осон бўлиб, шунга амал қилганлар. Илм денгизларидан бўлганлар. Буни Самъоний «Ал-Ансоб»да зикр этганлар.

Хоҳарзода 483 йили жумодул аввал ойида кексалик ёшига етиб, Бухорода оламдан ўтганлар.

Шайх, садук, олим, муҳаддис Абул Қосим Али ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳасан Хузоъий Балхий. «Бӯри билан гаплашган» лақабли Уҳбон ибн Иёз Хузоъий розияллоҳу анҳунинг авлодларидан.

Ҳайсам ибн Кулайб Шошийдан у кишининг «Муснад»ларини, Ибн Қутайбанинг «Аш-Шамоил», «Ғарибул ҳадис» китобларини ва бошқа китобларни эшитганлар. Узоқ умр кўрганлар. Замоналарининг яғонаси бўлганлар.

Оталаридан ҳамда устоз Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Яъқуб Бухорий, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Тархон Балхий, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ханб, Абу Амр Муҳаммад ибн Исҳоқ Усфурий, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Жаммол, Муҳаммад ибн Аҳмад Суламий ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

Кексалик чоғларида сафар қилганлар. Бухоро, Балх, Самарқанд ва Насафда ҳадис айтганлар.

326 йилнинг ражаб ойида таваллуд топганлар.

Бу кишидан ўша диёр аҳлининг кўплари ҳадис ривоят қилганлар. Охириги вафот этган шогирдлари – Аҳмад ибн Муҳаммад Халилий Деҳқон.

Хузоъий 411 йилнинг сафар ойида Бухорода вафот этганлар.

ШАККАР (14; 221, 123)

Имом, олим, ҳофиз, мукаммал ҳифз соҳиби Абу Абдурраҳмон Муҳаммад ибн Мунзир ибн Саъид ибн Усмон ибн Ражоъ ибн Абдуллоҳ ибн Аббос ибн Мирдос Суламий Ҳаравий Шаккар. Яна бир кунялари – Абу Жаъфар. Саҳобий Аббос ибн Мирдос розияллоҳу анҳунинг авлодларидан.

Муҳаммад ибн Рофеъ Қушайрий, Али ибн Хашрам, Умар ибн Шабба, Али ибн Ҳарб, Аҳмад ибн Мансур Рамодий, Аҳмад ибн Исо Мисрий ва бошқа кўплардан ҳадис эшитганлар.

Ривоятлари ва ёзган асарлари пухта.

У кишидан Абул Валид Ҳассон ибн Муҳаммад, Абу Ҳомид ибн Шарқий, Абу Бакр Аҳмад ибн Али, Абу Умар Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Матар, Яҳё ибн Мансур ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

Ҳоким шундай деганлар: «Шаккар Марв, Тус, Сарахс, Маравруз, Бухорода ва 297 йили Найсобурда ҳадис айтганлар».

Шаккар 303 йил рабиъул аввал ёки рабиъул охир ойида вафот қилганлар. Яна бир ривоятда 302 йилда вафот этганлари айтилган.

Ўйлашимча, тижорат сафарларида ҳам бўлганлар.

ШАМСУЛ АИММА (19; 415, 240)

Имом, аллома, ҳанафийлар шайхи, Бухоро муфтийси, шамсул аимма Абул Фазл Бакр ибн Муҳаммад ибн Али ибн Фазл Ансорий Хазражий Саламий Жобирий Бухорий Заранжарий.

Заранжар – Бухоро қишлоқларидан бири.

Бу кишининг мазҳаб юзасидан билимдонликлари борасида ибратли ҳикоятлар тўқилган. Менга ҳофиз Абул Ало Фаразий у киши ҳақларида: «Мутлақ имом эдилар. Дунёнинг тўрт тарафидан толиби илмлар ёғилиб келарди. Илм талабининг илк босқичида “Бурҳонул имомил мозий” (“Ўтган имомлар ҳужжати”) лақабини олган Абдулазиз ибн Моза билан сабоқдош бўлганлар. Икковлари шамсул аимма (имомлар куёши) Муҳаммад ибн Абу Саҳл Сарахсийнинг қўлларида фақиҳ бўлиб етишганлар», – деб айтиб берган эдилар.

427 йилда таваллуд топганлар. Бу киши яна шамсул аимма Абдулазиз ибн Аҳмад Ҳалвоийдан ҳам фикҳни ўрганганлар.

Оталаридан, Умар ибн Мансур ибн Ханб, ҳофиз Абу Масъуд Аҳмад ибн Муҳаммад Бажалий, Маймун ибн Али Маймунийдан ҳадис эшитганлар. Абу Саҳл Аҳмад ибн Али Абивардийдан «Саҳиҳи Бухорий»ни эшитганлар. Абивардий ўз навбатида «Саҳиҳи Бухорий»ни Ибн Ҳожиб Кушонийдан эшитганлар. Абул Фазл яна Иброҳим ибн Али Табарий, ҳофиз Юсуф ибн Мансур, Муҳаммад ибн Сулаймон Кохустувоний (Кохустувоний)дан ҳадис эшитганлар.

Замоналарининг яғонаси, олий санад соҳиби, кадри баланд инсон бўлганлар. Ҳатто «Кичкина Абу Ҳанифа» дейилганлар. Тарих ва насабни яхши билганлар. Бир марта у кишидан бир ғариб масала тўғрисида сўралганда: «Мен шу масалани 400 марта такрорлаганман», – деган эканлар.

У кишидан Умар ибн Муҳаммад ибн Тоҳир Фаргоний, Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад Хулмий Балхий, Муҳаммад ибн Яъқуб Сарахсий, Абдулҳалим ибн Муҳаммад Бухорий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишининг қўлларида ўғиллари Умар, шайхулислом Бурҳониддин Али ибн Абу Бакр Фаргоний (Марғиноний) ва бошқалар фақиҳ бўлиб етишганлар.

512 йил шаъбон ойининг 19-кунида дунёдан ўтганлар.

Ўғиллари аллома Имоуддин Умар 584 йилда вафот этганлар.

Изоҳ: «Миротуз замон» ва «Ал-Мунтазам» китобларида ривоят қилинади: «Бу кишидан ғариб бир масала тўғрисида сўралганда: “Бухоро қалъаларининг бир чеккасига ўтиб, тунда шу масалани 400 марта такрор қилганман”, – деганлар. Қачон фикҳий масала сўралса, ҳеч қандай такрорсиз, китобларга қарамасдан, ўша жойидан дарс бериб кетаверар эканлар. Агар фуқаҳоларга бирор масала мушкул бўлиб қолса, у кишидан сўрашар ва фикрларини олиб, шунга амал қилиб, фатво берар эканлар».

ШАМСУЛ МУЛК (19; 192, 113)

Султон Наср ибн Иброҳим Шамсул мулк – Мовароуннахр волийси.

Самъоний айтадилар: «Илмли, ўткир фикрли, сиёсатдон, мулоҳазали, фазилатли подшоҳлардан эдилар. Фикҳни ўрганиб, ундан дарс бердилар. Ўзларининг чиройли хатлари билан Куръон ёздилар. Самарқанд ва Бухоро минбарларида амри маъруф қилар, гўзал фасоҳатларидан одамлар ажабланишарди. Ҳадисни Ҳамд ибн Муҳаммад Зубайрий ва бошқалардан ёзиб олардилар. Дурадгорликдан ҳам хабардор бўлиб, Мақсуранинг (масжидда подшоҳлар учун тайёрланадиган махсус жой) эшигини ўз кўллари билан ясагандилар».

У кишидан хатиб Муҳаммад ибн Наср ҳадис ривоят қилганлар.

492 йил зулқаъда ойида вафот этганлар.

ШАРАФУЛ МУЛК (19; 188, 109)

Улуғлик соҳиби, котиб Абу Саъд Муҳаммад ибн Мансур Хоразмий Муставфий.

Пешво, пурвиқор, ҳурматга сазовор, бадавлат бўлганлар. Маликшоҳ ҳукмронлигида девон ишларини бошқарганлар ва ўрناق кўрсатганлар. Мадраса ва масжидлар қурдирганлар. У киши имом Аъзамнинг қабрлари устида мақбара ва кубба барпо этганлар. Умрларининг охирида ҳурмат-эҳтиромли бўлиб, уйларида ўтирганлар. Подшоҳлар у кишининг маслаҳатлари билан иш тутганлар.

Абу Жаъфар Баъзий зикр этилган мақбарани қуриш вақтида айтган эканлар:

ألم تر أن العلم كان مبددا ** فصوره هذا المغيب في اللحد

كذلك كانت هذه الأرض ميتة ** فأنشرها فعل العيد أبي سعد

*Илм соврилиб кетмоқдадир, билмайсанми бу ишни?
Лаҳаддаги гойиб бу зот тўхтатди бўлинишни.
Худди шунга монанд, шаксиз, ўлганди қабр ўрни – ер,
Унга қайта жон киргизди даъваткор Абу Саъд – эр.*

Абу Жаъфар Баёзий яна айтадилар: «Абу Толиб Хусайн ибн Муҳаммад ибн Али Зайнабийнинг айтишларича, Шарафул мулк минг динар билан сийланганлар».

Шарафул мулк 494 йил муҳаррам ойида вафот этганлар.

ШАРИК (8; 200, 37)

Аллома, ҳофиз, кози, кўзга кўринган буюк арбоблардан Абу Абдуллоҳ Шарик ибн Абдуллоҳ Нахаъий.

Ҳадисда у қадар сиқа эмаслар. Имомлар бу кишининг якка ривоят қилган ҳадисларини ҳужжат сифатида келтиришдан сақланганлар.

Абу Аҳмад Ҳоким айтадилар: «У киши – Шарик ибн Абдуллоҳ ибн Синон ибн Анас».

Бошқа бир ривоятда: «Шарик ибн Абдуллоҳ ибн Абу Шарик ибн Молик ибн Нахаъ», – дейилган.

Шарик халифа Умар ибн Абдулазиз замонларида яшаганлар.

Салама ибн Кухайл, Мансур ибн Муътамир ва Абу Исҳоқдан ҳадис эшитганлар. Ҳадислари мустаҳкам эмас.

Абу Бакр Хатиб айтадилар: «Қози Шарик ибн Абдуллоҳ ибн Ҳорис ибн Авс халифа Умар ибн Абдулазиз замонларида яшаганлар».

Абу Сахра (Ибн Шаддод ва Ибн Абу Рошид ривоят қилган ҳадисларнинг жамловчиси), Зиёд ибн Илоқа, Симок ибн Ҳарб, Абдулазиз ибн Руфайъ, Зубайд ибн Ҳорис, Баён ибн Бишр, Яъло ибн Ато, Иброҳим ибн Муҳожир, Усмон ибн Абу Зуръа, Осим Аҳвал, Солим Афғас, Сулаймон Аъмаш, Ато ибн Соиб, Нусайр ибн Зуълук, Абдулмалик ибн Умайр, Салама ибн Муҳаббиқ, Ашъас ибн Абу Шаъсо, Абдулкарим ибн Молик Жазарий, Микдом ибн Шурайх, Саъид ибн Масрук, Хишом ибн Урва, Осим ибн Баҳдала, Али ибн Базийма, Зайд ибн Жубайр, Ҳаким ибн Жубайр, Шабиб ибн Ғарқада, Михвал ибн Рошид, Ибн Ақил, Иброҳим ибн Жарир ибн Абдуллоҳ Бажалий, Аммор Духний, Ҳабиб ибн Абу Собит ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

Шарикдан Абон ибн Тағлаб, Муҳаммад ибн Исҳоқ (бу икковлари устозлари), Шуъба, Суфён, Лайс ибн Саъд, Ибн Муборак, Яхё ибн Одам, Абу Нуъайм, Язид ибн Ҳорун, Исҳоқ ибн Юсуф Азрак ҳадис ривоят қилишган. Айтишларича, Исҳоқ Азрак у кишидан тўққиз минг ҳадис ривоят қилган эканлар.

Бу кишидан Аҳмад ибн Юнус, Али ибн Жаъд, Абу Бакр ибн Абу Шайба, Усмон ибн Абу Шайба, Ҳаннод ибн Саррий, Лувайн, Яхё ибн Яхё, Муҳаммад ибн Сулаймон Лувайн, Яхё ибн Абдулҳамид Ҳиммоний, Ибод ибн Яъқуб Равожиний, Исҳоқ ибн Абу Исроил, Али ибн Ҳужр ва бошқалар ҳам ҳадис ривоят қилишган.

Яхё ибн Маъийн у кишини сиқалар қаторида санаб: «У киши Абул Аҳвасдан кўра ишончлироқ», – деганлар.

Абул Аҳваснинг ҳадислари икки саҳиҳ китобда келтирилган. Шарикдан Муслимгина бошқа санадни кучайтириш учун ҳадис ривоят қилганлар. Бухорий эса бу кишидан муаллақ ҳолда ҳадис ривоят қилганлар.

Ибн Муборак айтадилар: «Шарик ўз шаҳарларидаги шайхларнинг ҳадисларини Саврийдан кўра билувчироқдир. Ибн Маъийнга бу гап зикр қилинганда, у киши: “Суфённи ҳеч ким билан таққослаб бўлмайди. Лекин Шарик баъзи шайхларнинг ривоятларини Саврийдан кўра кўпроқ билардилар”, – деганлар.

Имом Насай айтадилар: «Шарикнинг ҳадисларини ҳужжат сифатида ишлатса бўлади».

Жузжоний айтадилар: «Шарик хотиралари суст, ҳадислари тартибсиз, бошқа эътиқодга мойилроқ эдилар».

У киши шаҳардаги одатга кўра шиаликка биров мойилроқ бўлганлар.

Катта фақиҳлардан эдилар. У киши билан имом Абу Ҳанифа ўрталаарида илмий баҳслар бўлган.

Тўқсон бешинчи йилда таваллуд топганлар.

Бир ривоятда: «У киши Бухорода таваллуд топдилар. Сўнгра Куфага кўчиб ўтдилар», – дейилган.

Имом Бухорий: «Шарикнинг боболарининг исмлари – Синон», – деганлар. Шайхлари Абу Нуъайм эса боболарини Ҳорис, деб айтганлар.

Иброҳим ибн Саъид Жавҳарий: «Шарик тўрт юз ҳадисда хато қилганлар», – деганлар.

Абдурахмон ибн Шарик айтадилар: «Отамда Жобир Жуъфийдан ва Лайс ибн Абу Сулаймдан ривоят қилинган ўн мингтадан масала бор эди».

Абу Нуъайм айтадилар: «Шарикнинг: “Халифа бўлган пайтларида Усмон розияллоху анху қавмнинг энг афзали эдилар”, – деганларини эшитдим».

Куфадаги энг инсофли кишилардан бўлганлар.

Мансур ибн Абу Музоҳим айтадилар: «Шарикнинг халифа Махдийнинг вазирлари Абу Убайдуллохнинг мажлисларида сўзлаганларини эшитдим. Мажлисида Ҳасан ибн Зайд ибн Ҳасан, Мусъаб Зубайрийнинг оталари, Ибн Абу Мусо ва бошқа улуғлар ҳам бор эдилар. Улар набиз (хурмо, кишмиш ва бошқа нарсаларни сувга ивитиб тайёрланган ичимлик тури) ва унинг ҳукми тўғрисида сўз юритишарди. Ироқдан келганлар набизга рухсат бердилар. Қолганлар уни истеъмол қилишдан қайтардилар. Шунда Шарик айтдилар: “Бизга Абу Исҳоқ ровий Амр ибн Маймундан ривоят қилдилар. У кишига Умар розияллоҳу анҳу: “Биз туя гўштини истеъмол қиламиз. Буни ҳазм қиладиган нарса мана шу набиздир”, – деганлар”.

Ҳасан ибн Зайд

مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي الْمِلَّةِ الْآخِرَةِ إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَافٌ

“Бизлар бу ҳақда (тавҳид ҳақида) сўнгги динда эшитмаганмиз. Бу фақат бир уйдирмадир” (Сод сураси, 7-оят) оятини ўқидилар. Шарик: “Ҳа! Сўрилар қўйилган мажлисларнинг тўрида ўтириш сизни бундай нозик масалаларни эшитишдан тўсиб қўйган экан-да”, – деганларида, Ҳасан ибн Зайд ҳеч нарса дея олмадилар. Қавм бироз жим бўлиб қолди. Кейин яна набиз тўғрисидаги гап давом этди. Шарик эса жим турдилар. Шунда Абу Убайдуллоҳ у кишига қараб: “Эй Абу Абдуллоҳ, бу масалада билганларингизни айтинг!” – деганларида, Шарик: “Йўқ! Ҳадис бировларга айтилиб, улар томонидан ёлғонга чиқарилишидан кўра унинг қадрига етадиганлар учун иззатлироқ”, – деб айтдилар. Шунда кимдир: “Суфён Саврий набиз ичганлар”, – деди. Яна кимдир: “Йўқ. Бизга Суфён уни ичишни тарк қилганлари ҳақида хабар етди”, – деди. Шарик: “Мен ўз замонларида Куфа аҳлининг энг яхшиси бўлган Молик ибн Миғвалнинг уйларида у кишининг набиз ичганларини кўрганман”, – дедилар».

Исо ибн Юнус айтадилар: “Илмда Шарик ибн Абдуллоҳдан кўра парҳезкор одамни билмайман”.

Муҳаммад ибн Муъовия Найсобурий айтадилар: «Мен Уббоднинг: “Воситдалигимизда ҳузуримизга Маъмар ва Шарик келдилар. Шарик бизнинг наздимизда Маъмардан кўра мақбулроқ эдилар”, – деганларини эшитдим».

Аббос айтадилар: «Мен Ибн Маъийндан Исроил ва Шарик тўғриларида сўрадим. У киши: “Ҳар икковларининг ривоятлари аниқ. Лекин Шарикнинг ривоятлари Абул Аҳвасникидан кўра аниқроқ”, – деб жавоб бердилар. Сўнгра Ибн Маъийннинг: “Исроил Шарикдан кўра собитроқ. Яхё Қаттон эса бу иккала ровийдан ҳадис ривоят қилмасдилар”, – деганларини эшитдим».

Минжоб ибн Ҳорис айтадилар: «Бир киши Шарикдан: “Эй Абу Абдуллох! Ўз нафсингизни қандай тасаввур қиласиз?” – деб сўраганида, у киши: “Аллоҳдан бошқа ҳар бир нарсага танқид назари билан қарайман”, – деб жавоб бердилар».

Аҳмад ибн Абу Хайсамага Яҳё ибн Айюб: «Шарикнинг ҳузурларида эдик. Ўшанда муҳаддислар томонидан қўполлик содир этилди, Шарик уларнинг айримларини ўдағайлаб тўхтатдилар. Шунда бир киши: “Эй Абу Абдуллох, сал юмшасангиз бўларди”, – деганида, Шарик ёнларидаги одамнинг тиззасига қўлларини қўйиб: “Найза ҳам динга қувват бўлади”, – дедилар».

Ибн Уяйна айтадилар: «Шарикдан: “Алини Абу Бакрдан устун қўядиганларга нима дейсиз?” – деб сўрашганда, у киши: “Ундай одамлар шарманда бўлади”, – деб жавоб бердилар. Бошқа бир ривоятда: “Ундай бўлса, мусулмонлар хато қилибди-да?” – деганлар».

Вакеъ айтадилар: «Шарик қози бўлганларидан кейин у кишидан ҳадис ёзиб олишни тўхтатдим. У кишининг ривоятлари менда шубҳа туғдиради».

Абу Нуъайм айтадилар: «Шарик қози бўлганларидан кейин у кишидан битта ҳадис ёзиб олганман, холос».

Бағавий айтадилар: «Бизга Аббос ибн Муҳаммад айтиб бердилар. У киши Яҳёнинг: “Шарик бир масалада Ибн Идриснинг устиларидан ҳукм чиқарганларида, Ибн Идрис: “Сиз ҳукм чиқарган масала аслида мана бундай, мана ундай бўлади”, – деб айтдилар. Шарик: “Бориб, буни бўёқчига айт”, – дедилар. Шарик битта фатво юзасидан зиндонбанд бўлиб қолганларида, Ибн Идрис бир масалани бўёқчидан бориб сўраган эканлар”, – деганларини эшитган эканлар».

Мансур ибн Абу Музоҳим айтадилар: «Шарикнинг: “Ўз ўрнида берилмаган жавоб қалбни эритиб юборади”, – деганларини эшитдим».

Иброҳим ибн Аъян айтадилар: «Шарикдан “Бирор кишини бошқа бировдан ортиқ ҳисобламайман”, – деган киши ҳақида сўрадим. У киши: “У одам аҳмоқ экан. Абу Бакр ва Умар бошқалардан устун эмасми?!” – дедилар».

Абу Довуд Раҳовий ривоят қилганлар: «Шарикнинг: “Али бутун башариятнинг яхшисидир. Ким буни инкор этса, у кофирдир”, – деганларини эшитдим».

Бунинг Абу Довуд Раҳовийдан ривоят қилингани аниқ эмас. Маъноси тўғри бўлса-да, бироқ Али розияллоҳу анҳу бутун башариятнинг энг афзали эмаслар. Мусулмон киши бундай дейишдан йироқ. У киши ўз замоналаридаги башарнинг энг афзали эдилар.

Абдуллаҳ ибн Яҳё Узрий: “Куфа аҳлининг энг билимдони – Суфён, энг ҳозиржавоби – Шарик”, – деб гапларини давом эттирганлар.

Фазл ибн Зиёд айтадилар: «Абу Абдуллоҳдан Исроил ва Шарик тўғрилиларида сўрадим. У киши: “Исроил – китоблар эгаси. Эшитганларини ўзгаришсиз ривоят қиладилар. Шарикнинг ўхшашлари йўқ. Ҳадисни тахмин билан ҳам айтардилар”, – деб жавоб бердилар».

Ибн Абу Хайсамага Сулаймон ибн Абу Шайх айтадилар: «Шарик дўстларининг бирига: “Қози бўлишга мажбур қилиндим”, – деб айтганларида, у: “Маош олишга мажбур қилинибсиз-да!” – деган экан».

Сулаймонга Абдуллоҳ ибн Солиҳ ибн Муслим айтиб берганлар: “Шарик Куфага қози бўлганларида шоира Хайзуронни кутиб олиш учун Шоҳийга (Қодисия яқинидаги жой) чиқдилар. Хайзурон келавермагач, уч кун кутган эканлар. Нонлари қотса-да, сувга ботириб, еб кутаверибдилар. Бу ҳақда Ало ибн Минҳол Ғанавий шеър (ҳажв қилиб) ёзганлар:

فإن كان الذي قد قلت حقا * * بأن قد أكرهوك على القضاء

فمالك موضعا في كل يوم * * تلقى من يحج من النساء

مقيما في قرى شاهي ثلاثا * * بلا زاد سوى كسر وماء

*Агар айтган сўзларинг тўғри – ҳақдур,
Қози қилган бўлсалар сени мажбур.
Нечун сенга ҳар кундаги муҳим иш –
Ҳаждан қайтган аёлни интиқ кутиш?!
Шоҳий элидасан уч кундан буён,
Бору будинг фақат суву қуруқ нон”.*

Сулаймон айтадилар: «Менга Абдуррахмон ибн Шарик айтиб бердилар. Шарикнинг оналари Хуросондан эканлар. Бир куни бир аъробий Шарикни кучоғига олиб эшакда кетаётган бу аёлни кўриб: “Сен қоя тошлардан бирини кўтариб боряпсан”, – деган экан».

Мусо ибн Исо Шарикка қараб: “Эй Абу Абдуллоҳ, сени қозилиқдан бўшатишибди. Биз бўшаган қозини кўрмаганмиз”, – деганлар. Шунда Шарик: “Улар – подшолар! Хоҳлаганларини ишдан бўшатадилар, четлаштирадилар”, – деганлар.

Бу билан оталарининг ҳам лавозимдан четлаштирилганларига ишора қилганлар.

Сулаймоннинг айтишларича, Абу Мутаррифга Шарик айтиб берган эканлар: «Мени Абу Жаъфарнинг хузурига олиб боришди. Халифа менга: “Сени Куфага қози этиб қўяман”, – дедилар. Мен: “Бу ишни уддалай олмайман”, – дедим. Халифа: “Исо билан қилган муомаланг ҳақида

менга хабар етди. Аллоҳга қасамки, мен Исо эмасман. Эй Рабеъ, бу ишни қабул қилгунича сенинг хузурида бўлиб турсин”, – дедилар. Рабеъ билан у ердан чикдик. Шунда Рабеъ: “Қози бўлмасанг, халифа сени тинч қўймайдилар”, – дегач, қозиликни қабул қилдим».

Ибн Абу Хайсамага Сулаймон хабар берганлар: «Абдуллоҳ ибн Мусъаб Зубайрий бир куни Шарикни учратганларида: “Менга шу хабар етдики, сиз Абу Бакр ва Умар тўғрисида ножўя гапирар экансиз”, – дедилар. Шунда Шарик: “Аллоҳга қасамки, мен Зубайрининг шаънларига нолайик гапирмаган бўлсам, қандай қилиб Абу Бакр ва Умар ҳақларида ножўя гапирай?!” – дедилар».

Сулаймон айтадилар: «Отамнинг айтишларича, қози Абу Шайбага “Шарик Куфанинг қозиси бўлибди”, деган хабар етганда, Абу Шайба: “Уни Ҳаммонинг шогирдларидан қилмаган Аллоҳга ҳамд бўлсин”, – дебдилар».

Яҳё Қаттондан Ибн Мадиний ривоят қилганлар: «Шарикдан ҳадис ривоят қилиш мен учун Мусо ибн Убайдадан ҳадис ривоят қилишдан кўра яхшироқдир». Қаттон ўз навбатида Шарикни заиф ҳисоблаб: «Куфага Шарикнинг хузурига келдим. У киши менга ҳадис ёздирдилар. Менинг кимлигимни билмасдилар», – дедилар.

Сулаймон ибн Абу Шайхга оталари айтиб берганлар: «Шарикни Аҳ-возга қозилик қилиш учун жўнатдилар. У киши қозилик курсисига ўтирганларича, бирор гап гапирмадилар. Сўнгра туриб қочдилар ва яшириндилар. Баъзи ривоятларда саройга яширинганлари айтилган».

Сулаймонга Яҳё ибн Саъид Амавий айтиб берганлар: «Мен Ҳасан ибн Аммонинг хузурида эдим. У кишига Шарикнинг қозиликни ташлаб, яширингани ҳақида хабар етганда, Ҳасан ибн Аммон: “Шарик Аҳ-воз қозилигини назар-писанд қилмабди-да”, – дедилар».

Муҳаммад ибн Язид Рифоъийга Ҳамдон ибн Асбаҳоний айтиб бердилар: «Шарикнинг хузурида эдим. Халифа Маҳдийнинг бир фарзанди келиб, устунга суянди ва бир ҳадис тўғрисида у кишидан сўради. Шарик унга киё ҳам боқмадилар. Бизга юзланиб, дарсни давом эттиравердилар. У яна ўша ҳадисни сўради. Шарик яна унга эътибор бермадилар. У: “Сиз халифанинг фарзандини писанд қилмаяпсиз”, – деганда, Шарик: “Йўқ. Лекин илм ўз аҳли наздида уни зое қилишдан кўра азизроқдир”, – дедилар. Шундан кейин халифанинг ўғли чўккалаб ўтирди ва савол сўради. Шарик: “Илм талаби мана шундоқ бўлади”, – дедилар ва унинг саволига жавоб бердилар».

Аббод ибн Аввом айтадилар: «Шарик: “Баъзи заифлиги бор ҳадис мен учун уларнинг фикрларидан кўра азизроқдир”, – дедилар».

Али ибн Саҳл айтадилар: «Аффоннинг: “Шарик соқолларини қизилга бўяб эдилар”, – деганларини эшитдим».

Айтишларича, Шарикни бир куни халифа Махдийнинг хузурларига олиб киришди. Махдий у кишига: “Сизга учта йўл: ё қози бўласиз, ё фарзандларимни тарбиялаб, уларга ҳадис айтиб берасиз, ё менинг дастурхонимдан бир лукма овқат ейсиз”, – дедилар. Шарик бир муддат ўйлаб туриб: “Энг осони – бир нарсa ейишим”, – дедилар. Махдий ошпазга шакар ва бошқа нарсаларни мия билан аралаштириб, турли таом тайёрлашни буюрдилар. Шарик уни едилар. Шунда ошпаз: “Эй мўминлар амири, бу таомни еган одам энди нажот топмайди”, – деди.³⁴ Ана ўшандан кейин Шарик халифанинг фарзандларига дарс ҳам бердилар, уларга ҳадис ҳам айтдилар ва қози ҳам бўлдилар.

Халифа Махдий волий Сайрафийга Шарик учун нафақа тайинлаш ҳақида мактуб юбордилар. Сайрафий бу кишининг нафақаларини камайтириб: “Сиз бунга мато олиб, уни сотмайсиз-ку”, – дедилар. Шарик: “Аллоҳга қасамки, мен матодан қимматроқ нарсани сотганман. Мен бу маош учун дин-диёнатимни сотганман”, – деганлар.

Али ибн Ҳусайн ибн Жунайд Розий айтадилар: «Абу Тавба Ҳалабийнинг: “Биз Рамлада эдик. Одамлар: “Бугунги умматнинг мард кишиси ким?” – дедилар. Айримлар: “Ибн Лаҳийъа”, – десалар, баъзилар: “Молик”, – дейишди. Шу пайт Исо ибн Юнус кириб келдилар. У кишидан бу ҳақда сўралганда: “Бугунги умматнинг мард кишиси – Шарик”, – деб жавоб бердилар. Шарик ўша пайтда ҳаёт эдилар”, – деганларини эшитдим».

Муҳаммад ибн Исҳоқ Согоний айтадилар: «Бизга Салм ибн Қодим, у кишига Мусо ибн Довуд, у кишига Аббод ибн Аввом айтиб берганлар: “Бизнинг хузуримизга эллик йил аввал Шарик ибн Абдуллоҳ келдилар. У кишига: “Бизнинг диёримизда муътазилийлар бор. Улар “Жаннат аҳли Аллоҳ таолони кўради”, “Аллоҳ таоло дунё осмонига тушади” каби ҳадисларни инкор қиладилар”, – дедик. Ўшанда Шарик шу мавзуда ўндан ортиқ ҳадис айтиб бердилар ва: “Биз бу динни тобеъинларнинг фарзандларидан олдик, улар эса саҳобалардан олишган. Аммо муътазилийлар динларини кимдан олишган экан?!” – дедилар».

Шарик Ашъасдан, у киши Муҳаммад ибн Сийриндан айтадилар: «Мен Куфада тўрт минг йигитни кўрдим. Улар илм талабида юрган эдилар».

Абу Нуъайм Наҳаъий айтадилар: «Шарикнинг: “Ҳадис талабида юрганлар уни Аллоҳ розилиги учун талаб қияптиларми ёки бу билан ўзларини доно санаш пайида юрибдиларми?!” – деганларини эшитдим».

Амр ибн Али Фаллос айтадилар: «Шарикдан Яҳё ҳадис ривоят қилмас эдилар. Абдуррахмон ибн Махдий эса у кишидан ҳадис ривоят қилардилар».

³⁴ Шариат пешволари ҳар бир лукмага ниҳоятда эътибор беришган. Парҳез борасида ибратга лойик инсонлардан бўлишгани ушбу воқеадан ҳам яққол кўриниб турибди.

Муъовия ибн Солиҳ Ашъарий айтадилар: «Аҳмад ибн Ҳанбалдан Шарик ибн Абдуллоҳ тўғриларида сўраганимда, у киши: “Шарик оқил, садук, муҳаддис, шак ва бидъат аҳлига ниҳоятда қарши турувчидир. Зухайр ва Исроилдан олдин Абу Исҳоқдан ҳадис эшитганлар”, – дедилар. Мен у кишидан: “Исроилнинг ривоятлари Шарикнинг ривоятларидан мустаҳкамрокми?” – деб сўраганимда, у киши: “Ҳа”, – дедилар. Мен: “Шарикнинг ҳадиси ҳужжатми?” – деб сўрадим. У киши: “Бу тўғрида мендан сўрама”, – дедилар. Яна: “Исроилнинг ҳадиси ҳужжат бўладими?” – деб сўрадим. У киши: “Ҳа, албатта”, – дедилар. Сўнгра имом Аҳмад айтдилар: “Шарик тўқсон бешинчи йилда туғилганлар”. У кишидан: “Шарикнинг Али ва Усмон тўғриларида фикрлари қандай эди?” – деб сўраганимда: “Билмайман”, – деб жавоб бердилар».

Али ибн Ҳашрамдан Ҳафс ибн Ғиёс айтадилар: «Мен Шарикнинг: “Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг вафотларидан кейин мусулмонлар Абу Бакрни ихтиёр қилишди. Агар ўша замонда Абу Бакрдан яхшиси бор деб билганларида, шубҳасиз, бизга хиёнат қилган бўлардилар. Сўнгра Абу Бакр ўзларидан кейин Умарни қолдирдилар. У киши Ҳақ ва адолатни қويم қилдилар. У кишининг вафотлари яқинлашганда, бу ишни олти киши орасида маслаҳат қилдилар. Ҳаммалари Усмон розияллоҳу анхунинг халифалигига рози бўлдилар. Агар улар Усмондан яхшиси бор деганларида, ҳақиқатан, бизга хиёнат қилган бўлардилар”, – деганларини эшитдим».

Али ибн Ҳашрам айтадилар: «Менга муҳаддис дўстларимиздан бирлари: “Бу сўз Абдуллоҳ ибн Идрис ҳузурларида айтилганда, у киши: “Сиз шу сўзни Ҳафсдан эшитдингизми?” – деб сўрадилар. Мен: “Ҳа”, – дедим. Шунда Ибн Идрис: “Унинг тилини мана шундай бурро қилган Зотга ҳамдлар бўлсин. Аллоҳга қасамки, Ҳафс ҳам, Шарик ҳам шиалардан эдилар”, – дедилар”, – деб хабар бердилар».

Бу шиаликка шундай мойилликки, у сўздагина бўлиб, зарарсиздир, иншоаллоҳ. Бу Али розияллоҳу анҳуга қарши бўлган саҳобаларнинг сўзларидан эди. Албатта, бу яхши сўз эмас. Уни айтувчи огоҳлантирилади. Биз саҳобаларни яхшилик билангина зикр қиламиз ва уларнинг ҳақларига «розияллоҳу анҳум» деб дуо қиламиз. Улар мўминларнинг Али розияллоҳу анҳуга қарши чиққан ва у киши ҳақларида ҳаддан ошган тоифаси эдилар. Бу Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг Амморга: «Сени ҳаддан ошган тоифа ўлдиради», – деган сўзларига мувофиқ келадиган ҳолат эди. Аллоҳ таолодан уларнинг ҳаммаларидан рози бўлишини ва бизни қалбимизда мўминларга нисбатан ҳеч қандай гина-қудурат бўлмаган мусулмонлардан қилишини сўраймиз. Шак-шубҳамиз йўқки, Али у кишига қарши чиққанлардан афзалроқ эдилар ва бу масъулиятга бошқалардан кўра ҳақлироқ эдилар.

Уқайлий айтадилар: «Бизга Муҳаммад ибн Усмон, у кишига Ҳасан айтиб бердилар. У киши Абу Нуъаймнинг: “Шарик ибн Абдуллоҳ Ибн Идриснинг бир ишига гувоҳ бўлдилар. Шарик амр қилдилар. Ибн Идрис орқаларига дарра урилиб, жазоландилар. Шарик: “Мен ахли байт ичида бундай аҳмоқни кўрмаган эдим”, – дедилар”, – деганларини эшитганлар».

Абдуллоҳ ибн Аҳмад айтадилар: «Отамнинг: “Яҳё ибн Саъиддан Шарик иштирок этган санад билан ҳадис ёзиб олдим. Бу ҳадисни ҳадис ўрнига келтириш учун эмас, балки илмий баҳс-мунозара учун ёзиб олганман”, – деганларини эшитдим».

Абдуллоҳ айтадилар: «Отам имом Аҳмаднинг: “Шарик баъзида қандай ҳадис ривоят қилаётганларига эътибор бермасдилар. Ҳасан ибн Солих эса ҳадис ривоятида у кишидан кўра аниқроқдир”, – деганларини эшитганман».

Тарихчи Халифа ибн Хайёт айтадилар: «Шарик – ибн Абдуллоҳ ибн Абу Шарик. Абу Шарикнинг исмлари – Ҳорис ибн Авс ибн Ҳорис ибн Азҳал ибн Ваҳбил ибн Саъд ибн Молик ибн Нахаъ. Кунялари – Абу Абдуллоҳ. 177 ёки 178 йилда вафот қилганлар».

Абу Нуъайм Фазл айтадилар: “У киши 177 йилда вафот этганлар”.

Шарик 177 йил зулқаъда ойининг бошида 82 ёшда Куфада оламдан ўтганлар.

Абдулҳофиз ибн Бадрон ва Юсуф ибн Аҳмадга ўқиб бердим. Уларга Мусо ибн Абдулқодир 618 йилда, у кишига Абул Қосим Саъид ибн Аҳмад, у кишига Али ибн Аҳмад ибн Бусрий, у кишига Абу Тоҳир Мухаллис хабар берганлар. У кишига Абдуллоҳ ибн Муҳаммад, у кишига Сувайт ибн Саъид Ҳадасоний, у кишига Шарик Исмоил ибн Абу Холиддан, у киши Ҳаким ибн Жобирдан, у киши оталаридан эшитганлар: «Мен Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг уйларида ошқовоқ кўрдим. У кишидан: “Бу нима?” – деб сўрадим. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

هذا الدباء نكثر به طعامنا

“Бу ошқовоқ. Буни солиш билан овқатимизни кўпайтирамиз”, – дедилар».

Бу санади тўғри ҳадис.

Бизга Мухаллис Абу Муҳаммад Яҳё ибн Муҳаммад ибн Соъид, у кишига Муҳаммад ибн Сулаймон ибн Ҳабиб Лувайн, у кишига Шарик ровий Абу Исҳоқдан, у киши Бародан

وذلت قطوفها تذليلا

“Жаннат мевалари уларга бўйсундириб қўйилди” (Инсон сураси, 14) оятининг маъноси ҳақида: “Жаннат аҳли шу мевалардан хоҳлаганча истеъмол қилаверади. Қайси мевадан егиси келса, тик турган ҳолатда ҳам, ўтирган ҳолатда ҳам, ёнбошлаган ҳолатда ҳам уларга жаннат мевалари яқинлашади”, – деб айтиб бердилар.

Бизга Абул Маъолий Аҳмад ибн Исҳоқ, у кишига Фатҳ ибн Абдусалом, у кишига Ҳибатуллоҳ ибн Абу Шарик, у кишига Абул Ҳусайн ибн Нақкур айтиб берганлар. У кишига Исо ибн Али ёздирганлар. У кишига Абул Қосим Абдуллоҳ ибн Муҳаммад, у кишига Сувайт ибн Саъид, у кишига Шарик ровий Абу Исҳоқдан, у киши Ҳубший ибн Жунодадан айтиб берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг:

علي مني وأنا من علي لا يؤدي عني إلا أنا أو هو

“Али мендан. Мен эса Алиданман. Менинг ҳақимни у, унинг ҳақини мен адо қиламан”, – деганларини эшитдим».

Бу ҳасан, ғариб ҳадис. Ибн Можа буни “Сунан”ларида Сувайтдан олий санад билан ривоят қилганлар.

Бизга “Шомия” мадрасаси мударриси шайх Тожиддин Муҳаммад ибн Абдусалом ва Зайнаб бинти Киндийлар Зайнаб бинти Абдурраҳмон ибн Ҳасан Шаъриядан эшитиб, хабар бердилар. У кишига қори Исмоил ибн Абул Қосим 531 йилда, у кишига Абул Ҳусайн Абдулғофир ибн Муҳаммад Форисий, у кишига Абу Саҳл Бишр ибн Аҳмад, у кишига Довуд ибн Ҳусайн хабар берганлар. У кишига Яҳё ибн Яҳё Шарикдан, у киши Муҳаммад ибн Қайсдан, у киши куняси Абу Мусо бўлган бир кишидан айтадилар: «Жанггоҳда ўликлар орасида мухдаж (қўли нуқсонли)нинг жасадини топиб, Али розияллоҳу анхунинг шукр саждаси қилганларини кўрдим. (Бунинг ўзига яраша киссаси бор: Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам: “Алига қарши чиқадиган, унга ноҳақ зулм қиладиган тоифа ичида бир мухдаж бўлади”, – деб айтган эдилар.) Али розияллоҳу анху мухдажни душман ўликлари орасидан топганларида: “Ёлғон ҳам гапирмаганман ва ёлғончига ҳам чиқарилмаганман”, – дедилар».

Абу Довуд айтадилар: “Шарик – сиқа. Лекин Аъмашдан қилган ривоятларида хато бор”.

Солиҳ Жазара айтадилар: “Шарикдек ровийларнинг ҳадислари кўпинча далил қилинмайди. Қози бўлганларидан кейин хотиралари сал пасайган”.

Яъқуб ибн Шайба айтадилар: «Халифа Мансур Шарикни чакириб: “Мен сени қозилик мансабига тайинламоқчиман”, – дедилар. Шарик: “Эй мўминлар амири, мени афв этинг”, – дедилар. Мансур: “Мен сени афв

этмайман”, – дедилар. Шарик: “Бугунча борай, эртага қайтиб келаман”, – дедилар. Шунда Мансур у кишининг ниятларини сезиб: “Бугун бориб, кейин қочиб кетмоқчимисан? Агар шундай қилмоқчи бўлсанг, қавмингдан эллик кишини ўлдираман”, – дедилар. Шарик қозилик мансабига рози бўлдилар. Маҳдий замонларигача қозилик қилдилар. Маҳдий халифалигининг бошларида ҳам қозиликлари давом этди. Кейинчалик у кишини бўшатдилар. Шарик сиқа, омонатдор бўлиб, кўп ҳадис ривоят қилганлар. У кишининг баъзи адашув ва хатолари ҳам бор эди».

Исо ибн Юнус айтадилар: “Ким хатодан холи?! Мен Шарикнинг хатоларини кўрардим. Баъзида нуқталарни хато қўйганларини кўриб, бу ишларидан уялардим”.

Яъқуб Садусийга Сулаймон ибн Мансур, у кишига Исмоил ибн Ҳаммод ибн Абу Ҳанифа айтиб бердилар: «Бир куни Муҳаммад ибн Ҳасанга қараб: “Хато ва адашувлари бўла туриб, Шарик ҳақларида айтилаётган мактовларни эшитмаяпсизми?” – дедим. Шунда имом Муҳаммад: “Жим тургин, оғиз очмагин! Аҳли Куфа у киши билан бирга. Улар арабларни яхши кўришади. Шиаликка мойил баъзи ақли пастлар ҳам у киши билан бирга”, – дедилар».

Исо ибн Юнус айтадилар: «Замонамизда Шарикдек қаноатли ва оддий яшовчи олимни билмайман. Баъзан қўйларини одамларга шундай бериб юборганларини кўрганман. Қозиликларидан олдин у кишининг кийим-бошлари тахминан ўн дирҳамга баҳоланар эди. Уйларига бориб турардим. Биттагина согин қўйлари бор эди. Ўшани соғиб, сутини ичардилар. Уйларида битта коса, битта бўйра ва битта кўза бўларди. Баъзида мана шу косада нонларини ивитиб ер эдилар. Менга китобларини узатиб: “Бобонгиздан ва хоҳлаган ровийингиздан ҳадисларни ёзиб олинг”, – деб айтардилар».

Ҳайсам ибн Холиддан Яқуб Садусий айтадилар: «Бир куни Шарик бизга “Аллоҳ таоло мени тарозининг бир палласига қўйди” ҳадисини ривоят қилдилар. Шунда Шарикка қарата бир киши: “Ўша пайтда Али розияллоху анҳу қаерда эдилар?” – деб савол берганда, Шарик: “Одамлар билан тарозининг иккинчи палласида эдилар”, – деб жавоб бердилар».

Аҳмад ибн Абдуллоҳ Ижлийга баъзи Куфа аҳлининг айтишларича, улар Шарикнинг шундай деганларини эшитган эканлар: «Бир куни ҳузуримизга Солим Афғас келдилар. Ўшанда юзта ҳадис ёзилган бир дафтар билан ёнларига бордим. У кишидан булар ҳақида сўраганимда, менга ҳадис айта бошладилар. Суфён ҳам эшитиб турардилар. У киши дафтардаги ҳадисларни айтиб бўлганларидан кейин, Суфён: “Дафтарингизни менга ҳам кўрсатинг”, – дедилар. У кишига дафтарни бердим. Суфён уни йиртиб ташладилар. Уйимга қайтдим ва чалқанча ётиб, ўша ҳадисларни

эслай бошладим. Улардан тўксон еттитасини ёдлаб олган эканман. Суфён эса ҳаммасини ёдлаб олган эканлар».

Хофиз ибн Адийнинг айтишларича, у кишига Мисрда Абул Ало Муҳаммад ибн Аҳмад, у кишига Муҳаммад ибн Сабоҳ Дулобий, у кишига Наср ибн Мужаддир айтиб берган эканлар: «Шарик ва Абу Умайя халифа Маҳдийнинг хузурларига келтирилганларида, мен ҳам ўша ерда эдим. Абу Умайя халифага Шарикнинг Аъмашдан, у кишининг Солим ибн Абу Жаъддан, у кишининг Савбондан Набий соллаллоху алайҳи васалламнинг

استقيموا لقریش ما استقاموا لكم فإذا زاغوا عن الحق فضعوا سيوفكم على عواتقكم
ثم أبيدوا خضراءهم

“Агар сизнинг манфаатингизни кўзлаб иш тутсалар, Курайшга бўйсунинглар. Агар улар ҳақдан тойилсалар, шунда қиличларингизни елкаларингизга қўйинглар. Сўнгра улардан узоқлашинглар”, ҳадисларини айтиб бердилар.

Маҳдий: “Сиз шу ҳадисни айтиб берганмисиз?” – деб сўрадилар. Шарик: “Йўқ”, – дедилар. Абу Умайя: “Хато айтган бўлсам, Байтуллоҳга пиёда бораман ва ҳамма молимни садақа қилиб юбораман”, – дедилар. Шунда Шарик: “Мен ҳам бу ҳадисни айтган бўлсам, шундай қиламан”, – дедилар. Маҳдий бу сўздан қаноатландилар. Шунда Абу Умайя айтдилар: “Эй мўминлар амири, ҳузурингизда арабларнинг энг даҳоларидан бор. Улар ҳам мендай кийиниб олишган. Шарикка айтинг. Уларнинг гувоҳлигида мендай қасам ичсин”. Шунда Маҳдий: “Эй Шарик, қасам ичинг”, – дедилар. Шарик: “Ҳа, мен бу ҳадисни Аъмашдан ривоят қилганман”, – дедилар. Маҳдий: “Вой бўлсин! Арок ичадиган бир одамдан, (яъни Аъмашдан) ҳам ҳадис ривоят қиласизларми?! Агар қаердалигини билсам, унинг қабрини ёкиб юборган бўлар эдим”, – дедилар.³⁵ Шарик: “Йўқ, Аъмаш яҳудий эмасдилар. Солиҳ эдилар”, – дедилар. Маҳдий: “У зиндик эди”, – дедилар. Шарик: “Зиндикнинг белгилари бўлади: у мусулмон жамоатдан йироқ юради, фоҳишалар билан ўтириб-туради ва арок ичади”, – деб изоҳ бердилар. Маҳдий: “Аллоҳга қасамки, сени қатл қиламан”, – дедилар. Шарик: “Менинг ўлимим билан Аллоҳ сизни имтиҳон қилади”, – дедилар. Шунда Маҳдий: “Уни менинг хузуримдан олиб чиқинглар, йўқотинглар”, – дедилар. Шарикни чиқаришди. Ясовуллар у кишининг уст-бошларини йиртиб ташлашди. Мен уларга: “Бу киши Абу Абдуллоҳ-ку”, – деганимда, Маҳдий: “Уларни ўз ҳолига қўй”, – дедилар».

³⁵ Маҳдий Аъмашни арок ичганликда айблаган эдилар. Вахоланки, Аъмаш арок эмас, мусаннаф деган шарбат ичар эдилар. Мусаннаф – ярми колғунича қайнатиб тайёрланадиган шарбат. Олимларнинг фикрларича, агар у маст қилса, харом; маст қилмаса, харом эмас.

Аҳмад ибн Усмон ибн Ҳаким бизга оталаридан хабар бердилар: «Шарик овқат емасалар, тўрт ратл (1 ратл – қарийб 0,5 л) набийз (ичимлик тури) ичмасалар, икки ракат намоз ўқимасалар, ҳукм чиқариш курсисига ўтирмас эдилар. Ундан кейин ёнларидан бир қоғозча чиқариб, унга қараб, сўнгра низолашганларни чақирар эдилар. Ўғилларидан ўша қоғозча сўралганда, уни бизга олиб чиқиб кўрсатдилар. Унда: “Эй Шарик, сирот кўпригини ва унинг кескирлигини унутма! Эй Шарик, Аллоҳ таолонинг олдида туришингни ёдда сақла!” – деб ёзилган экан».

Муҳаммад ибн Яҳё Қаттон оталаридан ривоят қилганлар: “Шарикнинг ҳадисларида аралаштириб юборилган санадларни ҳам кўрганман”.

Абу Яъло айтадилар: «Ибн Маъийннинг: “Шарик сиқа. Баъзан хатога йўл қўйганлар, ривоятларида аниқлик етишмайди. Ўзларини Суфён ва Шуъбанинг мақомида ҳам кўрардилар”, – деганларини эшитдим».

Дорақутний айтадилар: “Шарикнинг якка ўзлари ривоят қилган ҳадислари кучли эмас”.

ШЕРОЗИЙ (17; 242, 149)

Имом, ҳофиз, мужаввид Абу Бакр Аҳмад ибн Абдуррахмон ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Мусо Шерозий. Биз ўқиб чиққан “Ал-Алқоб” китобининг мусаннифи.

Абу Бахр Муҳаммад ибн Ҳасан Барбаҳорий, Абу Бакр Қатиъий, Али ибн Аҳмад Миссий, Абул Қосим Табароний, Абдуллоҳ ибн Адий, Абу Бакр Исмоилий, Абу Шайх, Муҳаммад ибн Ҳасан Саррож Найсобурий, Абдулвоҳид ибн Ҳасан Жундайсобурийдан, Турк шаҳарларидан бўлган Тирозда учрашган Саъид ибн Қосим ибн Ало Муттаввиййдан, Бухорода учрашган Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Собирдан, Шерозда қози Усома ибн Зайддан, Басрада Аҳмад ибн Абдуррахмон Хоракийдан ҳадис эшитганлар.

Бир муддат Ҳамадонда истиқомат қилганлар. У кишидан Муҳаммад ибн Исо, Абу Муслим ибн Ғазв, Ҳумайд ибн Маъмун, Абул Фараж Бажалий ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

У кишидан Абу Яъло Халилий кўп ҳадис ривоят қилганлар ва: “Бизга Ҳофиз Аҳмад ибн Абу Муслим Форисий ҳадис ривоят қилдилар”, – деб айтар эдилар.

Жаъфар Мустағфирий айтадилар: “Шерозий ҳадисни тушунар эдилар ва ёдлардилар”.

Ҳофиз Шеравайх Дайлабий айтадилар: “У киши сиқа, содик, ҳофиздирлар. Ҳадисни жуда-жуда яхши билардилар. Ҳузуримиздан – Ҳамадондан 404 йилда Шерозга кетдилар. Менга у кишининг 411 йилда ўша

ерда вафот этганларининг хабари келди. Кўпчилик шу фикрда. Аммо Абул Қосим ибн Манда у кишининг 407 йил шаввол ойида вафот этганларини айтганлар. Бу мавҳумрок”.

Ҳадис илмининг чавандозларидан эдилар. Талаби илмда юрт кездилар. Марвда Абдуллоҳ ибн Умар ибн Аллак билан учрашдилар.

Мустағфирий Аҳмад Шерозийдан эшитганлар: «Мен билан ҳофиз ибн Баййиъ орамизда Амр ибн Зурора ва Умар ибн Зурора тўғрисида мунозара келиб чиқди. Ибн Баййиъ: “Улар бир одам”, – дедилар. Орамизда ҳакам бўлишлари учун Абу Аҳмад Ҳокимнинг ҳузурларига бордик ва у кишидан: “Шайхимиз нима дейдилар? Амр ибн Зурора билан Умар ибн Зурора бир шахси ёки икки шахси?” – деб сўрадик. У киши: Уларнинг икки одам эканликларини билмайдиган гўл (гўдак) ким экан?!” – дедилар».

Бизга Абул Маъолий Аҳмад ибн Исҳоқ ибн Муҳаммад Қарофий хабар бердилар. У кишига Абу Саҳл Абдусалом ибн Фатҳа 618 йилда ҳузурларига келиб, у кишига Шаҳрдор ибн Шеравайҳ Дайламий, у кишига Абу Бакр Аҳмад ибн Умар Баййиъ, у кишига Абу Ғоним Ҳамид ибн Маъмун 444 йилда, у кишига Абу Бакр Аҳмад ибн Абдуррахмон Шерозий, у кишига Абу Аҳмад ибн Адий хабар берганлар. У кишига Муҳаммад ибн Усмон ибн Абу Сувайд, у кишига Шоз ибн Файёз, у кишига Шуъба ровий Қатодадан, у киши Анасдан ривоят қилганлар:

كان رسول الله من أخف الناس صلاة في تمام

“Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам енгил, лекин мукаммал намоз ўқир эдилар”.

Ибн Адий айтадилар: “Шоз ибн Фаёз бундан бошқа бирор ҳадисни Шуъбадан ривоят қилмаганлар”.

ШИБЛИЙ (15; 367, 190)

Тасаввуф шайхи Абу Бакр Шиблий Бағдодий. Исмлари – Дулаф ибн Жаҳдар. Бир ривоятда – Жаъфар ибн Юнус. Бошқа ривоятда – Жаъфар ибн Дулаф.

Ота-боболари Шиблия қишлоғидан.³⁶ Ўзлари Сомаррода таваллуд топганлар.

³⁶ Шиблий – Самарканд атрофидаги Усрушана қишлоғига берилган нисбат. Буни Самъоний ҳам айтганлар.

Мутаваккилнинг ўғиллари Абу Аҳмад Муваффақ халифалик қилганларида, у кишининг оталари посбонбоши бўлганлар. Бу халифа ишдан четлаштирилганларидан кейин оталари ҳам бўшатирилганлар.

Шиблий солиҳлар суҳбатини лозим тутганлар. Жунайд Бағдодий билан дўстлашиб, улуғ мартабага эришганлар.

Моликий мазҳабининг билағонларидан бўлганлар. Бир неча ровийдан ҳадис ёзганлар. Битган шеърлари, ҳикматли сўзлари ва бошқа таҳсинга сазовор ишлари ҳам мавжуд. Лекин баъзан у кишининг томоқлари қуриб, жазавага тушганлар. Шундай вақтларда айтган айрим сўзлари узр сифатида қабул қилинган. Бундай ҳолатларда у кишига эргашиш тавсия этилмаган.

У кишидан Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Розий, Муҳаммад ибн Ҳасан Бағдодий, Мансур ибн Абдуллоҳ Ҳаравий Холидий, Абул Қосим Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Дамашкий, Ибн Жумай Ғассоний ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Ривоятда келишича, у киши бир марта “Оҳ”, деган эканлар. Шунда: “Бу “оҳ” нимадан?” – деб сўрашибди. У киши: “Ҳамма нарсадан”, – деб жавоб берибдилар.

У киши: “Ҳар “Аллоҳ”, деганимда, шу сўзни тўғри талаффуз қилдимми – йўқми? – деб, албатта истиғфор айтганман”, – деганлар.

Аҳмад ибн Ато Рузаборий айтадилар: «Шиблийнинг: “Йигирма йил ҳадис ёздим, йигирма йил фақиҳлар билан ўтириб-турдим”, – деганларини эшитдим. У киши ҳар жума кўп зикр қилганларидан жазавага тушардилар. Бир марта шундай бакириб юбордиларки, атрофдаги кишилар эсанкираб қолишди. Абу Имрон Ашяб ва фуқаҳоларнинг аччиғи чиқди. Шиблий уларнинг ҳузурларига келганларида, у кишига: “Эй Абу Бакр, ҳайз ва истиҳоза қони мубҳам (шубҳали) бўлган аёл нима қилсин?” – деб мурожаат этишди. У киши бу узрли ҳолатга ўн саккиз хил жавоб бердилар. Абу Имрон туриб, у кишининг бошларидан ўпдилар».

У кишининг ўз лаҳжаларида шеър ва ғазаллари бўлган.

Суламий айтадилар: «Муҳаммад ибн Ҳасандан эшитдим. У киши Шиблийнинг: “Мен бу илмнинг билағониман. Барча мулкимни шу йўлда сарф қилганман. Ёзган етмиш сандиқ китобларимни кўриб турганимиз Дажлага оқизиб юборганман”, – деганларини эшитганлар».

“Ал-Муваддо”ни ёдлаганлар. Уч-тўрт кироатда Қуръонни тиловат қилганлар. “Орифликнинг аломати нима?” – деб сўралганда, у киши: “Сура-ти шодон, қалби ногирон, жисми паришон”, – деб жавоб берганлар.

Бағдодда 334 йили 80 ёш атрофида оламдан ўтганлар.

Имом, ҳофиз, сика, илм талабида юрт кезган Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб ибн Сурайж ибн Маъқил Шоший³⁷ Туркий. “Ал-Муснад ал-кабир” китобининг муаллифи.

Исо ибн Аҳмад Асқалоний, Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизий, Закариё ибн Яҳё Марвазий, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Убайдуллоҳ ибн Мунодий, Ҳамдон ибн Али Варрок, Аҳмад ибн Мулоъиб, Муҳаммад ибн Исо Мадоиний, Абул Бахтарий ибн Шокир, Али ибн Саҳл, Иброҳим ибн Абдуллоҳ Қассор, Аббос ибн Муҳаммад Дурий, Яҳё ибн Абу Толиб, Муҳаммад ибн Исҳоқ Соғоний ва буларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Абу Абдуллоҳ ибн Манда, Али ибн Аҳмад Ҳузоъий, Мансур ибн Наср Коғазий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Шошийнинг ота-боболари марвлик бўлишган.

335 йили Самарқандда вафот этганлар.

Имом, аллома, шофеъий мазҳабининг шайхларидан, замоналарининг фақиҳи, Ислом фаҳри Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳусайн ибн Умар Шоший Туркий. Шу мазҳабда ёзилган “Ал-Мустазҳирий” номли китоб мусаннифи. Бундан бошқа китоблар ҳам битганлар.

Мийёфорикайда 429 йилда таваллуд топганлар. Шу ернинг қозиси Абу Мансур Тусий ва имом Муҳаммад ибн Баён Козрунийдан фикҳни ўрганганлар. Сўнг Бағдодга келиб, Абу Исҳоқни устоз билиб, у кишининг ёрдамчилари бўлганлар. Абу Наср Абдусаййид ибн Саббоғнинг “Аш-Шомил” китоблари юзасидан муаллифдан таълим олганлар.

Шайхлари Козруний ҳамда Собит ибн Абул Қосим Хайёт, Абу Бакр Хатиб, Ҳайёж ибн Убайд Мужовир ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

Мазҳабнинг кўзга кўринган олимларидан бўлганлар. У кишининг қўлларида Бағдодда кўп шогирдлар етишиб чиққан. Китоблар ёзганлар. “Ал-Ҳия” номли китобларига олимлар ихтилоф қилишган. Бу китоб халифа Мустазҳир Биллаҳга атаб ёзилгани учун унинг иккинчи номи – “Ал-Мустазҳирий”. Имом Ғаззолийдан кейин “Низомия”нинг бош

³⁷ Шош – Мовароуннаҳрда Сирдарё бўйида жойлашган шаҳарлардан бири.

мударрислиги шу кишининг қўлларига ўтган. У ердан бўшатирилганлар. Кейинчалик 504 йилда Илкийе Ҳарросийдан сўнг “Низомия”да яна бош мударрис бўлганлар. Шунингдек, султон Маликшоҳнинг вазири Тожулмулкнинг мадрасасида ҳам таълим берганлар.

Бу кишидан Абул Муъаммар Азажий, Али ибн Аҳмад Яздий, Абу Бакр ибн Наққур, Абу Тоҳир Силафий, Фахруннисо Шухдалар ҳадис ривоят қилганлар.

Шоший 507 йил шаввол ойида вафот этганлар. Шайхлари Абу Исҳоқ Шерозийнинг ёнларига дафн қилинганлар. Бир ривоятда у киши билан бирга қўмилганлар, дейилган.

Бу киши ривоят қилган ҳадислар менга етиб келган.

Абул Қосим Юсуф Занжоний айтадилар: «Абу Бакр Шоший биз билан бирга фикҳни ўргандилар. Динлари, тақволари ва зуҳдларининг зўрлигида «Замонанинг Жунайди» деб аталдилар. Аллоҳ у кишини раҳмат қилсин».

Изоҳ: “Ҳилия” китобларининг иккинчи номи – “Ал-Мустазҳирий”. Унинг тўлиқ номи – “Ҳилиятул уламо фи маърифати мазоҳибил фуқаҳо” (“Фақиҳлар мазҳабини билишда олимлар зийнати”). Асар халифа Абул Аббос Аҳмад ибн Муқтадий Биамриллах Абдуллоҳ ибн Амир Муҳаммад Аббосийга бағишлаб ёзилган. Халифа 512 йилда вафот этганлар.

Ибн Халиконга шайхларидан бирлари ривоят қилганлар: “Бир куни у киши дарс бера туриб, кўзларига рўмолчаларини босиб йиғлай бошладилар. Анча йиғладилар. Мударрислар ўриндиғида ўтириб куйидаги шеърни ўқидилар:

*“Ҳувиллаб қолган юртда мен ноқобил бўлдим бош,
Улуғларсиз яшамоқ бало экан: кўзим ёш”».*

Байтни такрорлаб йиғлайвердилар. Бу ўтганларнинг қандай фазилат соҳиби бўлганликларини изҳор этишлари эди. Бу киши “Низомия” мадрасасида дарс бериб, раҳбарлик қилдилар. Бундан илгари устозлари Абу Исҳоқ Шерозий, Абу Наср ибн Саббоғ, Абу Саъд Мутаваллий ва Абу Ҳомид Ғаззолийлар шу мадрасага раҳбар бўлган эканлар».

Имом, аллома, шофеъийлар шайхи Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Ҳомид Шоший. Баҳсу мунозарада ўзига хос йўналиш соҳиби.

Ўз шаҳарларида Абу Бакр Синжийдан фикҳни ўрганганлар. Сўнгра Ғазнага бориб, у ернинг шайхидан таҳсил олганлар. Обрў-мартабалари ошиб, номлари бутун Ғазнага ёйилган. У кишининг қўлларида кўпчилик факихлар фикҳни ўрганганлар. Кўп асар ёзганлар. Низомулмулк Шошийни Ҳиротга чақириб олганлар ва одамларга бу кишига яхши муносабатда бўлишни буюрганлар. Ғазнага аҳли оилалари билан кўчиртириб келиб, уй-жой билан таъминлаганлар, эъзозлаганлар. Шоший Ҳиротдаги «Низомия» мадрасасида дарс берганлар. Кейинрок Найсобурга зиёратга борганлар. У ерда ҳам бу кишини эҳтиром қилишган. Бошқа бир ривоятда: «Ҳиротдаги-чалик ҳурмат кўрсатилмади», дейилган. Ҳиротга қайтиб келганлар. Ҳайсам Шошийнинг шогирдлари Мансур Қоғазийдан ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳиротда 485 йил шаввол ойининг олтинчи кунида 88 ёшда оламдан ўтганлар. Баъзи ривоятларда 94 ёшга кирганлар, дейилган. Абдулғофир «Ас-Сиек» китобларида бу кишининг вафотларини 495 йил шаввол ойида бўлган, деганлар. Лекин аввалги ривоят тўғрироқ. Абу Саъд Самъоний ҳам шундай деганлар ва Ҳиротдаги қабрларини зиёрат этганларини айтганлар.

Бу кишидан бизга Муҳаммад ибн Муҳаммад Синжий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Сулаймон Марвазий ҳадис ривоят қилдилар.

ЮСУФ ИБН АЙЮБ (20; 66, 41)

Марв шайхи, имом, аллома, факих, пешво, такводор, шайхулислом Абу Яъқуб Юсуф ибн Айюб ибн Юсуф ибн Ҳусайн ибн Ваҳра Ҳамадоний Суфий.

440 йил атрофида таваллуд топганлар.

Вояга етмасларидан Бағдодга келганлар.

Абу Жаъфар ибн Муслима, Абдусамад ибн Маъмун, Ибн Муҳтадий Биллох, Абу Бакр Хатиб, Ибн Ҳазормард, Ибн Наққур ва бошқалардан, Асфаҳонда Ҳамд ибн Валкиз ва у кишининг табақасидагилардан, Бухорода Абул Хаттоб Муҳаммад ибн Иброҳим Табарийдан, Самарқандда Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Фазл Форисийдан ҳадис эшитганлар.

Кўп асар ёзганлар. Ҳадисшунослик билан шуғулланганлар. Кўп сафарда бўлганлар. Лекин у кишининг ёзган асарлари алоҳида китоб қи-

линмай, бошқа алломалар мусаннафотлари ичида тарқалиб кетган: ибодат билан ниҳоятда машғул бўлиб, китоб таълиф этишга вақт топа олмаганлар. Аллоҳ таолонинг авлиёларидан эдилар.

Абу Саъд Самъоний айтадилар: «Юсуф ибн Айюб кўзга ташланган такводор, обид, парҳезкор имомлардан, илмларига амал қиладиган, илмнинг ҳақини берадиган, мақомот соҳибларидан, содиқ муридларни тарбиялашда олий мақомга эришганлардан эдилар. У кишининг работларида ўзини Аллоҳ таолога бағишлаган шунча муридлар тўпланган эдики, бошқа работларда бунча кўп муридларни тасаввур этиш ҳам қийин. У кишининг тарбия йўллари шариатга мувофиқ келадиган тарбия йўли эди. Ўзларининг қишлоқларидан Бағдодга бордилар, у ерда шайх Абу Исҳоқни устоз тутиб, шогирд тушдилар. У кишидан фикҳ илмини ўргандилар. Ҳатто ақийда илмида ўзларининг тенгқурларидан ўзиб кетдилар. Абу Исҳоқ бу кишини ёш бўлишларига қарамай, сийратлари ва зуҳдлари гўзаллигидан бошқа шогирдларидан кўра ўзларига яқин тутардилар. Ибодат, халқни ҳақ йўлга чақириш ва муридлар тарбияси билан машғул бўлдилар. Йигирма бобдан зиёдрок ҳадис ёздилар. Биз буни эшитганмиз. 506 йилда Бағдодга келдилар. Халқ у кишини очикқўнгиллик билан кутиб олди. Уларга амри маъруф қилдилар. Ҳалқаларига кўп одам жамланди. Сўнгра Марвга қайтиб, у ерда яшай бошладилар. Кейин Ҳиротга келдилар, бир муддат шу ерда туриб, яна Марвга қайтдилар. Иккинчи марта Ҳиротга бораётиб, йўлда Бағшур деган жойда вафот этдилар. Софий ибн Абдуллоҳ Суфийдан эшитдим: “Мен Юсуф ибн Айюбнинг “Низомия” мадрасасидаги мажлисларида ҳозир бўлдим. Ибн Саққо бир масала тўғрисида сўраб, шайхга озор берди. У киши: “Ўтиргин. Бу саволингдан куфр хиди келяпти. Сен Исломдан ташқарида ўлсанг керак”, – дедилар. Ибн Саққо бу ердан чиқиб, Рум диёрига борди. Константикияда насроний бўлиб, ўша ерда вафот қилди”. Ишончли одамларимдан эшитдим: “Абу Бакр Шошийнинг иккита ўғиллари у кишининг ваъз мажлисларида ўтирган эканлар. Улар туриб: “Агар сиз ашъария мазҳабида бўлмасангиз, амри маъруфни тўхтатинг”, – дедилар. У киши уларга қараб: “Ўтиринглар, яна жувонмарг бўлманглар”, – дедилар. Бир нечалардан у иккала йигит навқирон ёшга етмасдан, оламдан ўтиб кетганларини эшитдим”. Саййид Исмоил ибн Аваз Алавийдан эшитдим: “Юсуф ибн Айюб Фасех деган шогирдларига нимадир деганларида, шогирдлари у кишига қарши чиқиб, тухмат ёғдирибди. Юсуф ибн Айюб: “Ҳали кўрасизлар: бу ўлдирилади”, – деганлар. Айтганларидек бўлган. Бобом Абул Музаффар Самъоний: “Бизга Ироқдан Юсуф Ҳамадонийдан кўра кучлироқ олим келмади. У киши Юсуф ибн Айюб билан фосид савдо-сотик масаласида ўн етти марта мунозара этди”, – деб айтдилар.

Имом Юсуфнинг: “Бир неча марта якка, холи ҳолда ибодат қилганман. Бу беш йилгача ёки ундан камроқ давом этди. Лекин қанча уринсам ҳам, баҳс-мунозара (яъни, калом бобида файласуф ва мантиқчиларнинг мунозаралари ва ихтилофий масалалар) қалбимни банд қилиб турарди. Шайх Симнонийни кўрганымда бу нарсаларнинг барчаси менинг қалбимдан чикиб кетди. Шунда фалсафий ва мантикий тортишувлар мен билан Аллоҳ орасидаги тўсик эканини англаб етдим”, – деганларини эшитдим».

Абул Ҳусайн Макдисийдан: «Авлиёни кўрганмисиз?» – деб сўраганларида, у киши: «Мен юрт кезиб юрган пайтларимда Марвда бир ажамий шайхни кўрдим. Мавъиза қилиб, ҳақ динга чакираётган эдилар, у кишининг исмлари Юсуф экан», – деб жавоб бердилар.

Абу Саъд айтадилар: «Илм талабида сафарга чиқишимдан олдин шайх Юсуф билан хайрлашиш учун хузурларига кирдим. Мени холис ниятли бўлишга ундаб: “Сизга насиҳатим шуки, султонлар олдида кирманг, еяётган нарсангизга қаранг. Ҳаромдан сақланинг”, – дедилар».

У кишидан Абул Қосим ибн Асокир, Абу Равҳ Абдулмуъиз ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

535 йилнинг рабиъул аввал ойида 90 ёшдан ўтиб вафот этганлар. Аллоҳ таоло у кишини раҳмат айласин.

Юқорида зикр қилинган Ибн Саққо ҳақида Ибн Нажжор айтадилар: «Мен Абдулвахҳоб ибн Аҳмад Мукрийнинг: “Ибн Саққо Қуръон қориларидан, тажвиднинг моҳирларидан эди. Уни Константинияда касал ҳолатида шифохонада кўрган бир кишидан эшитдим. У Ибн Саққодан: “Сизнинг хотирангизда Қуръондан нима қолган?” – деб сўраганда, у: “Хотирамда

رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ

“Қофир бўлганлар (дунёда) мусулмон бўлмаганлари учун (қиёматда) армонда бўлурлар” (Ҳижр сураси, 2) оятидан бошқа нарса қолмади”, – деб айтган эканлар”, деганларини эшитдим».

ЯЗИД ИБН ҲОРУН (9; 358, 118)

Ҳофиз, пешво, имом, шайхулислом Абу Холид Язид ибн Ҳорун ибн Зозий (Зозон) Сулабий. Мавлолари – Воситий.

118 йилда туғилганлар.

Осим Аҳвал, қози Яҳё ибн Саъид Ансорий, Сулаймон Таймий, Саъид Журайрий, Ҳумайд Товил, Довуд ибн Абу Ҳинд, Баҳз ибн Ҳаким, Му-

хаммад ибн Амр ибн Алкама, Абдуллох ибн Авн, Ҳариз ибн Усмон, Абул Ашҳаб Жаъфар ибн Ҳорис, Солим ибн Убайд, Шайбон Нахвий, Шуъба ибн Ҳажжож, Муборак, Осим ибн Муҳаммад Умарий, Абдулмалик ибн Абу Сулаймон, Саъид ибн Абу Аруба, Муҳаммад ибн Исҳоқ, Фузайл ибн Марзуқ, Суфён ибн Ҳусайн, Жувайбир ибн Саъид, Шарик ибн Абдуллох, Исмоил ибн Айёш, Қайс ибн Рабеъ ва бошқа кўплардан ҳадис эшитганлар.

Бу киши ҳақларида қуйидаги шеър битилган экан:

وكان رأساً في العلم والعمل ثقة حجة كبير الشأن

Илму ҳам амалда нешво бўлганлар,

Сиқа, ҳужжат; улуғ шаънга тўлганлар.

У кишидан Бақийя ибн Валид (гарчи ёшлари катта бўлса ҳам), Али ибн Мадиний, Аҳмад ибн Ҳанбал, Абу Бакр ибн Абу Шайба, Зухайр ибн Ҳарб, Муҳаммад ибн Абдуллох ибн Нумайр, Ҳасан ибн Арафа, Абу Исҳоқ Жавзажоний, Аҳмад ибн Убайдуллох Нарсий, Аҳмад ибн Убайд ибн Носеҳ, Аҳмад ибн Валид Фаҳҳом, Исҳоқ Кавсаж, Ҳасан ибн Али Халлол, Заъфароний, Салама ибн Шабиб, Сулаймон ибн Сайф Ҳарроний, Аббос Дуврий, Абдуллох ибн Мунир, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абул Аввом, Абд ибн Ҳумайд, Абдуллох Доримий, Аҳмад ибн Фурот, Аҳмад ибн Синон, Аҳмад ибн Сулаймон Руҳовий, Абу Қилоба Ракқоший, Муҳаммад ибн Абдулмалик Дақикий, Яъқуб Давракий, Ҳасан ибн Мукаррам, Ҳорис ибн Абу Усома, Муҳаммад ибн Маслама Воситий, Муҳаммад ибн Рибҳ Баззоз, Идрис ибн Жаъфар Аттор ҳадис ривоят қилганлар. У кишидан ҳадис ривоят қилган энг сўнгги ровий – Аҳмад ибн Абдурраҳмон Сақатий.

Айтишларича, у киши – асли бухоролик.

Али ибн Мадиний айтадилар: “Язид ибн Ҳорундан кўра ҳофизроқни кўрмадим”.

Яҳё ибн Яҳё Тамимий: “Язид ибн Ҳорун машҳур тобеъин Вакиъдан кўра ҳофизроқ”, – деганлар.

Аҳмад ибн Ҳанбал айтадилар: “Язид ибн Ҳорун – ҳофиз, ривоятлари аниқ”.

Зиёд ибн Айюб айтадилар: «Мен Язиднинг бирон марта китоб кўтариб юрганларини кўрмадим, фақат ёддан ҳадис айтар эдилар”.

Али ибн Шуъайб айтадилар: “Мен Язид ибн Ҳоруннинг: “Йигирма тўрт минг ҳадисни санади билан биламан, лекин мақтанмайман. Шомлик ҳофизларнинг йигирма минг ҳадисларини биламан. У ҳақда бошқадан сўрашга эҳтиёж сезмайман”, – деган сўзларини эшитганман».

У киши Ибн Айёш, Бақияга ўхшаган Шом муҳаддисларидан, гарчи ривоятлари олий санад билан бўлмаса ҳам, кўп ҳадис эшитганлар. Бу ривоятларнинг кўпларини Аҳмад ибн Ҳанбалнинг шогирдларидан эшитганлар.

Фазл ибн Зиёд айтадилар: «Абу Абдуллоҳдан: “Язид ибн Ҳорун фақиҳми?” – деб сўрадилар. “Ҳа, у киши фақиҳ, ниҳоятда зийрак, фаҳм ва фаросат соҳиби эдилар”, – деб жавоб бердилар».

Аҳмад ибн Синон Қаттон айтадилар: “Язид ибн Ҳорундан кўра гўзалроқ намозли олимни кўрмадик. Кундузлари ҳам, кечалари ҳам намоздан ҳаргиз чарчамас эдилар”.

Абу Ҳотим Розий айтадилар: “Язид ибн Ҳорун – сиқа, имом; улардек кишиларнинг машҳурликлари ҳаммага аён”.

Ҳушаймдан Амр ибн Авн ривоят қилганлар: “Икки шаҳар: Басра ва Куфада Язид ибн Ҳорундек киши йўқ”.

Муаммал ибн Йиҳоб айтадилар: «Язид ибн Ҳоруннинг: “Ҳеч вақт бирор бир ҳадисни тадлис этмаганман. Фақатгина Авф Аъробийдан келган битта ҳадисни тадлис қилганман, лекин ўшандан ҳам барака топмадим”, – деганларини эшитдим».

Маккада истиқомат қилувчи заргар Муҳаммад ибн Исмоил айтадилар: «Бир киши Язид ибн Ҳорундан: “Тунни қандай тақсимлайсиз: қанча ухлайсиз ва қанча вақт бедор бўласиз?” – деб сўраганларида, у киши: “Кечқурун бирозгина ухлайман. Агар ухласам, Аллоҳ таоло ҳаргиз мени донг қотириб ухлатмасин”, – деб ажавоб бердилар».

Яҳё ибн Абу Толиб айтадилар: “Бағдодда Язиднинг мажлисларида етмиш минг одам иштирок қилганини ўзларидан эшитдим”.

Бағдод муҳаддислари ва шаҳар аҳли Язиднинг келганларини байрам қилдилар, улуғликлари ва санадларининг олийлиги сабабли ҳаммалари атрофларини ўраб олдилар.

Аҳмад ибн Абдуллоҳ Ижлий айтадилар: “Язид ибн Ҳорун сиқа, ривоятлари ишончли, гўзал намоз ила ибодат қилувчи бўлиб, чошгоҳ намозини ўн олти рақъат ўқирдилар. Шунингдек, саховатпеша одам эдилар. Умрларининг охирида кўзлари кўрмай қолди”.

Абу Бакр ибн Абу Шайба айтадилар: “Язид ибн Ҳорундан кўра пухта ёдловчи кишини кўрмадим”.

Аҳмад ибн Синон айтадилар: “Язид ва Ҳушайм – ҳар икковлари туну кун узоқ намоз ўқишлари билан танилган эдилар”.

Яъқуб ибн Шайба айтадилар: “Язид амри маъруф ва наҳий мункар қилувчилардан эдилар”.

Бизга Муслим ибн Муҳаммад ва бошқалар хабар бердилар. Уларга Зайд ибн Ҳасан, у кишига Абу Мансур Шайбоний, у кишига Абу Бакр Хатиб, у кишига Абу Бакр Ҳирий хабар берганлар. У кишига Абул Аббос

Асом, у кишига Яхё ибн Абу Толиб, у кишига ҳофиз Ҳасан ибн Шозон, у кишига Ибн Аръара, у кишига Яхё ибн Аксам айтадилар: «Бизга халифа Маъмун: “Агар Язид ибн Ҳорун бўлмаганларида, очик-ойдин Қуръонни махлук деган бўлардим”, – дедилар. У кишидан: “Язид ўзи ким? Ундан мунча кўркадилар?” – деб сўрадилар. “Шўринг куригур, салтанати бўлмаса-да, мен у кишини ҳурмат қиламан. Лекин мен бу сўзни зоҳир қилсам, у киши бу сўзимни рад этсалар, одамлар ихтилофда қолиб, фитна бўлишидан кўркаман”, – деб жавоб бердилар».

Аббос ибн Абдулазим ва Аҳмад ибн Синонлар Шозз ибн Яхёдан, у киши Язид ибн Ҳорундан эшитганлар: «Ким “Қуръон – махлук”, деса, у зиндикдир».

Язид аҳли суннанинг пешвоси, жаҳмийлик эътиқодига қарши, истиво масаласида уларнинг фикрини рад қилувчи бўлганлар.

Ҳамдувайҳ ибн Хаттоб имом Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон Доримийдан ривоят қилганлар: “Язид ибн Ҳорун – асли бухоролик”.

Муҳаммад ибн Абдураҳим Соиқа айтадилар: “Язид соқолларини тўқ қизилга бўяр эдилар”.

Яхё ибн Маъийн айтадилар: “Язид ибн Ҳорун худди Ҳушайм ва Ибн Улайялар кабидирлар”.

Аҳмад ибн Ҳанбал айтадилар: “Язиднинг Абу Арубадан эшитган ҳадислари заифдир, баъзи ҳадисларда хатога йўл қўйдилар”.

Язид ибн Ҳоруннинг Саъид ибн Абу Арубадан эшитган ривоятлари заиф, чунки Саъидда рухий ўзгариш бўлгандан кейин, Язид у кишидан ҳадис эшитганлар.

Аҳмад ибн Абу Хайсама қуйидагиларни Яхёдан ривоят қилганлар: “Язид ибн Ҳорун ровийларни ажратолмаганлар. Кимдан ривоят қилганларига ҳам эътибор бермаганлар”.

Аҳмад ибн Абу Хайсама оталаридан ривоят қилганлар: “Кўзлари кўрмай қолганидан кейин, Язидни айблай бошладилар. Гоҳо у киши ўзлари билмайдиган ҳадисдан сўралганида, канизакларига китобларидан ўқитиб, ёдлаб олар эдилар”.

Ўқиб берадиган киши омонатдор бўлса, бундай иш қилишнинг ҳеч қандай айб жойи йўқ. Шубҳасиз, Язид ҳужжатдирлар.

Муҳаммад ибн Рофеъ айтадилар: «Яхё ибн Яхёнинг: “Ироқда тўртта ҳофиз бор. Иккитаси кекса: Язид ибн Зурайъ ва Ҳушайм. Иккитаси ўрта яшар: Вакиъ ва Язид ибн Ҳорун. Уларнинг ҳофизроқлари – Язид”, – деганларини эшитдим».

Аббор айтадилар: «Аҳмад ибн Холиддан эшитдим. У киши Язид ибн Ҳоруннинг: “Мен “Сур” ҳадисини бир марта эшитганимдаёқ ёд олдим. Йигирма минг ҳадисни ёд биламан. Бирор киши унинг бирор ҳарфини ўзгартириб кўрсин-чи”, – деганларини эшитганлар».

Маъмуннинг зикр қилиб ўтилган хикояларида ортиқча гаплар бор: «Маъмун тарафларидан бир киши Восит томонга жўнади. У Язид ибн Ҳоруннинг ҳузурларига келиб: “Мўминлар амири сизга салом йўллаб, “Қуръон – махлук” деган сўзни зоҳир қилишни хоҳлаётганликларини айтиб юбордилар”, – деганида, Язид: “Мўминлар амирининг номларидан ёлғон гапирдинг. У киши одамлар билмайдиган эътиқодни уларнинг зиммаларига юкламайдилар”, – деган эканлар».

Бизга Муҳаммад ибн Мунтасир Боҳилий “Заммул калом” китобидан хабар бердилар. У кишига Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ҳусайний хабар берган эканлар. У кишига Муҳаммад ибн Иброҳим Сарром, у кишига Иброҳим ибн Исҳоқ Ғасилий, у кишига Абдулваҳҳоб ибн Ҳакам айтиб берганлар: «Маъмундан Язид ибн Ҳорун тўғрilarида сўралганида, у киши: “Язид ўлмасин! Токи у киши ҳаёт эканлар, одамлар фитнадан холидир”, – деган эканлар».

Язид ибн Ҳоруннинг набиралари Абу Нофеънинг айтишларича, у киши Аҳмад ибн Ҳанбалнинг ҳузурларида ўтирганларида икки киши кириб келибди. Улардан бири гап бошлабди: «Язид ибн Ҳорунни тушимда кўриб, у кишидан: “Аллоҳ таоло сизга қандай муомалада бўлди?” – деб сўрадим. У киши: “Аллоҳ мени кечирди, шафоат қилди ва: “Ҳариз ибн Усмондан ҳам ҳадис ривоят қиласанми?!” – деб қойиди. Мен: “Эй Роббим, у кишидан фақат яхшилик кўрганман”, – дедим. Шунда Аллоҳ: “У Али розияллоҳу анҳуни ёмон кўрар эди”, – деди”, – деб жавоб бердилар». Иккинчи киши давом этибди: «Мен ҳам тушимда Язид ибн Ҳорунни кўрдим. У кишидан: “Ёнингизга Мункар ва Накир келдими?” – деб сўрадим. У киши: “Ҳа, Аллоҳга қасамки, келиб, улар мендан: “Роббинг ким? Дининг нима?” – деб сўрадилар. Шунда: “Мендек бандадан ҳам бундай савол сўраладими?! Ваҳоланки, мен дунёда буларни бошқа одамлардан кўра яхшироқ билардим”, – дедим. Фаришталар: “Рост гапирдинг”, – дедилар”, – деб жавоб берганлар».

Бизга Мисрда Абул Маъолий Аҳмад ибн Исҳоқ Ҳамадоний хабар бердилар. У кишига Бағдодда Абу Ҳурайра Муҳаммад ибн Лайс ибн Шужоъ Вастоний ва Зайд ибн Ҳибатуллоҳ Баййиъ, уларга Абул Қосим Аҳмад ибн Муборак, у кишига Қафаржал, у кишига Осим ибн Ҳасан, у кишига Абдулвоҳид ибн Муҳаммад хабар берганлар. У кишига қози Ҳусайн ибн Исмоил ёздирган ҳолда, у кишига Кархувайҳнинг акалари Муҳаммад ибн Язид айтиб берганлар. У кишига Язид ибн Ҳорун, у кишига Закариё ровий Атия Авфийдан, у киши Абу Саъиддан хабар берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

إني تارك فيكم الثقلين كتاب الله حبل ممدود من السماء إلى الأرض وعترتي أهل بيتي ولن يتفرقا حتى يردا علي الحوض

“Мен сизларга икки нарсани ташлаб кетяпман: осмондан ергача чўзилган арқон – Аллоҳнинг Китоби ҳамда аҳли байтим – оилам. То хавзи кавсар ёнида мен билан учрашмагунларича, бу иккиси ҳаргиз ажралмайди”, – деб айтдила» (Имом Аҳмад ривояти).

Бизга Исмоил ибн Абдуррахмон Муаддал хабар бердилар. У кишига факих Абдуллоҳ ибн Аҳмад, у кишига Муҳаммад ибн Абдулбоқий, у кишига Али ибн Ҳусайн Баззоз, у кишига Абу Али ибн Шозон, у кишига Абу Саҳл ибн Зиёд хабар берганлар. У кишига Али ибн Иброҳим Воситий, у кишига Язид ибн Ҳорун айтиб берганлар. У кишига Жаъфар ровий Қосимдан, у киши Абу Умома Боҳилийдан, у киши Абу Ҳурайрадан хабар берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

إذا حسن إسلام العبد تم له عمله بسبع مئة ضعف

“Кишининг исломи гўзаллашса, Аллоҳ таоло унинг амалини етти юз баробар савоб билан мукамал қилади”, – дедилар» (Имом Бухорий ривояти).

Ҳофиз Абдулмўмин ибн Халафга ўқиб бердим. У кишига Яҳё ибн Абу Суъуд, у кишига котиба Шухда, у кишига Ҳусайн ибн Аҳмад, у кишига Абу Умар ибн Маҳдий, у кишига Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Яъқуб ибн Шайба хабар берганлар. У кишига боболари, у кишига Язид ибн Ҳорун, у кишига Аввом ибн Ҳавшаб Салама ибн Кухайлдан, у киши Алқамадан, у киши Холид ибн Валиддан айтиб берганлар: «Аммор билан орамизда бир гап бўлиб ўтди. У киши Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга устимдан шикоят қилиб борганларида, фақат ёмон гапларни айта бошладилар. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам сукут сақлаб туравердилар. Аммор йиғлаган ҳолатда: “Эй Аллоҳнинг Расули, бу кишини кўрмаяпсизми?” – дедилар. Шунда Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

من أبغض عماراً أبغضه الله ومن عادى عماراً عاداه الله

“Ким Амморни ёмон кўрса, Аллоҳ уни ёмон кўрсин. Ким Амморга душман бўлса, Аллоҳ унга душман бўлсин”, – дедилар. Расулulloҳнинг ҳузурларидан чиқдим. Мен учун Амморни рози қилишдан кўра яхшироқ нарса йўқ эди. Аммор билан учрашдим. Бас, мендан рози бўлдилар».

Шуъба ровий Салама ибн Кухайлдан, у киши Муҳаммад ибн Абдуррахмон ибн Язиддан, у киши оталаридан, у киши Асваддан айтиб берганлар: «Холид билан Амморнинг ораларида бир гап ўтган эди. Холид Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга у кишининг устиларидан шикоят қилиб келдилар. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

من يعاد عمارا يعاده الله ومن يغيض عمارا يغيضه الله ومن يسب عمارا يسبه الله

“Ким Амморга душман бўлса, Аллоҳ унга душман бўлади. Ким Амморни ёмон кўрса, Аллоҳ уни ёмон кўради. Ким Амморни сўкса, Аллоҳ уни сўкади”, – деб айтдилар».

Бизга Аҳмад ибн Абдулҳамид хабар бердилар. У кишига Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Аҳмад ва Абдуррахмон ибн Иброҳим, уларга Шуҳда, у кишига Абу Абдуллоҳ Ниъолий, у кишига Али ибн Муҳаммад, у кишига Муҳаммад ибн Амр Разоз хабар берганлар. У кишига Муҳаммад ибн Абдулмалик Дақиқий, у кишига Язид, у кишига Шарик ровий Симоқдан, у киши Икримадан, у киши Ибн Аббосдан айтиб берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

من كانت له أرض وأراد بيعها فليعرضها على جاره

“Кимнинг ери бўлса, уни сотишни хоҳласа, аввал қўшнисига айтсин (билдирсин)”, – деган эдилар» (*Ибн Можжа ривояти*).

Бизга Яхё ибн Абу Мансур ва Абдуррахмон ибн Муҳаммад ёзган ҳолатда хабар бердилар. Уларга Умар ибн Муҳаммад Муаллим, у кишига Ҳиба туллоҳ ибн Муҳаммад, у кишига Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ғайлон, у кишига Абу Бакр Шофеъий хабар берганлар. У кишига Аҳмад ибн Убайдуллоҳ, у кишига Язид ибн Ҳорун айтиб берганлар. У кишига Муҳаммад ибн Амр ровий Абу Саламадан, у киши Абу Ҳурайрадан хабар берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

لا تشد الرحال إلا إلى ثلاثة مساجد مسجدي والمسجد الحرام والمسجد الأقصى

“Учта масжиддан бошқа масжидга сафар шарт қилинмайди: менинг масжидим (Масжиди Набавий), Масжиди Ҳаром ва Аксо масжиди”, – дедилар» (*Имом Аҳмад ривояти*).

Бунинг маъноси: Мана шу уч масжиддан бошқа бирор масжидга савоб умидида бориш шарт эмас. Чунки бу уч масжиднинг алоҳида фазилати бор. Ким: “Пайғамбар ёки бирор авлиёнинг қабрини зиёрат қилиш ушбу рад этилган амрга кирмайди”, – деса, унинг фикри тўғри. Бу ҳадисдаги буйруқ ва тақиқ масжидларга хос. Кимки бу масалага пайғамбарлар ва солиҳларнинг қабрларини зиёрат қилиш учун алоҳида сафар тараддуди кўриш жоиз эмас, деб уни масжидлар масаласига қиёсласа ҳам, унинг қиёси қиёс шартларига жавоб беради. Аммо кимки сафар тараддудисиз фазилатли шахсларнинг қабрларини зиёрат қилиш учун чикса, бу зиёрат

олимларнинг ижмоълари билан рад этилмаган хайрли ишдир. Шаъбий ва бу кишига ўхшашларгина бунга хилоф қилганлар. Уларга қабр зиёратидан қайтарилгани ҳақидаги ҳадис етган-у, аммо унинг мансух бўлганини билмаган бўлсалар керак. Аллоҳ билувчирок.

Яъқуб ибн Шайба айтадилар: “Язид 206 йили рабиъул охир ойида Воситда вафот этдилар”.

“Ал-Ғайлониёт” китобида у кишининг олий санад билан ривоят қилган ҳадислари келтирилган. Худди шунингдек, “Амаллар ният билан” ҳадиси ҳам олий санад билан зикр этилган. Язид ибн Ҳорун ривоят қилган ҳадислар имом Аҳмаднинг “Муснад”ларида, машҳур олти ҳадис китобида ва бошқа китобларда кўп зикр қилинган.

Абу Убайд Ожуррий айтадилар: «Мен Абу Довуддан эшитдим. У киши Аҳмад ибн Синонинг: “Язид қори Ҳамзанинг қироатларини жуда ёмон кўрар эдилар”, – деганларини эшитган эканлар».

Миззий айтадилар: “Язид ибн Ҳорун ибн Зозий (Зозон) ибн Собитнинг боболари Утба ибн Фарқаднинг аёллари Умму Осимнинг қулларидан бўлганлар. Умму Осим у кишини озод қилганлар. Айтишларича, у киши асли бухоролик бўлиб, Абон ибн Абу Аёш, Исмоил ибн Абу Холид, Исмоил ибн Муслим Маккий, Ашъас ибн Саввор, Асбағ ибн Зайд, Ҳажжож ибн Артоҳ, Ҳажжож ибн Абу Зайнаб, Ҳусайн Муаллим, Авф Аъробий, Аввом ибн Ҳавшаб, Ало ибн Зайдал, Фоид Абул Варқо, Ҳишом ибн Ҳассон, Абу Молик Ашжаъийдан ҳадис ривоят қилганлар. Яна оламдан ўтган бир қанча ровийларни зикр этганлар. Бақийя ибн Валид ва шу кабилардан қилган ривоятлари қуйи даражада. Ўзларидан ҳадис ривоят қилган 114 кишини санаб ўтганлар”.

Абу Толиб имом Аҳмаддан ривоят қилганлар: “Язид ҳадисда сифатли ҳофиз, Ҳажжож ибн Артодан ривоят қилган ҳадислари саҳиҳ, ҳадис ёдлашда тенгсиз эдилар”.

Ибн Маъийн: “Язид – сиқа”, – деб айтганлар.

Абу Зуръа айтадилар: «Абу Бакр ибн Абу Шайбанинг: “Язид ибн Ҳорундан кўра итқон (бенуқсон) ҳофизни кўрмадим”, – деганларини эшитдим. Итқон ҳадисни ёддан нақл қилишдан кўра олий туради».

Абу Ҳотим айтадилар: “Язид – сиқа, имом, садук. Бу кишидек олимлар ҳақларида сўраб-суриштирилмайди”.

Аҳмад ибн Синон айтадилар: «Аффон шайх Язидни мактаб: “У киши Ҳаммод ибн Саламадан ҳадисларни ёдлаб олдилар. Булар саҳиҳ ҳадислар. Бу даражага оз кишилар етиша оладилар”, – деганлар».

Аҳмад ибн Синон айтадилар: “Язид ибн Ҳорундан кўра гўзал намоз ўқийдиган олимни кўрмадим. Намоз ўқисалар, устун каби қотиб турардилар”.

Ибн Саъд айтадилар: «Язид кўп ҳадис биладиган сиқа эдилар. 118 йилда туғилдилар. Язид: “Мен ҳадис ёзиб олишни бошлаганимда, Ҳусайн тирик эдилар. Ибн Муборак у кишига ҳадис ўқиб берардилар. Лекин у киши баъзи ривоятларни унутган эдилар”, – деганлар».

Ибн Саъд айтадилар: “Язид 206 йили Маъмун халифа бўлиб турган пайтларда, 88 ёки 89 ёшда вафот қилдилар”.

Маррузий Жаъфар ибн Маймундан ривоят қилган ҳикояда айтилади: “Язид ибн Ҳорун ҳазил-мутойибани яхши кўрардилар. Лекин имом Аҳмад ҳузурларида ҳазил қилмасдан, одоб саклаб ўтирардилар.

Бир марта имом Аҳмад касал бўлганларида, Язид у кишини кўришга беш юз дирҳам олиб бордилар. Имом Аҳмад уни қайтариб бериб, узр сўрадилар”.

Ҳофиз Аҳмад ибн Муҳаммадга ўқиб бердим. У кишига Ибн Халил, у кишига Масъуд Хайёт, у кишига Абу Али Ҳаддод, у кишига Абул Фатх Али ибн Муҳаммад Тоний хабар берган эканлар. У кишига Ибн Муқрий айтиб берган эканлар. У киши Абу Аҳмад ибн Амр ибн Жобир Рамлийдан, у киши Ҳорис ибн Абу Усомадан эшитган эканлар: «Язид ибн Ҳоруннинг дарсларига бирор киши кечикиб келса, ёнларидаги шогирдларига: “Эй бола, унга рўмолчани тутқаз”, – деб айтар эдилар».³⁸

Ибн Муқрий Ибн Қутайбадан, у киши Муаммал ибн Йиҳобдан, у киши Язид ибн Ҳорундан эшитганлар: “Парвардигорим, бизни қалтис ҳазил қилувчилардан этмагин”.

Табаронийга Маъморий, у кишига Халаф ибн Солим айтадилар: «Язид ибн Ҳоруннинг мажлисларида эдик. У киши ҳадис ёзувчи котиб билан ҳазиллашдилар. Ўша пайтда Аҳмад ибн Ҳанбал секин томоқ қириб қўйдилар. Язид: “Ким томоқ кирди?” – деб сўрадилар. “Аҳмад ибн Ҳанбал”, – дейишди. Язид пешоналарига уриб: “Аҳмад шу ерда эканликларини айтсангиз бўлмасмиди? Мен ҳазиллашмасдим”, – дедилар».

ҚАЗВИНИЙ (19; 217, 134)

Шайх, машҳур фақиҳ Абул Фараж Муҳаммад ибн муфтий Абу Ҳотим Маҳмуд ибн Ҳасан Ансорий Қазвиний Омулий.

Мадинаи мунавварада Силафийга илм ёздирганлардан.

Оталаридан, Мансур ибн Исҳоқ ҳамда Саҳл ибн Рабийъадан ҳадис эшитганлар.

У кишидан Ибн Носир, Шухда ва Ибн Халл ҳадис ривоят қилишган.

501 йилнинг бошида Омулда вафот этганлар.

³⁸ Шариат пешволари, улуғ олимлар дарсга кеч қолишни мусибат санашган. Таъзияда ҳамдард сифатида кимгадир рўмолча тутқазилгани каби, илм мажлисига кечикиб келганларга ҳам ушбу усулни қўллашни тавсия этганлар.

Имом, буюк аллома, шофеъийлар шайхи Абу Бакр Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий Хуросоний.

Кулф ясашда машхур бўлганлар.³⁹ Ҳатто калити билан бирга тўрт данак оғирлигича келадиган кулф ясаганлар. Ўттиз ёшга кирганларида ўзларида ўткир заковатни сезиб, фикҳни ўрганишга киришганлар ва бу борада юқори чўккига етганлар. Бу киши ҳақларида ибратли ҳикоятлар тўқилган. Фикҳда хуросонликлар йўналишига асос солганлар.

Абу Зайд Фошонийдан, Халил ибн Аҳмад Сижзийдан ҳадис эшитиб, фикҳни ўрганганлар. Бухоро ва Ҳиротда ҳадис тинглаганлар.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдулмалик Масъудий, Абу Али Ҳусайн ибн Шуъайб Синжий, Абул Қосим Абдуррахмон ибн Муҳаммад ибн Фурон Марвазийлар бу кишидан фикҳни ўрганганлар.

Фақиҳ Носир Умарий айтадилар: «Абу Бакр Қаффол замонларида у кишидан кўра фақиҳроқ киши йўқ эди, кейин ҳам бунақаси бўлмаган. Биз у кишини “Инсон суратидаги фаришта” дер эдик. Ҳадис айтдилар ва ёздирдилар. Фикҳда пешво, зуҳдда етакчи эдилар».

Абу Бакр Самъоний “Амолий” китобларида айтадилар: “Фикҳда, хифзда, таквода, зуҳдда замоналарининг беназири эдилар. Шофеъий мазҳабида у кишидан шундай асарлар қолганки, бирорта асрдошларида бунақаси бўлмаган. Мазҳаб йўлини тартибга солиб, шогирдлари учун енгил ва мустаҳкам қилиб берганлар. Хузурларига кўп шаҳарлардан толиби илмлар келганлар. Қўлларида кўп имомлар тарбия топган. Илм талабини ўттиз ёшда бошлаганлар. Бошқа ишларини тарк этиб, бор кучлари билан илмга берилганлар”.

Носир Марвазий айтадилар: «Марв волийсига хайрихоҳ фақиҳларлардан бири Қаффолга ихтилоф қилган. Бу хабар султон Маҳмудга етказилганида, у киши: “Қаффол девонимиздан бирор нарса оладими?” – деб сўрадилар. “Йўқ”, – дейилди. “Қаффол вақфлардан бирор нарса оладими?” – деб яна сўрадилар. “Йўқ”, – деб жавоб берилди. Шунда султон Маҳмуд: “Қўйинглар, илм билан машғул бўлаверсин. Савоби ёзилиб тураверсин”, – дедилар».

Қаффол ҳақларида шогирдлари қози Ҳусайн шундай деганлар: «Устоз дарс бераётган пайтларида кўпинча йиглардилар. Сўнгра бошларини кўтариб: “Биздан талаб этилган нарсадан бунча ҳам ғофилмиз”, – дердилар».

Қаффол, айтиб ўтганимиздек, Абу Зайднинг қўлларида фақиҳ бўлиб етишганлар. Қабрлари Марвда. Зиёрат қилинади.

Қаффол 417 йил жумодул охир ойида 90 ёшда вафот этганлар. Ҳадислари қуйи даражадаги шайхлардан ривоят қилинган.

³⁹ «Қаффол» сўзининг маъноси – кулф ясовчи.

Имом, аллома, факих, усули фикҳ илмининг олими, луғат билимдони, Хуросон аҳлининг пешвоси Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Шоший Шофезий. “Қаффоли Кабир” номи билан машҳур бўлганлар. Мовароуннаҳрда ўз замоналарининг пешво имоми, қатор китоблар муаллифи.

Ҳоким айтадилар: “Мовароуннаҳрда усул илмининг билағони, ҳадис талабида кўп юрт кезган олим”.

Абу Бакр ибн Хузайма, Ибн Жарир Табарий, Абдуллоҳ ибн Исҳоқ Мадоиний, Муҳаммад ибн Муҳаммад Богандий, Абул Қосим Бағавий, Абу Аруба Ҳарроний ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Шайх Абу Исҳоқ “Табақот” китобларида Шошийнинг 336 йилда оламдан ўтганликларини қайд этадилар. Бу нотўғри маълумот. Абу Абдуллоҳ Ҳоким бу кишининг вафотлари тарихини аниқроқ қилиб, 365 йил деб кўрсатадилар. Айнан шу санани Абу Саъд Самъоний ҳам таъкидлаганлар ва 291 йилда таваллуд топганликларини ҳам кўшиб қўйганлар. Қабрлари Шошда.

Абу Исҳоқ айтадилар: “У киши Ибн Сурайждан фикҳни ўрганганлар”.

Бу ҳам хато. Қаффол келишларидан уч йил олдин Ибн Сурайж вафот этганлар.

Самъоний айтадилар: «У киши шунчалик кўп китоб ёзганларки, бунчалик китоб ёзганлар кам. Фуқаҳолар ўртасида бўладиган баҳс-мунозара аҳком ва қоидалари тўғрисида китоб ёзиб, бу соҳанинг тамал тошини қўйдилар. У кишининг усули фикҳга бағишланган асарлари ҳам бор. “Шарҳур-рисола” номли китоб ҳам битганлар. Мовароуннаҳрда шофезий мазҳаби у киши орқали тарқалди».

Шошийнинг қарашларида бошқаларда бўлмаган жиҳатлар мавжуд. “Ар-Равза” китобларида: “Қасал одам икки намоз орасини жамлаши (яъни аср билан пешинни, шом билан хуфтонни биргаликда ўқиши) мумкин”, – деганлар. Яна: “Қатта ёшдаги одам ҳам ўз номидан ақиқа қилса, мустаҳаб”, – деб айтганлар. Аммо имом Шофезий: “Ёш ўтгандан кейин ақиқа қилинмайди”, – деганлар.

Бу кишидан Ибн Манда, Ҳоким, Сулабий, Абу Абдуллоҳ Ҳалимий, Абу Наср ибн Қатода ва у кишининг ўғиллари “Ат-Тақриб” китобининг муаллифи Қосим ҳадис ривоят қилганлар. Бу китоб ниҳоятда фойдали, лекин топилиши кийин. Ундан “Ан-Ниҳоя” асарининг муаллифи Имомул Ҳарамайн кўп фойдаланганлар. “Ал-Васит” китоби муаллифи “Ар-Раҳн” асарларида ҳам зикр этилган китобдан кўп фойдаланганлар. Унда “Абул Қосимдан” дейилган. “Қосим” дейиш тўғрироқ.

Самъоний айтадилар: «Абу Бакр Қаффол Шошийнинг “Далоилун-нубувва”, “Маҳосину шарийъа” номли китоблари бор».

Ҳалимий айтадилар: “Устозим Қаффол ўз асримда учрашган олимларимнинг энг олимидирлар”.

Шайх Муҳйиддин Нававий айтадилар: «Агар Қаффол Шоший дейилса, Абу Бакр Қаффол Шоший, агар Қаффол Марвазий дейилса, тўрт юзинчи йилдан кейин дунёга келган “Кичик Қаффол” тушунилади. Шошийнинг номлари тафсир, ҳадис, усул, калом китобларида кўп зикр қилинади. Аммо Қаффол Марвазийнинг номлари фикҳий китоблардагина келади».

Абу Бакр Байҳақий «Шуъабул иймон» китобларида айтадилар: «Бизга Абу Наср ибн Қатода айтиб бердилар. У киши ушбу байтларни Абу Бакр Қаффолдан эшитган эканлар:

اوسع رحلي على من نزل ** وزادي مباح على من اكل
نقدم حاضر ما عندنا ** وان لم يكن غير خبز وخل
فأما الكريم فيرضى به ** وأما اللئيم فمن لم أبل

*Кимки келса, унга кенг очик бағрим,
Ҳалол бўлсин еса супрамда борин.
Меҳмонга неки бор, қиламан тортиқ,
Гарчи йўқдир нон ва сиркадан ортиқ.
Карамлилар бундан бўлишар ризо,
Пасткашларга эса қилмайман парво».*

ҚОЗИХОН (21; 231, 117)

Аллома, ҳанафийлар шайхи Абул Маҳосин Ҳасан ибн Мансур ибн Маҳмуд Бухорий Ҳанафий Ўзгандий.⁴⁰ Қатор китоблар муаллифи.

Имом Заҳириддин Ҳасан ибн Али ибн Абдулазиз, Иброҳим ибн Усмон Саффорий ва бошқалардан кўп ҳадис эшитганлар.

Кўп мажлисларда ҳадис ёздирганларини кўрганман.

Шогирдларидан бири аллома Жамолиддин Маҳмуд ибн Аҳмад Ҳасирий у кишидан ҳадис ривоят қилганлар.

Қозихон 589 йилда вафот этганлар. Шу йили ҳам китоб ёзганлар.

Қозихоннинг чоп этилган тўрт жилдлик «Ал-Фатаво» ва бошқа китоблари бор.

⁴⁰ Ўзгандий – Мовароуннахрнинг Фарғона томонларидаги Ўзжанд ёки Ўзкент шаҳрига нисбат берилган.

Имом, Мавсул шайхи, наҳв олими, кироат билимдони Абу Бакр Яҳё ибн Саъдун ибн Таммом Аздий Қуртубий. Лақаблари – Соинуддин (динни сақловчи, дин кўрғони).

486 йилда туғилганлар.

Қироат илмини Қуртубада Абул Қосим Халаф ибн Наххосдан, Искандарияда Абул Қосим ибн Фахҳомдан ўрганганлар.

Абу Муҳаммад ибн Аттоб, Муҳаммад ибн Баракот Саъийдий, Абу Содик Муршид Мадийний, Абу Жаъфар Аҳмад ибн Абдулҳақ, Маҳидия мадрасасининг кироат устози Абу Бакр Муҳаммад ибн Саъийд Зарир, судосиёт (олти ровийдан иборат санадлар соҳиби) Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад Розий, муҳаддис Разин ибн Муъовиядан ҳадис эшитганлар. Хоразмга бориб, таникли аллома Жоруллоҳ Маҳмуд Замахшарийдан илм олганлар. Бағдодда Ибн Ҳусайн ва Абул Изз ибн Кодишдан, Дамашқда жамолул Ислому Сулабийдан ҳадис эшитганлар.

Сиқа – ривоятлари ишончли ва аниқ, араб тилининг билимдони, кироатдаги нозик нуқталарни англовчи, диёнатли, хайрли, обид ва ҳурмат-эҳтиромга сазовор зот бўлганлар. Кўп олимларни тайёрлаб етиштирганлар.

У кишининг қўлларида Фахр Муҳаммад ибн Абул Фараж Мавсулий, Муҳаммад ибн Абдулкарим Бавозижий, қози Баҳоуддин Юсуф ибн Шаддод, Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Кол Ҳилий, Абу Жаъфар Қуртубийлар Қуръон илмини ўрганишган.

У кишидан ҳофиз ибн Асокир, ҳофиз Самъоний, Абул Ҳасан Қатиъий, Абдуллоҳ ибн Ҳусайн Мавсулий ва бошқалар ҳадис ривоят қилишган.

567 йилда Рамазон ҳайити куни Мавсулда вафот этганлар.

Ибн Шаддод айтганлар: “Бир киши шайхнинг ҳузурларига келиб, дастурхончага ўралган бир нарса бериб кетарди. Билсак, у нарса қайноқ сувга ботириб, пати юлиниб, тозаланиб пиширилган товук экан. У киши ҳар куни товук сотиб олиб, шайхга тортиқ қилар экан. Ўн бир йил давомида мана шу ҳолатнинг гувоҳи бўлдим”.

Қусам ибн Аббос ибн Абдулмуттолиб ибн Ҳошим Ҳошимий. Пайгамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг амакиларининг ўғиллари. Фазл, Абдуллоҳ, Убайдуллоҳ ва Касир исмли ака-укалари бўлган.

Оналари Уммул Фазл Лубоба. (Лубоба – «данакнинг мағзи» деган маънони англатади.) Лубоба – Ҳорис Ҳилолиянинг кизлари. Калбийнинг айтишларича, Хадичадан кейин мусулмон бўлган иккинчи аёл.

Кусам ибн Аббос – саҳобий. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васаллам у кишини уловларига мингаштирганлар.

Ҳусайн ибн Алига эмишган биродар бўлганлар.

Кусам ибн Аббос Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламга ниҳоятда ўхшар эдилар. У киши Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламдан оз ҳадис ривоят қилганлар.

Ибн Аббос айтадилар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васалламни қабрга – лаҳадга қўйиб чиққанларнинг энг кейингиси Қусам эди».

Халифа Ибн Хайёт «Тарих» китобларида айтадилар: «Али розияллоҳу анҳу халифа бўлганларидан кейин Қусам ибн Аббосни Макка волийси қилиб қўйганлар, Али розияллоҳу анҳу шаҳид бўлгунларича, волийлик қилганлар».

Зубайр ибн Баккор айтадилар: «Али розияллоҳу анҳу у кишини Мадинага волий қилдилар. Бир ривоятда айтиладики, у кишидан фарзанд қолмаган».

Ибн Саъд «Табақот»ларида айтадилар: «Қусам ибн Аббос Хуросонга ғазот қилдилар. Ўша пайтда Саъид ибн Усмон ибн Аффон Хуросоннинг волийси эди. Саъид ибн Усмон: “Сизга минг дирҳам ўлжа ёзайми?” – деб сўраганларида, у киши: “Йўқ, менга бешдан бирини бер. Сўнгра одамларга ҳақларини бер. Ундан кейин менга хоҳлаганингни бер”, – деб жавоб қилдилар».

Қусам ибн Аббос розияллоҳу анҳу саййид, тақводор ва фазилатли одам эдилар.

Зубайр айтадилар: «Қусам ибн Аббос Муъовия замонларида Саъид ибн Усмон билан Самарқандга бордилар ва ўша ерда шаҳид бўлдилар».

«Ал-Кутуб ас-ситта» (Олти машҳур ҳадис тўпламлари)да Қусам ибн Аббосдан ҳадис ривоят қилинмаган.

Абу Абдуллоҳ Ҳоким «Тарихи Найсобур» китобларида айтадилар: «Қусам ибн Аббос Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламга ўхшардилар. Пайғамбарни лаҳадларида кўрган охирги шахс эдилар. Уммул Фазлнинг кўп санадлар билан келган ҳадислари бунини тасдиқлайди.

Қусамнинг вафотлари ва қабрлари қаерда эканлиги тўғрисида турли-туман ривоятлар бор. Бир ривоятда: “Самарқандда вафот этганлар ва ўша ерда дафн қилинганлар”, – дейилган бўлса, яна бир ривоятда: “Марвда вафот қилганлар”, – деб айтилади».

Ҳоким Абу Абдуллоҳ айтадилар: “Саҳиҳ ривоят шундан иборатки, у кишининг қабрлари Самарқандда”.

Саъид ибн Усмон ибн Аффон Абу Абдуррахмон Умавий Хуросонга ғазот қилганлар. Найсобурга келганларида аскарлари сафида бир гуруҳ саҳобалар ва тобеъинлар бор эди. Сўнгра Марвга, ундан Жайхунга бордилар. Бухоро ва Самарқандни фатҳ этдилар».

Бу киши оталари (Аббос)дан, Талҳадан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Ҳоний ибн Ҳоний, Абдулмалик ибн Муҳаммад ибн Амр ибн Ҳазм ва укалари Убайдуллоҳ ибн Аббос ҳадис ривоят қилганлар.

ҒУНЖОР (8; 487, 129)

Бухоро муҳаддиси, шайх Абу Аҳмад Исо ибн Мусо Бухорий Азрак Ғунжор.

Илм талабида юртма-юрт кезиб, илм ва илм аҳли ҳақида кўп маълумотга эга бўлганлар.

Суфён Саврий, Исо ибн Убайд Киндий, Варқо ибн Умар, Абу Ҳамза Сукрий ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

Бу кишидан Баҳийр ибн Назр, Муҳаммад ибн Салом Пойкандий, Исҳоқ ибн Ҳамза Бухорий, Муҳаммад ибн Умайя Совий, Муҳаммад ибн Фазл ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Ҳоким айтадилар: «Ғунжор – ўз асрларининг имоми; ёшлари улғайганда ҳадис эшитганлар ва бу йўлда илм сафарига чиққанлар. Бу киши тўғри ривоят қилувчилардан: ривоятларини ишончлилар орасидан излаб, унинг тўғри эканлигини аниқладим. Юздан ортиқ номаълум шайхлардан ҳам ҳадис ривоят қилганлар».

«Саҳиҳи Бухорий»да муаллақ ҳадислари бор. Бу – Исо (Ғунжор) ровий Рақабдан, у киши Қайс ибн Муслимдан «Мавжудотлар яратилишининг бошланиши» бобида ривоят қилган ҳадисдир. Исо ва Рақоба ораларида бир ровий тушиб қолган. У Ҳамза Сукрийдир. Чунки Ғунжор билан Рақоба замондош бўлмаганлар.

Ғунжор 186 йилнинг охирларида вафот этганлар.

Доракутний: «Ғунжорнинг сўзлари ҳадис илмида эътиборга олинмайди», – деганлар.

Бизга Абдуррахмон ибн Муҳаммад ва Фотима бинти Али, уларга Умар ибн Муҳаммад, у кишига Ибн Ҳусайн, у кишига Ибн Ғайлон, у кишига Абу Исҳоқ Музакий, у кишига Аҳмад ибн Ҳамдун ибн Рустам хабар берганлар. У кишига Балҳда Муҳаммад ибн Фазл Бухорий, у кишига Исо ибн Мусо Ғунжор, у кишига Абу Ҳамза Сукрий ровий Аъмашдан, у киши Айюбдан, у киши Муҳаммад ибн Сийриндан, у киши Абу Ҳурайрадан ривоят қилганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

لا يقولن أحدكم للعنب الكرم فإنما الكرم قلب ابن آدم

“Сизлардан бирортангиз узумни “карм” демасин. Карм инсоннинг қалбидир”, – дедилар».

Аъмашнинг Айюбдан қилган ривоятларини Абу Ҳамзадан бошқа ҳеч ким ривоят қилмаган. Абу Ҳамзадан бўлса, фақат Ғунжоргина ривоят қилганлар. Бу ҳадис олий санад билан бизгача етиб келди. Табароний «Муъжам»ларида бу ҳадисни Муҳаммад ибн Иброҳим Розийдан, у киши Иброҳим ибн Муҳаммад Муаддибдан, у киши оталаридан, у киши Ғунжордан ривоят қилинган санад билан келтирганлар.

ҒУНЖОР (17; 304, 184)

Сермаҳсул имом, ҳофиз, Бухоро муҳаддиси Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Сулаймон ибн Комил Бухорий. «Бухоро тарихи» асари муаллифи. «Катта Ғунжор», яъни Исо ибн Мусога тақлид қилиб, «Ғунжор» лақабини олганлар.

Халаф ибн Муҳаммад Хайём, Саҳл ибн Усмон Суламий, Абу Убайд Аҳмад ибн Урва Карминий, Муҳаммад ибн Ҳафс ибн Аслам, Иброҳим ибн Ҳорун Малоҳимий, Ҳасан ибн Юсуф ибн Яъқуб ва бу юртларнинг кўплаб бошқа олимларидан ҳадис ривоят қилганлар. Бухорода муқим яшаганлар.

Бу кишидан Ҳаннод ибн Иброҳим Насафий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Абдуллох Ғунжорнинг шуҳратлари унчалик баланд эмаслиги боис, у киши тўғриларидаги маълумотлар менга керакли даражада етиб келмади.

Ғунжор 412 йилда кекса ёшда вафот этганлар.

Бизга Ҳасан ибн Али Амин, у кишига Жаъфар ибн Мунир, у кишига Силафий, у кишига Абу Али Барадоний ва Абул Ҳусайн Сайрафий, уларга қози Ҳаннод, у кишига ҳофиз Муҳаммад ибн Аҳмад, у кишига Абу Яҳё Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Самарқандий, у кишига Муҳаммад ибн Наср Марвазий, у кишига Абдуллох ибн Муҳаммад Абу Жаъфар Муснадий, у кишига Ҳарамий ибн Умора, у кишига Шуъба ровий Вокид ибн Муҳаммаддан, бу киши оталаридан, у киши Ибн Умардан ривоят қилганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

أمرت ان أقاتل الناس حتى يشهدوا أن لا إله إلا الله وأن محمدا رسول الله ويقيموا

الصلاة ويؤتوا الزكاة فإذا فعلوا ذلك عصموا مني دماءهم وأموالهم إلا بحق الإسلام
وحسابهم على الله

“Одамлар билан ҳатто улар калимаи шаҳодатларини айтгунларига қадар, намоз ўқигунларига қадар, закот бергунларига қадар жанг қилишга буюрилдим. Агар бу фарзларни адо этсалар, мендан қонларини ва молларини сақлабдилар. Фақат Ислом ҳақи бундан мустасно. Уларнинг ҳисоблари Аллоҳга ҳавола”, – деганлар».

ҲАКИМ (13; 439, 216)

Имом, ҳофиз, ориф, зоҳид Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Бишр Ҳаким Термизий.

Оталаридан, Қутайба ибн Саъид, Али ибн Хужр, Солиҳ ибн Абдуллоҳ Термизий, Утба ибн Абдуллоҳ Марвазий, Яҳё Хат, Суфён ибн Вакиъ, Аббод ибн Яъқуб Равожний ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис ривоят қилганлар.

Маърифат ва фазилат соҳиби бўлиб, кўп мусаннафотлари бор.

У кишидан қози Яҳё ибн Мансур, Ҳасан ибн Али ва бу икковларидан ташқари, Найсобур шайхлари ҳам ҳадис ривоят қилишган.

Ҳаким Термизий 285 йилда Найсобурга келганлар ва у ерда ҳадис айтиб берганлар. Абу Туроб Нахшабий билан учрашганлар, Аҳмад ибн Хазравайх ва Яҳё ибн Жаллога шогирд тушганлар. У киши – ҳикматлар, мавъизалар ва улуғлик соҳиби. Агар у кишида бирор нуқсон бўлганида, билинмасдан қолмасди.

Ҳикматли сўзларидан:

– Дунёда яхшиликдан кўра оғирроқ юк йўқ. Кимки сенга яхшилик қилган бўлса, сени боғлаб қўйибди. Кимки сенга жафо қилган бўлса, сени қўйиб юборибди;

– Инсонни айбдор қиладиган нарса – ўзига зиён етказадиган нарсадан хурсанд бўлиши (яъни, гуноҳ билан хурсанд бўлиши);

– Кимки бандалик сифатларидан беҳабар бўлса, у раббонийлик сифатларини танишдан мутлақо беҳабардир;

– Беш кимсани беш нарса йўлга солади:

– болани мактаб;

– йигитни ирфон;

– қарияни масжид;

– аёлни рўзғор;

– айбдорни зиндон.

У кишидан инсон тўғрисида сўралганда: «Инсон – очик-ойдин заифлик ва катта даъво», – деб жавоб берганлар.

Абу Абдуррахмон Суламий айтадилар: «Термизийни “Хатмул авлиё”⁴¹ ва “Илалуш-шарийъа” китобларини ёзганлари учун кофирликда айблаб, Термиздан чиқардилар. Бунга Термизийнинг “Пайғамбарларнинг сўнггиси бўлгани каби авлиёларнинг ҳам сўнггиси бўлади”, деган сўзларини далил қилишган. Бу киши гўё “Уларнинг макомларига пайғамбарлар ва шаҳидлар ҳавас қилади”, деган ҳадисни хужжат этиб, валийликни пайғамбарлик мақомидан юқори қўйган эмишлар. Термиздан чикиб, Балхга келдилар. Балх ахли у кишини бир мазхабда бўлганликлари учун қабул қилди».

Ибн Нажжор: «У кишидан Али ибн Муҳаммад ибн Янол Укбарий ҳадис ривоят қилганлар», – деб хатога йўл қўйганлар. Ибн Янол бу ҳадисни (Ҳаким Термизийдан эмас) шайх Муҳаммад Термизийдан эшитганлар. Ҳадисни у кишига Муҳаммад Термизий 318 йилда айтиб берганлар.

Суламийга Али ибн Бундор Сайрафий, у кишига Аҳмад ибн Исо Жузжоний айтадилар: «Муҳаммад ибн Али Термизийнинг: “Бирор китобни олдиндан ўйлаб (режалаштириб), менга бирор нарсанинг нисбат берилишини истаб ёзмадим. Лекин илҳомим жўш урган вақтда китоб битиш билан ҳузур қилардим”, – деганларини эшитдим».

Суламий айтадилар: «Халқ “Хатмул авлиё” ва “Илалуш-шарийъа” китобларини ёзганлари учун Термизийни эътибордан четда қолдирди. Аслида бу китобларда бунга сабаб бўладиган ҳеч нарса йўқ. Афсуски, одамлар бунини тўғри тушунишдан йироқ эди».

Худди шунингдек, Абу Абдуррахмон Суламий ҳам «Ҳақоикут тафсир» китобини ёзганлари учун шундай маломат қилинганлар. Кошки ўша китобни ёзмаган бўлсалар эди.

Ҳидоятдан адашишдан, номақбул сўзлашдан, бир томонлама асоссиз фикрлашлардан, Исломнинг мукамаллигига ва суннатнинг қоиимлигига путур етказишдан Аллоҳ паноҳ берсин.

Аллоҳ таоло марҳамат қилади:

وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

«Албатта, мана шу (Менинг) Тўғри йўлимдир. Унга эргашингиз! (Бошқа турли) йўлларга эргашмангиз! Акс ҳолда улар сизларни Унинг йўлидан айириб қўяди. Такволи бўлишингиз учун (Аллоҳнинг) қилган ҳукм(лар)и мана шу(лар)дир» (Анъом сураси, 153-оят).

⁴¹ Мазкур китоб кўп манбаларда «Хатмул авлиё» деб берилган. – Таржимон.

Шайх, аллома, ҳанафий мазҳабининг раисларидан, шамсул аймма Абу Муҳаммад Абдулазиз ибн Аҳмад ибн Наср ибн Солиҳ Бухорий Ҳалвоий. Бухоро диёри тафаккур аҳлининг имоми.

Қози Абу Али Ҳусайн ибн Хазир Насафийнинг қўлларида факих бўлиб етишганлар.

Котиб Абдуррахмон ибн Ҳусайн, Абу Саҳл Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Маккий Анмотий, ҳофиз Муҳаммад ибн Аҳмад Ғунжор, Солиҳ ибн Муҳаммад ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

Мусаннафотлар муаллифи. У кишининг қўлларидан забардаст олимлар етишиб чиққан.

У кишидан шамсул аймма Муҳаммад ибн Абу Саҳл Сарахсий, Ислом фахри Али ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Баздавӣ, бу кишининг укалари садрул Ислом Абул Юср Муҳаммад ибн Муҳаммад, қози Жамолиддин Абу Наср Аҳмад ибн Абдуррахмон, шамсул аймма Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Заранжарӣ ва булардан бошқалар ҳам ҳадис эшитганлар. Абул Ало Фаразий уларнинг исмларини батафсил тилга олганлар.

Абул Ало Фаразий айтадилар: «Ҳалвоий 456 йилнинг шаъбон ойида Бухорода вафот этдилар, “Судур” қабристонида дафн қилиндилар».

Самъоний «Ал-Ансоб»да айтадилар: «Бу киши Кешда вафот этганлар. Сўнгра жасадлари 448 ёки 449 йилда Бухорога олиб келинган».

Абдулазиз Нахшабий «Муъжам» китобларида айтадилар: «Ҳалвоий шайх, турли илмлар олими, ҳадисни ниҳоятда улуғлайдиган киши бўлиб, бироқ баъзи ривоятларга юзакироқ қараганлар».

452 йил шаъбон ойида вафот этганлар.

Қози, аллома, мовароуннаҳрлик муҳаддис ва мутакаллимлар раиси Абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Ҳалим Бухорий Шофеъий.

Доврукли заковат соҳибларидан, мазҳабда ўз йўл-йўналишларига эга бўлганлардан.

Қомусий олим, ўткир зеҳнли, мунозарага киришувчи, «Адаб», «Баён» илмида улкан иқтидор ва имконият соҳиби бўлганлар.

Устоз Абу Бакр Қаффол, имом Абу Бакр Увданийдан илм олганлар. Халаф ибн Муҳаммад Хайём, Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ханб, Бакр ибн Муҳаммад Марвазий Духамсиний ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

338 йилда туғилганлар. Айтилишича, у киши Журжонда туғилиб, кейинчалик Бухорога кўчиб келиб, шу ерда улғайганлар. Баъзилар Бухорода туғилганлар, деб ҳисоблайдилар.

Қимматли асарлари бор.

У кишидан Абу Абдуллоҳ Ҳоким (ёшлари катта бўлишига қарамай), ҳофиз Абу Закариё Абдурахим ибн Аҳмад Бухорий, Абу Саъд Канжарузий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Бу олимнинг мукаммал таржимаи ҳоллари менинг қўлимга тушмади. Ҳалимий ҳадис илмида ҳам машҳурлардан. Лекин Ҳоким ва Абдулгани даражаларида эмас. Шухратлари баландлигидан, бу зотни зикр қилишни маъқул кўрдим.

403 йил рабиъул аввал ойида вафот этганлар.

Ҳофиз Абу Бакр Байҳақий Ҳалимийнинг сўзларига катта эътибор берганлардан. Хусусан, «Шуъабул иймон» китобларида бу яққол кўзга ташланади.

Шайх Абул Фазл Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ ибн Тож Умано 695 йилда ҳофиз Абул Ҳажжождан ўқиган ҳолатда бизга хабар бердилар. У кишига Абдулмуъиз ибн Муҳаммад Баззоз, у кишига Абул Қосим Зоҳир ибн Тоҳир 527 йилда, у кишига табиб Абу Саъд Муҳаммад ибн Абдуррахмон, у кишига имом Абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Ҳасан Ҳалимий, у кишига Бакр ибн Муҳаммад ибн Ҳамдон, у кишига Аҳяд ибн Ҳасан, у кишига Мукотил ибн Иброҳим, у кишига Нух ибн Абу Марям ровий Язид Ракқошийдан, у киши Анас ибн Молик розияллоҳу анҳудан хабар берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

لصاحب القرآن دعوة مستجابة عند ختمته

“Қуръон тиловат қилувчининг хатм қилган пайтдаги дуоסי мустажобдир”, – дедилар».

Санаддаги Ракқоший ва Нух ибн Абу Марямнинг ҳадисни зот этишдаги эътиборсизликлари учун бу ҳадис – ғариб.

ҲАММОД ИБН ШОКИР (15; 5, 1)

Имом, муҳаддис, садук Абу Муҳаммад Ҳаммод ибн Шокир ибн Савийя Насафий.

Исо ибн Аҳмад Асқалоний, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий, Абу Исо Термизий ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар. Бу киши «Саҳиҳи Бухорий»ни Бухорийнинг ўзларидан ривоят қилганлардан.

Бу кишидан кўп одамлар «Саҳиҳи Бухорий»ни ва бошқа ҳадисларни ривоят қилишган.

Ҳофиз Жаъфар Мустағфирий айтадилар: «Ҳаммод ибн Шокир – сиқа, ривоятда омонатдор. Шомга бордилар. У кишидан Бакр ибн Муҳаммад ибн Жомеъ менга “Саҳиҳи Бухорий”ни айтиб бердилар. Бухоро қозиси Абу Аҳмад ҳам менга у кишидан ҳадис айтиб бердилар».

Ибн Макуло у кишининг 311 йилда вафот этганларини айтганлар.

ҲАММОДИЙ (18; 176, 93)

Ханафийлар ва шофеъийларнинг шайхларидан, улуғ аллома Абу Али Ҳасан ибн Али ибн Маккий ибн Исрофил ибн Ҳаммод Ҳамمودий Насафий.

Аввал ханафий мазҳабида бўлганлар, кейин шофеъий мазҳабига ўтганлар.

Абу Нуъайм Абдулмалик Исфахойиний ва Исмоил ибн Ҳожиб Кушонийлардан ҳадис эшитганлар. Бир аср яшаганлар.

Бу кишидан Абу Саъд Самъонийнинг шайхлари Ҳусайн ибн Халил ҳадис ривоят қилганлар.

460 йилда вафот этганлар.

ҲАСИРИЙ (23; 53, 36)

Имом, аллома, ханафийлар шайхи Жамолиддин Абул Маҳомид Маҳмуд ибн Аҳмад ибн Абдусайид Бухорий Ҳасирий Тожирий Ҳанафий.

546 йилда таваллуд топганлар.

Бухорода фикҳни ўрганганлар ва пешқадамлардан бўлганлар. Агар у киши ёшликларидан илм билан шуғулланганларида эди, замоналарининг суянчиғи бўлар эдилар. Лекин кексаликларида Абу Саъд Абдуллох ибн Умар ибн Саффор, Мансур ибн Фурувий, қози Иброҳим ибн Али

ибн Ҳамак Муғийсий ва Муаййид Тусийдан ҳадис эшитганлар. «Саҳиҳи Муслим»дан сабоқ берганлар.

Бу кишидан Закийюддин Бирзолий, Маждуддин ибн Адим, Ибн Ҳалвонийя, Ибн Собуний ва Фотима бинти Жавҳар Батоихиялар ҳадис ривоят қилганлар.

Шунингдек, ижозат билан икки қози: Хуваййий ва Ҳанбалий ҳадис ривоят қилганлар.

Мударрислик этиб, ихтилофли масалаларда мунозара қилганлар, фатво берганлар, кўп шогирд чиқарганлар. Дамашқда яшаганлар. 611 йилда «Нурия» мадрасасида мудирлик қилганлар. Дин, ибодат ва тақвода ибрат бўлиб, улуғлик, ҳурмат ва эътибор қозонганлар.

У киши Бухородаги бўйра тўқийдиган маҳаллага мансуб.

636 йил сафар ойининг 8-кунида 90 ёшларида вафот этганлар. Жанозаларига жуда кўп одамлар йиғилган: бу тумонат одам тўпланган кун бўлган. Фақиҳлар тобутларини бошлари узра кўтардилар. «Сўфийлар» қабристонида дафн этилганлар.

Мен 598 йилда бу кишининг аллома Саффордан «Сунани Дорақутний»нинг ҳаммасини, яна шу йилда қозилар қозиси Муғийсийдан Абу Мусъабнинг «Муваддо»ларини ҳам эшитганларини, бундан ташқари, Мансур Фурувий ва Муаййид Тусийдан 603 йилда «Саҳиҳи Муслим»ни эшитиб, ривоят қилишга ижозат хати олганларини кўрдим. Ҳар икки аллома Ҳасирийни жуда улуғлар ва ҳурмат қилишарди.

ХАФАДА (20; 539, 341)

Маждуддин, фақиҳ, аллома, воиз, имом Абу Мансур Муҳаммад ибн Асъад ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Тусий Атторий Шофеъий. «Ҳафада» номи билан танилганлар.

Марвда имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Мансур Самъонийдан, Тусда Абу Ҳомид Ғаззолийдан фикҳни ўрганганлар. Мараврузда «Суннатни тирилтирувчи» лақабини олган улуғ шайх Абу Муҳаммад Ҳусайн ибн Масъуд Бағавийдан ҳадис эшитганлар. У кишининг «Маъолимут танзил» ва «Шарҳу сунна» китобларини ўзларидан эшитиб ривоят қилганлар.

Бухорода аллома Бурҳониддин Абдулазиз ибн Моза Ҳанафийнинг хизматларида бўлганлар. Озарбайжон ва Жазирага борганлар. У ерларда ваъз қилганлар.

Фасоҳатли ва ўткир воиз бўлганликлари сабабли ҳузурларига кўп одам йиғилар эди. «Ҳафада» деб лақабланганликларининг сабабини билмайман.

Абу Саъд Самъоний айтадилар: «Марвда ва Найсобурда ривоятларни у киши орқали ёздим. Фақиҳ, ваъз-насиҳатда ўткир, чаққон ва бакувват бўлиб, фасоҳат соҳиби эдилар. Абдулғаффор Шеравай, ҳофиз Абу Фитён Раввосий, Носир ибн Аҳмад Иёзийлардан ҳадис эшитганлар».

Бу кишидан Абу Аҳмад ибн Сукайна, Ибн Ахзар, Шамсуддин Абдулғафур ибн Бадал Табризий Бузурий, Абул Мавоҳиб ибн Сасрий, қози Баҳоуддин Юсуф ибн Шаддод, Абул Мажд Муҳаммад ибн Ҳусайн Қазвинийлар ҳадис ривоят қилганлар.

486 йилда таваллуд топганлар.

571 йил рабиъул охир ойида Табризда вафот этганлар.

ҲОКИМ (17; 162, 100)

Имом, ҳофиз, мунаққид, аллома, муҳаддислар шайхи, мусаннафотлар соҳиби Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Ҳамдувайх ибн Нуъайм ибн Ҳакам ибн Баййиъ Заббий Таҳмоний Найсобурий Шофеъий.

321 йил рабиъул аввал ойининг учинчиси – душанба куни Найсобурда таваллуд топганлар.

Ҳадис талабини дастлаб оталари ва тоғаларининг ҳамроҳликларида бошлаганлар. 330 йилдан, яъни 9 ёшликларидан ҳадис эшита бошлаганлар. Ундан кейин Абу Ҳотим ибн Ҳиббондан 334 йилда, 13 ёшлик пайтларида илк бор ҳадис ёзиб олганлар.

Хуросон, Ироқ, Мовароуннаҳрдаги олий санадларни топишга эришганлар. Икки мингдан зиёд шайхдан ҳадис эшитганлар. Найсобурнинг ўзида мингта шайхдан ҳадис эшитганлар. Йигирма ёшларида илм талабида Ирокка борганлар. Шундан озгина илгари буюк шайх Исмоил Саффор оламдан ўтган эдилар.

Оталаридан (бу киши имом Муслимни кўрганлар), Муҳаммад ибн Али Музаққир, Муҳаммад ибн Яъқуб Асом, Муҳаммад ибн Яъқуб Шайбоний ибн Аҳрам, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Болавайх Жаллоб, Ибн Воранинг шогирдлари Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Саъид Розий, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Аҳмад Саффор, Ҳасан ибн Арафанинг шогирдлари: Али ибн Фазл Сутурий, Али ибн Абдуллоҳ Ҳакимий ҳамда Исмоил ибн Муҳаммад Розий, Муҳаммад ибн Қосим Атакий, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Бағдодий Жаммол, Муҳаммад ибн Муаммал Мосаржисий, Марв муҳаддиси Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Маҳбуб, Абу Ҳомид Аҳмад ибн Али ибн Ҳаснувайх, Ҳасан ибн Яъқуб Бухорий, Қосим ибн Қосим Сайёрий, Абу Бақр Аҳмад ибн Исҳоқ Сибғий, Аҳ-

мад ибн Мухаммад ибн Абдус Аназий, факих Мухаммад ибн Аҳмад Шуъайбий, Исмоил ибн Мухаммад ибн Шаъроний, Абу Аҳмад Бакр ибн Мухаммад Марвазий Сайрафий, факих Абул Валид Ҳассон ибн Мухаммад, ҳофиз Абу Али Ҳусайн ибн Али Найсобурий, Ҳожиб ибн Аҳмад Тусий, Али ибн Ҳамшод Адл, Мухаммад ибн Солих ибн Ҳоний, факих Абу Назр Мухаммад ибн Мухаммад, ака-ука Абу Амр ва Усмон ибн Аҳмад Дакқок Бағдодий, Абу Бакр Наҷжод, Абдуллоҳ ибн Дурустувайх, Абу Саҳл ибн Зиёд, Абдулбоқий ибн Қонё, Ҳамадон шайхи Абдурраҳмон ибн Ҳамдон Жаллоб, Ҳусайн ибн Ҳасан Тусий, Али ибн Мухаммад ибн Мухаммад ибн Уқба Шайбоний, Мухаммад ибн Ҳотим ибн Хузайма Кашший (айтишларича, бу киши Абд ибн Ҳумайд билан учрашганлар), Абу Тоҳир Зиёдий ва қози Абу Бакр Ҳирийлардан ҳадис ривоят қилганлар.

У кишидан Дорақутний (шайхлари), Абул Фатҳ ибн Абул Фаворис, Абу Ало Воситий, Мухаммад ибн Аҳмад ибн Яъқуб, Абу Зарр Ҳаравий, Абу Яъло Халилий, Абу Бакр Байҳақий, Абул Қосим Қушайрий, Абу Солих Муаззин, Закий Абдулҳамид Баҳийрий, Муаммал ибн Мухаммад ибн Абдулвоҳид, Абул Фазл Мухаммад ибн Убайдуллоҳ Сарром, Усмон ибн Мухаммад Маҳмий, Абу Бакр Аҳмад ибн Али ибн Халаф Шерозий ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар.

Китоблар ёзганлар, кўп ҳадис ривоят қилганлар, жарҳ ва таъдил илмида пешқадам, ҳадисларнинг саҳиҳ ва иллатларини аниқлашда моҳир бўлганлар. Катта илм денгизи эдилар. Шиаликка бироз мойилликлари ҳам бор эди.

Қуръонни Абу Бакр Мухаммад ибн Аббос ибн Имом, Мухаммад ибн Абу Мансур Сарром, Куфа қориси Абу Али ибн Наққор, Бағдод қориси Абу Исо Баккорга ўқиб берганлар.

Абу Али ибн Абу Ҳурайра, Абул Валид Ҳассон ибн Мухаммад ва Абу Саҳл Суълукийлардан фикҳ илмини, ҳофиз Абу Али Найсобурий, Жиъобий, Абу Аҳмад Ҳоким, Дорақутний ва бошқалардан ҳадис илмини ўрганганлар.

У кишидан шайхлари Абу Исҳоқ Музақкий, Аҳмад ибн Абу Усмон Ҳирий ҳам ҳадис ривоят қилганлар.

Андалус муҳаддиси Абу Умар Таламанкий 387 йилда орада бир киши билан Ҳокимнинг «Улумул ҳадис» китобларини ривоят қилганлар.

Ҳоким тариқат шайхлари Исмоил ибн Абу Нужайд, Жаъфар Хулдий, Абу Усмон Мағрибий билан сабоқдош бўлганлар.

Менга Ҳокимнинг олий санадлари ижозат тарзида етиб келди.

Абу Али ибн Халлолга ўқиб бердим. У кишига Жаъфар ибн Али, у кишига Силафий, у кишига Исмоил ибн Абдужаббор хабар берганлар. У киши ҳофиз Халил ибн Абдуллоҳдан эшитган эканлар. Ҳокимни ҳофиз

Халил ибн Абдуллоҳ мана шу санадда зикр қиладилар ва жуда улуғлаб: «У киши иккита катта илмий сафарда бўлганлар: Ироқда ва Хижозда. Хижоз сафари 368 йилда бўлган. Дорақутний билан мунозара этиб, у кишини ўзларининг фикрларига рози қилганлар. Ҳоким сиқа, кенг камровли илм соҳиби бўлиб, таснифотлари 500 жилдга яқин. Ҳамма асарларини санаш кийин. У киши саҳиҳни ҳам, заифни ҳам ёзаверганлар. Сўнгра уларни ажратиб, баён қилиб берганлар. 403 йилда вафот этганлар», – деганлар.

Ҳофиз Халил ибн Абдуллоҳ сўзларини давом эттириб айтадилар: «Иккинчи куни ҳузурларига кирганимда, у кишига Суфён Саврийнинг Абу Саламадан, у кишининг Зухрийдан, у кишининг Саҳлдан ривоят қилган “Истеъзон” (“Кирувчининг изн сўраши”) ҳадиси ўқиб берилаётган эди. Шайх мендан: “Абу Салама ким ўзи?” – деб сўрадилар. Мен дарҳол: “Муғйра ибн Муслим Саррож”, – дедим. “Зухрийдан Муғйра қандай ҳадис ривоят қилсинлар?” – деган савол бердилар. Жавоб беролмай қолдим. Сўнгра менга: “Сизга бир ҳафта муҳлат. Ўйлаб кўринг”, – дедилар. Ўша кеча кўп ўйладим, фикрладим. Жазира ровийлари орасида Зухрийнинг шогирдларини ўйлаганимда, Муҳаммад ибн Абу Ҳафса эсимга тушди. У кишининг кунялари “Абу Салама” эди. Тонг отгач, шайхнинг ҳузурларига бордим. Юзтача ҳадис ўқидим. “Кечаги масала бўйича бирор нарса ўйладингизми?” – деб сўрадилар. Мен: “Ҳа. Абу Салама – Муҳаммад ибн Абу Ҳафсадир”, – дедим. Ҳайратландилар ва: “Суфённинг Абу Амр Баҳирийдан қилган ривоятларидан ўқидингизми?” – деб сўрадилар. “Йўқ, ўқимадим. Аммо эсладим”, – деб қандай эслаганимни айтиб бердим. Шунда хурсанд бўлиб, менинг шаънимга илиқ гап айтдилар. У кишига кўп саволлар берардим. Бир марта: “Мен бирор масалани сизларга айтиб бериш учун ёшим катталиги туфайли уни олдиндан кўриб чиқишим керак”, – дедилар. Шунин билардимки, илмда денгиз эдилар. Бир куни: “Биласизми, Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги ҳар бир шаҳарнинг ровийлари ҳақида ёзилган тарих китоблари бор. Аммо Найсобурда шайх ва олимлар кўп бўлишларига қарамай, улар ҳақида ҳеч ким алоҳида китоб ёзмаган”, – деб шу вазифани менга юкладилар. Мен “Тарихи Найсобурийин” (“Найсобурликлар тарихи”) деган китоб ёздим. Сўнгра шайх Абу Али ибн Саймажурга Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сийратлари, аёллари ва ҳадислари ҳақида китоб ёзиб бердилар ва уни “Ал-Иклил” деб номладилар. Ушбу асарни бирор олим тартиблаганини кўрмадим. Шундан сўнг у кишидан уч юзинчи йилдан кейин Найсобурда ўтган заиф ровийлар ва Хуросон шайхлари тўғрилида сўрасам, ҳеч иккиланмасдан баён қилиб берар эдилар».

Бизга Муаммал ибн Муҳаммад ва бошқалар ёздирдилар. Уларга Зайд ибн Ҳасан, у кишига Абу Мансур Қаззоз, у кишига Абу Бакр Ҳатиб хабар берган эканлар: «Абу Абдуллоҳ Ҳоким – сиқа. Ҳадис эшитишни 330 йил-

дан бошлаганлар. Шиаликка бироз мойилликлари бор эди. Менга Найсо-бурда салоҳиятли олим Иброҳим ибн Муҳаммад Урмавий: “Абу Абдуллоҳ Ҳоким кўп ҳадис йиғдилар ва: “Бу ҳадислар Бухорий ва Муслимнинг талабларига жавоб беради”, – деган даъвои қилдилар. “Кимга хўжайин бўлсам, Али ҳам унга хўжайин” ҳадиси ва “Тайр” ҳадиси шулар жумласидандир. Ҳадисшунослар бу ҳадисларнинг Бухорий ва Муслим шартларига жавоб беришини инкор қилганлар. Ҳокимнинг: “Ривоят қилган ҳадисларим саҳиҳ, Бухорий ва Муслимнинг талабларига жавоб беради”, – деган даъволарига эътибор бермаганлар”, – деб айтиб бердилар».

Абу Нуъайм Ҳаддод ҳофиз Ҳасан ибн Аҳмад Самарқандийдан, у киши Ҳоким Абу Абдуллаҳ Шозъхийдан эшитганлар: «Биз саййид Абул Ҳасаннинг мажлисларида эдик. Абу Абдуллоҳ Ҳокимдан “Тайр” ҳадиси тўғрисида сўралди. У киши: “Бу ҳадис саҳиҳ эмас. Агар саҳиҳ бўлганида эди, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламдан кейин Алидан кўра афзал одам бўлмаган бўлар эди”, – дедилар».

Бу машхур хикоя. Лекин у киши «Тайр» ҳадисини «Ал-Мустадрок» китобларида ривоят қилишларининг боиси нима? У кишининг ижтиҳодлари танқидга учради. Мен «Тайр» ҳадиси ҳамда ундан саҳиҳроқ «Кимга хўжайин бўлсам...» ҳадисининг барча санадларини бир мужалладда тўпладим. Имом Муслимнинг Али розияллоҳу анҳудан ривоят қилган ҳадислари саҳиҳдир. Али розияллоҳу анҳу айтдилар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам менга меҳрибонлик билан:

لا يحبك إلا مؤمن ولا يغيضك إلا منافق

“Сизни фақат мўминларгина яхши кўради, фақат мунофиқларгина ёмон кўради”, – дедилар».

Менга Абу Саъд Саффор, у кишига Абдулғофир ибн Исмоил хабар бердилар: «Абу Абдуллоҳ Ҳоким – ўз асрларида ҳадис аҳлининг имоми, ҳадис илмининг ҳақиқий билимдони. У киши “Зоббий” ҳам деб аталадилар. Бунинг сабаби: бувиларининг боболари Исо ибн Абдуллаҳ Зоббий бўлганлар. Исонинг оналари – фақиҳ Иброҳим ибн Таҳмоннинг қизлари Манувайх. Бу хонадон салоҳиятда, тақвода, Исломда пешқадам бўлган. Оталарини “Тарих” китобларида зикр қилганлар. Шунинг учун бу ерда келтириб ўтирмадим. Ҳоким 321 йилда таваллуд топганлар. Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Шарқий, Абу Али Сақафий ва Абу Ҳомид ибн Билол билан учрашганлар, бироқ улардан тўғридан-тўғри ҳадис ривоят қилмаганлар. Абу Тоҳир Муҳаммад Обозий ва Абу Бакр Қаттондан ҳадис эшитганлар. Фақат булардан ҳадис эшитиш билангина чекланиб қолмаганлар. Машхур асарларида шайхлари бирма-бир зикр этилган. Хуросонда ўз замонлари-

нинг етук қориларига Куръон ўқиб берганлар. Абул Валид ва устоз Абу Сахлдан фикҳни ўрганганлар. Имом Абу Бакр Сибғийнинг хос шогирдларидан бўлганлар. Бу имом жарҳ ва таъдил ҳамда бошқа масалаларда Ҳокимга мурожаат этганлар. “Дорус-сунна” мадрасаси ишларини бу кишига васият қилиб, вақф ишларини ҳам топширганлар. Ҳоким шайх Жиъобий ҳамда ўз замоналарининг ҳофиз Абу Али Мосаржисий билан ўзаро фикр алмашганлар. 337 йилда китоб ёзишга киришганлар. Минг жилдга етгулик асар ёзганлар. “Саҳиҳайн”даги иллатлар, таржимаи ҳоллар, боблар ва шайхларни таҳриж қилганлар. “Маърифату улумил ҳадис”, “Мустандакус-саҳиҳайн”, “Тарихи Найсобирийин” мажмуъаларини, “Музаққийил ахбор”, “Ал-Мадҳал ила илмис саҳиҳ”, “Ал-Иклийл”, “Фазоили Шофеъий” ва бошқа китобларни таълиф этганлар. Шайхларимиздан у кишининг ҳаётларини зикр қилганларини эшитдим. Ўша замон пешқадамлари Абу Сахл Суълукий, имом Ибн Фуврак ва бошқа имомлар у кишини ўзларидан ҳам юқори қўйганларини, фазилатларига риоя қилганларини ва у кишига бениҳоя эҳтиром кўрсатганларини ҳикоя қилдилар.

Ҳокимнинг шаънларига Абдулғофир кўп илиқ гаплар айтганлар ва: «Бу у кишининг гўзал сийратларидан бир учқундир, холос. Ким Абу Абдуллоҳ Ҳокимнинг мусаннафотларидаги сўзларни ўйласа, ишларини кўрса, ҳадисларнинг таҳриж қилинганига эътибор берса, у кишининг фазилатларига бўйин эгмай иложи қолмайди, ўз замондошларидан пешқадамликларини, издошлари у кишининг даражаларига етишдан ожизликларини эътироф этади. Ниҳоятда мактовга арзигулик ҳаёт кечирганлар. Ўз замонларида у кишидек олим бўлган эмас. 405 йили сафар ойининг 8-кунида Аллоҳ таолонинг раҳматига сафар қилганлар».

Ҳофиз Абу Ҳозим Умар ибн Аҳмад Абдубий айтадилар: «Ўз замоналаридаги муҳаддислар имоми Абу Абдуллоҳ Ҳокимнинг: “Зам-зам сувини ичаётганимда, Аллоҳ таолодан менга гўзал китоблар ёзиш насиб қилишини сўраган эдим”, – деганларини эшитдим».

Абдубийга Абу Абдурраҳмон Суламий айтадилар: «Мен ҳофиз Абул Ҳусайн Ҳажжожийнинг бир жуз ҳадисларини ёддан ёздим. Кейин Ҳажжожий менинг қўлимдан қаламни олиб, “ҳофиз” деган сўзни устидан чизиб ўчириб қўйдилар ва: “Мен ҳам ҳофизманми?! Абу Абдуллоҳ ибн Баййиъ мендан кўра ҳофизроқ. Мен “ҳофиз” деган номга фақатгина Абу Али Найсобирий ва Абу Аббос ибн Укта лойиқ деб биламан”, – дедилар».

Абдубий Суламийдан эшитганлар: «Мен Доракутнийдан: “Ибн Манда ва Ибн Баййиънинг қайси бирлари кучлироқ?” – деб сўрадим. У киши: “Ибн Баййиънинг ҳифзлари аниқроқ”, – деб жавоб бердилар».

Абу Ҳозим айтадилар: «Мен Абу Абдуллоҳ Усмий билан қарийб уч йил бирга бўлдим. У кишидек мукамалроқ ва ҳадисларни синчковлик билан

текширадиган олимни кўрмадим. Бирор ҳадис муаммо туғдирса, менга: “Буни Абу Абдуллоҳ Ҳокимга ёзиб юборинг”, – деб буюрардилар. Келган жавобни асос қилиб, Ҳокимнинг сўзлари билан ҳукм чиқарар эдилар».

Ҳофиз Абу Солиҳ Муаззин айтадилар: «Бизга Масъуд ибн Али Сижзий хабар бердилар. У кишига Абу Бакр Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Фуврак, у кишига ҳофиз Абу Амр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Жаъфар Бахирий, у кишига Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Фазл ибн Мутарриф Каробисий 347 йилда, у кишига ҳофиз Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Ҳамдувайх, у кишига Нажжод, у кишига Муҳаммад ибн Усмон, у кишига Яҳё Ҳиммоний, у кишига Суъайр ибн Химс ровий Убайдуллоҳдан, у киши Қосимдан, у киши Оишадан, у киши Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламдан “Билол кечқурун тунда азон айтади...” деган ҳадисни айтиб берганлар. Масъуд: “Бу ҳадисни Ҳоким бизга бир неча марта айтиб бердилар. Каробисий қачон у кишидан ҳадис айтсалар: “Бу хотираси тоза, ёш йигит”, – деб таърифлардилар”, – дедилар».

Бизга Ибн Салома ҳофиз Абдулғанийдан айтиб бердилар. У кишига Абу Мусо Мадиний, у кишига Ҳибатуллоҳ ибн Абдуллоҳ Воситий, у кишига Абу Бакр Хатиб, у кишига Абул Қосим Азҳарий хабар берган эканлар. У кишига Дорақутний, у кишига Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Найсобурий, у кишига Муҳаммад ибн Жаъфар Насавий, у кишига Халил ибн Аҳмад Насавий, у кишига Хидош ибн Махлад, у кишига Яъиш ибн Ҳишом, у кишига Молик имом Зухрийдан, у киши Анасдан ривоят қилганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

ما أحسن الهدية أمام الحاجة

“Ҳожатманд кишига берилган ҳадя қандай ҳам яхши!” – дедилар».

Бу ҳадис имом Моликка нисбат берилган. Бироқ у киши бу ҳадисни айтмаганлар. Чунки Валид Мувакқарий бу ҳадисни Зухрийдан мурсал шаклда ривоят қилганлар. Валиднинг ҳадислари заиф.

Абу Мусо айтадилар: «Бизга Ҳусайн ибн Абдулмалик Саъид ибн Али Занжонийдан, у киши Абу Наср Воилийдан хабар бердилар: “Абул Фазл Ҳамадоний Найсобурга келганларида, одамлар ўраб олишди. У кишини буюкликларидан “Бадиуззамон” деб атаган эдилар. Одамлар у кишининг хотираларидан ҳайратланишарди. Бир эшитишда юз байтни ёдлаб олардилар ва бошидан охиригача, охиридан бошигача айтиб бера олардилар. Одамларнинг “фалончи ҳадис ҳофизи” деган сўзларини писанд қилмай: “Биз ёдлаган нарсалар олдида ҳадис ёдлаш нима?!” – дердилар. Бу сўзни Ҳоким ибн Баййиъ эшитдилар ва у кишига бир жилдлик китоб жўнатиб, бир ҳафтадан кейин буни ёддан айтиб беришларини тайинладилар.

Бир ҳафтадан сўнг у киши бу жилдни қайтардилар. Ҳоким: “Буни ким ёдлади?” – деб сўрадилар. Ҳамадоний: “Муҳаммад ибн Фулон, Жаъфар ибн Фулон фалончидан...” – деб ровийларнинг номларини, лафзларнинг ўринларини чалкаштириб юбордилар. Шунда Ҳоким: “Нимага қодирлигингизни билинг. Ҳадис ва ровийларни ёдлаш сиз ёд олган нарсадан қийинроқ эканини унутманг”, – дедилар».

Абу Мусо Мадиний айтадилар: «Ҳоким ҳаммомга кирдилар. Ғусл қилдилар. Чикқанларидан кейин бир “оҳ” тортдилар ва руҳлари таналарини тарк этди. У киши пастки кийимларини кийган эдилар. Юқоридаги кийимларини кийишга улгурмаган эдилар. Чоршанба куни асрдан кейин дафн қилиндилар. Жаноза намозини Қози Абу Бакр Ҳирий ўқидилар».

Ҳасан ибн Ашъас Қураший айтадилар: «Ҳокимни тушимда кўрдим. Чиройли бир от устида гўзал ҳолатда турардилар ва: “Нажот”, – дердилар. Мен: “Эй Ҳоким, нажот нимада?” – деб сўрадим. “Ҳадис ёзишда”, – деб жавоб бердилар».

Хатиб Бағдодий «Тарих» китобларида айтадилар: «Менга Азҳарий: “Ҳоким ибн Баййиъ Бағдодга илк келганларида: «Сизларнинг ҳофизларингиз имом Дорақутний битта шайхдан беш юз ҳадис ривоят қилганлар, дейишадди. Ўша ривоятларни менга кўрсатинглар», – дедилар. У кишининг ҳузурларига Дорақутнийнинг Абу Исҳоқ Табарийдан ривоят қилган ҳадисларини олиб келишди. Ҳоким унинг аввалги жилдига қарасалар, биринчи ровий Атийя Авфий эканлар. “Шайх заиф ровий билан бошлабди”, – деб китобни ёпдилар ва қолган ҳадисларга қарамадилар”, – деб айтиб бердилар».

Ибн Тоҳир айтадилар: «Ҳофиз Саъд Ибн Алидан замондош тўрт ҳофиз: Дорақутний, Абдулғаний Мисрий, Ибн Манда, Ҳокимнинг қайсилари кучлироқликлари ҳақида сўрадим. У киши: “Дорақутний – ҳадис иллатлари билимдони, Абдулғаний – ровийлар насаблари билимдони, Ибн Манда мукамал маърифат билан қўп ҳадис биладилар. Аммо Ҳоким ҳадис ёзишда уларнинг барчаларининг ўткирроғидир”, – деб жавоб бердилар».

Аҳмад ибн Салома менга Муҳаммад ибн Исмоил Тарасусийдан, у киши Ибн Тоҳирдан хабар бердилар: «Абу Исмоил Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Ҳаравийдан Абу Абдуллоҳ Ҳоким ҳақларида сўраганимда, у киши: “Ҳадисда сиқа, аммо эътиқодда рофизий”, – дедилар».

Йўқ, йўқ! У киши рофизий эмаслар. Аммо шиаликка бироз мойилликлари бор.

Ибн Тоҳир айтадилар: «Ҳоким шиаликнинг баъзи жиҳатларига тарафдор бўлсалар-да, лекин хулафои рошидинлар тўғрилида ва суннатга амал қилишда аҳли сунна билан бирга эдилар. Муъовия ва у кишининг аҳли байтларига муносабатлари салбий бўлиб, бунни яширмасдилар. Бунинг учун ҳеч кимдан узр сўрамасдилар. Ҳиротда Абул Фатҳ Самкавайҳдан эшитдим.

У киши Абдулвоҳид Малиҳийдан, у киши Абу Абдуррахмон Сулабийдан: “Ҳокимнинг уйларига кирдим. У кишининг масжидга чиқишларининг иложи йўқ эди. Абу Абдуллоҳ ибн Карромнинг издошлари (карромийлар) минбарларини синдирган ва масжидга чиқишларини ман қилгандилар. Ҳокимга: “Агар чиқиб, у шахслар тўғрисида бирор илик гап айтсангиз, шу синовлардан халос бўлар эдингиз”, – дедим. У киши: “Бу менинг қўлимдан келмайди”, – деб такрорладилар”, – деганларини эшитганлар».

Журжонда Музаффар ибн Ҳамзадан: «Абу Саъд Молинийнинг: “Мен Ҳокимнинг “Ал-Мустадрак алаш-шайхайн” китобларини бошидан охиригача қараб чиқдим. Лекин имом Муслим ва имом Бухорийнинг шартларига жавоб берадиган бирорта ҳадис топмадим”, – деганларини эшитдим».

Бу – ўзини катта тутиш ва ишни адолатли баҳоламаслик. Абу Саъд Молиний Ҳокимга баҳо берадиган даражада эмаслар. Аксинча, мазкур китобда икки шайхнинг талабларига ёки улардан бирларининг талабларига жавоб берадиган кўп ҳадис бор. Буларнинг ҳаммаси китобнинг учдан бирини ташкил қилади. Лекин уларнинг айримларининг иллатлари осонликча кўзга ташланмайди. Ҳадислардан бир қисмининг санадлари солих, ҳасан, жайид. Бундай ҳадислар китобнинг тўртдан бирини ташкил қилади. Китобда қабул қилинмайдиган ғайритабиий ҳадислар ҳам бор. Юзга яқин ҳадислар борки, уларнинг нотўғрилиги ўз-ўзидан билиниб турибди. «Тайр» ҳадиси улардан анча баланд туради. Мен асардаги ана шундай ҳадислар тўғрисида бир жилд китоб ҳам ёзганман. Нима бўлганда ҳам, «Ал-Мустадрак» – фойдали китоб. Мен уни мухтасар қилганман. Бироқ ҳали унинг устида ишлаш ва таҳрир қилишга эҳтиёж бор.

Ибн Тохир айтадилар: «Абу Муҳаммад ибн Самарқандийнинг: “Ҳокимнинг “Мустадрак”лари Дорақутнийнинг ҳузурларида зикр қилинганда, у киши: «Фақат “Тайр” ҳадиси “Саҳиҳайн” шартларига жавоб беради”, деганларини ҳисобга олмаганда, қолганлари тўғри”, – дедилар. Бу хабар Ҳокимга етганда, уни китобдан чиқариб ташладилар”, – деганларини эшитдим».⁴²

Юқоридаги ҳикоянинг санадида узилиш бор. Балки, бу воқеа бўлмагандир. Ҳоким «Ал-Мустадрак» китобларини умрларининг охирида, Дорақутнийнинг вафотларидан бир муддат кейин ёзганлар. «Тайр» ҳадиси китобдан чиқарилгани йўқ. Ваҳоланки, бу ҳадис имом Термизийнинг «Жомеъ»ларида ҳам мавжуд.

Ибн Тохир айтадилар: «Мен “Тайр” ҳадисини Ҳокимнинг ўз хатлари билан ёзилган катта бир китобда кўрдим. Ҳайратланганимдан уни кўчириб олдим».

⁴² «Тайр» ҳадиси борасида айрим уламоларнинг шахсий фикрлари бор. Бироқ ушбу ҳадиснинг саҳиҳлиги уламоларнинг ижмоси ила тан олинган ва асосий ҳадис китобларига киритилган.

Ҳоким «Тарих» китобларида айтадилар: «Бир куни Сулаймон Таймийнинг Анасдан ривоят қилган ҳадисларини зикр қилиб ўтирган эдик. Мен ровийларнинг таржимаи ҳоллари ҳақида гапира бошладим. Ҳофиз Абу Али ва бошқа машойихлар ҳам бор эдилар. Мен “Зинокор зино қилаётган пайтида мўмин бўлмайди” ҳадисини айтганимда, улардан бири менга эътироз билдирди. Шунда ҳофиз Абу Али унга қараб: “Бундай қилманг. Биз ҳам, сиз ҳам бунинг ёшида у билганчалик нарсани билмаганмиз. Мен бу кишини кўрсам, ҳадис аҳлидан минг кишини кўргандек бўламан”, – дедилар».

Айтиб ўтилганидек, Ҳоким 405 йил сафар ойида тўсатдан вафот қилганлар. Жанозаларини қози Абу Бакр Ҳирӣ ўқиганлар.

ҲОМИД ИБН САҲЛ (14; 50, 23)

Муҳаддис, ҳофиз Абу Муҳаммад Ҳомид ибн Саҳл Бухорий. Илм талабида сафар қилганлар.

Ҳишом ибн Аммор, Исо ибн Ҳаммод, Ҳармала, Қутайба ибн Саъид, Абу Мусъаб, Аҳмад ибн Манеъ ва уларнинг табақасидагилардан ҳадис эшитганлар.

Бу кишидан Саҳл ибн Саррий, Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Ҳомид, халаф ибн Муҳаммад Хайём ҳадис ривоят қилганлар. Буларнинг ҳаммалари – бухороликлар.

Хайём у кишининг 297 йилда вафот этганликларини айтганлар. Ўшанда у киши 80 ёшда бўлганлар.

ҲУЛВОНИЙ (19; 517, 300)

Аллома, Шофеъий мазҳабидаги “Ат-Талвех” китобининг мусаннифи Абу Саъд Яҳё ибн Али Ҳулвоний Шофеъий.

Шайх Абу Исҳоқнинг катта шогирдларидан. Абу Исҳоқ билан бир муддат бирга бўлганлар.

Абу Жаъфар ибн Муслим ва бошқалардан ҳадис ривоят қилганлар.

Абу Саъд Самъоний айтганлар: “Мовароуннаҳр соҳиби Хоқонга (Муҳаммад ибн Сулаймонга) халифа Мустаршид биллаҳ томонидан элчи бўлиб Марвга келганлар. У кишидан бир жилд китоб эшитдим. 520 йил Рамазон ойида Самарқандда вафот қилдилар”.

Имом, ҳофиз, қори, улуғ саййид, муртазо, икки шараф соҳиби (илмда ва насабда) Абул Маъолий Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Зайд ибн Али Алавий Ҳусайний Бағдодий.

Самарқандда истиқомат қилганлар.

405 йилда таваллуд топганлар.

Абу Али ибн Шозон, Абул Қосим Ҳурфий, Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Маҳомилӣ, Талҳа ибн Сақр, Абу Бакр Барқоний, Муҳаммад ибн Исо Ҳамадоний, воиз Абдулмалик ибн Бишрон, Ибн Ғайлон ва уларнинг табақсидагилардан ҳадис эшитганлар. Хатибни ўзларига шайх ҳисоблаб, у кишига маҳкам боғланганлар.

Асарлар ёзганлар, китоблар жамлаганлар. Қадрлари баланд комил шахс бўлганлар. Мол-мулклари ҳам кўп бўлган. Ақл-заковат, фаҳм-фаросат ва илмда мукаммал бўлиб, беназир эдилар. Жуда фаровон ҳаёт кечирганлар.

Бу кишидан шайхлари Жаъфар ибн Муҳаммад Мустағфирӣ, Абу Бакр Хатиб, зоҳид Юсуф ибн Айюб Ҳамадоний, Зоҳир ибн Тоҳир Шаҳҳомӣ, Ҳибатуллоҳ ибн Саҳл Саййидӣ, Абул Асъад Ҳибатуллаҳмон ибн Қушайрий, Абу Толиб Муҳаммад ибн Абдуллаҳмон Ҳирий, адиб Абул Фатҳ Аҳмад ибн Ҳусайнлар ҳадис ривоят қилганлар. Лекин адиб Абул Фатҳ Аҳмад ибн Ҳусайн ижозат билан ривоят қилганлар. Хатиб Абул Маъолий Мадинӣ – бу кишининг сўнгги шогирдлари.

Абу Саъд Самъонӣ айтадилар: «Алавийларнинг (насабда Али розияллоҳу анҳуга тақаладиганларнинг) энг яхшиси, ҳадис илмини тўлиқ билувчиси, мукаммал ақл соҳиби ва тўғри фикр эгаси эдилар. Абу Бакр Хатиб билан ҳадис илмида олий даражага эришганлар. Хатиб “Ал-Буҳало” китобларида Ҳусайнийдан нақл қилганлар. Ҳусайний чиройли асарлар ёзганлар. Умрларининг охирида Самарқандда истиқомат қилганлар. Бир муддат Бағдодга келиб, у ерда ҳадис ёздирганлар. Исфаҳонда ҳадис айтганлар ва кейинчалик Самарқандга қайтганлар».

Юсуф ибн Айюб Зоҳиддан эшитдим: «Алавийларнинг у кишидан яхшироғини кўрмадим. Мол-дунёлари кўп бўлиб, ҳар йили бир неча имомга бир ярим минг динордан тарқатар эдилар. Бу ўн минглаб динор бўлиб кетарди ва айтардилар: “Бу – молимнинг закоти. Мен ёлғиз ўзимман. Буни биладиган одамларингизга, ҳақдорларга тарқатинглар. Кимга бермоқчи бўлсангиз, унга ўз қўлларингиз билан хат ёзиб беринглар. Ўша одамларни менга юборсангиз, уларга яна ғалламнинг ушридан ҳам бераман”, – деб айтардилар».

Яна айтадилар: «Кеш атрофида ўзларига тегишли қирқта қишлоқ бор эди. Ҳар бир қишлоқ вакили Самарқанд раисидек ажралиб турарди».

Бу Самъонийнинг сўзлари бўлиб, муболаға қилинган. Бундайлар подшоҳлик ва халифаликка арзийдилар.

Абу Саъд шараф эгаси бўлган Абул Маъолий Муҳаммад ибн Наср Хатибнинг шундай деганларини эшитганлар: «Бу шариф зот катта боғ яратдилар. Мовароуннахр подшоси Хоқон Ҳазир у кишидан ўша боққа таклиф қилишини сўрадилар. Шариф Ҳусайний хабарчига: “Бунинг иложи йўқ”, – дедилар. Хабарчи кўп илтимос қилгандан кейин, Ҳусайний: “Майли, лекин мен боғда ҳозир бўлмайман. Унга фисқу фасод ишлари учун имкон яратмайман. Мен Аллоҳга осий бўлишни истамайман”, – дедилар.

Хоқон бу гаплардан ғазабланиб у кишини тутиб келишни буюрдилар. Ҳусайний ишончли кишиларидан бирининг уйида бир ойча яшириндилар.

Қўлга олиш ҳақида бутун шаҳарга жар солинса-да, у кишини тополмадилар. Шундан сўнг подшоҳ ва унинг вакиллари гўёки у кишини хотиржам қилиш учун ўзларини бу ишларидан пушаймон бўлган деб маълум қилдилар. Ҳусайнийнинг аҳллари у кишидан энди чиқаверишларини ўтиниб сўрашди. Бироқ у киши яна бир муддат чиқмай ўтирдилар. Кейин подшоҳ гўё бир маслаҳатли иш бўйича бу кишини излаётганини билдирди. Ҳусайний подшоҳ ҳузурига келганларида, у кишини зиндонга ташлашди ва барча мол-мулкларини, ерларини тортиб олишди. У киши сабр қилиб, Аллоҳга ҳамд айтиб туравердилар ва: “Кимки аҳли байтдан (Пайғамбар оилаларидан) бўлса, мусибат билан синалиши лозимдир. Мен неъматлар ичида яшадим ва имтиҳон қилинмаётганим учун насабимда бирор нуқсон бормикан, деб қўрқардим. Бу имтиҳон бошимга тушган вақтда хурсанд бўлдим. Билдимки, насабим Али розияллоҳу анҳуга узвий боғлиқ экан”, – дедилар».

Абул Маъолий Хатиб менга айтдилар: «Эшитдикки: навкарлар зиндонда у кишига овқат беришмаган экан. Ҳусайний очликдан вафот этибдилар. У киши Зайнулобидин Али ибн Ҳусайннинг зурриётларидан эдилар».

Абу Саъд айтадилар: «Абул Аббос Жавҳарийнинг: “Саййид Муртазони ўлимларидан кейин жаннатда кўрдим. Олдиларига таом қўйилганди. У кишидан “Емайсизми?” – деб сўралганда: “Йўқ, ўғлим келгунича емайман, у эртага келади”, – дедилар. Уйқудан уйғониб кетдим. Бу воқеа 492 йил Рамазон ойида бўлган эди. Ўша куни ўгиллари саййид Абу Ризо ўлдирилдилар», – деганларини эшитдим».

Бир ривоятда Муртазо 476 йилдан кейин вафот этганликлари айтилган. Бошқа бир ривоятда 480 йилда ўлдирилди, дейилган. Хоқон Ҳазир ибн Иброҳим у кишини ўлдирган эканлар.

Бир пайтлар Хоқон бу кишини халифа Қоим Биамриллоҳга элчи қилиб юборганлар.

Бизга Абул Фазл Аҳмад ибн Ҳибатуллоҳ Дамашқий, у кишига Абул Музаффар Абдурахим ибн Абу Саъд, у кишига Ҳибатуллаҳмон ибн Абдулвоҳид Суфий, у кишига Муртазо Абул Маъолий Муҳаммад ибн Муҳаммад Алавий, у кишига зоҳид Умар ибн Иброҳим ибн Исмоил Ҳаравий, у кишига Мансур ибн Аббос Бушанжий, у кишига Жаъфар ибн Аҳмад ибн Наср Ҳасирий, у кишига Абу Ҳафс Убуллий Умар, у кишига Исо ибн Шуъайб, у кишига Равҳ ибн Қосим Айюбдан, у киши Нофеъдан, у киши Ибн Умардан хабар берганлар: «Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам:

علم لا ينفع ككنز لا ينفق في سبيل الله عز وجل

“Манфаатсиз илм Аллоҳ йўлида сарфланмайдиган ҳазина кабидир”, – дедилар».

Бу санаддаги Исо ибн Шуъайб – ишончсиз ровий.

Яна Муртазога нисбат берилади. У кишига Абул Ҳасан Али ибн Талҳа Басрий, у кишига ҳофиз Солиҳ ибн Аҳмад Ҳамадоний, у кишига Иброҳим ибн Амрус, у кишига Абу Абдуллоҳ Журжоний, у кишига Фирёбий, у кишига Суфён Саврий Суфён ибн Уяйнадан, у киши Ибн Абу Нажиҳдан, у киши Мужоҳиддан хабар берадилар: «Аллоҳ таоло марҳамат қилган

لَوْلَا يَنْتَهِاهُمْ الرَّبَّائِيُونَ وَالْأَخْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَأَكْلِهِمُ الشُّحْتَ

«**Руҳоний ва олимлари уларни гуноҳ гаплари ва ҳаромхўрликларидан қайтарсалар бўлмайдими?**» (Моидда сураси, 63) оятдаги «Руҳонийлар – уламолар, фақиҳлар; улар ахборлардан мақоми баланд одамлар», – демакдир».

Абд – кул, банда. Масалан: Абдуллоҳ – Аллоҳнинг бандаси.

Абдол – Валийликнинг муайян бир даражасига эришган гуруҳ. Кенг маънода авлиёлар ва шайхларни ҳам англатади.

Абу – ота, падар. «Ота» сўзининг изофа ҳолатидаги шакли. Масалан: Абу Али – Алининг отаси, Абу Валид – Валиднинг отаси каби. Шунингдек, араблар ва бошқа мусулмон халқларда кўпчилик куняларнинг таркибий қисми. Масалан: Абу Райҳон Беруний, Абу Абдуллоҳ Бухорий...

Авлиё – «валий» сўзининг кўплиги, Худога яқин одам. Аллоҳнинг зоти ва сифатларини яхши билган, Унинг буюрганларини бажариб, гуноҳ ишлардан ўзини сақловчи, дунё лаззати ва шаҳвоний ишлардан юз ўгирувчи киши.

Авлод – болалар, ўғиллар, сулола, зурриёд, шажара, бола-чака.

Авом – оддий халқ, саводсиз.

Аврат – ҳимояланмаган, заиф жой; жинсий аъзо; шариат кўрсатмаларига биноан бошқалардан беркитиш лозим бўлган аъзолар.

Адаб – тариқатдан сабоқ берувчи пир ёки шайх ва сабоқ олувчи мурид ёки солиқнинг рия қилиши зарур бўлган қонун-қоидалар.

Адад – сон, санок, ҳисоб.

Адиб – тарбиячи, муаллим; адабий асарлар ёзиш билан шуғулланувчи, адабиётчи.

Адл – адолатли, тўғри, тўғрилиқ; шайхни ахлоқий баҳолаш тушунчаси; гуноҳ ва муруватсизлик қилмайдиган (инсон).

Ажал – белгиланган вақт, муҳлат, умрнинг поёни.

Ажам – араб халқлари ва мамлакатларидан бошқалар; бегона, чет киши. Араблардан бошқа Шарқ халқларининг умумий номи.

Аждод – боболар, бобокалонлар, ота-боболар.

Ажр – тўланадиган ҳақ, мукофот, савоб. Яхшиликка яраша бериладиган турли мақом ва мартабалар, нозу неъматлар.

Азим – улуғ, буюк, катта, улкан, йирик.

Азоб – қийноқ, гуноҳ учун белгиланган жазо.

Азозил – иблис, шайтон.

Азон – билдириш; эълон қилиш; намозга чақириш; муаззиннинг масжидда жамоатни намоз ўқишга чақириги.

Азроил – жон олувчи фариштанинг номи; ўлим фариштаси.

Аимма – имомлар, пешволар, раҳнамолар, раислар, раҳбарлар.

Акийда – ақд, бир нарсани иккинчисига маҳкам боғлаш; кўплиги – ақоид. Балоғатга етган киши эътиқод қилиши, иймон келтириши, Ислом динининг заруратлари шаклида тасдиқ қилиши, қалбига муҳраб, ундан ажралиши мумкин бўлмаган шаръий-эътиқодий ҳукмлар. Инсоннинг акийдаси соф бўлмаса, бузук бўлса, йўли нотўғри бўлади, қилган амаллари беҳуда кетади ва охиратда жаҳаннам аҳлидан бўлади.

Акийка – фарзанд туғилгани шукронасига бериладиган зиёфат. Уни чақалоқ 7, 14 ёки 21 кунлик бўлганда қилиш яхши. Бунга имкони бўлмаганлар хоҳлаган вақтда бажарсалар ҳам бўлаверади. Унинг ҳукми суннат.

Алайхир-рохма – у кишига раҳмат бўлсин. Авлиёларнинг номлари тилга олинганда айтиладиган ибора.

Алайҳиссалом – у кишига саломлар бўлсин. Пайғамбарларнинг номи тилга олинганда айтиладиган ибора.

Алам – аломат, белги, байроқ. Дард, қайғу, ғам, кулфат, фалокат, мусибат.

Аламбардор – байроқдор, яловбардор; дин илмларининг пешвоси, эргашишга ҳақли зот.

Аллома – энг билагон олим, илм-фаннинг бир ёки бир неча соҳасини мукаммал эгаллаган шахс.

Аллоҳ – ўзбек тилида Тангри, форс-тожик тилида Худо дейилади. «Аллоҳ» лафзи деярли барча тилларда қўлланилади.

Аллоҳу аълам – Аллоҳ билувчи.

Алҳамдулиллаҳ – Аллоҳга шукр.

Амал – иш, фаолият, ҳаракат.

Амин – ишончли, ҳалол, тўғрисўз.

Амир – фармон берувчи, бошлиқ, ҳукмдор, пешво, раис, бек.

Амир ал-мўминин – мўминлар амири; араб халифалиги давридаги халифаларнинг унвони.

Аммо баъд – шундан кейин; демак; дарҳақиқат; ҳуллас; гапнинг индаллоси; инчунин.

Амри маъруф – яхши ишларга буюриш, ҳақ йўлга чорлаш.

Амримаҳол – имконсиз иш.

Анбиё – «набий» сўзининг кўплиги, пайғамбарлар.

Ан-нос – инсонлар, одамлар, кишилар, фуқаролар.

Ансор – ёрдамчилар, сафдошлар. Муҳаммад алайҳиссаломнинг саҳобийлари. 622 йилда Маккадан Мадинага ҳижрат қилиб борган муҳожирларга ёрдам берган мадиналик мусулмонлар жамоаси.

Арафа – билмоқ, танимоқ, тушунмоқ, маърифат ҳосил қилмоқ. Қурбон ҳайитидан олдинги кун. Ҳижрий-камарий йил бўйича зулҳижжа ойининг (12-ой) тўққизинчи куни.

Арафот – Макка шаҳридан 20 км нарида жойлашган, узунлиги 11-12 км ва кенлиги 6,5 км бўлган водий. Ҳожилар арафа куни ушбу водийга бориб, қуёш ботгунга қадар ибодат билан машғул бўлишади. У ерда бўлиш ҳажнинг уч фарзидан биридир.

Арвоҳ – руҳлар.

Ассалому алайкум – сизга тинчлик, саломатлик тилайман. Мусулмонлар ўзаро учрашганда ишлатиладиган саломлашув ибораси.

Асҳоб – саҳобалар, дўстлар, ўртоқлар, шериклар, сабоқдошлар; шогирдлар. Эгалари: Асҳоби қаҳф – гор эгалари.

Аҳбор – олимлар, руҳонийлар; диний арбоблар; уламолар.

Аҳбор – «хабар»нинг кўплиги, хабарлар. Ҳадис олимларининг истилоҳида «аҳбор» сўзи «ҳадис» сўзининг синоними шаклида қўлланилади.

Ашуро – Муҳаррам ойининг ўнинчи куни. Шунингдек, зулҳижжа ойининг ўн кунлиги (ҳаж мавсуми) ҳам ашуро деб аталади.

Ашхурул хурум – уруш қилиш ҳаром қилинган ойлар: муҳаррам, ражаб, зулкаъда ва зулҳижжа.

Ашъария – мотуридия каби ақийдавий йўналиш. Унинг асосчиси – Абул Ҳасан Али ибн Исмоил (873–935).

Аъён – юқори мансабли, баланд мартабали кишилар; амалдорлар.

Аълам – билағон, энг олим, диний амалдор.

Аъмо – кўр, кўзи ожиз.

Аъмол – амаллар, ишлар, ибодатлар, вазифалар, инсоннинг қилган ёки қилмайдиган ишлари.

Аъробий – саҳро кишиси, саҳрода яшовчи; кўчманчи араб қабилалари; саҳройи, кўчманчи. Бадавий ҳам дейилади.

Аҳком – ҳукмнинг кўплиги. Шариати исломияда бандалар бажариш-бажармаслиги шарт қилинган ва ихтиёрий ҳукмлар.

Аҳли байт – хонадон аҳли, пайғамбарлар оиласи. Суннийлар бу тушунчага Муҳаммад алайҳиссаломга яқин бўлган одамларни ҳам киритадилар. Шиалар Фотима, Али, Ҳасан, Ҳусайн ва уларнинг авлодлари билангина чегаралайдилар.

Аҳли китоб – китоб аҳли, мазмунан ўз диний китобига эга бўлган халқлар. Ислом ақийдасига кўра, мусулмонлардан олдин илоҳий китобга (Таврот, Забур, Инжилга) эга бўлган умматлар. Аҳли китобга христианлик (насронийлар) ва яҳудийликка эътиқод қилувчилар киритилган.

Аҳли сунна – мусулмонларнинг асосий ва жумҳур оммаси эътиқод ва амал қилиб келаётган ақийдавий ва тўрт фикҳий мазҳаб (ҳанафийлик, шофеъийлик, моликийлик, ҳанбалийлик)нинг жамлама номи. Суннийлик мазҳаби (йўли) даги мусулмон аҳли.

Аҳрор – «хур» сўзининг кўплиги. «Озод» маъносини англатади.

Бавл қилиш – пешоб қилиш.

Баён илми – бир маънони турли таркибларга чуқур ва кенгрок маъно олиш учун турли лафзлар билан келтиришни ўрганадиган илм.

Байтул Макдис – муқаддас уй. Қуддус шаҳрида қадимдан мавжуд бўлган, мусулмонлар, христианлар ва яҳудийларда муқаддас ҳисобланган ибодатхоналар. Шу муносабат билан Қуддус шаҳрининг ўзи ҳам байтул Макдис деб ном олган.

Байтуллоҳ – Аллоҳнинг уйи; масжид; Каъбатуллоҳ; Масжиди ҳарам, Макка шаҳридаги Каъба биноси.

Байъат – кишиларнинг Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга итоат ҳақида берган ваъдалари.

Балоғат – вояга етиш, бўйига етиш; етуклик; болиғлик. 1. Балоғатга етган бола шариат қонун-қоидалари олдида масъул, амалларни бажаришга мукаллаф ҳисобланади. 2. Араб тили хусусиятларига оид фан. 3. Нотиклик, сўзамоллик маҳорати, санъати. Фасоҳатли сўзлаш илми.

Банда – қул, итоаткор. Аллоҳ яратган, тақдири Унинг қўлида бўлган киши; Аллоҳнинг қули.

Бандаргоҳ – порт (кемалар тўхташ жойи).

Бани – авлод, болалар; қабила, кавм, уруғ-аймоғ.

Бани Исроил – яҳудийлар; Исроил фарзандлари.

Бидъат – янгилик киритмоқ, янгитдан яратмоқ, номаъкул янгилик; дин ақийдаларига хилоф янгилик. Куръон ва Суннатга хилоф равишда пайдо бўлган ҳар бир одат ёмон бидъатдир. Пайғамбаримиздан кейин Ислом динида янгидан пайдо килинган ишлар, одатлар.

Бинти – қизи. Масалан: Бинти Умар – Умарнинг қизи, Амина бинти Вали – Амина Вали қизи.

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм – меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан (бошлайман).

Боқий – абадий; чексиз; поёни йўқ; умрбоқий; битмас-туганмас; мангу.

Ботил – ёлғон, сохта; бефойда, бекор; сохта, асоссиз; фойдасиз, ҳақиқатга мувофиқ бўлмаган ишлар.

Бут – санам; ҳайкал; икона.

Вазир – давлат маъмурий бошқаруви раҳбари; шоҳнинг ёрдамчиси.

Вазмин – оғир; босиқ.

Вақф – мусулмон мамлакатларида давлат ёки айрим шахслар томонидан диний эҳтиёж ёки хайрия ишлари учун ажратилган мол-мулк.

Валий – 1. Дўст (Аллоҳнинг дўсти маъносида ҳам келади). Худога яқин одам. Аллоҳни яхши билган, унинг буюрганларини бажариб, гуноҳ ишлардан ўзини сақлаган киши. 2. Эгаси; кишининг яқин қариндошлари.

Валлоҳу аълам – Аллоҳ билувчироқ.

Ваъз – хитобат, маъруза, мавъиза, нутқ; яхшилик ва эзгуликка чақирувчи даъват.

Ваҳий – Аллоҳ билан инсонларнинг пайғамбарлар орқали мулоқот йўли. Ваҳийни пайғамбарларга Жаброил алайҳиссалом олиб тушган. Шивирлаб, пичирлаб гапирмоқ.

Викор – салобат, келишганлик улуғворлик.

Вирд – тарк қилмай, доим бажариб туриладиган вазифа, дуо, зикр, тасбеҳ, салават, тиловат.

Вожиб – мажбурият, бурч. Исломда бажарилиши зарур бўлган фарз ва суннатнинг ўртасидаги амал тури.

Воиз – тарғиб қилувчи, нотик, суҳандон, ваъзхон, хатиб, панд-насиҳат қилувчи.

Волий – ҳоким, амир

Гуноҳ – шариат қонунларига, диний ақийдаларга хилоф иш; одоб-ахлоқ доирасига сиғмайдиган иш, ножўя хатти-ҳаракат; жиноят; айб.

Дажжол – алдамчи, фирибгар. Ислом динига кўра, қиёмат олдидан пайдо бўладиган ва мусулмонларни Худо кўрсатган тўғри йўлдан оздирадиган бир кўзли одамсимон махлук.

Даъват – бирор-бир ҳаракатга, маънавий, мафкуравий, диний маслакка ундаш, чақиритиш; динга тарғиб қилиш; рағбатлантириш; ташвиқот.

Дин – мулк, ҳукм, ҳисоб, жазо, тадбир, бўйсунитиш, итоат қилиш, ибодат, парҳез, йўл тутиш, одат қилиш, эътиқод қилиш.

Домла – диний мактаб ва мадрасаларда талабаларни ўқитувчи шахс; дин ва шарият пешвоси; мударрис, дарс берувчи; устоз.

Дуо – илтижо, сўраш, чакириш, тилаш, исташ.

Дўзах – жаҳаннам, нор, жаҳим, сақар, тамуг. Дин талабларини бажармаган гуноҳкорлар охиратда жазоланадиган жой.

Ёғий – душман, ёв, ғаним.

Ёсин – Қуръони каримдаги 36-суранинг номи.

Жаброил – пайғамбарларга ваҳий келтирадиган фариштанинг номи.

Жазава – кучли асаб кўзғалиши, ўз хатти-ҳаракатларини назорат қилолмай қолиш, ҳаёлот ва воқелик ўртасидаги мувозанатнинг йўқолиши натижасида юзага келадиган ҳолат.

Жайид – яхши, сифатли, аъло даражада, пухта.

Жайхун – Амударёнинг қадимги номларидан бири; Чоржўй атрофидаги маскан.

Жаннат – бог, бўстон, учмоҳ; беҳишт. Такводор диндорлар нариги дунёда роҳат ва фарогатда яшайдиган жой.

Жаноза – дафн маросими; маййит, мурда, тобут, ўлик. Вафот этган кишига ўқиладиган намоз.

Жарҳ-таъдил – ҳадис ровийлари ҳақида ижобий ёки салбий фикр билдириш илми.

Жасад – тана, гавда, жусса, мурда, ўлик, бадан.

Жаҳаннам – дўзах, нор, жаҳим, сақар, тамуг. Дин талабларини бажармаган гуноҳкорлар охиратда жазоланадиган жой.

Жаҳмий – Жаҳм ибн Сафвоннинг (ваф. 745) издошлари. Улар Қуръоннинг яратилганлиги ғоясини биринчи бўлиб айтган оқим аъзолари.

Жаҳрий – ошқора, бошқалар эшитадиган оҳангда, эшиттириб.

Жимоъ – эр-хотиннинг қовушмоғи, жинсий алоқа.

Жиход – ғайрат қилиш, кучни ишга солиш. Ватан ҳимояси, халқ манфаати, динни асраб қолиш йўлидаги кураш.

Жоиз – ижозат берилган, йўл берилган, рухсат этилган, мумкин.

Жойнамоз – намоз ўқиладиган тўшама, гилам.

Жомеъ масжид – беш вақт намоздан ташқари, жумъа, таровех, жаноза ва ҳайит намозлари ўқиладиган масжид.

Жоҳилият – араб тарихининг Исломдан олдинги, диний-маърифий ўзгаришлардан холи даври.

Жувонмарг – ёш ҳолатда вафот этиш.

Жуз – битта мавзуга оид ҳадислар тўпланган сайланма.

Забур – Довуд алайҳиссаломга нозил бўлган илоҳий китоб.

Завол – кетиш, йўқолиш, беҳуда, абас.

Заиф – «Заиф» сўзи луғатда «қовий» – «кучли»нинг зидди, яъни, «кучсиз» деганидир. **Заиф** – ҳасан сифатини унинг шартларидан бирининг йўқолиши туфайли ўзида тўлиқ жамламаган нарсага айтилади.

Закот – мол-мулк ва даромаддан бериладиган садақа, хайр-эҳсон. Тозалаш, ўсиш, садақа бериш. Исломнинг беш асосий талабларидан бири.

Залолат – ҳақиқатдан юз ўгириш, гумроҳлик, ҳақиқий эътиқоддан адашиш, айниш. Ҳидоятнинг карама-қаршиси.

Замзам – Макка шаҳридаги Масжиди Ҳаром саҳнидаги, Каъба ёнидаги муқаддас булок.

Замма – араб ҳарфларининг тепа қисмига қўйиладиган ҳаракат. «У» товуши билан ўкилади.

Заъфарон – хушбўйлик тури.

Зиёрат – бирор ерга, муқаддас жойларга, мазор ва қабристонларга ёки шахс ҳузурига бориш.

Зикр – Аллоҳни эсга олиш, ёдга олиш, эслаш, ёдлаш; хотира.

Зиммий – бировнинг зиммасидаги шахс, мусулмонлар диёрида йилига бир марта жия солиғини тўлаш асосида яшайдиган ғайридин киши.

Зиндиқ – Аллоҳга ишонмайдиган, мўминнинг зидди.

Зино – бузуқлик, фаҳш, зинокорлик, эркак ва аёлнинг шаръий никоҳсиз жинсий алоқада бўлиши.

Зобт – ўрганган ҳадисини қандай эшитган бўлса, уни бирор хатога йўл қўймасдан, эшитганидек қилиб бошқаларга тўлиқ етказа билиш.

Зохид – Аллоҳ розилиги учун дунёни тарк қилувчи, таркидунё қилган киши; безътибор, моддий манфаатга бефарқ бўлувчи.

Зохир – очик-ойдин, аниқ.

Зоҳирий – ташқи белгилар; ташқаридаги, ташки, сиртқи. Қуръон таълимотини айнан тушунувчи ва сўзма-сўз талқин қилувчи оқим тарафдорлари.

Зухд – тарки дунё қилмоқ.

Иблис – шайтон, азозил.

Ибн – ўғил, фарзанд. Масалан: Ибн Али – Алининг ўғли, Ибн Марям – Марямнинг ўғли.

Ибодат – Аллоҳга сигиниш, топиниш ва Унга қуллуқ қилиш, бандалик қилиш. Аллоҳга яқинлик ҳосил қилиш учун қилинадиган барча хайрли амаллар.

Ибтидоий – бошланғич, илк.

Ижмоъ – муҳокама этиладиган масала юзасидан маълум бир даврдаги уламоларнинг (муҷтаҳидларнинг) бир фикрга сўзсиз иттифок қилишлари, қелишишлари. Азму қарор қилиш.

Ижозат хати – руҳсат, гувоҳлик хати. Мурид ёки дарвешга шайх томонидан топшириладиган малака иршоди.

Ижтиҳод – ғайрат қилиш, интилиш; фақиҳ томонидан шаръий ҳукмни ҳосил қилиш учун барча билим ва тоқатини ишга солиш. Исломда янги пайдо бўлган муаммоларни ҳал этишнинг ўзига хос усули.

Ийд – ҳайит, байрам.

Иқоб – азоб, жазо.

Иқомат – фарз намозларидан олдин айтиладиган такбир.

Иқтидо – эргашиш.

Илал – ҳадисга зарар етказувчи сабаблар.

Иллат – нуқсон, камчилик, айб.

Илҳом – кўнгилга солиш; Аллоҳ томонидан солиҳлар қалбида пайдо этилган фикр.

Имло – ёзув.

Имом – олдинда турувчи, намоз ўқиб берувчи; мусулмон жамоаси бошлиғи; аллома, ғоявий раҳбар.

Иймон – ишонч; Аллоҳ тарафидан келган барча хабарларга тил билан иқдор бўлиб, уни дил билан тасдиқлаш.

Инжил – Исо алайҳиссаломга нозил қилинган илоҳий китоб.

Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун – «Биз Аллоҳникимиз ва Унга қайтажамиз».

Иншоаллоҳ – Худо хоҳласа.

Ирим – ғайритабиий ҳодисаларнинг кишиларга таъсир қилишига ишониб, бирор ният билан қилинадиган одат, хатти-ҳаракат.

Ислом – бўйсуниш, итоат этиш, ўзини Аллоҳ иродасига топшириш. Аллоҳ томонидан юборилган сўнгги дин.

Ислоҳ – тузатиш, тўғрилаш.

Иснод – суяниш; тиргак, далил, асос; ҳадиснинг таркибий қисми; ҳадисларни ровийлари билан келтириш, ровийлар силсиласи; ҳадисларни ривоят қилган ровийларнинг кетма-кет занжири.

Исрофил – сур чалишга вакил қилинган фариштанing номи.

Истиво масаласи – ақийдавий масала; эғалик қилиш, олий бўлиш.

Истиғфор – Аллоҳдан гуноҳни кечиришни, афв этишни сўраш.

Истиржоъ – «Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун», дейиш.

Истиско – ёмгир талаб қилиб ўқиладиган намоз ёки дуо.

Ифтор – оғиз очиш, рўзани очиш, рўзадор кишининг кун ботганда бирор нарсa еб, оғзини очиши.

Ихтилоф – ҳар хиллик, тафовут; қарама-қаршилик, келишмовчилик, қарама-қарши ҳолат, зиддият, низо, бир-бирига зид фикрлар.

Ишқор – ўсимлик тури.

Кабира – катта, йирик, улкан. Катта ва оғир гуноҳ.

Кавсар – жаннатдаги ажиб бир дарё ёки ҳовузнинг номи.

Калима – сўз, жумла, ибора, қисқа гап, гап бўлаклари.

Калимаи шаҳодат – гувоҳлик калимаси. Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқлигига иқдор бўлиш.

Калом – равон нутқ, жумла, гап, сўз. Ақийда илми.

Калом аҳли – ақийда илми билан шуғулланадиган кишилар.

Калом илми – Аллоҳнинг ёлғизлиги ҳақида баҳс юритиладиган илм.

Каромат – каромат, икром қилиниш, юқорилик, шараф. Ақлни лол қолдирадиган ғайритабиий ҳодисалар.

Карромийлар – IX–XIII асрларда Бағдодда тарқалган илоҳиёт оқими. Асосчиси – Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Карром (806–869).

Касра – араб ҳарфларининг пастига қўйиладиган ҳаракат. «И» товуши билан ўқилади.

Кафан – дафн олдидан мархумнинг жасади ўраладиган оқ мато.

Каффорат – гуноҳ учун эваз ёки гуноҳ кечирилиши учун бериладиган маблағ.

Каъба – Ислом динининг энг муқаддас ибодатхонаси, Аллоҳнинг уйи.

Кибр – мағрурлик, такаббурлик, ўзини катта тутиш, гурур, ўзига бино қўйиш.

Котиб – ёзувчи, мирзо, амалдор.

Кофир – Ислом динини эътироф этмаган, Аллоҳга ишонмаган, ҳақиқатни била туриб имон келтирмаган, ҳалолни ҳаром, ҳаромни ҳалол деб даъво қилган шахс.

Коҳин – ғойибдан хабар берувчи, фолбин, башоратгўй.

Кубро – катта, йирик, улкан, азим, улуғ.

Куня – лақабнинг бир тури. Фарзандга нисбат бериб айтилади. У «Абу» ёки «Умму» калималари билан ишлатилади. Масалан: Абу Али – Алининг отаси. Аслида исмлари Ҳусайн.

Куфр – иймонсизлик, иймоннинг зидди; сатр, тўсмоқ; инкор этмок.

Лавҳул маҳфуз – муҳофаза қилинган лавҳ. Аллоҳ инсониятнинг тақдирларини ёзган улкан китоб.

Мавзуъ – тўқилган ҳадис, ёлғон ҳадис, сунъий равишда келтирилган ва ҳадисга нисбат берилган хабар.

Мавқуф – саҳобийга изофа берилган сўз, феъл ёки тақрир.

Мавло – раҳнамо, ҳомий, жаноб; бир шахсни ёки унинг ота-боболаридан бирини бирор киши қулликдан озод қилса, озод қилувчини ҳам, озод қилинганни ҳам «мавло» дейилади.

Мавлоно – бизнинг жаноб, бизнинг хўжайин.

Мавҳум – номаълум, ноаниқ.

Мавъиза – маъруза.

Мадраса – дарс ўқитиладиган жой, дарсхона, диний ўқув юрти.

Мажлис – ўтириш жойи; кенгаш, йиғилиш, илмий баҳс-мунозара ёки диний дарслар ўтказиладиган йиғин.

Мажнун – жинни, девона, савдойи.

Мажусий – қуёш ёки оловга сиғинувчи одам.

Мазлум – зулм кўрган.

Мазҳаб – йўналиш, оқим, йўл, таълимот. Исломда диний ҳуқуқ тизимлари ва йўналишлари.

Макруҳ – рад этилган, қораланган, номақбул. Шариат ҳукмларидан бири, жазога сабаб бўлмайдиган, аммо Ислом қонун ва меъёрларига уйғун келмайдиган номақбул ҳисобланган амал. Шариатда ҳаромдан биров энгил ҳисобланган амал.

Малоика – фаришта.

Мандуб – тавсия этилган, лозим топилган.

Маний – эр-хотин қовушганда чиқадаган уруғ. Эҳтилом ёки жунуб бўлганда чиқадаган суюқлик.

Манн – ўлчов бирлиги: 1 манн = 2 ратл, 1 ратл = 449 грамм.

Мансух – бекор қилинган; ўчирилган. Аввалги ҳукмнинг кейингиси билан бекор қилиниши. Қуръоннинг айрим оятлари билан айрим оятларининг, баъзи ҳадислар билан баъзи ҳадисларнинг амалдан қолиши. Шу каби оят ва ҳадис – «мансух», уни бекор қилувчи эса – «носих» деб аталади.

Мантик – балоғат илми, фасоҳат билан сўзлаш.

Марсия – инсон вафот этганда унинг яхшиликларини эслаб айтиладиган шеър.

Марфуъ – Набий соллаллоҳу алайҳи васалламга изофа қилинган сўз, феъл, тақрир ёки сифат.

Масжид – сажда қилинадиган, намоз ўқиладиган жой, ибодатхона.

Масжиди аксо – узокдаги масжид. Қуддус шаҳридаги яҳудийлик анъанасида муқаддас ҳисобланган қадимий ибодатхона (Сулаймон ибодатхонаси). Қуръонда шу ном билан тилга олинган. Мусулмонларнинг илк қибласи.

Масжиди набавий – Мадинаи мунавварадаги Пайгамбар алайҳиссаломнинг масжидлари.

Масжиди ҳаром – Маккаи мукаррамадаги масжид. Каъба ана шу масжид ичида жойлашган.

Маслакдош – маслаги (йўналиши) бир бўлган, ҳаммаслак, ҳамфикр инсон.

Матн – ҳадис истилоҳида санаднинг нихояси, яъни маънолардан ташкил топган ҳадиснинг лафзлари.

Махлук – яратилган нарса. Аллоҳ яратган олам шу жумладан, инсон ва бутун жониворларнинг, ашё, ўсимлик олами, барча мавжудотнинг умумий номи. Қуръонга нисбатан ишлатилганда, унинг яратилмаганлиги, илоҳийлиги, мўъжизакорлиги назарда тутилган.

Маъсият – гуноҳ.

Маъсум – сақланган, дахлсиз; гуноҳсиз, пок, беғубор, беғуноҳ, тоза.

Мақомат – даража, поғона, мартаба.

Маҳшар – тўпланиш, йиғилиш жойи. Инсонлар тирилиб, ўрнидан туриб тўпланадиган ва сўроқ қилинадиган кун.

Мезон – тарози; маҳшар майдонида инсонларнинг савоб ва гуноҳлари тортиладиган тарози.

Мерос – мол-мулк ёки мажбуриятларнинг эгаси вафот этиши билан бошқа шахс ихтиёрига ўтиши.

Меҳроб – саждагоҳ; намозда имом сажда қиладиган макон.

Мийсоқ – Аллоҳ таоло келажакда яратадиган барча бандаларининг руҳларини яратиб, улардан аҳднома олган кун.

Милодий йил – милодий тақвимга асос бўлган йил. Унинг маъноси – туғилиш. Исо алайҳиссаломнинг туғилишлари – 1-йилнинг 1 январидан бошланган.

Минбар – масжидда имом ваъз айтадиган баланд жой, кенг зинапояли супа.

Миршаб – тунги пойлоқчи, ҳарбий аскарлар бошлиғи.

Мисвок – тишни тозалайдиган восита. Ҳадисларда унинг суннатлиги айтиб ўтилган.

Муаззин – азон айтиувчи, мусулмонларни жамоатга чорловчи.

Муаллак – ҳадис ровийларининг саҳобадан пастдаги табақа ва ҳоказо, бир ёки ундан кўп ровийнинг тушиб қолиши.

Муаррих – тарихчи, тарих илми билан шугулланадиган киши.

Мубоҳ – умумий, ихтиёрий иш-ҳаракат.

Мудаллис – алдоқчи, фарибгар, қаллоб, ёлғончи, алдамчи, ҳадисларни сох-талаштирувчи.

Мударрис – дарс берувчи, ўқитувчи, педагог, сабоқ берувчи, устоз, муаллим, домла.

Мужаввид – Қуръони каримни тажвид билан ўқийдиган киши.

Мужаллад – том, жуз.

Мужтахид – интилувчи, ғайрат қилувчи. Ижтиҳод қилиш даражасига етган фақих олим. Ўрта асрларда Исломда ижтиҳод ҳуқуқига эга бўлган, яъни мустақил равишда диний-ақийдавий ва ҳуқуқий масалалар бўйича ҳулоса бера оладиган ва ҳукм чиқара оладиган шахс. Суннийликда олий даражадаги мужтахидлар деб мазҳаббошилар (имом Абу Ҳанифа, имом Шофеъий, имом Молик, имом Аҳмад ибн Ҳанбал) эътироф этилган.

Мукаллаф – масъул қилинган, вояга етган, балоғатга етган, ақли расо ҳамда шариат томонидан белгиланган вазифаларни бажаришга масъул мусулмон киши.

Мунаққид – танқидчи.

Мункар – инкор этилган, рад қилинган, қайтарилган амал.

Мункар ва Накир – ўлганларни қабрда дастлабки сўроқ қилувчи икки фариштанинг номи.

Мунозара – баҳс-мунозара, илмий беллашув.

Мунофиқ – товламачи, фарибгар, алдоқчи, иккиюзламачи, сотқин, хоин, дили бошқа, тили бошқа; муғамбир; дилида иймони йўқ, лекин жонини ёки молини сақлаб қолиш учун хиёнат мақсадида мусулмонлар сафига қўшилган одам.

Муржий – VII–VIII асрларда пайдо бўлган илоҳиёт оқими тарафдорлари.

Мурид – хоҳловчи; тасаввуф йўлига кириб, муршидга қўл берган шогирд.

Мурсал – санадининг охиридан тобеъиндан кейин бирорта ровий тушиб қолган ҳадис.

Муртад – Ислом динидан қайтган, ундан воз кечган, чекинган одам. Муртаднинг Исломда қилган барча амаллари беҳуда кетади.

Муртазо – ундан рози бўлинган.

Муршид – тўғри йўлга бошловчи; тасаввуф йўлига кирганларни ҳидоятга бошловчи устоз, шайх.

Мусаннафот – ёзилган китоблар, асарлар.

Мусанниф – муаллиф, асар ёзган киши.

Муснад – асосланган, далилланган, яъни иснодга асосланган. Ҳадис тўп-ламларининг илк тури. Унда ҳадислар ровий саҳобийларнинг исмлари, фази-латлари, Исломга кириш тарихига кўра жойлаштирилган бўлади. Ҳар бир саҳобадан ривоят қилинган ҳадислар жамланмасаи.

Муснид – ҳадисларни санади билан биладиган киши.

Мустажоб – ижобат қилинган, қабул қилинган.

Мусулмон – Ислом динига эътиқод қилувчи киши.

Мусхаф – саҳифаланган; Қуръони каримнинг номларидан бири.

Мутааххир – кейинги асрларда яшаб ўтган уламолар.

Мутавотир – кўпчилик томонидан ривоят қилинган хабар бўлиб, одатда мазкур ровийлар ёлғонга қелишиб олишлари мумкин эмас.

Мутакаббир – кибри, мағрур, ўзига бино қўйган, ўзини катта тутувчи.

Мутакаллим – ақийда илми борасида мутахассис, мусулмон илоҳиёт оқимлари.

Муттасил – ровийлар силсиласининг бир-бирига кетма-кет боғлиқлиги.

Муттасил – узлуксиз, кетма-кет, орага ровийлардан бирор киши тушиб қолмаган ҳадислар санади.

Муттафақун алайх – имом Бухорий ва имом Муслимлар биргаликда ривоят қилган ҳадислар.

Муфакких – факих.

Муфассир – Қуръони каримни шарҳлаш ва тафсир қилишда мутахассис. Баён қилувчи

Муфтий – фатво берувчи, диний масалаларда қарор чиқарувчи, шариат пешвоси.

Мухтасар – қискартирилган, лўнда баён қилинган, ихчам.

Мушрик – Худога шерик берган. Кўпхудоликнинг араб қабилалари ўртасида, Ислом вужудга келишидан олдин кенг тарқалган содда шакли. Мушриклар турли нарсаларга: тош, бут, ҳайкал, сурат, ҳайвон кабиларга ибодат қилишган.

Муъжам – қомус, луғат китоби.

Муътазилий – 8-асрда араб халифалигида вужудга келган, мусулмонлардан ажралиб чиққан оқим.

Муқим – бир жойда яшовчи, мусофирнинг акси, истиқомат қилувчи, туб жой аҳолиси.

Муқрий – Қуръон ўқитувчи устоз.

Муҳаддис – ҳадис ривоят қилувчи; ҳадис ровийларига берилган хос номлардан бири бўлиб, ҳадисларни тўплаш, саралаш ва шарҳлаш билан шуғулланган олим.

Муҳаққиқ – ҳақиқатга чиқарувчи, маълумотларнинг тўғри-нотўғрилигини аниқлаб, исботлаб берувчи.

Муҳожир – Макка фатҳига қадар Муҳаммад алайҳиссаломга эргашиб Маккадан Мадинага қўчиб борган мусулмонлар.

Мўмин – Аллоҳнинг борлигига иқрор бўлган, дилида ва тилида иймон келтирган киши; мусулмон.

Мўъжиза – ақлни ожиз қолдирувчи ҳодиса.

Набий – пайғамбар, илоҳий хабар келтирувчи, Аллоҳнинг фармойишини инсонларга етказиб берувчи воситачи шахс.

Назар аҳли – мушоҳадаги асосланган мулоҳаза, назарий қараш аҳли.

Назр – сўз бериш, ваъда қилиш, аҳд қилиш.

Намоз – Ислом кўрсатмалари бўйича бажариладиган махсус ибодат тури; Исломдаги беш асосий рукндан бири. Меърож кечаси мусулмонларга беш маҳал намоз (бомдод, пешин, аср, шом, хуфтон) фарз қилинган. Намоз қиблага – Маккадаги Каъбага қараб ўқилади.

Намозгоҳ – намоз ўқиладиган жой.

Насроний – масиҳий, христиан.

Насс – очиқ ҳужжат. Бундан мурод оят ва ҳадисларнинг зоҳирӣ маънолари.

Насх – бекор қилиш.

Нафл – суннат ва мустаҳаб амаллар.

Наҳв – томон, тараф; ўхшаш, мисол; чекка; синтаксис; араб тили грамматикаси.

Наҳйи мункар – ёмонликлардан қайтариш.

Низо – тортишув, келишмовчилик, баҳс-мунозара.

Номаи аъмол – амаллар номаси, дафтари. Икки фаришта (Кироман котибайн) томонидан ҳар бир кишининг савобли ишлари ва гуноҳлари ёзиб борилган дафтар.

Носих ва мансух – бекор қилувчи ва бекор қилинган; ўчирувчи ва ўчирилган. Аввалги ҳукмнинг кейингиси билан бекор қилиниши. Қуръоннинг айрим оятларини, баъзи ҳадисларни амалдан қолдириш, татбиқ этмаслик. Шу каби оят ва ҳадис – «мансух», уни бекор қилувчи эса – «носих» деб аталади.

Нубувват – набийлик, пайғамбарлик, рисолат; Аллоҳ билан башар ўртасида воситачилик, Аллоҳнинг амри ва истакларини, рисолатни инсонларга етказиш.

Обид – ибодат қилувчи инсон.

Олий санад – оз ровийлар билан энг юқори табақага етган силсила.

Олти китоб – машҳур олти муҳаддисларнинг китоблари. Уларнинг иккитаси саҳиҳ, тўрттаси сунаун китоблари.

Ориф – билувчи, танувчи (Аллоҳни танувчи)

Осий – исён қилувчи, итоатсиз, гуноҳкор. Аллоҳнинг буйруклари, Пайғамбар алайҳиссаломнинг суннатларига риоя қилмайдиган, шаръан тақиқланган ишларга қўл урадиган шахс.

Охират – сўнг, ниҳоя, тамом бўлиш; нариги дунё; охирги кун. Одам вафот этгандан кейин борадиган дунё, олам; дунёнинг тугаши.

Оят – илоҳий мўъжиза, белги; Қуръон сураларининг таркибий қисми.

Пайғамбар – Аллоҳнинг буйруқларини бандаларга етказувчи шахс, хабар келтирувчи.

Парҳезкор – тақводор, ҳудожўй, диёнатли.

Пешво – раҳнамо; раҳбар, устоз; маълум бир соҳа ёки ишда етакчи, илғор киши. Дин ва шарият қонун-қоидаларини ҳимоя қилувчи олимлар, уламо ва ҳукамолар.

Пора – бир ишни бажариб бериши учун бировга бериладиган нарсa.

Раббоний – илоҳий, Аллоҳга ҳақиқий боғланган.

Работ – мусофирхона, бекат, шаҳар атрофи, қарвонсарой, савдо жойи.

Расул – элчи, чопар, пайғамбар, набий.

Раҳматуллоҳи алайҳ – унга Аллоҳнинг раҳмати бўлсин.

Раъй – фикр, таққослаш.

Ривоятлари юмшоқ – ривоятлари саҳиҳ ва ҳасан мартабасига кўтарилмаган.

Риё – ҳўжақўрсинга амал қилиш.

Риёзат – қийналиш, заҳмат, машаққат, тариқат шартларидан бири.

Рижол – ҳадис ривоят қилган кишилар.

Ризқ – Аллоҳнинг ҳар бир инсонга берган улуши.

Рихлат – сафар.

Ровий – ривоят қилувчи.

Розияллоҳу анҳу – Аллоҳ ундан рози бўлсин.

Рофизий – Ислом динидан четга чиққан оқим.

Роҳиб – христианлар бошлиғи.

Рукн – дин устун, дин асоси.

Рукн ва мақом – рукн – Каъбанинг бурчаги, мақом – Мақоми Иброҳим.

Рукуъ – намознинг фарзларидан бири.

Рухоний – дин арбоблари.

Рӯза – Исломдаги бешта асосий рукндан бири. Аллоҳ розилиги ва савоб умидида саҳардан ифторгача ейиш, ичиш ва жимоъдан сақланиш.

Савоб – яхшилик, эзгулик, ажр.

Садақа – чин дилдан қилинган эҳсон.

Садук – ростгўй, ҳадис ровийларининг ижобий сифатларидан бири.

Сажда – ибодатда ерга эгилиш, ерга бош қўйиш, намоз ўқишдаги ҳолат – намознинг фарзларидан бири.

Сайёд – овчи.

Саййид – қабила бошлиғи, жаноб, раҳбар.

Салавот – Пайгамбар алайҳиссаломга бағишлаб айтиладиган дуолар мажмуи.

Салаф – аجدодлар, аввал яшаб ўтганлар; Ислом динида яшаб ўтган олимлар жамоаси.

Сана – йил.

Санад – ҳадис ровийлари силсиласи.

Сандал – хушбўйлик.

Саҳиҳ – соғлом, ҳақиқий, ишончли, тўғри, бехато; макбул ҳадисларнинг биринчи тури; исноди бошидан охиригача адолатли, аниқлик эгаси бўлган кишининг ўзи каби бўлган кишидан ривоят қилган, ўзидан кучлироқ ровийга зид бўлмаган иллатсиз ҳадислар.

Саҳиҳайн – имом Бухорий ва имом Муслимнинг машҳур икки китоби: «Саҳиҳи Бухорий», «Саҳиҳи Муслим».

Саҳоба – суҳбатдош, сафдош, ёрдамчи, ҳамроҳ; Муҳаммад алайҳиссаломни иймон келтирган ҳолда кўрган ва мусулмон ҳолида вафот топган киши.

Сиддик – чин дилдан тасдиқ этиб ишонувчи, валийлик мартабаси.

Сидк – ростгўйлик.

Сийрат – хулқ-атвор, таржимаи ҳол, яшаш турмуш тарзи, ҳаёт кечинмалари.

Силсила – занжир, ҳалқа.

Сирка – мевалардан ачитиб тайёрланган суюқлик.

Сирож – чирок, зиё, ёруғлик.

Сиқа – ишончли (адолати ва зехни юқори даражада бўлган ровий).

Собит – мустаҳкам (зехнда мустаҳкам).

Солиҳ – тўғри, салоҳиятли (адолатли ҳисобланган ровий).

Соллаллоҳу алайҳи васаллам – Аллоҳ унга салом ва раҳмат йўлласин.

Соҳиб – эга.

Суннат – одат, анъана, хатти-ҳаракат тарзи; мусулмонлар учун ибрат ҳисобланган Муҳаммад алайҳиссаломнинг сўзлари, амаллари, ҳаёт йўллари ва хатти-ҳаракатлари.

Сура – тизма, қатор, қўрғон, манзил, шараф; Қуръоннинг бўлимлари. Қуръони каримда 114 та сура бор.

Суфий – тасаввуф тариқатига мансуб шахс, мурид.

Табақасидаги – бир замонда яшаган олимлар авлоди.

Табъа тобеъин – эргашганга эргашган. Мусулмон ҳолида тобеъинларни кўрган, эргашган ва шу ҳолида вафот этган киши.

Таваккул – бирон-бир зотга умид боғлаш; ўзини Аллоҳ иродасига топшириш, фақат Унинг ризқ беришига умид боғлаш.

Тавба – қайтиш, пушаймон бўлиш, қайта гуноҳ қилмасликка аҳд қилиш.

Тавоф – Каъбанинг атрофида айланиш жараёни.

Таврот – Мусо алайҳиссаломга нозил қилинган илоҳий китоб.

Тавҳид – яккалаш, бирикиш, бирлашиш, яхлитланиш, яккахудолик, Аллоҳнинг яккаю ягоналигига эътиқод қилиш, Аллоҳга ширк келтиришнинг барча кўринишларидан воз кечиш.

Тадлис – алдамчилик, товламачилик, фирибгарлик.

Тажвид – Қуръонни қироат билан ўқиш.

Такаллуф – илтифот.

Такбир – улуғлаш, Аллоҳни улуғлаш билан боғлиқ бўлган ибора (Аллоҳу акбар!)

Талкин – қайта-қайта такрорлаб айтиб туриш.

Тарвия – зулҳижжа ойининг 8-куни; ёлғон арафа куни; арафадан олдинги кун.

Тарикат – йўл, усул, услуб. Аллоҳга яқинлашиш ва Унинг розилигига эришиш мақсадида жорий этилган қоида ва русумлар мажмуъаси.

Таровеҳ – ҳордиқ чиқариш, тин олиш; Рамазон ойи давомида кечалари ўқиладиган қўшимча намоз.

Тасаввуф – пўстин кийиш, сўфийлик йўли; инсоннинг руҳий оламига боғлиқ қараш ва амалиётлар мажмуи.

Тасбеҳ – «Субҳаналлоҳ» калимасини айтиш.

Тафсир – баён қилиш, очиб бериш, равшан қилиш, изоҳлаш, шарҳлаш; Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳадислари, араб тили грамматикаси қоидалари ва балоғат илмининг усулларига таяниб, Қуръон оятларининг мазмунини ёритиб берадиган илм. Мазкур илмда оятлардаги сўзларнинг маъноси, оятлар нозил бўлиш сабаблари, ишоралар, носих ва мансوخ оятларни бир-биридан ажратиб олиш, турли қиссалар таҳлили ҳақида сўз боради.

Таҳриж – чиқармоқ (ҳадис олинган манбаларни чиқариш).

Ташдид – иккилантириш. Бир ҳарфни икки марта ўқиш. Масалан: катта, оббо...

Таъвил – изоҳлаш, асл маъносига қайтариш, айрим мураккаб оятлар мазмунини ўз билими доирасида изоҳлаш.

Таъзия – юпатиш, ҳамдардлик билдириш, азадор кишига тасалли бериш, аҳвол сўраш.

Таълик – санадининг аввалида битта ёки ундан кўп ровий кетма-кет тушириб қолдирилган.

Таълиф – ёзиш.

Таълифот – ёзилган асарлар.

Тақво – сақланиш, парҳезкорлик, Худодан қўрқиш; дўзахдан сақланиш; Аллоҳнинг буйруқларини бажариш, қайтарган ишларидан қайтиш.

Таҳажжуд – тунда ўқиладиган нафл намоз, бедор бўлмоқ, бедорлик.

Таҳлил – «Лаа илааҳа иллаллоҳ» калимаси.

Таҳорат – тозалик, поклик, озодалик; ибодат олдидан тозаланиш.

Таҳриф – ўзгартириш.

Тиловат – Қуръони карим суралари ёки оятларини ёддан ўқиш.

Тобеъин – издош, эргашган. Иймонли ҳолда саҳобийни қўрган, у билан суҳбат қурган ва шундай иймонда вафот этган киши. Улар саҳобийларнинг ишларини давом эттирганлар.

Тоҷир – савдогар, тижоратчи.

Уламо – «олим»сўзининг кўплиги, билимдон.

Уммат – халқ, миллат; динга эътиқод қилувчилар жамоаси; Аллоҳнинг бандалари; Муҳаммад алайҳиссаломга иймон келтирган мусулмонлар.

Умму – онаси. Масалан: Умму Ҳабиба – Ҳабибанинг онаси.

Умра – кичик ҳаж.

Усул илми – шариат ҳукмларини унинг асл манбалари – Қуръон, ҳадис ва ижмоъдан олиш илми.

Учмоҳ – жаннат.

Ушр – ўндан бир; чиққан ҳосилнинг ўндан биридан бериладиган эҳсон.

Фазл – фазилат, даража, яхшилик

Файз – барака.

Фард – якка, ёлғиз.

Фарз – шариатда ҳамма мусулмонлар бажариши қатъий буюрилган амаллар.

Фарзи айн – барча мусулмонлар билиши, бажариши шарт бўлган, қатъий буюрилган асосий диний амаллар.

Фасих – очик-ойдин, равшан, аник, бурро.

Фатво – тушунтириш, изоҳ, ҳукм; диний уламолар томонидан шариат масалаларига тегишли чиқарилган қарор.

Фатҳа – араб ҳарфларининг тепасига қўйиладиган ҳаракат. «А» товуши билан ўқилади.

Фақиҳ – тушунувчи, англовчи, идрок қилувчи, шаръий масалаларда олим даражасига етган инсон.

Феъл – иш-ҳаракат.

Фирқа – махсус фикрга эга бўлган кишиларнинг ташкилий гуруҳи.

Фиск – бузуклик, ахлоқсизлик, фаҳш; ахлоқий бузуклик; бировнинг орқасидан ёмонлаб таркатилган уйдирма; ғийбат, иғво; тўғри йўлдан адашиш.

Фитрат – соф Ислом доираси.

Фикҳ – чуқур тушуниш, билиш; мусулмон ҳукуки; исломшунослик қоидалари; Ислом ҳуқуқшунослиги; шаръий далилларга таяниб ҳукм чиқариш амалиёти.

Фожир – фоҳиш, уятсиз; бетавфиқ, гуноҳкор, бузуқ, бузғунчи; ёлғончи, айёр, фирибгар, маккор.

Фозил – фазилатли.

Фосид – бузилган, яроксиз, ачиган, чириган; ахлоксиз, бузуқ; аҳмоқ, зараркунанда.

Фосиқ – йўлдан адашган, ахлоксиз; диний мажбуриятларни адо этмаган гуноҳкор.

Фуқаҳо – фақиҳлар.

Хабар – Муҳаммад алайҳиссаломнинг сўзлари ва хатти-ҳаракатлари ҳақида ривоят.

Хайбар – Мадина атрофидаги жой номи.

Хайр – яхшилик, эзгулик.

Халифа – ўринбосар; ноиб; тарихда мусулмонлар жамоаси ва мусулмонлар давлатининг диний, айнаи бир пайтда дунёвий раҳбари.

Хамр – маст қилувчи ичимлик.

Хатиб – тарғиботчи, нотик, воиз, ваъзхон; масжидда жума ва ҳайит намози пайтида хутба ўқийдиган, ваъз айтадиган домла, имом.

Хатм – Қуръонни бошидан охиригача батамом ўқиш.

Хаттот – хуснихат соҳиби, чиройли ёзувчи.

Хилоф – тесқари, зид, қарама-қарши.

Хирқа – дарвешлар киядиган либос.

Хитмий – хушбўйлик тури.

Хонақоҳ – дарвешлар, қаландарлар, ғариблар истиқомат қилган уй; қалан-дархона, дарвешхона.

Художўй – такводор, диёнатли.

Хулафои рошидин – чаҳорёрлар, тўрт буюк халифа – Абу Бакр, Умар, Усмон, Али.

Хурофот – бидъат, афсона, беҳуда гап, сафсата, тўқима, уйдирма; Исломдан олдинги арабларнинг одатлари.

Хусуматчи – душман, рақиб, жанжаллашган.

Хушуъ – бош эгиш, тўлиқ хотиржамлик ва қалбий сокинлик.

Шайх – кекса, оқсоқол; устоз, ҳадис ўргатувчи, олим.

Шайхулислом – муайян мамлакатда Ислом ташкилотлари бошлиғи – олий диний унвон.

Шак – гумон, шубҳа.

Шамс – қуёш, шамсул аймма – имомлар қуёши. Илмий унвон.

Шариат – тўғри йўл; остона ва сув ичиш жойи, диний ҳукмлар мажмуи; ҳар бир самовий диннинг барча ахлоқий, эътиқодий ва ҳуқуқий нормалари мажмуи.

Шариф – олижаноб, аслзода, эъзозли, қадрли.

Шарх – изоҳ.

Шафоат – ҳимоя қилиш; бошқа бировга қўшилиб, унга ёрдам бериш ва ёнини олиб, бирор нарсани унинг учун сўраш. Пайғамбарлар, сиддиклар, шахидлар, олимлар ва қориларнинг қиёмат куни Аллоҳдан гуноҳкор бандаларини кечиришини ўғитиб сўраши.

Шаҳид – Аллоҳ ризоси йўлида фидойилик қилган, ватани, иймони, эътиқоди, номусини сақлаш йўлида золим душман қўлида қатл қилинган киши.

Шаҳодат – гувоҳлик; бирон нарса юзасидан гувоҳлик кўрсатмаси.

Шиа – Исломдаги асосий йўналишлардан бири.

Ширк – Аллоҳнинг илоҳиётда шериги бор, деб эътиқод қилиш. Яъни, Аллоҳга ишониш билан бирга, Унга илоҳликда бошқа жонли ва жонсиз нарсаларни баробар қилиш.

Шоҳид – гувоҳ.

Эҳром – чегараланиш, ибодат ҳолатига ўтиш; ҳаж ёки умра жараёнида маълум вақтгача белгиланган либосда бўлиш; ҳаж ва умра жараёнида кийиладиган махсус либос. Уни кийиш ҳажнинг фарзларидан бири саналади.

Эҳсон – хайр-садақа, ҳадя, инъом; астойдиллик, виждонлилик, самимийлик.

Эътиқод – ишонч, ишониш; кўнгилда тасдиқлаш; иймон, дилдан эътироф этиш, қалбда тасдиқлаш; ихлос.

Ярҳамукаллоҳ – Аллоҳ сизга раҳм қилсин.

Яҳудий – Мусо алайҳиссаломга иймон келтирган уммат.

Қабзият – ич қотиши, қорин оғриши, узоқ вақт ич келмаслиги ёки қийинчилик билан келиши.

Қабиҳ – жирканч, ярамас; дағал; қўпол; ахлоқсиз; инсонийлик меъёрларига зид; разил.

Қавм – жамоа, уруғ, қабила.

Қадар – пешонага битилган нарса, Алмийсоқда ҳукм қилинган ишлар.

Қазои қадар – пешонага ёзилган нарсанинг ижро этилиши.

Қаландар – дунё роҳатларидан воз кечиб, суфийлик йўлини тутган, келажак ва бугунги кун ташвишларини бутунлай унутган, фақирлик, хокисорлик ва маломатни ўзи учун шиор қилиб танлаган, жамоа одатини тарк этган, тасаввуф йўлига кириб, дарбадарлик ва хайр-эҳсон билан кун кечирувчи.

Қаср намози – 90 км дан ортиқ масофага сафар қилган кишининг тўрт рақъатлик фарз намозларни икки рақъат қилиб ўқиши. (Ханафий мазҳабида сафар масофаси 96 км деб олинган.)

Қибла – Макка шаҳридаги Каъба; юз ўгириладиган жиҳат, томон, тараф.

Қиёмат – инсонларнинг ўлгандан сўнг қайта тирилиш куни, бу дунё тугагач, у дунёда ҳамма тирилиб, сўроққа тўпланадиган кун; охират, маҳшар.

Қиёс – таққослаш; Қуръон, суннат, ижмоъдан кейинги шариат манбаси.

Қироат – Қуръон оятларини тажвид қоидаларига риоя қилган ҳолда, ўзига хос оҳангда ўқиш.

Қози – тайин қилувчи, ҳукм чиқарувчи, шариат ҳукмларини тайинловчи.

Қойим – турувчи, ишни тадбир қилиб бошқарувчи.

Комусий олим – илмнинг барча турларидан хабардор бўлган аллома.

Қори – Қуръоннинг барча сураларини ёд олган ва қироат билан ўқийдиган киши.

Қулфуруш – қул сотувчи, қул савдоси билан шуғулланадиган киши.

Қунут – витр вожиб намозининг учинчи ракъатида зам сурадан кейин ўқиладиган Қунут дуоси.

Қурайш – Пайғамбар алайҳиссаломнинг қабилалари.

Қуръон – Аллоҳнинг Муҳаммад алайҳиссаломга нозил қилган китоби; Аллоҳнинг каломи; илоҳий китоб.

Ғазот – жанг, уруш, маърака.

Ғайб – йўқлик, барча кўринмас нарсалар, келажак, ғойиблик, инсон сезги аъзолари билан ҳис эта олмайдиган, билиш имконлари билан идрок эта олмайдиган ҳодисалар.

Ғайридин – бошқа динга эътиқод қилувчи, бошқа диндаги киши.

Ғани – бой, бадавлат.

Ғариб – бегона, бечора (санаднинг битта табақасида бўлса ҳам бир киши ёлғиз ривоят қилган ҳадис).

Ғаройиб – ғариб ҳадислар; ажойиб, қизиқарли.

Ғийбат – киши бўлмаган вақтда уни ёмонлик билан эслаш.

Ғозий – жангчи; аскар, ҳарбий юриш иштирокчиси.

Ғусл – чўмилиш, ювиниш, бутун баданни ювиш; эр-хотин қовушгандан кейин ёки маний чиққандан кейин, шунингдек, аёлларда ҳайз ва нифос қонлари тугагандан кейин ювиниш.

Ҳавзи кавсар – жаннатдаги сувлари тиниқ ва ширин чашма.

Ҳадис – сўз; суҳбат; ривоят, янги; хабар. Қуръондан кейинги муҳим манба, Муҳаммад алайҳиссаломнинг сўзлари, амал ва кўрсатмалари ҳақидаги ривоятлар.

Ҳадис иллатлари – ҳадисни саҳиҳликдан ман қилувчи сабаблар.

Ҳаж – муқаддас жойларни зиёрат қилиш. Исломнинг беш асосий рукнларидан бири. Белгиланган муддатларда Мадина ва Маккага бориб, фарз ибодатини адо этиш.

Ҳайит – байрам.

Ҳалқа – илм мажлиси.

Ҳалол – рухсат берилган, эркин, боғланмаган; қонуний, ижозат берилган; ҳаромнинг зидди; Аллоҳ ёки Пайғамбар алайҳиссалом томонларидан мумкинлиги белгиланган амал ёки нарсалар.

Ҳамд – мактов, сано.

Ҳамнишин – суҳбатдош, ҳамсуҳбат.

Ҳаниф – чинакам эътиқод қилувчи, тақводор.

Ҳарамайн – икки ҳарам: Макка ва Мадина.

Ҳаром – ман қилинган, тақиқланган; Аллоҳ ёки Пайғамбар алайҳиссалом томонларидан мумкин эмаслиги белгиланган амал ёки нарсалар.

Ҳарурий – Ироқнинг Ҳаруро деган жойига нисбат берилган. Улар хаворижлар ҳам дейилади.

Ҳасад – кўролмаслик.

Ҳасан – санади муттасил бўлиб, зобти енгилроқ одил киши ўз мислидан охиригача ривоят қилган ҳамда шузуз ва иллати бўлмаган ҳадис.

Ҳидоят – чин эътиқод йўлидан юриш; Аллоҳнинг Ўз бандалари учун кўрсатган энг тўғри йўли.

Ҳижрат – кўчиб ўтиш, сафар қилиш. Мусулмонларнинг Макка фатҳига қадар Маккадан Мадина ва Ҳабашистонга қилган сафарлари.

Ҳижрий йил – Муҳаммад алайҳиссаломнинг Маккадан Мадинага ҳижрат қилишлари (кўчишлари)дан ҳисоблана бошланган ва милодий 622 йилнинг 16 июлидан амалга киритилган сана (йил) номи. Ҳижрий йил халифа Умар ибн Хаттоб розияллоху анҳу томонидан 17/638 йилда жорий этилган.

Ҳифз – хотира, ақл-заковат, эслаш, ёдда сақлаш.

Ҳоким – ҳал қилувчи, ҳакам.

Ҳофиз – 300 мингдан зиёд ҳадисларни ёд олган ва уларнинг ровийларини билган шахс.

Ҳошия – китобларнинг ён тарафига ёзилган шарҳлар, қўшимча ва изоҳлар.

Ҳужжат – барча ҳадисларни билган аллома.

Ҳуффоз – «ҳофиз»нинг кўплиги.

КИТОБДА УЧРАЙДИГАН ГЕОГРАФИК НОМЛАР

Абивард – Хуросондаги Сарахс ва Наса орасида жойлашган шаҳар.

Ахваз – Эроннинг жануби-ғарбида жойлашган шаҳар.

Басра – Ироқдаги шаҳар бўлиб, унга милодий 636 санада Умар ибн Хаттоб розияллоху анҳу даврида асос солинган. Басра ва Куфа аббосийлар даврида гуллаб-яшнаган, илм-фан ва маданият марказларига айланган.

Бағдод – Ироқ пойтахти. Унга Мансур Аббосий ҳижрий 144 санада асос солган. Бағдод ўз даврида илм-маърифат марказларидан бири бўлиб, масжиду мадрасалари ва касалхоналари кўплиги билан машҳур бўлган.

Дамашқ – Сурия пойтахти.

Жайхун – Амударёни араблар шундай деб аташган. Амударёнинг узунлиги 2620 км. Помир тоғларидан бошланиб, Оролга бориб қуйилади.

Кеш – Шаҳрисабз шаҳрининг қадимги номи.

Кошғар – Самарқанд тарафдаги турк шаҳарларидан бири. Ибн Халиконнинг айтишларича, у Туркистон шаҳарларидан бирининг номи.

Мадинаи мунаввара – Қадимги Ясриб. Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи ва саллам 622 йилда унга кўчиб ўтганлар. Абу Бакр, Умар ва Усмон розияллоху анҳум даврларида пойтахт бўлган.

Марв – Туркменистон худудидаги шаҳар бўлиб, ҳозирда «Мари» деб номланади.

Найсобур – Эрондаги қадимий шаҳар, Нишопур деб ҳам аталган. Вазир Низомул мулк (1018–1092) Найсобурда машҳур «Низомия» мадрасасига асос солган.

Наса – Хуросондаги қадимий шаҳар, Сарахс ва Марв орасида жойлашган.

Насаф – Қарши шаҳрининг қадимги номи.

Нафуд – Шимолий тарафи Сурия саҳроларигача чўзилиб кетган Саудия Арабистонидаги кенг саҳро.

Наҳованд – Наҳованд шаҳрининг ўрни ҳозирда Эрондаги Кирмон шаҳри атрофларига тўғри келади.

Рай – Эрон ҳудудидаги тарихий аҳамиятга эга қадимий шаҳар бўлиб, аббосийлар ва салжукийлар даврида гуллаб-яшнаган маданият марказларидан бири бўлган. Ҳорун Рашид шу шаҳарда туғилган. Фаҳриддин Розий шу шаҳарга нисбат берилиб, Розий дейилган, чунки у зот ҳам шу шаҳарда таваллуд топган.

Сиҷистон – Қадимги минтақа бўлиб, ҳозирда унинг ҳудудлари Эрон ва Афғонистонга бўлиниб кетган. Пойтахти Насробод бўлган.

Сино – Африкани Осиёга боғлаб турадиган Мисрдаги жойнинг номи.

Сугд – Бухоро ва Самарқанд орасида жойлашган табиати гўзал, дарахтзор ва серсув жой.

Табаристон – Эрон ҳудудида жойлашган минтақа.

Табук – Ҳижоз воҳаларидан бири. Милодий 630 санада бу ерда машҳур «Табук» газоти бўлиб ўтган.

Термиз – Ўзбекистон Республикасининг Сурхондарё вилоятидаги қадимий шаҳар. Термизни Мусо ибн Хозим милодий 690 санада умавийлардан ажратиб, 15 йил мустақил давлат қилган.

Тус – Эрондаги қадимий шаҳар бўлиб, уни 1389 йили мўғуллар хароб қилган.

Фадак – Мадинаи мунавваранинг шимолида жойлашган қишлоқ.

Фустот – Араблар Мисрда асос солган биринчи шаҳар. Уни Амр ибн Ос милодий 643 санада қурдирган.

Хуросон – Жанубий Осиёдаги қадимий минтақа бўлиб, Найсобур, Ҳирот, Балх ва Марв каби шаҳарлари бўлган. Ҳозирги кунда Эрон, Афғонистон ва Туркменистон ҳудудларига бўлиниб кетган.

Шом – Сурия қадимда шу ном билан машҳур бўлган. Ҳозирда бу ном Дамашққа нисбатан ишлатилади.

Шош – Тошкент шаҳрининг қадимги номи

Қазвин – Қазвин Эроннинг Каспий денгизи бўйидаги қадимий шаҳридир. Каспий денгизининг асл номи ҳам «Баҳрул Қазвин» бўлган.

Қудс – Урушалим ва Байтул Мақдис – унинг қадимги номлари. Фаластиннинг пойтахти.

Ҳазар – Ёкут Ҳамавий айтишларича, у Дарбанд ортидаги турк шаҳарларидан бири. Бу Ҳазар ибн Ёфас ибн Нухнинг номи билан аталган.

Ҳайтал (кўплиги – Ҳаётила) – Мовароуннаҳрдаги Бухоро, Самарқанд ва Хўжанд шаҳарларининг умумий номи бўлиб, Ҳайтал ибн Олим ибн Сом ибн Нух алайҳиссаломнинг номлари билан аталган.

Ҳижоз – Макка, Мадина, Тоиф, Табук, Жидда каби шаҳарларни ўз ичига олган Саудия Арабистонидаги ўлка.

Ҳийра – Ироқ ҳудудида жойлашган шаҳар.

ҲИЖРИЙ ВА МИЛОДИЙ ЙИЛЛАРНИНГ ТАХМИНИЙ-ҚИЁСИЙ ЖАДВАЛИ

(ҳиж. 1–2231 / мил. 622–2788 йиллар)

Маълумки, мусулмон оламида ҳижрий йил ҳисоби билан иш юритилган. Ҳижрий йил ҳисоби ой кунларига мувофиқ олиб борилганда, ҳижрий-қамарий тақвим асосида ишлаган бўламиз. Тарихий манбалар, саналар деярли ҳижрий-қамарий йил ҳисоби билан қайд этилганлигини назарда тутиб, ҳижрий-қамарий ва милодий йилларнинг тахминий-қиёсий жадвалини эътиборингизга ҳавола қиламиз.

Ҳижрий: Милодий	Ҳижрий: Милодий	Ҳижрий: Милодий
1-622	34-655	68-688
103-722	137-755	171-788
206-822	240-855	274-888
309-922	343-955	377-988
412-1022	446-1055	480-1088
515-1122	549-1155	583-1188
618-1222	652-1255	686-1288
721-1322	755-1355	789-1388
824-1422	858-1455	892-1488
927-1522	961-1555	995-1588
1030-1622	1064-1655	1098-1688
1133-1722	1167-1755	1201-1788
1236-1822	1270-1855	1304-1888
1339-1922	1373-1955	1407-1988
1442-2022	1476-2055	1510-2088
1545-2122	1579-2155	1613-2188
1648-2222	1682-2255	1716-2288
1751-2322	1785-2355	1819-2388
1854-2422	1888-2455	1922-2488
1957-2522	1991-2555	2025-2588
2060-2622	2094-2655	2128-2688
2163-2722	2197-2755	2231-2788

Ушбу жадвалдан фойдаланиб, ҳижрий йилни милодий йилга айлантириш учун керакли йилга энг яқин рақам танланади. Айтайлик, имом Заҳабий таваллуд топган йил 673 га энг яқин рақам учинчи устундаги 686

бўлиб, ундан 673 ни ҳосил қилиш учун 13 ни айириш керак. Шу 13 сонини 686 нинг қаршисидаги 1288 дан айирсак, милодий йил – 1275 келиб чиқади ёки боболари вафот этган йил 661 га энг яқин рақам – иккинчи устундаги 652. Ундан 661 ни ҳосил қилиш учун 9 ни қўйиш керак. Шу 9 сони 652 нинг қаршисидаги 1255 га қўшилса, милодий йил – 1264 келиб чиқади.

Расулуллоҳнинг завжалари – Маймуна онамиз вафот этган йил 51 га 1 рақами узоқ. 34 ва 68 рақамлари эса 51 дан барабар фарқ қилади. Бундай ҳолатда 51 ҳосил қилиш учун 34 га 17 ни, шунга мувофиқ унинг қаршисидаги 655 га ҳам 17 сонини қўйиш мумкин: $655+17=672$; аксинча, 51 ҳосил қилиш учун 68 дан 17 ни, шунга мувофиқ унинг қаршисидаги 688 дан ҳам 17 ни айириш мумкин: $688-17=671$.

Али ибн Ҳаширамнинг вафотлари 257 йилга яқин рақамлардан 240 га 17 қўшилади, унинг қаршисидаги 855 га 17 қўшилса, 872 чиқади; 274 дан 17 ни айирсак, унинг қаршисидаги 888 дан ҳам 17 ни айирамиз, натижа 871 бўлади.

Кейинги ҳисоблардан кўринадики, баъзи ҳолларда саналар бир йилга фарқ қилиши мумкин.

(Ҳижрий-қамарий ва шамсий йилларнинг келиб чиқиши, уларнинг милодий йил билан синхрон жадвали Ш.Воҳидов, А.Қодировнинг «Хронология ва метрология бўйича қисқача маълумотнома» (Т.: «Янги аср авлоди», 2010) қўлланмасида берилган.)

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
Ушбу нашр ҳақида	6
Имом Заҳабийнинг ҳаётлари ва илмий мақомлари	7
Абд ибн Ҳумайд	14
Абдуллоҳ ибн Муборак	16
Абдуллоҳ ибн Мунир	45
Абдуллоҳ ибн Солиҳ	46
Абдуллоҳ ибн Тоҳир	46
Абдуллоҳ ибн Убай Хоразмий	47
Абдуллоҳ ибн Ҳаммод	47
Абдулмалик ибн Умайр	48
Абдулмўмин ибн Халаф	50
Абдулғафур ибн Исмоил	52
Абдурахим ибн Аҳмад	52
Абдус	54
Абдусамад ибн Муҳаммад	54
Абон ибн Усмон	55
Абу Абдуллоҳ Бухорий	56
Устозлари ва шогирдлари баёни	58
Илм талабида юрт кезганлари ва ёзган асарлари	61
Хотиралари, заковатлари ва илмларининг кенглиги	64
Олимларнинг имом Бухорий шаънларига айтган сўзлари	70
Ибодатлари, фазллари, такволари ва солиҳликлари	84
Саховатпешаликлари, бағрикенгликлари ва бошқа гўзал сифатлари.....	90
Бухорий ва Муҳаммад ибн Яҳё Зухдлий ўрталарида бўлиб ўтган воқеа....	93
Бухоро амири билан бўлиб ўтган ҳодисалар	99
Вафотлари	102
Ҳадисларини фақат имом Бухорий ривоят қилган саҳобийлар	104
Бухорийнинг «Тарих» китоблари.....	104
Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс	106
Абу Жаъфар Термизий	106
Абу Исҳоқ Иброҳим	107
Абу Лайс	108
Абу Лайс	108
Абу Масъуд Бажалий	108
Абу Муслим Лайсий	109
Абу Наср Аҳмад Шоший	110
Абу Нуъайм ибн Адий	111
Абу Яҳё Ҳиммоний	113

Абу Ҳанифа	114
Абу Ҳузайфа	122
Абул Музаффар Ҳибатуллоҳ	122
Абул Олия	123
Абул Ҳайсам	128
Али ибн Фузайл ибн Иёз	128
Али ибн Хашрам	135
Амидий	135
Амин	136
Андакий	136
Атийя ибн Саъид	137
Ағаржий	138
Аҳмад ибн Абдулвоҳид Бухорий	138
Аҳмад ибн Исҳоқ	139
Аҳмад ибн Наср Атакий Самарқандий	140
Аҳмад ибн Ҳарб	140
Аҳмад ибн Ҳасан	142
Аҳмад ибн Ҳафс	142
Бажалий	144
Баздавий	144
Баздавий	145
Баздавий	145
Баладий	146
Балхий	146
Балъамий	147
Барконий	147
Бастомий	150
Бофий	152
Бохарзий	153
Бурайда ибн Ҳусайб	159
Бурд ибн Синон	160
Бухорий	160
Бушанжий	161
Вакиъ ибн Жарроҳ	166
Варкий	178
Варко ибн Умар	179
Васий	181
Воизи Балх	182
Дабусий	183
Дабусий	183
Дарбандий	184

Дакқок	185
Дағулий	185
Довуд ибн Рушайд	188
Довудий	190
Доримий	193
Доримий	198
Духамсиний	199
Ёкут	199
Жайёний	200
Жалвон	202
Жаммол	202
Жаржарой	203
Жарроҳ ибн Малих	204
Жобирий	205
Замахшарий	205
Заҳҳок ибн Музоҳим	208
Ибн Байҳакий	209
Ибн Бокувайҳ	210
Ибн Бужайр	210
Ибн Бухорий	212
Ибн Ваҳбон	212
Ибн Жаложилий	213
Ибн Камол	213
Ибн Манда	214
Ибн Манжувайҳ	222
Ибн Маҳмувайҳ	222
Ибн Меҳрон	223
Ибн Меҳрон	225
Ибн Моза	225
Ибн Мокуло	226
Ибн Момо	231
Ибн Моҳиён	231
Ибн Ноқиб	231
Ибн Осим	232
Ибн Рожих	232
Ибн Самарқандий	233
Ибн Самарқандий	234
Ибн Самкувайҳ	235
Ибн Сахтом	236
Ибн Собир	237
Ибн Соҳиб	237

Ибн Сурморий	238
Ибн Ханб	238
Ибн Хизом	239
Ибн Шоҳин	239
Ибн Қурайш	240
Ибн Ҳамдон	240
Ибн Ҳамдон	243
Ибн Ҳиббон	244
Иброҳим ибн Адҳам	250
Иброҳим ибн Маъқил	257
Иброҳим ибн Хузайм	257
Идрисий	258
Ийлоқий	259
Имом Муслим	259
Абжад ҳарфларига биноан шайхлари	260
Имом Муслимдан ҳадис ривоят қилган ровийлар	265
Исо ибн Умар	274
Ифтихор	274
Ихшийз	275
Иштихоний	276
Калободий	276
Камол	278
Кардарий	278
Коғазий	279
Кундурий	279
Кушоний	280
Кушоний	281
Лайс ибн Абу Сулайм	281
Макхул ибн Фазл	283
Маликшоҳ	284
Малоҳимий	286
Мансур ибн Абдуллоҳ	286
Марғиноний	287
Маррузий	287
Маҳбубий	290
Мийгий	290
Молиний	291
Мужоҳид ибн Мусо	292
Муснадий	293
Мустағфирий	294
Мутаваллий	295

Муғаффалий	296
Муҳаллабий	297
Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳафс ибн Зибарқон	298
Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳусайн	299
Муҳаммад ибн Восеъ	299
Муҳаммад ибн Исмоил ибн Юсуф	302
Муҳаммад ибн Наср	303
Муҳаммад ибн Салом	308
Муҳаммад ибн Ҳасан	310
Нажмиддин Кубро	311
Насавий	313
Насафий	314
Насафий	314
Насафий	314
Насибий	315
Наср ибн Музаффар	316
Насрак	316
Нахшабий	317
Нахшабий	318
Низомулмулк	319
Нуҳий	320
Пойкандий	321
Пойкандий	321
Раҷо ибн Муражжо	322
Розий	323
Розий	324
Руёний	325
Сабахий	326
Самарқандий	326
Самарқандий	327
Самъоний	328
Самъоний	333
Сарахсий	334
Сарахсий	334
Саррож	335
Саффорий	342
Солиҳ	342
Солиҳ ибн Муҳаммад	342
Соғоний	348
Соҳиби Хуросон	349
Сукукий	350

Сулаймоний	350
Сунохий	352
Таҳмоний	352
Термизий	353
Тункутий	356
Убайдуллоҳ ибн Восил	356
Убодий	357
Увданий	358
Умар ибн Мансур	358
Урганжий	359
Усмон ибн Умар ибн Форис	359
Устоз	360
Фалакий	361
Фарабрий	362
Фаргоний	364
Фаргоний	364
Фаргоний	365
Фашийдийзажий	365
Фирёбий	366
Форобий	369
Фузайл ибн Иёз	370
Фуровий	386
Хайём	388
Халил ибн Аҳмад	389
Халлол	390
Хатиби Мавсил	390
Холид ибн Аҳмад	391
Хоразмий	392
Хоразмий	392
Хоразмшоҳ	392
Хоразмшоҳ	393
Хоразмшоҳ	393
Хоҳарзода	394
Хузоъий	395
Шаккар	395
Шамсул аймма	396
Шамсул мулк	397
Шарафул мулк	397
Шарик	398
Шерозий	410
Шиблий	411

Шоший	413
Шоший	413
Шоший	415
Юсуф ибн Айюб	415
Язид ибн Ҳорун	417
Қазвиний	425
Қаффол	426
Қаффол Шоший	427
Қозихон	428
Қуртубий	429
Қусам ибн Аббос	429
Ғунжор	431
Ғунжор	432
Ҳаким	433
Ҳалвой	435
Ҳалимий	435
Ҳаммод ибн Шокир	437
Ҳаммодий	437
Ҳасирий	437
Ҳафада	438
Ҳоким	439
Ҳомид ибн Саҳл	447
Ҳулвоний	447
Ҳусайний	448
Изоҳлар	451
Китобда учрайдиган географик номлар	469
Ҳижрий ва милодий йилларнинг тахминий-қиёсий жадвали	471

Имом
Абу Абдуллоҳ Шамсиддин
Муҳаммад ибн Аҳмад ибн
Усмон Заҳабий

СИЯРУ АЪЛАМИН НУБАЛО

МАШҲУР ДАҲОЛАР СИЙРАТИ

Тўлдирилган ва қайта ишланган
иккинчи нашр

Арабчадан Азизхўжа Иноятлов таржимаси

Тошкент 2020

Ношир: *Исмоил Муҳаммад Содиқ*

Мухаррир: *Насруллоҳ Шукруллоҳ ўғли*

Бадий муҳаррир: *Абдулбосит Қамбаров*

Саҳифаловчи: *Ҳабибуллоҳ Шукруллоҳ*

Техник муҳаррир: *Мансур Қаюмов*

Мукова дизайнери: *Уйғун Солиҳов*

Компьютерда матнни терувчилар:

Маишхура Тўхтаева, Наргиза Ашурова

Мусаххихлар: *Барно Саидрахмон, Эркин Қудратов*

Нашр лицензияси № АІ 235, 13.02.2013 йил.

Босишга рухсат этилди 03.06.2020. Бичими 70x100 ¹/₁₆,
Times New Roman гарнитураси. Офсет босма. Босма табоғи 30.
Шартли босма табоғи 19,6. Адади 5000 (иккинчи завод 2500).
Буюртма № 40. Баҳоси келишилган нархда.

«Hilol-Nashr» нашриёт босмахонаси

100185, Тошкент шаҳри, Сўғалли ота, 5

Тел. (99871) 2175999, факс (99871) 2175478

<http://hilolnashr.uz> e-mail: info@hilolnashr.uz

سيرة النبلاء

الإمام أبو عبد الله شمس الدين محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي

مختارات من سير أعلام النبلاء

ISBN 978-9943-5982-9-4

9 789943 598294

HILOL
NASHR